

ՕՏՐ ԱՂՅՈՒՂԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ԱՄՈՒՆ

15

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ВИЗАНТИЙСКИЕ ИСТОЧНИКИ

V

ПРОДОЛЖАТЕЛЬ
ФЕОФАНА

ПЕРЕВОД С ОРИГИНАЛА,
ПРЕДИСЛОВИЕ И ПРИМЕЧАНИЯ
Р. М. БАРТИКЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1990

9(2)
A-73

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎԿՆԵՄԻՆ
ՊԵՏԱՌԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲՅՈՒՉԱՆԴԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Ե

ԹԵՈՓԱՆԵՍԻ
ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՂ

2737

ԹԱՐԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲԵՆԳԻՅ,
ԱՍԱԶԵՐԱՆ ԵՎ ՇԱՆՈՒԿԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՀՐԱՉ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԻՏՆԱԲԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1990

Տպագրվում է ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Շ Ա Ր Ի Խ Մ Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ (գլխավոր խմբագիր), Հ. Գ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ,
Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ (գլխավոր խմբագրի տեղակալ), Հ. Գ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ,
Հ. Մ. ԲԱՐՔԻԿՅԱՆ (գիտական ֆուրուզար)

Հասցի խմբագիր պատմական գիտությունների դոկտոր
Ս. Մ. ԿՐԿՅԱՇԱՐՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել ՀԽՍՀ ԳԱ բարակից անգամ
Խ. Կ. ԶՈՒՂԱՅԱՆԸ և պատմական գիտությունների բեկնածու
Գ. Ս. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԸ

Թեոլոգիաների Շարունակող

Ք 406

[Ժամանակագրություն] | Թարգմ. բնագրից, առաջարան
և ծանոթագր. Հ. Բարթիկյանի; (Հատորի խմբ.՝ Ս. Մ. Կրկյա-
շարյան).—Եր.: ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1990.—VI—XLV+438
էջ.—(Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 15.
Բյուզանդ. աղբյուրներ, 5 | ՀԽՍՀ ԳԱ Պատմ. ին-տ; Խմբ.՝
Ս. Տ. Երեմյան (գլխ. խմբ.) և ուրիշ.)

Գիտության մեջ «Թեոլոգիաների Շարունակող» պայմանական խորագիրն է
արված 813—861 թթ. պատմությունն ընդգրկող մեծարժեք մի ժամանա-
կագրության, որ անփոխարինելի աղբյուր է ոչ միայն Բյուզանդիայի,
այլև հարևան երկրների, այդ թվում Հայաստանի պատմության տոտմնա-
սիրման համար: Նա հսկայական նյութ է պարունակում այդ շրջանում
Բյուզանդիայում գործած հայազգի ուղղմական, քաղաքական և էթնո-
կուլտուրային բարձրաստիճան բաղում գործիչների մասին, ինչպես և բյուզան-
դական զահին տիրացած բաղմամբիվ հայազգի կայսրերի, այդ թվում՝
Մակեդոնական (Հայկական) հարստության:

Նախատեսվում է Բյուզանդական կայսրության և Հայոց պատմությամբ
հետաքրքրվողների համար:

«ԹԵՈՓԱՆԵՍԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՂ»-Ի

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

«ԹԵՈՓԱՆԵՍԻ ՇԱՐՈՆԱԿՈՂ»-Ի
«ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

«Բյուզանդական աղբյուրներ» մատենաշարի սույն V գիրքը գիտության մեջ «Թեոփանեսի Շարունակող» (կամ «Շարունակված Թեոփանես»՝ «Theophanes Continuatus») պայմանական խորագիրը կրող «Ժամանակագրության» հայերեն ամբողջական թարգմանությունն է: Նախորդ՝ IV գիրքը Թեոփանես հոստովանողի նշանավոր «Ժամանակագրությունն» էր, որ ընդգրկում է Դիոկլետիանոս կայսրից սկսած (284 թ.) մինչև 813 թ. ընկած ժամանակաշրջանի պատմությունը: Ահա այդ «Ժամանակագրության» շարունակությունն է խնդրա առարկա պատմական երկը, որ ստեղծվել է X դարի կեսերին, Կոստանդին Միրանածին կայսեր (913—959 թթ.) կարգադրությամբ:

Ինչպես կտեսնենք ստորև, «Թեոփանեսի Շարունակող»-ի ընդգրկած պատմական ժամանակաշրջանը՝ IX դար—X դարի կեսեր, Բյուզանդական կայսրության պատմության այն շրջանն է, երբ հայկական տարրը կայսրության կյանքի բոլոր բնագավառներում ձեռք բերեց իշխող դիրք: «Թեոփանեսի Շարունակողի» «Ժամանակագրությունը» այդ իրողությունը ամենավառ ձևով է ներկայացնում, որով հիշյալ պատմական երկը մի ղգալի շափով «Բյուզանդիա և Հայաստան, հայերի դերը Բյուզանդական կայսրության մեջ» մեծ թեմային է նվիրված:

«Թեոփանեսի Շարունակող»-ի «Ժամանակագրությունը» մեզ է հասել մեկ գրչագրով, XI դարում արտագրված մատյանում, որն այժմ պահվում է Վատիկանի մատենադարանում (Vatic. 167)¹: Այդ երկը բովանդակող մի այլ ձեռագիր (Barber. 232) արտագրված է սրանից և հրատարակված ֆրանսիացի հելլենագետ, Բորդոյի համալսարանի փիլիսոփայության և աստվածաբանության պրոֆեսոր Ֆրանկիսկոս

¹ Նրա մասին տե՛ս J. Mercati et P. Franci de Cavalieri, Codices Vaticani graeci, vol. 1, Vatic. 1923, p. 191; H. G. Nickles, The Continuatio Theophanis. „Transactions and Proceedings of the American Philological Association“, vol. 68. 1937, p. 24, n. 22 (apud: Каждан, Из истории 1, с. 76).

Կոմբեֆիսի (1605—1679 թթ.) կողմից: Այն լույս է տեսել բաղմիցս: Վերջին հրատարակությունն իրականացվել է բյուզանդական պատմիչների Բոննի կորպուսում, 1838 թ.²: Հենց սրանից է կատարված մեր ներկա թարգմանությունը: Պետք է նշել, որ Վատիկանի № 167 ձեռագրից արտագրված է, նույնպես Վատիկանի մատենադարանում պահվող մի ձեռագիր է, որը սակայն իրենից ներկայացնում է «Քեոփանեսի Շարունակող»-ի երկի՝ Կոմբեֆիսի բաժանմամբ սոսկ հինգերորդ գրքերը³:

Ինչպես պետք էր սպասել, առկա մեկ գրչագիրը հնարավորություն չի տալիս կազմելու հիշյալ երկի քննական բնագիրը, և ուսումնասիրողները ստիպված էին բավարարվել մի շարք բնֆերցվածների առանձին ուղղումներ անաջարկելով:

Ինչպես ասվեց, և այդ բանը հաստատում է «Ժամանակագրության» պակասավոր խորագիրը, երկը Քեոփանես Խոստովանողի նշանավոր «Ժամանակագրության» շարունակությունն է: Կոմբեֆիսն այն բաժանել է վեց գրքի, թեև բաժանումն առկա է միայն առաջին շորս մասերում, որոնք բովանդակում են շորս կայսրերի՝ Լեոն V Հայկազնի (813—820 թթ.), Միքայել II Ամորացու (820—829 թթ.), Քեոփիլոսի (829—842 թթ.) և վերջինիս որդի Միքայել III-ի (842—867 թթ.) թագավորությունների պատմությունը: Այդ մասին է վկայում արդեն հիշված խորագիրը, որտեղ կարդում ենք. «Ժամանակագրություն շարահարյալ հրամանով բրիտանացիների և Միրանածին Կոստանդին կայսեր ամենաիմաստուն և ինքնակալ Լեոն կայսեր որդու, սկսյալ այնտեղից, որտեղ ավարտել է Քեոփանեսը, այն է՝ Լեոն Հայկազնի թագավորությունից մինչև Քեոփիլոսի որդի Միքայել կուրապաղատ՝ կայսեր»: Կոմբեֆիսի կողմից V գիրք համարվող մասն ունի առանձին վերնագիր և իրենից ներկայացնում է Վասիլ I-ի (867—886 թթ.) թագավորության պատմությունը, շարագրված նրա թոռ Կոստանդին Միրանածինի կողմից. «Երանելի Վասիլ կայսեր կյանքի և գործունեության պատմությունը, որ նրա թոռ՝ կամավն աստուծո Տոմայեցիների կայսր Կոստանդինը ջանասիրությամբ քաղեց զանազան շարադրանքներից և վստահեց գրչին»: Ինչ վերաբերում է VI գրքին, ապա այստեղ շարագրված է Լեոն VI-ի (886—912 թթ.), յոթնամյա Կոստանդին Միրանածինի առաջին մենիշխանության (912—920 թթ.), նրա հորեղբայր Ալեքսանդրի (912 թ.),

² Լուսափող եղանակով արտատպվել է Աթենքում: Հրատարակության թիվը նշված չէ: Ծրվանագրողն է Կ. Կ. Սպանոսը:
³ Ե՛ք՝ H. G. Nickles. The Continuatio Theophanis, p. 225 sq.
⁴ Լուսափողաձևով մասին տե՛ս ստորև, ծանոթ. 2.

Ռումանոս I Լեկապենոսի և Կոստանդին Միրանածինի միացյալ իշխանության (920—944 թթ.), Կոստանդին Միրանածինի երկրորդ մենիշխանության (944—959 թթ.) և վերջինիս որդի Ռումանոս II-ի թագավորության առաջին երկու տարիների (959—961 թթ.) պատմությունը:

Արդ, եթե նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ աշխատության խորագրում խոսք է լինում «Ժամանակագրության»՝ Կոստանդին Միրանածինի հրամանով գրվելու մասին, ապա պարզ է, որ վերջին Լեոնը, որոնք նվիրված են հիշյալ կայսեր մահից հետո տեղի ունեցած իրադարձություններին, ախատությանն են կցվել՝ ավելի ուշ: Անգլիացի բյուզանդագետ Զ. Բյուրիսն ննթադրում է, որ աշխատությունը կազմված է շուրջ 956 թ.⁵, բոլոր դեպքերում Կոստանդին Միրանածինի երկրորդ մենիշխանության տարիներին (944—959 թթ.)⁶:

Ո՞վ է «Քեոփանեսի Շարունակող» ընդհանուր խորագիրը կրող «Ժամանակագրության» հեղինակը կամ հեղինակները: Դեռևս 1885 թ. հուլյն պատմաբան Մակկելիոսը ամբողջ երկը (բացառյալ V գիրքը՝ Վասիլ I-ի կենսագրությունը) վերագրեց Քեոզորոս Դափնոպատեսին⁷: Կրումբախերը Քեոզորոս Դափնոպատեսին էր վերագրում միայն VI գիրքը⁸, իսկ Մ. Յա. Սյուլզյունովը՝ միայն առաջին շորս գրքերը⁹: Մ. Շեստակովը հանգեց այն եզրակացության, որ երկը՝ մի ամբողջություն է և գրված է Քեոզորոս Դափնոպատեսի կողմից¹⁰: Ա. Պ. Կաժդանը ցույց տվեց, որ հիշյալ «Ժամանակագրությունը» մի ամբողջություն չի կազմում, որ այն շատ հստակ կերպով շորս մասի է բաժանվում¹¹, հետևաբար ունեցել է տարբեր հեղինակներ: Առաջին մասի մեջ Ա. Կաժդանը ընդգրկում է Կոմբեֆիսի բաժանմամբ առաջին շորս գրքերը (Լեոն V-ին, Միքայել II-ին, Քեոփիլոսին և Միքայել III-ին նվիրված):

⁵ J. Bury. The Treatise De administrando imperio, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 15. 1906, p. 571.
⁶ Каждан, Из истории 1, с. 77.
⁷ A. Markopoulos, Théodore Daphnopatès et la Continuation de Théophane, p. 179. Քեոզորոս Դափնոպատեսի մասին այժմ տե՛ս Théodore Daphnopatès, Correspondance, éditée et traduite par J. Darrouzès—L. G. Westerink, Paris, 197
⁸ K. Krumbacher, Geschichte, S. 348, 399, 459.
⁹ М. Я. Сюсюмов, Об историческом труде Феодора Лафнопата, „Византийские очерки“, т. 2, 1916, с. 297 и сл.
¹⁰ С. Шестаков, К вопросу об авторе Продолжения Феофана. „Deuxième Congrès International des Etudes Byzantines“, Belgrade, 1929, p. 35 sqq.
¹¹ Каждан, Из истории 1, с. 92. Ա. Կաժդանը հանգամանորեն ուսումնասիրել է խորո առարկա երկի հետ կապված աղբյուրագիտական բազմաթիվ հարցեր „Византийский временник“ հանդեսում: Մենք լայնորեն օգտվել ենք նրանից:

Ինչպիսի՞ աղբյուրներից է օգտվել «Թեոփանեսի Շարունակող»-ի առաջին մասի հեղինակը: Մի քանիսն ինքը հեղինակն է հիշատակում: Կարևոր հիշատակություններից մեկն այն է, որ նա օգտագործել է ոմն Թեոգնոստոսի գործը. «Այդ մասին շատ հստակ տեղեկացնում է մեր ձեռքն ընկած ուղղագրության մասին Թեոգնոստոսի գրվածքը: Ով ծանոթանա նրան, հանգամանորեն կտեղեկանա» (Գիրք Ա, գլ. 27): Նա առանց որոշակիացնելու, Լեոն Հայկազնի՝ բուլղարների դեմ մղած մարտերի վերաբերյալ գրում է. «Ահա ոմանք գրավոր այսպես մեզ նկարագրեցին հիշյալ ճակատամարտը» (Գիրք Ա, գլ. 6): «Թեոփանեսի Շարունակող»-ին հայտնի են և օգտագործված Թեոփիլոս կայսեր իշխանության ժամանակին վերաբերող վիմագիր արձանագրություններ (Գիրք Գ, գլ. 8): Թեև «Ժամանակագրության» մեջ հիշված չեն, սակայն ուսումնասիրողները պարզել են, որ Թեոփիլոսի՝ Ամորիոն քաղաքի համար արաբների դեմ մղած պատերազմների պատմության շարադրանքում օգտագործված են «42 ամորացի նահատակների մասին վարքի» երկու խմբագրություններն էլ, ավելի վաղ՝ կազմված Սոփրոնիոս Կիպրացու կողմից, և ավելի ուշ՝ Վասիլ I-ի ժամանակ ստեղծված, որի հեղինակն է վանական Եվդոզիոսը¹²:

Ուսումնասիրողները կանգ են առել «Թեոփանեսի Շարունակող»-ի առաջին մասի՝ Գեորգ Վանականի և վերջինիս շարունակող Կեղծ Միմեոն Մագիստրոսի¹³ ժամանակագրությունների հետ ունեցած առնչության հարցի վրա: Նրանք գտնում են, որ Միմեոն Լոգոթետի ժամանակագրության առաջին խմբագրությունը «Թեոփանեսի Շարունակող»-ի բնագրից անկախ է, բայց երկրորդ և երրորդ խմբագրությունները հանդես են բերում ընդհանրություններ, որոնք, գտնում են, ուղղակի չեն գալիս «Թեոփանեսի Շարունակող»-ի «Ժամանակագրությունից», այլ երկուսն ունեցել են մի ընդհանուր աղբյուր¹⁴:

¹² Василевский—Никитин, Сказания о 42 аморийских мучениках, с. 109. Նաև Գ. Նիկիտինի կարծիքը նույն տեղում, էջ 102 և ծանոթ. չ. չմտ. Каждан, Из истории 1, с. 78—79.

¹³ Եսաբր Միմեոն Լոգոթետի «Ժամանակագրության» երրորդ խմբագրության մասին է, որ առաջին հրատարակիչ Կոմբեֆիսը վերագրել է Միմեոն Մագիստրոսին: Հետագայում ուսումնասիրողները այն կողքին Կեղծ Միմեոնի «Ժամանակագրություն»: Նրա մասին այժմ տե՛ս А. Ф. Маркopoulos, «Η Χρονογραφία του Θεοδοσιουέων, Կեղծ Միմեոն Մագիստրոսի «Ժամանակագրությունը» հենված է Միմեոն Լոգոթետի հնազույն բնագրի վրա. Թեև նրանում կան հետադարձ մուտք գործած հատվածներ (Каждан, Хроника Симеона Логофета, էջ 136): Մեր ծանոթագրություններում այն հանախ է հիշատակվում, պարզության համար՝ «Միմեոն Մագիստրոս»:

¹⁴ Каждан, Из истории 1, с. 79.

Վերջապես «Թեոփանեսի Շարունակողը» օգտվել է նաև Կոստանդին Միրանածինի հավաքած նյութերից, ինչպես և բավարար զրույցներից, հատկապես Միքայել III-ի վերաբերյալ, հաճախ ոչ վստահելի:

Ի տարբերություն բյուզանդական այլ ժամանակագիրների ու վարքագիրների, որոնք տալիս են պատմական զեպեների ու դեմքերի մասին սոսկ պոզիտիվ շարադրանք, «Թեոփանեսի Շարունակողը» առանձին զեպեքերում միևնույն զեպեի մասին բերում է երկու, իրարից տարբեր վարկածներ, ընթերցողին թողնելով ընտրելու նրանցից մեկն ու մեկի արժանահավատ լինելը: Նա ջանում է նաև առանձին երևույթների պատճառները պարզել, քանզի, պատմիչի ասելով, «... քաղաքական գործիչների սովորելու և փորձ ձեռք բերելու ամենախսկական դպրոցն այն է, որ նրանց ցույց տրվի երևույթի անհայտ պատճառը, դեռ ավելին, նաև այն, ինչ թաքնված է մեզանից: Ամեն մի պատմական երկ, որը դրանից զուրկ է ու մերկ, չգիտեմ, ի՞նչ օգուտ կարող է տալ մարդկանց» (Գիրք Ա, գլ. 11):

«Թեոփանեսի Շարունակողն» իր աշխարհայեցողությամբ ու գաղափարախոսությամբ ընդգծված պատկերապաշտ է: Թեև պատկերապաշտության հաղթանակից անցել էր ավելի քան հարյուր տարի, նա ժամանակացի կրքոտությամբ հարձակվում է պատկերամարտների, առաջին հերթին պատկերամարտ կայսրերի վրա, ամեն գնով ջանում նրանց անգամ դրական գործունեությունը մոռալ գույներով ներկայացնել: Պատկերամարտության հարցում նա առաջինը ձաղկում է Լեոն Հայկազնին, ով եռանդուն կերպով առաջ տարավ պատկերապաշտների և հատկապես վանականության դեմ պայքարը: Արժրունիների (և Գնունիների) ծագման մասին առասպելը, որ Լեոն V կայսրը օգտագործել է՝ դրանում պարփակված դրականը իրեն վերագրելու միտումով, աղավաղվել է՝ հակառակ պատկերը ներկայացնելու համար: Լեոն V-ի մասին աստվածաշնչային առասպելը Ասորեստանի կռապաշտ թագավոր Սենեքերիմի՝ իր բարեպաշտ որդիներից սպանվելու, վերջիններիս Հայաստան փախչելու և իր՝ Լեոնի տոհմին սկիզբ տալու «փաստը» պատմիչը բերում է առանց այդ որդիների բարեպաշտության ու հոր կռապաշտության հիշատակության: Նա սոսկ ընդգծում է նրանց հայրասպան լինելու հանգամանքը, հետևաբար և Լեոնի՝ հայրասպան հորից սերելը: Այնուհետև պատմիչը ջանք չի խնայում ցույց տալու, որ Լեոնը օրինական ճանապարհով գահին շտիրացավ, այլ պարզապես այն հափշտակեց: Բայց հենց այստեղ ակնառու է դառնում և «Թեոփանեսի Շարունակողի» անկասկած Լեոնի կողմնակից և ժամանակակից աղբյուրի օգտագործման

փաստը: Պատմիչը բերում է տվյալներ, որոնք հայազգի այդ կայսեր քաղաքական ու ռազմական գործունեության մասին հակառակ պատկերն են տալիս: Նա ընդգծում է Լևոնի խիզախությունն ու ռազմավարական հմտությունը արարների դեմ մղվող պատերազմում, դեռևս նրա նախքան գահին տիրանալը: «Նա,—գրում է պատմիչը,—խմայելացիների դեմ մղած անվերջ մարտերում սխրանքներ էր գործում, քանզի ռազմավարությամբ, իր ֆիզիկական ուժով ու ձեռք բերած փորձառություններ շատ կարող էր»: Լևոնի ռազմավարական ձեռքի մասին պատմիչը խոսում է և բուլղար խան Կրումի դեմ կայսրության մղած պատերազմների առնչությամբ: Քեկ մի տեղ գրում է, թե Լևոնը բյուզանդական զորքի պարտության պատճառն էր, այնուհետև բերում է այլ աղբյուրներից տվյալներ, որոնց համաձայն «հենց Լևոնն էր զինված ուժերը փրկողը»: «Քեոփանեսի Շարունակողը» (հավանաբար Լևոնի կողմնակից հեղինակի գործից օգտվելով) ցույց է տալիս, որ Լևոնն «անձամբ մարզում էր քանակը, Քրակիայի և Մակեդոնիայի բազմաթիվ շրջաններում անձամբ ի հիմանց կառուցում քաղաքներ, շրջագայում ամեն տեղ՝ սարսափ ու երկյուղ ազդելու համար անգամ թշնամիներին: Պատմում են,—շարունակում է իր միտքը պատմիչը,—իբր նման գործունեության համար նույնիսկ սուրբ Նիկեփորը (Նիկեփոր պատրիարքը—Ն. Բ.) մի առիթով արդեն նրա մահից հետո, ասել է, թե քաղաքը (Կոստանդնուպոլիսը—Ն. Բ.) թեև կորցրեց մի անօրեն մարդու, բայց և հասարակաց հոգացողի: Նա ուժգին հարված հասցրեց իշխաններին ու կառավարիչներին, ոչ միայն քաղաքական, այլև ռազմական: Իտքը լինելով անարժանանք, առաջ էր քաշում ծայրաստիճան անկաշառ մարդկանց, նկատի առնում նրանց արժանիքները և ոչ ունեցած հարստությունը»:

Լևոնին թշնամաբար տրամադրված հեղինակը, պարզ է, նրա սպանությունը Միքայել II-ի կողմից պիտի համարեր աստծո ցասման արտահայտություն և այդ ոճրագործությունն արդարացիներ: Ահա Միքայել II-ի կատարած ոճրագործությունը աստծուց համարելով, «Քեոփանեսի Շարունակողը» այնուհանդերձ չի խնայում և Միքայելին, քանզի նա ևս բյուզանդական հասարակությանը հուզած պատկերապաշտ-պատկերամարտ կոիվներում ու վեճերում ընթացավ իր նախորդի օւղիով: Նիկեփոր պատրիարքի պահանջին՝ վերականգնել սրբապատկերների պաշտամունքը, Միքայելը պատասխանեց. «Ես հավատքի օկրոնքների հարցում փոփոխություններ կատարելու միտք չունեմ, ոչ էլ որևէ հարձակում գործելու և վերացնելու արդեն ավանդվածն ու հաստատվածը»:

«Քեոփանեսի Շարունակողը» միանգամայն բացասական վերաբեր-

մունք է ցուցաբերում Միքայել II-ի թագավորության տարիներին Բյուզանդիայում բռնկած թուլմա Գազիրացու ապստամբության նկատմամբ: Նրան հասկանալ դժվար չէ: Այդ ապստամբությունը, որ սկսվեց որպես հերթական գահակալական պայքար, շուտով ստացավ սոցիալական, դասակարգային բովանդակություն՝ ընդդեմ տիրապետող կարգերի: «Ստրուկենը,—գրում է պատմիչը,—մանատաբաժ զենե՛ Են բարձրացնում տե՛րե՛րի վրա, զինվորը՝ տաքսետի, լոխագուր՝ գորավարի»:

«Քեոփանեսի Շարունակողը» պատկերապաշտական համոզմունքները ակնբախ են նաև Միքայելին հաջորդած վերջին պատկերամարտ կայսր Քեոփիլոսին նվիրված շարադրանքում: Նա զուտ կեղծավորություն է համարում Քեոփիլոսի ձգտումը իրեն ներկայացնել արդարության շերտ պաշտպան, քաղաքացիական օրենքների ճշմարիտ պահպան: Մոռանալով իր այդ գրածը, նա ընդամենը մեկ էջ հետո, պարզ է, անքննադատաբար կրկնելով իր աղբյուրը և հակասությունը շնկատելով, գրում է միանգամայն հակառակը: «Քեոփիլոսը,—ասում է նա,—հանդես եկավ որպես արդարության պաշտպան, բոլոր վատ մարդկանց համար եղավ սարսափելի, իսկ բարի մարդկանց համար՝ հիացմունքի արժանի: Վատերի համար սարսափելի, քանզի նա արդար էր և փատության առեցող, բարիներն էլ հիանում էին նրա վրա, քանզի նա գիտուն էր ու խիստ»: Ահա այսպես հակասելով իրեն, վերորեքյալ նախադասությունն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Այդուհանդերձ չի կարելի ասել, որ նա միանգամայն զուրկ էր վատությունից»: Իսկ Քեոփիլոսի կենսագրությունն ավարտելով, ավելացնում է. «Նա իր ամբողջ կյանքի ընթացքում գարշանք տածելով ուղղափառ հավատքը գավանդների նկատմամբ, անգթաբար նրանց զլխին տարվա բոլոր եղանակներին մշտապես ձմեռ էր թափում»:

Այս բոլորը պարզ վկայում են, որ «Քեոփանեսի Շարունակողը» շատ հաճախ է ընկնում իր գաղափարներին միանգամայն հակառակ գիրքերում գտնվող աղբյուրի ազդեցության տակ, մի բան, որ ընդգծում է նրա անքննադատ վերաբերմունքը դեպի իր աղբյուրները: Այդ բանք ամենից ակնառու երևում է հենց Քեոփիլոսին նվիրված գրքում: Հենց Քեոփիլոսամետ աղբյուրի անքննադատ կրկնելն է պատճառը, որ նա վերջում, մանրամասն նկարագրելով կայսեր շինարարական լայն գործունեությունը, փաստորեն տալիս է նրա ներքողայնը:

Անցնելով առաջին բաժնի շորորդ գրքին՝ Միքայել III-ի և Քեոփորայի թագավորության շրջանին, «Քեոփանեսի Շարունակողը» միանգամայն կերպարանափոխվում է: Հայտնի է, որ ո՛չ Միքայել III-ը և ո՛չ

էլ նրա մայր Թեոդորա կայսրուհին պետական ու ռազմական հարցերում դեմքեր չէին: Ամբողջ իշխանությունը գտնվում էր սկզբնական շրջանում Թեոփիլոսի նշանակած խնամակալների՝ դրոմոսի լոգոթես Թեոկտիստոսի, Թեոդորայի եղբայր կեսար Վարդասի և Թեոդորայի հորեղբայր մագիստրոս Մանուիլի ձեռքում: Երեքն էլ շատ կարող անձնավորություններ էին: Բայց փոքր անց, վերացնելով երկուսին, համայն իշխանությունն իր ձեռքն առավ Վարդասը: Բայց հենց այն պատճառով, որ Թեոդորան դարձավ պատկերապաշտությունը վերականգնողը, «Թեոփանեսի Շարունակողը» նրան կոչեց «խակական թագուհի»: Դրա պատճառը նաև այն էր, որ հենց Թեոդորայի հրամանով սկսվեցին պավլիկյան աղանդավորների, կայսրության գահը սասանոզների և իշխող դասակարգերի սարսափը հանդիսացողների տմարդի հալածանքները: Ինչ վերաբերում է Միքայելին ու Վարդասին, ապա մեր պատմիչը նրանց հանդեպ միանգամայն բացասաբար էր տրամադրված: Եվ դա բնական է: Նա գրում է Կոստանդին Միրանաթինի՝ Մակեդոնական հարստության հիմնադիր Վասիլ I-ի թոռան պատվերով, և նրա գրածը պիտի մուտք լիներ նոր հարստության հաստատման պատմության: Եվ քանի որ Վասիլ I-ը գահ բարձրացավ Վարդասի և Միքայելի դիակների վրայով, ապա պետք է այդ ոճրագործությունների անհրաժեշտությունն արդարացվեր, նրանց ի վերուստ սահմանված լինելը հաստատվեր:

«Թեոփանեսի Շարունակողը», շարադրելով իր շորս գրքից բաղկացած երկասիրությունը, արդեն գիտե, որ երկի շարունակությունը, Վասիլ I-ի մանրամասն կենսագրությունը, շարադրված Կոստանդին Միրանաթինի կողմից, առկա է: «Հագարացիները,—գրում է նա,—...սպատակ էին սփռում, ավերում ու ոտնատակ անում համայն երկիրը՝ մինչև երանելի կայսր Վասիլի թագավորությունը: Բայց այդ մասին խոսք կլինի նրա պատմությանը նվիրված գրքում» (Գիրք Բ, գլ. 28):

«Թեոփանեսի Շարունակողը» ամեն կերպ աշխատում է ցույց տալ, որ Մակեդոնական հարստությանը նախորդող կայսրերին չի կարելի համեմատության մեջ դնել ուսումնասիրողների կողմից «Մակեդոնական» հորը շրջված հարստության հիմնադրի, Վասիլի հետ: Նա այստեղ, թեև մշուշապատ, կրկնում է Կոստանդին Միրանաթինի գործում արտահայտություն գտած այն միտքը, որի նպատակն էր հիմնավորել Վասիլ I-ի գահ բարձրանալը, նրան համարելով Արշակունիներից սերող, հետևաբար թագավորական ծագում ունեցող կայսր և ոչ թագի հափշտակող, ինչպիսին նա իրականում էր: Այդ առասպելը, որի հեղինակը ինքը Վասիլն էր և նրա շրջապատը, նպատակ ուներ ոչ միայն իր՝ Վասիլի ծա-

գումը սքողել, իր գահ բարձրանալը օրինականացնել, այլ նախ և առաջ հանդես գալ որպես արաբական լուծը թոթափող և իր ինքնուրույն պետականությունը վերականգնող Հայաստանի սյուզերենը, Հայաստանի, որի նվաճումը տվյալ պահին բյուզանդական արտաքին քաղաքականության հիմնական մտահոգությունն էր:

Վասիլ I-ի կենսագրությունը, որ, ինչպես ասվեց Կոմբեֆիսի բաժանմամբ կազմում է սույն «Ժամանակագրության» հինգերորդ գիրքը, գրվել է շուրջ 950 թ. (բոլոր դեպքերում 948 թ. հետո): Բնագրում, ինչպես ասվեց, այն վերնագրված է. «Երանելի կայսր Վասիլի կյանքի և գործունեության պատմությունը, որ նրա թոռ՝ կամավն աստուծո հոռմայեցիների կայսր Կոստանդինը շանասիրությամբ քաղեց զանազան շարագրանքներից և վստահեց գրչին»: Ինչպես ցույց է տալիս Միրանաթինը տվյալ աշխատության առաջաբանում, ինքը ցանկություն է ունեցել գրել բյուզանդական բոլոր կայսրերի պատմությունը: Բայց «զա գլուխ բերելու համար երկար ժամանակ, մեծ աշխատանք էր պետք, ապա և բազում գրքերի առկայությունը, պետական գործերից որոշ դադար, մի բան, որից մենք զուրկ էինք: Այդ իսկ պատճառով,—շարունակում է Միրանաթինը,—ես ստիպված գտա մի երկրորդ ելք, այն է՝ սկզբից մինչև վերջը շարագրել մեկ կայսեր կյանքն ու ամբողջ գործունեությունը, կայսրը, որը կայսերական իշխանությունն անչափ վեհացրեց, որի անունը հոմանիշ է թագավորության, որը հոռմայեցիների պետության և գործերին անչափ օգտակար եղավ»:

Կոստանդին Միրանաթինի նպատակն է եղել տալ իր պապ Վասիլ I-ի՝ Մակեդոնական հարստության հիմնադրի ներբողյանը: Իր նպատակին հասնելու համար Միրանաթինը շատ հաճախ ստիպված է լուել, նույնիսկ կեղծել առանձին փաստեր, որոնք կարող էին ստվեր գցել, անվանարկել իր փառաբանած անձնավորությանը: Հենց սկզբից նա կեղծում է Վասիլ I-ի ծագման հարցը, ավելի ճիշտ, նա գրի է առնում այն կեղծ ծննդաբանությունը, որ ստեղծվել էր դեռևս Վասիլի կենդանության օրոք և որի համաձայն Վասիլը, ոչ ավել ոչ պակաս, սերում էր Հայաստանի առաջին քրիստոնյա թագավոր Տրդատ III-ից և Հոռմեական կայսրության առաջին քրիստոնյա կայսր Կոստանդին Մեծից: Բոլորի համար մի բան պարզ էր, որ Վասիլը ծնվել էր Մակեդոնիայում, հայ ծնողներից: Վասիլի կենսագիրները պետք է «ապացուցեին», թե Վասիլի նախնիները ո՞րտեղից էին գաղթել Մակեդոնիա: Պարզ է, որ Հայաստանից և նրանք պետք է Հայաստանում իշխած թագավորական վերջին հարստության շառավիղները լինեին: Միրանաթինը ցույց է տա-

լիքս, որ այդ գաղթը տեղի է ունեցել բյուզանդական Հետն I կայսեր ժամանակ (457—474 թթ.): Այնուհետև կայսրը համառոտ գծերով, պարզապես պատմական կապը պահպանելու, ավելի ճիշտ՝ ստեղծելու համար, մի քանի դեպքերի նկարագրությամբ պատմությունը հասցնում է մինչև բուզանդական խան Կրումի ժամանակները և ցույց տալիս, որ վերջինս 813 թ. Ազրիանուպոլիսը բյուզանդացիներից գրավելով, գերեզմարեց տեղի բնակչությանը, այդ թվում և ապագա կայսեր ծնողներին, իրենց նորածին որդու հետ. նրանք գերությունից ազատվեցին Կրումի հաջորդ Օմուրտագի ժամանակ:

Միրանածինը առիթ չի փախցնում տեղի-անտեղի ցույց տալ, որ Վասիլի՝ պետության առաջին մարդը դառնալու պատիվը աստծուց էր նախասահմանված: Թեև այլ ազբյուրներից ակնհայտ է, թե ինչպիսի ոչ աստվածահաս ճանապարհներով նա տիրացավ Բյուզանդական կայսրության գահին:

Պատմաբան կայսրը, աշխատելով իր պապին ներկայացնել որպես առաքինության տիպար, որից պետք է, որ բոլորը օրինակ վերցրնեին, խուսափում է ճշմարտությունից: Նա ո՛չ կեսար Վարդասի, ո՛չ Միքայել III-ի սպանության մեղքը չի գցում Վասիլի վրա: Միրանածինի տվյալներով Վարդասի սպանության հարցում Վասիլը դիտողի դերում էր, իսկ Միքայելի սպանության մեջ Միրանածինը իր պապին միանգամայն անմեղակից է հանում, ջանում համոզել ընթերցողին, թե կայսեր սպանությունը կազմակերպեցին և իրականացրեցին «իշխանության զուլս կանգնած բոլոր մեծամեծները և սենատի խելամիտ գործիչները»:

Կոստանդին Միրանածինը այնուհետև տալիս է Վասիլ կայսեր թագավորության մանրամասն պատմությունը, նրա ներքին քաղաքականությունը, արտաքին թշնամիների դեմ մղած պատերազմները, շինարարական, օրենսդրական գործունեությունը, ամեն անգամ լզլանալով ընդգծել իր պապի ողջամտությունը, առաքինությունները:

Խնդրո առարկա երկը հայագիտության համար արժեքավոր է ոչ միայն դրանով, որ ի դեմս նրա մենք ունենք հայկական ծագումով մի կայսեր հանգամանակից կենսագրությունը, տվյալներ Բյուզանդական կայսրության մեջ այդ շրջանում ուղբի ընկած մի շարք հայ գործիչների մասին: Տարածված է այն կարծիքը, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Բյուզանդիայում գործող հայ բարձրաստիճան գործիչները անունով էին միայն հայեր, որ նրանք մոռացել էին իրենց մայրենի լեզուն, կորցրել իրենց ազգային դեմքը: Միրանածինի պատմությունը մեզ հնարավորու-

թյուն է ընձեռում հանգելու միանգամայն այլ կզրակացության: Ինչպես վկայում է նա, Ազրիանուպոլսում (և ոչ միայն այնտեղ) հաստատված հայերը, որոնք բավական հարստացել էին, IX դարում առանձին գաղթի էին կազմում, պարփակված լինելով իրենց մեջ և անաղարտ պահելով ազգային դեմքը:

Միրանածինը նույն միտքն ընդգծում է մի քիչ հետո: «Վասիլի նախնիները,—գրում է նա,—թեև տեղացիների հետ խնամիական կապեր հաստատում էին, բայց մեկուսացած տոհմի նման էին ապրում»: Երբ Վասիլը առաջին անգամ գնում է Կոստանդնուպոլիս, ծառայության է անցնում ոչ այլ օրի, այլ միայն հայի մոտ: Թեոփիլիցեսը, որի պրոտոստրատորը նա դարձավ, Վարդասի ազգականն էր, իսկ Վարդասը հայտնի է, որ հայ էր: Հենց Վարդասն է նրան մտցնում բյուզանդական քարձրաստիճան պաշտոնեության կազմը: Եվ դա դեռ բոլորը չէ: Միրանածինը ցույց է տալիս, որ բյուզանդական արքունիքում պատրիկ Գոստանդինը «շատ էր սիրում Վասիլին, որովհետև ինքն էլ (Վասիլի պես) ծագումով հայ էր»:

Միրանածինի այդ երկի արժեքը հայագիտության համար դրանով չի սպառվում: Նա արժեքավոր է նաև իր վկայություններով Բյուզանդական կայսրության դեպի Արևելք կատարած արշավանքների և նվաճումների մասին: Եթե չհաշվենք Գենեսիոսի «Ժամանակագրությունը», ապա Միրանածինի սույն երկը գլխավոր աղբյուրն է պալիլիկյանների կայսրության դեմ մղած պայքարի վերջին փուլի մասին: Իսկ այդ կապակցությամբ բազմաթիվ տեղանունների, բերդերի և այլնի հիշատակումը կարևոր է Հայաստանի պատմական աշխարհագրության ուսումնասիրության համար:

Եվ վերջապես, նա բյուզանդական միակ աղբյուրն է, որ խոսում է Մահակ Պարթևի «Տեսիլքի» մասին:

Միրանածինի աշխարհայացքը ամենից հստակ ձևով այս աշխատության մեջ է հանդես գալիս: Նա ճակատագրապաշտ է և մնտոիատության մեջ է հանդես գալիս: Նա ճակատագրապաշտ է և ցած պաշտ: Նախախնամությունն է մարդկանց գահ բարձրացնում և ցած գլորում: Բայց հակառակ սույն աշխատության հեղինակի մտածելակերպին, նրա հետապնդած նպատակներին, առանձին փաստերի ակընհայտ աղավաղումներին, «Վասիլ կայսեր կենսագրությունը» մնում է այդ դարաշրջանի պատմության ուսումնասիրության գլխավոր և ամենակարևոր աղբյուրը:

«Թեոփանեսի Շարունակողի» «Ժամանակագրության» Ա. Պ. Կաթ-դանի բաժանմամբ երրորդ հատվածը, որ ինչպես վերևում ասվեց

Յ. Կոմբեֆիսը ներկայացրել է որպես ամբողջ երկի վեցերորդ գիրք, տրոհվում է երկու մասի: Առաջին մասը բովանդակում է Լևոն VI-ի (886—912 թթ.), Կոստանդին Միրանաժինի մանկահասակության (913—920 թթ.), Ռոմանոս I Լեկապենոսի և Կոստանդին Միրանաժինի միահեծան թագավորության տարիները մինչև 948 թ. և իր բովանդակությամբ գրեթե համընկնում է Սիմեոն Լոգոթետի «Ժամանակագրությանը»:

Լևոն VI-ի և Ալեքսանդրի պատմությանը նվիրված բաժինը, համեմատած Կոմբեֆիսի բաժանմամբ առաջին շորս գրքերի հետ, աչքի է ընկնում մի էական տարբերությամբ: Եթե առաջին շորս կայսրերի պատմությունները իրենցից ներկայացնում են բավական հանգամանալից պատմական շարադրանք, ապա այստեղ մեզ է ներկայանում, խիստ ասած, պատմական շարադրանքի հում նյութ, որ ավելի է հարում Սիմեոն Լոգոթետի և Գեորգ վանականի Շարունակողի որդեգրած համակարգին: Լևոն VI-ի թագավորության մասին բաժնի § 20-ում, ապա և Կոստանդին Միրանաժինի առաջին մենիշխանության ժամանակաշրջանի պատմությանը նվիրված բաժնի § 8-ում հանդիպում ենք հեղինակի՝ լեզվաբանական, տեղանունների ստուգաբանության զանազան մարզանքների, որոնք գուցե գալիս են այլ աղբյուրներից, բայց և չի բացառվում, որ հետագա գրչի արգասիք լինեն, քանզի աշխատության այլ բաժիններում նման բանի չենք հանդիպում: Պետք է նշել, որ հենց այս, ապա և Ռոմանոս Լեկապենոսին նվիրված բաժիններում հանդիպում ենք հայազգի գործիչների, որոնք հիշված են իրենց տոհմանուններով: Թեև մեզ համար պարզ էր, որ Բյուզանդիայում ծառայող հայազգի գործիչները մեծ մասամբ պատկանում էին հայ նախարարական ընտանիքներին, այդ հանգամանքը աղբյուրներում արձանագրված չէր, ավելի ճիշտ՝ պարզված չէր: Այդ իմաստով կարևոր է հիշատակությունը Լևոն VI-ի թագավորության ժամանակ գործած Թեոդորոս Գունիացիցեսի (Գնունի) և Կոստանդին Միրանաժինի ժամանակ՝ հայկական աղբյուրներում շարձանագրված «Մաշտոցյան» տոհմին պատկանող մի այլ Թեոդորոսի մասին: Ռոմանոս Լեկապենոսին նվիրված մասի § 41-ի տվյալները վկայում են, որ հեղինակն օգտագործել է Հովհաննես Կուրկուասին նվիրված «պրոտոսպաթար և դատավոր Մանուիլի» ութ գրքից բաղկացած երկասիրությունը: Իսկ հաջորդ՝ § 42-ը շատ հստակ հուշում է, որ այն գրված է Նիկեիոր Փոկասի թագավորության ժամանակ (963—969 թթ.), և Փոկասի ընտանիքին մոտիկ կանգնած

մարդու կողմից: Նա ոչ միայն գովաբանում է հայկական այդ տոհմին պատկանող մի շարք նշանավոր գործիչների, այլ նաև ցույց է տալիս, որ գորավար Հովհաննեսի հարազատ եղբայր պատրիկ Թեոֆիլոսը «նիկեիոր Հաղթողի» Փոկաս մականվանյալի բազավորության ժամանակ դարձավ մագիստրոս և սխոլերի գոմեստիկոս»:

Վերջապես, «Թեոփանեսի Շարունակողի» «Ժամանակագրության» Ա. Պ. Կաթղանի բաժանմամբ շորրորդ՝ վերջին մասը բովանդակում է Կոստանդին Միրանաժինի միահեծան թագավորության հիմնական մասը և նրա որդի Ռոմանոս I-ի թագավորության սկիզբը, հասցնելով այն մինչև Կրետե կղզու ազատագրումը արաբների ձեռքից, 961 թ.: Այս մասի հեղինակի անունը նույնպես հիշված չէ: Ասենք, որ դեռևս Յ. Ի. Ուսպենսկին կարծիք էր հայտնել, որ խնդրո առարկա մասի հեղինակը Թեոդորոս Դափնոպատեսն էր¹⁵, կարծիք, որ մերժվել է Վ. Վ. Լատիշևի կողմից¹⁶: Սակայն Ա. Պ. Կաթղանը, առաջ քաշելով մի շարք կովաններ, հակված է կարծելու, որ Թեոդորոս Դափնոպատեսը կարող էր լինել «Թեոփանեսի Շարունակողի» «Ժամանակագրության» այս վերջին՝ շորրորդ բաժնի հեղինակը: Նրա կովաններից մեկն այն է, որ Դափնոպատեսը, լինելով Կոստանդնուպոլսի քաղաքապետ, քաջատեղյակ էր իրեն ժամանակակից և իր պաշտոնը վարած բազում անձնավորություններին, որոնց մասին ամենայն մանրամասնությամբ գրված է այս շորրորդ բաժնում¹⁷: Թեև իր այդ միտքը հաստատելու համար Ա. Պ. Կաթղանը բերում է այլ կովաններ ևս, այդուհանդերձ «Թեոփանեսի Շարունակողի» պատմական երկի այս վերջին բաժնի՝ Դափնոպատեսի կողմից գրված լինելու վարկածը համարում է «շատ ենթադրական»¹⁸, որով X դ. բյուզանդական ժամանակագրությունների պատմության նրվիրված իր երկրորդ հոդվածում Դափնոպատես անունը վերցնում է շակերտների մեջ¹⁹:

Ելնելով այն հանգամանքից, որ Հովհաննես Սկիլիցեսը չի օգտագործել «Թեոփանեսի Շարունակողի» «Ժամանակագրության»՝ Ռոմանոս Լեկապենոսի անկմանը հաջորդող դեպքերի շարադրանքը, Ա. Պ. Կաթղանը կարծում է, որ Թեոդորոս Դափնոպատեսին վերագրվող այս բա-

¹⁵ Ф. И. Успенский, Охридская рукопись Иоанна Скилицы куропалата. ИРАИК, т. IV, 1899, вып. 2, с. 3.

¹⁶ В. В. Латышев. Две речи Феодора Дафнопата. Православный Палестинский Сборник, т. IX, 1910, с. XV—XVII.

¹⁷ Каждан, Из истории 1, с. 93—94.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 94:

¹⁹ Каждан, Из истории 2, с. 113.

ժինը «Թեոփանեսի Շարունակողի» «Ժամանակագրության» մեջ նախապես չէր մտնում²⁰։

«Թեոփանեսի Շարունակողի» պատմական երկն իր բովանդակությամբ համընկնում է X դարի պատմիչ Գենեսիոսին վերադրվող «Քաղաքաբնությունների գիրքը» գործին, որն ընդգրկում է 813—836 թթ. դեպքերը, այսինքն՝ «Թեոփանեսի Շարունակողի» «Ժամանակագրության» առաջին երկու մեծ բաժինները։ Արդ, ի՞նչ հարաբերության մեջ են այդ երկու աղբյուրները, ի՞նչ կապ կա նրանց միջև, նրանցից ո՞րն է առաջնայինը։ Գեոես անցյալ դարից ուսումնասիրողները առաջ էին քաշել այն միտքը, որ «Թեոփանեսի Շարունակողի» աղբյուրն այս երկու բաժիններում Գենեսիոսի երկն է²¹։ Այս միտքը իշխող էր մինչև մեր դարի 30-ական թվականները, երբ այլ վարկած առաջ քաշեց Անրի Գրեգուարը։ Նա հանգեց այն եզրակացության, թե Միքայել III-ին վերաբերող բաժնում ոչ թե «Թեոփանեսի Շարունակողն» է օգտվել Գենեսիոսից, այլ ընդհակառակը՝ Գենեսիոսը «Թեոփանեսի Շարունակողից»²², որպեսզի այնուհետև ցույց տա, որ այդ երկու հեղինակները իրենց ձեռքի տակ են ունեցել մի այլ, երկուսի համար ընդհանուր աղբյուր²³։ Այդ կարծիքը բյուզանդագետների շրջանում ընդունելություն գտավ²⁴։

Ա. Պ. Կաթոնը ամենայն մանրամասնությամբ համեմատելով «Թեոփանեսի Շարունակողի» երկի երկրորդ բաժինը՝ Վասիլ I կայսեր կենսագրությունը, Գենեսիոսի ժամանակագրության համապատասխան մասի հետ, եկել է այն եզրակացության, որ սկզբնաղբյուրը «Թեոփանեսի Շարունակողն» է, ավելի ճիշտ՝ Կոստանդին Միրանաթինը²⁵, թեև միաժամանակ չի բացառում այն հանգամանքը, որ առանձին տեղերում Գենեսիոսը ունեցել է այլ աղբյուրներ²⁶։

²⁰ Նույն տեղում, էջ 110։

²¹ E. de Muralt. Essai de chronographie byzantine, p. XXIII; F. Hirsch. Byzantinische Studien, S. 122. Իրիշ առաջ քաշած թեզը՝ «Թեոփանեսի Շարունակողի» կախվածության մասին Գենեսիոսից, ընդունելություն գտավ քաղաքաբնությունների կողմից։ Այդ մասին տե՛ս *Каждан*, Из истории 3, с. 99, прим. 42.

²² H. Grégoire. Michel III et Basile le Macédonien, p. 335.

²³ H. Grégoire. Manuel et Théophobe, p. 185, n. 1.

²⁴ G. Ostrogorsky. History, p. 187; G. Moravcsik. Byzantinoturcica, Bd. 1, 318. Հմմտ. *Каждан*, Из истории 3, с. 101, прим. 50.

²⁵ *Каждан*, Из истории 3, с. 101 и сл.

²⁶ Նույն տեղում, էջ 116։

Անցնելով Գենեսիոսի երկի և «Թեոփանեսի Շարունակողի» առաջին բաժնի համեմատության, Ա. Պ. Կաթոնը չի բաժանում Հիրշի կարծիքն այն մասին, թե «Թեոփանեսի Շարունակողի» աղբյուրը Գենեսիոսի պատմական երկն է։ Նա գրում է. «Քաղաքաբնությունների գիրքը» «Թեոփանեսի Շարունակողի» ժամանակագրության աղբյուր չի ծառայել, ավելի շուտ՝ հակառակը, Գենեսիոսն իր սովյալները քաղում է՝ այդ ժամանակագրությունից, կամ էլ երկու հեղինակներն էլ օգտվել են ինչ-որ մի երրորդ, մեզ չհասած աղբյուրից, ընդ որում «Թեոփանեսի Շարունակողը» բազմաթիվ դեպքերում ավելի մոտ է կանգնած սկզբնաղբյուրին»²⁷։

Ամարտելով իր հետազոտությունը այդ երկու աղբյուրների միմյանց հետ ունեցած փոխհարաբերությունների մասին, Ա. Պ. Կաթոնը ցույց է տալիս, որ կասկածելի է այն միտքը, որ Գենեսիոսի ամբողջ ժամանակագրությունը բխում է «Թեոփանեսի Շարունակողի» երկից։ Այդ ենթադրությունը կարելի է անել լուրջ Գենեսիոսի երկի վերջին մասի վերաբերյալ, բայց ոչ 813—867 թթ. շրջանին վերաբերող բաժնի համար²⁸։

«Թեոփանեսի Շարունակողի» «Ժամանակագրությունն» օգտագործել է XI դարի հեղինակ Հովհաննես Սկիլիցեսը՝ Փոտ և Իզնատիոս պատրիարքների, ինչպես և զորավար Հովհաննես Կուրկուասի գործունեությունը ներկայացնելու համար։ Այդ ժամանակագրության առաջին երեք բաժինները Հովհաննես Սկիլիցեսի հիմնական աղբյուրն են եղել 811—945 թթ. դեպքերի շարադրման համար²⁹։

• •

Ինչպես արդեն ասվեց, IX դարից, ավելի որոշակի՝ Լևոն V Հայկազնի թագավորությունից (813—820 թթ.) Բյուզանդական կայսրության

²⁷ Նույն տեղում, էջ 112, 116։

²⁸ Նույն տեղում, էջ 116։

²⁹ Նույն տեղում, էջ 110։ Հովհաննես Սկիլիցեսը Քեզորոս Գափնոպատեսին հիշում է բյուզանդական տասը պատմիչների թվում, որոնցից «չորսը քանչև իր առջև անձնական նպատակ դնելով, մեկը, առեք, կայսեր ներքոյան (զրեց), մյուսը՝ պատրիարքի պարտազգիք, երրորդը՝ բարեկամի դոժք, ամեն մեկը պատմության զգեստի մեջ սեփական գիտավորությունը (զրեցին)»։ Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 10։ Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Գ, Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 4։ Ըստ Ա. Մարկոպուլոսի Գափնոպատեսին է վերաբերում «կայսեր ներքոյան»-ի մասին խոսքը։ Տե՛ս Markopoulos, Théodore Daphnépatès, p. 172.

պատմության մեջ բացվում է մի նոր ժամանակաշրջան, երբ հայկական տարրը կյանքի բոլոր բնագավառներում աստիճանաբար գերիշխող դիրքեր է նվաճում: Եթե դրանից մեկ դար առաջ բյուզանդական գահին տիրացած Ֆիլիպպիկոս-Վարդանի կարճատև թագավորությունը (711—713 թթ.) կարելի է պատահական մի դրվագ համարել, ապա IX դարից սկսած պատկերը էպպես փոխվում է: Բյուզանդական կայսրության մեջ հայերի աչքի ընկնող դերը դառնում է նախորդող ժամանակաշրջաններում տեղի ունեցած «հայկական կուսակույմների» արդյունքը: Հարցն այն է, որ VIII դարի 20-ական թվականներից սկսած արաբական խալիֆայության օրեցօր ծանրացող լուծը Հայաստանում, դրա հետևանքը հանդիսացած 774—775 թթ. ապստամբությունը և նրա դաժան ճնշումը, հայերի՝ դեպի Բյուզանդիա արտագաղթի նոր, ավելի լայն հոսանքի պատճառ դարձավ: Դրությունը էլ ավելի վատացավ պարսիկ Բարեկի գլխավորած խուռամյանների՝ Հայաստանում ծավալած խժոժությունների պատճառով: Արտագաղթում էին ամենից առաջ հայ նախարարական ընտանիքների առանձին ներկայացուցիչները, որոնք կայսրության մեջ իշխող դիրքեր էին գրավում, ոչ միայն քաղաքական ու ռազմական ասպարեզներում, այլև եկեղեցական ու մշակութային:

Բյուզանդական կայսրության գահին նստել են բազմաթիվ հայազգի կայսրեր, բայց միայն Լեոն V-ն է, որ ազբյուրներում մշտապես հիշվում է «Հայկազն» (ὁ Ἁρμένιος) մակդիրով: «Թեոփանեսի Շարունակողը» նրա ծագման մասին տալիս է մանրամասն տեղեկություններ³⁰, որոնք վկայում են նրա ոչ միայն հայազգի լինելու հանգամանքը, այլև որոշակիորեն նախարարական ընտանիքի պատկանելու մասին: Բյուզանդական ազբյուրը Լեոնի ծագման մասին բերում է Արծրունիների [Ինչպես և Գնունիների] նախարարական ընտանիքներում տարածված հայկական այն առասպելը, համաձայն որի նրանք սերում են Ասորեստանի թագավոր Սենեբերիմի մի որդուց: Ահա Արծրունի [կամ Գնունի] Լեոնը ծառայության է մտնում նիկեփոր I կայսեր կողմից Արևելքի հինգ բանակաթևների գլխավոր հրամանատար նշանակված նույնպես հայազգի Վարդանի մոտ, դառնում ֆեդերատների [այսինքն՝ օտարերկրացի վարձկաններից կազմված զորագնդի] կոմես: Այնուհետև նա ղեկավար պաշտոն ստացավ Միքայել I Ռանգաբե կայսեր պալատական պահակախմբում, շարունակելով իր ղինվորական

կարիերան, որպես կայսրության խոշորագույն՝ Անատոլիկոն բանակաթևի ղորավար, արժանանալով նաև պատրիկի պատվաստիճանին: Լեոնն ամուսնացավ պատրիկ և քվեստոր Արշավիրի դուստր Թեոդոսիայի հետ, այն Արշավիրի, որ 808 թ. զավաղրություն էր նյուսթել նիկեփոր կայսեր ղեմ՝ գահին տիրանալու մտադրությամբ:

Միքայել կայսեր նիկեփոր I-ից ժառանգություն էր մնացել բուլղարական պատերազմը: Խան Կրումը 811 թ. հուլիսի 26-ին նիկեփոր կայսեր ծանր պարտության էր մատնել, կայսրը սպանվել էր ռազմի դաշտում, նրա որդին՝ գահաժառանգ Ստավրակիոսը, մահացու վերք ստացել և փոքր անց վախճանվել: Կրումը, գրավելով Թրակիայի բազմաթիվ քաղաքներ, այդ թվում և Ադրիանուպոլիսը, վերջինիս բնակչությանը, նրանց մեջ և բազմաթիվ հայերի, բռնի տեղափոխեց Դանուբ գետի ձախ ափը: Բուլղարական բանակներն արդեն թափում էին կայսրության մայրաքաղաքի դռները: Միքայել I-ը իր զորքերով, այդ թվում և Լեոն Հայկազնի գլխավորած ֆեդերով, ճակատամարտ տվեց, բայց հակառակ Լեոնի ցուցաբերած համառության, վարձկան զնդերի զավաճանության պատճառով, բյուզանդական բանակը 813 թ. հունիսի 22-ին Վերսինիկիա վայրում պարտություն կրեց, Միքայել կայսրը ստիպված գահից հրաժարվեց հօգուտ Լեոնի:

813 թ. հուլիսին Լեոնը գահ բարձրանալով, բարձր պաշտոնների նշանակեց իր հայրենակիցներին՝ Թովմա Գաղիրացուն՝ ֆեդերատների տուրմարիսի պաշտոնում, իսկ նախկինում Միքայել կայսեր պրոտոստրատոր Մանուիլին շնորհեց պատրիկի պատվաստիճան և նշանակեց Արմենիակների բանակաթևի ղորավար:

Լեոն V-ը ամենից առաջ ջանաց վերացնել բուլղարական վտանգը: Նրան հաջողվեց վերագրավել Մեսեմբրիա (այժմ՝ Նեսեբր) քաղաքը, իսկ Կրումի մահից հետո բուլղար խան Օմուրտագի հետ 815 թ. երեսուն տարով հաշտության պայմանագիր կնքել:

Վերացնելով բուլղարական վտանգը և ապագայում ևս նրանց կողմից հանդիստ ու ապահով զգալու մտահոգությամբ, Լեոն V-ը Թրակիայում և Մակեդոնիայում հսկայական քաղաքաշինություն ու բերդաշինություն ձեռնարկեց:

Կայսրությանը պակաս մտահոգություն չէին պատճառում Հունաստանի մայր ցամաքում վաղուց հաստատված սլավոնների ելույթները: Գեռևս 758 թ. Կոստանդին V կայսրը ճնշեց Մակեդոնիայի սլավոնների ապստամբությունը, 783 թ., իրենն կայսրահու օրոք՝ Թեսաղոնիկեի, Հելլադա բանակաթևի և Պելոպոնեսի սլավոնների հակակայսերական

³⁰ Լեոնի ծագման մասին հատուկ աե՛ս Adontz, Sur l'origine de Léon V.

շարժումները: Պեղումների սլավոնների ապստամբությունները վերջնականապես ճնշվեցին նիկեփոր I-ի օրոք, Փոքր Հայքից սերող հայազգի զորավար Սկլերոսի, հետագայում մեծ անուն հանած բյուզանդական այդ ազնվականական բնույթի առաջին հայտնի ներկայացուցչի կողմից:

Այս շրջանում արաբական վտանգը կայսրության համար այդքան էլ սարսափելի չէր: Հարուն ալ Ռաշիդ խալիֆայի մահից հետո խալիֆայության ներսում ստեղծված անկայուն վիճակը կես V-ին հնարավորություն տվեց զբաղվել կայսրության ներքին կյանքը հուզող մի շարք հարցերով, որոնցից ամենակարևորը պատկերների պաշտամունքի շուրջ զնացող վեճերն էին: Այս հարցում կես կայսրը իր համար սատար գտավ ի դեմս Հովհաննես Քերականի, ծագումով հայ մի ուսուցիչ անձնավորություն, որ հետագայում գրավելու էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական աթոռը: Հիշյալ վեճերի հիմքում ընկած էին ավելի շուտ քաղաքական ու տնտեսական զրդապատճաններ, քան զուտ կրոնական ու պաշտամունքային: Պատկերամարտության առաջին շրջանը, որ սկսվել էր 726 թ. կես III կայսեր օրոք, վերջ էր գտել 787 թ. նիկիայի 7-րդ տիեզերական ժողովի բնօրնած որոշումով: Հաղթանակել էր պատկերապաշտությունը, սակայն կարճ ժամանակով: Կես V-ը 815 թ. վերսկսեց պատկերապաշտների հալածանքները:

Կես V-ի որդեգրած քաղաքական, ուղղմական ու եկեղեցական գործունեությունը ստիպեց իր հակառակորդներին համախմբվել: Նրանք կեսի կյանքի դեմ դավադրություն նյութեցին և նրան սրախողխող արին սր. Սոփիայի տաճարում, սուրբ սեղանի առջև, 820 թ. դեկտեմբերի 25-ին, Քրիստոսի ծննդյան տոնին: Դավադրության կազմակերպիչն էր կեսի նախկին դինվորակից Միքայել Ամորացին, որ, գահին տիրանալով, հիմնադիրը դարձավ «Ամորական» կոչվող հարստության: Կեսի սպանությունից հետո, Միքայելի մարդիկ Պրոտե կղզին արտորեցին նրա կնոջն ու շորս որդիներին, որոնցից մեկի անունը Ամբատ էր:

Կես V-ի թագավորության օրոք պետական ու ուղղմական պաշտոններում փայլեցին բազմաթիվ հայազգի գործիչներ, որոնցից «Թեոփանեսի Շարունակողը» հիշատակում է, բացի Թովմա Գազիրացուց, նաև Արևելքի հինգ բանակաթեմերի ընդհանուր սպարապետ, մոնոստրատեզոս Վարդան «թուրքին», Արմենիակների և Անատոլիկոն բանակաթեմերի զորավար պատրիկ Մանուիլ «Ամաղեկացուն», կես V-ի հղբորդի Գրիգոր Պտերոսոսին, հոգևորականներ Հովհաննես Քերականին, ոմն Ամբատի և շատ ուրիշների:

Միքայել II-ի թագավորության ժամանակ [820—829 թթ.] պատկերապաշտների հալածանքները դադարում են, արտրականները վերադառնում, այդ թվում և պատրիարք նիկեփորը, ինչպես և նշանավոր վանական Թեոդորոս Ստուդիտեսը: Սակայն նոր կայսրը իր նախորդի պատկերամարտական ուղղվածությունը չվերացրեց, պատկերապաշտությունը չհաղթանակեց: Նիկեփոր պատրիարքի դիմումին՝ վերականգնել սրբապատկերների պաշտամունքը, Միքայել II-ը պատասխանեց. «Ես հավատքի սկզբունքների հարցում փոփոխություններ կատարելու միտք չունեմ, ոչ էլ որևէ հարձակում գործելու և վերացնելու արգեն ավանդվածն ու հաստատվածը: Թող յուրաքանչյուրը վարվի ինչպես ինքն է՝ ճիշտ գտնում, ըստ իր կամքի, այդ բանի համար ոչ ոք չի պատժվի, նեղություն չի կրի»: Սա ցույց է տալիս, որ թեև տիրում էր պատկերամարտությունը, այդուհանդերձ պատկերապաշտները հետադրեղման ենթակա չէին:

Միքայել II-ը իր որդու ու զահաժառանգի՝ Թեոփիլոսի դաստիարակության գործը վստահեց երզվյալ պատկերամարտ, հայազգի նշանավոր գործիչ Հովհաննես Քերականին: Թեոդոսոս Մելիտենոսի մահից հետո նա պատրիարքական աթոռին վերստին շքազմեցրեց նախկին պատրիարք նիկեփորին, այլ Անտոնիոսին, որ Հովհաննես Քերականի հետ մշակել էր 815 թ. եկեղեցական ժողովի կանոնները:

Միքայել II-ի թագավորության ամենանշանավոր իրադարձությունը դեռևս կես V-ի թագավորության վերջում բռնկված Թովմա Գազիրացու ապստամբությունն էր: Հանդես գալով որպես պատկերապաշտության ախոյան, նա կարողացավ իր կողմը գրավել իշխող ավագանուց զժողոճներին, ապա և տարածեց այն համբավը, թե նպատակ ունի փրկել աղբարտներին իրենց կրած հարկային ծանր լծից: «Թեոփանեսի Շարունակողը» գրում է, թե Թովմայի ապստամբության ժամանակ «տարուկները զենք են բարձրացնում տերերի վրա, զինվորը՝ տաքսետի, լոխագոսը՝ զորավարի»: Համայն Փոքր Ասիան, բացառությամբ Պափլիկոն և Արմենիակների բանակաթեմերի, անցավ ապստամբի կողմը: Նրա բանակը ազգային առումով խիստ խաչարդիտ էր: Պատմիչի ասելով նրան միացել էին «եզիպտացիներ, հնդիկներ, պարսիկներ, ասորիներ, հայեր, խալդեր, իբերներ, զեխեր, կաբիրներ և բոլոր նրանք, ովքեր բաժանում են Մանիի գաղափարներն ու օրենքները»: Վերջիններս աղանդավոր պալիկյաններն էին, որոնք բյուզանդական աղբյուրներում հաճախ մանիքեցիներ են կոչվում: Նրանք աղանդավոր Սերգիոսի օրոք [801—835 թթ.] շատ էին հզորացել: Թովմային օժանդակու-

թյուն էր ցուցաբերում նաև արաբական խալիֆայությունը, որի թե-
լադրանքով Անտիոքի պատրիարք Հակոբը թովմային կայսր Հուլիանոսի
կիբրեթեոսների ծովային բանակաթեմի անցումը ապստամբի կողմը
վերջինիս հնարավորություն տվեց օգտագործելու և նրա ենթակայու-
թյանը գտնվող բյուզանդական տորմիզը: Ապստամբին միացավ և Լեոն
V-ի եղբորորդի, զորավար Գրիգոր Պտերոտոսը, որ Միքայել II-ի կող-
մից արքայական ապրում էր Սկյուրոս կղզում: Թովմայից ստանալով
տասը հազար հետևակ, նա գլխավորեց այն Միքայել II-ի դեմ մղվող
պատերազմում:

821 թ. դեկտեմբերին թովման պաշարեց Կոստանդնուպոլիսը: Մի-
քայել կայսեր օգնություն եկավ բուլղարների խան Օմուրտագը, Կրումի
որդին: Թովման հաջողություն չունենալով, 823 թ. գարնանը ստիպ-
ված եղավ վերացնել մայրաքաղաքի պաշարումը, մանավանդ Գրիգոր
Պտերոտոսը, դավաճանելով իրեն, անցել էր կայսեր կողմը և ապստամ-
բին հարվածել թիկունքից: Թովման 824 թ. հոկտեմբերին Թրակիայի
Արկադիուպոլիս քաղաքում ընկավ կայսեր ձեռքը և մահապատժի են-
թարկվեց:

Շուրջ երեք տարի տևած քաղաքացիական պատերազմը շատ էր
թուլացրել կայսրությունը: Օգտվելով դրանից Իսպանիայի արաբները
826 թ. նվաճեցին Կրետե կղզին և իրենց ձեռքում պահեցին մինչև
961 թ., երբ այն ազատագրեց հայազգի զորավար, հետագայում կայսր
Նիկեֆոր Փոկասը: Կրետեն դարձնելով հարմար հենակետ, արաբները
Միջերկրական և Էգեական ծովերում ծովահենություններ էին զբաղվում,
բավական նեղ դրություն մեջ դնելով բյուզանդական իշխանություննե-
րին: Աֆրիկայի արաբներն էլ իրենց հերթին 827 թ. երևացին Սիլիկիա-
յում և, աստիճանաբար այն նվաճելով, խիստ թուլացրին բյուզան-
դական դիրքերը նաև այդ շրջանում: Անցնելով Իտալիայի մայր ցամա-
քը, նրանք զբաղեցին Կալաբրիան և Լանզոբարդիան:

Միքայել II-ի օրոք աչքի ընկած հայ գործիչներից հիշատակելի են
Լեոն V-ի որդիներ Սմբատը, Վասիլը, Գրիգորը և Թեոդոսիոսը, որոնցից
ոմանք Միքայել II-ի կողմից պաշտոններ էլ ստացան, ապա նաև
պրոտոստրատոր Մանուիլը:

Միքայել II-ին հաջորդեց նրա որդի Թեոփիլոսը [829—842 թթ.],
որը, ի տարբերություն հոր, փայլուն կրթություն էր ստացել: Նա իր
պատկերամարտական քաղաքականության մեջ ավելի հետևողական ե-
ղավ, քան հայրը, ինչ որ վերագրում են իր ուսուցիչ Հովհաննես Քերա-
վանի որոշ ազդեցությանը: «Թեոփիանեսի Շարունակողի» ասելով, նրա

օրոք պետական բանտերը լցվեցին սրբապատկերները պաշտողներով,
սրբապատկերների նկարիչներով, վանականներով, եպիսկոպոսներով,
հոգևոր հովիվներով և նրանց հոտով... Նա հրամայեց արգելել վանա-
կանների մուտքը քաղաքները, նրանց վանքերն ու անապատները ա-
կումբների և պանդոկների վերածեց: Հակառակ նրան, իր հայազգի
կին կայսրուհի Թեոդորան թունդ պատկերապաշտ էր և ամուսնուց
զաղտնի երկրպագում էր սրբապատկերները և այդ ոգով էլ դաստիա-
բակում իր զուտերերին, մի բան, որ Թեոփիլոսից թաքուն չէր մնում և
գրգռում էր վերջինիս զայրույթը: Թեոդորայի հայազգի ծագումը, հա-
վանաբար, պատճառ դարձավ, որ նա իր ամենակրտսեր դստեր՝ Մա-
րիային կնուսթյան տա «հայերի երկրից» սերող, նշանավոր հայազգի
ազգամական գործիչ, Կրիսիտեսների տոհմին պատկանող Ալեքսիոս
Մուսելիին: Թեոփիլոսը Ալեքսիոս Մուսելիին շնորհեց անթիպատ պատ-
րիկի, ապա՝ մագիստրոսի պատվաստիճանը, իսկ հետո էլ նրան կեսար
հռչակեց: Այս շրջանում Բյուզանդական կայսրության մեջ նշանավոր
մյուս հայազգի անձնավորությունը Մանուիլն էր: Լեոն V-ի թագավո-
րության ժամանակ նա փոքրասիական խոշորագույն՝ Անատոլիկոն բա-
նակաթեմի զորավարն էր, այն բանակաթեմի, որի զորավարը, մինչև
կայսր դառնալը, հենց Լեոն Հայկազնն էր: Իսկ Լեոնի հաջորդ Միքա-
յել II-ի օրոք Մանուիլը կայսեր պրոտոստրատորն էր:

Թեոփիլոսի օրոք երկրի վարչական բաժանման մեջ տեղի ունեցան
փոփոխություններ, որոնք ունեին խոշոր բանակաթեմերը փոքրացնելու,
նրանց զորավարների հզորությունը թուլացնելու նպատակ: Բուկելար-
ների բանակաթեմի տարածքից անջատվեցին նրա հյուսիսարևելյան
շրջանները, կազմելով Պափլագոնիայի բանակաթեմը, իսկ Արմենիակ-
ների բանակաթեմի հյուսիսարևելյան շրջաններից՝ հաղտիքի բանա-
կաթեմը: Կայսրության փոքրասիական շրջանների հարավում, արաբա-
կան խալիֆայության սահմանամերձ տարածքում Արմենիակների և
Անատոլիկոն բանակաթեմերի հողերից ստեղծվեցին երեք վարչական
միավորներ, որոնք կլեյսուրներ կոչվեցին: Խոսքը վերաբերում է հար-
սիանոնին, Կապադովկիային և Սելևկիային, որոնք փոքր ուշ վերածվեցին
բանակաթեմերի: Վարչական փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև
Բյուզանդական կայսրության եվրոպական տարածքում և Ղրիմում:

Թեոփիլոսն իր ամբողջ թագավորության ընթացքում դժվարին պա-
տերազմներ մղեց արաբական խալիֆայության դեմ: Խալիֆա Մամունը
[823—833 թթ.] որոշ շափով շեղոքացնելով պարսիկ Բարեկի վտանգը,
830 թ. սկսեց պատերազմը Բյուզանդիայի դեմ: Թեոփիլոսն ու Մանուի-

լը գլխավորեցին բյուզանդական բանակը: «Թեոփիլոսի Շարունակողի» ասելով, «Մանուիլը շատ խիզախ մարդ էր, բոլոր հակառակորդներին քաջ հայտնի, քանզի նա ծննդով հայ էր»:

Թեոփիլոսի՝ արաբների դեմ գլխավորած զորքի հրամանատարներից էր և ըստ ավանդության պարսից արքաներից սերող և Բյուզանդիայում ապրող Թեոֆորոսը: Նա իր զորքով մուտք է գործում Բյուզանդական կայսրություն, հասնում Սինոպ քաղաքը և հպատակություն հայտնում Թեոփիլոսին: Կայսրը պարսիկներից մի առանձին՝ «պարսկական» կոչված զորագունդ կազմեց և ուղարկեց արաբների դեմ: Ահա սրանց հրամանատար է կարգվում Թեոֆորոսը, որ, ամենայն հավանականությամբ, ոչ այլ ոք էր, քան Բաբեկի՝ Բյուզանդիա ապաստանած զինվորականներից: Թեոփիլոսը քաղաքական նկատառումներով օգտագործում է խուռամյանների ապստամբությունը խալիֆայության դեմ:

Արաբների դեմ պատերազմը փոփոխական հաջողություններով էր գնում: Այդ ընթացքում Մանուիլը, որ արդեն սխոլերի դոմեստիկոս՝ սպարապետ էր նշանակվել, մեղադրվեց կայսեր դեմ խոտվություն նյութելու մեջ: Կուրացման վտանգին շենթարկվելու համար, նա փախուստի է դիմում արաբ խալիֆայի մոտ և արժանանում բարձր պատիվների: Մնալով որոշ ժամանակ խալիֆայի մոտ, ի վերջո կայսրից ներում ստանալով վերադարձավ կայսրության սահմանները:

«Թեոփանեսի Շարունակողը» այդ ընթացքում խոսում է և մի արշավանքի մասին, որ բյուզանդացիները կատարել են Աբադգիայի [Աբխազիայի] դեմ: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ այն տեղի է ունեցել 837 թ. և ուղղված էր Քիֆլիսի ամիրա Իսխաբ իբն Իսմայիլի դեմ: Արշավանքը գլխավորում էին մեզ արդեն հայտնի Թեոֆորոսն ու Թեոփիլոս կայսեր աներձագ, Թեոդորա կայսրուհու եղբայր Վարդասը, որոնք, սակայն, շարաշար պարտություն կրեցին: Թեոֆորոսը, որ խուռամյանների աղանդի հետևորդն էր և Բաբեկի զինակիցը, բնական է, պիտի գլխավորած լիներ պարսիկ խուռամյաններից բաղկացած զորք: Գա հաստատվում է Ստեփանոս Ասողիկի տվյալներով [տե՛ս ստորև, Գիրք Գ, ծանոթ. 94]: Սակայն «Թեոփանեսի Շարունակողի» «Աբադգիան», եթե նկատի առնենք Ասողիկի տվյալները, ամենևին էլ Աբադգիա չէր, այլ բուն Հայաստանը, ավելի որոշակի՝ Բասեսանն ու Վանանդը, որտեղ էլ նրանք ջարդ ստացան Քիֆլիսի վերոհիշյալ ամիրայի կողմից:

Խալիֆա Մամունին հաջորդած Մուտասիմի օրոք արաբների վտանգը

կայսրության համար ավելի շոշափելի դարձավ: Թեև 837 թ. Թեոփորոսը գրավեց Սամոսատ նշանավոր քաղաքը, բայց այդ միջոցին Բաբեկի ապստամբությունը ճնշած խալիֆան հնարավորություն ձեռք բերեց իր ամբողջ ուշադրությունը բեկեղ կայսրության դեմ մղվող պատերազմին: Մուտասիմը 838 թ. կազմակերպեց մի մեծ արշավանք փոքրասիական խոշոր կենտրոնների վրա: 838 թ. հուլիսի 22-ին Գաղիմոն վայրում տեղի ունեցած ճակատամարտում նա կայսեր դեմ փայլուն հաղթանակ տարավ, ապա շարժվեց դեպի Անկյուրա և հզորագունջ քաղաք-ամրոց Ամորին, Ամորական հարստության հիմնադրի ծննդավայրը և գրավեց դրանք: Թեոփիլոսն այնպիսի անելի առաջ կանգնեց, որ ստիպված եղավ ֆրանսիական թագավոր Լյուդովիկոս Բարեզաշտի [814—840 թթ.] Կարլոս Մեծի որդու մոտ հայազգի զործիչ Քեոդոսիոս Բաբուցիկոսի գլխավորությամբ դեսպանություն ուղարկել, զինվորական օգնության խնդրանքով, բայց դեսպանության ղեկավարի անժամանակ մահը խանգարեց գործին:

Թեոփիլոսը արաբներից պարտություններ էր կրում նաև Վարավային Իտալիայում, որտեղ Սիկիլիայի սարախինոսների ձեռքն ընկավ Տաբանտա քաղաքը:

Թեոփիլոսին պակաս նեղություններ չէին պատճառում և երկրի ներսում բռնկված սոցիալական շարժումները, որոնցից հզորագունջն այս ժամանակ պավլիկյան աղանդն էր: Սկիզբ առնելով Հայաստանի Արշամաշատ քաղաքում, VII դարի կեսերին, շարժումն աստիճանաբար տարածվեց Բյուզանդական կայսրության փոքրասիական նահանգներում և արաբական տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանում: VIII դարի կեսերից, շնորհիվ Կոստանդին V Կոպրոնիմոս կայսեր կողմից Թեոդոսուպոլսից և Մելիտենեից կատարված բռնագաղթեցումների, պավլիկյան աղանդը լայն տարածում գտավ նաև Թրակիայում: Աղանդն իր հզորության գագաթնակետին հասավ հատկապես Սերգիոս ազանդակտի օրոք [801—835 թթ.], որ պատճառ դարձավ նրանց արաբների հալածանքների դեռևս Միքայել I-ի, Լևոն V-ի և Թեոփիլոսի կողմից: Աղանդապետ Սերգիոսն իր հետևորդներով ստիպված եղավ փախուստի դիմել կայսրության տարածքից և ապաստանել Մելիտենեի ամիրա Օմար իբն Աբդալլահ ալ Աբթալի մոտ: Սկզբնական շրջանում արաբները, նկատի առնելով աղանդավորների հակակայսերական տրամադրությունները, ջանացին օգտագործել նրանց և անգամ բնակության համար հատկացրին քաղաքներ ու ամրոցներ:

Թեև 837 թ. պատրիարք դարձավ Թեոփիլոսի հայազգի ուսուցիչ

Հովհաննես Քերականը, և վերսկսվեցին պատկերապաշտների հալածանքները, պատկերամարտությունն ապրում էր իր մայրամուտը: Նա հիմնականում իր դիրքերն էր պահում սոսկ Կոստանդնուպոլսում: 842 թ. հունվարի 20-ին Թեոփիլոսը վախճանվեց, նրա հետ նաև պատմության գիրկն անցավ կայսրությունը շուրջ 120 տարի ալեկոծած պատկերամարտությունը: Թեոփիլոսի դեմ ատելությունը լցված պատկերապաշտ պատմիչը արարների դեմ մղված պատերազմներում կրած նրա պարտությունները բացատրում է հենց նրա «ամբարշտությունը»:

Թեոփիլոսին հաջորդեց իր երեքամյա որդի Միքայել III-ը: Իշխանության դեկն իրենց ձեռքն առան նրա հայազգի մայր Թեոդորան՝ տուրմարխ և դրունգար Մարինոսի դուստրը, Թեոդորայի եղբայր, նշանավոր քաղաքական և մշակութային գործիչ կեսար Վարդասը, վերջինիս [ու Թեոդորայի] հորեղբայր Մանուիլը՝ «ազգությունը հայ» և ներքինի Թեոկտիստոսը: Սրանք մանկահասակ Միքայելի՝ Թեոփիլոսի նշանակած խնամակալներն էին: Եթե նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ Միքայելի անվամբ կտրված դրամների վրա, բացի Թեոդորայի պատկերից կա և Միքայելի ավագ բույր Թեկլայի պատկերը, որ կայսերական փաստաթղթերի տակ դրվում էր Թեկլայի ստորագրությունը, նշանակում է, որ Թեոփիլոսի ավագ դուստրը ևս խնամակալների թրվում որոշակի դեր էր խաղում:

856 թ. Միքայելի և Վարդասի նյութած դավադրության զոհ դարձավ Թեոկտիստոսը, և երկրի փաստական իշխանությունն ամբողջությամբ անցավ Վարդասի ձեռքը: Երկու տարի անց տապալվեց և Թեոդորան, որ վանք էլ արտորվեց:

Թեոփիլոսի մահից անմիջապես հետո կայսրությանը հուզող առաջնահերթ հարցը պատկերապաշտության վերականգնումն էր: Պատկերամարտ պատրիարք Հովհաննես Քերականը կարգալուծ արվեց, և նրա փոխարեն պատրիարքական աթոռին նստեց Մեթոդիոսը: 843 թ. գումարվեց եկեղեցական ժողով, որ վերջնականապես վերահաստատեց սրբապատկերների պաշտամունքը: Հասկանալի է, հարցը չէր վերաբերում սոսկ սրբապատկերների պաշտամունքին: Գրանով վերջ էր դրվում կայսրերի՝ եկեղեցին պետությանը ենթարկելու ջանքերին, թեև դրանից հետո էլ եկեղեցին լիակատար անկախություն չգտավ, ոչ էլ տիրող դիրք գրավեց պետության նկատմամբ:

Պատկերամարտության դեմ հաղթանակ տանելով, բյուզանդական կառավարությունը շարունակեց դեռևս Միքայել I-ի, Լևոն V-ի և Թեոփիլոսի՝ պավլիկյանների դեմ տարած հալածանքները: Եթե պատկեր-

ամարտության և պատկերապաշտության միջև գնացող պայքարը պայքար էր նույն իշխող դասակարգերի շրջաններում, ապա պավլիկյան աղանդավորների դեմ տարվողը ընդգծված դասակարգային բնույթ ուներ: Պավլիկյան գաղափարների աստիճանական տարածումը շահաարժեքող դասակարգերի շրջանում վտանգավոր էր դարձել իշխող դասակարգերի համար: Պետրոս Սիկիլիացու վկայությամբ պավլիկյան խոշորագույն աղանդապետ Սերգիոսը շատերին «հարուստից աղքատ դարձրեց»³¹:

Թեոդորան կազմեց պատժիչ արշավախումբ, որը կայսրության արևելյան նահանգներում և, առաջին հերթին Անատոլիկոն և Արմենիականների բանակաթեմերում, աղանդավորների մեծ ջարդ կազմակերպեց: «Թեոփանեսի Շարունակողի» տվյալներով կոտորվեց շուրջ տասը բյուր մարդ:

Այս շրջանում պավլիկյանների շարժումը կայսրության դեմ գլխավորեց պրոտոմանդատոր Կարբասը, որ ծառայում էր Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Թեոդոտոս Մելիսսենոսի մոտ և հալածանքների պատճառով իր աղանդակիցների հետ ապաստան էր գտել նույն Մելիստեն քաղաքում: «Թեոփանեսի Շարունակողի» տվյալներով «աղանդավորներն այնքան բաղմացան, որ սկսեցին իրենց համար քաղաքներ կառուցել՝ այսպես կոչված Արգաուսը [Արգովան] և Ամարան: Երբ սկսեցին այնտեղ հոսել նույն հերձվածը դավանողների նոր բազմություններ, նրանք հիմնադրեցին մի այլ [քաղաք], որը Տեֆրիկե [իմա՝ Տիփրիկ—Չ. Բ.] կոչեցին: Նրանք անչափ բաղմացան և հանդիմանում էին այդ քաղաքներից արշավանքներ գործել և անվերջ ավարտել հոռմեական երկրի տարածքը:

Այս միջոցին պավլիկյաններին օժանդակում էին և արարները, որոնք ի դեմս աղանդավորների կայսրության դեմ ձեռք էին բերել գաշակից, թեև այդ դաշինքը երկար չի տևում: Պավլիկյանների արմատական գաղափարները նույնչափ վտանգավոր էին և արտբական իշխող դասակարգերի համար:

Պավլիկյանների շարժումը փոքրասիական թերակղզում կարողացավ իսպառ ճնշել Միքայելի հաջորդ Վասիլ I-ը միայն:

Թեոփիլոսի մահից հետո վերսկսվեցին պատերազմական գործողությունները արարների դեմ: Թեոկտիստոս լոգոթետը կարողացավ փոքր ժամանակով [843—844 թթ.] վերահաստատել բյուզանդական

³¹ Հայ ժողովրդի պատմության բրեստամտիա, հ. Ա, Երևան, 1981, էջ 763:

գները շխանութիւնը կրետե կղզու վրա, թեև նույն այդ ժամանակ Բյուզանդիան մեծ պարտութիւն կրեց Մելաս գետի ափին: Սակայն Արաբական խալիֆայութիւն չզորութիւնը ներքին երկպառակութիւնների պատճառով գնում էր դեպի անկում: 856 թ. Քրակեստին բանակաթեմի գորավար Պետրոնասը, Թեոդորայի և կեսար վարդապետ եղբայրը, արշավեց Սամոսատի շրջանը և խորացավ մինչև Ամիրդ: Միաժամանակ նա հարձակվեց Տեֆրիկիի վրա և վերագրածով բազում ռազմագերիներով: 859 թ. արաբների զեմ նոր արշավանք ձեռնարկեցին կեսար վարդապետ և կայսր Միքայել III-ը նույնպես Սամոսատի շրջանում: Սակայն խոշորագույն հաղթանակը արաբների զեմ՝ Մելիտենեի ամիրա Օմար իրն Արդալլահ ալ Արթալի զեմ գորավար Պետրոնասը տարավ 863 թ., և Բյուզանդական կայսրութիւնը պաշտպանվող կողմից առաջին անգամ դարձավ հարձակվող և արաբների զեմ տարվող երկարատև պատերազմների նախաձեռնութիւնը վերցրեց իր ձեռքը: Մելիտենեի ամիրան Արմենիակների բանակաթեմի տարածքով հասել և գրավել էր նշանավոր Ամիրսուր՝ Սև ծովի ափին: Պափլագոնիայի բանակաթեմի սահմանի վրա, Պոսոն կողմից վայրում սեպտեմբերի 3-ին նրա բանակը գլխովին ջարդվեց, ռազմի դաշտում ընկավ և ամիրան: Նույն տարին իր մահով վախճանվել էր և նրա նախկին զաշնակիցը, պավլիկյանների գորահրամանատար Կարբասը, որին փոխարինելու էր եկել նշանավոր Խրիստիիը:

Պոսոնի ճակատամարտից ընդամենը երեք տարի առաջ կայսրութիւնը հուլից ռուսների վտանգը: Նրանք առաջին անգամ լինելով երեկացին Կոստանդնուպոլսի առաջ 860 թ., օղակեցին քաղաքը, ավարանեցին նրա շուրջն ընկած շրջանները: Ռուսների վտանգը ընդգիմակայելու և քաղաքի բնակչութիւնը ռզևորելու համար արաբների զեմ մըզվող պատերազմից հատուկ վերագրածով Միքայել կայսրը: Նրան օժանդակեց և պատրիարքը: Ռուսները պարտութիւն կրեցին և ստիպվեցին հեռանալ, բայց բյուզանդական կառավարութիւնը նպատակահարմար գտավ ռուսների նորաստեղծ պետութիւն հետ կապեր հաստատել: Նա այնտեղ ուղարկեց հոգևորականներ՝ քրիստոնեութիւն տարածելու, մի բան, որ իր ավարտին էր հասնելու շուրջ 130 տարի անց:

Միքայել III-ի և Թեոդորայի իշխանութիւն օրոք քրիստոնեութիւնը տարածվեց հարավային և արևելյան սլավոնների շրջանում: Այդ գործը գլխավորեցին թեոդոնիկեցի եղբայրներ Կոստանդինը [Կիրիլոս] և Մեթոդիոսը, պատրիարք Փոտը և կեսար վարդապետ, երկու վերջինները՝ հայազգի, երկու առաջինները՝ Փոտի աշակերտները: Մորա-

վիայում նրանց ունեցած հաջողութիւն հիմնական պատճառն այն էր, որ սլավոնների երկրում քրիստոնեութիւն էին քարոզում սլավոնական լեզվով: Պակաս կարևոր էր և սլավոնական այբուբենի հորինումը Կիրիլոսի կողմից, որին հաջորդեց սուրբ գրքի թարգմանութիւնը:

Մորավիայի մկրտութիւնից հետո քրիստոնեութիւնը պետական կրոն հռչակվեց և Բուլղարիայում: Իշխան Բորիսը 864 թ. քրիստոնեութիւնն ընդունեց Բյուզանդիայից, թեև այնտեղ ակտիվ գործունեութիւն էին ծավալել և Հոռմի պապի գործակալները: Իշխան Բորիսի կնքահայրը Միքայել կայսրն էր, այդ պատճառով էլ Բորիսը ստացավ քրիստոնեական Միքայել անունը:

Սլավոնական երկրների քրիստոնեացումը հսկայական նշանակութիւն ունեցավ նրանց պետական կոնսոլիդացիայի գործում, մշակույթի աննախընթաց դարգացման ու ծաղկման: Ինչ վերաբերում է Բյուզանդիային, ապա նա հիշյալ ժողովուրդներին համակրոն ու համադաժան դարձնելով և ընդգրկելով բյուզանդական մշակույթի ոլորտում, ելնում էր քաղաքական նկատառումներից՝ ձեռք բերել զաշնակիցներ և նրանց հետու պահել Հոռմի պապի և Կարլոս Մեծի ստեղծած և պապի օրհնութիւնն արժանացած կայսրութիւնն ազդեցութիւնից: Այս հողի վրա էլ ավելի սրվեցին Կոստանդնուպոլիս—Հոռմ եկեղեցական փոխհարաբնութիւնները: Պատկերամարտ կայսրերը այնքան էլ մեծ նշանակութիւն չէին տալիս կայսրութիւնն արևմտյան մասի ճակատագրին, Հոռմի պապի՝ իրենց քաղաքականութիւնը դիմադրելուն: Այդ հանգամանքը օգտագործեցին Հոռմի եկեղեցու մեծերը և շանացին խառնվել Կոստանդնուպոլսի եկեղեցու գործերին, հաստատել իրենց գերագահութիւնը Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի նկատմամբ: 863 թ. Նիկողայոս I պապը Հատերանում ժողով գումարեց և Փոտին շնանաչեց պատրիարք: Բայց դա ոչ մի հետևանք էլ չունեցավ: Անշափ գործույնա ու հեռատես Փոտ պատրիարքը կարողացավ պահպանել իր անկախութիւնը Հոռմից, հաստատել իր իշխանութիւնը Արևելքի եկեղեցիների վրա, տարածել իր ազդեցութիւնը սլավոնական աշխարհում: Գեո ավելին, նա Հոռմի եկեղեցու դավանանքը հայտարարեց հերետիկոսութիւն, 867 թ. Կոստանդնուպոլսում հրավիրեց եկեղեցական ժողով, որը նզովեց Նիկողայոս պապին, իսկ Հոռմի եկեղեցու միջամտութիւնը բյուզանդական եկեղեցու գործերին հայտարարեց անթույլատրելի և ապօրինի:

Միքայելի և Թեոդորայի թագավորութիւնն տարիներին Բյուզանդական կայսրութիւնն մեջ հայկական տարրը էլ ավելի կարևոր դիրքեր գրավեց: Հայազգի էր թագուհին, կիսով շափ իր կայսր որդին: Ինչպես

տեսանք, երկրի փաստական իշխանությունը գտնվում էր Թեոդորայի եղբոր՝ Վարդասի ձեռքում, որն ստանալով կեսարի բարձրագույն պատվաստիճանը, պետք է կայսր հռչակվեր, եթե Միքայելը անզավակ վախճանվեր: Վարդասի [և Թեոդորայի] երկու եղբայրները՝ Անտիգոնոսն ու Սմբատը նույնպես կարևոր դեր էին խաղում, ինչպես և նրանց հայրը՝ Մարինոսը, որ դրունգարի և տուրմարխի պաշտոններն էր վարում: Թեոդորայի երեք քույրերն էլ ամուսնացել էին հայազգի բարձրաստիճան գործիչների հետ, Սոփիան՝ վիգլայի դրունգար, մագիստրոս Կոստանդին Բարուցիկոսի, Կալումարիան՝ Արշավիր պատրիկի և մագիստրոսի, Իրենեն՝ կիսով չափ հայազգի պատրիարք Փոտի մորեղբայր Ստեփանոս մագիստրոսի հետ: Արշավիրի երկու որդիները՝ Ստեփանոսն ու Վարդասը դարձան մագիստրոսներ: Թեոդորայի մորեղբայր Մանուիլը, ինչպես տեսանք, Արմենիակների բանակաթեմի զորավարն էր ղեկ ձեռն V-ի ժամանակ: Պակաս դեր չէր խաղում և Թեոդորայի մյուս եղբայր Պետրոնասը: Ռազմական բնագավառում աչքի ընկավ Պետրոնասի որդի Մարիանոսը: Այդ ժամանակաշրջանում իրենց խոսքն էին ասում և զուտ հայերից բաղկացած զորամասերը, որոնց վրա էին գլխավորապես հենվում հայազգի վերոհիշյալ գործիչները:

Հայերը տեր ու տիրական են դառնում ոչ միայն քաղաքական ու ռազմական ասպարեզներին, այլև հոգևոր ու մշակութային: Կեսար Վարդասն էր, որ կյանքի կոչեց Կոստանդնուպոլսի նշանավոր համալսարանը՝ Մագնավրան, որը գլխավորեց հայազգի ձեռն փրկիսոփան, որ միաժամանակ աստղաբաշխ էր, մաթեմատիկոս, երկրաչափ ու երաժիշտ: 832—843 թթ. Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական աթոռին նըստեց Հովհաննես Քերականը, նույնպես հայազգի, Բյուզանդիայում անուն հանած աստղաբաշխ Բագարատի որդին, Արշավիր պատրիկի եղբայրը և ձեռն փրկիսոփայի հորեղբորորդին: Բայց այս ժամանակաշրջանի, ապա և բյուզանդական բազմադարյան մշակույթի ռահվիրան պատրիարք Փոտն էր, Իրենեի, Թեոդորայի և կեսար Վարդասի փեսա Արշավիրի քրոջ որդին:

Ահա այս ընթացքում պատմական ասպարեզ իջավ մի անձնավորություն, որ քայլ առ քայլ առաջ ընթանալով, պիտի Բյուզանդական կայսրության ամենանշանավոր հարստության հիմնադիրը դառնար, հարստություն, որ 190 տարի տնօրինեց պետության ճակատագիրը: Նա Վասիլ Մակեդոնացին էր: Իր նպատակին հասնելու համար նրա առջև երկու խոչընդոտ կար: Առաջինը [և ամենավտանգավորը] կեսար Վարդասն էր: Միքայել III-ի օժանդակությամբ Վասիլին հաջողվեց 865 թ.

ապրիլի 21-ին Վարդասին սրախողխող անել, իսկ 867 թ. սեպտեմբերի 24-ին սրակոտոր անելով և Միքայել III-ին՝ գահին տիրանալ³²:

Վասիլին վիճակված էր շարունակել արաբների դեմ մղվող դարավոր պայքարը: IX դարում Աֆրիկայի արաբները Միջերկրականի տերն ու տիրականն էին դարձել, իսկ հարավային Իտալիայի և Սիկիլիայի արաբները սկսեցին տարածվել նաև երկրի խորքերը: Նրանք հասան և պաշարեցին նույնիսկ Դամասիայի Ռուուսոն [Ռագուզա] քաղաքը: Վասիլ կայսրը իր ծովակալ Նիկետաս Օորիֆասի գլխավորությամբ նավատորմիչ ուղարկեց նրանց դեմ և կարողացավ կանգնեցնել արաբների առաջխաղացումը: Նույն Օորիֆասը հաջողությամբ մարտնչեց նաև Կրետեի արաբների դեմ, որոնց նավատորմիչը սպառնում էր անգամ Կոստանդնուպոլսին: Օորիֆասի պայքարը շարունակեց ծովակալ Նասարը: Արաբները ժամանակավոր պարտություններից հետո նոր ուժով հարձակվում և դժվարին դրություն մեջ են դնում կայսրությունը: Նրանց հաջողվում է 878 թ. գրավել Սիկիլիայի մայրաքաղաք Սիրակուսան, ինչպես և Բարի քաղաքը Իտալիայում: Բյուզանդական կայսրության վարկը վեթականգնեց զորավար Նիկեփոր Փոկասը, որ 885 թ. կարողացավ արաբներից գրավել Իտալիայի մի մասը և կազմակերպել այնտեղ երկու բանակաթեմ՝ Կալաբրիայի և Լանգոբարդիայի:

Ավելի դժվարին էր կայսրության պայքարը աբբասյանների դեմ՝ Փոքր Ասիայում և Ասորիքում, որին անձնական մասնակցություն ունեցավ հենց Վասիլ կայսրը: Բացի արաբներից, կայսրության համար մեծ սպառնալիք էին դարձել պավլիկյան աղանդավորները: Վերջիններիս գինված ուժերի հրամանատար Կարբեասի մահից հետո շարժումը գլխավորեց Խրիստիբրը, որ այնքան համարձակություն ու կարողություն ունեցավ իր զորքերով հասնել մինչև Նիկիա և Նիկոմեդիա:

871 թ. Վասիլը արշավելով նրանց մայրաքաղաք Տեֆրիկեի դեմ, ծանր պարտություն է կրում և հաղիվ ազատվում գերի ընկնելուց: Միայն հաջորդ տարին Վասիլի զորավարներին հաջողվում է կոտրել պավլիկյանների դիմադրությունը և արյան մեջ խեղդել նրանց շարժումը, որ ավելի քան երկու դար փորձանք էր դարձել կայսրության գլխին:

Պավլիկյաններին ճնշելուց հետո բյուզանդական զորքերը, կովի բռնվելով արաբական ուժերի հետ, շարունակում են այն պայքարը, որ փոփոխական հաջողություններով մղվում էր ղեկ Վասիլ կայսեր նախորդ՝ Միքայել III-ի օրոք: Լասիլին հաջողվում է գրավել Սամոսատ

³² Պատմական հաջորդող ակնարկում տրվում է «Բյուզանդական աղբյուրների» Թ գրքի («Կոստանդին Միրանաթին») համապատասխան շարադրանքը (էջ XII—XXVIII):

քաղաքը, ապա և Զապետրան, անցնել նփրատ գետը և հասնել Մելիտենե, որին սակայն չկարողացավ տիրանալ: Վասիլն ամրապնդում է իր դիրքերը արևելքում և այստեղ է ահա, որ բյուզանդացիները առաջին անգամ, երկար դադարից հետո, հարաբերության մեջ են մտնում հայերի հետ, որոնք ազատագրվել էին արաբների լծից և քաղաքական անկախություն ձեռք բերել: Օգտվելով արաբ-բյուզանդական 7-ամյա պատերազմից [856—863 թթ.], Աշոտ Բագրատունին 862 թ. իրեն իշխանաց իշխան էր հռչակել, իսկ 885 թ. նաև թագավոր: Վասիլը շատ էր շահագրգռված բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու Աշոտ Բագրատունու հետ, հասկանալի է, արաբների դեմ դաշնակից ունենալու համար: Ավանդությունը հաղորդում է, որ Վասիլը նույնիսկ ցանկացել է թագադրվել Աշոտ Բագրատունու ձեռքով: Իհարկե, այդ բանին դեմ չէր և հայոց իշխանաց իշխանը: Նա ևս տվյալ շրջանում կողմնակից էր ունենալ բյուզանդական օժանդակությունը՝ իր դիրքերն ամրապնդելու համար: Եռանդուն աշխատանք էին տանում նաև հոգևոր պետերը: Զաքարիա Ա Զագեցի կաթողիկոսը և Փոս պատրիարքը դեռ Վասիլի գահ բարձրանալուց առաջ երկար նամակագրություն ունեին եկեղեցիների միության խնդրի շուրջը, սակայն, բանի որ Բյուզանդիայի հոգևոր պետը ուզում էր իրեն նմարելի հայոց եկեղեցին, ընդունել տալով Քաղկեդոնի դավանանքը, բանակցություններն ավարտվեցին անարդյունք:

Վասիլը Հայաստանը դիտում էր ոչ միայն որպես դաշնակից: Նրա հիմնական նպատակը Հայաստանը նախ վասալական կախման մեջ առնելն էր, ապա նաև նվաճելը, բանի որ Վասիլը թեև ծագումով հայ էր, նա բյուզանդական կայսր էր, նախ և առաջ շահագրգռված կայսրության շահերով: Վասիլն իրեն Արշակունի հռչակեց, թեև նրա երակներում արշակունի արյան մեկ կաթիլ անգամ չկար: Ընդունված է ասել, որ Վասիլն այդ քայլին դիմելով, նպատակ ուներ իր հասարակ ծագումը սքողել, իր գահ բարձրանալն օրինակականացնել: Դա շատ հնարավոր է, բայց հիմնական զրդապատճառը այդ չէր: Ուսումնասիրելով IX—XI դդ. հայ-բյուզանդական հարաբերությունների պատմությունը, դժվար չէ համոզվել, որ Վասիլի այդ քայլը շատ հեռունքը գնացող նպատակներ ուներ՝ Հայաստանը գցել վասալական կախման մեջ, այդ ձևով ավելի դյուրին կլիներ նվաճել այն: Հայաստանում Արշակունիների հարստության գոյության ժամանակ երկրի բոլոր նախարարությունները տիրող հարստության վասալներն էին, այդ թվում և IX դարում վերապրած և ինքնուրույն իշխանություններ հաստատած Բագրատունիները, Արծրունիները, Անձևացիք, Սյունիները և մյուսները: Իրեն Արշակունի հռչակելով, Վա-

սիլը հանգես էր գալիս որպես այդ բոլորի սյուզերենը, ցանկանում de jure կախման մեջ գցել նրանց: Մեր միտքը հաստատվում է Բյուզանդիայի արտաքին գործոց նախարարության գրասենյակում թիված մի «տեսություն»-ը, համաձայն որի իբրև թե պարթևների արքա Արշակի առաքինության և ձեռք բերած մեծ փառքի շնորհիվ օրենք դարձավ, որ այսուհետև պարթևներին, հայերին և մարերին թագավորին բացարձակապես Արշակի տոհմից սերողները կամ նրա շառավիղները: Նպատակը պարզ է, բանի որ Վասիլն իրեն Արշակի շառավիղն էր համարում, ապա այդ մտացածին «օրենքի» համաձայն նա պետք է թագավորեր ի միջի այլոց նաև հայերի վրա: Ինչպես տեսնում ենք, կեղծիքը բավական սրամիտ էր:

Դա, իհարկե, դարավոր ստրկությունից հազիվ ինքնուրույնություն ձեռք բերած հայ իշխանների և ժողովրդի համար փալլուն ապագայի նախերգանքը չէր կարող հանդիսանալ. նրանք ամենևին էլ չէին ուզում մի տիրողի ձեռքից հազիվ ազատված, մի ուրիշի ձեռքն ընկնել, թեկուզև քրիստոնյայի:

Այսպիսով, ոչ միայն հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունները որևէ շոշափելի արդյունք չտվեցին, այլև քաղաքական, թեև փոխադարձ շփումները տվյալ ժամանակաշրջանում բավական գործոն էին:

Եկեղեցական հարցում Վասիլ կայսեր առաջին գործն եղավ Փոսին հեռացնել պատրիարքությունից և նրա տեղը վերահաստատել Իգնատիոսին: Պատճառն այն էր, որ Փոսը սերտ կապեր ուներ կեսար Վարդասի, ինչպես և Միքայել III-ի հետ, հետևաբար Վասիլի քաղաքական հակառակորդն էր: Բացի այդ, Վասիլն ուզում էր բարելավել իր փոխհարաբերությունները Հռոմի պապի հետ, մի բան, որին արգելք էր կանգնած Փոսը: 869 թ. եկեղեցական ժողովում Փոսը դատապարտվեց, նզովվեց և արստրվեց Բոսպորի ափին գտնվող մի վանք, թեև Վասիլը շուտով նրան հետ կանչեց և իր երեխաների դաստիարակության գործը նրան վստահեց:

IX դարի վերջում դարձյալ օրակարգի հարց են դառնում միաբնակեղևաբնակ վեճերը: Ամենայն հավանականությամբ պատահական չէ այն, որ Վասիլի, Լևոնի և Ալեքսանդրի հրապարակած էպանագոգե կոչված Դատաստանագրքի հենց սկզբում, որտեղ խոսվում է կայսեր մասին, մանրամասնորեն տրվում են քաղկեդոնական դավանանքի սկզբունքները, որոնց պետք է կայսրը հետևի, թեև բացառված չէ, որ Վասիլը լինելով հայ, ուզում էր ընդգծել իր ոչ հայագավան լինելը:

Վասիլը շատ մեծ աշխատանք տարավ հարևան երկրներում քրիստոնեության տարածման համար, հատկապես Գալմատիայում, ինչպես և Հունաստանում բնակվող սլավոնների մեջ:

Վասիլը մեծ ջանքեր թափեց կանոնավորելու բյուզանդական դատավարությունը: Նա «կերակուր և ոռճիկ» սահմանեց դատավորներին՝ նրանց կաշառակերության առաջն առնելու համար: Իսկ բյուզանդական իրավունքի ասպարեզում նրա տարած աշխատանքը իսկապես որ տիտանական էր: Այդ գործին նա մասնակից դարձրեց մի շարք հայազգի գործիչների և առաջին հերթին Փոտ պատրիարքին և օրենսդետ Սմբատին, ինչպես և այլ մասնագետների, որոնք կեսար Վարդասի հիմնադրած և Լեոն փիլիսոփայի կողմից ղեկավարվող Մագնավարայի համալսարանի սաներն էին:

Վասիլն աչքի ընկավ նաև շինարարական գործունեությամբ, որի մասին ամենայն մանրամասնությամբ խոսում է իր թոռ Կոստանդին Միրանաթինը՝ Վասիլ կայսեր կենսագրության մեջ:

Վասիլ կայսրը վախճանվեց 886 թ.: Նրան հաջորդեց երկրորդ որդին՝ Լեոնը: Վասիլի անդրանիկ որդին՝ Կոստանդինը՝ վախճանվել էր 879 թ.: Վասիլ կայսրը դեռևս 870 թ. Լեոնին հռչակել էր կայսերակից: Նոր կայսրը արտակարգ զարգացած անձնավորություն էր (նա Փոտ աշակերտն էր), դրա համար միջնադարյան հեղինակները նրան «Իմաստուն» կամ «Իմաստասեր» մակդիրով են հիշատակում: Զբաղված լինելով գիտությամբ, նա քաղաքական և ռազմական հարցերից հեռու էր կանգնած, այդ բոլորը վստահելով իր մեծամեծներին և առաջին հերթին հայազգի Ստիլիանոս Զատուցեսին, որի դուստրը՝ Զոեն, Լեոնի կինն էր: Հենց այս Զատուցեսն էր, որ հռչակվեց «կայսերահայր», մի տիտղոս, որ հիշյալ անձնավորությամբ մուտք գործեց բյուզանդիա: Զատուցեսը Լեոն VI-ի ժամանակ այն դերն էր խաղում, ինչ կեսար Վարդասը Միքայել III-ի ժամանակ:

Լեոն VI-ի թագավորության ամբողջ շրջանը անցավ անդադար պատերազմների մեջ: Եթե Վասիլի ժամանակ կայսրության թշնամիները հիմնականում արաբներն էին և պավլիկյանները, ապա Լեոնի ժամանակ առաջին գծում հանդես եկան բուլղարները: Սիմեոն ցարը գահ բարձրանալով, միանգամայն նոր դիրք բռնեց բյուզանդիայի հանդեպ: Նա 894 թ. ներխուժեց Թրակիա: Բյուզանդիան բուլղարների դեմ զինական պաշինք կնքեց հունգարացիների հետ, որոնք բյուզանդական աղբյուրներում հայանի են որպես թուրքեր: Նրանք կարողացան թիկունքից հարձակվելով, բուլղարների ցարին պարտության մատնել: 895—896 թթ.

բուլղարների և կայսրության միջև կնքված հաշտությունը երկարատև էր: Պեչենեգների օգնությամբ հաղթելով հունգարացիներին, Սիմեոնը զարծյալ հարձակվեց բյուզանդիայի վրա: Բյուզանդական զորքերը զբաղվում էր Փոտի ազգական, նույնպես հայկական ծագում ունեցող Լեոն Կատակալոնը, որը, սակայն, պարտվեց Բուլղարոֆիգոնի ձակատամարտում [896 թ.]: Պատերազմը շարունակվեց մինչև 899 թ., երբ երկու ախոյանների միջև հաշտություն կնքվեց: Հայտնի է, որ հաշտություն է կնքվել նաև 904 թ., մի բան, որ ցույց է տալիս, թե 899 թ. կնքված հաշտությունը ժամանակավոր բնույթ է ունեցել: Մինչև 913 թ. բուլղարների և բյուզանդացիների միջև տիրում էր խաղաղություն:

Լեոն VI-ի օրոք բյուզանդիայի համար սպառնալիք են դառնում նաև ռուսները: Նրանք, ինչպես տեսանք, առաջին անգամ երևացել էին Կոստանդնուպոլսի ափերին, դեռևս 860 թ.: Ռուսները 907 թ. իշխան Օլեգի գլխավորությամբ զարծյալ հայտնվում են Կոստանդնուպոլսի առաջ:

Արաբները, օգտվելով բյուզանդիայի՝ բուլղարների դեմ պատերազմում զբաղված լինելու հանգամանքից, 904 թ. իրենց նավատորմի ղեկավար անսպասելիորեն հարձակվում և գրավում են Թեսալոնիկի քաղաքը, ավելում ու կողոպտում այն, իսկ բնակչությանը գերեվարում: Արաբ ծովահենների դեմ պայքարը գլխավորում էր պատրիկ Հեմերիոսը, որին հաջողվում է 910 թ. մեծ ծովամարտում հաղթել արաբներին: Բայց պատերազմի հետագա ընթացքը անհաջող էր բյուզանդացիների համար:

Ցամաքում Լեոն VI-ը արաբների դեմ արժանահիշատակ ընդհանրումներ չի ունեցել: Երկու կողմից էլ ավարտուական բնույթի արշավանքներ են եղել: Հիշատակություն կա, որ հաշտություն է կնքվել Մելիտենի, Տարսուսի և այլ ամիրանների հետ, ընդ որում ասվում է, որ երկու ամիրա հարկատու դարձան բյուզանդիային: Ինչ վերաբերում է Աֆրիկայի արաբներին, ապա նրանք հասնում են որոշ հաջողությունների, 902 թ. ավարտելով Սիկիլիայի նվաճումը և ասպատակ սփռելով մինչև Հոմս:

Լեոն VI-ը վախճանվեց 912 թ. մայիսի 12-ին: Կայսր հռչակվեց նրա կրտսեր եղբայր Ալեքսանդրը, որի կայսերակիցն էր Լեոնի յոթնամյա որդի Կոստանդին Միրանաթինը [905—959 թթ.]: Ալեքսանդրը թագավորեց ընդամենը 13 ամիս և վախճանվեց 913 թ. հունիսի 6-ին: Մանկահասակ Կոստանդինի համար ստեղծվեց խնամակալական խորհուրդ, որի մեջ կարևոր դեր էին խաղում Լեոն VI-ի կին Զոեն³³, Կոստանդինի

³³ Այս Զոեն Ստիլիանոս Զատուցեսի դուստրը չէ, այլ Զոե Կարրոնոպոլան, Լեոն VI-ի շորթորդ կինը: Լեոնը չորս անգամ ամուսնացավ: Զատուցեսի դուստրը Լեոնի երկրորդ կինն էր:

մայրը (Ալեքսանդրը նրան վանք էր աքսորել, բայց կայսեր մահից հետո նա դուրս էր եկել) և պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսը:

Կոստանդին Միրանաժինի սուաչին մենիշխանությունը տևեց 913 թ. հունիսի 7-ից մինչև 920 թ. դեկտեմբերի 17-ը: Այդ ժամանակամիջոցում կայսրությունը նորից զբաղված էր բուլղարների դեմ մղվող արյունալի պատերազմով: Յար Սիմեոնը մեծ զորքի գլուխն անցած 913 թ. հասավ մինչև Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ, բայց չկարողացավ գրավել քաղաքը և հետ դարձավ:

Բյուզանդիան բուլղարների դեմ դաշինք է կնքում պելենեզների հետ, որոնք թանկարժեք նվերների դիմաց պետք է Սիմեոնին հարվածեին թիկունքից: Հակառակ այդ բոլորին, Սիմեոնին հաջողվում է 914 թ. սեպտեմբերին ստիպել Աղբիանուպոլսի հայազգի զորավար Պանգրատուկասին [Բագարատ] քաղաքն իրեն հանձնել: Կայսրուհի Զոեն Սիմեոնին բաղձաթիվ նվերներ տալով, հետ ստացավ քաղաքը: Զոեն Սիմեոնին հաղթահարելու համար որոշում է արաբների հետ հաշտություն կնքել, որպեսզի կարողանա արևելքի բոլոր ուժերը տեղափոխել բուլղարների դեմ մղվող պայքարում: Բյուզանդական զորքերի սպարապետն էր հայազգի մագիստրոս Լեոն Փոկասը, Նիկեփոս Փոկասի եղբայրը, որը սակայն «ավելի աչքի էր ընկնում իր արիությանը, քան թե խոհեմությանը»: Բուլղարների դեմ ուղարկվեցին նաև Վարդաս Փոկասը, հայկական զորաբանակով Մելիասը [Մլեհ] և արևելյան բոլոր բանակաթևների զորավարները: Ախեյոսս գետի ափին 917 թ. տեղի է ունենում կատաղի ճակատամարտ, որտեղ բյուզանդական զորքերը գլխովին ջախջախվում են: Այս ճակատամարտում զոհվում է Ազոտոս (Աշոտ, թե՞ Ազատ—Հ. Բ.) անունով հայազգի մի նշանավոր զորավար, որ գլխավորում էր էքսկուբիտոսների կայսերական թիկնապահ զորքը: Շատ քչերն են փրկվում, այդ թվում և Մլեհը, որ անցնելով արևելք, հսկայական գործունեություն է ծավալում արաբների դեմ: Լիկանդոսի բանակաթեմը իր կազմավորումը պարտական է այս նշանավոր Մելիասին, այնպես, ինչպես դրանից փոքր առաջ կազմավորված Միջագետք բանակաթեմը՝ նույնպես հայազգի նշանավոր գործիչներ Պանգրատուկասին և Տավտուկասին (Դավթակ):

Այս ժամանակաշրջանում Բյուզանդիայի արտաքին քաղաքականություն մեջ կարևոր տեղ է գրավում Հայաստանը: Յանկանալով օգուտ քաղել Յուսուֆ դասիկանի ասպատակությունների հետևանքով ստեղծված ծանր վիճակից, Բյուզանդական կայսրությունը պատրիարք Նիկո-

ղայոսի միջոցով (աթոռակալել է 901—907 և 912—925 թթ.) մի բանի անգամ դիմեց հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և հայոց թագավորին, օգնություն խոստանալով, որի դիմաց սակայն նկատի ուներ Հայաստանը կայսրությունից վասալական կախման մեջ գցել: Բյուզանդական կառավարությունը նույնիսկ Կոստանդնուպոլսի հրավիրեց Սմբատ Ա թագավորի որդի Աշոտ Երկաթին, որին մեծ պատիվներով ընդունեց կայսրուհի Զոեն:

Կոստանդին Միրանաժինի մանկահասակությունը պատճառ դարձավ, որ բարձրաստիճան գինվորականների կողմից գահին տիրանալու բաղձաթիվ փորձեր կատարվեն, որոնք սակայն հաջողություն չունեցան: Այդպիսի պայմաններում հսկայական ազդեցություն ձեռք բերեց ծովակալ Ռոմանոս Լեկապենոսը, որի հայրենիքը Արմենիականն էր: Լեկապենոսը նախ իր դստեր՝ Հելենեին կնության տվեց երիտասարդ կայսեր և դարձավ Բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ երկրորդ «կայսերահայրը»: Մի փոքր անց նա հռչակվեց կեսար: Կայսրուհի Զոեն, Կոստանդին մայրը, հաշտ աչքով չէր նայում Ռոմանոսի օրեցօր հզորանալուն: Բայց Ռոմանոսի համար դժվար չէր Զոեին դարձյալ վանք աքսորել, մեղադրելով նրան իրեն թունավորելու փորձ կատարելու մեջ, ինչ որ բացառված չէր: 920 թ. դեկտեմբերի 17-ին Ռոմանոսը, ձեռամբ Կոստանդին Միրանաժինի և պատրիարք Նիկողայոսի, կայսր է հռչակվում:

Փաստացի ամբողջ իշխանությունն անցավ Ռոմանոս Լեկապենոսի ձեռքը: Կոստանդինը թեև կայսերակից էր և պետական պաշտոնական փաստաթղթերում հիշվում էր Ռոմանոսից առաջ, բայց և այնպես Ռոմանոսի ձեռքում մի խաղալիք էր և շատ շուտով հեռացվեց պետական գործերից և ստիպված իրեն նվիրեց զրական գործունեության: Աղբյուրների տվյալների համաձայն Ռոմանոսի քառորդարյա թագավորության ամբողջ ընթացքում Կոստանդին Միրանաժինը գտնվում էր Ռոմանոսի «ենթակալության» կամ «հպատակության» մեջ: Ռոմանոսը օգտվելով իր դեմ ուղղված մի դավադրությունից, որ կատարվել էր Կոստանդին համախոհների կողմից, Կոստանդին կայսրերի շարքում երկրորդ տեղն է իջեցնում, առաջինը վեոսպահելով յրեն, թեև դա երզնազանցություն էր:

Ռոմանոսը շտապեց կայսերակից հռչակել և իր որդիներին՝ Քրիստափորին [921թ. մայիսի 20-ից մինչև 931 թ. օգոստոս], Ստեփանոսին և Կոստանդինին [924 թ. դեկտեմբեր]: Նա այն աստիճան առաջ անցավ, որ ուղեց կրկնած լինել Վասիլ I-ին և իր 16-ամյա որդի Թեո-

փիլակտոսին պատրիարք հռչակեց (933 թ. փետրվարի 2-ին: Աթոռակալեց մինչև 956 թ. փետրվարը):

Ռոմանոս I Լեկապենոս կայսեր թագավորության ամբողջ ժամանակաշրջանն անցավ անդադար պատերազմների մեջ, որոնք կայսրությունը մղում էր և՛ Արևմուտքում, և՛ Արևելքում: Արքայսյան հարստությունը դեպի անկում էր գնում և Բյուզանդիայի համար արդեն նախկին վտանգը չէր ներկայացնում: Բյուզանդական կայսրությունը, օգտվելով իր դարավոր ախոյանի թուլացումից, սկսեց ծավալել նվաճողական քաղաքականություն, որի սկիզբը Վասիլ I-ն էր գրել:

Ռոմանոս Լեկապենոսը բյուզանդական զորքերի սպարապետ [գոմեստիկոս] նշանակեց հայազգի Հովհաննես Կուրկուասին [Գուրգեն], այն ամենաընդունակ զորավարին, որը բյուզանդական աղբյուրներում կոչվում է նոր Տրայանոս և Բելիսարիոս: Նա քսաներկու տարի անընդմեջ, 922 թ. մինչև 944 թ. վարեց այդ պաշտոնը և իր զորավարական տաղանդով կարողացավ Բյուզանդական կայսրության սահմանները հասցնել մինչև վերին Եփրատ և Տիգրիս, նա «Թևոփանեսի Շարունակողը»: Այդ բանին նպաստեց նախ և առաջ այն հանգամանքը, որ 927 թ., Սիմեոն ցարի մահից հետո, Բյուզանդիային հաջողվեց խաղաղություն հաստատել բուլղարների հետ և իր համայն ուշադրությունը կենտրոնացնել արաբների դեմ մղվող պատերազմում: Բյուզանդական զենքի կարևորագույն հաջողություններից էր նշանավոր Մելիտենե քաղաքի գրավումը [934 թ.] Հովհաննես Կուրկուասի և հռչակավոր Մելիաս-Մլեհի կողմից: Վերջինս գլխավորում էր հայերից բաղկացած զորք: Բյուզանդիայի համար միակ լուրջ խոչընդոտը արևելյան ճակատում Համդանյան հարստության պատկանող, Մոսուլի և Հալեպի ամիրա Սայֆ ալ Դաուլան էր, որ 938 թ. սեպտեմբերին վերին Եփրատում պարտության մատնեց Հովհաննես Կուրկուասին: Այդ խոչընդոտը սակայն ժամանակավոր բնույթ էր կրում:

Բուլղարական պատերազմը մինչև 927 թ. շարունակվեց նախկին կատաղություններ: Սիմեոնի զորքերը 920 թ. հասնում էին մինչև Կոստանդնուպոլիս: Հերթական մի ճակատամարտի ժամանակ իր պրոտոմանդատորի հետ ջրասույզ է արվում հայազգի պատրիկ, ծովակալ Ալեքսիոս Մուսելեն, որը մասնակցում էր պատերազմին «իր ժողովրդով», ամենալին հավանականությամբ՝ հայերով: Բուլղարներին հաջողվում է դարձյալ գրավել Ադրիանուպոլիս քաղաքը և գերել նրա զորավարին: Ռոմանոսին ի վերջո հաջողվում է հաշտություն կնքել ցար Սիմեոնի

հետ, որը շատ շանցած, 927 թ. վախճանվում է: Նրա մահով բյուզանդա-բուլղարական հարաբերությունների մեջ բեկում է առաջանում: Սիմեոնի որդի ցար Պետրոսը և նրա աներծագ-խնամակալ Դեորգը իրենց բանակցությունները Ռոմանոսի հետ վարում էին ի միջի այլոց մի վանականի միջոցով, որի անունն էր Կալոկիրիս, ազգությամբ հայ:

Ռոմանոսի օրոք, 944 թ. Կոստանդնուպոլիսի վրա նավատորմի ղուլ դարձյալ երևացին ռուսները՝ իշխան Իգորի գլխավորությամբ, բայց պարտություն կրելով, ցրվեցին Բյուզանդիա նահանգով մեկ: Նրանց դեմ պայքար մղեցին և մեծ ջարդ տվեցին հայազգի զորավարներ Վարդաս Փոկասը և Հովհաննես Կուրկուասը:

Ռոմանոսի թագավորության ընթացքում կայսեր կյանքի դեմ բազմաթիվ ոտնձգություններ և նրան տապալելու փորձեր եղան: Դրանցից կարելի է նշել այն դավադրությունը, որի կազմակերպիչներն էին «ոմն Ադրիանոս Խալդ» (այսինքն՝ Խաղաթիբից, հավանաբար հայ) և «մեծահարուստ» Տաճատ հայը: Նրանց զրզողն էր Խաղաթիբ բանակաթեմի գորավար Վարդաս Բոյիլասը (ելնելով անունից՝ նույնպես հայ): Նրանք գրավում են Բաբերդ ամրոցը: Ռոմանոսը նրանց դեմ է ուղարկում Հովհաննես Կուրկուասին, որին հաջողվում է ճնշել ապստամբությունը: Դավադրության պարագուլիներին նա կուրացնում է, գրավում նրանց ունեցվածքը: Միաժամանակ հաջողվում է փախչել Տաճատին, որը, սակայն, ստանալով անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ, հանձնվում է: Նրան բանտարկում են Մանգանայի «տանը», բայց, փախուստի դիմելու փորձի մեջ բռնվելով, կուրացվում է: Ռոմանոս կայսրը խնայեց միայն Վարդաս Բոյիլասին, որովհետև նա «իր բարեկամն էր»:

Մի դավադրություն, այնուամենայնիվ, հաջողություն ունենում է: Դրա կազմակերպիչները Ռոմանոսի որդիներն էին: Նրանց, ըստ երևույթին, զրզել էր Կոստանդին Միրանաժինը: Իրենց հորը գահընկեց անելով, աքսորում են Պրոտե կղզին, որտեղ և նա 948 թ. հունվարի 15-ին վախճանվում է: Դավադիրների թվում էր և Մանուիլ Կուրտիկը, ամենայն հավանականությամբ, որդին այն հայ Կուրտիկի, որ սպանվեց Կոստանդին Միրանաժինի դեմ կազմակերպված՝ Կոստանդին Դուկասի դավադրության ճնշման ժամանակ: Կոստանդին Միրանաժինը մի քանի օր թագավորեց Ռոմանոսի որդիների հետ, բայց շուտով նրանց ձերբակալեց և մայրաքաղաքից աքսորեց: Այսպիսով, 945 թ. հունվարի 27-ին Կոստանդինը ստանձնեց միահեծան իշխանությունը:

Կոստանդին Միրանաժինը պաշտոնների նոր բաժանում կատարեց: Հայազգի Վարդաս Փոկասին մագիստրոսի բարձր պատվաստիճանը շնոր-

հելով, նշանակեց բյուզանդական զորքերի սպարապետ (գոմեստիկոս)³⁴: Մանուիլ Կուրտիկը դարձավ պատրիկ և վիզլաչի գրունգար: Արքունիքում մեծ դեր էին խաղում ծագումով Մամիկոնյան Քոռնիկյանները, որոնց օգնությամբ Կոստանդինն հաջողվեց շեղաբացնել Ռոմանոս Լեկապենոսի որդիներին. նրանց արքայացիին Պրոտե կղզին և վանական ձեռնադրեցին:

Ռոմանոսի թագավորության վերջին շրջանում շնորհազրկված Հովհաննես Կուրկուասը Միրանածինի օրոք դարձյալ պատիվների է արժանանում: Մենք հանդիպում ենք նրան արաբների հետ բանակցություններ վարելիս՝ ուղղափառների փոխանակության շուրջ: Այս ժամանակ է, որ նորանոր հայ գործիչներ են հանդես գալիս, ինչպես Ռոմանոս Մուսելեն:

Կոստանդին Միրանածինի օրոք մեծ զարգացում են ապրում գիտությունները: Ինքը լինելով շատ կրթված մարդ, հովանավորում էր գիտությունները և առաջին հերթին հոետորությունը, փիլիսոփայությունը, երկրաչափությունը, աստղաբաշխությունը, արվեստը: Նա հատուկ ուշադրություն դարձրեց կեսար Վարդասի հիմնադրած համալսարանին, որ նոր ծաղկում ապրեց: Միրանածինն աչքի ընկավ և իր շինարարական գործունեությամբ: Նա կառուցեց պալատներ, եկեղեցիներ, ծերանոցներ և այլն, որոնց մասին հիացմունքով են խոսում ժամանակակից հեղինակները: Ինչ վերաբերում է արտաքին քաղաքականության հարցերին, ապա նրա օրոք կայսրությունը շարունակեց արաբների դեմ մղվող պատերազմը և՛ Ասորիքում, և՛ Աֆրիկայում: Կիբիրեոտների բանակաթեմի ղորավար Վասիլ Հեքսամիլիտոսի գլխավորությամբ բյուզանդական զորքերին հաջողվում է պարտության մատնել Տարսոնի ժոցից դուրս եկած արաբական նավատորմիղը և հեղուկ կրակով հրկիզել այն: Իտալիայում գրությունը բավական բարդ էր: Լանգոթարդիան և Կալաբրիան ապստամբություն էին բարձրացրել կայսրության դեմ, միանալով արաբներին: Կոստանդին Միրանածինը, պատրիկ Մարիանոս Արգիրոսի գլխավորությամբ, ղորարանակ ուղարկեց և ճնշեց նրանց: Մարիանոսը գրավեց ապստամբած Նեպոլիս քաղաքը: Բյուզանդական նավատորմիղը պարտության մատնեց նաև Աֆրիկայի արաբների նավատորմիղը: «Թեոփանեսի Շարունակողի» ասելով, և՛ Եգիպտոսի ամիրան, և՛ Ասորիքի ամիրան այդ բոլորից հետո կայսեր հետ հաշտություն կնքեցին,

թեև մի փոքր անց ցույց է տալիս, որ Ասորիքի արաբների դեմ շարունակվում են պատերազմական գործողությունները: Բյուզանդական զորքը գլխավորում էր Վարդաս Փոկասի որդի Նիկեփոր Փոկասը, որը լինելով պատրիկ և Անատոլիկոն բանակաթեմի ղորավար, ստացել էր հոր պաշտոնը, դառնալով սպարապետ:

Բյուզանդական զորքերը, Վասիլ պատրիկի գլխավորությամբ, գրավում են Սամոսատ քաղաքը և հսկայական ավար վերցնում: Պակաս հաջողություն չի ունենում և Նիկեփոր Փոկասի եղբայրը, պատրիկ Լեոնը, որին Կոստանդին Միրանածինը, ինչպես տեսանք, իր առաջին մենիշխանության ժամանակ մագիստրոսի բարձր պատվաստիճան էր շնորհել և նշանակել Անատոլիկոն բանակաթեմի ղորավար: Իր սխրագործություններով հռչակվեց նաև հայազգի ղորավար Թեոփիլոսը, Հովհաննես Կուրկուասի եղբայրը, որին ի վերջո հաջողվեց արաբների ձեռքից 949 թ. գրավել Թեոդոսուպոլիս-Կարին քաղաքը: Թեոփիլոսը դարձավ Խաղտիք բանակաթեմի ղորավարը:

Ռոմանոս Լեկապենոսի թագավորության և Կոստանդին Միրանածինի երկրորդ մենիշխանության ժամանակ բավական լայն ծավալ են ստանում հայ-բյուզանդական փոխհարաբերությունները: Բյուզանդական կայսրությունը շարունակում է իր գործուն քաղաքականությունը հայոց, առաջին հերթին իր հարևան Տարսոնի հայկական իշխանության նկատմամբ: Պակաս եռանդ չի ցուցաբերում կայսրությունը և Ապահոնիքում հաստատված կայսիկ ամիրանների, ինչպես և վրացիների նկատմամբ: Հովհաննես Կուրկուասը մի շարք արշավանքներ է կատարում Կարին-Գլին ուղղությամբ, թեև ոչ միշտ հաջողությամբ:

Կոստանդին Միրանածինը վախճանվեց 959 թ. նոյեմբերի 15-ին, գահը թողնելով իր անչափահաս որդի Ռոմանոսին և վերջինիս մորը՝ Հելենին: «Թեոփանեսի Շարունակողը» տալիս է Կոստանդին կայսեր արտաքինի մանրամասն նկարագրությունը: Նա բարձրահասակ էր, ուներ կաթի նման սպիտակ մորթ, երկար դեմք, վարդագույն այտեր, գեղեցիկ, ուրախ աչքեր: Նա արծվաքիթ էր, երկարավիզ: Նա նոճիի նման ուղիղ հասակ և լայն ուսեր ուներ:

Ստորև տրվում է «Թեոփանեսի Շարունակողի» «Ժամանակագրության» ամբողջական թարգմանությունը, կատարված հետևյալ հրատարակության հիման վրա. Theophanes Continuatus. Ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1838, pp. 1—481:

³⁴ Տարիներ անց, երբ Վարդաս Փոկասը «ծերացավ», կայսրը այդ պաշտոնը տվեց Վարդասի որդուն՝ Նիկեփորին, որ պատրիկ էր և Անատոլիկոն բանակաթեմի ղորավարը: Այս Նիկեփոր Փոկասը հետագայում դարձավ կայսր (963—969 թթ.):

Faint, illegible text at the top of the page, likely bleed-through from the reverse side.

ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ
THEOPHANES CONTINUATUS
ՓԵՌՓԱՆԵՍԻ ՀԱՐՈՒՆԱԿՈՂ

Main body of faint, illegible text on the left page, continuing from the top or bleed-through.

ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ
THEOPHANES CONTINUATUS
ՓԵՌՓԱՆԵՍԻ ՀԱՐՈՒՆԱԿՈՂ

Main body of faint, illegible text on the right page, continuing from the top or bleed-through.

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ՇԱՐՍԱՆՈՒՄԻ ԶՐԱՄԱՆԱՎ ՔՐԻՍՏՈՍԱՍԵՐ ԵՎ ԾԻՐԱՆԱԾԻՆ
ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԿԱՅՍԵՐ՝ ԱՄԵՆԱՄԱՍՏՈՒՆ ԵՎ ԻՆՔՆԱԿԱԼ
ԼԵՎՈՆ ԿԱՅՍԵՐ ՈՐԴՈՒ, ՍԿՍՍԱԼ ԱՅՆՏԵՂԻՑ, ՈՐՏԵՂ
ԱՎԱՐՏԵԼ Է ԹԵՈՓԱՆԵՍԸ, ԱՅՆ Է՝ ԼԵՎՈՆ ՀԱՅԿԱԶՆԻ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԹԵՈՓԻԼՈՍԻ ՈՐԴԻ
ՄԻՔԱՅԵԼ ԿՈՒՐԱՊԱՂԱՏ՝ ԿԱՅՍԵՐ՝

Գ Ի Ր Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Ինչ վերաբերում է յուրաքանչյուր գրքի բովանդակությանը, ապա
նույն այն Կոստանդին կայսրն է³, որ բարեխղճությամբ կազմել և մատ-
չելի ձևով շարադրել է, որպեսզի կազմողների համար պարզ դառնա.....
Թագավորության⁴:

Բոլոր դեպքերում, ով ամենախմաստուն կայսր⁵, քո ազնվությունն է,
որ քո բարի և այլ բազում և մեծ գործերի, այդ թվում և ժամանակի ըն-
թացքում անգոյություն մատնվածները վերստին կյանքի կոչելու և վերա-
կենդանացնելու քո ցանկության կարգին, կամեցար մի գործ էլ կատարել՝
հոգալ պատմության մասին, որպեսզի մոռացության գիրկը շանցնեն
անցյալում թագավորական գալիստոնին տիրացած մարդիկ: Թեև նրան-
ցից ոմանք նախանձախնդրությամբ բարին են գործել, սակայն նրանց
[կենսագրությունն] անիրավացիորեն գրի չի առնվել: Ոմանք ջանացին
սովորական մարդկանցից ոչնչով շտաբերվել, նրանք հանդես եկան
որպես պատմության ոչ բարեկամներ և իրենց անտաշությամբ ծաղրի
առարկա դարձան⁶: Արդ, ի՞նչ պետք է անի կայսրը, որպեսզի գրավոր
խոսքով օգուտ տա: Նա պետք է հոգատարություն ցուցաբերի [գիտուն]
մարդկանց նկատմամբ, հատկապես պատմական գիտության, քանզի
դրանց մեջ է թագավորության ուժը, որպեսզի դատողությունը կորցրած,

զարիվար ընթացող մարդիկ շխալվեն, քանզի [ղեպքերը] լուսիյան մատնելով, կվտանգվի այն, ինչով մենք տարբերվում ենք ամեն ինչից:

Այն, ինչ դու կատարել ես, ով ամենասիրելի կայսր, պատմական [գիտություն] ու [գիտուն] մարդկանց նկատմամբ հոգատարություն ցուցաբերելու ուղղությամբ (որպեսզի հատուկ կանգ շառնեմ մյուս արարքներիդ վրա), թող իմաստուն այրերն ասեն, թեպետև դու բոլորից իմաստուն ես: Պատմողը հենց դու ես, մենք պարզապես քեզ ծառայող ձեռքեր ենք, անցյալի ղեպքերի մասին դու ես պատմում, անգամ եթե դրանք շատ հոռի են և ոչ փայլուն, քանզի խոհեմ մարդիկ վատից էլ կարող են օգուտ քաղել: Դու, անտարակույս, ամեն տեսակի զբաղմունքից ու հանգստից գերադասեցիր պատմական գիտությունը, քանզի ուսումնասիր ու պատմություն սիրող հպատակների մեջ ամենից շատ դա է ջերմեռանդություն և առաքինություն առաջացնում: Դու պատմության նյութը քաղեցիր գրավոր և բանավոր աղբյուրներից և բարվոք խորհեցիր, ի դեմս պատմության, բոլորի համար ինչ-որ հասարակաց դպրատուն ստեղծել: Դու գտար, որ ամենից նպատակահարմար է այդ պատմությունն սկսել այնտեղից, որտեղ որ ավարտել էր երանելի Թեոփանեսը⁷: Ձեր [պատմությունների] նմանությունն ու մոտիկությունը վկայում են, որ նրա գործի շարունակողն ես դու և քո [գրածով] հույժ պանծացնում ես նրան և փոխադարձաբար նրանից ինչ-որ փայլ ստանում:

[Թեոփանեսն] իր պատմությունը հասցրեց մինչև կուրպաղատ Միքայել կայսեր թագավորությունը⁸, իր մարդկանց դավաճանության հետևանքով բուլղարներից կրած նրա պարտությունը: Նա հիշել էր Լևոնի⁹ գահ բարձրանալը միայն, առանց ընթերցողներին պարզելու նրա որտեղից սերելու, ստացած կրթության մասին: Իսկ մենք, կարծես գլխին հարմարեցնելով [մարմնի] մնացած մասերը, պատմությունը ներկայացնում ենք ամբողջական և ոչ անկատար և այն փոխանցում մոտ ու հեռու ապագայի փութեռանդ մարդկանց, նրանց օգուտ և ոչ վնաս ընձեռնելով, քանզի կյանքի լավն ու վատը գիտենալը շահեկան է, դա սխալների առաջն է առնում:

ԼԵՎՈՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հիշյալ Լևոնի հայրենիքը Հայաստանն է, ծնողներից մեկը՝ ասորեսանցի, մյուսը՝ հենց հայ¹⁰: Այն պատճառով, որ նրանք միմյանց հետ պիղծ համաձայնության գալով, զազիր կերպով խողխողեցին իրենց ծնողներին, դատապարտվեցին արսորի¹¹: Աքսորավայրում նրանք փախըստականի թշվառ կյանքն էին քարշ տալիս և այնտեղ էլ լույս աշխարհ բերեցին հիշյալ գազանին¹²: Լևոնը, դառնալով պատանի, ծննդավայրից տեղափոխվում է Անատոլիկոն բանակաթեմի սահմաններում գտնվող Պիդրա գյուղը, որտեղ էլ այր դառնալով, որպես քաջ պատերազմող և արյունոտ զինվոր, իր արիությամբ անուն հանեց: Կայսրության կառքի սանձերը այն ժամանակ գտնվում էին Նիկեփորի ձեռքում (Բուլղարիայում նա թշնամու ավար դարձավ): Նիկեփորը Վարդանին, մականունը՝ թուրք, որպես քաջ պատերազմողի և բազում այլ առաքինություններով օծված մարդու, նշանակեց մոնոստրատեգոս՝ Արևելքի հինգ բանակաթեմերի գլխավոր ու վերակացու¹³: Վերջինս, որ սիրում էր թշնամիներին պարտության մատնել և շարունակ երազում էր կայսր դառնալ, Լևոնի աժդահա ու զարմանալի հասակի վրա ապշած, ապա և նկատի առնելով նրա՝ հետաքրքիր զրուցակցի հանգամանքը, դասեց իր թիկնապահների և սպասավորների թվում: Դրանից մի փոքր առաջ կամ հետո նա նույն բանին էր արժանացրել նաև Միքայել Թվատին¹⁴ և Գազուրոս¹⁵ լճի [շրջանից] սերող Թովմային¹⁶, երկուսն էլ հասարակ ու ողորմելի մարդիկ, որոնք ռազմական ղեկավարությանը հենց վերջերս էին հայտնի դարձել: |2| Բոլոր վերոհիշյալները Վարդանից կախման մեջ էին հայտնի դարձել: |2| Բոլոր վերոհիշյալները Վարդանից կախում: Վարդանը, որ գահի վրա աչք ուներ, իր մտադրությունն ու ցանկությունը հայտնում է Ֆիլոմելիոնի¹⁷ վանքի մի վանականի և նրան խնդրում իր քայլերը ճիշտ ուղղությամբ տանելու և գահի գործը զուլխ բերելու վերաբերյալ աստծուն պաղատագին աղոթել: Սակայն նա իսկույն ևեթ պատասխան տվեց, թե «պետք չէ, ով Վարդան, նման գործի խիզախել, քանզի դա պատճառ է դառնալու քո ունեցվածքի կորստյան, կուրացման, շարաշար դժբախտության: Արդ, եթե դու ականջ կախես իմ խորհրդին, պետք է առանց հսպաղելու հրաժարվես այդ մտքից, դրա շուրջ մի փորձիր մտածել անգամ»: Վարդանը, լսելով նման խոսքեր, վհատվեց ու մոռացվեց և, ի վերջո, ընկճված ու տխուր դուրս եկավ սենյակից: Վանականը, տեսնելով հիշյալ մարդկանց՝ Լևոնին, Մի-

քայլերին և թուլմային, որոնք ձին բերեցին, որ վարդանը հեծնի, զորավարին հետ կանչեց: Վարդանը, որևէ նոր ու կարևոր բան լսելու հույսով, իսկույն վերադարձավ: Վանականը վերստին պաղատեց նրան՝ սեփական ձեռքով իր փոսը շփորի, ներկա երջանիկ վիճակը չփոխարինի գալիք դժբախտությունը: Մյուսների համար նա կանխագուշակեց, թե նրանցից առաջինն ու երկրորդը¹⁸ ձեռք կզցեն գահը, բայց դու՛ ոչ: Ինչ վերաբերում է երրորդին¹⁹, ապա նա սոսկ կհուշակվի, գահ կբարձրանա, բայց բախտ չի ունենա, զեռ պվելին, նա իր հոգին շարաշար կավանդի: Վարդանը, հոգում նման հարվածներ ստանալով, գույն առավ գույն տվեց, նա անհասպաղ տան ճանապարհը բռնեց՝ վանականի հասցեին ամբարիշտ ու անարգական խոսքեր ուղղելով: Նա [իր ընկերներին] հայտնեց իրենց վերաբերյալ վանականի արած գուշակությունները, որոնք այդ առթիվ կուշտ ծիծաղեցին: |3| Ահա վանականի խոսքերին մնաս բարով ասելով, նա ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա հուլիս ամսի տասնիննին Նիկեիոսը կայսեր դեմ հակաչական բանակ ոտքի հանեց, իրեն ենթակա բանակաթեմերից շորսին համոզեց և իր հետևից տարավ (բացի Արմենիականներից, որոնք իրեն շահեցին) և ապստամբություն բարձրացրեց: Ծանր հարկերի տակ տքնող ժողովուրդը ատում էր Նիկեիոսին²⁰, և այդ հանգամանքն էլ ահա, ի միջի այլոց, նրա ապստամբության առիթ ու զրգիշ դարձավ: Բայց կար մի պատճառ ևս: Երբ վարդանը հագարացիների դեմ հաղթանակներ տարավ, ձեռք բերած հակաչական քանակությամբ ավարը արգարորեն բաժանեց՝ նկատի առնելով յուրաքանչյուրի՝ պատերազմում ունեցած մասնակցությունը և ոչ նրա դեմքն ու գրաված դիրքը: Զինվորներին թվաց, որ հենց նա է արժանի կայսր դառնալու: Եվ ժողովրդի կողմից կայսր հռչակվելով, զեմոսի կողմից²¹ արժանանալով բազում այլ հատուցումների ու մրցանակների (անգամ նրա անվան տաճար կառուցեցին), նա բռնեց Նիկոմեդիա տանող ճանապարհը: Բայց Նիկեիոսը կայսրը բավական զորեղ [վարդանի բանակին], ոչնչով չզիջող բանակ ոտքի հանեց և վարդանին, հակադիր զորքի մեծաթվությունը, հուսաբեկ արեց: Նիկեիոսը համոզեց վարդանին, բանի ուշ չէ՝ ներողություն խնդրի: Այդ ընթացքում Լևոնը, ապա նաև Միքայելը, անցան կայսեր կողմը, առաջինն իր այդ բալլի համար որպես վարձք ստացավ ֆեդերատների [կոմեսի]²² պաշտոնը, Զենոնի թագավորական տունը և Դագիսթեոնը²³, իսկ մյուսը՝ կորտեի կոմեսի²⁴ պաշտոնը և Կարիանոսի տունը, այնպես արեցին, որ վարդանն ստիպված սկսի իր գլխին գալիքի մասին մտահոգվել: Նա իր և իր զինվորների համար կայսրից ներողություն խնդրելով, բռնեց

գեղի Մալագինա²⁵ վերադառնալու ճանապարհը: Այնտեղ նա ստացավ անձեռնմխելիության մասին երաշխիք և մի ոսկե փոքրիկ խաչ, որ Նիկեիոսն էր կրում, որը որպես անվտանգության երաշխիք, նրան ուղարկեց: Վարդանը գիշերով, լուկ թուլմայի ընկերակցությամբ, փախավ Էբրակիոսի վանքը, ջանալով գլխի [կայսերական] զարդերը հանել: Վանահայրը թույլ չտվեց նրան այդ բանն անել, իսկ վարդանը իր մեջքին կապած թրով իր գլխի խոպուպը կտրեց, աղքատիկ հանդերձներ հագավ և բռնեց դեպի Պրոտե կղզին²⁶ տանող ճանապարհը, որտեղ նա տներ բարգավաճ կալված: Կայսրը նրան թույլ տվեց հենց այնտեղ փակված մնալ: Այսպիսով, ահա գալով [Պրոտե կղզին], նա ստացավ սովորական աղոթքները և վանականի սրբազան սքեմը, վերանվանվեց Մաբբա և սկսեց ճգնավորական խոստարարո կյանք վարել: Շատ շանցած մի բանի լիկանացիներ²⁷ հարձակվելով վրան, կայսեր գիտությունը նրան կուրացրին, որից հետո փախան աստծու սուրբ և մեծ տաճարը²⁸: Այսպիսով, իրականացավ Ֆրյունելիոնի ճգնավոր վանականի գուշակությունը: Սակայն վարդանը աղոթեց իրեն կուրացնողների համար, որպես բարերարների, և շարունակեց ավելի շարքաշ կենցաղավարել: Նա կտրականապես հրաժարվեց օգտագործել գինի, ձուկ և ձիթալուղ, ամենախիստ ձմռանն անգամ չէր կրում գլխարկ ու կոշիկներ: Ի վերա ամենայնի նա ընդամենը մեկ հագուստ էր հագնում՝ ամուսնը կաշվե խիտոն, ձմռանը՝ մազե: Նրա կերած հացն էլ ցորենի հաց չէր, այլ տաք մոխրի մեջ եփած գարու ալյուրից պատրաստած: Ահա այսպես էր նա անցկացնում իր օրերը, մինչև որ Լևոնը տիրացավ գահին: Վարդանը նաև իր կնոջը վերանվանեց Աթանասիա, իսկ ողջ ունեցվածքը աղքատներին բաժանեց: Ահա վարդանի մասին այսբան:

4. Գալով Լևոնին ասենք, որ նա փառքի հասնելով, աննշան ու շարքային մարդուց հայտնի անձնավորություն դառնալով՝ ֆեդերատների կոմես, ամբարտավանացավ: Նման պաշմաններում էլ նա ապերախտությունից ձեռք չբաշեց, իր բարերարի հանդեպ երախտամոտ եղավ, թեև առժամանակ դա ցույց չէր տալիս: Նա իսմայելացիների դեմ մղած անառժամանակ դա ցույց չէր տալիս: Նա իսմայելացիների դեմ մղած անվերջ մարտերում սխրանքներ էր գործում, բանզի ուղղավարությամբ, իր ֆիզիկական ուժով ու ձեռք բերած փորձառությունը շատ կարող էր: Մի անգամ Նիկեիոսը կայսեր կողմից նա զինվորներին բաժանելիք ուժի համար նշանակություն չունեին, նա ոչինչ չարեց, հետաձգեց զինվորներին հասանելիքը վճարել և Եվխայիտների ավանում²⁹ ժամանակն էր վատնում՝ անհոգ ու անփույթ: Նա չէր հոգում ո՛չ պետական դրամների,

ո՛չ սեփական անձի, ո՛չ էլ իր զինվորների անվտանգության մասին: Երբ հազարացիները, արշավելով սկսեցին ավարտել հոռոմայեցիների երկիրը, ինքը [Լևոնը] և ոչ այլ ոք, ավարը դրեց նրանց ձեռքը: Ինքը ճիշտ է արագ փախուստի դիմելով փրկեց անձը, բայց դավաճանեց ռազմական գործին և քիչ մնաց թշնամու ձեռքը դնելու դրամները: Գրա պատճառով իրեն վստահած Նիկեփորից պատժվեց, զրկվեց պատվաստիճաններից և մեջքին ու կրծքին գանահար արվելով, ցմահ աքսորի դատապարտվեց: Սակայն Նիկեփորը սկյուլթներին³⁰ դեմ արշավանքի գնաց, և ինդիկտինի շորորոդ տարվա հուլիս ամսի քսանվեցին վերավոր ընկավ, իսկ նրա որդի Ստավրակիոսը պատերազմում մահացու վերք ստացավ և երկու ամիս և ութ օր անց վախճանվեց, հոր հետ թագավորած լինելով ութ տարի և յոթ ամիս: Եվ ահա, երբ Թանգաբեհի³¹ ընտանիքից սերող և Մանգանայում բնակվող Միքայել կուրապաղատը, Նիկեփորի փեսան³², որ Ստավրակիոսի՝ հոկտեմբեր ամսի երկուսին վրա հասած մահից հետո, ինդիկտինի հինգերորդ տարվա հոկտեմբեր ամսին ստացավ կայսերական իշխանությունը, Լևոնը [նրման արժանացավ] (դա, նոր գահ բարձրանալու առթիվ, հոռոմեական կայսրերի մարդասիրության մասին սովորություն դարձած արտահայտություն էր), արսորից հետ կանչվեց և ընդգրկվեց Միքայելի կայսերական պալատի պահապան գնդում: Շատ շանցած նա ստացավ պատրիկի պատվաստիճանը և նշանակվեց Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար³³: Այն ժամանակ նա վերականգնեց Միքայելի, իր վաղեմի ընկերոջ հետ ունեցած բարեկամությունը (նա, Վարդանին լքելու համար, նշանակվել էր կորտեի կոմես) և նրան, իր գաղտնիքներին հաղորդակից դարձնելով, արքունիքում և արքունիքից դուրս անցած-դարձածին իրազեկ էր:

Բայց քանի որ [Լևոնի] համար կոշտուկոպիտությունն ու վայրենությունը բնածին գծեր էին, նա շուտով մեջտեղ հանեց իր ապերախությունը, և սրիկան պետության երկրորդ դեմքից ցանկացավ առաջինը դառնալ: |5| Այն ժամանակ բուլղարների առաջնորդ Կրումը կեղծավորաբար հաշտություն ու բարեկամություն էր առաջարկում, ուզում հաշտության պայմանագիր կնքել, բայց միայն այն պայմանով, որ շարունակվի իրեն կանոնավոր կերպով վճարվել տարեկան հարկը, ըստ անցյալում սահմանվածի³⁴, դրա վրա ավելացրած և այն, որ բուլղար ու հոռոմայեցի փախստականներին յուրաքանչյուր կողմ պարտավոր է հետ վերադարձնել, [Թոմանիա] փախած բուլղար փախստականներին՝ բուլղարներին, [Բուլղարիա] փախած հոռոմայեցի փախստականներին՝ հոռոմայեցիներին³⁵: Փախստականների վերաբերյալ այս կետը սենատորներն

անընդունելի համարեցին, թեև Միքայել կայսրը, ցանկանալով գուլբերել խաղաղության գործը, միանգամայն համաձայնվել էր [բուլղարների] առաջնորդի առաջարկին: Այդուհանդերձ հաղթանակեց սենատիկործիքը, որի որոշումը կազմում ու վավերացնում էր մագիստրոս Քեոկկատոսը: Այսպիսով, բանակցություններն ապարդյուն վերջացան, և երկու կողմերն էլ պատրաստվեցին պատերազմի: [Սենատի] որոշումն արդարեոն ճիշտ համարվեց, քանզի ո՞վ կարող է մարդասեր ու կարեկցող համարվել, եթե նա գազաններից ոչնչով շտարբերվող դաժան սկյուլթներին³⁶ է վերադարձնում ինչ-որ գանցանքի համար հայրենիքը (որից, ինչպես ասում են, քաղցր բան չկա), կնոջն ու երեխաներին լքած և հոռոմայեցիների պետության մեջ, ինչպես եկեղեցու անձեռնմխելի բնածում, ապաստան հայցողին: Այդ սարսափելի ու վայրենի [սկյուլթներին] մոտիկից ճանաչած շատերը, չկարողանալով դիմանալ, անվերջ հոսում են դեպի մեր քաղաքակիրթ ու մեղմ բարքերի տեր [երկիրը]: Նրանց առաջնորդները, վախենալով, որ եթե այդպես գնա, իրենց երկիրը աստիճանաբար մարդաթափ կլինի, այդ հարցը բազմիցս, մեր օրերում էլ, բարձրացնում են: Բայց, ինչպես առածն է ասում, ջուր ծեծեցին, քանզի հանդիպեցին աներեր մարդկանց: |6| Այսպիսով, ահա ծեցին, քանզի հանդիպեցին պատրաստություն տեսնել: Միքայելը փոքր անց սկսեցին պատերազմի պատրաստություն տեսնել: Միքայելը իր փոխզորավար Լևոնին հրամայեց զորքերով Անատոլիկոն բանակաթեմից անհապաղ [եվրոպական ափն] անցնել, բայց կարծելով, որ ի դեմս նրա օգնական ունի, անհաշտ թշնամի ձեռք բերեց: Կրումը ամբարտաճան խոսքեր էր ուղղում հոռոմայեցիների հասցեին, սպառնում կոտորել մարդկանց, ամայացնել երկիրը, կտրատել ծառերը, կրակի տալ տները, վստահեցնում, որ ինքը, ինչպես հորդաբուխ գետ, մեր վրա թափվելով, ողողելու է բոլորիս: Կայսրը նրա դեմ արշավելով, լոնցրեց նրա շափ ու սահման շունեցող սպառնալիքները, ստիպեց նրան մնալ սեփական սահմաններում և այլևս չներխուժել և չավարտել մեր երկիրը: Միքայելը բազում անգամներ նրան կոչ արեց ճակատամարտ տալ, բայց նա, գիտենալով իր թուլությունը, չէր համարձակվում, չէր հանդերձնում կայսեր վրա ձեռք բարձրացնել: Միքայելը գտնում էր, որ [Կրումի] թափը կոտորելն ու նրա լկտիության սանձ դնելը արդեն բավական է, և, մտածելով, որ ելքն անհայտ է, նրա հետ կովի շրճվել: Նա ասում էր. «Մենք ի վիճակի չենք նրան ճակատ առ ճակատ պատերազմի ներքաշել, այլ բավական է նրան ստիպել մարտից խուսափել: Արդ, ուժի դիմելով, ի՞նչ ենք շահում»: Նա ուզում էր հանգիստ, կամաց-կամաց իր թագավորությունը վերադառնալ: Լևոնը այդ բանն անհարմար

համարեց, ասաց, որ վայել չէ հոռմայեցիների կայսեր թշնամիներին թիկունք ցույց տալ: Միքայելի այդ գերազանց ծրագիրը Լեոնը թիկունք ցույց տալ էր համարում, նա, ում միտքը ծուռ էր ու արատավոր, վատթար ու նենգ, ուղղված հոռմայեցիների համայն իշխանության տիրանալուն: «Ով կայսր,—ասաց նա,—պետք է շարժվել նրանց վրա, այսօր ես ականատես կլինեմ թշնամիների վրա պետության հաղթական հարձակման, քեզ ապավինած և քո աղոթքներով հուսադրված պատերազմող պետության»: Միքայելը այդ խոսքերի վրա տեղի տվեց և, միտքը փոխելով, ճակատամարտ տալու կարգադրություն արեց: Առաջին իսկ բախման ժամանակ Լեոնը, շուտ տալով թիկունքը, դիմեց փախուստի, նրա խելքն ու միտքը գահին տիրանալն էր: Այդ պահին դա հայտնի չէր ո՛չ Միքայելին, ո՛չ էլ հակառակորդներին: Ինչպես դա պատահում է պատերազմի ժամանակ, երբ դեռևս ոչ մի կողմ գերազանցության չէր հասել, ճակատամարտը նոր էր սկսվել, ու նրա ելքն անհայտ էր, և՛ բուլղարներին, և՛ մնացած բոլորին թվաց, թե այդ փախուստի մեջ ինչ-որ ռազմավարական խորամանկություն կա, որ փախուստով ուզում են ցիրուցան անել իրենց շարքերը և, ապա շրջվելով, պարտության մատնել: Բայց երբ երկու կողմերն էլ համոզվեցին, որ փախուստը իսկապես փախուստ է և ոչ խորամանկության արտահայտություն, ահա այն ժամանակ հակառակորդները հարձակման անցնելով փախուստի դիմողներին անխնա կոտորում էին: Միքայելը, ունենալով փոքրաթիվ զորք, շփոթեց դիմադրություն ցույց տալ, այլ ջանաց սեփական անձը փրկել: Ահա ումանք գրավոր այսպես մեզ նկարագրեցին հիշյալ ճակատամարտը: Բայց կան և այնպիսիք, որոնք վկայում են, թե հենց Լեոնն էր զինված ուժերը փրկողը, որ կայսերական տագմաններն են³⁷, որ դավաճանաբար շուգեցին մարտին մասնակից դառնալ և ցրիվ եկան, և ոչ Լեոնի գլխավորած զորամասը³⁸: Եվ ահա բուլղարական կողմը անսպասելիորեն գերակշռություն է ձեռք բերում, իսկ հոռմայեցիները, ծանր ու սարսափելի պարտություն կրելով, ջանում էին ճամփու դնել ու փրկել կայսեր: Նա հասավ թագավորական պալատը, Լեոնին թողնելով ինչ-որ պատենշի դեր խաղա, թույլ շտա թշնամիներին նոր ասպատակություններ գործել: Լեոնը, հարմար առիթ ձեռք գցելով, զինվորներին կայսեր դեմ էր գրգռում, ստիպում նրանց լուսանքներ թափել նրա հասցեին, հիշեցնելով առակը, թե լավ չէ առյուծներին եղնիկն առաջնորդի: Նա ասում էր, թե կայսրը փախուստի է դիմել ու կնոջ ծոցը մտել, իր զինվորներին, այսինքն՝ մեզ, թողել թշնամիների սրի բերանը: Դեռ այս խոսակցությունները շտաբածված,

նա գործի լծվեց՝ շողորրի մարդկանց շողակրատությունից ու աջակցությունից ռեկորված: Եվ ահա նա կայսր է հռչակվում³⁹ և մի ակընթարթում շարքայինից կայսր դառնում:

7. Ահա այսպես նա զորքի կողմից կայսր հռչակվեց, բայց նրան համակել էին վախն ու սարսափը, նա մտածում էր հաշվահարգարի մասին: Գուցե և դա դերասանություն էր, բայց գուցե և ճշմարտություն, քանզի կարող էր մտորել նման արարքներին հաջորդող համապատասխան [պատիժը]: Ովքեր ձգտում են ուրիշներին պատկանածը խլել, որպես կանոն այնքան հանդուգն չեն լինում, հատկապես երբ խոսքը արջունիքին է վերաբերում, թեև նա բանակել էր հեռուն, բաց երկնքի տակ: Այդուհանդերձ, քանի որ ճակատագրով նախատեսված էր, որ նա էլ պիտի պալատում բնակվի, շարագույն ոգին [Միքայելին] սարսափելի պատիժ սպառնաց, եթե նա [Լեոնի] հռչակումը հոժարություն մը չընդունի, քանզի [Լեոնը] աչքի առել էր բոլոր զժվարությունները, այդ թվում և հենց պալատ ժամանելու: Ինչ որ եղավ:

8. Մի այլ (նա Հովհաննես Հեքսարուխոսն էր), որին վստահված էր պարիսպների խնամքն ու հոգսը⁴⁰, երբ տեսավ, որ կայսեր [քաղաք] մուտք գործելուց⁴¹ հետո Լեոնին են թողել պահապան, ասաց որ վատ են արել, որ նրան են զորքերի հրամանատար նշանակել (նա մարդուն հեռվից ճանաչելու մեծ վարպետ էր): Նա կայսեր խորհուրդ տվեց մի քան մտածի և Լեոնին անուշությամբ հեռացնի: Բայց գառան մորթու մեջ թաքնված գաղանը պետք է որ լույս աշխարհ գար և փորձվեր, ինչպես հալոցում ոսկին՝ աստծո բնորոշվելով⁴²: Այդ բանը բազմիցս և պարբերաբար տեղի է ունենում, իմ կարծիքով՝ դիվային պահանջով, այդպես եղավ Հորի դեպքում, որպեսզի այդ ձևով երևան բարեշուք, այդպես եղավ Հորի դեպքում, որպեսզի այդ ձևով երևան բարեպաշտները, և ջոկվեն ու մերժվեն արատավորները: [9] Զրուցյաները դեռ չվերջացած, համբավն առաջ գնաց ու մարդիկ տեղեկացան բռնակալի կայսր հռչակվելու մասին: Երբ այդ լուրը մուտք գործեց քաղաք, բնակիչները քիչ մնաց խելագարվեին, հազիվ էին իրենց զսպում: Նրանք սարսափում էին քաղաքացիական պատերազմից, որը բազմիցս քաղաքներ է մարդաթափ արել: Կայսրը, թեև քար կտրեց, բայց դատողությունը չկորցրեց, նրան պարզապես քաջահայտ դարձավ [Լեոնի] ապերախությունը: Նա հանգիստ շնչաց, թե լավ է ընթանալ աստծո կամքով: Ապուշ կտրած ու իրարանցման մեջ զտնվող քաղաքացիներին նա հանգստացրեց, բոլորին հորդորեց իրեն ընդառաջ գնան, որպեսզի հանդարտ մնալով, փրկի քաղաքը, մարտը ու անարատ պահի այն ցեղակիցների արյունահեղությունից: Ոմանք դիմադրելու, պայքարի դուրս

բացակայում է, բոլորը կատարվածից անտեղյակ, վճռեցին, թե կայսրը հաստատ փախուստի է դիմել: Դրա վրա հակառակորդները սրտապընդված, ամենևին չէին կարողանում հանգիստ իրենց տեղերը մնալ, նրանք ոտքի ելան, ցանկանալով [հոռմայեցիների] զինվորների հետ ձեռնամարտի բռնվել: Երբ վրա հասավ գիշերը, Լեոնը անակնկալ իջավ դարանից և հարձակվեց վատ բան շսպասող թշնամիների վրա: Նրանք, կայսեր փախուստին ապավինած, զենքերը մի կողմ էին գցել և քուն մտել: Ազդանշանն առնելով, թշնամիների վրա ամեն կողմից խուժած հոռմայեցիները սոսկալի ավեր արեցին, ջարդ տվեցին, նրանց ճամբարի բոլոր զինվորները գլխովին կոտորվեցին և, ինչպես ասում են, չփրկվեց անգամ պյուրփորուսը⁷⁰: Լեոնը գրոհելով, գերի վերցրեց ամեն տարիքի տեր մարդկանց, նա նրանց երեսաներին բարեբին ու գեռանին զարկելով⁷¹, իր ճամբարը շտապեց: Այդ լեռը այդ օրվանից «Լեոնի լեռ» կոչվեց, և այնտեղից բուլղարները մասնացույց անելով այն, իրենց գլուխն են շարժում, այն ժամանակ իրենց պատահած փորձանքը ամենևին չեն մոռանում⁷²:

14. Այս հաջողությունը Լեոնին դարձրեց ավելի հանդուգն ու անպատկառ, այդ գծերը գումարվեցին իր բնածին դաժանությանը: Նրա համար մեծ ու փոքր գանցանքի միջև տարբերություն գոյություն չունեք, նա բոլոր հանցագործների համար միևնույն վճիռն էր արձակում՝ կտրել նրա մարմնի որևէ կենսական անդամը և այն կախել՝ ի տես բոլորի: Բոլորի հետ այդպես վարվելով, նա մարդկանց մեջ իր նկատմամբ ատելություն ու սարսափելի թշնամություն առաջացրեց: Ում վրա որ գործադրեց սեփական սանձարձակ գազանությունը, դա հարկավ արեց ոչ թե որպես պատիժ՝ բարբերի մեղմացմանն ուղղված: Անգթորեն խեղելով մարդկանց, որպես հատուցում նրանց թշնամությունը վաստակեց և ոչ բարեկամությունը:

15. Երբ նա նման գործերով էր զբաղված, հիշեց Ֆիլոմելիոնի վանքի վանականին և որոշեց վերջինիս արած կանխագուշակության համար ինչ-որ բանով վարձահատույց լինել, խնդրել նրան պետության հաղթանակների համար [աղոթել]: Սակայն նա արգեն վախճանվել էր, բայց մի նենգ ու կախարհող դև, բարեպաշտի տեսք ստանալով, ծերունու տանը բնավորվեց: Ես չեմ կարող նրան մարդ կոչել, քանզի ամեն ինչ տակնուվրա արեց, խառնեց իրար և, ինչպես հնում իժը, կատարելապես ցնորված թշվառական Լեոնի ականջներին թույն թափեց: Նա Սմբատ⁷³ էր կոչվում և, կայսերական սուրհանդակին անշափ պախարակելով, կայսեր հասցեին բացահայտ շարախոսում էր, աղաչում

սուրհանդակին առանց բաշվելու նրան ասի ճշմարտությունն ամբողջությամբ, թե «Քանի դու հանդուրժում ես ինձի՝ մոլեկան կնոջ և խոռվի⁷⁴ (նա իր սանձարձակ լեզվով այդպես էր անվանում թագավորած Իրենեին և սուրբ Տարասիոսին) պաշտած կուռքերը (ո՛վ նրա այդ անիծյալ լեզուն), երկար չես թագավորի»: Նա կուռք էր անվանում սուրբ պատկերները: Լեոնը, դեերի այդ իսկական կուռքը, տգիտության ստրուկը, սովերից ավելի անձայն արարածը, պարտավոր էր արհամարհել նման խոսքերը, հակառակ զեպբում հրապարակայնորեն հանդես գար, եկեղեցու կառքը վարողին հստակ տեղեկացրեց և հսկայական նշանակություն ունեցող այդ հարցի վերաբերյալ [եկեղեցական] ժողով գումարեց և ոչ թե դիմեր անողջախոհ մարդկանց, այն էլ այնպիսի մարդկանց, որոնք ոչ թե իր շահերի մասին են մտածում (վա՛յ այն բարեկամություն, որի մեջ նենգություն կա), այլ հոգ են տանում ու ամեն ինչ կարգավորում, նյնելով սեփական շահերից: Ահա Լեոնը կապվում է իր սիրելի Կասսիտերասի հետ և ամեն ինչի մասին նրան տեղյակ պահում: Կասսիտերասն ուզելով շարիքը շարիքով բուժել, կատաղությունը՝ կատաղությամբ, է՛լ ավելի գրգռեց այն: Նա տեղեկացնում է կայսեր, թե Մավրիանոսի էմբոլոնի⁷⁵ մոտ ապրում է սրբապատկերների վերաբերյալ նույն մտքերով ցնորված մեկը, և վստահեցնում, թե այդ մարդը գերհրեշտակ է, անվերջ արտասովոր բաներ է բարբաջում: «Շենց սրան պետք է դիմել, ով կայսր, այդպիսի գաղտնիքների գիտուն մարտանքը նրա ասածը դու կատարես, սխալած չես լինի»: [16] Ահա դու: Եթե նրա ասածը դու կատարես, պաշտած չես լինի»: [16] Ահա այդ խորհուրդը տալով, [Կասսիտերասը] որոշեց շտապել վանականի մոտ: Խոսքախեղդ անելով նրան, ավելացրեց, թե «եկող գիշեր ես քո մոտ եմ բերելու ծպտված կայսեր, որն ուզում է հավատքի և հույժ կարևոր այլ հարցերի վերաբերյալ խորհուրդ հարցնել: Դու վստահեցրու նրան, թե յոթանասուներկու տարի կթագավորի, նրան տասներեքերորդ առաքյալ կոչիր, ասա, որ ինքը ականատես կլինի գահի վրա բազմած [իր] որդիների որդիներին, եթե նա հավատքի հարցում ինչ-որ շահով համերաշխ լինի Լեոն Խավրացուն: Արդ, եթե նա տեղի չտա և մերժի, երգմամբ առ աստված սպառնացիր, թե աստված իրեն ռոտով գլխով կկործանի, կորստյան կմատնի, վիհն ու գեհննը կգահավիժի»: Ահա շարանենգորեն ու շարամտորեն սովորեցնելով դա, որոշված ժամանակ նա կայսեր բերում է հիշյալ վայրը: Երբ կայսրը թեոգոտոսի հետ մտան ներս, և սկսեցին գաղտնի բաների շուրջ խոսակցել, վանականն ասաց. «Վախել չէ՞ քեզ, ո՛վ կայսր, հանելով ծիրանին հասարակական ասաց. «Վախել չէ՞ քեզ, ո՛վ կայսր, հանելով ծիրանին հասարակ մարդու կերպարանք ստանալ և շատերի խոսքի առարկա դառնալ»: [Լե-

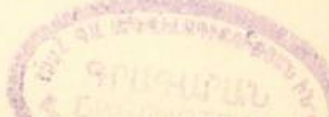
վոնը] դրա ասածի վրա քար կտրեց, ապշահար եղավ, նա ենթադրեց, թե աստվածային կանխագիտությամբ է կատարվել դա և, ինչպես սովորը արձանի շուրջ, այդպես էր պտտվում այդ մարդու շուրջ: Նրա ուշքն ու միտքը վանականի խոսքերն էին, որոնցից կախվեց, ինչպես կավե ամանը: Այդ բոլորի մասին ասվում էր մեղանից առաջ չափածո բանաստեղծության ձևով:

17. Այսպիսով, ահա նա իսկույն հրամայում է սրբապատկերների վերացումը⁷⁶, իսկ պատրիարքից (նա Նիկեփորն էր)⁷⁷ պահանջում տալ իր գրավոր համաձայնությունը, հակառակ զեպրում սպառնում էր նրան արքայի ուղարկել: Պատրիարքը, որ արդեն գիտեր բռնակալի՝ սըրբուկությունների նկատմամբ տածած խորշանքը, վճռեց, որ լավ է արքայի գնալ, բան թե օժանդակել նման մարդուն և, վճռի համաձայն էլ, արտորվեց: Պատրիարքական աթոռը, որպես մրցանակ, ստացավ Քեոզոտոս Կասսիտերասը⁷⁸ սուրբ Զատիկի օրը: Բայց անհրաժեշտ է հիշատակել նաև փաստերը: Նիկեփորը, որպես պատրիարք, [Լեոնից] պահանջել էր սուրբ դավանանքի խոստովանությունը՝ արտասանել սուրբ հանգանակը⁷⁹: Լեոնն ասաց, թե այժմ այդ բանը չի անի, այլ կհետաձգի մինչև վերջնականապես տիրանա թագավորության: Հետաձգումը վկայությունն է այն բանի, որ նրա մեջ ի ծնե էր առկա հերձվածի⁸⁰ մոլեգնությունը: [18] Ասվածից ավելի հստակ փաստ էլ կա: Երբ նա առաջին անգամ կայսր հռչակվեց, պետք է գլխին թագ կապեր, նրա այդ գարշելի գլխի վրա թագը պետք է քահանայապետը դնի⁸¹, որը, հպելով նրա գլխին, մատների տակ ոչ թե փափուկ մաղեր զգաց, ինչպես բնական էր, այլ՝ փշեր ու տատասկ, իրականում հենց այդպես էր, նրա ձեռքը ցավագին ծակծկվեց կարծես սլաքներից: Դա անցյալում տեղի ունեցավ: Այսպիսով, ահա պատրիարքը, վճռի համաձայն աթոռազուրկ լինելով, արքայի ուղարկվեց: Պատմում են, որ երբ նա բեռնատար նավի վրա նավարկում էր, հեռու մի ծովափնյա վայրում նկատեց երանելի Քեոփանեսին⁸², որը խնկարկությունը ու ջահերով ողջունում էր իրեն, բարի խոստովանությամբ ճանապարհում: Նիկեփորը, բնական է, ըստ արժանվույն փոխհատույց եղավ նրան՝ աղոթեց աստծուն նրա համար, մեկնելով ձեռքերը կարծես ողջագուրեց, հեռվից տալով վերջին համբույրը: Ուղեկցողներից մեկի հարցին՝ ո՞ւմ է նա այդպես սիրով ու կաթոգին փոխհատույց լինում, նա մարգարեաբար ասաց. «Քեոփանես խոստովանողին⁸³, Ագրոսի վանքի վանահոր»: Այդ բանը տեղի ունեցավ շատ շանցած⁸⁴: Նիկեփորը նրան այլևս չտեսավ, իսկ Քեո-

փանեսն էլ կրեց խոստովանողի պսակը: Պատրիարքի մասին ահա այսքան:

19. Լեոնն իր թագավորությունն սկսեց եկեղեցու գործերի նման տնօրինությամբ, փառամոլության ախտով ծայրաստիճան վարակված նա լծվեց հասարակաց գործերին, ինչպես իշամեղուն՝ իր հետ ամեն տեղ տանելով խայթը: Նա անձամբ մարդում էր բանակը, Քրակիայի և Մակեդոնիայի բազմաթիվ շրջաններում անձամբ ի հիմանց կառուցում քաղաքներ, շրջագայում ամեն տեղ՝ սարսափ ու երկյուղ ազդելու համար անգամ թշնամիներին: Պատմում են, որ իր՝ նման գործունեության համար նույնիսկ սուրբ Նիկեփորը մի առիթով, արդեն նրա մահից հետո, ասել է, թե քաղաքը⁸⁵ թեև կորցրեց մի անօրեն մարդու, բայց և հասարակաց հոգացողի: Նա ուժգին հարված հասցրեց իշխաններին ու կառավարիչներին, ոչ միայն քաղաքական, այլև ռազմական: Ինքը լինելով անարժաթասեր, առաջ էր քաշում ծայրաստիճան անկաշառ մարդկանց, նկատի առնում նրանց արժանիքները և ոչ ունեցած հարստությունը⁸⁶: Նա ուզում էր հռչակ ստանալ նաև որպես արդարության շատագույ, բայց այդ մեկը չստացվեց: Ընդհակառակը, նա արդարության դեմ էր գործում և կախիակոսում⁸⁷ նստած՝ բազմաթիվ կամայական վճիռներ էր արձակում: Մի անգամ նրան բողոքով մեկը դիմեց, թե կնոջս են առևանգել, երևելի մարդկանցից մեկը փախցրել է իր կնոջը: Նա ասաց. «Թեև բազմիցս եմ դիմել հյուպարքոսին⁸⁸, նա հետս խոսել անգամ հարմար չի գտնում»: Երբ հյուպարքոսն անհապաղ ներկայացավ կայսեր և հաստատեց մարդու բողոքի ճշմարտացի լինելը, Լեոնը նրան պատասխանատվության ենթարկեց՝ պաշտոնանկ արեց և անշափ նեղեց, իսկ շնացողին հրամայեց դատի տալ:

Այդպիսի միջոցառումներով նա հաճոյանում էր ժողովրդին, այսպես ասած, նրա համակրանքը շահում: [20] Ինչ վերաբերում է հավատքի հարցերին, ապա նա այստեղ սոսկալի մոլեգնում էր, այն աստիճան, որ նրա համար վատ էր աստծո անունը հիշատակելն անգամ: Երբ բուլղար կոչվող հոների հետ երդումներով հաստատված երեսնամյա հաշտություն էր կնրում⁸⁹, խաղաղության մասին՝ դաշնադրություն, պետք է այդ բանը երդումներով հաստատեր ու վավերացներ, սակայն որպես վկա չէր կոչում մեղանում ընդունվածներին՝ աստծուն, երկնային ուժերին կամ Քրիստոս աստծո մարմին տվող մորը, այլ կարծես բարեպաշտությունից հեռու բարբարոս հոգու տեր, վկայակոչում էր շներին, այն կենդանիներին⁹⁰, որոնց անօրեն ժողովուրդները զոհ են մատուցում: Նա ահա զոհ էր մատուցում և չէր խորշում: Եվ այն ժամա-

նակ, երբ հնարավոր էր ապագայում մեր կողմից նրանց մեջ բրիտանացիների հավատքը տարածել, ինքը հավատաց նրանց կրոնին: Նա չէր քաշվում բացահայտ ամբարիշտ վարվելուց: Նա, Տիրոջ խոսքերով առած, հավատքի մարգարիտները խողերի առաջ էր գցում⁹¹, նման խոսքեր առողանում խորշանքի արժանի այդ ամբարիշտ այրը: Հավիտյան որդի ու հրո⁹² և ոչ այլ բանի ճարակ լինելու արժանի այդ մարդը, որ վարում էր հոռմայեցիների թագավորությունն ու պետությունը, համայն հավատացյալ ու անհավատ ժողովուրդների ներկայություն չէր ամաշում մասնակից դառնալ [բուլղարների] խորհուրդներին, կատարել գրանք: Ճշմարիտ դավանանքը դավանողներին նա դառն ու դաժան խեղձան է ենթարկում: Մյուս կողմից նա նույն նպատակների համար իր համախոհներից⁹³ բաղկացած խմբեր ու կազմակերպություններ էր ստեղծում ու սարքում, նրանց պահում իր մոտ և նրանց գործունեությունից հսկայական օգուտ քաղում: Նրանց թվում էր և Հովհաննես Քերակա-նը⁹⁴, ամեն մի շնորհքից զուրկ մեկը: Ահա Լեոնը, սրանց հրամայե-լով նախագծել հավատքին վերաբերող պիղծ մի օրենք, սկսեց սրբապատկերների հալածանքները: Նրան կարծես հրահրեց ու բորբոքեց, նրան երկինք հասցնելով (Լեոնը թեթևամիտ էր ու տխմար) հոգևոր պետը, կայսերական արքունիքի կղերի առաջնորդը: Նա վաղուց էր Լե-վոնին թակարդ լարել, ջանալով, ինչպես Պրոտեստանտները⁹⁵, ծուղակը գցել, նրան իր կամքը թելադրել: Դեռ որոշ ժամանակ եկեղեցիներում բարձ-րաձայն կարդացվում էր այն սուրբ բարոզը, թե. «Արդ ո՞ւմ նմանեցու-ցէք զՏէր, և որո՞ւմ նմանութեան նմանեցուցէք զնա: Միթէ պատկե՞ր կոփեաց զնա հիւսն, կամ ոսկերի՞չ ձուլեաց ոսկի և պատեաց զնա ոս-կով, ի նմանութիւն պատկերի կերպարանեաց զնա»⁹⁶: Այդ բանը բարձ-րաձայն կարդացվում էր Փարոսի տաճարում: [Պատրիարքը] կամաց մոտենալով կայսեր, ասաց. «Ակա՛նջ գիր, ո՞վ կայսր, սուրբ ասույթին և ամենին մի զղջ սկսածդ գործի համար: Մի կողմ գցի՛ր սուրբ համար-վող պատկերները և հետևի՛ր գրանք մերժողների ճշմարիտ հավատքին»: Ահա, ինչպես ասացի, այդ խոսքից անտեղի հրահրված, իր ամբողջ թշվառ հոգին բորբոքեց և իր մոլեգնությունը բարեպաշտների վրա թափեց, իսկ ամբարիշտների վրա գրգռեց աստծո արդար բարկու-թյունը: Լեոնը հրաման արձակեց և բոլոր արքայական եպիսկոպոս-ներին իր կողմը քաշելու նպատակով, հետ կանչեց, իսկ նրանց, ովքեր հակառակ իր գործադրած ջանքերին՝ սեփական կամքին հլու-հնազանդ դարձնելու, տեղի չէին տալիս, թույլ չէր տալիս հանդիպելու պատրիար-քին, կարգալուծ էր հայտարարում և նահատակում:

21. Իսկ աստված, որ հախուռն չէ, այլ համբերող, փայլեցնում էր սուրբ, բայց առայժմ այն գործի չէր դնում: Նրանց գլխին մեկ մահ-տարածամ էր թափվում, երաշտ ու սաստիկ տապ էր լինում, մեկ՝ երկ-քաշարժեր ու իրարանցումներ, մեկ օդում կրակ էր թափվում, մյուս կողմից եղբայրասպան ապստամբություններ էին տեղի ունենում, մի խոսքով ամենասարսափելի փորձանքները: Բայց այդ բոլորը չկարողա-ցան սանձել խոզի նման դեպի անդունդը դիմող նրա հոգին: Դրա հա-մար ահա աստված ուղարկում է մահացու հարված հասցնող սուրբ, որպեսզի սեպը սեպով հանվի, և շարը շարով բուժվի: Այդ սրի դերը պի-տի Միքայելը խաղար, որն այն ժամանակ Ֆեդերատների [կոմեսի] պաշտոնն ուներ⁹⁷: Նա թեև մերկացվեց պետական դավաճանություն մեջ, բայց, բազում ջանք ու ճիգ գործադրելով, կարողացավ պրծնել: Բայց Լեոնի դեմ մշտապես ատամ ունենալով, շուտով պետք է նրան զոհաբերության կենդանի դարձնելու: Համենայն դեպս Միքայելը նրա հասցեին շղակրատ ու հանդուգն լեզու էր բանեցնում, չէր դադարում հրապարակայնորեն պարսավել նրա գազանաբարո խառնվածքը, մա-նավանդ, որ միասին էին մեծացել, բացի այդ վստահ էր իր անձնա-կան քաջության: Իսկ Լեոնը (ոչ ոք չի հանդուրժի բոլորի վրա իշխելով հանդերձ, պարտություն կրի մի հիմարից, եթե նա հիրավի ոչ միայն մարդկանց վրա է թագավոր, այլև կրքերի), Միքայելի ասածները լըր-տեսելու համար, ականջադիր⁹⁸ մարդիկ կցեց, որպեսզի նրա ասած-ները կարծես լաստանավի միջոցով իրեն հասնեն: Լեոնը երկյուղով էր նայում ապագայի վրա, քանզի իր մտքից ամենևին չէր հանել Ֆի-լոմելիոնի վանականի կանխագուշակությունները, համաձայն որոնց Լե-վոնից հետո Միքայելն է թագավորելու: Միքայելին լրտեսողներից մեկը Հովհաննես Հեքսաբուլիոսն էր, մարդու բնավորությունն ու բնությունը ճանաչելու գործում շանորդի մեկը: Այն պատճառով, որ երկար ժամա-նակ Միքայելը վերջ չէր տալիս իր բացբերանության, ոչ էլ ծանակելուն, այլ, ինչպես հորդացած գետ, անտեղի ավին էր թափում ամբողջ տիղմը, Լեոնին սպառնում կատարյալ կործանում: Մի խոսքով նրա դեմ նա թշնամություն էր տածում: Այդ բոլորը հասցնում էին կայսեր, որով Միքայելին ձեռքակալում են: Քննիչները հաստատում են նրա դեմ ներ-կայացված մեղադրանքները, և նա ամբաստանվում է ապստամբու-թյուն նյութելու մեջ: Քրիստոսի՝ աստծո Բանի աշխարհ գալու՝ մարդե-ղացման [տոնի] նախօրին էր: Այն պատճառով, որ հարցը ասեկրեա-նեում⁹⁹ քննող կայսեր համար Միքայելի դավաճանական գործունեու-թյունը միանգամայն բացահայտվեց և Միքայելի համար այլևս հնա-

գալոր չէր խուսափել իր խիզախած քայլի համար կրելիք պատասխանատվութիւնից, նա մահովան դատապարտվեց, այն էլ ոչ սովորական մահապատժի: Այն պետք է ի կատար ածվեր կայսեր ներկայութեան և նրա ձեռքով, կամ որովհետև կայսրը գտնվում էր ցասման ազդեցութեան տակ, կամ էլ նա ուզում էր հագուրդ տալ իր դաժանութեան: Միքայելը պետք է կայսերական բաղանջի հնոցի կրակի զոհը դառնար: Վճիռն այդպիսին էր, և Լեոնը առաջինը գնաց եղբրերգութեան ականատես լինելու: Բայց [Լեոնի] կիներ (սա Արշավիրի¹⁰⁰ դուստր Թեոդոսիան էր) դեպքին ներկա լինելով, կարծես ինչ-որ կախարհանքից բորբոքված, եռանդազին ամեն կերպ համոզում էր [Լեոնին] այդ մտքից հրաժարվի, ջանում նրան զսպել, անվանելով ամբարիշտ ու աստվածամարտ, որ [սբ. Մենդյան] օրից անգամ չի խրտշում, երբ պետք է հաղորդութիւն ստանա: Լեոնը, վախենալով աստծո սարսափելի պատժից, երկչուցելով գրգռել նրա ցասումը, այն ժամանակ իրեն համար ճակատագրական քայլի դիմեց և Միքայելին փրկութիւն շնորհեց: Նա Միքայելի պահպանութիւնը հանձնարարեց պապիասին¹⁰¹, թեև կապանքների բանալին պահանջեց իրեն տան: Լեոնը սպառնաց և կնոջ՝ ասելով. «Դու, ով կին, շուտով կարծանանաս տեսնելու նաև իմ երեխաների գլխին գալիքին, թեև դու ինձ այսօր փրկեցիր այս մեղազորութիւնից»: Այդ խոսքերով նա կանխագուշակեց, կանխասաց ապագան:

22. Լեոնի հոգում մի վախ էր բույն դրել, որի պատճառը ինչ-որ գուշակութիւն էր այն մասին, թե նա այս ամբողջ մեծ երջանկութիւնն ու թագավորութիւնը կորցնելու է Քրիստոսի՝ մեր աստծո մարդեղութեան օրը: Գուշակութիւնը սիրիլական¹⁰² էր, գրված կայսերական գրադարանի գրքերից մեկում, որը բովանդակում էր ոչ միայն սովորական գուշակութիւններ, այլ ապագա կայսրերի գունավոր դեմքեր ու պատկերներ: Այնտեղ նկարված էր առյուծ գազանը¹⁰³, որի մեջքից մինչև փորը «ն»¹⁰⁴ տառն էր գծած: Նրա հետևում նկարված էր մի այլ, որը հարձակվում էր նրա վրա և նիզակը բարձրացրած գազանին «ն» տառի մեջտեղում մահացու հարված հասցնում: Այդ [նկարի] իմաստը պարզաբանելու համար նա ցույց էր տվել շատերին, բայց միայն քվեստորի պաշտոնը վարողը մեկնեց իմաստը, թե Լեոն անունով ինչ-որ կայսր Քրիստոսի Մենդյան տոնի օրը պիտի շարաշար սպանվի:

23. Նրան սարսափով էր պատում նաև մոր տեսիլքը, որին թեև նա այն ժամանակ ոչ մի նշանակութիւն չտվեց, բայց ներկա դեպքում այն ծանր քարի պես նստել էր նրա հոգու վրա: Մոր տեսիլքում երևացել էր, որ Վլախեոնայի սուրբ տաճարում մշտապես հաճախում էր

բազմաթիվ սպիտակազգեստ մարդկանցով շրջապատված մի աղջիկ, իսկ տաճարը լի էր արչամբ: Այդ աղջիկը ներկաներից մեկին ասաց, որ նա մի կաթսա արչամբ լցնի և տա Լեոնի մոր՝ խմելու: Մայրը, պատճառարանելով իր բազում տարիների այրիութիւնը, ասաց, թե իրեն չի կարելի միս և բնդհանրապես մսեղեն ուտել, դրա համար ինքը կաշիքը շունի և այդ կաթսայի Աղջիկը զայրացած պատասխանեց. «Սակայն քո որդին ինչպե՞ս ինձ անվերջ արյունլիվա է անում, դրանով էլ իմ որդուն՝ աստծուն է զայրացնում»¹⁰⁵: Լեոնի մայրն ահա վառ գուշակութիւնով պատմելով իր տեսիլքը, այն ժամանակվանից սկսած շատ էր պաղատում որդուն՝ պատկերակեղևների աղանդից ձեռք բաշի:

24. Բայց գիշերային մի տեսիլք էլ էր նրան ոչ պակաս վախով պատել: Անցյալում վախճանված երանելի Տարասիոս պատրիարքը երբեք տեսել էր, որ Միքայել անունով մեկը [Լեոնի] վրա էր հարձակվել՝ մահացու հարված հասցնելու նպատակով և հրել նրան ժայռից անդունդը: Բոլորի վրա գումարած նաև Ֆիլոմելիոն վանքի վանահոր [կանխատեսութիւնը], ինչպես և հանգերձների շտապ փոխելը¹⁰⁶: Ահա այդ բոլորը միասին սարսափեցնում ու դողի մեջ էին գցում նրան, խռովում հոգին, չէին թողնում նրան գիշերը քնել: Ուշ գիշերը նա ավելի իմաստուն ու արթնացած լինելով, ջարդեց դեպի պապիասը տանող դռները (նա շատ հզոր բազուկներ ուներ) և ուղղվեց դեպի նա: Երբ մտավ [նրա] սենյակը, այնպիսի մի բանի ականատես եղավ, որ մնաց ապշահար: Նա տեսավ, որ դատապարտյալը պապիասի մահճակալին առոք-փառք պառկած է, իսկ պապիասը՝ գետնի վրա: Լեոնը ձեռքերը երկարեց դեպի Միքայելը և նրա գլուխը, ցանկանալով իմաստը անհոգ ու քաղցր բռն է մտած, թե տագնապալի ու դժոխային: Երբ համոզվեց, որ նա անուշ, ամեն մի մտահոգութիւնից զերծ քուն է մտած (անգամ նրան կպչելուց նա չզարթնեց), այդ անակնկալ տեսարանի առջև է՛լ ավելի զայրացավ: Նա հեռացավ՝ շարաշար պատժելու մտադրութեամբ ոչ միայն [Միքայելին], այլև պապիասին: Դա չվրիպեց պապիասի մերձավորների աչքից. Միքայելի ժամապահներից մեկը, կարմիր կոշիկներից ճանաչելով [Լեոնին], ամեն ինչ պատմեց նրանց, որոնք անշափ տագնապած, անհաղթահարելի սարսափով համակված, փրկարար մի ելքի մասին էին մտածում:

25. Երբ սկսեց լուսանալ, Միքայելն ասաց, թե ուզում է Թեոկտիստոսի միջոցով (նրան հետագայում նա շնորհեց կանիկլիոսի պաշտոնը)¹⁰⁷ աստվածասեր¹⁰⁸ ոմանց իր հոգին ծանրաբեռնող մեղքերը խուս-

տովանել: Կայսրը նման բաներ թույլ տալիս էր ու արտոնում: Միքայելն ասաց Թեոկտիստոսին. «Իմ բոլոր դավակիցներին սպառնացիր, եթե նրանք որևէ վճռական քայլի չգիճեն՝ ինձ մահից ու բանտից փրկելու համար, իրենց մասին կայսեր տեղյակ կպահեմ»: Գավակիցները, լսելով այդ բանը, հետևյալ ծրագիրն են նյութում: Այն ժամանակվա սովորության համաձայն սրբազան կղերք հիմիկվա նման պալատի ներսում չէր օթևանում (այդ սովորությունը սկիզբ առավ հենց այդ ժամանակ), այլ սեփական բնակարաններում: Տվյալ դեպքում, ժամվա երրորդ պահին, երբ կղերականները հավաքվեցին [Մեծ պալատի] էյեֆանտին կոչվող [դարպասի] առջև Տեր աստծուն առավոտյան օրհնանքն ուղղելու, դավադիրները, թևի տակ դաշույններ թաքցրած, խառնվեցին նրանց և, օգտվելով մթությանից, երբ հնարավոր չէր տարբերել հոգևորականի հանդերձանքը սովորականից, հանգիստ ներս սողոսկեցին և, մի մութ տեղում դարան մտնելով, ազդանշանի էին սպասում: Երբ օրհներգը վերջանալու վրա էր, կայսրը երգողներին մոտիկ էր գտնվում: Նա հաճախ նախերգիչի դերում էր հանդես գալիս, բանդի սիրում էր «Նրանք ըղձամբ անարգեցին արքային ամենեցուն» [օրհներգը]: (Նա գեղեցիկ ձայն ուներ և իր ժամանակակիցների մեջ աչքի էր ընկնում իր քաղցրաձայնությամբ): Հենց այդ պահին դավադիրները հանկարծակի վրան խուժեցին, բայց նրանց առաջին հարձակումը հաջողություն չունեցավ, բանդի սխալմամբ Լեոնին շփոթեցին հոգևորականների գլխավորի հետ, որը և՛ դեմքով, և՛ կերպարանքով, ինչպես և նման գլխանոցով, մի քիչ նման էր Լեոնին: Այն պատճառով, որ եղանակը ցուրտ էր ու խստաշունչ, երկուսն էլ նույնանման թիկնոց էին հագած, գլխին՝ շատ վառ գույնի գլխարկ: Հոգևորականների գլխավորը խուսափեց վտանգից (նա իսկույն հանեց գլխարկը և, ցույց տալով ճաղատ գուլիս, փրկվեց), իսկ Լեոնը, թեև ապաստանեց [տաճարի] սրբություն սրբոցը, չկարողացավ պրծնել և փորձեց պաշտպանվել: Չնոք գցելով բուրվառի շղթան կամ, ըստ ոմանց՝ սուրբ խաչը, ջանում էր դիմադրել իր վրա խուժողներին: Սակայն հարձակվողները շատ-շատ էին, իր վրա խուժեցին ու հարվածեցին բոլորը միասին, իսկ նա պաշտպանվում էր և փայտե խաչով հետ մղում դաշույնների զարկերը: Բայց, ինչպես գաղանք, ամեն կողմից բախվելով, ուժասպառ եղավ: Ապրելու հույսը կտրած, նա երգմանցուցանող պաղատագին խոսքերով՝ հանուն տաճարում բնակություն հաստատած [աստվածային] զորությանց, դիմեց ածղահա ու հսկա մեկին, որ պատրաստվում էր հարված իջեցնել: Նա Կրամբոնիտների ընտանիքից էր: Սակայն նա, ասելով ճերգումներ

ժամանակը չէ, այլ սպանության, ի վերա ամենայնի երգվելով սուրբ զորությանց անունով, այնքան սարսափելի և ուժգին մի հարված իջեցրեց նրա թևին, որ անրակից շարաշար այն պոկվեց, խաչի թևերը ջարդուփշուր արեց ու շորս կողմը ցիրուցան: Նա միաժամանակ կտրեց նրա գուլիսը, մարմինը թողնելով կտրած ծառի նման¹⁰⁹:

26. Լեոնն ահա այսպիսի վախճան ունեցավ ղեկտեմբեր ամսին (գիշերվա ժամը տասն էր), թագավորելով չոթ տարի և հինգ ամիս: Նա դաժան էր, դեռ ավելին, նաև ամբարիշտ՝ իր նախորդներից շատ ավելի: Նրա այդ գծերը մթագնեցին հասարակաց գործերին նրա ցուցարեքած հոգատարությունը, բիժ դրեցին նրա ֆիզիկական ուժի ու քաջության վրա: Պատմում են, որ երկնքից իսկույն ձայն լսվեց՝ նրա տապալումը շատերին ավետող: Նավաստիներից ոմանք, լսելով այն, նշեցին այդ ձայնը լսվելու ժամանակն ու գիշերը և հետագայում քննելով տեսան, որ դա ճշմարիտ էր:

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ի Ո Ր Դ

ՄԵՔԱՅԵԼ ԱՄՈՐԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այսպիսով, ինչպես ասվեց նախորդ գրքում, Միքայելի մարդիկ պանեցին Լեոնին. նրա գիակը անգթաբար ու անխնա նրանք քարշտվեցին և Սկյուլայի² միջոցով ձիարշավարանը տարան: Նրանք արդեն ոչնչից չէին վախենում, քանզի կայսերական պալատում վխտում էին դավաճաններն ու դավադիրները: Նրանք պալատից դուրս հանեցին նաև [Լեոնի] կնոջ իրենց շորս որդիներով հանդերձ՝ Սմբատին, որ թագադրվելով Կոստանդին էր կոչվել, Վասիլին, Գրիգորին և Թեոդոսիոսին: Նավակ նստեցնելով նրանց տարան Պրոտե կղզին, որտեղ էլ ներքինացրին: Թեոդոսիոսի կյանքի համար այդ գործողությունը ճակատագրական եղավ: Նա մահացավ և թաղվեց հոր գերեզմանում:

2. Միքայելը, դեռ շղթաները ոտքերին (կապանքների բանալին ապահովության համար Լեոնն իր մոտ էր պահում, բայց այդ միջոցին կորել էր), պապիասի³ հսկողության տակից հանվելով, նստեց կայսերական գահի վրա և, տվյալ պահին պալատում գտնվողների կողմից կայսր հռչակվելով, երկրպագության արժանացավ: Կեսօրին արդեն համբավը տարածվել էր ամենուր: Միքայելի կապանքները մուրճի օգնությամբ հազիվ էին ջարդել և նա, դեռ ձեռքերը չվացած, առանց աստ-

ծո վախը մտաբերելու, անհրաժեշտ և ոչ մի բան չարած, աստծո մեծ տաճարը եկավ, ցանկանալով թագադրվել ձեռամբ պատրիարքի և համայն գեմոսի կողմից կայսր հռչակվել, քանզի իր միակ պաշտպաններն ու սատարը ոճրին մասնակից եղողներն էին, իր դավակիցները: Մարդ կապչեր երկուսի էլ վատության վրա: Այն ժամանակ [Առնի] օգնության շնասով այդ շողոքորթներից ու բարեկամներից և ոչ մեկը, բոլորը սողունների պես ծակ ու ծուկ էին մտել, իսկ Միքայելը ոչ ոքից չէր վախենում, նա արյունոտ էր և այդ գծերի օգնությամբ նա կարծես հաղթանակած էր վերադառնում՝ ոչ որպես դահիճ (սպանությունը հարկավ կատարվեց ամեն ինչ տնօրինող նախախնամությամբ)⁴, և անցնում Պլատիայով: Արդ, ամաչել է պետք ու ողբալ, ոչ այնքան այն բանի համար, որ նա [Ճիշտ է] արդար կերպով արյուն հեղեց (թեև դա էլ ոչ մի գովելի բան չէ), այլ այն բանի համար, որ նա արյունը հեղեց աստվածային ու սուրբ տեղում, որտեղ ամեն օր մեր մեղքերի քավության համար հեղվում է Տիրոջ [արյունը]⁵, և ոչ այլ, այդ բանին պատշաճ տեղում:

3. Արդ, սկսենք պատմել Միքայելի ծննդավայրի, նրա կենսագրության մասին: Նա ծնվել էր Վերին Փոյուզիայի Ամօրինո՞ւ կոչվող քաղաքում, որտեղ մշտապես ապրում են հրեաներ և ինչ-որ աթինգանների⁶ բազմություն: Նրանց՝ միմյանց հետ ունեցած առնչությունից ու մշտական աղերսակցությունից բուսնում է նորատիպ, նորազգի զաղափարներով մի հերձված, որին հաղորդակից էր և [Միքայելը]՝ այդ բանը ծնողներից ժառանգելով: Այդ հերձվածը, թեև մկրտությունն ընդունում է որպես փրկիչ խորհուրդ, հերձվածողները խոստովանում են այն, մկրտվել ցանկացողներին թույլատրում այդ բանն անել, բոլոր մնացած հարցերում հետևում են մովսիսական օրենքին՝ բացառյալ իլիփատությունը: Այդ հերձվածի հետևորդները որպես ուսուցիչ և առաջնորդ ունեն մի հրեայի կամ հրեուհու, որը միանգամայն հրաժարվում է իր սեփական տանը [կատարել] սուրբ մկրտության [խորհուրդը]: Հերձվածողները սրան են վստահում ոչ միայն իրենց հոգու տնօրինությունը, այլև ունեցվածքը: [Միքայելը] ահա մանուկ հասակից աղբնշվելով այդ հերձվածին և հոգով ընդունելով այն, գիտակցության հարցում էլ անաղարտ չէր, այն կարծես անհավատության ինչ-որ խառնուրդ էր, որով նա և այդ հերձվածն աղավաղեց՝ նրան մոտիկ կանգնած լինելով, և քրիստոնյաների դավանանքն աղճատեց, մովսիսականությունն էլ խարդախեց: Մինչ այս մինչ այն նա հարել էր այդ հերձվածին և, երբ հասակ առնելով տղամարդ դարձավ, նա ինչպես խաղողի որթի ծիր,

էր մեջ փաթաթված ուներ անկրթությունն ու տգիտությունը: Հատկապես այդ գծերի տեր լինելով ու այդ ոգով դաստիարակված, այդ ուղղությամբ էլ զարգանալով, թագավորական իշխանությունը ձեռք գցելուց հետո, զբանցով էր հաճախ պարծենում ու հպարտանում՝ ավելի քան սեփական թագով: Նա և՛ անարգում էր, և՛ նենգությամբ բացասում տրամաբանությունը, քանզի այն ի չիք էր դարձնում իր փաստարկները, ի վիճակի էր համոզել ու հորդորել՝ շնտեղ նրա հերձվածին ու դավանանքին: Թեև կարելի է և սեփական հերձվածը դավանել և շանարգել մեր դավանանքը, հատկապես այն դեպքում, երբ ի վիճակի չէր ուժերը շափել այնքան ժամանակի ընթացքում իրենց իմաստություններ փայլած այնքան մեծաթիվ մարդկանց հետ: [4] Այդուհանդերձ նա մեծարում էր սեփական [հերձվածը]: Բայց նա կարող էր նախապես ասել, թե նորածին խոզերից որոնք գեր ու փարթամ են լինելու, որոնք՝ նիհար, նա գիտեր արացի տվող ձիու մոտ ինչպես կանգնել, ինչպես վարպետությամբ խուսափել արացի տվող սվանակից: Նաև ջորիների հարցում էլ քաջագիտակ էր, գիտեր նրանցից որոնք են հարմար ու պիտանի բեռների փոխադրության համար, որոնք կարող են հեշտությամբ հեծյալին տանել՝ առանց որևէ վախից ազդվելու: Բացի այդ նա մի հայացքով կարող էր դատել նաև ձիերի մասին, նրանցից որոնք են վազբում ուժեղ ու արագ, որոնք՝ պատերազմում դիմացկուն, որոշել ու խառններից և կովերից որոնք են հեշտ ծննդաբերում, որ տեսակներն են շատ կաթ տալիս և հանդարտ են: Բայց ամենազարմանալին այն է, որ նա կարողանում էր որոշել նորածին կենդանիներից որը որ մորից է ծնվել: Ահա նրա մանկության ու հասուն տարիքում նրա ստացած դասերի ու պարծենալու նյութը: [5] Երբ նա հասակ էր առնում, համբերատար տանում ու հաղթահարում էր շքավորությունը, բայց և ջանում ամեն միջոցով դուրս գալ այդ վիճակից: Երբ մի առիթով իր զորավարին ներկայացավ՝ իրեն մի կերպ ցույց տալու և իր թվատ լեզվով նրա բարհաճությունը շահելու, զորավարին ծանոթ ու մտերիմ մի աթինգան ասաց նրան, թե Միքայելը և ինչ-որ մի ուրիշը շատ շանցած նշանավոր մարդիկ են լինելու և շուտով անգամ թագավորության պիտի տիրանան: Զորավարը՝ նման խոսքերից ոգևորված, կարծես ապագայից քաղելիք բերքը աչքի առջև ունենալով, վճռեց հեղգությամբ հարմար առիթը ձեռքից չփախցնել, առիթ, որը կորցնելուց հետո, հեշտ ու գյուրին չի լինի վերստին ձեռք գցել: Նա իսկույն սեղան է տալիս և, մնացած բոլորին մի կողմ թողած, այդ աչքերին է ճաշի հրավիրում: Երբ կերուխումը

թեժացավ, դորավարն իր դուստրերին էլ բերեց, տվեց նրանց, իր փեսաները համարելով: Երևութի արտառոցության ու արտասովորության վրա նրանք սկզբում ապշեցին ու քար կտրեցին, բայց հետո համաձայնություն հայտնեցին ու հավանություն տվեցին, նրան ոչ թե մարդ, այլ թերևս աստված խոստովանելով:

6. Գուշակության արվեստը իր տրամադրություն տակ կանխագուշակելու բազմաթիվ սուրյնկտներ ունի՝ թուշունների թուխը, բազմազան երազներ, ամեն տեսակի զոհաբերության կենդանիների արտանշաններ և, որպեսզի ես մենակ լինելով շատերի հետ բանավեճի շրջվեմ, խոսքը շեմ երկարում: [Գուշակության արվեստը] մաքուր [արվեստ] է, բայց ո՛չ ես, ոչ ողջախոհ մարդկանցից որևէ մեկը չի կարող ասել, որ այդ արվեստի մեջ մարդուն աստծուց հեռացնել ջանացող դևերից ոմանք անմասն չեն, թեև լսել ենք, որ անազնիվ ու ստոր, անհոգ ու անարգ կյանք վարող մարդիկ այդ [արվեստի] միջոցով ճշգրտիտ իմացել են [կատարվելիքի] մասին: Արդ, ինչին եմ ես հետամուտ: Դրան, որ որևէ մեկը չկասկածի, թե [գուշակությամբ] զբաղվողները աստծո ներշնչմամբ են ապագան բացահայտում, որպեսզի նրանց խոստոր մտքի, նույնն է ասել՝ սկզբունքի պատճառ աստծուն շհամարի, ոչ էլ ենթադրի, որ խոհեմ են այն մարդիկ, որոնք իրենց անձը գուշակներին են վստահում, քանզի տեսնում ենք, որ ամեն օր շատերն են սխալվում և իրենց կորստյան պատճառ դառնում: Թող նրանք կորստյան պատճառ նախաշար վիշապը համարեն, որ աշխարհով մեկ շրջելով և իրեն հարմար գործիքներ⁹ ձեռք բերելով, ոչ միայն այս կամ այն մարդու մեջ դնում է թագավորության ձգտելու սաղմը, այլ շատերի մեջ, որոնց համոզելով ու զրդելով հորդորում է գործի անցնել, մարդկանց կոտորել, եղբայրասպան պատերազմներ հրահրել, բազմիցս ոմանց վրա քարեր շարտող կույրի նմանողություն: կույրը քարեր է շարտում, բայց ի վիճակի շիհելով տեսնել, միայն կարող է գուշակել իր հարվածած օբյեկտի մասին: Այս բոլորը մեր նյութի հետ առնչություն չունեն, բայց դրանց վրա կանգ ենք առնում, որպեսզի ո՛չ նման գործերը, ո՛չ էլ ամենանենգ թագավորությունները հանկարծ աստծո հետ չկապվեն: Ասածս ես հիմնավորում եմ սուրբ գրքի վկայությամբ, որն ասում է. «Անձամբ թագաւորեցին, եւ ոչ ինեւ»¹⁰:

7. Միքայելը աթինգան գուշակի ասածի մեջ ինչ-որ աստվածային կանխասացություն տեսնելով, այդ առթիվ հիշելով և Ֆիլոմելիոնի [վանականի կանխագուշակությունը], որի մասին նախապես ասել եմ, ավելի հանդուգն ծրագրեց և իրականացրեց Լեոնի սպանությունը: Սա-

կայն այդ արարքը իր հոգին անվերջ խոռվում էր, դրա համար շտապեց հանդգնել, թափոք կազմած, սուրբ տաճարը գնալ: Հարցն այն է, որ նա իր առաջին բարեբարի հանդեպ (խոսքը հիշյալ վարդանի մասին է) ստոր վարվեց, բայց ավելի ստոր՝ երկրորդի՝ Լեոնի հանդեպ, քանզի, ի վերա ամենայնի, նրա որդուն, սուրբ ավագանում կնքելուց հետո, որդեգրել էր: Համենայն դեպս նա Լեոնի զավակների, մոր և կնոջ բեռը թեթևացնելու համար նրա բռնագրաված կալվածներից նրանց ինչ-որ մասհանում է կատարում, մեծահոգաբար հրամայում, որ մայրն ու կինը ապահով բնակվեն այսպես կոչված Տերանց վանքում: Ինչ վերաբերում է Լեոնի արու զավակներին, ինչպես ասվեց, նրանք [աքսորվեցին] Պրոտի կղզին, որտեղ Կոստանդինը, ներքինացվելուց հետո, համբացավ: Նա պաղատում էր աստծուն՝ իր ձայնը վերականգնվի, լեզուն բացվի, դարձյալ բարեձայն դառնա, նա աղաչում էր և Գրիգոր Աստվածաբանին, որի [պատկերն] այնտեղ, ինչ-որ տեղում վերականգնված էր: Սուրբը ընդառաջ գնաց, և սուրբ Աստվածահայտնության տոնին նրա թախանձանքը կատարվեց: [Կոստանդինը] հայացքը նրա պատկերին զցած, լսում է նրա՝ իրեն ուղղված խոսքը. «Մոմբ վերցրու և ընթերցիր»: Կոստանդինն ունկնդիր եղավ այդ խոսքերին, մտավ [տաճար] հստակ ու մաքուր ձայնով ընթերցեց «Դարձյալ իմ Քրիստոսը» [աղոթքը]: Այդ օրից սկսած ահա նա անվերջ սկսեց ատել հոր ավանդած տխմարությունը, այսպես սրբապատկերների հանդեպ նրա ունեցած ապերախտությունը: Նա վերականգնում էր և անդադար երկրպագում սրբերի պատկերները: Սակայն այդ բոլորը տեղի ունեցան հետագայում, շատ ժամանակ անց:

8. Միքայելը, երբ տիրացավ ինքնակալ կայսեր իշխանության և սկսեց իր կամքի համաձայն կառավարել, երանելի Նիկիոս [պատրիարքը] նրան նամակ գրեց, կոչ անելով վերահաստատել ճշմարիտ դավանանքը՝ սրբապատկերները վերստին երկրպագության առարկա դարձնել: Միքայելը պատասխանեց նրան, թե «ես հավատքի սկզբունքների հարցում փոփոխություններ կատարելու միտք չունեմ, ոչ էլ որևէ հարձակում գործելու և վերացնելու արդեն ավանդվածն ու հաստատվածը: Թող յուրաքանչյուրը վարվի, ինչպես ինքն է ճիշտ գտնում, ըստ իր կամքի, այդ բանի համար ոչ ոք չի պատժվի, նեղություն չի կրի»: Նա մինչև վերջ հավատարիմ մնաց այդ սկզբունքին, նա, որ ի սկզբանե անտի ճշմարիտ քրիստոնյա չէր: Սակայն ինչքան որ ամբապնդում էր իր իշխանությունը, նա իր շար բնությամբ ու դաժանությունով այնքան սաստկացնում էր պայքարը քրիստոնյաների և ցեղակիցների դեմ, մեկ

անարգում վանականներին, նրանց ամեն տեսակի սարսափների մատնելով, սոսկալի պատիժներ հորինելով, մեկ՝ մյուս հավատացյալներին բանտ էր նետում ու արքոր ուղարկում: Մի փոքր անց պատրիարքական աթոռին նստած Մեթոդիոսին¹¹ և Սարգիսի այն ժամանակվա եպիսկոպոս Եվթիմիոսին, այն բանի համար, որ նրանք շենթարկվեցին իր կամքին, շնրածարվեցին սրբապատկերները երկրպագել, քաղաքից արտաքսեց, սուրբ Մեթոդիոսին Ակրիտասին մոտիկ գտնվող Անդրեսա առաքյալի կղզում արգելափակեց, իսկ երանելի Եվթիմիոսին իր [Միքայելի] որդի Թեոփիլոսի ձեռքով արչառաչիլերի անխնա ծեծի տակ մեռցրեց: Նա ինչքան որ ճնշում էր գործում Քրիստոսի ժառանգավորների վրա և վայրի գազանի նման հոշոտում նրանց, նույնքան ազատություն¹² էր տալիս հրեաներին, հարկերից ազատում, քանզի բոլորից շատ նրանց էր սիրում ու գուրգուրում: Եթե նկարիչները գեղեցիկ կենդանիների նմանատիպություն են անում, սա Կոպրոնիմոսի¹³ կյանքն իր համար օրինակ ու տիպար ունենալով, ջանում էր կատարելապես նրան նմանվել: Այդպիսով, նա հասնում է ամբարշտության գագաթնակետին, մեկ կարգադրում շաբաթ օրերը ծոմ պահել, մեկ աստվածային մարգարեների դեմ լեզուն սրում, մերժում հարությունն ի մեռելոց և դրա հետ կապված բարիքները: Նա պնդում էր, որ սատանա գոյություն չունի, քանզի այդ մասին չի վկայել Մովսեսը¹⁴: Նա կողմնակից էր պոռնկության, կարգադրում էր, որ միայն Բարձրյալի՝ աստծո անվամբ կարելի է երգվել, Հուդային ամբարշտորեն փրկության արժանացողների թվին դասում, շարամտորեն ու անտեղի ծանակում էր փրկիչ Զատիկի տոնը նշելը: Նա խորշանքով մերժում էր հունական ուսումը¹⁵, իսկ մեր [քրիստոնեական]՝ աստվածայինն այն աստիճան էր անգոսնում, որ թույլ չէր տալիս սովորել անգամ պատանիներին, որպեսզի ոչ ոք և ոչ մի դեպքում հնարավորություն չունենա իր տխմարություններին ընդդիմանալու, քանզիլու դրանք, որպեսզի սուր աչք և ճարտար լեզու ունենալով, նաև կրթություն ստանալով, շտիպի իրեն տեղի տալ: Նա այնպես դանդաղ էր տառերը գրում և վանկերն ընթերցում, որ մեկը ավելի արագ կկարդար մի ամբողջ գիրք, քան թե նա իր բթամտությամբ կարտասաներ սեփական անվան տառերը: Սակայն այդ մասին, ինչպես և այդ ժամանակ տեղի ունեցածի և ծաղրի արժանացածի մասին թողնենք ասեն սուրբ այրերը, առկա են նրա արարքները խարազանող բազում գրքեր, իսկ մենք շարունակենք պատմությունը, կանգ առնենք նրա անաստված գործերի արդյունքների վրա:

9. Այս ժամանակները Արևելքում¹⁶ քաղաքացիական պատերազմ

բռնկվեց, որն աշխարհը բազմապիսի դժբախտություններով ողողեց, մարդկության մեծ մասը ոչնչացրեց: Հայրերը որդիների վրա սուր քաշեցին, եղբայրները՝ եղբայրների, ընկերները՝ շատ սիրելի ընկերներին: [Ապստամբների] պարագլուխը Քովման¹⁷ էր, որի վերաբերյալ երկու տարբեր վարկածներ գոյություն ունեն: Մենք մարդ արարած ենք, քացի այդ՝ դեպքերից շատ ժամանակ է անցել, մենք դրանց ականատես չենք եղել, սոսկ լսել ենք դրանց մասին: Արդ, որպեսզի բոլոր հարցերում ճշմարտությունը ասած լինենք, չպետք է զրի առնենք մեզ հազորդված վարկածներից մեկն ու մեկը: Այդ դեպքերի վերաբերյալ նրան տարակարծությունն ու անորոշությունը մեր շարագրանքին ոչնչով չի վնասում: Ընդհակառակը, այդ տարբեր, իրարամերժ կարծիքների առկայությունը մեր գործում այն ավելի վստահելի է դարձնում: Հարկավ, լավագույնն այն կլինի, որ տարակարծություններ չլինեն, իսկ մենք՝ մարդ արարածներս, ամեն ինչի մասին ճշգրիտ տեղյակ լինեինք: Բայց քանի որ հոսած երկար ժամանակը մեր տեսադաշտը վարագուրել է, թուլացրել իմացության հնարավորությունը, անհրաժեշտ է և՛ զրույցներին, և՛ լուրերին հավատ ընծայելով, գոնե մասամբ եղելությունը լույս աշխարհ հանել և այն ամբողջապես Մոռացության գետը¹⁸ շթափել:

10. Առաջին վարկածի համաձայն (ես այն եմ ընդունում, քանզի ունեմ մի քանի փաստաթղթերի հաստատուն վկայությունը) Քովման սերում էր հասարակ ու շքավոր, ի վերա ամենայնի՝ սլավոնածին¹⁹ ծնողներից: Այդ [սլավոնները] բազմիցս Արևելքում են վերարնակեցվել²⁰: Քովման քարշ էր տալիս իր աղքատիկ գոյությունը և բախտ որոնելու համար փախչում է իր ծննդավայրից և գալիս մայրաքաղաք: Նա սենատորներից մեկի²¹ մոտ ծառայության է մտնում և, լինելով անառակի մեկը, փորձում պղծել տիրոջ մահիճն ու անկողինը: Բայց բռնվելով և ի վիճակի չլինելով խայտառակության, կատարած արարքի համար հասանելիք պատժին դիմանալ, հազարացիների մոտ փախուստի է դիմում: Իր բազմամյա, իրեն հատուկ [խայտառակ] գործունեությամբ (մոտավորապես նրա քսանհինգերորդ տարին էր ընթանում), ինչպես և Քրիստոսին՝ մեր աստծուն ուրանալու հանգամանքով, նա շահում է հազարացիների վստահությունը և, դառնալով զինվորական փաղանգի հրամանատար, քրիստոնյաների դեմ զենք է ճոճում: Նա հազարացիներին խոստացավ զենքի ուժով նրանց ենթարկել հոռմայեցիների կայսրությունը²²: Որպեսզի հոռմայեցիների երկրում հայտնվելով խոշընդոտի չճանդիպի, դեռ ավելին՝ որպեսզի բոլորին իր կողմը

քաշի և պատերազմում իրեն ծառայեցնի, նա ազգարարեց ու տարգրողեց այն լուրը, թե ինքը, իբր, Կոստանդինն է՝ իրենեի որդին²³, այն Կոստանդինը, որի խելացնորությունն ու դաժանությունը անցյալում պատճառ դարձան, որ նա ոչ միայն թագավորությունից զրկվի, այլև իր աչքի լույսից²⁴, իսկ տվյալ պահին նա արդեն մյուս աշխարհն էր գնացած: Քանի որ նրա նախաձեռնած գործի մեծությունն ու փայփայած հույսերը գործակից էին պահանջում (նա հասկանում էր, որ այլ կերպ չի կարող և՛ ցամաքում, և՛ ծովում գերակշռության հասնել), նա ինչ-որ մեկին է որդեգրում, նրան վերանվանում Կոստանդինոս, նրա անձը կեղծելով ցույց տալիս իր հոգու խելահեղությունը, և նրան բավարար ուժեր տալով՝ [Ռոմանիա] ուղարկում, մի այլ տեղից էլ ինքը մուտք գործում՝ հոռոճայեցիների երկիրն ասպատակելու և ամալացնելու: Այն ժամանակ պետության սանձերը գտնվում էին Լևոն Հայկազնի ձեռքում, դա նրա թագավորության վերջում էր²⁵: Ահա Լևոնը նրա դեմ ոչ այնքան հզոր զորամաս ուղարկեց, որի պատճառով այն պարտություն կրեց (հենց որ թշնամին նրա դեմ էր դուրս գալիս, նա փախուստի էր դիմում): Դա [Թովմային] դարձրեց ավելի հանդուգն, նա սկսեց իր հնարավորությունները գերազնահատել: Ահա այս խոռվության ու ապստամբության սկզբի մասին ըստ առաջին և կարևոր վարկածի:

11. Իսկ երկրորդ վարկածը Թովմայի անվանափոխության մասին²⁶ ոչինչ չի ասում, ըստ նրա, Թովման անցյալում Վարդանին էր հարել և գահին տիրացած Լևոնի կողմից պատիվների արժանացել: Թովման, որ այն ժամանակ ֆեդերատների կոմես էր և ծառայում էր Անատոլիկոն բանակաթեմում, լսելով, որ Միքայելը սպանել է Լևոնին, ցանկացավ վրեժխնդիր ու քինախնդիր լինել (նա դեռ հնուց, մանկական տարիներից Միքայելին տանել չէր կարող): Բայց հակառակ որ նա Ֆիլոնիկոնի վանականի՝ իր վերաբերյալ արած կանխագուշակության առթիվ երկյուղ էր կրում, Միքայելի դեմ զորք է հանում, այն էլ ոչ թե փոքրաթիվ ու անկարող, այլ մեծաթիվ, քաջարի ու կովող, նա իր հետ ուներ զենք կրելու ընդունակ ամեն տարիքի մարդիկ: Միքայելի՝ բոլորի ատելության առարկա դառնալու մի այլ պատճառ էլ կար, այն, որ, ինչպես ասվեց, նա աթիսզանների վնասակար աղանդին էր պատկանում, թլվատ լինելով, աչքի էր ընկնում իր անարիությունը և թուլակամությամբ, բայց հատկապես այն բանի համար, որ նրա հոգին լեզվից պակաս թլվատ չէր: Շատերն էին նրանից խորշում, տհաճ մարդ համարում: Ինչ վերաբերում է Թովմային, թեև նա կաղ էր և ծագումով բարբարոս²⁷, ուներ

հարգանք ներշնչող ալեհեր մազեր, նրան շատ էին սիրում, քանզի մանկուց մարդամոտ էր ու քաղցրաբարո, գծեր, որոնք դուր են գալիս շարքային զինվորներին: Բացի այդ իր ֆիզիկական ուժով ոչ որի չէր զիջում: Պետական հարկահավաքներին իր կողմը գրավելով, նա ջանաց առատաձեռնությամբ շատերին իրեն ենթարկել, աննշան մեկից դարձավ նշանավոր, տկարից՝ հզոր: Խառնակությունների ու հարստանալու սիրահարներին նա իր կողմն էր գրավում՝ նրանց համոզելով ու ինչ-որ մտերմություն ցույց տալով, իսկ մյուսների, ովքեր քաղաքացիական կոիվների ողբալի հետևանքներին գիտակ էին, նրանց հանդեպ էլ բռնություն բանեցնելով, արհամարհելով նրանց կարծիքը: Այդպիսով, ահա բռնկվում են քաղաքացիական կոիվներ, կարծես բացվում նեղոսի ջրվեժները, որոնք երկիրն են ողողում ոչ թե ջրով, այլ արյամբ: Մարուկները մահատարած զենք են բարձրացնում տերերի վրա²⁸, զինվորները՝ տաքսետորի²⁹, լոխագոսը³⁰՝ զորավարի, որով համայն Ասիան տնքում էր, կորստյան մատնվում: Մի շարք քաղաքներ, որոնք վախից հպատակվել էին Թովմային, նա մարդաթափ արեց, իսկ որոնք կայսեր հավատարիմ մնալով, բազմիցս զիմադրեցին, մեծ ջարդ կրելով ու գերեվարության ենթարկվելով, ստիպված էին վերջում հպատակություն հայտնել: Այսպիսով, նրա հետևից գնաց համայն Ասիան, բացառությամբ Կատակիլաի զորավարության տակ գտնվող Օպսիկիոն [բանակաթեմը] և Օլբիանոսի [զորավարության տակ գտնվող] Արմենիականների [բանակաթեմը]³¹: Այդքան զորավարներից միայն սրանք էին Միքայելին հավատարիմ մնացել: Այդ էր պատճառը, որ Միքայելը երախտագիտությամբ լցված նրանց, որպես իրեն չդավաճանածների, կայսերական գանձաբանը վճարած այսպես կոչված պետական կապնիկոնի³² մեկ միլիարեսիոն³³ զիջեց: Բոլոր [բանակաթեմերը], այդ թվում և սրանք, ի սկզբբանն անտի որպես կապնիկոն վճարում էին երկու միլիարեսիոն: Բայց այն ժամանակ սրանց մեկը նա զիջեց՝ իրեն ցուցաբերած բարյացակամության համար:

12. [Քաղաքացիական պատերազմի] լուրը հազարացիներին ուրախություն ու մեծ բերկրանք պատճառեց, և նրանք, հարմար առիթ ձեռք բերելով, աներկյուղ ասպատակում էին համայն երկիրն ու կղզիները, քանզի զիմադրող չկար: Թովման, լսելով այդ մասին, վախ զգաց, քանզի մտածում էր, որ եթե ինքը հայրենիքի և մնացած Արևելքի մասին չհոգա, թույլ տա [հազարացիներին] գերեն ու գերեվարեն երեսաներին ու կանանց, այդ բանը կարող է իր կողմնակիցների շարքերում հուզում ու խոռվություն առաջացնել: Նա նպատակահարմար գտավ

առայում սանձել նրանց թափը՝ անձնապես երևալով և իր զորքերի բազմաթիվությամբ սարսափ ազդելով, ապա խորամանկությամբ նրանց դրդել հաշտության: Այդպես էլ եղավ: Սարակինոսները տեսան, որ Թովման շրջիկն էլ ուժգնությամբ իրենց երկիրը ներխուժեց: Նա բարբարոսական խոսքերով³⁴ դիմելով, նրանց հետ հաշտություն կնքեց և առաջարկեց իրեն դաշնակցեն, խոստանալով և ուխտելով տալ այն, ինչ նախապես ասվել է³⁵: հոռմայեցիների երկիրը, ինչպես և նրանց պետությունը [սարակինոսներին] ենթարկել: Նա իր հաշիվների մեջ չսխալվեց, դեռ ավելին, Անտիոքի՝ այն ժամանակ պատրարքական աթոռը հափշտակած Հակոբից³⁶ թագ էլ ստացավ ու կայսր հռչակվեց³⁷ և մեծաթիվ զորք հավաքեց (ավելի ճիշտ արաբներն այն տվեցին՝ իրեն գործողացնելու համար): Նրա բանակում էին ոչ միայն մեզ հարևան ու դրացի հագարացիները, այլև ավելի խորքերը բնակվողները, եգիպտացիներ, հնդկներ, պարսիկներ, ասորիներ³⁸, հայեր, խաղեր, իբերներ, զիսեր, կաբիրներ³⁹ և բոլոր նրանք, ովքեր բաժանում են Մանիի գաղափարներն ու օրենքները⁴⁰: Սրանցով հզորացած և ամեն կողմից իրեն ապահով զգալով, նա լավագույնը համարեց իր ձեռնարկած գործի հետ միասին, փոխել նաև իր անունը, մեկին էլ որդեգրել, ինչպես այդ մասին նշել եմ⁴¹:

13. Այսպիսով, ահա նա ներխուժում ու ասպատակում է համայն Արևելքը, առանց տարիքի խտրության կոտորում բոլոր նրանց, ովքեր կամավոր չէին անցնում իր կողմը: Կայսրը, լսելով այդ մասին, և ենթադրելով, որ տարածված լուրերը չափազանցություն են, Թովմայի դեմ ուղարկում է թույլ ու չնչին զորքեր, որոնց նա բախվելով, մի մասին կարծես ըմպելիք լինեին, ծարավածի պես խմեց, իսկ մյուսին փախուստի մատնելով, ավելի հանդուգն գործի լծվեց: Նա դիեր⁴² նավեր էլ հանդերձեց, նրանց հետևից եկող ցորենակիր և ձիակիր կլոր նավեր, որոնցով ձեռք գցեց բանակաթեմային նավատորմիդը⁴³: Նա հրամայեց ողջ նավատորմիդը գումարվի Լեսբոսում, իսկ ինքը, իր անպարտելիության վստահ, ասպատակում է համայն Արևելքը: Գլխավորելով ութ բյուր հյու-հնազանդ մարդկանց, նա բռնեց ղեպի Արիդոս տանող ճանապարհը, մտադիր լինելով անցնել դիմացի ափը: Ամենուր ասպատակ սփռելով, նա մոխրի ու փոշու վերածեց ոչ միայն փոքրիկ գյուղերը, այլև ավելի մեծ բնակավայրերը: Մնացել էր մի բավական փարթամ գյուղ, որը չէր արժանացել մյուսների բախտին: Ահա Թովման թույլ տվեց, որ այն էլ իրեն ենթակա փաղանգով իր որդեգիրը թալանի: Վերջինս ինչ-որ դեերից կախարդված, գուշակությամբ փքված, նախորդ

զբը գինվորներին նշել էր իր՝ մայրաքաղաք մտնելու որոշակի օրը: Բայց թշվառականը շատ հանդուգն ձիավարելով, գլխին մեծ փորձանք բերեց: Նա անկանոն առաջ էր շարժվում և ենթադրելով, որ [նշված] վայրում հակառակորդներ չկան, ընկնում է Օլբիանոսի լարած թակարդը: Նրա գլուխն իսկույն կտրեցին և Միքայել կայսեր ուղարկեցին: Վերջինս դրանից հետ շմնաց և, հաշվի շառնելով արարքի սարսափելիությունն ու կատարելու դժվարությունը, [որդեգրի] գլուխը հորն ուղարկեց: Թովման, ստանալով այն, առանց տատամսելու ծովափնյա այդ վայրից (այն Հորկոսիոն⁴⁴ է կոչվում), հարմար պահ ձեռք գցելով, երբ լուսինը ծածկված լինելով [երկրի ստվերով] չէր լուսավորված, բազում տեղերից անցնում է Թրակիա: Միքայելը սակայն այդ մասին մտածել էր դեռ նախքան [Թովման Թրակիա] ոտք դնել, շրջելով համայն Թրակիայով՝ նա [գինվորներին] կոչ էր անում ապստամբի դեմ լինել աներեր, մինչև արյան վերջին կաթիլը աննենգ մնալ իրեն, շղթրժել ղեպի կայսրը տաժած հավատարմությունը, ձեռք չբաշել իրենց քաջությունից ու արիությունից: Սակայն շատերի համար ակնհայտ էր, որ [Թովմային] դիմադրելը հնարավոր բան չէ: Այդ էր պատճառը, որ երբ [Միքայելը] հեռացավ ղեպի մայրաքաղաք, իսկ Թովման էլ անձամբ հայտնվեց, բոլորը հեշտությամբ վերջինիս կողմն անցան, նրանց համոզելու կարիքն անգամ պետք չեղավ, և նրա հրամանատարությամբ շարժվեցին մայրաքաղաքի վրա:

14. Սակայն այդ բանը կայսրը շատ շուտ իմացավ, նա Ասիայի ինչ-որ տեղում պահեստի թողնված մի զորաբանակ բերեց, բացի այդ Կատակիլասի և Օլբիանոսի միջոցով հավաքագրեց որոշ զորքեր ևս, քանզի արդեն սկսել էր գահին սպառնացող վտանգից վախենալ: Նա ուշադրություն դարձրեց նաև ծովուժի վրա, փութանակի նախապատրաստվում էր ապստամբի ցամաքային և ծովային ուժերի դեմ պայքարի: Նա այնպիսի դժնդակ ու ծանր դրության մեջ էր գտնվում, որ [ստիպված եղավ] ակրոպոլսից մինչև դիմացի ավանը երկարել շղթան և այդ ձևով անանցանելի դարձնել ներքին ուղին: Սկյուրոսում, Կիկլադյան կղզիներից մեկում, արքայական ապրում էր բազմիցս զորավարի պաշտոնը վարած մի այր, որ տվյալ պահին Միքայելի դեմ ռի ուներ: Նրա անունը Գրիգոր էր, մականունը՝ Պտերոտոս: Սա Լևոն կայսեր եղբորորդին⁴⁵ [բեռորդին] էր և վերջերս նրա սպանությունից հետո արքայվեց, բանզի երբ նա մտավ Միքայելին երկրպագելու, շրոց, այլ Լևոնի հանդեպ մեծ սեր ու բարեկամություն տածելով, [Միքայելին] սաստիկ նախատեց, Լևոնի սպանության մեջ նրան մեղադրեց: Միքայելն

այն ժամանակ նրան ասաց. «Սա հասկանում եմ, քո մեջ դառնություն է ծովացած, հասկանում եմ և անափ տխրությունը»: Այդ պահին նա տեղի տվեց, բայց երեք օր անց նրան կիկլադների հիշյալ կղզին ար- սորեց: Թովման ահա ընկերացավ նրան և մոտ տասը հազար հոգիա- նոց ցամաքային զորաբանակի զորավար նշանակեց: Իր ձեռք բերած նավատորմիչը նա ուղղակի պատրաստության վիճակի բերեց, նրա վրա մի այլ զորավար կարգեց և որպես ինչ-որ առաջապահ [մայրա- քաղաքի վրա] ուղարկեց, գտնելով, որ նպատակահարմար է ցամաքա- յին և ծովային զործողությունները համագործակցված կատարել: Եվ ահա ծովային ու ցամաքային ուժերը միաժամանակ հայտնվեցին նույն վայրում՝ Վլախեոնայի ծոցում (ձգված շղթան ոչ մի խոշորագույն շախ- մատեց հարձակվողներին, ոչ էլ օգուտ՝ պաշտպանվողներին), բայց նրանց ներկայությունը ոչ մի տպավորություն չգործեց, և նրանք իսկապես որ ոչ մի աչքի ընկնող բան չարեցին: Միայն Թովման էր, որ ինչ-որ ճարտարագետների միջոցով խոյեր, կրիաներ և մի քանի պաշարողական մեքենաներ սարքեց, որոնցով ենթադրում էր պա- րիսպները սասանել: Բացի այդ, նա որդեգրելով և խոսվության գոր- ծակից դարձնելով վանականի սքեմը վերջերս դեն գցած, շառչատան ու աշխարհական դարձած սեպղեմ ու սեահոգի ումն Անաստասիոսի, մեծաթիվ ու զորեղ բանակով արշավեց մայրաքաղաքի վրա: Նա կարծում էր, որ քաղաքացիները, Միքայելի հանդեպ ատելությամբ լրց- ված, հենց որ իրեն տեսնեն, իր առջև պիտի բացեն [քաղաքի] դար- բասները: Բայց երբ այդ հույսերը ջուրն ընկան, դեռ ավելին, քաղա- քացիներն սկսեցին իր վրա հայհոյանքներ ու լուտանքներ թափել, նա իր զորավարական տաղավարը և խարաքը խփելով Պավլինոսի⁴⁶ վանքի մոտ, այնտեղ, որտեղ կառուցված է սրբոց Անարծաթից պալատանման տաճարը, մի զորամասի գլուխն անցած, սկսեց շրջել մինչև Եվբախյան ծովը, Հիերոնն ու զրանից այն կողմ գտնվող ավանները, [բնակիչնե- րին] համոզելու [իր կողմն անցնեն], որպեսզի իր թիկունքում որևէ թշնամի չունենա: [14]⁴⁷ Երբ նա նման հարցերով էր զբաղված՝ մի քանի օր հատկացնելով նախապատրաստվելու [զգայախաբություն ունեցավ], նրա աչքին Միքայելը երևաց՝ պատերազմական զորքը աստվածածնի տաճարի ծածկի վրա ամրացրած, որտեղից զորություն էր խնդրում ու ստանում ընդդեմ հակառակորդների, իսկ նրա որդի Թեոփիլոսն էլ՝ կե- նարար խաչափայտը և մեր աստծո՝ Քրիստոսի ամենասրբուհի մոր հանդերձները ձեռքին, հոգևորականների դասով թափոր կազմած, շրջում էր քաղաքի ամբողջ պարսպով մեկ: Դա Թովմային ծայրաստիճան հու-

բեկ արեց և քամելոնի նման բազմիցս ծրագրերը փոխեց, հավա- ցած լինելով, որ ստիպված է մարտնչել ոչ միայն տեսանելի, այլ և աներևույթ ուժերի դեմ: Բայց այլ ելք չունենալով և իր հետևից գնա- ցած այդպիսի մեծաթիվ ամբոխից հուսադրված, իր նման մտածմունք- ների ճիշտ կամ սխալ լինելու դատավորը թողեց ճակատամարտը լինի: Հենց որ լույսը բացվեց, պատերազմական փողերը հնչեցնելով, զին- վորներին մարտի հանեց: Նա որդուն կարգադրեց մարտնչել ցամա- քային պարիսպների երկայնքով, իսկ ինքը առաջնորդեց գլխավոր ուժերը, վերցրեց պաշարողական մեքենաների մեծ մասը, որոնցով պետք է քաղաքի պարիսպը հարվածեր, և հարձակվեց Վլախեոնայի շրջանում գտնվող աշտարակների վրա: Նրանց հենելով համապատաս- քան բարձրության աստիճաններ, տարբեր տեղերում գործի դնելով կրիաներ ու խոյեր, ամեն կողմից հեղելով նետերի ու բաբաններից արձակվող քարերի տարափ, ամենուրեք անձամբ հայտնվելով, նա ուզում էր սարսափ ազդել քաղաքացիների վրա և տիրել քաղաքին: Նա անուշադրության շմատնեց նաև ափամերձ պարիսպները, նավատոր- միչով քաղաքը պաշարման մեջ առավ, սկսեց կրակ ու նետեր ար- ձակել, ի վերա ամենայնի հրամայեց, որպեսզի քառանիստ պաշա- րողական մեքենաները անգթորեն, բայց ճիշտն ասած՝ ոչ վարպետո- րեն գործի դնել: Սակայն իրեն ուղեկցող զինվորների այսպիսի մեծ ուժը ոչ մի արդյունքի չհասավ: Նախ, նավատորմիչը հակառակ ուղ- ղությունը փշոզ քամուց ցիրուցան եղավ. ձեռքը խիստ էր: Ինչ վերա- բերում է ցամաքին, ապա քաղաքացիները քաջաբար էին կռվում, աշ- տարակներից ավելի առատ նետեր արձակում, որով նրա աստիճան- ները շարքից հանեցին, պաշարողական մեքենաները չկարողացան պա- րիսպներին հենել: Այդ բոլորը էպպես փոխեց իրադրությունը, ապացու- ցեց պատերազմ մղելու նրա անփորձությունը: Նույնիսկ այն մեքենա- ները, որոնք հաջողվում էր հենել պատերին, լինելով շատ թույլ և ոչ մարտական, չէին կարողանում սասանել պարիսպները, ոչ էլ նպաստում էին, որ աշտարակների վրա կանգնած զինվորները նահանջեն: Քաղա- քացիներին պարզ դարձավ, որ իրերի վիճակն այնպիսին չէ, ինչ նախա- պես տարածում էին ու համբավում, որ հակառակորդները թույլ են և ղեկավարվում ու առաջնորդվում են շատ անկարող մտքի տեր մարդու կողմից, և պաշարված քաղաքը մեկից լցվեց քաջություն և սկսեց այն- քան զիպուկ նետահարել, որ հակառակորդները, լքելով այդքան մեքե- նաները, իրենց փրկության մասին էին մտածում և ստիպված եղան բա- վական հեռու տեղում բանակել: Երբ պաշարման գործն ընթացավ իր

սպասածին հակառակ, հանդիպեց ավելի համառ, քան ենթադրում էր, դիմադրութեան, բացի այդ եղանակն էլ գնալով վատթարացավ (ձմեռը վրա հասավ և Թրակիայում ավելի սաստիկ ձմեռ արեց, քան մնացած տեղերում), Թովման որոշեց ձմեռել և զորքը հետ քաշեց:

15. Երբ բացվեց մեզմ գարունը, Թովման ստիպեց զինվորներին ամբոխին դուրս գալ որջերից ու քարայրներից. նա վճռեց Կոստանդնուպոլսի վրա գրոհել թե՛ ցամաքով և թե՛ ծովով: Նա համոզվեց, որ Միքայելն այն չէ, նա որոշ քանակութեամբ զորք հավաքել է, ինչպես և նավատորմիդ ձեռք բերել: Թովման շարժվեց մարտնչելու հենց նույն տեղում, այն է՝ Վլախեոնայի ծոցում: Արշալույսին, երբ հնչեց պատերազմական փողը և նա պետք է ցնցեր Վլախեոնայի պարիսպը, Միքայելը, պարիսպների բարձունքին կանգնած, դիմեց հակառակորդներից ոմանց, նրանց ներում խոստացավ, բաղում բարիքներ, բավական է անցնեն իր կողմը, հեռու մնան իրենց ձեռքերը ցեղակիցների և եղբայրների արյամբ պղծելուց: Բայց, ինչպես առածն է ասում, նա ժակ կարասը գցեց այդ խոսքերը և պատճառ դարձավ, որ նրանք ավելի լկտի դառնան, չէ՞ որ նրանց խնդրում են: Նա այդ քայլով փաստորեն փարատեց նրանց վախը, իսկ Թովմային է՛լ ավելի աներեր ու հաստատուն դարձրեց: Որով նրանք հանկարծակի, բազմաթիվ զարպասներից, որտեղ, որ իրենց չէին սպասում, պաշտպանների վրա խուժեցին: Թովման մարտի բռնվեց և, նրանց մեծ վնաս պատճառելով, փայլուն հաղթանակ տարավ: Բայց նա ավելի մեծ հաղթանակ տարավ ծովում, քան ցամաքի վրա, քանզի երբ կայսերական տրիերները⁴⁸ բաց ծով դուրս եկան և պետք է մարտ տային, երբ ապստամբների յորթիղը մարտի բռնվեց և սկսեց քարեր արձակել, չգիտեմ այդ տորմիդին ինչ պատահեց, ինչից երկյուղեց ու սարսափեց, որ նահանջեց դեպի ափ: Նրանց անձնակազմի մի մասը համարձակ կերպով կայսեր կողմն անցավ, մյուսը փախավ ցամաքում գտնվող իրենց բանակատեղին, կտրականապես հրաժարվելով լինել ծովի վրա և մարտնչել այնտեղ: Ահա Թովմայի տորմիղը, առանց կովի բռնվելու, ցրիվ եկավ, նա ոչինչ չարեց, հակառակ որ նավերը շատ-շատ էին, և նրանց անձնակազմը՝ մեծաթիվ:

16. Իսկ վերահիշյալ Գրիգորը, համոզվելով ապստամբի ծայրաստիճան ողորմելի լինելու մեջ և գիտենալով, որ գնալով նա ավելի ողորմելի է դառնալու, տեսնելով, թե նա հարբեցողի ու տխմարի մեկն է, անմասն խոհեմութեան, որով միայն ձեռք են բերվում հաղթանակները, իր հրամանատարութեան տակ գտնվող տագմայից⁴⁹ մի զորամաս վերցնելով, որոշում է խզել կապերը ապստամբի հետ: Գրիգորը նախապես

համաձայնութեան էր եկել կայսեր հետ վերջինիս կողմից ուղարկված Մուղդիոսի [վանքի]⁵⁰ վանականներից մեկի միջոցով: Նա անցնում է ապստամբի թիկունքը, որով մի կողմից նրան սարսափահար է անում ու շփոթութեան մեջ գցում, մյուս կողմից էլ նման քայլով ուզում է կայսեր հանդեպ գործած մեղքերի համար ներում ու թողութուն ստանալ, ինչպես և [փրկել] իր կնոջ և երեխաներին, որոնք իր՝ Թովմային հարելու առնչությամբ [կայսեր կողմից] բանտ էին նետվել: Սակայն Գրիգորի քայլի մասին կայսրն անգամ չիմացավ: Այնքան էր նա արտաքին աշխարհից կտրված, որ ոչ մտտակայքում, առավել ևս հեռուներում նրա կատարածի մասին տեղյակ չէր: Թովման, վախենալով, որ [Գրիգորի շարժումը] կարող է լայն շափեր ստանալ, և ցանկանալով իր զինվորների մեջ սարսափ տարածել, զորքը քաղաքից շարժեց: Նա անհանգըստացած էր հենց այն բանից, որ կարող են թիկունքից հարվածել, այդ էր իրեն մտահոգում: Գրիգորի դեմ կովելու, իր կարծիքով, կարող փոքրաթիվ զինվորներ առնելով, նա շարժվեց նրա վրա, պարտութեան մատնեց և, փախչելու ժամանակ բռնելով, սպանեց: Այնուհետև անհապաղ վերադարձավ քաղաքը պաշարող զինվորների մոտ և նամակներով ամենուրեք թմբկահարում էր իր իբրև թե տարած հաղթանակը: Նա հրաման տվեց Հելլադայում⁵¹ խարիսխ գցած տորմիդին անհապաղ ճանապարհ ընկնել, նպատակ ունենալով վերստին, այս անգամ ավելի մեծ ուժերով գրոհել ծովափնյա շրջանների վրա: Ահա այդ երեք հարյուր հիսուն նավերը՝ ռազմանավեր, դիերներ և ցորենակիր, բարենպաստ քամու օգնությամբ հասան և Թրակիայի Բյուրիդների նավահանգըստում խարիսխ գցեցին: Կայսերական հրակիր նավատորմիդը⁵² նրանցից թաքուն [մոտենալով], հենց այնտեղ գրոհում է նրանց վրա, նավերից շատերին տիրանում՝ զինվորներով հանդերձ, մի մասին էլ ուժանորեն հրակեզ անում: Նավերից շատ բերը փրկվեցին, որոնք ձգտում էին մուտք գործել Վլախեոնայի ծոցը, ցամաքային զորքերին միանալու նպատակով, ինչ որ եղավ: Թովման ահա ծովային գործերը այդպես էր վարում ու ղեկավարում: Ինչ վերաբերում է ցամաքին, ապա այստեղ երկու կողմից էլ որպես կանոն հեռամարտ էր տեղի ունենում և սպանություններ. մեկ Միքայելը, մեկ նրա որդի Թեոփոլոսը, Օլբիանոսի և Կատակիլասի հետ նրանց վրա էին հարձակվում և երկու կողմերն էլ ուժգնորեն հարվածում ու նույնքան ուժգին հարվածներ ստանում: Պայքարն անհավասար էր, ճակատ առ ճակատ, մեծ ու խիզախ կռիվ չկար, քանզի Միքայելը շատ էր զիջում, ի վիճակի չէր հակադրվել [Թովմայի] հետևակին ու հեծելազորին:

17. Ահա այսպիսին էր իրերի գրությունը, երբ բուլղարների թագավոր Մորտագոնը⁵³ (կայսեր պաշարված լինելու լուրը աշխարհով մեկ տարածվել էր) մի քանի հոգու ծածուկ կայսեր մոտ ուղարկեց՝ խնայարեքար դաշնակցություն առաջարկելով և խոստանալով բավարար օգնություն ցուցաբերել⁵⁴։ Բայց Միքայելը կամ իսկապես խրդճալով և գթալով սեփական ժողովուրդը, գուցե և դրամն ափսոսալով (նա մյուս կայսրերից շատ ավելի ժլատ էր), նրա նախաձեռնությունը թեև ընդունելի համարեց, չէր ուզում նրանց օգնությունն ստանալ։ Բայց ապստամբից վախենալով՝ հայտնեց, թե ընդունում է օգնությունը։ Մորտագոնը, որ պատերազմասեր մարդ էր և ուզումս էր ձեռք բերելու սիրահար, բացի այդ ուզում էր հաստատել, էլ ավելի կայուն դարձնել նախկին կայսր Լեոնի հետ կնքած երեսնամյա հաշտության պայմանագիրը⁵⁵, ապստամբի դեմ բանակ պատրաստեց և, ներխուժելով հռոմայեցիների սահմանները, այսպես կոչված Կեղուկոսոս⁵⁶ վայրում բանակեց։ Լուրը, հարկավ, տարածվեց և անհնարին էր, որ այդ մասին ապստամբը շիմանար։ Բնական է, նա ցնցվեց, խելքը կորցրեց, քայց սթափվելով նրա դեմ հանելիք զորքն սկսեց հանդերձել։ Ենթադրելով, որ զորքը, եթե երկու մասի բաժանի, ծայրաստիճան կթուլանա ու խոցելի կդառնա (մայրաքաղաքի պաշարման համար շատ զորք էր պետք, շատ ու մարտունակ, քանզի Միքայելն իր հերթին կարողացել էր մեծաթիվ ուղարկել զորքեր հավաքել և, արդեն իրեն վստահ էր զգում, բազմիցս նրանց մեծ կորուստներ պատճառել։ Բուլղարների բանակն էլ իր հերթին պահանջում էր ոչ փոքրաթիվ ու երկրորդական զորք, այլ մեծաթիվ ու մարտունակ), որ բանակը երկուսի տրոհելու դեպքում որևէ բարդ իրավիճակում, հակառակ իր հզորության, թշնամիների աչքին այն թույլ կերևա և հեշտությամբ պարտության կմատնվի, նա ամբողջ զորքով հեռանում է քաղաքից։ Գատեղով, որ ինքը Բուլղարից⁵⁷ հզոր է, նա զինվորներին հիշյալ վայրում մարտի է դասավորում և ճակատամարտ տալիս։ 18/ Երբ նրանք բախվեցին միմյանց, ապստամբը շարաշար պարտություն կրեց, նա թշնամուն շկոտորեց, բայց նրա կողմից ջարդ ստացավ։ Քանի որ փրկության այլ ելք չկար, նրանք փախուստի դիմեցին և դժվարանցանելի մի վայրում ցրիվ եկած մտածում էին ինչպես ի մի հավաքվել։ Բուլղարների առաջնորդը ձեռք բերած գերիներով ու հակայական ավարով վերադարձավ իր երկիրը՝ [Թովմայի] դեմ տարած հաղթանակի առթիվ փքված ու գոռոզացած։ Քաղաքի պաշարման համար առանձնացված ուղարկված թովմային ուժերը, իմանալով կատարվածի մասին, անցնում են կայսեր

կողմը ու նրան միանում։ Իսկ ապստամբը, իրեն դաշնակցած դեերից աջահար, այնքան հանդուգն դարձավ, որ թեպետև ամեն կողմից հարձակոններ ստացավ ու ջարդ կրեց, իր հակայական զորքը գնալով նոսրացավ, ինքը ոչ մի բացահայտ հաղթանակ չտարավ՝ ո՛չ ճակատամարտում, ո՛չ էլ ամեն օր անթիվ մարդկանց կողմից քաղաքի պարիսպների, գեմ զործի դրվող մեքենաների օգնությամբ, քաղաքից բազում ասպարեզներ հեռավորության վրա դռնվող բուսականությամբ հարուստ, ջրբույսով առատ, բանակելու հարմար Գիաբասիս կոչվող մի դաշտում դարձյալ բանակ դրեց։ Այդտեղից նա ապստամկություններ էր գործում, քաղաքի առաջ բնակվող ժողովուրդը թալանում ու բնակավայրերը կրակի տալիս, բայց, ինչպես և նախկինում, չէր [համարձակվում] քաղաքի բնակիչների դեմ հանդես գալ։ Այդ բանը Միքայելից չվրիպեց, և նա, ուժեղ զորք կազմելով, իր հետ ունենալով նույն այն Օլրիանոսին և Կատակիասին, որպես իր տագմանների վստահելի ու հավատարիմ [հրամանատարներ], նրա դեմ արշավեց։ Միքայելը տեսավ, որ Թովման, իրենից ո՛չ երկյուղեց, ո՛չ վախեցավ, ընդհակառակը շտապեց իրեն ընդդիմակայել, քանզի վճռել էր ամեն ինչ ճակատամարտում լուծել։ Յանկանալով կայսեր պարտության մատենել ուղարկատական խորամանկությամբ, նա իր խորամանկության զոհ դարձավ և իր նպատակին ամենևին չհասավ։ Թովման հրաման էր տվել ճակատամարտի հենց սկզբում կայսեր առջև փախուստի դիմել։ Նա չէր պատկերացնում իր շինվորների տրամադրությունը, զինվորները, որոնք նրա պատճառով երկար ժամանակ կտրվել էին իրենց կանանցից ու զավակներից, իրենց ձեռքերը պղծել եղբայրական արյունով։ Նրանք ենթադրելով, որ բաց դաշտում երկար չեն լինելու, այլ քիչ ժամանակ, սկզբնական շրջանում ամեն ինչ հլու-հնազանդ տանում էին, բայց երբ ժամանակը երկարեց (երրորդ տարին էր ընթանում), և ամեն օր տեղի ունեցող դեպքերը իրենց համոզում էին, որ ձեռնարկել են անհնարին մի գործի, որ ծառայում են մի անհատի քմահաճույքին, նրա ցնորամտության, ահա նահանջի մասին տրված հրամանը երկնքից ընկած համարելով, այն ի կատար էին ածում ոչ ըստ Թովմայի մտահոգման, այլ իրենց շահերին, համապատասխան։ Թովման նրանց կարգադրել էր նահանջեն այնքան, ինչքան դա անհրաժեշտ էր կայսեր ուղարկված ցրելու համար, որից հետո պետք էր շրջվել և հակառակորդին գլխովին կոտորել։ Բայց [Թովմայի զինվորները], տեսնելով կայսեր՝ իրենց հետապնդող զորքի կարգ ու կանոնը, տակտիկական հմտությունը, որ սպասածի պես այն հեշտությամբ ցրիվ չեկավ, զիմեցին անկանոն փախուստի ու դեսուդեն ցրը-

վեցին: Մնացածները քիչ-քիչ սկսեցին Միքայելի կողմն անցնել և նրան կայսր ճանաչել, իսկ Թովման մի քանի հողով փախուստի է դիմում ղեպի Ազրիանուպոլիս⁵⁸, որ և կանգ է առնում: Նրա խորթ որդին՝ որդեգիր Անաստասիոսը ևս փախուստի դիմելով, հասնում է Բյուզե քաղաքը⁵⁹: Իմ կարծիքով դա պատահականություն չէր, այլ մտածված քայլ, որպեսզի յուրաքանչյուրը, իր վրա բեռնելով կայսեր ուշադրությունը, հնարավորություն տա մյուսին շունչ քաշելու և իր համար պարեն հավաքելու:

19. Կայսրը կրնկակոյս հետապնդելով նրանց, վճռեց ամենից առաջ Թովմային օղակի մեջ առնել, որպեսզի այն, ինչ անցյալում իր կայսեր գլխին էր եկել, Թովմային պատահի⁶⁰: Այսպես ահա Միքայելը շրջապատում է նրան, բայց չի ջանում նրան ջարդել պաշարողական մեքենաներով կամ այլ միջոցներով, քանզի խուսափում էր եղբայրասպան պատերազմից, ապա և չէր ուզում նման մեքենաների գաղտնիքը Սկյութիայի⁶¹ բնակիչներն իմանան: Նա ջանում էր Թովմային պարտություն մատնել սովի, միջերբների պակասությամբ, քանզի հայտնի էր, որ քաղաքը⁶² զգում է պարենի պակաս, այն ամբարած պարենն շունի: Միքայելը այդ բանին տեղյակ լինելով, սկսեց ահա այդ ուղղությամբ գործել: Պաշարչալը ամենից առաջ քաղաքից դուրս հանեց իր գործին ոչ պիտանի անասունները, ապա և բոլոր տարեց մարդկանց: Նա իր բոլոր ձեռնարկումներում դիմում էր ոչ թե քաղցր խոսքին, այլ գործի դնում բռնակալի բիրտ կամբը: Դա զարթնեցրեց ու նորոգեց նրա դեմ եղած ատելությունը: Իսկ այնուհետև, երբ սովը գնալով սաստկացավ և ոչ մի տեղից հույս չկար, որովայնն էլ շքնշում գործադրելով իր հարկը լրիվ էր պահանջում, Թովմայի զինվորներից ոմանք ինչ-որ դարպասներից ծածուկ դուրս էին գալիս, ոմանք էլ պարիսպներից պարաններով ցած իջնելով, գնում կայսեր էին հանձնելով, իսկ ոմանք էլ փախուստի էին դիմում ղեպի [Թովմայի] որդին՝ Բյուզե քաղաքը: Բայց քանի որ նրանք ոչ միայն ամենակարևոր միջերբների պակասն էին զգում, այլ անգամ պիղծ ու անսուրբ⁶³ և ստիպված փտած մորթիներ ու կաշիներ էին ուտում, քաղաքում եղողներից ոմանք կայսեր հետ բանակցությունների մեջ մտան, իրենց գործած վանցանքների համար ներում խնդրեցին և, այն ստանալուց հետո, Թովմային ձերբակալելով, թշնամու մոտ բերեցին: Միքայելը նախ նրա հետ վարվեց, ինչպես կայսրերը վարվում էին հնում, սովորությամբ, որ արդեն վերստին կյանքի էր կոչվել, այն է՝ նրան իր ոտքերի տակ առավ, նրա ձեռքերն ու ոտքերը կտրեց և, ավանակի վրա նստեցնե-

լով, հրապարակայնորեն ծաղրածանակի ենթարկեց: Թովման լուր մի քան էր անվերջ կրկնում՝ «Ողորմիր ինձ, թագավոր ճշմարիտ»⁶⁴: Կայսեր հարցին՝ իր հետ եղող ընկերների մեջ արդյոք կա՞ն այնպիսիք, որոնք իր հայացքներն են դավանում, [Թովման] շատերի անունը կտար, եթե մի այր, Հովհաննես Հեքսաբուլիոսը⁶⁵ չստեր: «Պետք չէ, ավելին, շատ վատ է, ո՞վ կայսր, հավատալ թշնամու՝ ընկերների դեմ արված ամբաստանություն»: Այդ խոսքով նա տառապյալ քաղաքացիներին, նրա ընկերներին սոսկալի պատիժներից փրկեց: Ապստամբն ահա այդպես իր կյանքը կործանեց՝ խոշտանգվելով հոգին փշեց, ինչպես տանջամահ արվող մի անասուն՝ հոկտեմբեր ամսի կեսերին⁶⁶: [Ապստամբություն] սկզբում իրեն թվում էր, թե մեծագործ է ու հանգուցն, նպատակը մինչև վերջ իրականացնելու կարող, բայց ընթացքում իրեն հանդես բերեց շատ, ակնկալվածից ավելի անկարող: Ի՞նչն էր այդ փոփոխության պատճառը, իր թուլանալը, թե՞ իր դեմ մարտընչողների հզորանալը, դժվար չէ ասել: Քանի նա սեփական շրջապանը հզորության գլուխը, դժվար չէ ասել: Քանի նա սեփական շրջապանում էր մղում պատերազմը, որն իր ինքնավստահությամբ ու հանգրգանությամբ ոտքի հանեց, և [պետության] վիճակի կայունացման մասին հույս չկար, հաջողությունները շատ արագ էին ձեռք բերվում, ամեն ինչ ընթանում էր ըստ նրա նախագծածի: Բայց երբ կարճ ժամանակում համայն Ասիան իրեն ենթարկելով, հզոր բանակով, առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու անցավ Եվրոպա, լինելով անկիրթ ու անգաստիարակ, բոլի ու խաբեբայի մեկը, գոռոզացավ ու փրվեց, խելքը կորցրեց, տարվեց չափ ու սահման շունչեցող անառակությամբ ու գիշությունով՝ օրն անցկացնելով հարբեցողությամբ ու մոլեգնությունով: Բայց ասվածով բավարարվենք, թույլ տանք մարդկանց սեփական խելքով դատեն, եթե չեն կամենում մեր պատմածին հավատալ⁶⁷: Ահա այդ մասին այսքանը բավական է: Ինչ վերաբերում է Բյուզեում գտնվող [ապստամբ] զինվորներին, ապա նրանք, աչքի առաջ ունենալով իրենց գլխին կուտակվող ամպերը, շատ շուտով փոխեցին իրենց միտքը: Տեղեկանալով Թովմայի գլխին պայթած աղետի մասին, նրանք նույն կերպ վարվեցին՝ Անաստասիոսին, ձեռքերն ու ոտքերը կապած տարան [կայսեր մոտ], և նա ստացավ նույն այն պատիժը, ինչ և իր հայրը և հոգին ավանդեց:

20. Սակայն Թրակիայի ծովափնյա Պանիոն և Հերակլիս⁶⁸ քաղաքների [ապստամբները], հակառակ [իրենց պարագլուխների] նման վախճանին, չէին հրաժարվում ապստամբի ծրագրից, այնքան սաստիկ էր Միքայելի դեմ եղած ատելությունը: Դրա համար կային բա-

զուժ պատճառներ, բայց հիմնական պատճառը Միքայելի՝ սրբապատկերների դեմ արշավանքը շեղյալ հայտարարել շցանկանալն էր: Այդուհանդերձ [Միքայելը] մոտեցավ այդ [քաղաքներին], և երբ այդ միջոցին երկրաշարժ եղավ, և Պանինի պարիսպը խորտակվեց, Միքայելի առջև հեշտություն մահապարհ բացվեց: Հերակլիան դեռ դիմանում էր, բայց երբ գրավվեցին նրա ափամերձ շրջանները, այն ևս առանց արյունահեղություն ընկավ, հրաժարվեց հետևել ապստամբի ծրրագրին և կայսեր՝ հավատարիմ լինելու մասին առհավատ շա տվեց:

Ահա թովմայի [ապստամբության] հետ կապված դեպքերը սկզբվելուց հետո այսպիսի վախճան ունեցան, և կայսրը հաղթական վերադարձավ ցամաքային քաղաքների վրայով: Նա նախկին ապստամբների դեմ ուրիշ վատ բան չարեց, այլ միայն [հաղթանակի] առթիվ [ձիարշավարանում] տեղի ունեցած մրցումների ժամանակ նրանց, ձեռքերը մեջքին կապած, անցկացրեց դաշտի միջով, իսկ մեղավորներից գլխավորներին աբսոր ուղարկեց:

Քիրեային և կողոնիացի Գազարենոսին, թովմայի հավատարիմ մարդկանց⁶⁹, որոնցից առաջինը իր ձեռքում էր պահում կաթալան⁷⁰, իսկ երկրորդը՝ Սանիանան⁷¹ և այնտեղից հաճախակի ասպատակություններ էին գործում, ապրում ավազակությանը ու բռնություններ, Միքայելն անհապաղ խրիստովու⁷² է ուղարկում, մագիստրոսի բարձր պատվաստիճան խոստանում, իրենց գործած մեղքերին՝ թողություն, ապա և տեղեկացնում թովմայի մահվան մասին: Սուրճանդակը թեև չկարողացավ նրանց համոզել, քանզի գոռոզ ու սանձարձակ հոգու տեր մարդիկ էին, նրան հաջողվեց ապստամբների մի քանի ավելի ցածրաստիճան ղեկավարների խորամանկություններ կորզել, կայսեր կողմնակից դարձնել, համոզել, որ երբ [Քիրեան ու Գազարենոսը] դուրս գան հերթական ասպատակության, նրանց հետևից փակեն պարիսպների դարպասները և խոսակցության մեջ շմտեն: Այսպես էլ եղավ: Երբ նրանք դարպասները փակ գտան, երկյուղով լցված անհապաղ Ասորիք տանող ճանապարհը բռնեցին, բայց ձեռքակալվելով՝ իրենց հոգին կախադանի վրա ավանդեցին: Արժե պատմել և հետևյալի մասին, թե ինչպես Գազարենոսին նենգելով, պարիսպներից դուրս թողեցին: Սուրճանդակը բարեկամացել էր քաղցր ձայն ունեցող մի գյուղացու, որը մեծ հաճույքով երգում էր այդ միապաղաղ զեղչկական երգերը: [Սուրճանդակը] մի երգ հորինեց՝ ուղղված [Գազարենոսի] տնտեսին՝ հետևյալ անափորայով⁷³. «Լսի՛ր, տեր տնտես, ինչ է ասում Գյուրբերիսը: Եթե ինձ տաս Սանիանան, ես քեզ նեոկեսարիայի մետրոպոլիտ կանեմ»:

Գյուրբերիս, երբ այդ երգը բազմիցս երգեց, դա գրավեց տնտեսի ուշադրությունը: Նա հասկացավ երգի իմաստը, դժբախտությունն ուղղելու միջոցը, և երբ մի անգամ Գազարենոսը [քաղաքից] դուրս եկավ, նա հետևից փակեց դարպասները և նրան դրսում թողեց: Ահա այսպես այդ բարձրագույն փոքր քաղաքների և Միքայելի կողմից նրանց վերագրված մասին⁷⁴:

20.⁷⁵ Բայց վիճակված չէր, որ պատուհասը այսքանով վերջ գրտներ: Երկու մայր ցամաքները, այն է՝ Ասիան և Եվրոպան, աստժո բարկություններ ինչպես [մի մարմնի] գլուխն ու պոչը, սպանություններից, հոգեհոգներից, երկրաշարժներից, հափշտակություններից, եղբայրասպանություններից, քաղաքների հուսաբեկ [բնակչության] գաղթներից, երկնաչին նշաններից, փոթորիկներից դեռ խելքի չեկած, որպեսզի պատուհասը կատարյալ լինի, այն հասավ տանջված կղզիներին՝ կարծես իհասին, որպեսզի ամբողջ մարմինը խեղված լինի: Այդուհանդերձ այդ ամենը չկարողացան սթափեցնել աստված-մարդու պատկերը երկրորդ ամենը հրաժարվողներին: [21] Երբ թովմայի՝ ապստամբություն բարձրացնելու մասին լուրը շատ շանցած տարածվեց ամենուր, Իրերիայի⁷⁶ ժոցում, օվկիանոսին մոտիկ բնակվող հազարացիները (սրանց բավական անց իսպանացիներ կոչեցին), նկատի ունենալով իրենց ժողովրդի ստվարաթվությունը, մտահոգված էին նրա վիճակով, քանզի տեսնում էին, որ երկրի արևմտյան մասը աղքատիկ է ու խղճուկ, հողը՝ ոչ բարեբեր, ոչ էլ բերքառատ, նմանապես և Իրերիայի արևելյան ու հարավային մասերը (երկիրն իր ամբողջության մեջ պիտանի չէ որևէ հույսուրայի մշակության համար, ոչ էլ բարեբեր է, բայց արևմտյան մասը, ինչպես ասվեց, մնացած երկրի համեմատությամբ էլ ավելի շորային է ու աղքատ), այդ պատճառով նման հաղթանդամ մարդկանց կերակրելու ու կարիքները բավարարելու անկարող, մարդկանց, որոնց աճը պայմանավորված է մթերքների առատությամբ և ոչ սպակասուցաղով հիմնել ու գաղթել, քանզի իրենց ստվարաթվությունն ու մթերքների պակասը նեղում է իրենց: Ապոխսափսը մեծ նավեր հանդերձեց, [այդ հազարացիներից] մեծաթիվ մարդկանց նավ նստեցրեց և արևելյան կողմում գտնվող և մեզ պատկանող կղզիների վրա առայժմ թալանի դուրս եկավ, իր հետագայի անելիքը գաղտնի պահելով: Այդ ձևով նա ի կատար էր ածում նրանց ցանկությունը, ուրիշի ունեցվածքով կշտացնում նրանց, միաժամանակ նայում էր այդ կղզիներից ո՞րն է բարեբեր ու հարուստ՝ նրանց այնտեղ վերաբնակեցնելու համար: Բազ-

մաթիվ կղզիների մտնենալով, նա շհանդիպեց մեծ կամ փոքր նավերով իրեն ընդգրկմակայողների (բոլոր կղզիները զրկված էին նավերի օգնությունից, քանզի այն ժամանակ գնացել էին Կոստանդնուպոլսի վրա՝ Թովմային օգնելու), բոլոր կղզիներից, որոնց վրա նա ոտք էր դնում, ավար էր ձեռք բերում, առնում: Նա եկավ և Կրետե, հարձակում գործեց, ինչքան հնարավոր էր ասպատակեց այն, բնակչությունը գերեվարեց: Ամեն կողմից տեղեկանալով երկրի բարբերության մասին, որ [կղզին] հարուստ է բոլոր բարիքներով և բերքառատ է, ասաց. «Հենց սա է այն երկիրը, որից մեզը ու կաթ է ծորում»: Այն ժամանակ նա ամեն տեսակի բարիքների տեղ դարձավ և, տուն վերադառնալով, սկսեց տեղագրել նավատորմի շհանդերձել: Երբ ձմեռը վերջացավ, և սկսվեց գարունը, քառասուն նավի վրա ռազմունակ մարդկանց նըստեցրեց, և, երբ փչեց նպաստավոր քամի, ուղիղ դեպի Կրետե նավեց, մնացած կղզիները բանի տեղ չդնելով: Մտնենալով [Կրետեին], նա մտավ ու խարխիս գցեց Խարաքա⁷⁸ կողմով հրվանդանում: Քանի որ ո՛չ իրենց մտնելու, ո՛չ էլ ափ դուրս գալու ժամանակ որևէ դժվարության շհանդիպեցին, նրանք դիմեցին ավարառության ու հափշտակության, և իրենց թալանն ու նախաձեռնությունը յուրի պես գնացին: Նա հմուտ մարդկանց սովորական ասպատակության ուղարկեց՝ թըշնամիներին գերեվարելու, իսկ ինքը մնացած մարդկանցով ուժեղ քամու ժամանակ, երբ թալանի ուղարկված մարդիկ բավական, ավելի քան տասը կամ տասնհինգ ասպարեզ, հեռացել էին, կրակի տվեց, հրկիզեց բոլոր նավերը, ոչ մեկը չխնայելով: Երբ համայն զինվորները տեղի ունեցած արտասովոր դեպքի վրա ապշահար եղան (նրանք իսկույն նեթ վերադառնում էին), տեղի ունեցածի պատճառն էին ուզում սարսափահար իմանալ և նրան խիստ խոսքերով դիմեցին, նա, հիշեցնելով անցյալում իրենց քաշածները, ասաց. «Դուք ինքներդ գաղտնի չէի՞ք ուզում, բարեբեր երկիր: Իմ համոզմամբ սրանից լավը չկա, ես այստեղ եկա ձեր լավության համար, որպեսզի ինձ ազատեմ ձեր տաղտուկից»: Երբ նրանք տագնապած հիշեցրին իրենց կանանց ու երեխաների մասին, նա ասաց. «Թող գերվածները ձեզ կին լինեն, շատ շանցած նրանցից երեխաներ էլ կունենաք»⁷⁹: Նման խոսքերից հանդարտած և ասվածը ընդունելի համարելով, նրանք նախ մի խոր խորամ⁸⁰ փորեցին, նրա ներսում ցանկապատ սարքեցին, որից ահա մինչև օրս էլ այդ վայրը այդ խրամի անունն է կրում՝ Խանդաքա⁸¹: Նրանք այնտեղ էին գիշերում՝ անհրաժեշտ պահակակետեր հաստատելով, և իրենց ավարն այնտեղ էին կուտակում: [22] Շատ շանցած կայսրն ամեն ինչի

մասին տեղեկացավ և պրոտոսպաթար Ֆոտինոսին, աստվածապսակալ, քրանելի Ջոե կայսրուհու⁸² նախապապին, որն այն ժամանակ Անտոյիկոն բանակաթեմի զորավարն էր, նշանակեց Կրետեի գերագույն կառավարիչ: Նա եղավ տեղում՝ կատարվածին ականատես ու ակառջալուր, և, իրողությունը Միքայելին ավելի մոայլ գույներով ներկայացնելով, թշնամիներին այնտեղից վճռելու կարող զորք պահանջեց: Կայսրը զորավար Ֆոտինոսին օգնության, մեծ զորքով ու պատճառություններով, պրոտոսպաթար Դամիանոսին ուղարկեց, կայսերական փոռոպետին: Նրանք միանալով իրար, հազարացիների դեմ պատերազմ ձեռնարկեցին, բայց ոչ մի արդյունքի չհասան: Վերհիշյալ Դամիանոսն ինքը հենց մարտի սկզբում վիրավորվեց ու սրի քաշվեց, դա պատճառ դարձավ, որ մնացածները, այլևս դիմադրելու, հաղթանակ տանելու մասին չէին մտածում, այլ պարտություն կրելով, փախուստի գիմեցին: Փախուստի ժամանակ Ֆոտինոսն էլ միթիանի նավակի մեջ հազիվ Դիալում⁸³ փրկվեց և տեղի ունեցածի մասին անձամբ կայսեր տեղեկացրեց: Բայց հակառակ իր փախուստի դիմած լինելուն, այն պատճառով, որ նա վայելում էր կայսեր մշտական հարգն ու պատիվը, Կրետեի զորավարության փոխարեն ստանում է Սիկիլիայինը: [23] Ինչ վերաբերում է դեռևս իրարանցման ու տագնապի մեջ գտնվող իսպանացիներին⁸⁴, ապա կղզու լեռներից մի վանական իջավ նրանց մոտ ու ասաց, թե իրենց համար կա ավելի հարմար տեղ՝ և՛ քաղաք կառուցելու, և՛ հաստատվելու ու տիրանալու համար: Նա նրանց Խանդաքաքը ջուր տվեց, այն տեղը, որտեղ այժմ կառուցված է նրանց քաղաքը: Քաղաքի կառավարիչն ահա այն ժամանակ դարձավ Ապոխափսը: Նրանք այդ քաղաքից, կարծես ինչ-որ միջնաբերդից դուրս գալով, ասպատակում էին համայն կղզին, ոչ պակաս չափով նաև նրա մոտակայքում գտնվող այլ կղզիներ, այն աստիճան, որ անգամ այնտեղ բնակչություն էին հաստատում, իրենց ենթարկելով գրանց տեղացի բնակիչներին: Նրանց թեթևազեն հետևակայինները գրավեցին Կրետեի քանիներ քաղաք, և լոկ մեկ քաղաք մնաց անառիկ ու շտուժեց: Այն, ճիշտ է, թեև հպատակություն հայտնեց, այդուհանդերձ նրա բնակչությունն անազարտ պահեց իր նիստուկացը, քրիստոնեական հավատքը: Այն ժամանակ էր, որ Գորտինեի⁸⁵ եպիսկոպոսը, տեղի շտաբով Քրիստոսին ուրանալու նրանց պահանջին, մորթվեց, ինչպես զոհաբերության սուրբ կենդանի: Նրա արյունը, ինչպես Աբելի և Ջաքարիայի⁸⁶ արյունը, մնալով անչինջ, ազաղակում է առ աստված: Նրա արյան մեջ սպունգը թաթախելով, մյուսոն են քամում, իսկ սպունգի

վրայի արյան գույնը ջնջել անհնարին է: Այդ ժամանակներում հանուն Քրիստոսի մարտիրոսացած բազմաթիվ այլ մարդկանց դամբարաններ ու շիրիմներ կանգնեցվեցին այնտեղ, այդ թվում՝ տասը հռչակավոր վկաների: Այն ժամանակ ահա այդ ձևով կրետացիք քրիստոնյաների շրջանից բունի անշատվեցին⁸⁷:

24. Երբ ժամանակի ընթացքում Միքայելը մի կերպ կարողացավ շորս կողմից իրեն հարվածող թշնամիներին հաղթահարել, նա պետք է աստծո մասին մտածեր, նրա բարկությունը մեղմեր, նրա գթասրտությունը գործով շահեր, սակայն նա գործում էր, երկիրը կառավարում քաղաքացիական օրենքներին հակառակ, կարծես իրեն փրկողը [աստված] չէր, այլ հենց ինքը: Երբ իր կինը վախճանվեց, ուզենալով ժողովրդի աչքը մտնել՝ ցույց տալով, որ նրա վախճանը շատ է սգում, գաղտնի ու ծածուկ հրահանգներով կարգադրում էր սենատին⁸⁸ իրեն վերստին ամուսնանալու մասին որոշում ընդունել, այն էլ ոչ թե իրեն խնդրելով, այլ պարտադիր կարգով, հակառակ դեպքում թող սենատորները սպառնան ապստամբություն բարձրացնել, ասեն թե. «Լավ բան չէ կայսրը առանց կնոջ լինի, մեր կանայք էլ՝ տիրուհուց ու կայսրուհուց զուրկ»: Ահա իբր թե նա տեղի տվեց այդ սարքովի խոսքերին, որոնք հնարավոր չէր, որ ժամանակի ընթացքում լույս աշխարհ չգային: [Միքայելը] նախ և առաջ [սենատորներից] գրավոր պարտավորագիր պահանջեց, թե իր ապագա կնոջ և նրանից ծնվելիք երեխաներին իր մահից հետո մշտական սատար ու պաշտպան կկանգնեն, բնականաբար երեխաներին կայսրեր պիտի ճանաչեն, իսկ կնոջ՝ կայսրուհի⁸⁹, այսինքն՝ շինելու բաների վերաբերյալ: Միքայելն այդ ձևով ուզում էր տիրել ոչ միայն ներկայի վրա, այլև ապագայի, բայց դրա համար պետք էր, որ նա ամեն ինչ վստահեր ոչ թե [սենատորներին], այլ աստծուն, որով «թագաւորք թագաւորեն եւ բոունք ունին գերկիր»⁹⁰: Բոլոր դեպքերում համայն երկրի տիրակալը, բարեշնորհ կյանքի թշնամին, սենատի հրամանին տեղի տվեց և ակամայից համաձայնվեց ամուսնանալ: Նա ամուսնացավ ոչ սովորական մի կնոջ հետ, այլ դեռ անցյալում աշխարհիկ կյանքից ու աշխարհից խորշող մեկի հետ, որ Քրիստոսին էր հարսնացել և դեռ երեսա հասակից առանձնացել էր ու ճգնավորել իշխանաց կղզու վանքում, իր անձը աստծուն նվիրել: Նրա անունը Եվփրոսինե էր, որ դժբախտությունն էր ունեցել լինելու դուստրը Կոստանդինի⁹¹, որին մայրն արդար կերպով կուրացրել էր: Միքայելն ահա այդպես վարվեց, բայց դրանով նա աստծո գթությունը չշահեց, ընդհակառակը, բարկությունը բորբոքեց:

25. Միքայելը կրետեն նվաճողների ու ասպատակողների դեմ վերջապես գորք ուղարկեց: Զորավարի անունը Կրատերոս էր, որ այն ժամանակ Կիբրյուրբոտոսների բանակաթեմի զորավարն էր: Նա իրեն նեթակա, ինչպես և բոլոր մյուս բանակաթեմերից յոթանասուն դիերա առնելով, զենք ձոճելով, քաջաբար հարձակման անցավ: Բայց քանի որ [հագարացիները] միտք չունեին տեղի տալ և վճռել էին մարտընչել, իրենց ուժն ու արիությունը ցույց տալ (սրանք մյուս հագարացիների համեմատությամբ ավելի ներհուն են), երկու կողմերը, երբ դեռ արեգակի ճառագայթները նոր էին տարածվում երկրի վրա, քաջաբար բախվում են միմյանց, ճակատամարտ տալիս: Մինչև կեսօր և ոչ մի կողմը տեղի չտվեց, այլ արիաբար մարտնչելով, իրենց ուժն ու կարողությունը ցուցաբերեցին: Երբ արևամուտին կրետացիք⁹² հոգնած դիմեցին փախուստի, [հռոմայեցիները] նրանցից շատերին կոտորեցին, ավելի մեծ թվով [հագարացիների] էլ, որոնք զենքերը գցած փախչում էին, կրեակախո հետապնդելով, գերի վերցրին: Եթե նրանք ջանք գործադրեին, քաղաքը նույն օրն իսկ կգրավեին, բայց վրա հասած գիշերը էպպես փոխեց իրադրությունը, և հանգիստ պահանջող զինվորները ոչ թե փրկություն, այլ չարք ստացան: [Հռոմայեցիներին] թվում էր, թե արդեն հաղթանակ են տարել, նրանք վստահ էին, որ հաջորդ օրը թվական առումով նոսրացած [թշնամիներին] շուտով գերի կվերցնեն, այդ պատճառով նրանք իրենց տվեցին չափ ու սահման չունեցող կերուխումի, կարծես գտնվելիս լինեին սեփական և ոչ թշնամական երկրում, ամենեին շոգացին ո՛չ պատերազմական օրենքով նախատեսված հերթապահության, ո՛չ էլ անվտանգությունն ապահովող ուրիշ միջոցների մասին, այլ միայն քնի: Նրանք ամեն ինչ հեշտությամբ տակնուվրա անող ու կործանող անհոգության ու անփութության իշխանության տակ էին: Եվ այսպիսով, մոտավորապես կեսգիշերին անել վիճակում գտնվող և այդ պատճառով իսկ անբուն մնացած կրետացիք, իրենց դիտակալների միջոցով իմանալով հռոմայեցիների ճամբարի՝ քնով ու գինով տարված լինելու մասին, անմիջապես հարձակման անցան և բոլորին սրի քաշեցին, ինչպես ասում են, բոթը տեղ հասցնող մի սուրհանդակ անգամ չփրկվեց և այնտեղից չվերադարձավ, այլ միայն զորավարը, որ փորձում էր փրկվել՝ առևտրական մի նավ նստելով: Հագարացիների առաջնորդը, երբ ամենուրեք որոնելով նրան, չգտավ և իմացավ, որ նա փախուստի է դիմել, հրամանատարներին կարգադրեց բեռնատար նավերով նրան որոնեն: Նրան բռնեցին Կո⁹³ կղզում և կախաղան հանելով սպանեցին: Ահա այդ ճակատամարտի և պատե-

րազմի ժամանակ տեղի ունեցածը, որը հոռմայեցիներին գլխին սոսկալի աղետներ բերեց: Խոսքը ոչ միայն հիշյալ պատերազմում կրած պարտությանն է վերաբերում, այլ այն ժամանակվանից [Կրետեում] տիրած ու հաստատված բազմազուխ հիդրային⁹⁴, որին թեև տարբեր տեղերում շարունակ գլխատում են, բայց դարձյալ բուսնում է՝ մի այլ տեղում:

26. Գրանից հետո ողջախոհ, խորաթափանց մտքի տեր մի փորձառու զինվորական, մականունը՝ Օորիֆաս, կայսերական հրամանով յուրաքանչյուր զինվորին քառասուն ոսկեղրամ ոտճիկ վճարելու պատճառով այն ժամանակ քառասնական⁹⁵ անունն ստացած մի զորամաս կազմելով, սկսեց ասպատակել այն կղզիները, որտեղ [հագարացիները] փոքրաթիվ էին: Նրանցից ոմանց նա որոգայթ լարելով էր որսում, ուրիշների դեմ բացեիբաց պատերազմ մղում, որով նա նրանց գլխովին ոչնչացրեց ու կործանեց: Ինչ վերաբերում է [Կրետեին], ապա, ինչպես երևում է, [նրա հոգսը] նա մեզ ժառանգեց: [Կրետեի] մասին ահա թող աստված հոգա, թող հոգա նա նաև մեր մասին, որ գիշեր ու ցերեկ այդ [կղզու] համար հոգի ենք մաշեցնում⁹⁶:

27. Նույն այդ ժամանակները Սիկիլիայում տուրմարիսի պաշտոնը վարող ոմն Եվփեմիոս կաթոգին սիրահարվել էր վաղուց միանձնուհու սքեմը հագած և վանքում ճգնող մի կուսի և ամեն ձեով ջանում էր կյանքի կռիվ իր սիրային զգացումները՝ նրան կնություն առնել: Քանի որ իր կատարելիք արարքի թարմ նախադեպը արդեն կար, որի իրականացման ոչինչ խանգարող կամ արգելող կար, ես նկատի ունեմ Միքայելին (ինչպես ասվեց, նա ևս հանդգնեց նման բանի), նա վանքից առևանգում է կուսին և, նրա կամքին հակառակ, տիրանում: Կուսի եղբայրները դիմում են Միքայելին և նրան պատմում պատահարի մասին: [Կայսրը] Սիկիլիայի զորավարին կարգադրում է քննել հարցը, և եթե պարզի, որ բողոքը հիմնավոր է, ըստ օրենքի նման արարքի հանդգնած Եվփեմիոսի քիթը կտրի: Եվփեմիոսը, տեղեկանալով այդ մասին, օրենքի՝ իր անձի նկատմամբ կատարվելու հնարավորության, կայսեր սպառնալիքի, իր ստորադրյալների և պաշտոնակից մի քանի տուրմարիսների հետ շարամիտ համաձայնության գալով, իր հարցով տեղ հասած զորավարի ժամանումից անմիջապես հետո փախուստի է դիմում Աֆրիկայի ամերմումնիի մոտ: Նա խոստանում է նրան հպատակեցնել Սիկիլիան, վճարել բազում հարկեր, միայն թե նա իրեն կայսր հռչակի և օգնական [զորք] տա: Ամերմումնին նրան հոռմայեցիներին կայսր է հռչակում, տալիս բազում զորք, որով տիրանում

է Սիկիլիային. հենց նրա [Եվփեմիոսի] ձեռքից է նա այն ստանում, և Սիկիլիայի կորուստը ունեցավ այլ հետևանքներ ևս: Այդ մասին շատ հետակ տեղեկացնում է մեր ձեռքն ընկած ուղղագրության մասին Քեոզնոստոսի գրվածքը: Ով ծանոթանա նրան, հանգամանորեն կտեղեկանա: Ասենք այստեղ, որ Եվփեմիոսը շուտով, որպես իր ապստամբության և սեփական անօրինության վարձ, գլխատման է ենթարկվում: Կայսերական հանդերձներ հագած՝ նա գնաց նաև դեպի Սիրակուսա⁹⁷ և իր զինվորների զորաշարքից ու թիկնապահներից հեռացած, քաղաքից մեկ նետընկեց հեռավորության վրա սկսեց [Սիրակուսայի] բընակչության հետ խոսել վեհապետի ու կայսեր պատշաճ տոնով: [Քաղաքից] երկու եղբայրներ տեսան նրա մոտենալը և պայմանավորվելով հանդարտ մերձեցան նրան՝ իբրև թե կայսեր վայելող պատիվը հատուցելու: Եվփեմիոսը ուրախությամբ ընդունում է նրանց կողմից իր կայսր հռչակվելը, ունկնդրում նրանց, ապա մոտ կանչում, որ սիրալիք համբուրի: Այն պահին, երբ նա գլուխը խոնարհեց ու շրթները հպեց եղբայրներից մեկի շրթներին, մյուս եղբայրը նրան մազերից պինդ բռնեց, իսկ առաջինն էլ գլուխը կտրեց: Ահա Եվփեմիոսը այս կերպ ավանդեց հոգին:

28. Հագարացիներն այն ժամանակ ոչ միայն Սիկիլիային տիրեցին, այլև Կալարիային ու Լանգոբարդիային: Նրանք ասպատակ էին սփռում, ավերում ու ոտնատակ անում համայն երկիրը՝ մինչև երանելի կայսր Վասիլի թագավորությունը⁹⁸: Բայց այդ մասին խոսք կլինի նրա պատմությանը նվիրված գրքում: Ինչ վերաբերում է Միքայելին, ապա նա, թագավորելով ինը տարի և ութ ամիս, վախճանվեց միզակապություն հիվանդությունից: Հիվանդությունն սկսվեց երիկամներից: Նա չհրաժարվեց սրբապատկերների⁹⁹ հանդեպ իր տածած ատելությունից, նա չէր ուզում մեր փրկության համար մարդեղացած Քրիստոսի պատկերը երկրպագել, դեռ ավելին, նա հեռացրեց սրբապատկերները երկրպագող Մեթոդիոսին ու Եվթիմիոսին, որոնց մասին խոսել ենք¹⁰⁰: Նա է՛լ ավելի բորբոքեց հագարացիների դեմ մղվող անհաշտ պատերազմը¹⁰¹: Աստված նրա գործած հանցանքների համար մեր գլխին բերեց Քովմայի, կրեոացիների, ապա նաև հիշյալ աֆրիկացիների փորձանքը: Այն ժամանակ համայն Դարմատիան հոռմական կայսրությունից անջատվեց, բոլորը ինքնուրույն ու անկախ դարձան՝ մինչև երանելի կայսր Վասիլի թագավորությունը: Նրա օրերում նրանք դարձյալ հոռմայեցիներին հպատակվեցին: Իրականացավ և Միքայելին վերաբերող գուշակությունը, որն ասում է.

Երբ Բարեկոնի վրա իշխի

Շատ ծանրալեզու և անչափ արծաթասեր օձը,

Երկրի վրա փորձանքներ են գալու:

Նրա մարմինն ամփոփվեց սուրբ Առաքելոց տաճարում, Հուստինիա-
նոսի ճերոննում, թեոտալական կանաչ գույնի տապանում:

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Ր Ո Ր Գ

ԹԵՈՓԻԼՈՍԻ՝ ՄԵՒԲԱՅԵԼԻ ՈՐԳՈՒԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Միքայել Թլվատի՝ ինը տարի և ութ ամիս տեղափոխված թագավորության ժամանակ տեղի ունեցած դեպքերի մասին խոսվեց նախորդ գրքում: Միքայելի որդի Թեոփիլոսը, որն արդեն հասակ էր առել, ինդիկտիոնի ութերորդ տարվա հոկտեմբեր¹ ամսին ժառանգեց հայրական իշխանությունը: Նա ցանկանում էր իրեն ներկայացնել արդարության շերտ պաշտպան, քաղաքացիական օրենքների ճշմարիտ պահպան, բայց դա կեղծավորություն էր: Իրականում նա իրեն հեռու էր պահում դավադիրներից, որպեսզի հանկարծ մեկն ու մեկն իր դեմ ոտնձգություն չկատարի: Իր գլխին կախված վտանգից երկյուղելով, նա վճռեց իշխանությունը դավադրության միջոցով իր հոր սովորներին՝ Լևոնի դեմ ապստամբություն բարձրացնողներին, գլխովին ոչնչացնել ու կոտորել: Նման մտադրությամբ նա կարգադրեց՝ բոլոր նրանք, ովքեր սվլյալ պահին օգտվում են կայսերական պատիվներից, ինչպես և նրանք, ովքեր անցյալում էին արժանացել կայսերական որևէ մեծարանքի, հավաքվեն Մազնավրայում²: Երբ այդ բանը տեղի ունեցավ (հրամանը քամահրել ոչ ոք չէր հանդգնել), նա առայժմ իր հոգու դաժանությունը կարծես խավարի մեջ պահեց և հանդարտ ու մեղմ մի քանի խոսքով դիմեց նրանց. «Իմ ժողովուրդ ու կղեր: Իմ հայրը կամենում էր ու ցանկանում բազում պատիվների, բարերարությունների ու նվերների արժանացնել նրանց, ովքեր իրեն սատար կանգնեցին և քաջաբար պայքարեցին հանուն թագավորության: Բայց քանի որ նա վախճանվեց նախքան իր մտադրությունն իրականացնելը, ինձ կտակեց ոչ միայն թագավորությունը, այլև այդ մարդկանց նման բարերարություն անելու պարտականությունը: Դրա համար թող ամեն մեկը մեջտեղ գա և իրեն մեղ ներկայացնի»: Այդ խոսքերից խարված և ապակողմնորոշված՝ չուրաքանչյուրն իրեն մերկացրեց և բոլորին բացահայտեց իր ինքնությունը: Թեոփիլոսն անհապաղ հյուպարքոսին³ կարգադրեց գոր-

ծել համաձայն քաղաքացիական օրենքի: Նա ասաց նրան. «Մյանց հատուցիր ըստ իրենց գործած արարքների, ոչ միայն այն բանի համար, որ շերկյուղեցին աստուծուց, իրենց աչք մարդկային արյամբ պղծեցին, այլև այն բանի համար, որ թշվառականները Քրիստոսի օժած թագավորին սպանեցին»: Այդ կարգադրությունն անելով, նա ավարտեց այդ առաջին ու զարմանալի ժողով կոչվածը: Մարդ կարող է գովել կայսեր՝ ասելով, թե նա վարվեց համաձայն օրենքների, բայց ես չեմ կարծում, որ այդպիսին կարող է գործ ունենալ շատ հեզ ու մեղմ հոգու տեր մարդու հետ: Թեոփիլոսն ահա այդ ձևով ոչնչացրեց նրանց, արածի վրա պիտի ավելացնել մի գովելի ու բարի գործ՝ իր խորթ մոր Եվփրոսինենին արտաքսելն ու նրան ստիպելը վերադառնալ այն վանքը, որտեղ նա միանձնուհու սքեմ էր հագել, նրան, որին պատմությունը համարում է Միքայելի երկրորդ կին: Ոչ մի օգուտ չտվեցին վերևում մեր հիշած գրավոր պարտավորություններն ու բազում երգումները⁴, քանզի արքան ապօրինի էր: Խնչն էր դրա պատճառն ի վերջո: Այն, որ նա ամուսնացավ ոչ Տիրոջ ապավինելով (հիրավի, թող առներ մեկին, որ օրինավոր լիներ, և ոչ նրան, ով Քրիստոսի հետ իրեն արդեն կապել էր)⁵: Նա իր հանդգնությամբ, այդ սարսափելի երգումները պահանջելով, պատճառ դարձավ բոլորին աստուծուց հեռու զանելու:

2. Այդպիսիք էին ահա Թեոփիլոսի առաջին քայլերը: Իսկ այնուհետև նա հանդես եկավ որպես արդարության պաշտպան, բոլոր վատ մարդկանց համար եղավ սարսափելի, իսկ բարի մարդկանց համար՝ հիացմունքի արժանի: Վատերի համար սարսափելի, քանզի նա արդար էր և վատության ատեցող, բարիներն էլ հիանում էին նրանով, քանզի նա գիտուն էր ու խիստ: Այդուհանդերձ չի կարելի ասել, որ նա միանգամայն զուրկ էր վատությունից: Ծիշտ է, ինչպես նա էր ասում, հավատում էր Քրիստոսին և նրա մոր, բայց և հետևում էր հորից ժառանգած պատկերամարտների պիղծ հերձվածին⁶, որով խոռովում էր բարեպաշտ ու ամենասուրբ ժողովրդին, ամեն տեսակի փորձությունների մատնում: Իր ողջ թագավորության ընթացքում նա նրան հանգիստ չտվեց, և դա էր պատճառը, որ նա պատերազմներում հաղթանակներ չէր տանում, այլ միշտ պարտվում էր և պատերազմից վերադառնում ոչ արքայավայել:

3. Այսպիսով, որպես արդարության պաշտպան ու նախանձախընդիր, ապա և հավատքի դեպի աստվածամայրը, նա չուրաքանչյուր շաբաթ⁷, ձի նստած, թիկնապահների ուղեկցությամբ, Մեսե պողոտա-

յով⁸ ու հրապարակով գնում էր Վլախեոնայի սուրբ տաճարը⁹, նա գնում էր բոլորի գործերով զբաղվելու, բայց նախ և առաջ զրկյալների, որպեսզի վերջիններս կարողանան բողոքել իրենց նկատմամբ արված անօրինությունների դեմ, առանց կաշկանդվելու ինչ-որ շարագործի հատուցման սպառնալիքից, և երկրորդ, որպեսզի շուկայով անցնելիս ականատես լինի վաճառվող ապրանքներին: Նա շուկայում ամեն ինչի գինն էր հարցնում և այն էլ ոչ ի միջի ալոց, այլ մեծ վճռականությամբ ու պահանջկոտությամբ, ոչ որոշակի մի ապրանքի, այլ ամեն ինչի, ինչ կարող է մարդկանց կերակրել՝ լինի ուտելիք, լինի խմելիք, ամեն տեսակի կենցաղային իրերի և հագուստեղենի, մի խոսքով շուկայում եղած վաճառքի առարկա ամեն ինչի: Այդ էր պատճառը, որ նա հազվադեպ էր շքերթի դուրս գալիս, նա մեծ ջանասիրությամբ ու հոգատարությամբ էր ցուցաբերում ժողովրդին հուզող հարցերի նկատմամբ՝ լինի դատարանում, լինի, ինչպես ասացինք, շաբաթվա այդ այցելությունների ժամանակ:

4. Քանի որ քաղաքի առաջ փոխած տարածությունները շուրջում են մարդու աչքը և կարծես հաճախ դեպի իրենց են կանչում կայսրերին, Թեոփիլոսը պալատի ծովահայաց պարիսպները հին տեղից տարավ դեպի հելիակոնի կողմը¹⁰ (այնտեղ, որտեղ անցյալում ջրավազան կար, և որի մեջ մի կայսերորդի էր խեղդվել), պարտեզներ տնկեց և այնտեղ էր ազատ ժամանակն անցկացնում, բերկրում ու զվարճանում, ինչպես ընդունված է: Մի անգամ, երբ նա այնտեղ էր գտնվում և, ինչպես ասում են, ընթրիքի էր նստած, տասը հազար տարողությամբ մի նավ՝ առաջաստները նպաստավոր քամուց բացած, նրանց ահագին ստվերով նավահանգիստը ծածկեց, այնպես, որ կայսրն ապշեց: Կայսրը տեղն ու տեղը հարցրեց՝ ո՞ւմ է պատկանում այդ բեռնատար նավը և ինչպիսի՞ պարեն է տեղափոխում: Երբ նրան ասացին, թե կայսրուհու¹¹ նավն է (դա հնարավոր չէր թաքցնել), պատմում են, կայսրն այն ժամանակ բան շատաց ու շարեց, մինչև այն օրը, երբ սովորաբար Վլախեոնա էր գնում: Երբ եկավ այդ օրը, և կայսրը ինչ-որ մեկի միջոցով իմացել էր հիշյալ նավի՝ նավահանգստում խարխալ գցած լինելը, գնաց դեպի նավը տանող ճանապարհով: Նա Բոսպորում էր գտնվում: Կայսրը առեղ հասնելով, կանգնեց իր հերթի մեջ գտնվող նավախելի մտա և հարցրեց սենատորներին, այն էլ ոչ մեկ, այլ երկու, երեք անգամ: Թե նրանցից ո՞վ պարենամթերքի կարիք ունի՝ ուտելիքի, խմելիքի կամ տան համար անհրաժեշտ որևէ այլ բանի: Թեև հարցը սենատորներին քաղմաթիվ անզամներ տրվեց, նրանք միայն մեկ անգամ աատաս-

խանեցին, թե մինչև քո տիրությունն ու թագավորությունը մենք շատ լավ էինք ապրում, ոչ մի բանի պակաս չէինք զգում: Նրանք ավելացրին նաև, թե իրենց ուղղված հարցերի վերաբերյալ ոչինչ չգիտեն: Կայսրն ասաց. «Մի՞թե դուք չգիտեք, որ ինձ, շնորհիվն աստուծո կայսր եղողին, կայսրուհին ու կողակիցս նավազի է վերածել»¹²: Եվ դառնությամբ ավելացրեց. «Ո՞վ է երբևիցե տեսել հոռմալեցիների կայսրին, կամ նրա կնոջ վաճառական»: Երբ սենատորները նրա ասածներն անպատասխան թողեցին, կայսրը հրաման տվեց նավի մարդիկ միայն նավից անհապաղ դուրս գան և նավը խարխալներով, առաջաստներով, մնացած բոլոր գույքով հանդերձ կրակի տան: Հետո նա շատ բան ասաց կայսրուհուն, նրա գլխին լուտանքներ թափեց, անգամ սպառնաց սպանել, եթե նման բան փորձի վերստին անել:

5. Թեոդորան (կայսրուհու անունը դա էր) որպես ծննդավայր Պափլագոնիան էր փառավորում, Եփեսոս վայրը¹³, որպես հայր՝ Մաքսիմոս անունով մի նշանավոր, ոչ սովորական մեկին, պաշտոնով դրոնգար¹⁴ կամ ուրիշների ասելով՝ տուրմարխ¹⁵, իսկ մայր՝ Թեոկտիստեն, որին նաև Տյուրինա էին անվանում: Երկուսն էլ բարեպաշտ դաստիարակություն էին ստացել, չէին մերժում, ինչպես այն ժամանակ բոլորը, սրբապատկերների երկրպագությունը, այլ արտակարգ պաշտում էին ու պատվում: Թեոդորան կայսերական թագը վաղուց էր կապել, իսկ նրա մայր Թեոկտիստեն՝ ստացել զոստե պատրիկուհու պատվաստիճանը¹⁶: Թեոկտիստեն իր տանը, այնտեղ, որտեղ այժմ կառուցված է ու հիմնարկված Գաստրիա վանքը¹⁷ (տունը գնել էր այդ պատրիկ Նիկետասից), հրավիրում էր Թեոդորայի դուստրերին (նրանք հինգն էին՝ Թեկլան, Աննան, Անաստասիան, Պուլքերիան և Մարիան), բնդհանրապես կին արարածին հրապուրող նվերներ էր տալիս և, նրանց հետ անձնական խոսակցություն ունենալով, ազաշում պաղատում էր կնոջ թույլամորթություն հանդես չբերեն, այլ արիանան, իրենց մոր նման մտածեն ու գործեն, համբուրեն ու պագանեն սրբապատկերները, դեն շարտեն իրենց հոր դավանած հերձվածք: Այդ ասելուց հետո, նա սրբապատկերներն իր ձեռքն էր առնում (նրանք մի արկղի մեջ էին պահված), հայում դեմքին ու շուրթերին, օրհնում, որով բորբոքում էր նրանց սերը դեպի սրբապատկերները: Նա հանապազ էր այդպես վարվում և բոցավառում թոռների սերը դեպի սրբապատկերները: Դա շվրիպեց Թեոփիլոսի ուշադրությունից: Նա դուստրերին հարց էր տալիս, թե տատն իրենց ի՞նչ է նվիրել, ի՞նչ լավ բան է իրենց արել: Մնացած դուստրերը խելամիտ լինելով խուսափում էին դաշույնի պես սուր

հարցերին պատասխան տալ, բայց Պուլքերիան, լինելով երեխա ու մանկամիտ, պատմում էր տատի հյուրասիրությունների մասին, նրա տված բազմաթիվ մրգերի, շմոռանալով ավելացնել սրբապատկերների երկրպագության մասին: Նա միամտաբար ասաց, թե տատը արկղի մեջ բազում կուկուններ¹⁸ ունի, որոնք դնում է գլխին, դեմքին ու համբուրում: Կայսրը, լսելով դա, կատաղեց: Բայց [ղոթանչի] դեմ որևէ ծանր ու դառն բան գործելուն խանգարում էր այդ կնոջ հանդեպ իր տածած հարգանքն ու ակնածանքը, ոչ պակաս շահով նաև նրա անսաստ լեզուն (նա առանց քաշվելու նրան ծաղր ու ծանակի էր ենթարկում, խարաղանում՝ [սրբապատկերները] խոստովանողներին անվերջ հալածելու համար, վերևում հիշված հերձվածի համար, գրեթե միայնակ բացահայտում նրա նկատմամբ բոլորի տածած հակակրանքը): Նրան հաջողվեց միայն դուստրերի ոտքը [տատի տնից] կտրել, նա արգելում էր նրանց հաճախել այնտեղ:

6. Սրա նման մի բան էլ Թեոդորայի հետ կատարվեց: Կայսեր մոտ ծառայում էր մի կուրտ մարդուկ՝ անունը Գենդերիս, որ հոմերական Թերսիտեսից¹⁹ ոչնչով չէր տարբերվում: Նրա անկապ-անկապ խոսելը մարդկանց ծիծաղն էր առաջացնում և նրա պատճառած զվարճության համար է, որ նրան պահում էին պալատում: Սա մի անգամ վայրբար մտնելով կայսրուհու ննջասենյակը, նրան գտավ սրբապատկերները գրկած, եռանդագին իր աչքերին մոտեցնելիս: Բթամիտը, տեսնելով դրանք, հարցրեց՝ ի՞նչ են, և էլ ավելի մոտեցավ: Թեոդորան գեղջկական լեզվով ասաց. «Սրանք իմ լավ կուկուններն են, ես շատ եմ սիրում նրանց»: Այդ պահին կայսրը սեղանատանը նստած ճաշում էր: Երբ Գենդերիսը իսկույն ևեթ նրա մոտ եկավ, և կայսրը հարցրեց նրան՝ ո՞րտեղից է գալիս, նա ասաց, թե մայրիկի մոտից, նա Թեոդորային այդպես էր անվանում²⁰, թե նրա մոտ տեսել է լավ կուկուններ, որ նա բարձի տակից էր հանում: Կայսրը գլխի ընկնելով, թե ինչ նկատի ունի նա, գազազեց և ճաշը վերջացնելով ուղիղ Թեոդորայի մոտ գնաց, նրա գլխին բազում լուտանքներ թափեց, իր սանձարձակ լեզվով նրան կռապաշտ անվանեց, բթամտի ասածը հերթով պատմեց: Թեոդորան նրա բարկությունը մեղմելու համար հանպատրաստից ասաց. «Ո՞վ կայսր, դու սխալ ես հասկացել, ես իմ նաժիշտների հետ իմ հայելու մեջ էի նայում, իսկ Գենդերիսը դեմքերի անդրադարձումը տեսնելով, եկավ հիմարություններ ասաց տիրոջ ու կայսեր»: Այդ ձևով նա այն ժամանակ իջեցրեց նրա բարկությունը, իսկ մի քանի օր հետո Գենդերիսին դաստիարակեց, խելք սովորեցրեց, որ այսուհետև լավ կու-

կունների մասին ոչ ոքի բան չասի: Օրերից մի օր գինի խմելիս, Թեոֆիլոսն ամբարտավանացած, տիրուհուն ծաղրելով, Գենդերիսին հարցրեց՝ շարունակու՞մ է արդյոք մայրիկը համբուրել լավ կուկունները: Գենդերիսը աջ ձեռքով փակեց իր բերանը, իսկ ձախը դնելով հետույքին, պատասխանեց. «Կուկունների մասին լռիր, ո՞վ կայսր»: Այդ մասին ահա այսքան:

7. Պատերազմում իր բաջությամբ աչքի ընկավ մի շատ լավ ձի և հզոր բազուկ ունեցող մի զինվոր: Զորավարը²¹, որին նա ենթարկվում էր, աչքը դրել էր այդ ձիու վրա, որը զինվորին բազում անգամներ մահից էր փրկել: Զորավարը, թեև դիմեց ամեն միջոցի, զինվորին բազում խոստումներ տվեց, բազմիցս խնդրեց այդ ձին, անգամ բռնությունյան դիմեց, բայց արդյունքի չհասավ, չկարողացավ իր ենթակային համոզել: Դրա վրա նա հեռացնում է զինվորին իր գլխավորած զորամասից և նրա հասցեին բազում ամբաստանություններ է ներկայացնում Թեոֆիլոսին: Զինվորն իր տանն էր մնում, այդ ձիու վրա ուրախանալով: Բավական ժամանակ էր անցել, և զինվորին դարձյալ պատերազմի կանչեցին, պատերազմ, որ դժբախտների համար կործանում է: Այնպես պատահեց, որ այդ մարդու դժբախտության ժամանակ Թեոֆիլոսը մի լավ ձի պահանջեց: Նա պաշտոնավոր անձանց և զինվորականների նամակներ ուղարկեց, հրամայելով՝ այսպիսի ու այսպիսի [մի ձի] գտնեն և իրեն ուղարկեն: Զորավարն առիթից օգտվելով, բռնություններ զինվորից խլեց ձին և որպես սեփականը կայսեր ուղարկեց: Ահա պատճառը, որով [զինվորը] զրկվեց ձիուց: Անակնկալ մի դեպքի առթիվ կայսրը բոլորին (այդ թվում և որևէ պատճառով պաշտոնանկ արվածներին) հրամայեց պատերազմի գնալ: Հիշյալ զինվորը ևս պատերազմի գնաց առանց լավ ձիու, որով կայսրը նրա մահվան պատճառ դարձավ, [անօգնական] թողնելով աղքատ կնոջ և երեխաներին²²: Իսկ կինն ի՞նչ արեց: Լսելով, որ կայսրը իրեն զիմողներին ուշադիր լսում է, որ նա արդարության պաշտպան է, իր սիրած ամուսնու կորստից վառված, երեխաներին կերակրելու անկարող, գալիս է մայրաքաղաք: Տեսնելով որոշակի օրը, իր ամուսնու ձիու վրա նստած, վլախեոնա գնացող Թեոֆիլոսին, նա ծնկաչոք ու աղիողորմ պաղատում է կայսեր՝ ձիու սանձերը բռնած, և բացատրում նրան, թե ձին իրն է, և իր ամուսնու սպանության պատճառը ինքը՝ կայսրն է, և ոչ մի ուրիշը: Կայսրը կնոջ շիտակ խոսքի վրա ապշահար եղավ ու քար կտրեց, քանզի ասվածի մասին նա ոչ մի գաղափար չուներ: Նա պատվիրեց առայժմ նրան պահեն, մինչև պալատ վերադառնալը: Վերադառ-

նալով նա իսկույն կարգադրեց կանչեն կնոջ: Նա անհապաղ ներկայացավ և ամեն ինչ պարզ ու հստակ մեկ-մեկ պատմեց: Կայսրը հրամայեց զորավարին ներկայանալ և ձիու գործով նրան խստագույնս հարցաքննեց: Երբ զորավարը հավատացնում էր, թե ձին իր տնից և ոչ թե որևէ այլ տեղից է ուղարկել, այն չի հափշտակել, կայսրն առերեսեց կնոջ, որպես նրա ասածների քննիչ ու մեղադրիչ: Զորավարը շկարոդանալով կնոջ ներկայություն խաբեությունը իրեն արգարացնել, դարձավ մի ողորմելի պաշտպանություն հայցող, աղիողորմ ընկավ կայսեր ոտքերին: Իսկ ինչպե՞ս վարվեց կայսրը: Նա այդ կնոջ և նրա երեսաներին հայտարարեց զորավարի իրավահավասար ազգականներ և նրա ունեցվածքի ժառանգներ, իսկ զորավարին էլ պաշտոնանկ արեց: Այդպիսով, բոլորին պարզ դարձավ կայսեր արդար դատաստանը, նրա թշնամական վերաբերմունքը հափշտակիչների հանդեպ:

8. Նա ոչ պակաս շահով սիրում էր կառուցողական գործը և նրա նկատմամբ հոգատարություն ցուցաբերում: Նա ի հիմանց վերակառուցեց, կարծես նոր դարձրեց, գեղեցկացրեց ու բարձրացրեց առավել խախտված պարիսպները և դրանք թշնամիների համար անառիկ դարձրեց: Այդ պարիսպները մինչև օրս էլ կրում են նրա անունը. նրանց վրա այդ մասին արձանագրություն կա: Թեոփիլոսը բացի այդ անառականոցներից քշեց թեթև բարբի տեր կանանց, այդ ամբողջ վայրը մաքրեց և նրա տեղում իր անունը կրող շատ գեղեցիկ, հսկայական, օդասուն ու գողտրիկ հիվանդանոց կառուցեց. այդ ձևով նա մաքրեց աղետաբեր ախտերը, և մարդկանց փրկարար բուժում պարգևեց: Այդպիսին էր նրա վերաբերմունքը թեթև բարբի տեր կանանց նկատմամբ: Թեև պատմում են, որ նա ժամանակին, երբ անփույթ կյանք էր վարում, Թեոդորայի նաժիշտներից մեկի գեղեցկությունից գայթակղվեց և մեղանչեց նրա հետ, բայց համոզվելով, որ սայթաքել է (այդ բանը Թեոդորայի ուշադրությունից էլ չվրիպեց, և նա դարձավ մոռյլ, դյուրագրգիռ, խոժոռ), Թեոդորային խոստովանեց, երզվեց՝ մեծ երկյուղածությամբ ձեռքերն առ աստված մեկնած, թե դա իր կյանքում առաջին մեղանչելն էր և ներողություն խնդրեց: Թեոփիլոսը բացի այդ իր դուստրերի համար Կարիանոսի կոչվող տեղում²³, առատ դրամ ծախսելով, մի տուն և ապարանք կառուցեց, որոնք հիշեցնող մնացորդները և սյունները պահպանվել են մինչև օրս:

9. Քանի որ նա հին սովորության հետևելով ուզում էր հազարացիներին ցույց տալ կայսրության [վեհությունը], կամ էլ նրանց հետ ուրախությունը բաժանել, կամ, ավելի շուտ, ուղենալով նրանց աչքին

աբասափելի երևալ, այդ նպատակն իրագործելու հարմար անձնավորություն համարեց Հովհաննեսին, որն այն ժամանակ սինկելլոս²⁴ էր, իսկ անցյալում, ինչպես ասել ենք, եղել էր նրա ուսուցիչը: Քանի որ նա քաղաքական հարցերում շատ հմուտ էր, բացի այդ նաև իր հերձվածի կողմնակից, բանավիճելու մեծ շնորհքով օժտված, սիրում էր նրան և էր բոլոր մերձավորներից սրան ամենից շատ էր մեծարում: Հենց դրա համար էլ ահա նրան Ասորիքի առաջնորդի²⁵ մոտ ուղարկեց, նրան ալով բազմաթիվ [նվերներ], որոնք այլազգիների շրջանում հոռոմացիների թագավորության նկատմամբ հիացմունք են առաջացնում, ինչպես և սարսուռ, ապա և շորս կենտինարից ավելի ոսկու գումար²⁶: Թեոփիլոսը նվերները ուղարկեց ամերմումնիին²⁷, որպես ընծա, ինչ վերաբերում է ոսկուն, ապա այն տրված էր Հովհաննեսին՝ այն առաջորեն բաժանելու համար, հանուն ցուցադրության ու [կայսրության փառքի] տարածման: Քանզի մարդիկ՝ ապշած ասելու են, եթե կայսեր կողմից ուղարկված մարզը իրավունք ունի իր հայեցողությամբ ոսկին ավազի նման ցրիվ տալ, ապա նրան ուղարկողը պիտի որ ոսկու բլուրներ ունենա: Բացի այդ և նույն նպատակով կայսրը նրան տվեց երկու ռակե, թանկագին քարերով ազուցված սպասներ, որոնք հասարակ, ռամիկ լեղվով խերնիվուքեստա²⁸ են կոչում, իսկ պատվիրակին ամեն կերպ մեծարեց ու զարդարեց: Պատվիրակը հասնելով Բաղդադ²⁹, ներքուստ՝ իր մտքի խորթափանցությամբ ու ճոխ լեղվով, իսկ արտաքուստ՝ իր փայլուն հանդերձանքով ու շքեղությամբ, մեծ, միայն հոռոմայեցիների կայսրին վայելող նվերներ տալով իր մոտ ուղարկվողներին ու եկողներին, հսկայական տպավորություն գործեց: Այդ ամենի պատճառով մարդիկ սքանչանում էին նրա վրա, և նրա անունը լայնորեն տարածվեց: Հենց որ ոտք դրեց բարբարոսների սահմանները, նա բոլորին ապշեցրեց՝ իրեն զիմավորողներին և միայն կայսեր առողջությամբ հետաքրքրվողներին առատ նվերներ ու ոսկի բաշխելով, շացրեց: Այնուհետև գնաց դեպի Իսմայիլը³⁰ և, անձամբ ներկայանալով, նրան փոխանցեց կայսեր խոսքերը, որից հետո մեկնեց հանգստանալու [իրեն տրամադրված] օթևանը: Յանկանալով է՛լ ավելի փառավորել հոռոմայեցիների պետությունը, իրեն, ինչպիսի գործով է՛լ՝ մեծ թե փոքր, զիմողներին, արծաթե մի ամանի մեջ ոսկի էր լցնում և նվիրում: Երբ մի անգամ բարբարոսների հետ ճաշի էր նստած, նա իր ծառաներին կարգադրեց վերոհիշյալ երկու լվացամաններից մեկը, որն ինքը գործածում էր, զիտավորյալ կորցնեն: Երբ այդ գեղեցիկ, սքանչելի ու հոյակապ իրի կորստյան առթիվ մեծ աղմուկ բարձրացավ, բոլոր բարբա-

րոսները չափազանց տխրեցին և երկար հարցուփորձ արեցին: ու խուզարկութիւններ, ինչպես ասում են, բոլոր պարսները թափ տվեցին՝ գողացված իրը լույս աշխարհ բերելու համար, պատվիրակը հրամայեց լվացամանի մյուսը հանել՝ «թող այս մեկը փշանա» ասելով: Սարակինոսներին ապշեցրեց այն, որ նա դադարեցրեց իրի որոնումները: Դրա վրա ամերմումնին, իր փառասիրութեամբ ուզեցնելով հետը մրցել և նվաստ չերևալ, նրան այլ նվերներ շնորհեց, որոնք սակայն նրա վրա ոչ մի տպավորութիւն չգործեցին, նա, կարծես սովորական հող լինելով, թափեց նրա առաջ: Դրա վրա ամերմումնին բանտից նոր ազատված և գերութեան ցնցոտիները գեղեցիկ հանդերձանքով փոխարինած հարուր ռազմագերի տվեց: Հովհաննեսը, թեև անշափ դրվատեց, ընդունելի համարեց ամերմումնիի այդ մեծ նվերը, բայց չվերցրեց: Նա ասաց, առայժմ նրանք թող իրենց՝ արաբների մոտ հանգիստ ու ազատ մնան, մինչև ինքը գլուխ բերի նրանց փոխանակման գործը՝ սարակինոս ռազմագերիների տալով, ստանա մերիներին: Դա ապշեցրեց Սարակինոսին³¹ և այնուհետև նրան որպես հարազատի և ոչ օտարի հաճախակի իր մոտ էր կանչում, ցույց տալիս իր գանձերը, իր պալատների գեղեցկութիւնը, իր մեծափառութիւնը և, մինչև նրան առոք-փառք դեպի Կոստանդնուպոլիս ճանապարհ դնելը, այդպես պատիվների էր արժանացնում: Նա Ասորիքի վրայով ճամփա ընկավ դեպի Թեոփիլոսը և հանդիպելով նրան, համոզեց Բրիասի պալատը³² կառուցի սարակինոսների [պալատի] նմանողութեամբ՝ ոճով ու բազմազանութեամբ ոչնչով շտարբերվի նրանից: Շինարարական աշխատանքներին հետևում էր [կայսրը], որոնք նա գլուխ բերեց համաձայն Հովհաննեսի բացատրութիւնների: [Ճարտարապետը] Պատրիկես էր կոչվում, նա արժանացել էր պատրիկի պատվաստիճանին: [Կայսրը] պալատին միայն մի բան ավելացրեց, այն, որ ննջասենյակի մոտ մեր ամենասրբուհի տիրուհի աստվածածնի անվան տաճար կառուցեց, իսկ հիշյալ պալատի բակում՝ արտակարգ գեղեցկութեամբ, չափերով շատ ուրիշները գերազանցող եռակոնիս տաճարը, որի կենտրոնական կոնիսը նվիրված է [Միքայել] հրեշտակապետի անվան, իսկ երկու կողքի կոնիսերը՝ նահատակ կանանց սուրբ անվան:

10. Թեոփիլոսն ահա նման հարցերում մեծագործ ու զարմանալի մարդու համբավ ուներ: Սակայն ինչպիսի՞ն էր նա մեզ՝ բարեպաշտներիս և սուրբ ու աստվածային պատկերները երկրպագողներին համար: Նա ժանտ էր ու դաժան, ջանք էր թափում գերազանցել բոլոր սարսափելի պատկերամարտներին: Իրենից առաջ իշխողներից (նրանք

Առնն էր և իր՝ Թեոփիլոսի հայր Միքայելը) առաջինը կարգադրել էր ռաբապատկերների վրա, որտեղ էլ նրանք նկարված լինեն, չգրվի «սուրբ» բառը, քանզի, ըստ նրա, միայն աստծուն է վայել այդ բառը վերագրել և ոչ այլ ոքի: Բայց նա ճիշտ չէր դատում: Եթե աստված մարդկանց հաղորդեց անգամ ավելի վեհ՝ «աստված» բառը, մարդկանց, որոնք թեև բնութեամբ այդպիսիք չեն, այդուհանդերձ մարգարեի բերանով ասաց. «Ես ասացի թէ աստուածք իցէք»³³, մի՞թե նա կզրկեր նրանց շատ ավելի հասարակ «սուրբ» բառից: Միքայելն ահա դա էր կարգադրել, իսկ մյուսը՝ Առնը, արգելեց նրանց երկրպագութիւնն անգամ: Իսկ էս, ասում էր Թեոփիլոսը, դեմ եմ նրանց նկարելուն ու պատկերելուն անգամ, և քանի որ դրանք դատարկ բաներ են, ապա կարիք չկա նրանց համար խելքը կորցնել, այլ անհրաժեշտ է հոգ տանել միայն ճշմարտութեան մասին: Այսպիսով, սկսեցին բոլոր եկեղեցիներից սրբապատկերները վար առնել և նրանց փոխարեն գազանների և թռչունների պատկերներ կախել ու նկարել: Դա Թեոփիլոսի վայրենի ու ստոր մտածելակերպի գրավականն է: Սկսվեց պիղծ մարդկանց կողմից թանկարժեք սուրբ իրերի՝ հրապարակներում ծաղրուծանակի ենթարկելը, դրանք գետին էին շարտվում ու կրակի տրվում. պատվական իրերը սովորական առարկաներ էին համարվում, եթե իրենց վրա սրբերի կերպարներ էին ազդեցված ունենում: Պետական բանտերը լցվեցին սրբապատկերները պաշտողներով, սրբապատկերները նկարողներով, վանականներով, եպիսկոպոսներով, հոգևոր հովիվներով և նրանց հոտով: Առններն ու քարայրները նրանցով լցվեցին, որոնք, ինչպես ոճրագործներ, սովից ու ծարավից մեռան, ոչ պակաս [ցավագին], քան սարսափելի պաշարման ժամանակ: Առայժմ նա հրամայեց արգելել վանականների մուտքը բաղաբները, կարգադրեց նրանց, որպես գարշելիներ, անխտիր վտարել, նրանք չհամարձակվեն անգամ գլուղներում երեվալ, իսկ նրանց վանքերն ու անապատները ակումբների ու պանդոկների վերածեց: [Վանականներից] ոմանք, որոնք բացարձակապես շցանկացան դավաճանել առաքինութեան ու սրբազան սքեմին, սովից ու տառապանքներից մեռան, ուրիշներն էլ նման տառապանքներին դիմանալու անկարող, անզոսնեցին սքեմը և մի կերպ ապահովեցին իրենց փրկութիւնը: Իսկ ավելի անհոգ կյանքի սիրահարները նախընտրեցին սանձարձակ ու անառակ կյանքը՝ արհամարհելով սուրբ շարականներն ու տաղերը³⁴, սրբազան հանդերձները: Բռնակալը դեմ էր անգամ եկեղեցիներում հավաքվելուն, որը հաճախ անկարգ կերպով

դեպի կրքերի անդունդը գլորվող մարդկանց համար պահպանիչ, զսպող մի սանձ է:

11. Այդուհանդերձ բացարձակապես չվերացան միանգամայն անկեղծ ու ազատ խոսող մարդիկ: Զերմեռանդներից ոմանք առանձին-առանձին, ոմանք միասին, ինչպես Աբրաամիտների վանքի³⁵ վանականները, մեր սուրբ հայրեր սուրբ Գիոնիսիոսի, Հիերոթեոսի և Իրենեոսի³⁶ ասույթների հիման վրա, տրամաբանորեն ապացուցում էին նըրան, որ վանական հաստատությունն ու հիմնարկությունը ո՛չ երեկ, ո՛չ էլ առաջին օրը ստեղծվեց, այլ շատ վաղուց, այն էլ մարդկանց ցանկալի: Նրանք ապացուցում էին նաև, որ սրբապատկերներ նկարելը առաքյալների համար անսովոր ու օտարոտի չէր. հենց սուրբ Ղուկասն էր, որ նկարեց աստվածածնի կերպարը³⁷, իսկ ինքը՝ Քրիստոսը, մեր տերն ու աստվածը, երեսը ինչ-որ դաստառակով սրբելով, մեզ ավանդեց իր անձեռակերտ պատկերը³⁸: Այս ամենասուրբ այրերն իրենց հանդուգն խոսքով գրգռեցին բռնակալի մոլեգնությունն ու վայրենությունը և, նրա կողմից բազում լլկանքների ենթարկվելով, քաղաքից վտարվեցին: Նրանք տարվեցին Եվբսիյան պոնտոսի [ափին] գտնվող Կարապետի, այսպես կոչված Ֆոբերոսի աղոթարանը և, անտանելի զանահարությունից կատարելապես հյուծված, իրենց հոգին ավանդեցին: Նրանց սուրբ մարմինները, որոնք երկար ժամանակ այդպես նետված թողեցին, շարժանացնելով անգամ թաղման, մնացին անեղծ ու անաղարտ, մինչև որ հայտնաբերվեցին հավատացյալների կողմից և հողին հանձնվեցին, Քրիստոսի համար նահատակված մարդկանց վայել պատիվների արժանանալով:

12. Նրանց օրինակին մի այլ վանական, որ վերջերս էր սքեմը հագել և շերմեռանդությամբ լցվել, որոշեց բանադատել բռնակալին և, եթե հնարավոր է, համոզել նրան սրբապատկերների հարցում տեղի տալ: Անձամբ հանդիպելով նրան, նա բազում այլ կովանների թվում, առաջ քաշեց և Պողոս առաքյալի ասույթը, թե եթե որևէ մեկը «աւետարանեսցէ ձեզ աւելի քան զոր աւետարանեցաքն ձեզ, նզովեալ լիցի»³⁹: Թեոփիլոսը տեսնելով, որ սա ավելի գիտակ է և բանավեճի մեջ իրենից հզոր, բազում շարչարանքի ենթարկեց, Հովհաննեսի, իր՝ Թեոփիլոսի ուսուցչի ու դաստիարակի մոտ ուղարկեց, կարգադրելով գիտելի տիկական ապացույցների օգնությամբ նրան պարտություն մատնել: Բայց քաջ մարտիկը ոչ թե սոփեստական ու դիալեկտիկական ապացույցներով, այլ առաքելական ու ավետարանական ասույթներով նրան ձկից ավելի անբարբառ դարձրեց: Որոշ ժամանակ տեղում մնա-

լով, նա ելավ գնաց, այսպես կոչված Կալոն Օրոս⁴⁰, որտեղ հանդիպեց Թեոստիոս անունով աստվածակիր մի մարդու, որին արժանացրեց ձեռնադրության: Նա մանրամասն գուշակեց տեղի ունենալիք դեպքերի և գալիք կայսրերի մասին և, ապրելով մինչև աստվածասեր Լևոն կայսեր⁴¹ և նրա զավակների ժամանակները, ի Տեր փոխեցավ:

13. Քանի որ բռնակալը վճռել էր բոլոր սրբապատկերներ նկարողներին ոչնչացնել (ապրել ցանկացողները պետք է պատկերները թքակթ անեին որպես պիղծ, գետին շարտեին ու ոտնակոխ անեին), ի միջի այլոց որոշեց ստիպել և վանական Ղաղարոսին (նա ժամանակի նկարչական արվեստի նշանավոր գործիչ էր), բայց տեսավ, որ նրա վրա ամենևին չեն ազդում գովասանքները, որ մտքի խորաթափանցությամբ գերազանցում է իրեն, բացի այդ իրեն դատապարտում է, այն էլ ոչ թե մեկ կամ երկու, այլ բազում անգամներ: Դրա համար կայսրը նրան այն աստիճան խոշտանգեց, որ մարմնի մսերը արյան հետ էին հոսում, շատերին թվաց, թե մեռել է նա: Բայց երբ լսեց, որ վերստին բանտ նետվածը լավացել է և շարունակում է իր արվեստով զբաղվել՝ ախտակի վրա սրբերի պատկերներ նկարել, հրամայեց նրա ափերին շիկացած թիթեղի թերթեր դնեն: Կրակը այրում, լափում էր նրա մսերը, մինչև որ շղիմանալով, կիսամեռ գետին տապալվեց: Բայց [աստվածաթախին] շնորհքը պահպանեց նրան, որպեսզի գալիք մարդկանց օրինակ ծառայի: Երբ [Թեոփիլոսը] լսեց, որ սուրբն իր վերջին շունչն է փչում, կայսրուհու և իր մի քանի մերձավորների պաղատանքին ընդառաջելով, նրան բանտից ազատեց: Նա գնաց ժվարեց Ֆոբերոսի մականվանյալ Կարապետի տաճարը: Այնտեղ, երբ վերքերը դեռ ապաքինված չէին, նա նկարեց մինչև օրս պահպանված և բազում ցավեր ամոքող Կարապետի պատկերը: Այն ժամանակ վիճակն ահա այդպիսին էր, բայց բըռնակալի մահից հետո, երբ ուղղափառությունը վերստին փայլատակեց, նա իր սեփական ձեռքերով վերականգնեց աստված-մարդու՝ Հիսուս Քրիստոսի իսկիկի պատկերը: Երբ հռչակավոր Թեոդորան նրան կանչեց, որպեսզի իր ամուսնուն քավություն շնորհի և [աստծուց] նրա համար ներում խնդրի, նա ասաց. «Ո՛վ կայսրուհի, աստված անարգար չէ, նա աչքաթող չի անի և ձեր սերը դեպի նա, հանուն աստուծո ձեր տարած խոնջանքը հաշվի կառնի և [Թեոփիլոսի] դեպի աստված ունեցած ատելությունն ու անշափ մոլեգնությունը, բայց նախապատվությունը կտա ձեզ»: Բայց դրանք հետագայում տեղի ունեցան:

14. Մի անգամ, շատերից լսած լինելով Թեոփանես խոստովանողի և նրա եղբայր Թեոդորոսի⁴² շատ ուսյալ լինելու մասին, նրանց լավ-

սիակոսի տրիկլինը հրավիրեց՝ հրապարակայնորեն հավատքի մասին արտահայտվելու: [Թեոփիլոսն] ասաց. «Ասե՛ք տեսնեմ, ո՞վ նզովյալներդ, սուրբ գրքի ո՞ր ասույթների վրա հույսը դրած համարձակվում եք երկրպագել կուռքերին (նա անսանձ ու պիղծ լեզվով այդպես էր կոչում սրբապատկերները) և բազում ողջամիտ մարդկանց հավատացնում, որ լավ է այդպես վարվել»: Այդ ասելուց հետո, նա ավելի բարձրաձայն այլ հայհոյական ու զաղիր խոսքեր էր ուղղում Քրիստոս աստուծո պատկերին: Այդ երանելի այրերն ասացին. «Թող պապանձվի աստուծո դեմ անօրեն խոսքեր արտաբերող բերանը» և այդ խոսքերով սանձեցին նրա լկտիությունը (անարդար թագավորը չի հանդուրժում իր հասցեին արված բացահայտ քննադատությունը): Նա առայժմ կեղծավորաբար շոգորթորթելով նրանց, սրբապատկերների երկրպագության օգտին մարգարենների վկայություններն էր պահանջում: Երանելի Թեոփանեսը բերեց Եսայի մարգարեի մի ասույթ, բայց Թեոփիլոսը հակաճառեց, թե ասույթը դրան չի վերաբերում, միաժամանակ բացելով սեփական [սուրբ] գիրքը, իր ասածի ստույգ լինելն էր հաստատում: Սուրբը բարձրագույն ասաց, թե նա աղավաղել է ոչ միայն տվյալ գիրքը, այլև իր ձեռքից անցած բոլոր գրքերը և պահանջեց իրեն բերեն Թովմայիտես կոչվող [տրիկլինի]⁴³ պատրիարքական մատենադարանի այսինչ տեղում գտնվող սուրբ գիրքը, ի հաստատումն ասվածների: Երբ մարդ ուղարկվեց, որն իսկույն բերեց այն, կայսրը դիտմամբ չէր գտնում ասույթի տեղը և ամոթով մնաց, քանզի այլ տեղ էր բացում: Երբ երանելի Թեոփանեսը մատով ցույց տվեց ու բացատրեց, թե երև թերթ շրջելուց հետո կհասնես որոնածիդ, ահա այն ժամանակ նա չկարողացավ դիմանալ այրերի շիտակ խոսքին: Համոզվելով, որ նրանք են ճիշտ, իր՝ մինչև այստեղ ցուցաբերած կեղծ մեծահոգությունից հրաժարվելով, մեջտեղ հանեց իր գազանային բարբերը: Ասելով, որ «Արդար չէ, որ կայսրը նման այրերից անարգվի», հրամայեց նրանց Լավսիակոսի միջնապարտեզը տանել, մահակի երկու հարյուրական հարված հասցնել և նրանց ճակատին բարբարոսաբար դաջել իր հորինած յամբական հետևյալ դատարկաբանությունը.

Այն ժամանակ, երբ բոլորը ցանկանում են դալ այն քաղաքը⁴⁴,
 Որտեղ Քրիստոսի սրբազան ոտքերը
 Աշխարհի շենքի հենարան ծառայեցին,
 Այդ սրբազան վայրում երևացին սրանք՝
 Մնտրիապաշտ մոլորության այդ շար ամանները:

իրենց անհավատությունը և ամբարշտությունը
 նրանք այնտեղ շատ խայտառակ վատթար բաներ գործեցին,
 Գրա համար որպես ուրացողներ այնտեղից վտարվեցին,
 և ապաստանելով պետության [մայրա]քաղաքում,
 Չհրաժարվեցին իրենց անօրեն հիմարություններից:
 Այդ պատճառով [նրանց ճակատին] դաջեցին՝ ինչպես
 շարագործների,
 Գատապարտեցին և վերստին վտարեցին⁴⁵:

Հրամանն իսկույն ի կատար ածվեց, որով նրանք իրենց գլխին կապած եղան խոստովանողի և նահատակի պսակը, իսկ այդ գոռոզն ու բոլոր թշվառականներից ամենաթշվառականը բոլորի աչքին երևաց զպես ամբարիշտ և հալածիչ, երբևիցե հանդես եկած խայտառակներից ամենախայտառակը:

15. Բացի այդ, նա ուրիշ վանականների հետ բանտ նետեց նաև սուրբ քաղաքի⁴⁶ սինկելլոս Միքայելին, ենթադրելով, որ նրան, երկարատև լիկանքների դատապարտելով, կկարողանա ծնկի բերել:

Ահա այսպիսիք էին հավատացյալ ու սուրբ արանց հանդեպ նրա գործած տխմարությունները, այդպես էր նա անարգում մեր փրկության համար հայտնված Մարգուն՝ ճշմարիտ աստծուն, այդպես շարշարում ու անուր խոշտանգումների ենթարկում նրա սուրբ սպասավորներին, այն էլ ոչ թե կարճ ու սահմանափակ ժամանակ, այլ իր ամբողջ կյանքի ընթացքում: [16]Նա շարականներ ու ոտանավորներ երգի վերածելով, ստիպում էր երգել: Այդ թվում և շորորոգ ձայնեղանակի «Օրհնեցէք»-ը ութերորդի՝ «Լսիր կույս» երգին հարմարեցնելով և հանգ տալով, կարգադրեց ի լուր ամենքի երգել աստուծո եկեղեցում: Այդ առթիվ պատմում են, որ Թեոփիլոսը սիրում էր երգասացությունը, ինչպես հայրերն իրենց զավակներին, և մի լուսավոր տոնի ժամանակ մեծ եկեղեցում ցույց տվեց իր առատաձեռնությունը՝ նրա կղերին այդ [երգը] կատարելու համար տվեց հարյուր լիտր ոսկի: Ասում են, որ Մաղկազարդի «Ելեք ազգեր, ելեք և ժողովուրդներ» ոտանավորը նրա հոգու ծնունդ է:

17. Այն պատճառով, որ բնությունից նա չէր օժտվել գլխի խիտ մազերով, դրանք նոսր էին, կարգադրեց համայն պետության սահմաններում մարդիկ իրենց մազերը կարճ կտրեն, ոչ մի հոռմայեցու թույլ չտվեց ծոծրակից ցած մազ թողնել, կարգադրությունը չկատարողին խարազանի բազում հարվածներ հասցնել և բերել հոռմայեցի նախնիների վսեմության, քանզի հենց այդպիսի մազերով էին նրանք աչքի

ընկնում: Այդ առթիվ նա օրհնք էլ հրապարակեց՝ ոչ ոք չհամարձակվի ծոծրակից ցած մագ թողնել:

18. Անհրաժեշտ էր պատշաճ ձևով տնօրինել նաև իր և իր ընտանիքի գործերը, քանզի հինգ դուստրերի հայր էր, բայց շուներ արու գավակ: Ամենակրտսեր դստեր, Մարիային, որին նա մյուսներից անշափ շատ էր սիրում, որոշեց ամուսնացնել: Դստեր ամուսինը կոչվում էր Ալեքսիոս, մականունը՝ Մուսելի⁴⁷: Նա գեղեցիկ արտաքինով, ծաղկուն հասակով մեկն էր, սերում էր Կրենիտների տոհմից⁴⁸, հայերի երկրից: Նա բնակվում էր ակրոպոլսի կողմում, այսպես կոչված Կրենիտիսսայի կացարաններում: Թեոփիլոսը նրան շնորհեց նախ անթիպատ պատրիկի պատվաստիճանը՝ իր դստեր գուրգուրելու համար, այնուհետև՝ մագստրոսի, իսկ վերջում նրան կեսար էլ հռչակեց և, մեծաթիվ գորքեր տալով, կարևոր գործով կանգոբարդիա ուղարկեց: Նա գնաց և հաջողությամբ կատարեց իր պարտականությունը՝ ըստ կայսեր ցանկություն: Դրա պատճառով կայսեր սերը նրա նկատմամբ գնալով ուժեղանում էր, բայց միաժամանակ բորբոքվում էր և մարդկանց նախանձը: Ոմանք սկսեցին վատաբանել և չարախոսել նրան, թե իրը աչք ունի թագավորության վրա և պիտի որ ժամանակ գա, երբ այրը հաղթի թոյին⁴⁹: Կեսար Ալեքսիոսը, լսելով իր դեմ հորինված զրպարտանքի մասին և մարդկանց նախանձից երկյուղելով, շատ պաղատեց կայսեր՝ զթա և թույլ տա վանք բաշվի: Բայց հենց Թեոփիլոսը չհամաձայնվեց դրան՝ որպեսզի դուստրը այրի շմնա: Այդ պատճառով ահա հիշյալ կեսարը շատ խաղաղ կյանք վարեց, շարունակելով իր պետական ծառայությունները: Բայց երբ Թեոփիլոսը որդի ունեցավ՝ Միքայելին⁵⁰, իսկ իր դուստրը՝ կեսարի կինը վախճանվեց, նրան այն աստիճան պատվեց, որ նրա աճյունը արծաթապատ դագաղի մեջ ամփոփելով⁵¹, շիրմի վրա յամբերով հրահանգ փորագրեց, թե մարդ ինչպիսի հանցանք էլ գործի, եթե նա ապաստանի այնտեղ, նա անձեռնմխելիության իրավունք ունի: Ինչ վերաբերում է Ալեքսիոսին, ապա նա թաքուն կերպով հեռացավ և վանականի սքեմը հագավ: Երբ Թեոփիլոսին չհաջողվեց նրան համոզել հրաժարվել վանականի սքեմից, այն բանի համար, որ նա չկամեցավ իր հետ լինել և նախընտրեց մի ինչ-որ ծածուկ անկյունում ապրել, բազում պարսավանքների ենթարկեց, սակայն վերջում ներեց, որպես պարզև խրիսուպոլսում գտնվող կայսերական վանքը շնորհեց⁵², ապա Բյուրսեոսի վանքը, ինչպես և այն, որ էլեայում է գտնվում, բայց Ալեքսիոսը մնում էր խրիսուպոլսի [վանքում]: Երբ մի օր նա պտույտի

գնալով, եղավ Անթեմիոսի թաղում, որտեղ այն ժամանակ գտնվում էր կայսերական զինանոցի շենքը և ասում էր, թե յուրաքանչյուր վանք իր կառուցողի անունն է անմահացնում, կայսրը նրան ստիպեց գնել այդ շենքը և սեփական [վանք] կառուցել: Այդ բանը կատարվեց կայսրուհի Թեոդորայի, իր գոթանշի միջոցով⁵³: Նա շատ գեղեցիկ ձևափոխեց այն, վանքի կերպարանք տվեց, իսկ կյանքին հրաժեշտ տալուց հետո այնտեղ ամփոփվեց: Ասվածի վկան են շիրմը և նրա վրայի իր գիմաքանդակը: Ալեքսիոսի եղբայր Թեոդոսիոսն էլ իր կից թաղվեց: Նա արժանացել էր պատրիկի պատվաստիճանին և իր փայլուն կենցաղավարության բազմաթիվ ապացույցները թողեց այդ վանքում:

19. Հագարացիները նեղություն էին պատճառում, Իբրահիմի⁵⁴ բազմաբյուր զինվորները հոռոմայեցիների վրա արշավանքներ էին գործում: Թեոփիլոսը ինքնասիրությունից և սխրանքներ կատարելու ցանկությունից դրդված պատերազմի է գնում, մտածելով միայն քաջության ու խիզախության մասին: Անգամ եթե որևէ վախ էլ զգում էր, այն էլ փարատում էր ու վանում իր հետ եղող այրերի պատերազմական փորձն ու արիությունը: Այդ այրերը կոչվում էին Թեոֆորոս և Մանուիլ⁵⁵: Մանուիլը շատ խիզախ մարդ էր, բոլոր հակառակորդներին քաջ հայտնի, քանզի նա ծննդով հայ էր⁵⁶: Լեոնի [թագավորության] ժամանակ նա Անատոլիկոն բանակաթեմի զորքերի հրամանատարն էր, իսկ [Թեոփիլոսի] նախորդը՝ Միքայելի օրոք՝ առաջին ախոռապետը. սրան պրոտոստրատոր են անվանում: Մենք պատմելու ենք նաև Թեոֆորոսի մասին, թե ինչու և ինչպես Պարսկաստանից սերելով, կայսրը ծանոթացավ նրան և կնության տվեց իր քրոջ: Թագավորական ծագումով մի պարսիկ, դեսպանությամբ Կոստանդնուպոլիս գալով, ապօրինի, ծածուկ ու զաղտնի կենակցությամբ որդի ունենալով՝ հիշյալ Թեոֆորոսին, վերադարձավ իր երկիրը: Պարսկական անխախտ օրենքի համաձայն ոչ ոք չի կարող գահին նստել, եթե նա թագավորական ընտանիքից չի սերում: Անդադար պատերազմների, հագարացիների հալածանքների պատճառով թագավորական տոհմի ներկայացուցիչներն այստեղ-այնտեղ տարագրվելով սպառվել էին: Պարսկաստանում ապրողների շքանուն համառ կերպով լուրեր էին տարածվում, թե Բյուզանդիոնում Թեոֆորոս անունով (այն ժամանակ իր հոր կողմից նորածնին այդ անունն էր տրվել) մեկը կա, դրա համար պարսից մեծամեծները որոշեցին թաքուն մարդիկ ուղարկել նրան հետամուտ լինելու: Հասնելով մեր [մայրաքաղաքը], նրանք դժվարությամբ գտան նրան (նա մոր հետ Օբսիայում⁵⁷ էր բնակվում): Քանի որ իրենց որոնածին

ճանաչեցին ու բացահայտեցին ոչ միայն նրա պատկերից, այլև բնավորութունից ու մարմնի նշաններից, դրա վրա գումարած նաև հարեվաններից մեկի վկայությունը, թե այդ կինն իրոք պարսկի հետ հարաբերություններ է ունեցել (գոյություն չունի գաղտնիք, որի մասին շատերը չիմանան), ուղարկվածներն իրենց ինքնությունը բացահայտում են կայսեր և տեղեկացնում իրենց գլխին եկած դժբախտության մասին: Նրանք խոստանում են նրան խաղաղություն, հաշտություն և [պարսից] համայն ժողովրդի հպատակեցում կայսեր, եթե նա չմերժի իրենց խընդրանքը և [Թեոֆորոսին] իրենց տա: Կայսրը նրանց խոստումներից ուրախացավ և համոզվելով, որ իրողությունն այդ է, որ կա, Թեոֆորոսին թույլ տվեց բնակվել արքունիքում և ուսմամբ ու կրթությամբ պարապել:

20. Թեոֆորոսի մասին գոյություն ունի և մի այլ վարկած (լավ է երկուսի մասին էլ խոսել), որը թեև նախորդից սկզբնական մասով մի փոքր տարբերվում է, մնացածում գրեթե նման է, համընկնում է վերոհիշյալին: Այս երկրորդ վարկածի համաձայն Թեոֆորոսի ապօրինի հայրը ամենևին էլ դեսպան չէր: Սովորաբար պատերազմների ժամանակ տեղի ունեցող ինչ-որ դեպքի ժամանակ, սրա հայրը ևս, որ թագավոր էր, կամ գուցե թագավորի մերձավոր ազգականներից, Պարսկաստանից փախչում է և գալիս մայրաքաղաք, որտեղ թշվառ կյանք էր քարշ տալիս: Ահա այստեղ նա աշխատում էր մի խանութպան կնոջ մոտ, որին սիրեց և այնուհետև օրինական կարգով Թեոֆորոսին ունեցավ: Սակայն մարդը վախճանվեց, իսկ պարսիկները աստղաբաշխության ու գուշակության միջոցով (ասում են, թե պարսիկների շրջանում այդ գիտությունները մինչև օրս ծաղկում են) տեղեկանալով Թեոֆորոսի գոյության մասին, երբ նրան հետամուտ էին՝ գոյություն ունի՞ արդյոք որևէ տեղում թագավորական ցեղից սերող մեկը, և իմանալով, որ իսկապես կա, անհապաղ գնում են Կոստանդնուպոլիս՝ իրենց որոնածին գտնելու: Երբ նրան հայտնաբերեցին, իրողությունը հայտնի դարձավ կայսեր: Երկիր վերադարձած նվիրակների միջոցով Պարսկաստանում բոլորին հայտնի դարձավ Թեոֆորոսի հայտնաբերման ու գոյության մասին, և բոլորը լավ ու ցանկալի համարեցին հագարացիների դեմ մի ապստամբություն կազմակերպել և մտնել հռոմայեցիների գերիշխանության ներքո, եթե բախտն ունենան արժանանալու [իրենց] ցեղակից առաջնորդի⁵⁸: |21| Այնպես պատահեց, որ պարսից առաջնորդ Բաբեկը հինգ տարի էր, ինչ յոթ հազար հոգով ապստամբել էր ամերմունիի⁵⁹ դեմ: Ահա Բաբեկը, սեր տածելով դեպի Թեոֆորոսը և Սարակինոսի դեմ ապստամբած լինելու համար երկյուղ զգալով, մուտք է գործում հռոմեական պետության սահմանները, գալիս Մինոպ քաղաքը և սեփական անձը և համայն ժողովրդին հպատակեցնում կայսեր⁶⁰: Այդ էր պատճառը, որ Թեոփիլոս կայսրը Թեոֆորոսին շնորհեց պատրիկի պատվաստիճանը և կնության տվեց իր քրոջ: Թեոփիլոսը կարգադրեց նաև, որ պարսիկներից յուրաքանչյուրը բարեկամանա, խնամիական կապեր հաստատի հռոմայեցիների հետ, նրանցից շատերին շնորհեց թագավորական ընտանիքին պատկանող անձանց վայել պաշտոններ: Բացի այդ, նա նրանց զինվորագրեց, «Պարսկական» կոչվող մի գունդ ստեղծեց և հռոմայեց, որ նրանք միանան հագարացիների դեմ պատերազմի գնացող հռոմայեցիների բանակին⁶¹:

22. Թեոփիլոսը այս բոլորից քաջալերված, մանավանդ որ այլուստ էլ տեղյակ էր նրանց գործած սխրանքների մասին, հագարացիների և մեր վրա արշաված Իբրահիմի դեմ պատերազմի գնաց: Երբ սարակինոսների առաջնորդն ու Թեոփիլոսը մերձեցան միմյանց, կայսրը իր անելիքի մասին խորհրդի կարիք ունեցավ: Մանուիլն ասաց, թե նպատակահարմար չէ, որ հռոմայեցիների կայսրը մենամարտի ամերմունիի դեմ, այլ մի զորամաս վերցնելով, թող ճակատի թշնամիների դեմ և այդ բանն անի ցերեկը: Ինչ վերաբերում է Թեոֆորոսին, ապա նա գտնում էր, որ կայսրը պետք է ռազմաշարքի գլխին լինի, հարձակման անցնի գիշեր ժամանակ՝ պարսից հետևակազորով, իսկ եթե կարիք զգացվի, հեծելազորը գործի անցնի և օղակի թշնամիներին: Սակայն նա չկարողացավ կայսեր համոզել, քանզի շատերը կայսեր ասացին, թե Թեոֆորոսը ցանկանում է սեփականացնել հռոմայեցիների փառքը, դրա համար է ուզում գիշեր ժամանակ պատերազմել: Բոլոր դեպքերում որոշվեց ճակատամարտը տալ օր ցերեկով: Իբրահիմը կամ պարժենկոտությունից, գուցե և երկյուղից դեպի կայսրը, զորքի մի մասն առնելով հեռացավ և կայսեր դեմ պատերազմի ուղարկեց Աբուխազարին՝ ութ բյուր զինվորներով: Թեև երկար ժամանակ երկու կողմերն էլ շատ համառ ու քաջաբար կռվեցին, ի վերջո սխուրեք⁶² իրենց գոմեստիկոսով տեղի տվեցին ու ստիպվեցին փախուստի դիմել: Դրա վրա Թեոփիլոսը, վախենալով իր անձը վտանգի ենթարկել, կայսերական փաղանգով և երկու հազար պարսիկներով, որոնց մեջ էր Թեոֆորոսը, փախավ ու մի լեռան վրա փրկվեց: Մինչև երեկո նրա շուրջը կատաղի կռիվ էր, սարակինոսները հույս ունեին կայսեր գերի վերցնել, իսկ վերջինիս պաշտպանները ջանում էին, որ նա թշնամիների ձեռքը չընկնի: Երբ արդեն մթնեց, կայսեր հետ եղողները ծափ էին տալիս, եր-

գում էին, ձևացնում, թե ուրախության մեջ են: Նրանք փանդիոններով, փողերի ձայնով օդն էին թնդացնում, ուզենալով թշնամիների մեջ երկ- յուղ տարածել: Այդպես էլ եղավ: Նրանք վախենալով հարձակման են- թարկվել ու շրջապատման մեջ ընկնել, վեց մղոն նահանջեցին: Իրենց տրված այդ փոքր հնարավորությունից օգտվելով, կայսեր շուրջ եղող- ները գիշերով հեռուն փախուստի դիմեցին ու փրկվեցին, կայսեր լքած և թշնամիներին թիկունք ցույց տված զորամասի մոտ մաղապուրծ եղան: Կայսրն իրեն լքած զորամասին շատ նախատեց, իսկ Թեոֆո- բոսի զինվորներին արտակարգ փառք ու պատվի արժանացրեց: Այդ էր պատճառը, որ պարսիկները Թեոֆոբոսին շատ, կաթոգին սիրեցին և ինչ-որ անձառելի բերկրությունից թևավորված աղաչում էին նրան գլխավորի իրենց պատերազմը հագարացիների դեմ, հավաստիացնում նրան, թե իրենց անպարտելի զորությամբ կհաղթեն նրանց: Այդ էր պատճառը, որ կայսրն էլ էր ուզում, որ Թեոֆոբոսը իշխի նրանց վրա⁶⁵:

23. Հաջորդ տարին Թեոփիլոսը՝ զորքի գլուխն անցած դարձյալ պատերազմի է գնում և իրենց նախորդ հաղթանակից շատ ինքնավստահ դարձած ու գոռոզացած իսմայելացիների հետ բախվում Խարսիանոն [բանակաթեմում], շատերին՝ շուրջ քսանհինգ հազար հոգու գերեզմա- րում և մեծ հաղթանակով մայրաքաղաք վերադառնում⁶⁶: Հագարացի ռազմագերիների մեջ կար և ձեռքերի ճարակությամբ աչքի ընկնող մե- կը: Սխուլերի դոմեստիկոսը գրավոր դրվատեց ու վկան դարձավ պա- տերազմում նրա ցուցաբերած քաջագործությունների, հաստատեց, որ նա վարպետ է ձիավարության մեջ, Ֆիզիկական ամեհի ուժով օժտ- ված և ձի նստած կարող է մեծ հմտությամբ ու վարպետությամբ եր- կու նիզակով գերազանցել իր վրա հարձակվողներին: Երբ ձիարշա- վարանում կատարվում էր դոմեստիկոսի հաղթական շքերթը, առջևից այդ ռազմագերին էր գնում, պարթևահասակ ու փառահեղ, կարծես իր մասին ասված խոսքերի հաստատում: Կայսրը, որ մի անգամ տեսել էր նրան, ապա և նրա մասին ասված դրվատական խոսքերից հափըշ- տակվել, հրամայեց մարդուն ձի նստի և, երկու նիզակ վերցնելով, ամբողջ քաղաքին ցույց տա իր հմտությունն ու կտրիճությունը: Երբ այդ բանը կատարվեց, և նրան ականատես եղած ավելի անտեղյակ մարդիկ բավականություն ստացան, Թեոֆոբոս Կրատերոս կոչվածը, որը շատ շանցած գլխավորեց 42 սուրբ վկաների փաղանգը, մոտենա- լով կայսրն՝ սկսեց ծիծաղել հագարացու վրա, ասելով, որ նա ոչ մի քաջարի ու զարմանալու բան էլ չարեց: Կայսրը դրանից զայրացած

ասաց. «Իսկ դու, ո՛վ կնարարո⁶⁵ ու անարի, կարո՞ղ ես ինքդ նման քան անել»: Նա իսկույն պատասխանեց. «Ո՛վ կայսր, ես չեմ սովորել ներու նիզակ օգտագործել և չեմ կարող, քանզի պատերազմում նման իսմարուսյան կարիքը չկա: Բայց ես, օգտագործելով մեկ նիզակ, աս- տուծով հաստատ վստահ եմ, որ նրան ձիուց գետին կգլորեմ»: Կայսրը, չհարողանալով տանել նրա հանդգնությունը, իր կյանքով երզվեց, թե սրբին⁶⁵ մահվան կղատապարտի, եթե նա իր ասածը գործով չհաստա- տի: Թեոֆոբոսը ձի նստեց և նիզակն առնելով, մի քանի շրջանցում- ներով սարակինոսին իսկույն գետին գլորեց, թույլ չտվեց նրան այլևս գոռոզանալ: Կայսրը, տեսնելով սարակինոսին մի ներքինու և ոչ ինչ- որ քաջարի մարդու կողմից գետին տապալված, ամաչեց: Նա խորա- մանկ էր, պատկառելով այրի առաքինությունը, ինչպես և քաղաքա- ցիներից ամաչելով, նրան հանդերձներ ու զգեստներ նվիրեց:

24. Դարձյալ գարուն բացվեց, և երկու կողմերն էլ պատերազմի պատրաստություն էին տեսնում: Թեոփիլոսը, մեծաքանակ զորք հա- վաքելով, սարակինոսների դեմ արշավեց, իր հետ տանելով բանտից ազատված սուրբ Մեթողիոսին⁶⁷: Առաջին անգամը չէր, որ Մեթողիո- սին իր հետ էր տանում, այլ մշտապես այդպես էր անում և նրան իր մոտ պահում, կամ որովհետև նա իրեն, Մեթողիոսին հատուկ իմաս- տությամբ մթին և շատերի համար անհասկանալի հարցերը իրեն պար- զում, հասկանալի էր դարձնում (Թեոփիլոսը շատ էր սիրում հետա- զոտել անծանոթ բաները), կամ էլ զգուշանալով նրա հնարավոր որևէ խռովությունից, իր՝ սրբապատկերների դեմ մղած պատերազմի պատ- ճառով, քանզի հայտնի էր, որ այրը շատ էր հարգում ու ակնածում քաղաքացիների բարեպաշտությունն ու աստվածասիրությունը: Դրա համար ահա նա խոհեմ էր համարում նրան իր հետ տանել և շփոթել հետևում: Երբ զորքերը բախվեցին միմյանց, և իսմայելացիները գե- րակշռության հասան, կայսրն ընկավ թշնամիների օղակի մեջ, և նրա կյանքին վտանգ էր սպառնում: Սպարապետ⁶⁸ Մանուիլը սարսափելի, շատ սարսափելի բան համարեց կայսեր գերեզմարությունը և իր զին- վորներին գոտեպնդեց հետևյալ խոսքերով. «Ո՛վ զինվորներ, մեղունե- րից ամաչեցեք, որոնք սիրուց տարված թռչում են մայր մեղովի⁶⁹ հետե- վից»: Նա ձեռքեց օղակը, նետվեց ներս, ինչպես իր կորյունների հա- մար նետվող առյուծը, կայսեր որոնելով: Նա նրան գտավ հոգնատանջ, վախեցած՝ փրկվելու հույսը կտրած: Թեոփիլոսը պատճառաբանում էր, թե իբր չի ցանկացել փախչել՝ լքելով զինվորներին: Մանուիլն ասաց նրան. «Ո՛վ կայսր, եկ, հետևիր ինձ, թշնամու օղակը կտորոզին և

շատերին կոտորողին»: Երբ Մանուիլը [շրջապատումից] դուրս գալով, տեսավ, որ սարսափահար եղած ու սահմոկած կայսրն իրեն չի հետևել, բազում զինվորներով դարձյալ ճեղքեց օղակը, ցանկանալով նրան դուրս բերել: Երբ իրեն այս անգամ ևս չհաջողվեց նրան դուրս հանել, կայսեր շրջապատող օղակը երրորդ անգամ նա քաջաբար ճեղքեց և Թեոփիլոսին այնքան մոտեցավ, որ նրան կրող ձիուն փոկերով կապեց և դուրս քաշեց: Այն վախը, թե հոռոմայեցիների կայսրը կարող է գերի ընկնել և թշնամիների կոխան դառնալ, խռովել էր մարդու հոգին: Դրա համար նա փախուստն առավել արագությամբ ու հմտությամբ կատարեց, կայսրին սպառնաց սպանել, եթե իրեն չհետևի: Փոքրաթիվ զինվորներ մարտով ապահովում էին նրանց փախուստը, որով Մանուիլը հագիվհազ կարողացավ կայսեր փրկել վերահաս վտանգից և հասցնել իր բանակատեղին: Կայսրը նկատի առավ դա, Մանուիլին ըստ արժանվույն պատվեց, պետք եղած նվերները շնորհեց և հաճախ նրան իր բարեբարն ու փրկիչն էր անվանում:

25. Բայց նախանձը հաղթեց նրան և նա, ով բազում, բյուրավոր թշնամիների դեմ սխրանքներ էր գործել, թշնամուց կայսեր փրկել, պարտվեց սակավաթիվ չուրայինների կողմից: Նրան հիմարոքեն զըրպարտեցին ու ամբաստանեցին պետական դավաճանության ու դավադրության մեջ և նա, տեսնելով, որ իր նկատմամբ մարդկանց նախանձը անշափ շատ է (այդ մասին նա իմանում էր իր հավատարիմ մի մարդու կողմից, որ անցյալում իր՝ Մանուիլի ծառան էր, իսկ տվյալ պահին բախտի բերմամբ ծառայում էր Թեոփիլոսին որպես մատուլակ, հենց նա իրեն ասաց, թե կայսրը որոշել է իրեն կուրացնել), հանդգնում է ապստամբության և փախուստի դիմում հազարացիների մոտ, որոնք համարելով նրան նշանավոր մարդ, մեծ պատիվների արժանացրին⁷⁶: Նա մեծապես նեղում էր [սարակինոսներին] սահմանակից կորմատների⁷⁷ կողմող թշնամիներին և իր մեծ փորձով ու արտակարգ խոհեմությամբ նրանց դեմ մեծ հաղթանակներ տանում: Կարևոր է ասել, որ նա այդ սխրանքները գործում էր [արաբական] բանտերում գտնվող հոռոմայեցի ռազմագերիներով, որոնց համար երաշխիք էր տվել, թե փախուստի չեն դիմի: Ասում են, թե այն ժամանակ նրանք նվաճեցին և ամերմումնիին հպատակեցրին Խորասանը և ոչ միայն իրենց բազությամբ, այլև իրենց արտասովոր ու զանազանվող արտաբինով: Նրանց այլատեսակ հանդերձանքն ու տարբեր լեզուն թշնամիներին երկյուղով էր պատում: Մանուիլը փրկեց [սարակինոսներին] նաև իրենց վնաս հասցնող ու պատուհասող բազում վայրի գազաններից և [սարակինոս-

ներին] մեծ բարիք գործելով, շատ սիրվեց և իր՝ առաջնորդի⁷², և նրա ծերակույտի կողմից:

26. Կայսրը, լսելով այդ բոլորի մասին, զղջաց, շատ վշտացավ, զիմեց ամեն քայլի՝ այրին հետ կանչելու, նրա վերագարձը գլուխ բերելու համար: Պատմում են, որ այն ժամանակ բանտարկված ռազմագերիների փոխանակության գործով գնացող վանական Իաննեսին⁷³ հանձնարարված էր Մանուիլի հետ հաշտության մասին բանակցություններ վարի և նրան հայրենիք վերագարձնի. այդ առթիվ այդ վանականի և նրանից առաջ այնտեղ բազում գնացողների միջոցով նրան խրիստովու⁷⁴ ուղարկեց և անձեռնմխելիության մասին երզմնագիր: Իաննեսը հիշյալ [փաստաթղթերով] այնպես բացահայտ շնորհիպեց ու շտեսակցեց [Մանուիլի] հետ, այլ շատերից ծածուկ ու թաքուն: Թեոփիլոսի առաջարկությամբ Իաննեսը մեր երկրից ուղարկվեց զգեստները փոխած, նմանեցված Երուսաղեմ ուխտի գնացող ցնցոտիազգեստ իբերներին և վանականներին: Ահա նրանց մեջ խառնելով, նրան Բաղդադ⁷⁵ ուղարկեց, Մանուիլի ապրած տանը հաճախելու որպես մուրացիկ և նրան հայտնելու կայսեր զղջման մասին: Որպես ասածների վկա նրան տվեց կայսեր թալիսմանն ու խրիստովուլը, որոնք նրան ավետում էին [կայսեր] համակրությունն ու իր գործած հանցագործությունների կատարյալ ներում⁷⁶: Մանուիլը, երբ իր ձեռքն առավ դրանք, հոգին ալեկոծվեց, նա մտածում էր տունդարձի մասին: Բայց քանի որ և՛ անցած ժամանակը, և՛ թշնամիների դեմ նրա մեծագործությունները, որոնց մասին մենք վերը պատմեցինք, ոչ թե նվազեցրել, այլ ընդհակառակը օրավոր աճեցրել էին արաբների վստահությունը նրան ձի նկատմամբ, նա դիմում է ամերմումնիին՝ ասելով, թե մեծ ցանկություն ունի հոռոմայեցիների դեմ արշավելու՝ վրեժ լուծելու համար կայսեր առջև իրեն ամբաստանած թշնամիներից, որոնք Կապադովկիայում են բնակվում: Իր ծրագիրը էլ ավելի հավաստի ներկայացնելու համար նա խնդրեց, որ իրեն ընկերակցի նաև ամերմումնիի որդին: Իսմայիլը⁷⁷ խնդրանքին հավանություն տվեց և նրան ուղարկեց՝ ում դեմ որ նա ցանկանում էր: Մոտենալով հոռոմայեցիների սահմաններին, նա իր զաղտնիքը բացում է Կապադովկիայի զորավարին⁷⁸ հոռոմայեցիների երկիր վերագառնալու իր ցանկությունը մասին: Միաժամանակ նա հրահանգեց, որ անհրաժեշտ է այս տեղում դարան ու որոգայթ լարել, որպեսզի երբ ես այնտեղ հասնեմ, սարակինոսների հրոսակները մի այլ տեղ ուղարկելով, դարանակալողների հետ ինքս գամ հոռոմայեցիների երկիրը: Այդպես էլ եղավ: Երբ նա մոտեցավ պայմա-

նաժողոված վայրին, կաթոգին գրկախառնվեց Իսմայիլի որդուն և ասաց. «Որդյա՛կ, ողջ-առողջ գնա դեպի հայրդ: Իսկ ես, իմացիք, գնում եմ հենց իմ իսկական կայսեր ու տիրոջ մոտ»: Եվ այսպես, նա ողջ-առողջ այնտեղից եկավ մայրաքաղաք⁷⁹, Վլախեռնայի սուրբ տաճարը, քաջ գիտեմալով, որ Թեոփիլոսը իր նկատմամբ մեծ վստահություն է տածում: Եվ ահա նա ստանում է մագիստրոսի պատվաստիճանը և այսուհետև դառնում նրա որդիակիցը⁸⁰, առաջ քաշվելով նաև սխոլերի դոմեստիկոսի աստիճանին: Կան և պատմողներ, որոնց համաձայն Մանուիլը, ճիշտ է, փախուստի դիմեց հազարացիների մոտ և, ինչպես ասվեց, վերադարձավ Թեոփիլոսի ջանքերով, բայց նա ոչ թե Թեոփիլոսի ժամանակ, դավաճանության մեջ մեղադրվելով, փախուստի էր դիմել, այլ Միքայել Թվլատի, Թեոփիլոսի հոր, կամ այն պատճառով, որ ատում էր նրան, կամ էլ երկյուղելով նրա վաղեմի սխակալութունից:

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք է ձեռնադրվում Իաննեսը⁸¹, ապրիլամսի մեկին, կիրակի օր: Նա ստացավ այդ կոչումը որպես իր ամբարշտության ու անհավատության համար մրցանակ, այն բանի համար, որ չէր երկրպագում սրբապատկերները:

27. Թեոփիլոսը պրպտող միտք ուներ, նա շատ էր ուզում իմանալ ապագա կայսրերի մասին: Նա ոմանց միջոցով իմացել էր, որ այդ պատերազմների ժամանակ գերվել էր մի հազարացի կին, որ կանխագուշակելու շնորհք ունի: Թեոփիլոսն այդ կնոջ իր մոտ կանչեց և հարցուփորձ արեց՝ ովքեր են բազում տարիներ թագավորելու: Նա գուշակեց, թե «Քո գահը ժառանգելու են որդիդ ու կինդ», և այնուհետև ասաց, թե գահին երկար ժամանակով տիրելու են Մարտինակիոսները: Դրա վրա Թեոփիլոսը տեղն ու տեղը այդ Մարտինակեսին, որ իրեն ինչ-որ ազգական էլ էր գալիս, վանական խուզեց, իսկ նրա տունն էլ աստուծո և վանականների կացարանի վերածեց: Բայց այդ կինը ոչ միայն դա, այլ շատ ուրիշ լինելիքների մասին գուշակեց, նա հայտնեց, թե Իաննեսը հեռացվելու է պատրիարքական աթոռից, աներկբա ասաց սրբապատկերների վերականգնման մասին: Դա Թեոփիլոսի հոգին տրտմութամբ լցրեց, նա չէր հաշտվում այդ մտքի հետ, դրա համար նա անվերջ, բազում անգամներ այդ մասին խոսեց իր կնոջ հետ, ապա և լուսթիս Թեոկտիստոսին հորդորեց և բազում երդումներով հարկավորեց, որպեսզի ո՛չ Իաննեսը արսորվի, ո՛չ էլ սրբապատկերները արժանանան երկրպագության: Թեոփիլոսը թագավորության շուրջ այդքան պրպտումներ ու որոնումներ կատարեց, որ Իաննեսի տաշտագուշակութամբ հստակ տե-

սավ ապագայում իշխանությունը ստանալիք Վասիլին: Կինը բացահայտեց նաև Կոստանդին Տրիֆիլիոսի հետ կատարվելիքի մասին՝ ընդառաջ գնալով Թեոփիլոսի՝ այդ մասին իմանալու աղաչանքին ու ցանկությանը: Նա ասաց, թե Վասիլի թագավորության օրոք [Կոստանդին Տրիֆիլիոսն] ու իր որդիները հոգևորականի սքեմ են հագնելու, ինչ որ եղավ: Նա գուշակեց նաև զինվորական ցուցանակների պատասխանատուի մասին, թե մահապատժի է ենթարկվելու ձիարշավարանի սֆենդոնետմ, և որ նրա ունեցվածքը գրավվելու է հօգուտ կայսերական գանձարանի: Այդ բոլորը համաձայն Պլատոնի...⁸²

28. Հաջորդ տարի և՛ հազարացիները, և՛ Թեոփիլոսը դուրս եկան միմյանց դեմ պատերազմի, բայց, իրարից երկյուղելով, բացարձակապես ոչինչ չարած, չուրաքանչյուրն իր երկիրը վերադարձավ: Այդ նույն ժամանակները և՛ հազարայի խաքանը, և՛ Պեխը⁸³ Թեոփիլոս կայսեր մոտ դեսպաններ ուղարկեցին, թույլտվություն խնդրելով կառուցել իրենց կողմից Սարկել կոչվող բերդը⁸⁴, որ թարգմանաբար Սպիտակ տուն է նշանակում: Այն գտնվում է Տանայիս գետի⁸⁵ մոտ, որ այս կողմից պածիկանների⁸⁶, իսկ այն կողմից՝ խազարների միջև սահմանագիծ է: Խազարների՝ ամեն տարի փոփոխվող երեք հարյուր տաքսետոսներ⁸⁷ այն կողմում են տեղակայված: Թեոփիլոսը խնդրանքին ու աղերսանքին ընդառաջ գնաց և սպաթարոկանդիդատ Պետրոնասին՝ մակաևունը Կամատերոս, կայսերական խելանդիոններով և Պափլագոնիայի կատեպանով այնտեղ ուղարկեց, հրամայելով նրանց հայցը գլուխ բերել: Պետրոնասը հենց որ հասավ Խերսոն, երկայն նավերն այնտեղ մի մոտիկ տեղում քաշեց ցամաքը, իսկ զինվորներին կլոր նավերի մեջ նստեցնելով, նավարկեց մինչև Տանայիս, այնտեղ, որտեղ պետք էր նրանց համար քաղաք⁸⁸ կառուցել: Այն պատճառով, որ տեղում քարը պակասում էր, նա փոքր գետաքարերից կիր պատրաստեց, իսկ կավից էլ հնոցի մեջ աղյուսներ թրծելով, բազմաթիվ բանվորների օգնությամբ իրեն հանձնարարված գործը հոյակապ գլուխ բերեց և մայրաքաղաք վերադարձավ: Ելնելով տեղացի մարդկանց հետ ունեցած իր շփումից և երկրի մասին ձեռք բերած ծանոթությունից, նա Խերսոնի վերաբերյալ կայսեր իր կարծիքը հայտնեց ու խորհուրդ տվեց. «Եթե դու վստահես նրանց իշխաններին ու առաջնորդներին և այնտեղ չհաստատես քո սեփական զորավարներին, չես կարողանա այդ երկրամասի ու վայրերի վրա լիակատար տիրել»: Երբևիցե մեզանից զորավար չէր ուղարկվել նրանց գործերը անօրինելու, ամեն ինչ վարում էր այսպես կոչված պրոտեկտը⁸⁹՝ քաղաքապետի⁹⁰ հետ միասին: Դրա

վրա Թեոփիլոս կայսրը հենց այդ վերոհիշյալ Պետրոնասին ուղարկեց այնտեղ, նկատի ունենալով երկրամասին նրա քաջատեղյակ լինելը, շնորհելով պրոտոսպաթարի պատվաստիճանը և զորավարի պաշտոնը: Կայսրը պրոտոստին ու մյուսներին կարգադրեց անվերապահորեն ենթարկվել նրան: Այն ժամանակներից ահա սկիզբ առավ մինչև օրս հարատևող, այստեղից խերսոնի զորավարներ նշանակելու կարգը⁹¹: Սարկելի կառուցումն ահա այդպես կատարվեց, խերսոնցիներին էլ այստեղից զորավարներ ուղարկելու սովորությունը այսպես սկիզբ առավ:

29. Թեոփիլոսը դարձյալ արշավում է հազարացիների դեմ, այս անգամ ավելի մեծ ուժերով, որովհետև չէր ուզում իր հորից պակաս խիզախ երևալ: Նա ավելի շատ է խորանում Ասորիքի մեջ, ասպատակ սփռելով ու ամայացնելով երկիրը, ավարտելով ու գերեզմարելով, գրավելով ու գետնին հավասարեցնելով երկու քաղաք, այդ թվում և Սոզոպետրան⁹², ամերմումնիի ծննդավայրը, նախապես պաշարելով այն: Ամերմումնիի Թեոփիլոսին նամակ գրեց և կոչ արեց հեռանալ իր ծննդավայրից, բայց նրա ասածին ականջ կախող չկար: Այդ բոլորը կատարելուց հետո, Թեոփիլոսը վերադարձավ մայրաքաղաք, Թեոֆոբոսին պարտավորեցրեց կարգավորել պարսից զործերը և շտապ իր մոտ վերադառնալ: Պարսիկները սակայն Սինոպում նրան ձեռք գցելով, իր կամքին հակառակ թագավոր հռչակեցին⁹³, բայց նա և՛ ամսթից, և՛ կաշսեր վախից դեմ էր գրան, նա հասկացնում էր նրանց, թե այդ հանդնությունն իրենց վրա էժան չի նստի: Դրա վրա նրանք, հակառակ որ կայսեր վախը իրենց էլ ավելի էր համակել, կառչած մնացին իրենց վճռին, [Թեոֆոբոսին] էլ սխիտ էին տալիս: Վերջինս, սակայն, տեղի ունեցածի մասին ծածուկ տեղեկացրեց կայսեր, երզումներով վստահեցրեց նրան, թե կատարվածի համար ինքը մեղավոր չէ, այլ նրանք: Կայսրը ուրախությամբ ընդունեց նրա նախաձեռնությունը և նրան արքունիք հրավիրեց՝ նախկին զիրքին արժանացնելու, բացի այդ նա մնացած [պարսիկներին] բավություն շնորհեց, գործած զանցանքներին՝ ներում, և թույլ տվեց գնան Սինոպ և Ամաստրիս: Սակայն երբ նրանք անչափ բազմացան, բազմամարդ դարձան՝ մինչև երեք բյուր հոգի, կայսրը գտավ, որ նպատակահարմար չէ նրանց ազատ ու անգործ թողնել, նա լուրջ մտածելով, չուրաքանչյուր բանակաթեմն ուղարկեց երկուհազարական հոգի՝ զորավարների հրամաններին ենթակա: Նրանց վրա նա անգամ տուրմարիներ կարգեց: Դրանից է ահա, որ տուրմաները այն բանակաթեմների, որտեղ նրանց ցրեցին, մինչև օրս պարսիկների տուրմանեո են կոչվում: Թեոփիլոսը նրանց հանդնությունը համարեց շատ

վատ ու անամոթ, և դա պատճառ դարձավ, որ նրանց ցրիվ տան ու մասնատեն⁹⁴, իսկ Թեոֆոբոսին էլ՝ շատ շանցած կյանքից զրկվելու: Այդ բանի համար մի երկրորդ պատճառ էլ կար, որի մասին իր տեղում կասվի:

30. Ամերմումնիի իր ծննդավայրի առման ու ավերման առթիվ այնքան տխրեց, որ Բաբելոնում, Փյունիկեում, Կյուլե Ասորիքում, Պաղեստինում և Ստորին Լիբիայում զորահավաք հայտարարեց, կարգադրեց բոլոր զինվորներին իրենց վահանների վրա «Ամորիոն» գրեն, անամոթաբար հասկացնել տալով, որ մտադիր է նրա վրա արշավելու⁹⁵: Զորքը հավաքվեց ու ծովացավ Տարսոնում: Ամերմումնիի հոգին իր ծննդավայրի հետ կատարված խայտառակության առթիվ մոլեգնությունամբ էր բորբոքվել: Նրա դեմ դուրս եկավ Թեոփիլոսը և հասավ Ամորիոնից երեք օրվա ճանապարհ հեռավորության վրա գտնվող Գոբրիենոն⁹⁶: Նրան խորհուրդ էին տալիս Ամորիոնի բնակչությունը տեղափոխել և առայժմ սարակինոսների անկասելի թափի առաջ խույս տալ (ամերմումնիի շատ էր հզորացել և անհամար զորք բերել), բայց Թեոփիլոսը այդ բանը անհարմար գտավ ու անարի, նա ձեռնտու և քաջություն ցուցաբերելու հարմար համարեց [Ամորիոնը] ամրացնել և քաջարի զորավարի խոհեմությամբ այն փրկել: Այդ զորավարը պատրիկ Աեստիոսն էր, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավարը: Այն պատճառով, որ Աեստիոսը աշխատող մարդկանց կարիքն էր զգում, Թեոփիլոսը նրանց էլ ուղարկեց, որպեսզի նա կարողանա թշնամուն ամեն կողմից դիմակայել և հաղթել: Բացի այդ, նա Աեստիոսին հեղեմուններ⁹⁷ ու հրամանատարներ ուղարկեց, մի փոքր անց նահատակված Թեոդոբոս կրատերոսին, Թեոփիլոսին և Բաբուցիկոսին⁹⁸, որոնք ոչ միայն այդ զորքը զխավորեցին, այլև քառասուներկու մարտիրոսաց փառանքը⁹⁹:

31. Երբ սարակինոսների գոռոզացած առաջնորդը զորքի գլուխն անցած եկավ Տարսոն, առանց որևէ մեկի հետ խորհրդակցելու, հարցուփորձ անելու, նպատակահարմար գտավ շարժվելու դեպի Ամորիոն, բայց նախօրոք կամենալով փորձել հոռոմեական բանակի հզորությունը, զորքի մի մասը տալով որդուն, կայսեր դեմ ուղարկեց, դատելով այսպես. «Եթե նա հաղթանակ տանի, ապա բոլոր դեպքերում հաղթանակը կվերաբերի նաև հոր, իսկ եթե հնարավոր չէ հաղթանակ տանել, լավ է տեղում հանդիստ մնալ»: Ահա [ամերմումնիի որդին], իր հետ վերցնելով Ամերին, Մելիտենեի այն ժամանակվա կառավարչին¹⁰⁰, շուրջ տասը հազար թուրք, հայերից բաղկացած ամբողջ բանակով և

Մշխանաց իշխանով¹⁰¹, շարժվեց Դազիմոնի¹⁰² վրա: Քեոփիլոսն էլ իր հերթին նրա դեմ դուրս եկավ, ունենալով պարսիկներից և Արևմուտքից ու Արևելքից հավաքագրած զինվորներից բաղկացած հզոր բանակ: Հասնելով Անզեն¹⁰³ կողմող վայրը, նախքան բախվելը նա ցանկացավ տեսնել հակառակորդների զորաբանակը: Միողների դոմեստիկոս Մանուիլը առնելով [կայսեր], նրան տարավ շրջապատի վրա իր բարձրությամբ իշխող մի բլուր: Կայսեր թվաց, թե սարակինոսների բազմությունն այնքան էլ մեծ չէ: Մանուիլը դրան համաձայն չէր, նա հավատացած էր, թե նիզակների թիվը հավասար չէ զինվորների թվին: Նա խորաթափանց մտածելով, ասաց. «Մ՛վ կայսր, նիզակներից բաղկացած անտառը դու կրկնապատկիր»: Երբ համոզվեցին, որ հակառակորդների զորքը ավելի հզոր է սեփական զորքից, որոշեցին լրջորեն խորհրդակցել: Մանուիլն ու Քեոփոսը խորհուրդ տվեցին թշնամիների վրա հարձակվել գիշեր ժամանակ: Բայց ուրիշներն էլ, բնդհակառակը, ասացին, թե նպատակահարմար է օր ցերեկով հարձակվել: Կայսրը հավանություն տվեց վերջին կարծիքին: Հենց որ լույսը բացվեց, սկսվեց սոսկալի ճակատամարտը, կայսերական տագմաները քաջաբար կռվեցին և, իսմայելացիները ռազմի դաշտը լքելով, փախուստի դիմեցին: Սակայն թուրքերը համառ նետաձգությամբ¹⁰⁴ իսմայելացիներին հետապնդող հոռմայեցիների զինվորներին ստիպեցին դադարեցնել հետապնդումը, իսկ սարակինոսներին էլ համոզեցին կանգնել, փախուստի չդիմել: Նրանք դարձյալ ռազմաշարք կազմեցին և քաջաբար, հեռահար նետաձգությամբ ճակատամարտի ելքի նժարը իրենց կողմը թեքեցին: Հոռմայեցի զինվորները չէին կարողանում մոտենալ նրանց, բացի այդ ի վիճակի էլ չէին հեռվից նկատել նրանց, քանզի սաստիկ [նետահար] էին լինում, և փախուստի դիմեցին, լքելով կայսեր: Այդ բանն անել կամ այդ ուղղությամբ մտածել հանդգնողները կայսերական տագմանների հրամանատարներն ու պարսիկները չէին, նրանք տեղում մնալով ջանում էին ամեն կողմից իրենց շրջապատած և հարվածող թշնամիներից կայսեր փրկել: Նրանք գլխովին կկորչեին, եթե վրա չհասներ գիշերը և յտեղար կարճատև անձրև, որը թուլացրեց հակառակորդների աղեղների լարերը, որոնցով նրանք մարտնչում էին և գերակշռության էին հասել, իսկ իրենց էլ նետերի հարվածներից շունչ քաշել տվեց, մի կերպ փրկվելու հնարավորություն: [32] Երբ եկավ խորը գիշերը, և Մանուիլը պարեկությամբ էր զրաղված, նրա ականջին հասավ պարսիկ զինվորների՝ սարակինոսների լեզվով վերջիններիս հետ խոսակցությունը, նրանց պայմանավորվելը՝ դավաճանել հոռմեական զորքին

և վերադառնալ իրենց նախկին տիրոջ մոտ, որին լքել-հեռացել էին: Մանուիլը լսածը գաղտնի հայտնում է կայսեր և պահանջում նրանից, շսպասելով գերի ընկնելուն, մեծամեծների հետ փրկի սեփական անձը: Կայսեր հարցին՝ «ինչպե՞ս կլինի ինձ հետ մնացած այսքան զինվորների փրկությունը», նա պատասխանեց. «Մ՛վ կայսր, աստծուց փրկվելը միայն բեղ է վերաբերում, իսկ սրանք իրենց գործը շատ շուտ կանօրինեն»: Արշալույսին կայսրը դիմեց փախուստի և փրկվեց խիլիոկոկոսում¹⁰⁵: Դասալիք եղած զորավարները կայսեր մոտ գնալով, ասացին, թե իրենք՝ պատերազմում կայսեր լքողները, ապրելու արժանի չեն և քաշելով իրենց թրերը արտասվալից դրին նրա ոտքերի առջև: Բայց Քեոփիլոսը, իրերի նման զարմանալի ելքից նրանցից ավելի հուզված, ասաց. «Եթե ինձ աստված փրկեց, դուք էլ կփրկվեք՝ թշնամու դեմ մարտնչելով»:

Թշնամիների ռազմագիտական քայլը, պարսիկների գիշերային խոսակցությունը, ապա նաև [նրանց] պայմանավորվելը [սարակինոսների հետ], Քեոփոսի թշնամիներին՝ նրան մահապատժի ենթարկելու կողմնակիցների ձեռքին մի երկրորդ պատճառ ու նրան ամբաստանելու հարմար առիթ եղավ, [33] իսկ ամերմումնիի համար էլ, որ լսել էր տարված մեծ հաղթանակի մասին, Ամորիոնի վրա հարձակվելու: Կայսեր ծննդավայրի վրա արշավող երկու բանակները՝ ամերմումնիի և նախապես համառ մարտնչած նրա որդու, միացան միմյանց և [քաղաքը] օղակի մեջ առան: Քեոփիլոսը, վերադառնալով Դորիլեոն, առաջժամ փորձում էր ամերմումնիին նվերներ տալ, որպեսզի նա [Ամորիոնից] հեռանա, գնա իր երկիրը: Բայց նա, հոգու խորքում պահած լինելով ծննդավայրի¹⁰⁶ առման ու ավերման առթիվ ճաշակած [դառնությունը], տեղի չտվեց, դեռ ավելին, նա արհամարհեց Քեոփիլոսին, նրան անվանեց ստրուկ և երկշտ, ծաղր ու ծանակի ենթարկեց նրան այն բանի համար, որ փորձում է իրեն համոզել [հեռանալ Ամորիոնից] ոչ նախքան դեպքերը, այլ հիմա, երբ նա՝ Քեոփիլոսը, անելանելի վիճակում է գտնվում: Ամերմումնիին իր մոտ ժամանած Քեոփիլոսի դեսպաններին վար դրեց, որպեսզի նրանք դեպքերի ականատես վկաները դառնան: [34] Պաշարումը երկարեց, և քաղաքը կործանումից կխուսափեր, մի կողմը թեև ամեն միջոցով պաշարման մեջ էր այն պահում, սակայն մյուսը համառ դիմադրություն էր ցուցաբերում, երկու կողմերն էլ բազում զոհեր էին տալիս: Հագարացիների ջանքերն ի դերև էին գալիս, նրանց բիթը գետնին քսվեց, քանզի բազում զոհեր էին իրենք տալիս. քաղաքի առումից հետո այնտեղ հաշվեցին շուրջ

յոթնասուուն հազար սպանված: Բայց [Ամորիոնին] վիճակված չէր խուսափել աստծո՝ բարձրից պատուհասող սրից, դրա պատճառը օրըստօրե լայն ծավալ ստացող հերձվածն էր¹⁰⁷, այդ առթիվ սրբու-
 թյունների անարգվելը: Եվ ահա մի ոսմիկ (այդ թշվառականի անունը Բոյիդիցես էր)¹⁰⁸ այն ժամանակ, երբ [սարակինոսները] որոշել էին հեռանալ և խաշտառակ կերպով վերադառնալ իրենց երկիրը, նա սլաքով մի նամակ արձակեց դեպի սարակինոսները, որով հայտնում էր. «Ո՛վ դուք, այսքան տառապելուց հետո որոշել եք գնա՛լ: ձեր այդքան խոն-
 ջանքն ու հոգնությունը ինչ է, իդո՞ւր էին: Արդ, դուք եկեք այն բուրգի մոտ, որի վրա քարե ցլիկ կա դրված, իսկ ցածում՝ մարմարե առյուծ կանգնեցված: Հենց այնտեղ դուք կհանդիպեք ինձ, ձեր կողմնակցին ու համախոհին: Բացի այդ, այստեղ պաշտպանություն ավելի թույլ է, այստեղից ձեզ կհաջողվի գրավել [քաղաքը], իմ ծառայությունն էլ բար-
 ձրը կգնահատեք»: Ընդառաջ գնալով նրա խոսքին, ահա եկան ու գրո-
 հով քաղաք մտան, ձեռք գցածին բախելով ու սրակոտոր անելով: Ոչ ոք չխուսափեց մահից, բոլորը կոտորվում գետին էին փոխում, և ար-
 յունը գետի նման հոսում էր: Ահա այսպես գրավվեց Ամորիոնը, այն ամենամեծընդուն ձեռով անօրհնների ձեռքը մատնվեց, կենդանի մնացին միայն նրանք, որոնք Բաղդադ քաղաքին, այն է՝ բանակաթեմերի մեծա-
 մեծները և ամենաերևելի մարդիկ, նրանց թվում էին և 42 նահատակ-
 ները¹⁰⁹: Բոլոր մնացածները թշնամու սրի զոհը դարձան: Թեոփիլոսը ամերմումնիին երկրորդ անգամ դեսպաններ ուղարկեց, առաջարկեց երկու հարյուր կենտինար ոսկով¹¹⁰ փրկագնել և թշնամիների ձեռքից ազատել ոսգմագերիներին, եթե ոչ բոլորին, թեկուզ իր ազգական-
 ներին և դաշնակիցներին: Ամերմումնին չափազանց գոռոզ ու փքված հետ ուղարկեց և՛ առաջին, և՛ երկրորդ դեսպաններին, ծանակելով Թեո-
 փիլոսին ու նրա հասցեին լուտանքներ թափելով, թե. «Այդքան քիչ կենտինար [ոսկով] եք ուզում փրկագնել, երբ դուք փառամոլությունը որպես նվեր մինչև հազար կենտինար եք ծախսել»¹¹¹: Թեոփիլոսը սրտի նոպա ունեցավ և կարծես ինչ-որ կրակից վառված ու տանջված, հո-
 վանալու համար ջուր էր ուզում: Նրան ձյան ջուր տվեցին: Նրա սրտի տապը թեև մի փոքր իջավ, բայց խմած ջրից էլ թանջով հիվանդացավ, հիվանդություն, որ և իրեն առավ տարավ: Ահա Ամորիոնում կատար-
 վածի մասին այսքան:

35 Հազարացին, իր երկիրը վերադառնալով, հիշյալ զորահրամա-
 նատարներին կալանդների մեջ առնելով, միին բանտում արգելափա-
 կեց: Նա կարգադրեց նրանց տալ միայն մի քիչ ջուր ու հաց: Զնդանում

այնքան մուխ էր, որ կեսօր ժամանակ անգամ լույս չէր մտնում, նը-
 քանք իրար էին ջոկում միայն ձայնից, բացի պահակներից էլ մարդ
 չէին տեսնում և ապրում էին կարծես ամենահեռավոր մի անապա-
 տում: Նրանք ահա ամբողջ յոթը տարի այդ շարշարանքները քաշեցին:
 Մարտ ամսի հինգին Ամորիոնը [թշնամուն] մատնող քրիստոսուրաց
 Բոյիդիցեսը, գալով բանտ, ձայն տվեց Կոստանդինին, խոհեմ ու զար-
 ֆացած այրին (այս Կոստանդինը հիշյալ պատմության համաձայն
 ծառայում էր պատրիկի մոտ)¹¹² ու ասաց, թե բանտարկվածներից և
 ոչ ոք չպետք է իր մոտ լինի և իմ գաղտնիքները լսի: Երբ Կոստան-
 դինն ասաց, թե իր մոտ ոչ ոք չկա, նա շարունակեց. «Եվ իմ մոտ,
 ո՛վ ամենասիրելի ու քաղցր հոգակ, դու գիտես, որ ես քեզ վաղուց
 եմ սիրում, համաձայնվիր պատրիկի հետ վաղը խալիֆայի հետ ա-
 ղոթել և հավատուրաց լինել, որպեսզի սրի ու խոշտանգումների զոհ
 չգառնաք: Խալիֆան դա շատ է ուզում, նա այդ մասին է մտածում, և
 ես օգտակար համարեցի քեզ, հավատարիմ ընկերոջ, տեղյակ պահել: Հա-
 մաձայնվիր առերես նրա հետ աղոթել, իսկ հոգուդ խորքում հավատա
 խորագետ աստծուն: Այդպես վարվելով և դուք չեք զրկվի նրա [շնոր-
 հելիք] հավիտենական կյանքից»: Բայց անպարտելիին այդ խոսքերը
 չմեղկացրին, նա շխարվեց: «Հեռացիր ինձնից, անօրհնություն մշակ,—
 ասաց նա,— հեռացիր», որից հետո գնաց: Նա պատրիկին խոսակցու-
 թյան մասին ոչինչ չասաց, որպեսզի նա հանկարծ թուլակամություն
 հանդես չբերի, այլ միայն տեղեկացրեց, թե վաղը մեզ մահապատժի
 են ենթարկելու: Պատրիկն աստծուն գոհանամ ասաց, իրեն վերաբերող
 ինչ պետք էր արեց, և Կոստանդինի միջոցով իր հետ բանտում գտնվող-
 ներին ոտքի հանեց հսկման: |36| Առավոտյան սարսափազդու արտա-
 քինով մի իշխան եկավ և կարգադրեց բանտից դուրս գան միայն
 գլխավորները: Դուրս եկան քառասուներկու այրեր, որից հետո նա
 կարգադրեց փակել այն: Նա հարցրեց՝ քանի՞ տարի է, ինչ բանտում են:
 Յանկանալով նրանց իր հիմարությունների ունկնդիրներ դարձնել, նա
 այլ դատարկ խոսքեր էլ ասաց: Նրանք պատասխանեցին, թե յոթերորդ
 տարին է և, սուրբ գրքի ասույթներով քաջաբար հակադրվելով նրանց
 ասածներին, մահվան դատապարտվեցին: Երբ եկան Եփրատ գետի
 ափը, ուր կառուցված է նրանց Սամառա քաղաքը, այդ սրիկան փոր-
 ձում էր Թեոդորոս Կրատերոսին գայթակղել, մտածելով, որ գուցե
 կհաջողվի սրան համոզել մահից հրաժարվել: «Բայց դու, ո՛վ Թեոդո-
 րոս,— ասաց նրան,— այդ ինչպե՞ս հույս ունես մահվամբ գնալու առ
 աստված, երբ արհամարհում ես փրկության վերաբերյալ նրա հրա-

հանգնեցրը: Դու անցյալում հողերական շէի՞ր ու հետո աշխարհական դարձել, ձեռքերդ արյամբ շե՞ս պղծել պատերազմներում, դրանք աղտեղութիւններ ու ապականութիւններ շե՞ս ողողել»: Թեոդորոսը տեղն ու տեղը պատասխանեց. «Հենց դրա համար ես շեմ գլանա իմ արյունը հեղել տալ, որպէսզի աստված իմ մեղքերի փրկագին ու քավութիւն համարելով դա, պարգևի ինձ իր արքայութիւնը այնպես, ինչպես քո ծառաներից մեկը, եթէ փախչի և ապա դարձյալ վերադառնալով քեզ սիրելի ծառայութիւն մատուցի, նա ներման կարժանանա և ոչ անբարյացակամ վերաբերմունքի»: Այդ ասելով նա, կարծես օլիմպիական խաղերի հաղթող լինեք, մտով ասպարեզ և, վանելով պատրիկ Կոստանդինին համակած վախն ու երկյուղը, ասաց. «Եկ, ո՛վ Քրիստոսի զինվոր, դու, որ երկրային արքայից նշանակվել ես մեր բոլորի գլխավոր, առաջինն էլ ընդունիր մարտիրոսի պսակը»: Սրբազգայց Կոստանդինն ասաց. «Բայց այդ աստիճանը ավելի քեզ էր վայելում, քանզի դու ավելի քաջ ու հզոր ես, որով դու քեզ առաջինը մահին հանձնելով, ինձ քո հաջորդը կունենաս»: Իրար սիրտ տալով նրանք գնացին դեպի մարտիրոսական մահը՝ յուրաքանչյուրն իր ունեցած աշխարհիկ աստիճանի հերթականութիւնով: Բոլորն ապշել էին, տեսնելով. թե ինչպես նրանք այդպես աներեք ու արի նահատակվեցին: Բայց դա հետագայում կատարվեց¹¹³:

37. Այն ժամանակ Թեոփիլոս կայսրը, շկարողանալով տանել հազարացիներից կրած պարտութիւնն ու խայտառակութիւնը, պատրիկ Թեոդոսիոսին (Բարուցիկոսի անունն այդպես էր) Յրանկիայի ուրբսի¹¹⁴ մոտ ուղարկեց՝ նրանից հզոր ու մեծաթիվ զորք խնդրելու: Նա երբեք էլ չէր համարել, որ պարտութիւն է կրել իր զինվորների թուլութիւն կամ թուլամորթութիւն պատճառով, այլ միայն ու միայն նրանց մարտից խուսափելու և, նույնն է ասել, դավաճանութիւն: Բայց շարաբախտ Թեոփիլոսը (նա այդպիսի հորջորջանք ստացավ պատերազմներում մշտապես պարտութիւն կրելու պատճառով) կօգտվեք իր հրավիրած ալլազգիների ուժից ու հզորութիւնից (ուրբսը ուրախութիւնով համաձայնվեց օգնութիւն տալ կայսեր) և վերստին հազարացիների դեմ կարշավեք, եթէ առաքելութիւն ուղարկված Թեոդոսիոսը մինչ այդ չվախճանվեք: Նրա մահը խանգարեց այդ զորքի մայրաքաղաք գալուն, իսկ կայսեր համակած թանջը նրան դեպի մահ էր տանում և ոչ դեպի զենք:

38. Բայց ժամանակն է Թեոփորոսի հարցին անդրադառնալ և այն բոլորին պարզ դարձնել: Ե՛վ նրա առաջարկութիւնը՝ հազարացիներին

ճակատամարտ տալ գիշեր ժամանակ (այդ մասին վերևում խոսք եղավ), և՛ սարակինոսների հետ տեղի ունեցած գիշերային դադուների խոսակցութիւնը, ապա և բուսած այլևայլ և բազմացած մեղադրանքները՝ պետական դավաճանութիւն մասին, այդ մարդուն դարձրին ատելի ու ահարկու: Եվ քանի որ հնարավոր չէր համառել, նա գիտեք, որ Թեոփիլոսը դուրախաբ մարդ էր, երեսաներով, կանանցով ու մի քանի երեւելի մարդկանցով փախուստի է դիմում դեպի Ամաստրիս (սա պոնտական քաղաք է): Նրա դեմ անհապաղ զորք է ուղարկվում, տեղի է ունենում համառ պատերազմ՝ որպէս կայսեր բացահայտված թշնամու դեմ: Այդ զորքի հրամանատարն էր վիզլայի դրոնգար Օորիֆաս կոչվածը: Բայց Թեոփորոսը, իր մեջ ունենալով վախն աստուծո, գտավ, որ արդար բան չէ իրեն՝ քրիստոնյա մարդուն, հրճվել հավատացյալ մարդկանց արյունահեղութիւնով: Եվ ահա կայսեր տված երդումներից խաբված, այդ երդումների վրա հույսը դրած, տեղի տվեց ու վերադարձավ կայսեր մոտ: Սակայն Թեոփիլոսը դրժեղով իր երդումները, նրան Բուկոլեոնում¹¹⁵ բանտարկեց և հրամայեց հակել նրան: Օրերից մի օր Թեոփիլոսն իմանալով, որ Թեոփորոսը մահամերձ է, հրամայում է գիշեր ժամանակ այդ մոտիկ մարդուն գլխատեն և նրա գլուխը, որպէս [իր համար] ինչ-որ դառն ու ցավագին պատանք, իրեն բերեն: Երբ հրամանի համաձայն գլուխն իրեն բերեցին, նա սեփական ձեռքով բռնելով նրա քիթը, ասաց. «Այժմ ոչ դու Թեոփորոսս ես, ոչ էլ ես՝ Թեոփիլոսս»¹¹⁶: Կան մարդիկ, որոնք Թեոփորոսի մահը վերագրում են Օորիֆասին և ոչ Թեոփիլոսին, պատմում են, որ երբ Թեոփորոսը հավատ ընծայեց Օորիֆասի խոսքերին, վերջինս գիշերով ծածուկ գլխատեց նրան: Դա է պատճառը, որ մինչև օրս պարսիկների մեջ տարածված է այն կարծիքը, որ Թեոփորոսը չի մահանա, նա անմահ է: Դա հետևանք է այն բանի, որ նրա մահապատիժը ծածուկ տեղի ունեցավ և ոչ բացահայտ:

39. Նույն այդ ժամանակները կրետացիք¹¹⁷ համայն նավատորմի դով դուրս գալով, ավերում ու գերեվարում էին Թրակեսիոն [բանակաթեմի] ափամերձ շրջանները: Նրանց ամբարտաւանութիւնն ու ուղամական խորամանկութիւնն այն աստիճանի հասան, որ նրանք ասպատակում էին ոչ միայն ծովափը, այլև սրբեր քաջած հարձակումներ էին գործում Լատրոս կոչվող լեռան¹¹⁸ շրջանի վրանաբնակ վանականների վրա և այն մյուսիացիների ավար դարձնում¹¹⁹: Բայց երբ նրանք ցամաք դուրս եկան, հիշյալ բանակաթեմի այդ ժամանակվա զորավար Կոստանդին Կոնտոմիտեսը դեիֆիսների նման նրանց քաջաբար սրի

քաշեց և գլխովին ոչնչացրեց: [Թեոփիլոսի] թագավորության ժամանակ, ինդիկտոնի ութերորդ տարվա հոկտեմբեր ամսին¹²⁰, հռոմայեցիները նավատորմիղը Քասոս կղզու ամփերին պարտության մատնվելով, ամբողջովին կորավ: Դրանից հետո էլ իսմայելացիների զորքը շղաղարեց Կյուլլադյան և մնացած բոլոր կղզիներն ասպատակելուց: Բացի այդ, նաև զորքով Աբազգիա ուղարկված Թեոֆորոսն¹²¹ ու Թեոգորայի եղբայր Վարդասը¹²² նույնպես մեծ ջարդ կերան, և այնտեղից շատ քչերը վերադարձան¹²³: Ի վերա ամենայնի նրա ողջ թագավորության ժամանակ մշտական երաշտ էր, խստաշունչ ձմեռ, փոփոխական ու վատ եղանակ, որոնք վնասում էին երկրագործության ու մարդկանց: Դրանից էլ ահա անվերջ հացի պակաս ու սով, անվերջ երկրաշարժեր:

40. Երբ փորհարությունից ու պալարախտից նա իր մարմնի ողջ հյուսիսը սպառեց և հոգին, այլևս մնալու տեղ չգտնելով, ուզում էր նրա մարմնից դուրս թռչել ու հեռանալ, նա սկսեց մտատանջվել որդու և կնոջ ապագայի հարցով: Երբ բժիշկների օգնությամբ նրա վիճակը մի փոքր թեթևացավ, և նա կարողացավ անկողնից վեր կենալ, նա բոլորին Մագնավրայի [պալատում] հավաքելով, շատ խորը հառաչեց ու ասաց. «Այսպիսի հիվանդության ու փոթորկի հանդիպած մեկ ուրիշը իր ծաղիկ հասակը կողորար և այդքան երջանկությունը: Ի սկզբանե անտի ինձ սարսափելիորեն շարակնող նախանձը հիմա իմ վրա է տնկել իր աչքը և տանում է ինձ այս աշխարհից: Իսկ ես, իմ աչքի առջև ունենալով կնոջս այրիությունը, որդուս շարաբախտությունն ու որբությունը, նրանց, որոնք լավ դաստիարակություն ստացան և բարի ծառաներ ունեցան, այն, որ նրանք [կարող է] զրկվեն իմ սենատի ու ծերակույտի [հուվանուց], ո՛վ ներկաներ, որքում եմ ու վայում, որ ձեզ, այնքան բարի ու մտերիմ մարդկանց թողնելով, գնում եմ դեպի ինձ անծանոթ կյանքը, փառքի փոխարեն ստանալու այն, ինչի մասին գաղափար էլ չունեմ: Այդուհանդերձ հիշեցեք ինձ, որի ձայնն էլ չեք լսելու, ձայն, որ եղել են դեպքեր, դառն է եղել՝ անհրաժեշտաբար, հանուն օգուտի: Իմ մահից հետո ձեր բարեմտությունը պահպանեցեք և փոխանցեցեք այն որդուս ու կնոջս, մշտապես հիշելով, որ մարդ ինչ ցանի, այն էլ կհնձի»: Լսելով կայսեր՝ բոլորին առինքնող ու վեհացնող խոսքերը, ամենքն արտասվեցին: Հնաբավոր չէ նկարագրել ներկաների հեծեծանքն ու ողբը:

41. Նա մի քիչ էլ ապրեց և հունվար ամսի քսանին վախճանվեց, թագավորելով տասներկու տարի և երեք ամիս: Նա իր ամբողջ կյանքի ընթացքում, զարշանք տածելով ուղղափառ հավատքը դավանողների նկատմամբ, անգթաբար նրանց գլխին տարվա բոլոր եղանակներին մըշ-

տապես ձմեռ էր թափում: Հենց դրա համար է, որ բոլոր մարդիկ նրան «շարաբախտ» կոչեցին, և այդ հորջորջումը կարծես իրեն ժառանգություն մնաց, քանզի նա թշնամիների դեմ կայսեր վայել ու գովքի արժանի ոչ մի հաղթանակ չտարավ, նա չկարողացավ անցյալում կրած պարտության վրեժն առնել, թեև իր ողջ կյանքում թշնամիների դեմ տասնութ անգամ պատերազմի գնաց, այդքան անգամ նրանց բախվեց՝ տալով ոչ սովորական ճակատամարտեր: Արդ, թող այստեղ ավարտենք նրա մահվան մասին խոսքը, զնանք առաջ, պատմենք պալատի շուրջ նրա կառուցած շինությունների մասին, քանզի նրանք շատ նշանավոր են ու արժանի հիշատակության¹²⁴:

42. Այդ բոլոր շինությունները քո դիմաց կտեսնես, երբ Կյուրիոսից¹²⁵ ներս մտնես: Նախ՝ Կարիանոսը¹²⁶: Նա այդպես է կոչվում, քանզի կարիանոս քարից¹²⁷ շինած լայն գետի տպավորություն թողնող աստիճաններ ունի: [Կարիանոսը] այժմ ծառայում է որպես մետաքսե հագուստների հանդերձարան և է [Թեոփիլոսի] ջանքերի արգասիքը, ինչպես և նրա հարևանությամբ գտնվող ոսկեգօծ առաստաղով Տրիկոնիսը¹²⁸: Նա այդպես է կոչվում իր ձևի պատճառով. ունի երեք խորան, որոնցից մեկը կառուցված է արևելյան կողմում և հենվում է շորս հռոմեական սյուների վրա, իսկ մյուս երկուսը կողքերին՝ մեկը հյուսիսային կողմում, մյուսը՝ հարավային: Շենքի արևմտյան կողմը հենված է երկու սյուների վրա, որոնք երեք ելքի դուռ են կազմում: Մեջտեղի դուռը շինված է արծաթից, իսկ նրա երկու կողմերում եղածները՝ փայլեցրած պղնձից: Ելքը տանում է դեպի այսպես կոչված Սիզման. նա այդպես է կոչվում շենքի՝ այդ տառի ձևն ունենալու պատճառով¹²⁹: Այն իր որմերի գեղեցկությամբ հար և նման է Տրիկոնիսին. երկուսն էլ գույնզգույն մարմարներով են երեսապատված: Բայց այս մեկի ծածկը ամրակուռ է ու հոյակապ, քանզի նստած է դոկիմիտես մարմարից¹³⁰ պատրաստված տասնհինգ սյուների վրա: Եթե ստյուրաքսով¹³¹ նրա առաջին հարկն իջնես, միևնույն պատկերին կհանդիպես՝ այն կանգնած է տասնինը սյուների վրա, իսկ ճեմասրահը սալահատակված է պիպերատոս մարմարով¹³²: Ծեմասրահի մոտ, ավելի ներսկեկ դեպի արևելյան կողմը, ճարտարապետը կառուցել է ինչ-որ Տետրասերոն: Մա ևս բաղկացած է երեք խորանից՝ նրանից վերև գտնվող Տրիկոնիսին հար և նման: Ճարտարապետը, ի տարբերություն Տրիկոնիսի, սրա մեկ խորանը արևելյան կողմում է ներառել, մյուս երկուսը՝ արևմտյան և հարավային: Ինչ վերաբերում է հյուսիսային կողմին, ապա այստեղ կա երկու՝ բուն պիպերատոս սյուների վրա կանգնած Մյուս-

տերիոն³¹³: Այսպիսի, իր էության համապատասխան անուն ունի այն: Դրա՝ այդպես կոչվելու պատճառն այն է, որ ինչպես քարայրում, լսողներին անազարտ է վերադարձնում արձագանքը: Եթե մեկը մոտենա արևելյան կամ արևմտյան խորանի պատին և ծածուկ մի բան ասի, արևմտադորեն հակառակ կողմում գտնվողը, եթե ականջը պատին դնի, այդ ծածուկ ձայնը կլսի: Ահա նման զարմանահրաշ բան է՝ կատարվում այստեղ:

43. Այս շննքին կպած՝ կառուցված է և Սիզմայի սյունասրահը, որի մասին նախապես խոսեցինք: Դրանից դուրս է գտնվում բացօթյա բակ, որի մեջտեղում կա պղնձե ջրավազան՝ արծաթե պուտնկով: [Ձուրը հոսում է] ոսկեզօծ կոնի միջով, որով այն կոչվում է Տրիկոնիսի գաղտնի ավազան, և իր այս անունը պարտական է մոտակայքում կառուցված Մյուստերիոնին և եռախորան շննքին: Նրանից դուրս, մոտիկ տեղում շինված են պրիկոնեսիոն¹³⁴ սպիտակ մարմարից աստիճաններ, հիշյալ աստիճանների մեջտեղում՝ երկու, եղեգի պես բարակ սյունների վրա հենված մարմարե կամար: Այնտեղ, Սիզմայի լայն տեղում, շինված են և երկու պղնձե առյուծի պուխներ՝ երախները բաց, որտեղից հոսող ջուրը լցնում է Սիզմայի առաջ գտնվող ամբողջ ավազանը, դիտողին հրակայական հաճույք պատճառելով: Ավազանը պաշտոնական ընդունելությունների ժամանակ լցված էր լինում ընկուղով, պիստակով, նշով, ապա և մայրի ծառի ընկուղով, իսկ կոնից հոսում էր բուրավետ գինի: Բոլորը կարող էին խմել այնտեղից և ներկաներից հատկապես նրանք, որոնք խմելու հակում ունեին, մեծ հաճույք էին ստանում: Բոլոր ներկաները հաճույք էին ստանում երգիչներից և ամենից առաջ՝ նվագակցությամբ երգողներից: Համայն ղեմոսն¹³⁵ ու իշխանավորները, պերատիկա տաքմանների հետ¹³⁶ աստիճանների վրա կանգնած, կատարում էին թագավորական արարողակարգը, իրենց մեջտեղում, մարմարյա հիշյալ կամարում ունենալով, եթե ավելի պահին քաղաքում էին գրտնրվում, սխուրիի դոմեստիկոսին, էքսկուբիտոսի և երկու ղեմարքոսների հետ՝ պրասինոսի և վենետոսի¹³⁷. ընդ որում դոմեստիկոսի մոտ կանգնած էր լինում վենետոսների ղեմարքոսը¹³⁸, իսկ էքսկուբիտոսի մոտ՝ պրասինոսների: Դոմեստիկոսի և էքսկուբիտոսի բացակայության դեպքում, կանգնած էին լինում միայն ղեմարքոսները: Սրանց բոլորին գլխավորում էր կայսրը, որ, բերկրալի, ոսկե, թանկագին քարերով ազուցված գահի վրա բազմած, արարողակարգը սահմանող¹³⁹, ինչպես և թագավորական գրքերի համաձայն, տեղից վեր շէր կենում, քանի ականատես չի եղել, չի ըմբռնվել այդ ուրախությունը: Ահա այսպիսիք

էին և նման նպատակների էին ծառայում Թեոփիլոսի կառույցները: Ես այնքան էր սիրում դրանք, որ սովորական գործերն ու ամենօրյա երթերը հենց Տրիկոնիսում էր կատարում: Այնտեղ, մեջտեղի՝ արծաթե դռան դեմ դիմաց, թետալական, այն է՝ կանաչ գույնի մարմարից պատրաստված շորս սյունների վրա բարձրանում է կամար, որի շուրջ դիմացը, հիշյալ աստիճաններին մոտ, Սիզմայի արևմտյան կողմում գտնվող տրիկոնները¹⁴⁰ Թեոփիլոսի կառույցներն են: Ավելի ցած տրիկոնի անունը Պիքսիտես է, մյուսը, որ ավելի բարձր է, անուն չունի, այնտեղ բնակվում է արքունիքի կղերը: Պիքսիտեսի կողքին [չափածո] տողեր են փորագրված, որոնք ասեկրետ Մտեփանոսի, մահանունը՝ Կապետոլիտես, հորինածներն են: Ինչ վերաբերում է Սիզմայի ճեմասրահի փորագրվածներին, ապա դրանք տիեզերական վարդապետին են (նրա անունը Իգնատիոս էր)¹⁴¹: Ձախ կողմում, Սիզմայից արևելք, հարում է մի այլ տրիկոն, որը էրոս է կոչվում¹⁴², բայց ծառայում էր որպես [Թեոփիլոսի] զինապահատ: Այստեղ կարելի էր տեսնել ոչ այլ ինչ, այլ միայն ամեն տեսակի զենքեր և նկարազարգվածաններ, որոնցով, ինչպես սպասելի էր, պատերն էին հարդարում: Ահա այսպիսիք էին Տրիկոնիսից արևմուտք կառուցված շննքերը: Իսկ նրա արևելյան կողմում կարող ես տեսնել Մարգարիտես կոչվածը: Սա մի տրիկոն է, որի հիմանց Թեոփիլոսն է կառուցել: Նրա առաստաղը կանգնած է բազմերանգ վարդագույն ութ սյունների վրա, պատերը հարդարված են ամենարագմազան կենդանիների պատկերներով, ամբողջ հատակը շախմատաձև սալահատակված է պրիկոնեսիոս մարմարով: Դու կարող ես տեսնել նաև նրա ներսում գտնվող ննջասենյակը, որի՝ ոսկով խալտաճամուկ զմբեթը պահում են շորս բաթյուխոս սյուներ¹⁴³, նրանցից արևելք և հարավ թետալական մարմարից պատրաստված շորսական այլ սյունների վրա հենված էին սյունազարդ գավիթները: Պատերն ու հատակը Մարգարիտեսի տրիկոնի նման շատ գեղեցիկ երեսապատված ու սալահատակված էին: Թեոփիլոսն այս ննջասենյակում մնում էր, սկսած զարնանային օրհավասարից մինչև աշնանային օրհավասարը: Երբ վրա էր հասնում ձմեռը, նա փոխադրվում էր Կարիանոս տրիկոնում¹⁴⁴ գտնվող մյուս ննջասենյակը: Սա ևս ինքն էր կառուցել, պաշտպանվելու համար հարավից փչող ուժեղ ու սաստիկ քամիներից: Այժմ այն ծառայում է որպես պապիասի¹⁴⁵ բնակարան: Պակաս դիտարժան չէ և այնտեղ գտնվող հյուսիսահայաց հելիակոնը¹⁴⁶, որ նույնպես ինքն է կառուցել: Այնտեղից երևում էր հին ցուկանիստերիոնը¹⁴⁷, որն այն ժամանակ նշված տեղում էր գտնվում: Այնտեղ [հետագայում]

Քրանելի Վասիլ կայսրը կառուցեց նոր եկեղեցին, երկու ավազանները և միջնապարտեզը: Ահա սրանք են [Մարգարիտեսի] արևելյան կողմում [Թեոփիլոսի] կառույցները: Ինչ վերաբերում է հարավային կողմին, ապա նա այստեղ առաջ ձգեց հելիակոնները, ինչպես այդ մասին ասացինք, տնկեց ցայսօր գոյություն ունեցող պարտեզները, իսկ նրանց կից կառուցեց կուբուկլիոնները¹⁴⁸՝ այսպես կոչված Կամիլասը, և նրան մոտիկ գտնվող երկրորդ կուբուկլիոնը: Վերջինիս կից և նույն շարքի վրա է գտնվում երրորդը, որն այժմ ծառայում է որպես կայսրուհու հանդերձարան: Կամիլասի ոսկե խայտաճամուկ առաստաղը հենվում է թետտալական՝ կանաչ մարմարից պատրաստված վեց սյուների վրա, որմերը ներքևում նույն մարմարով են երեսապատված, իսկ վերևում ոսկեգույն խորանարդիկներից մոզայիկա է՝ պտուղներ քաղող մարդկանց պատկերով: Հատակը սալահատակված է պրիկոնեսիոս մարմարով: Սրան հպած կառուցված է երկու բնի ունեցող աղոթարան, մեկը նվիրված է ամենասուրբ տիրուհի աստվածածնին, մյուսը՝ Միքայել հրեշտակապետին: Սրանից ներքև գտնվում է միջնահարկը, որի մարմարե վանդակապատ պատշգամբը նայում է դեպի երիստոտրիկին և այժմ քրիստոսասեր Կոստանդին Միրանածին կայսեր կողմից գրադարանի է վերածվել: Հենց այնտեղ է սեղանատունը¹⁴⁹, որի որմերը պատված են փայլեցված բաթյուլինոս մարմարով, իսկ ամբողջ հատակն էլ՝ բազմերանգ մոզայիկայով: Կամիլասից հետո եկող երկրորդ կուբուկլիոնի առաստաղը նման է նախորդին, այն հենված է դոկիմիտես մարմարից պատրաստված շորս սյուների վրա, իսկ հատակը սալահատակված է պրիկոնեսիոս մարմարով: Սրա պատերը ևս, ինչպես նախորդի, վերևի մասում զարդարված են ոսկեգույն մոզայիկայով, որի մեջ կանաչ խորանարդիկներով ծառեր և զարդանկարներ են արված: Սրանից ցած, Մեսոպատոս կոչված հարկը նախատեսված է կանանց բաժնում ծառայող ներքինիների համար: Իսկ երրորդ հարկը¹⁵⁰, կուբուկլիոնով, որն այժմ ծառայում է որպես կայսրուհու հանդերձարան, սրանց նմանատիպ առաստաղ ունի, իսկ հատակը սալահատակված է պրիկոնեսիոս՝ սպիտակ մարմարով: Բոլոր պատերը, ոչ այն ժամանակ, այլ հետագայում, Թեոփիլոսի որդի Միքայելի կողմից զարդարվեցին սրբապատկերներով: Սրան կից գտնվող ու նրան կպած միահարկ շենքի առաստաղը հենված է յոթ կարիանոս սյուների վրա, հինգը՝ հարավային կողմում, երկուսը՝ արևելյան, այն ամրակուռ, զույգ որմերով է կառուցված՝ հռոմեական, պեգանուսիոս¹⁵¹, կարիանոս, ապա և թետտալական կանաչ գույնի մարմարե տախտակներով գեղեցիկ երեսապատված: Այդ [շենքը]

Մուսիկոս է կոչվում՝ մարմարների խորանարդիկներով շախմատաձև ճշգրիտ մոզայիկայի պատճառով: Նրա հատակը հղկված բազմերանգ ու գեղեցիկ մարմարներով է սալահատակված: Գրան ակնատես լինելով, թվում է, թե բազմապիսի ծաղիկներով լի մարգագետին է դա: Սրա կողքին, արևմտյան մասում, կցված է մի կուբուկլիոն, որ մարմարների գեղեցկությամբ, ամեն ինչով նման է [Մուսիկոսին]: Սրա առաստաղը ևս կանգնած է հինգ կարիանոս սյուների վրա, բրոնզից երեքը հարավային կողմում են, երկուսը՝ արևմտյան: Սրան անմիջականորեն հարում է մի այլ, երկու մասի բաժանված [կուբուկլիոն], որը կայսրուհու ննջասենյակին մոտիկ է գտնվում: Այստեղ քրիստոսասեր Լեոն կայսրը¹⁵² սուրբ Աննայի աղոթարան կառուցեց, որի առաստաղը ևս հենված է շորս՝ բաթյուլինոս սյուների վրա, հատակը սալահատակված է պրիկոնեսիոս՝ սպիտակ մարմարով, իսկ որմերը երեսապատված են բաթյուլինոս մարմարի սալերով: Այս մեկը, ինչպես ասացինք, կայսրուհու ննջասենյակին մոտիկ է: Մուսիկոսից արևմուտք գտնվող [կուբուկլիոնից] աստիճաններով կարելի է իջնել հիշյալ ննջասենյակը, ինչպես և մուտքը: Այդտեղից կարելի է մուտք գործել Կենուրգիոն¹⁵³, ննջասենյակը և տրիկլինոսը, որը երանելի կայսր Վասիլը կառուցեց, ինչպես և դեպի հինգերորդ կուբուկլիոնի սյունազարդ գավիթը, որտեղ գտնվում է երանելի կայսր Վասիլի կողմից կառուցված սուրբ Պողոսի աղոթարանը:

44. Այս բոլորը կառուցել է Թեոփիլոս կայսրը, պալատի հյուսիսային և հարավային կողմում: Մենք նրանց մասին [սույն] պատմության մեջ գրեցինք, բանզի շուգեցինք նրա գործերը, ինչպիսիք էլ նրանք եղած լինեն, մոռացության մատնել, ցանկանալով, որպեսզի մարդիկ իմանան նրա նախասիրությունների մասին: Բացի այդ, նա ոսկեգույն մոզայիկայով զարդարեց տրիկլինները՝ Լավսիակոս կոչվածը և Հուսթինիանոսի¹⁵⁴: Նա էր, որ բռնակալ Վասիլիսիոսի պալատի խոյակները հանեց ու Լավսիակոսում տեղադրեց: Նա կառուցեց և մի այլ տրիկլինոս՝ շորս փառավոր ու պայծառ կուբուկլիոններով, որոնցից երկուսը նայում են դեպի Կամիլասից հետո եկող երկրորդ կուբուկլիոնի միջնահարկը: Այս տրիկլինոսի ոսկեփայլ առաստաղը շորս կամարների վրա է նստած և գտնվում է Միրանի [պալատի] մոտ: Նա Միրանի է կոչվում այն բանի համար, որ կայսրուհին դեռ հին ժամանակներից, բրուսիլայի¹⁵⁵ տոնակատարության ժամանակ իշխանուհիներից այստեղ էր բաժանում ծիրանի կերպասները: Նրա կառուցած մյուս երկու կուբուկլիոնները գտնվում են Լավսիակոսի կողմում, որտեղից դեպի

Հավսրակոս նաչող պատշգամբ կա: Թեոփիլոսը թեև դրանց հատակները պրիկոնեսիոս մարմարով սալահատակեց, սակայն պատերը պաճուճեց ոչ թե մարմարով, այլ ներկով: Հրղեհը սակայն ոչնչացրեց դրանք: [Թեոփիլոսի] ավագ դուստր Թեկլան ի հիմանց [կառուցեց] Վլախեոնայի գեղեցկագույն կուրուկլիոնը: Այնտեղ կառուցված է և նախավկա Թեկլայի աղոթարանը: Թեկլան, անկողնուն գամված, հենց այստեղ ավանդեց իր հոգին:

Գ Ի Ր Ք Չ Ո Ր Ր Ո Ր Կ

ՄԻՔԱՅԵԼԻ ԹԵՈՓՈՒՆԵՍԻ ՈՐԳՈՒ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ահա այսպիսի վախճան ունեցավ Թեոփիլոսը: Թագավորությունը ժառանգեց նրա որդի Միքայելը¹, որի՝ իր մոր՝ Թեոդորայի կողմից աշխարհ գալու երրորդ տարին էր ընթանում: Պետական գործերը վարում էին Թեոփիլոսի նշանակած հոգաբարձուներ ու խնամակալներ² ներքինի Թեոկտիստոսը, որն այն ժամանակ կանիկլիոս³ էր և դրոմոսի լոգոթետ⁴, կայսրուհու եղբայր պատրիկ Վարդասը և Թագուհու հորեղբայր մագիստրոս Մանուիլը⁵ ազգությունը հայ: Քաղաքական վիճակը կայուն էր, պետական գործերն առայժմ լավ էին ընթանում: Օրակարգի հարց էր և սրբապատկերների պաշտամունքի վերականգնումը, նրանց վաղնջական ակնածություն արժանացնելը: Մանուիլը մահիճ ընկավ դժնդակ ու ծանր հիվանդությամբ: Ստուգիոս [վանքի] վանականները նրան այցելություն եկան (Մանուիլը նրանց հանդես մեծ վստահություն էր տածում) և խոստանում էին միանգամայն դյուրին ու վաղվաղակի ապաքինում, եթե նա լոկ կամենա երկրպագել սրբապատկերները և համոզի կառավարողներին ամբողջ երկրով մեկ այդ բանն օրինականացնել: Լեոնաբնակ այլ բազում աստվածակիր հայրեր ևս, որ նրան մտերմացել էին դեռ այն ժամանակ, երբ նա Արմենիականների բանակաթեմի զորավարն էր, նրան այցելեցին և նույնը խնդրեցին: Նա խոստացավ ուղղափառություն դավանել և նրանց խնդրանքը կատարել, միայն թե ապաքինվի: Ինչ որ եղավ այդ վանականների՝ առ աստված հղած աղոթքներով ու նրանց փութեռանդությունը: |2| Երբ [Մանուիլն] առողջացավ, վանականները լծվեցին գործի, նրանք Մանուիլին պաղատում էին հիշել աստծուն տված իր խոստումները, և նրանց հաջողվեց աստվածային եռանդ ներարկել նրան: Նա իր մտադրությունը հայտնեց խնամակալներին,

համոզեց նրանց պետական գործերին բարի սկիզբ տալ, նրանց միտքը հեղաշրջեց, այնպես արեց, որ իր նման մտածեն, որից հետո մտավ Թեոդորայի մոտ՝ հարցի շուրջ խորհրդակցելու: Թեոդորան, լինելով աստվածասեր կին, իսկական թագուհի, լսելով ուղղափառության մասին, ասաց. «Դա իմ մշտական ցանկությունն է, ևս երբեք չեմ դադարել զրա շուրջ մտածել, բայց այդ հերձվածի կողմնակից մեծաթիվ սենատորներն ու իշխանավորները, մինչև օրս խանգարում էին, ոչ պակաս շափով նաև եկեղեցու [այսպես ասած] պաշտպան մետրոպոլիտները, առավել ևս պատրիարքը, որն իր հորդորներով ու անվերջ խորհուրդներով էլ ավելի դարգացրեց իմ ամուսնու՝ իր ծնողներից ժառանգած այդ հերձվածի արմատը, այն ավելի կայուն դարձրեց, պատճառ դարձավ, որ նա [պատկերապաշտների] նկատմամբ ծանր պատիժներ կիրառի, նրանց խոշտանգումների ենթարկի, խոշտանգումներ, որոնք հենց ինքը [պատրիարքն] էր օրավուր հնարում սուրբ մարդկանց դեմ, դառնալով, այդ թշվառականը, նման արհավիրքների ուսուցիչն ու դաստիարակը»: [Խնամակալները] հարցրեցին. «Բայց, ո՞վ տիրուհի, եթե դու այդպես ես խորհում և լավագույն մտադրություններ ունես, ի՞նչն է քեզ խանգարում, ի՞նչը թույլ չի տալիս իրականացնելու այդ համաժողովրդական ուրախությունը»: [Թեոդորան] անհապաղ կանչել տվեց վիգլայի դրունգարին (նա Կոստանդինն էր⁶, հեռագալում դրոմոսի լոգոթետի պաշտոնը վարած Թովմայի հայրը), հայտնեց պատրիարքին, թե ամեն տեղից ժամանած բազում բարեպաշտ մարդիկ և վանականներ մեր թագավորությանը խնդրեցին ամենասուրբ պատկերների վերականգնման մասին հրաման տալ: Եթե նա դրան համամիտ է ու համաձայն, ապա աստծո եկեղեցին թող ատանա իր վաղեմի շուրջ: Նա ասաց. «Եթե տարակուսում ես և հակառակ կարծիքի ես, հրաժարվիր պատրիարքական աթոռից ու հեռացիր քաղաքից: Գնա, մի քիչ մնա քո պրոստատիոնում⁷, մինչև որ սուրբ հայրերը քեզ հետ ժողովի նստեն: Այնտեղ վերջնականապես հարցը քննություն կենթարկվի, բանավեճ կլինի, և քեզ կհամոզեն, որ [սրբապատկերների] վերաբերյալ քո թյուր կարծիքը փոխես»: |3| Երբ կայսերական կարգադրությունը բերեցին նրան, նա ընկողմանած էր պատրիարքարանի թեատալոսի (դա տրիկլին է՝ այդ անունով) դարգիճի վրա: Լսելով կարգադրությունը, նա կայծակնահար եղավ, լրաբերին բան չասաց, այլ միայն թե՛ այդ մասին լրջորեն կմտածի, և, նրան ճամփու գնելով, իսկույն մի դանակ առավ ու կտրեց իր որովայնի երակները: Նա ուղում էր այդպես առատ արյունահոսությամբ, բայց իր կյանքին

ոչ մի վտանգ չսպառնացող նման քայլով, շատերին սահմուկել, նրանց գուժը շարժել: Եկեղեցին մեկն էլ լցվեց աղմուկ-աղաղակով, լուրը հասավ և կայսրուհուն, թե վերջինիս հրամանով դրուստարը պատրիարքին մորթել է: Տարածված լուրերի իսկությունը զննելու ուղարկվեց Վարդաս պատրիկը, որը շատ հեշտությամբ բացահայտեց, որ վերքերը միտումնավոր են հասցված, կեղծակերպումը ծածկել հնարավոր չէր, քանզի իրենք՝ սպասավորները, նրա դեմ վկայեցին, բացի այդ մեջտեղ բերվեց հատիչ գործիքը (դա նշտար էր)⁸: Ահա դրանից հետո, նման զորդապատճառով ու հաշվով ինքնասպանություն գործելու մեջ բացահայտված այդ թշվառականը վտարվեց, վռնդվեց եկեղեցուց և արգելափակվեց Պսիքա կոչվող իր պրոստոխոնում: Պատրիարքական աթոռին նստեց բազում շարշարանքներով ու տառապանքներով առաքինությունն անաղարտ պահպանած, բազում տարիներ բանտում անցկացրած և դրանից մազերը թափած, եկեղեցու առաջնորդությունն ու ղեկը աստծուց և կայսրուհի Թեոդորայից ստացողը: Նա եկեղեցու անհաղթ թեմարկու մեծ Մեթոդիոսն էր⁹:

4. Տե՛ս, թե ինչպես այդ մարդուն սատար կանգնած և ոչ հակառակորդ եղած կինը, երկրում եղած բոլոր ուղղափառներին ի մի հավաքելով, պատվիրեց առանց քաշվելու արտահայտեն իրենց միտքը: Նա ասաց. «Ո՛վ աստծո ժառանգավորներ ու հայրեր, ես ամենայն սիրահոժարությամբ ձեզ եմ հանձնում, ընձեռում սրբազան ու ամենասուրբ պատկերների վերականգնման գործը և ակնկալում, որ դուք ցանկաբ արդար կերպով շնորհահատուց լինել ինձ, տիրուհուն, այն էլ ոչ թե շնչին ու համեստ չափով, որը շնորհք անգամ չհամարվի: Գա և՛ ձեզ՝ հատուցողներիդ, և՛ ինձ՝ խնդրողիս համար անվայել ու անպատշաճ կլինի, այնպես արեք, որ ձեր արած շնորհքը լինի օգտակար ու մնայուն, աստծուն բնորոնելի: [Ձեր] այդ շնորհքը աստծո կողմից քավություն, ներում և թողություն կլինի իմ ամուսնու ու կախսեր [սրբապատկերների] դեմ գործած մեղքերի համար: Հակառակ դեպքում ես այլևս ձեզ չեմ անսա, սրբապատկերների երկրպագությունն ու վերականգնում չի լինի, ոչ էլ եկեղեցու վերականգնում»: [5] Նա ասաց ու լռեց: Ուղղափառ ժողովականները և նրանց առաջնորդ Մեթոդիոսը պատասխանեցին. «Որ քո, տիրուհի՛, պահանջը արդար է, մենք չենք ժխտում: Քանզի արդարությունը պահանջում է բարեպաշտներին ու իշխողներին արժանավայել, առատարար փոխհատուց լինել, անհրաժեշտ շնորհքը ցուցաբերել, եթե տիրոջը բռնակալ չէ, այլ ունի աստվածահաճո նպատակներ: Բայց մենք աստծո հրամանով մյուս աշխար-

հը գնացած մարդուն¹⁰ ի վիճակի չենք փրկել, այդ բանը մեր ուժերից վեր է: Աստված վստահել է մեզ երկնքի բանալիները՝ բոլոր ցանկաջողների առջև բացելու նրա [ղոնները], սակայն նրանց, որոնք դեռևս այս աշխարհում են գտնվում, նախքան նրանց մյուս աշխարհը գնալու: Կարող ենք այդպես վարվել և մահամերձների նկատմամբ, եթե նրանց գործած մեղքերը չնչին են և քավելի: Բայց ովքեր այս աշխարհից արդեն գնացել են վատ հավատով, և որոնց դատաստանը կասկած չի հարուցում, նրանց հանցանքները զանց առնելը մեր գործը չէ»: [6] Տիրուհին իրապես կամ ձևացնելով, որ իր մեջ վերստին է բորբոքվել՝ «երբ դեպի իր՝ ամուսինը (ճիշտ է, որ բորբոքվել էր, մենք համամիտ ենք դրան), երզումներով հավաստիացնում էր այդ սրբազան ժողովականներին, թե [իր ամուսնու] վերջին շունչը փչելու պահին ինքը շատ է կոծել, ողբացել ամեն ինչ, նկարագրել նրան այն [փորձանքները], որ դալու են այդ հերձվածի համար մեր՝ այս քաղաքում առելի դարձածների գլխին՝ աղոթքի վերացում, անեծքի շատացում, ժողովրդի ապստամբություն, որի վրա նա՝ [Թեոփիլոսը] ապաշավեց հերձվածի համար, խնդրեց իրեն [սրբապատկերներ] բերեն, որոնք նա կաթոգին համբուրեց (ես դրանք իր ձեռքը տվեցի), որից հետո իր հոգին այն սանող հրեշտակներին ավանդեց»¹¹: Նրանք, լսելով Թեոդորայի պատմածը և նրա հանդեպ հարգանքով լցված (նա չափից ավելի քրիստոսասեր էր), համաձայնվեցին սրբապատկերների վերականգնման, ապա: և միահամուռ ասացին, թե [Թեոփիլոսը] եթե իր այդ մեղքի հարցում իսկապես զղջացել է, նա աստծուց քավություն կստանա, որի վերաբերյալ տիրուհուն դրավոր հավաստագիր տվեցին¹²: Այդպիսի քայլով նրանք վերստին տիրացան եկեղեցուն, սրբազնագույն Մեթոդիոսին տրվեցին քահանայապետի պատիվը և, սուրբ պահոց առաջին կիրակին կայսրուհու հետ միասին մեր ամենասուրբ տիրուհու՝ աստվածածնի՝ Վլախեոնայի սուրբ տաճարում հակելուց հետո, առավոտյան թափորով գալիս են Աստված-Բանի մեծ տաճարը¹³: Եկեղեցին վերստին ձեռք բերեց իր կարգուկանոնը. սուրբ խորհուրդը կատարվեց անաղարտ կերպով: Ուղղափառ եկեղեցին ահա այսպես բարգավաճում էր, սուրբ գրքի ասելով նորոգվում ինչպես արծիվ¹⁴, իսկ երկրի բոլոր հերձվածող [հոգևորականները] կարգալուծ են արվում, այդ թվում և նրանց քահանայապետը. նա Հովհաննեսն էր, որ իր ամբարշտության համար բարեպաշտները իմանես կոչեցին: Նա ո՛չ եկվոր էր, ո՛չ էլ օտարական, այլ բնիկ՝ այս մայրաքաղաքի ծնունդ (բայց, ինչպես ասում են,

այգում էլ է տատասկ բուսնում), այն էլ ոչ սովորական, այլ այսպես կոչված Մորոխարզամիտաների¹⁵ շատ աղնվական ընտանիքից:

7. Որպեսզի սույն պատմություն մեջ նրա մասին էլ հիշած լինենք, ասենք, որ անցյալում նա Օրմիզդասի պալատի Սերգիոս և Բակոսս վկաների վանքի վանահայրն էր¹⁶, կայսերական կղերի կազմում էր և Միքայել Թլվատի արտակարգ սիրելին, կամ լոկ այն բանի համար, որ Հովհաննեսն իր հերձվածին հաղորդակից էր, կամ էլ որովհետև շատ զարգացած մարդու համբավ ուներ: Բոլոր դեպքերում նա սիրված էր և նշանակվեց Քեոփիլոսի ուսուցիչ: Երբ [Քեոփիլոսը] իր ձեռքը վերցրեց կայսրության սանձերը, նախ նրան սինկելլոսի պատիվը շնորհեց, իսկ հետո դարձրեց Կոստանդնուպոլսի պատրիարք: Հովհաննեսը տաշտագուշակության մեջ համարվում էր ինչ-որ բաներ էր կանխագուշակել նրան: Դրանց էությունը հետևյալն էր: Անհավատ ու դատան մի ցեղ, երեք առաջնորդների գլխավորությամբ, ասպատակել էր ու ավարտուել հոռոմայեցիների երկիրը: Քեոփիլոսն ու համայն հպատակ ժողովուրդը, բնական է, համակվեցին տրտմությամբ: Հովհաննեսն ասաց, թե տրտմությունը կվերանա, և ինքն արիությամբ և ուրախությամբ կլցվի, եթե հետևի լոկ իր խորհրդին: Հարցը հետևյալն է: Զիարշավարանի խրամի¹⁷ մոտ կանգնեցված պղնձե սյունների թվում, ասում են, թե կար և երեք գլխանի մի սյուն էլ: Այդ գլուխները ինչ-որ վճկության մեջ սանություն էին հանգես բերում այդ ցեղի առաջնորդներին: Հովհաննեսը կարգադրեց այդ գլուխների թվով հսկա մուրճեր սարքել և տալ արտակարգ զորության տեր երեք մարդու: Որից հետո պետք է գիշերվա մի ժամին նրանք կանգնեին հիշյալ արձանի մոտ՝ մուրճերը բարձրացրած: Իր հրամանով նրանք բոլորը միասին պետք է մուրճերն ահռելի ուժով միաժամանակ իջեցնեն և մի հարվածով ու զարկով կտրեն այդ գլուխները: Այդ խոսքերը Քեոփիլոսին դուր եկան, նա ապշած էլ մնաց և հրամայեց գործին ընթացք տալ: Մոտակա գիշերներից մեկում մուրճերը կրող մարդիկ եկան հիշյալ վայրը: Հովհաննեսը, որը շճանաչվելու համար ծպտված էր ուսուցիչի հանդերձով, իր մեջ կայսրական խոսքեր ասելով, [ցեղի] առաջնորդների զորությունը փոխադրեց արձանի մեջ, կամ, ավելի ճիշտ, արձանի մեջ եղած զորությունը կայսրության մեջ խորտակեց: Նա երեքից յուրաքանչյուրին հրամայեց հզոր և ուժգին հարված իջեցնի: Երկուսը շատ ուժգին հարված իջեցնելով, կտրեցին արձանի երկու գլուխները: Երրորդի հարվածն ավելի թույլ էր և գլուխը, թեև մի փոքր ծավեց, բայց մարմնից շանջատվեց: Նույն բանն ահա կատարվեց և [ցեղի] առաջնորդների հետ: Նը-

բանց մեջ կռիվ ծագեց, այն վերածեց ներցեղային պատերազմի, որի ժամանակ առաջնորդներից մեկին հաջողվեց հաղթել և զլխատմամբ սպանել մյուս երկուսին: Երրորդը, թեև փրկվեց, վիրավոր էր: Ահա ոչ մի հաջողության չհասած, ընդհակառակը փորձանքի հանդիպած այդ ցեղը փախուստի դիմեց դեպի սեփական երկիրը: Կայսրության մասին այսքան: |8| Այս կայսրը Արշավիր անունով մի հարազատ եղբայր ուներ, որ պատահաբար Քեոփիլոսի կողմից արժանացել էր պատրիկի պատվաստիճանին: Սա սուրբ Փոկասի վանքում Եվրասիան Պոնտոսից դուրս նավարկողի ձախ կողմում մի պրոսաստիոն ուներ, որտեղ կային վիթխարի շենքեր, շքեղ սյունաշարքեր, բաղանիք, ինչպես և ջրամբարներ: Պատմում են, որ պատրիարքը հաճախ էր լինում այնտեղ, ուր կառուցել էր տվել ստորգետնյա մի կացարան, Տրոփոնիոսի¹⁸ [վանքում] եղածի հար և նմանը: Բացվող դարպասի հետևում մի ինչ-որ դռնակ կար, որտեղից ցանկացողը բազում աստիճաններով կարող էր իջնել այդ կացարանը: Հենց դա էլ նրա սաղայելական գործատունն էր: Նա այնտեղ աղախիներ էր պահում, մայրապետներ, դեռևս գեղեցիկ պահպանված կանանց, որոնց հետ հարաբերվում էր: Այդտեղ կատարվում էին լայրդագուշակություններ, տաշտագուշակություններ, մոգություններ ու մեռած մարդկանց ոգեկոչումներ, որոնց ընթացքում նա որպես գործակից ու օգնական էր օգտագործում այդ կանանց: Հաճախ պատահում էր, որ դեղերի գործակցությամբ նա ճիշտ բաներ էր կանխագուշակում, այն էլ ոչ միայն Քեոփիլոսին, այլև նրա ուրիշ համախոհներին: Սակայն նրա այս պիղծ կացարանը հետագայում վաճառվեց Վասիլին, այն ժամանակվա պարակլիմոնենոսին, որի եղբոր կողմից սուրբ վանքի վերածվեց, այն էլ ոչ միայն դա, այլև մնացածները ևս, ինչ որ ինքը կարևոր էր համարում: Ինչ վերաբերում է սուրբ [Փոկասի] վանքին, ապա այն ի հիմանց կառուցվեց:

9. Ահա, ինչպես ասվեց, այն ժամանակ նա և նրա ամբողջ ավագակախումբը կարգալուծ արվեց, բայց նրանք հանգիստ չէին մնում, դեռ ավելին, սրբապատկերների դեմ հիմարություններ էին թույլ տալիս: Կարգալուծ արվելուց հետո Հովհաննեսը մի վանք արքայվեց, որի առաստաղի վրա սրբապատկեր էր նկարած: Պատկերված սուրբը աչքերը հռոած, լարված նրան էր նայում: Հովհաննեսը, շկարողանալով նրա՝ վերևից իջնող հայացքին դիմանալ, կարգադրեց մի ծառայի ջրնջել այն, փորել աչքերը, լոկ մի պատճառաբանությամբ, թե օչնիմ կարող նրա երեսին նայել: Տիրուհին լսելով այդ մասին, [հրամայեց] Հովհաննեսին խաբաղանահարության և գանահարության ենթարկել:

[10] Բայց դրանից հետո էլ նա հանգիստ չմնաց: Փորձեցին սուրբ Մեթոդիոսին զրպարտել՝ մենաձին երեխայի տեր կնոջ հետ հարաբերվելու մեջ (զրպարտողը Մետրոփանեսն էր, որ շատ շանցած Զմյուռնիայի եպիսկոպոս դարձավ)¹⁹: Զրպարտողները ոսկու բավական մեծ գումարով կաշառեցին այդ կնոջ, խոստացան դարձյալ տալ, եթե նա իրենց համագործակցի, որից հետո կայսրուհուն և վերջինիս որդու խնամակալներին [Մեթոդիոսի դեմ] բազմաթիվ մեղադրանքներ ներկայացրին: Անհապաղ բազում աշխարհականներից ու հոգևորականներից բաղկացած ատյան ու դատարան գումարվեց: Ներկա էին բարեպաշտներ ու ամբարիշտներ, վանականներ, բոլոր նրանք, որոնք ի վիճակի էին լսել կամ խոսել: Նրանց մի մասը արտառոց զրպարտության պատճառով ամոթից գլխահակ էր եղել, մյուսին համակել էր անխառն ուրախությունն ու հրճվանքը: Ամբաստանողները բարձրացան ատյան, իսկ կինն էլ ներկայացավ որպես ամբաստանության ապացույց: Հենց որ կինը մեջտեղ եկավ, Մեթոդիոսն առանց քաշվելու, բոլորին լսելի ձայնով հարց տվեց նրան (կինն իրեն վաղուց ծանոթ էր, բայց ոչ հետին իմաստով). «ինչպե՞ս ես, տիկին, ինչպե՞ս եմ այս ու այն», նկատի ունենալով կնոջ ամուսնուն և մերձավորներին: Մեթոդիոսը շատ շիտակ մարդ էր: [Հակառակորդները] ավելի բարձր գոռալով՝ ուրախությունից հալվում էին, ավելի խիստ մեղադրանքներ ներկայացնում, և վերջը ամեն ինչ իր բռնեքով ասացին: Մեթոդիոսը հենց որ հասու եղավ մեղադրանքի էություն, նախանձախնդրությամբ բորբոքված, մտահոգված այն բանի համար, որ ինքը կարող է պատճառ դառնալ եկեղեցու և առ Քրիստոս հավատքի վտանգման, դատելով, որ ամաչելու տեղը չէ, ոչ էլ վախենալու ու հեղություն ցույց տալու, աթոռից վեր ելավ և զգեստը բարձրացնելով ցույց տվեց իր սեռական օրգանները, որոնք հրաշագործված լինելով, սովորական տեսք չունեին: Նա պատմեց հրաշագործության մասին, թե ինչպես ինքը շատ վաղուց գնացել էր ավագ Հոռոմ, երբ դեռևս տոփանքը ծաղկուն, փթթած վիճակում էր, երբ իրեն խոռովում էին մարմնական կիրքն ու ցանկությունը: Իրեն վտանգված համարելով, կիրքը հաղթահարելու անզոր, երկու ձեռքերը մեկնեց գեպի տաճարը և գերագույն առաջյալ Պետրոսից օգնություն ու աջակցություն աղերսեց: [Նրկարատե] աղոթքից խոնջացած, նա ննչեց և երազում տեսավ առաքյալին: Նա ձեռքով հպել էր այդ տեղին և շիջանել կրթի կրակը, ավելացնելով հեռակալ խոսքերը. «Ո՛վ Մեթոդիոս, դու պրծար կրքերի տիրապետությունից»: Ահա այդ ձևով Մեթոդիոսը համոզեց այդ բարձր ժողովը, արդարության թշնամիներին խայտառակ արեց: Մանուիլ մա-

գիստրոսը նրանցից պահանջեց հետ վերցնեն իրենց ամբաստանությունները, այդ կնոջ էլ սպառնաց մահապատժի ենթարկել, եթե չխոստովանի ողջ իսկությունը: Նա իսկույն բացահայտում է, մեջտեղ հանում ողջ խարդախությունը, ասում, թե այսքան ու այսքան ոսկով են իրեն գնել, ավելացնելով, որ ոսկին իմ արկղիկներից մեկում է պահված, ինչպես որ ինձ արվեց՝ նրանց կնիքներով կնքված: Անհապաղ մարդ ուղարկեցին և կնոջ ցուցմունքներով ոսկին գտան արկղիկի մեջ և բերեցին: Պատրիարքը խղճաց նրանց և իշխանավորներին խնդրեց չպատժեն, չպատուհասեն, թեև արժանի էին այդ բանին: Նրանք ներման արժանացան, բայց որպես պատիժ պարտավորվեցին ամեն տարի ուղղափառության տոնին²⁰ Վլախեոնայի աստվածամոր սուրբ տաճարից ջահերով գան իմաստության սուրբ և հռչակավոր տաճարը²¹ լսելու այդ օրվա՝ իրենց ուղղված նզովքը՝ սրբապատկերների հանդեպ տաժած խորշանքի համար: Այդ սովորությունը գոյատևեց երկար ժամանակ, մինչև նրանց մահը: Ահա [սրբապատկերների] հերձվածք մեծ շափեր ստանալով, աստծո կողմից նման վախճանի հասավ: Վերջապես պայծառացան սրբապատկերների աստվածային կերպարները, որոնք մենք պատկերում ենք ու պաշտում՝ սրբացնելով ոչ թե [նյութը], այլ նրանց միջոցով հարաբերականորեն հարգանք ու պատիվ ենք փոխանցում նրանց նախատիպերին:

11. Այդ տոնի առթիվ Թեոդորան եկեղեցու համայն կազմի համար հյուրասիրություն կազմակերպեց Կարիանոսի պալատում, որը, ինչպես նախապես ասացինք, Թեոփիլոսն էր կառուցել իր դուստրերի համար: Հոգևորականներից ու խոստովանողներից ոչ ոք չէր բացակայում, նրանց մեջ էին նաև Զմյուռնիայի եպիսկոպոս Թեոփանեսը և նրա եղբայր Թեոդորոսը: Կերուխումն ավարտվելու վրա էր, և պետք է անցնեին քաղցրավենիքներին ու խմորեղենին, երբ կայսրուհին անզույ նայում էր [Թեոփանեսի և Թեոդորոսի] ճակատին ծեծած տառերին²² և խոր հոգոց հանում: Նրանք, կարծես խոսքը մեկ արած, իրենց հայացքը խաշածեցին կայսրուհու հայացքին, տեսան, թե ինչպես է նա ուշադիր նայում իրենց: Նրանք հարց տվեցին. «Ի՞նչն է պատճառը, ո՞վ տիրուհի, որ այդպես ուշադիր նայում ես մեզ»: Նա պատասխանեց, թե «հիանում եմ այդ տառերը ձեր [ճակատին ծեծելու առթիվ] հանդես բերած տոկունության վրա, ինչպես և ձեր նկատմամբ այդ բանն անողի դաժանության»: Նրանի թեոփանեսը, առանց որևէ վախի, հաշվի չառնելով [սուրբ հայրերի] դրանից առաջ Թեոփիլոսի մեղքերը քավելու հանգամանքը²³, ասաց. «Այս գրություն համար ես քո ամուս-

նու՝ կայսեր հետ բացելիբաց պիտի դատի նստեմ աստժո անկաշառ ատյանում»։ Կայսրուհին այդ խոսքերի վրա շատ տխրեց ու արտասովալից ասաց. «Ձեր խոստումները, ձեր գրավոր խոստովանությունները ուրեմն ոչ միայն քավեցին [նրա մեղքերը], այլ, ընդհակառակը, կոչում ու առաջնորդում են դեպի դատաստան»։ Պատրիարքը և մյուս հոգևորականներն իսկույն տեղից վեր կենալով, ասացին. «Ո՛հ, կայսրուհի, նա, ինչպես ասացինք, [քավության] կարժանանա, դու սրանց անվայելչությանը ուշադրություն մի դարձրու»։ Այս ձևով ահա խոսակցությունը վերջ գտավ, և եկեղեցին խաղաղվեց։

12. [Այն ժամանակ] հանդես եկավ և մի այլ՝ այսպես կոչված Զելիկների աղանդը՝ իր առաջնորդ ոմն Զելիի գլխավորությամբ։ Նախկինում նա ասեկրեստի²⁴ պաշտոնն ուներ և կայսերական մի տոնահանդեսի ժամանակ, հրաժարվելով [հերձվածից], ընդունեց բարեպաշտությունը։ Հերձվածի կողմնակիցները, մկրտվողի նոր հանդերձներ հագած, արժանացան միայն մեռոնով օծվելուն և առոք-փառոք կատարյալ [քրիստոնյա] դարձան։

13. Բուլղարիայի իշխանը (նա Բոգորիսն էր)²⁵ լսելով, որ [հոռմայեցիների] թագավորությունը կնոջ ձեռքում է գտնվում, սկսեց ավելի անպատկառություն հանդես բերել։ Նա Թեոդորայի մոտ գեսպաններ էլ ուղարկեց, հաղորդելով, թե որոշել է շեղյալ հայտարարել հաշտության պայմանագիրը և արշավել հոռմայեցիների երկրի վրա։ Թեոդորան տղամարդու պես, արիաքար նրան հայտնեց. «Ես կընդդիմակայեմ քեզ և հույս ունեմ հաղթել քեզ։ Բայց եթե աստված մի արասցե դու ինձ հաղթես, այդ դեպքում ևս ես քեզ գերազանցած կլինեմ, հաղթանակը բացահայտ իմը կլինի, քանզի դու հաղթած կլինես կնոջ և ոչ տղամարդու»։ Դրա վրա [Բոգորիսը] ոչնչի չգիմեց, չհամարձակվեց անխոհեմ քայլ անել և բարեկամական պայմանագիրը վերականգնեց²⁶։ [14] Թեոդորան կամ երազների ու տեսիլքների ազդեցությամբ, կամ էլ ուրիշ բանի, Բուլղարիայի իշխանի մոտ փնտրեց, շատ որոնեց վաղուց գերի ընկած մի վանականի, անունը՝ Թեոդորոս, մականունը՝ Կուֆարաս։ Նա Բուլղարիայի իշխանին նամակ գրեց, պահանջելով գտնել նրան, խոստանալով որպես փրկագին վճարել՝ ինչ որ նա ցանկանա։ Իրեն ընձեռված առիթից օգտվելով, [Բոգորիսն] էլ որոշեց զբաղվել ժամանակին հոռմայեցիների ձեռքը գերի ընկած և տվյալ պահին կայսերական արքունիքում պահվող քրոջ հարցով։ Քույրը քրիստոնեություն էր ընդունել, գերության մեջ գրագիտություն սովորել, բացի այդ նա արտակարգ հիացած էր քրիստոնյաների կարգ ու կա-

նունի, բարեպաշտության ու հավատքի վրա։ Երբ իրեն հաջողվեց եղբոր մոտ վերադառնալ, նա անդադար դրվատում էր [քրիստոնյաների կրոնը], աղաչում նրան ընդունել այն, նրա մեջ բարեպաշտության սերմեր սերմանում։ Բոգորիսը, որ հիշյալ Կուֆարասի կողմից մի փոքր կրթվել էր և [քրիստոնեական] խորհուրդներին հաղորդակից դարձել (նրան վերադարձնելով, որպես փոխհատուցում ստացել էր իր քրոջ), այնուամենայնիվ մնացել էր ինչպիսին որ էր, անհավատությամբ գերված, նա շարունակում էր պաշտել սեփական կրոնը։ Սակայն նրա վրա թափվեց աստժո ուղարկած պատուհասը (դա սովն էր՝ ամենածանր ու ամենասարսափելի, մարդկանց վերադաստիարակող ու հեղափոխող), որ հափշտակել էր ու մաշում նրա երկիրը։ Պատուհասը ստիպեց նրան փորձանքից փրկվելու համար կոչ անել Թեոդորոսից և հարազատ քրոջից հիացական խոսքերով բազմիցս լսած և նրանց կողմից պաշտվող աստժուն։ Աղետից ձեռքազատվելով, նա դառնում է բարեպաշտ, մայրաքաղաքից ուղարկված եպիսկոպոսի ձեռքով արժանանում մկրտության և կայսեր անունով Միքայել վերանվանվում²⁷։ [15] Պատմում են, որ մի բան էլ տեղի ունեցավ։ Իշխան Բոգորիսը որսի մեծ սիրահար էր, ցանկացավ, որ իր տներից մեկում, որտեղ որ նա մշտապես լինում էր, որսի տեսարաններ նկարեն, որպեսզի այդ աչք շոյող պատկերները գիշերն էլ դիտի։ Ահա նման ցանկությամբ հափշտակված՝ նա իր մոտ է հրավիրում մեր՝ հոռմայեցի նկարիչներից մեկին, անունը՝ Մեթոդիոս²⁸։ Երբ Մեթոդիոսը ներկայացավ նրան, Բոգորիսը ինչ-որ աստվածային նախախնամությամբ նրան կարգադրեց նկարել ոչ թե ռազմիկների նախճիրը մարտի դաշտում, ոչ էլ կենդանիների ու գազանների սպանությունը, այլ ինչ-որ (նկարիչը) ցանկանար, սոսկ մի բան ավելացնելով, թե ուզում է պատկերվածը մարդկանց մեջ սարսուռ ու դժմայանք առաջացնի։ Նկարիչը գտավ, որ մարդկանց մեջ սարսուռ կառաջացնի միայն Քրիստոսի երկրորդ գալստյան պատկերը, դրա համար էլ դա նկարեց՝ մի կողմում իրենց կրած տառապանքների համար դափնեպսակ ստացող արդարներին, մյուս կողմում՝ մեղավորներին, որոնք իրենց գործած մեղքերի համար պատժի են արժանանում՝ վճռվում, շարտվում իրենց՝ դեռ այս կյանքում խոստացված դժոխքը։ Երբ նկարն ավարտվեց, և Բոգորիսը դիտեց այն, [մեղավորների] տեսքի առաջ իր մեջ աստժո սարսուռն զգաց և, հաղորդակից լինելով մեր աստվածային խորհուրդներին, ուշ գիշերով ընդունեց սուրբ մկրտությունը։ Երբ այդ բանն իմացվեց, համայն ժողովուրդն ապստամբեց իր դեմ, բայց ինքը փոքրաթիվ զինվորներով նրանց ծնկի բերեց։ Իր ծոցում

կրելով աստվածային խաչի նշանը և շրջելով երկրով մեկ, նա մնաց-
յալներին այլևս ոչ թե ծածուկ, այլ բացահայտ քրիստոնյա դարձրեց,
այն էլ նրանց ցանկութեամբ: Այսպիսով ահա աստվածապաշտ դառ-
նալով, նա տիրուհուն նամակ գրեց, սասց, որ իր ժողովրդի բազմա-
թիվ լինելու պատճառով, երկիրը փոքր է գալիս, և նրանից, որպես
արգեն մի մարմին դարձած, իրար հետ անխախտ հավատքով ու բա-
րեկամութեամբ կապված, ավելի համարձակ նոր հողեր խնդրեց: Նա
խոստանում էր հպատակություն և հավիտենական ու անսասան խա-
ղաղություն: [Թեոդորան] սիրով ընդառաջեց նրա խնդրանքին և Սի-
դերայից²⁹ (որը հոռոմայեցիների և բուլղարների միջև սահման էր)
մինչև Դեբելտոս³⁰ (նրանք այն Ջագորա են անվանում)³¹ ընկած՝ այն
ժամանակ անմարդաբնակ տարածությունը նրան զիջեց: Ահա այդ ձևով
համայն Բուլղարիան բարեպաշտություն ընդունեց³², աստված ինքը
կոչ արեց նրանց ճանաչեն իրեն՝ փոքրիկ կայծերի ու պատուհասների
միջոցով: Արժանանալով և հոռոմեական երկրամասի, կարծես մի երկ-
րորդ ավետման երկրի, հոռոմայեցիների հետ կայուն հարաբերություն-
ներ հաստատեցին:

16. Ահա այսպիսի փայլուն հաջողություններ ձեռք բերվեցին Ա-
րևմուտքում, որոնց առթիվ [Թեոդորայի] համբավը տարածվեց ա-
մենուր: Այդ հաջողություններից բերկրացած և կարծես ցանկանալով
հաղթական ավելի մեծ հուշարձան կանգնեցնել, նա փորձեց Արևելքի
պավլիկյաններին էլ բարեպաշտության բերել, իսկ էթե դա չհաջողվի՝
կոտորել ու ոչնչացնել նրանց: Դա մեր երկիրը ողողեց բազում փոր-
ձանքներով: Կայսրուհին մի քանի իշխանավորներ³³ ուղարկեց (նրանց
անուններն էին՝ Արգիրոսի որդի, Դուկասի որդի և Սուդալիս)³⁴, որոնք
սրանց ցցահան էին անում, սրի քաշում, ծովահեղձ անում: Կոտոր-
վածների թիվը շուրջ տասը բյուր հոգի էր, նրանց ունեցվածքը բռն-
նագրավվեց և կայսերական գանձարանը մուտք գործեց: Անատոլիկոն
բանակաթեմի զորավար Թեոդոտոս Մելիտենոսի մոտ ծառայում էր
Կարբեաս անունով մեկը³⁵, որ պրոտոմանդատորի³⁶ աստիճանն ուներ:
Նա դավանում էր պավլիկյանների հավատքը և զրանով պարծենում:
Սա, լսելով, որ իր հայրը ցցահան է արվել, այդ բանը մեծագույն դժ-
բախտություն համարեց և, գործերը կարգի բերելով, իր հինգ հա-
զար աղանդակիցների հետ փախավ Մելիտենեի այն ժամանակվա ա-
միրա Ամերի մոտ³⁷, այնտեղից էլ՝ ամերմումնիի, որի կողմից փառա-
վոր ընդունելության արժանացան: Փոխադարձ ապահովության մասին
համաձայնության գալով, շատ շանցած նրանք դուրս եկան՝ ավարա-

ռելու Հոռոմեական կայսրության տարածքը: Աղանդավորներն այնքան
բազմացան, որ սկսեցին իրենց համար քաղաքներ կառուցել՝ այսպես
կոչված Արգաուս³⁸ և Ամարան: Երբ սկսեցին այնտեղ հոսել նույն
հերձվածը դավանողների նոր բազմություններ, նրանք հիմնադրեցին
մի այլ [քաղաք], որը Տեֆրիկե³⁹ կոչեցին: Նրանք անշափ բազմացան
և հանդգնում էին այդ քաղաքներից արշավանքներ գործել և անվերջ
ավարառել հոռոմեական երկրի տարածքը, նրանց հետ նաև Մելիտենեի
[ամիրա] Ամերը (սրա անունը շատերն աղավաղելով, Ամբրոն կոչե-
ցին)⁴⁰, Տարսոնի [ամիրա] Ալին⁴¹ և նույն ինքը՝ թշվառական Կար-
բեասը: Սրանցից Ալին, որն ուղարկվել էր հայոց ինչ-որ նահանգ կա-
ռավարելու⁴², իսկույն տեղում սպանվում է, իր ողջ բանակն էլ բնա-
չնջվում⁴³, իսկ Ամերը իր կառավարչակից Սկլերոսի⁴⁴ (նա այդպես էր
կոչվում) հետ թշնամացած, նրա հետ ներցեղային պատերազմի բռնը-
վեց և արյունաքամ էր լինում: Նա գտնում էր, որ հազիվ նրա դեմ
կարող է պատերազմել և ոչ ուրիշների դեմ էլ: Նրանց հակամար-
տությունն այն աստիճան սաստկացավ, այնքան համառութեամբ էին
նրանք միմյանց դեմ մաքառում, որ հիսուն հազար հոգուց մի փոքր
ավելի թիվ կազմող նրանց ռազմիկներից հազիվ տասը հազարը մնաց:
Երբ [Ամերն] իր թշնամիներին ընկճեց, միանալով Կարբեասին դարձ-
յալ հանդգնեց հոռոմայեցիների դեմ զենք ճոճել: Նրանց դեմ դուրս ե-
կավ Պետրոնասը, որն այն ժամանակ վարում էր դոմեստիկոսի պաշ-
տոնը: Այդ պաշտոնը վարդասին էր տրված, բայց քանի որ նա որ-
պես խնամակալ զբաղված էր, նպատակահարմար գտավ այդ պաշ-
տոնի իրական վարումը թողնել իր եղբոր, Թրակեսիոն բանակաթեմի
զորավար Պետրոնասին:

17. Միքայել կայսրն ուզում էր, մշտական փափագ ուներ իսմա-
յելացիների դեմ պատերազմել, արշավանքի գնալ (նա արդեն դուրս
էր եկել մանկական հասակից և առնականանում էր): Թեև այդ մասին
էր մտածում, այնուամենայնիվ որոշեց ազգականական հարցերից սկը-
սել, ինչ չպետք է աներ: Դա իր սեփական կարծիքը չէր, այլ խնամա-
կալ վարդասի վճիռն ու կամքը: Ինչու համար և ինչպես դա տեղի ու-
նեցավ, պատմությունը կասի, քանզի պատմությունը ճշմարիտ խոյ
ու համր է, անշուշտ մի մարմին, եթե ցույց չի տալիս իրադարձություն-
ների զրդապատճառները: Սակայն եթե մենք, այդ ընթացքում հոսած
ժամանակի պատճառով, որոշ դեպքերի լավ ծանոթ չենք, թող հետա-
քրքրասերները մեր հանդեպ ներողամիտ լինեն, քանզի մենք ցանկա-
նում ենք գրի առնել ճշմարիտը և ոչ կարծեցյալը, մի բան, որ տարա-

կուսանքի մեջ է գցում անգամ շարքային ընթերցողին: Բայց եթե պատճառը հայտնի է, այն պետք է հասցնել, պարզաբանել ընթերցողներին, քանզի միայն ու միայն այդ կերպ կարելի է նրանց օգտակար լինել:

18. Այս Վարդասին համակել էր գահին տիրանալու մի ստոր սեր, այն էլ ոչ սովորական, որ մեկ բորբոքվում, մեկ բանականություն ուժի առաջ սանձվում է, այլ խելահեղ ու անհաղթահարելի: Պատմությունը մի փոքր հեռվից սկսելու համար ասենք, որ արքունիքի մոտ բնակվող [կայսեր] խնամակալներ Մանուիլի և Թեոկտիստոսի միջև գոտություն առաջացավ, որը հիմք էր տալիս Թեոկտիստոսին [Մանուիլին] մեղադրելու պետական դավաճանության մեջ: Մանուիլին այդ բանը գաղտնի ու շտապ հասցրին և նա, երկյուղ գգալով, բացի այդ, տեսնելով, որ նախանձը անհաղթահարելի է ու դժվարասանձելի, միտք հղացավ նրան սրախողխող անել ու մեջտեղից վերացնել, հենց որ Թեոկտիստոսը հեռանա պալատից: Նա գնում է իր տունը, որ գտնվում էր Ասպարի ջրամբարի մոտ (այն նա հետագայում վանքի վերածեց և այնտեղ էլ թաղվեց): Ահա նա ամեն օր այստեղ էր գալիս և տեղեկանում արքունիքում անցած-դարձածի մասին: Վարդասը [Մանուիլին] ոչ թե իր, այլ Թեոկտիստոսի ձեռքով հրապարակից վերացրեց, այսպես ասած՝ դեռ շարտեց, բախտի բերմամբ իր ծրագրածն իրականացնելու հարցում գործակից ձեռք բերեց: Այսուհետև նա մտադիր էր այլևս ոչ թե ուրիշի, այլ սեփական ուժերով ծրագրածը գուլիս բերել, առայժմ Թեոկտիստոսին տապալել, որպեսզի նախ և առաջ իր առաջընթացին խոչընդոտ չդառնա, իսկ մյուս կողմից պրծնի այն մեծ խայտառակությունից՝ իր հարսի հետ հարաբերվելու ամբաստանությունից, որ Թեոկտիստոսն անվերջ իրեն էր ներկայացնում: [19] Միքայել կայսրը անկիրթ ու անտաշ մի դաստիարակ ուներ: Կայսրը Վարդասից, Թեոկտիստոսից և [իր] մորից պահանջում էր այդ դաստիարակին կայսերական ամենաբարձր պաշտոնները շնորհել, բարձրագույն տիտղոսները: Թեոկտիստոսը դեմ էր դրան, մտադիր չէր ընթանալ կայսեր քմահաճույքի համաձայն: Նա ասում էր, թե կայսրության գործերը պետք է պատշաճ ձևով վարել և ոչ անարժան: Վարդասն այդ դաստիարակին դարձնելով իր նենգ ծրագրերի գործակատարը, անվերջ պղտորում էր և՛ նրա, և՛ կայսեր հոգին, նրանց լարում Թեոկտիստոսի դեմ. նա շատ բաներ էր ասում Միքայելին պետության կառավարման վերաբերյալ, թե «այն վատ է տնօրինվում, որ թագավորությունը թեև քեզ է ժառանգություն թողնվել, սակայն Թեոկտիստոսը քեզ դրանից հեռու է պահում, նա մտադիր է քո մոր կամ նրա դուստրերից մեկնումեկի հետ

ամուսնանալ, իսկ քեզ, իր հարազատ որդուն, կուրացնել»⁴⁵: Նման խոսքերով, կարծես նետերով նա խոցեց կայսեր սիրտը, արյունը պղտորեց, և որպեսզի այդ բանը կանխվի, ասաց, թե պետք է շտապ խոհեմ քայլերի դիմել: Նրանք այդ առթիվ բազմիցս հանդիպելով միմյանց, միահամուռ կերպով վճռեցին Թեոկտիստոսին մեջտեղից վերացնել՝ կամ անհարկչության, կամ աքսոր ուղարկելով⁴⁶: Որոշումն արդեն ընդունվել էր, մնում էր այն անհապաղ ի կատար ածել: Որոշվեց, որ զեկուցագրերի քննությունից հետո, երբ Թեոկտիստոսը դուրս գա կալսիակոս՝ գնալու համար, կայսրը նրանից մի փոքր անց դուրս գա և պրեպոզիտոսներին համար, կայսրը նրանից մի փոքր անց դուրս գա և պրեպոզիտոսներին սոսկ կոչ անի՝ «վերացրեք նրան»: Այդ պահին Վարդասը ժողովի էր նստած կալսիակոսում: Հենց որ Թեոկտիստոսը դուրս եկավ, լսեց Միքայելի ազդանշանը և որոշեց փախուստով փրկվել: Նա փախավ դեպի ձիարշավարան՝ դեպի ասեկրետիաները: Ասեկրետների շենքն այն ժամանակ այնտեղ էր գտնվում: Սակայն ինքը մենակ էր, իսկ իր վրահարձակվողները՝ շատ, որով նա բռնվեց: Վարդասը թուրը մերկացրած մեջտեղ եկավ և սպառնում էր անձամբ սրախողխող անել բոլոր նրանց, ովքեր կփորձեին խանգարել ձեռքակալվածի սպանության: Այդուհանդերձ այն ժամանակ ոչ ոք չհամարձակվեց Թեոկտիստոսին ձեռք տալ: Նրան տարան Սկյուլա՝ առայժմ բանտարկելու, մինչև նրա մասին վճիռ կայացվի⁴⁷: Բայց քանի որ որոշել էին սպանել նրան, բայց միաժամանակ երկյուղում էին կայսրուհուց, և որպեսզի Թեոկտիստոսն այդ ընթացքում ազատ շարձակվի, հետերիայից⁴⁸ թուրը մերկացրած մի զինվոր ուղարկեցին՝ նրան սպանելու: Թեոկտիստոսը, տեսնելով թրով իր վրա եկող մարդուն, հարվածից խուսափելու համար նստարանի տակ թաքնվեց: Բայց այդ բանն իրեն չհաջողվեց, որովայնին հարված ստացավ, փորոտիքը դուրս թափվեց, և նա մեռավ: Ասում են, որ այն ժամանակ Մանուիլը մարգարե դարձավ և Վարդասին պարզիպարզ կանխագուշակեց.

«Փանի որ դու Թեոկտիստոսին խողխողելու համար թուր մերկացրիր, ամեն օր խողխողվելու պատրաստ եղիր»:

20. Թեոկտիստոսն ահա այսպիսի վախճան ունեցավ⁴⁹: Նրա խողխողումից հետո կանիկլիոսի պաշտոնն ու պատիվը Վարդասն իր վրա վերցրեց: Իսկ Թեոկտոսն կատարվածին հասու լինելով, հերարձակ այս ու այն կողմ էր ընկնում, աղիողորմ ողբում, նա պալատը ողողեց լաց ու կոծով, անեծք թափեց երկուսի գլխին էլ, ասելով. «Ո՛վ խայտառակ ու ամենազարշելի գազաններ: Նաև դու, ապերախտ ծնունդ⁵⁰, քո երկրորդ հոր քեզ արած լավությունները այդ կե՞րպես հատուցում»:

Ապա ողբերգականորեն եղբոր դիմելով, ասաց. «Ո՛վ շաշակն ու նենգ դև, պղծեցիր զու իմ կողմից մաքուր ու սուրբ պահպանված իշխանութունը: Աստված բարձրից տեսնում է ձեր ժպիրհույթությունը, նա հաստատ երկուսիդ էլ նույնպիսի բռնի մահվան կարժանացնի»: Որից հետո նա ձեռքերը մեկնեց ու կարծես մարգարեացավ. «Տե՛ր, ես ակա- նատես կլինեմ, ես կտանեմ այս մարդու թափված արյան վրիժուց խնդրությունը»: Նրանք, չկարողանալով այլևս տանել Քեոզորայի բազում անկեքներն ու պարսավանքները, և քանի որ Վարդասը հետամուտ էր իր մտադրությունն իրականացնել, որոշեցին սրան էլ [պալատից] դուրս հանեն, որպեսզի իրենց ուզածը հեշտ ու հանգիստ իրականացնեն: Քեոզորան շատ լավ էր հասկանում դա (նա խոհեմ կին էր, կարողանում էր ամեն ինչ տեսնել ու գլխի ընկնել), մտածում էր, թե կարիք չկա հակադրվել, դեմ էր արյունահեղություն, ցեղակիցների պատուհասի պատճառ դառնալուն: Ինչ վերաբերում է առկա դրամին, որ տվյալ պահին պալատի գանձարանում էր կուտակված, որոշեց նրա մասին սենատին իրազեկ դարձնել: Դրանով նա ուզում էր մի կողմից խոչընդոտել այդ դրամի անխնա շռայլումն իր որդու կողմից, իսկ մյուս կողմից՝ ապացուցել իր ազնվությունը: Նա ի լուր ամենքի հայտարարեց, թե կայսերական գանձարանում կա հազար իննսուն կենտինար ոսկի ու մոտ երեք հազար կենտինար արծաթ⁵¹, որոնց հայթայթողն ու կուտակողը իր ամուսինն էր, իսկ ինքը, Քեոզորան, չէր սիրում դրանք ծախսել ու շռայլել:

21. Թեև կայսերական գանձն այդքան շատ էր, Միքայելի հիմարությունն ու անսահման փառասիրության պատճառով ոչ մի օգտակար բանի վրա չծախսվեց: Նա ձիարշավների ամենամեծ սիրահարը լինելով, դեմ չէր անձամբ կառավար լինել (ավաղ, այդ օրերին այդպես նվաստացած հռոմայեցիների պետություն): Նա իր խաղընկերների ու իր հետ կառք վարողների երեսանների կնքահայրն էր դառնում և այդ առթիվ յուրաքանչյուրին տալիս էր հիսուն, քառասուն, ամենաքիչը՝ երեսուն լիտր ոսկի, և այդ ձևով դատարկում կայսերական գանձարանը: Մի անգամ մի ոմն պատրիկի (նրա անունը Հիմերիոս էր, որին դեմքի տգեղության պատճառով խոզ էին կոչում), նրա ոչ սովորական զազրախոսությունն և ճաշի ժամանակ կայսեր և նրա սեղանակիցների ներկայությամբ իր գարշելի որովայնից անօրինակ ուժգին փուք բաց թողնելու համար, այնքան ուժգին, որ իրենց լուսավորող ջահը հանգցրեց, ահա այդ աննման «Տրաշքի» համար նրան հարյուր լիտր ոսկի տվեց: Քիլասի, ժամանակին իր հետ կառք վարողի որդուն կնքելու առ-

թիվ նմանապես հարյուր լիտր ոսկի տվեց: Ահա այդպես անտեղի էր նա պետական դրամները վատնում: Այսպես ահա կարճ ժամանակվա ընթացքում նա այդ հսկայական գումարը նման թատերական ներկայացումների ու անօրինությունների վրա վատնեց (նա ձիարշավների մեծ սիրահար էր): Վրա հասավ կայսերական նվերների բաժանման ժամանակը, բացի այդ թշնամու բանակներին ընդդիմակայող զինվորներին պետք է ռոճիկ տրվեր, բայց դրամ չկար: Եվ նա ստիպված հալեցրեց հռչակավոր ոսկե սոսին, երկու ոսկե առյուծները, զուտ ոսկուց, կոփման եզանակով պատրաստված երկու գրիփոնները, զուտ ոսկուց կերտված երաժշտական գործիքը, ապա և կայսերական թանգարանի այլևայլ գլուխգործոցներ, որոնց քաշը երկու հարյուր կենտինարից պակաս չէր: Ահա հալեցնելով դրանք տվեց կայսերական փողերանոցին՝ դրամ հատելու: Միջոցների կարիք զգալով, նա վերջում հալեցնելու և դրամ հատելու տվեց նաև իգիկոնում⁵² պահվող կայսրերի, թագուհիների և սենատորների զուտ ոսկուց և ոսկեթել մի քանի հանդերձներ: Բայց այնուամենայնիվ նա չհասցրեց դրանք հալեցնել, քանզի այն աշխարհը գնաց: Երանելի Վասիլը տիրանալով իշխանության, գտնելով դրանք գեռևս ձեռք չտված, [Միքայելի] կարգադրությունը շեղյալ հայտարարեց: Նա հրամայեց հատել այժմ սենզատոն⁵³ կոչվող դրամը: Այդքան հարստությունից նրա ձեռքն անցավ ընդամենը երեք կենտինար ոսկի և ինը պարկ միլիարիսիա, որոնք և պետականացրեց, այդ մասին բոլորին տեղյակ պահեց, սենատորներին դառնորեն գանգատվելով՝ ի՞նչ միջոցներով պետք է ինքը պետությունը կառավարի:

22. Բայց այս բոլորը ժամանակ անց տեղի ունեցան: Քեոզորան սովորություն ուներ հաճախակի այցելել Վլախեոնայի սուրբ տաճարը՝ աստծուն աղոթելու և լողանք ընդունելու: Ահա երբ մի անգամ նա ուշ ժամանակ [Վլախեոնա] էր գնացել, Միքայելն ու Վարդասը Պետրոնասին՝ [կայսրուհու] եղբոր ուղարկեցին և նրան իր դուստրերի հետ մայրապետ խուզելով, Կարիանոսի պալատում արգելափակեցին: Այնուհետև ոչ թե մեկ, այլ երկիցս մարդ ուղարկելով, նրանց մոտ եղած հարստությունն առան-տարան, թողնելով իրենց գոյությունը պահեն, ինչպես սովորական մասնավոր մարդիկ, և ոչ ինչպես վալել է թագուհուն: Քեոզորան շատ շանցած մյուս աշխարհը գնաց: Նրանելի կայսր Վասիլը նրա աճյունը Գաստրիոն կոչվող վանքում ամփոփեց: Նա այնտեղ ուղարկեց նաև Քեոզորայի դուստրերին, այդ՝ իրենց տատի⁵⁴ վանքում անբասիր ապրելու և կենցաղավարելու: Քեոզորան ահա այսպես վախճանվեց, բարի ու բարեպաշտ մարդու հիշատակ թողնելով, և ոչ

նրանց պես՝ նենգ: Նախորդ գրքում արդեն ասվել է, թե Թեոդորան որտեղից էր սերում, ինչ ծնողներից, ինչպիսի պարագաներում մտաք գործեց արքունիք և թե քանի դուստր նա ունեցավ: Այս գրքում խոսք կլինի նրա մնացած ազգականության մասին: Վերևում արդեն ասվեց նրա երկու եղբայրների մասին, Թրակեսիոն բանակաթեմի ղորավար, այն ժամանակ պատրիկի պատվաստիճանն ունեցող Պետրոնասի, ինչպես և Վարդասի, որին Թեոփիլոսը, ընթացիկ կայսերական երթերից մեկում անհարմար մի արարք թույլ տալու մեջ բռնելով, Հորոլոգիոնում⁵⁵ ճիպտորի վաթսուն հարված հասցնել տվեց: Թեոդորան ուներ և երեք քույր, մեկը բարեհունչ Կալոմարիա անունն էր կրում⁵⁶, մյուսները կոչվում էին Սոփիա և Իրենե: Սոփիան կնություն տրվեց Կոստանդին Բարուցիկոսին⁵⁷, Կալոմարիան՝ այն ժամանակ պատրիկի, իսկ հետագայում մագիստրոսի պատվաստիճանն ունեցող Արշավիրին, իսկ Իրենեն՝ հետագայում պատրիարքական աթոռին նստած Փոտի⁵⁸ մայր Իրենեի եղբոր: [Իրենեն] նրանից ունեցավ երկու որդի, Ստեփանոս մագիստրոսին⁵⁹ և նրա եղբայր Վարդաս մագիստրոսին, Սիկիլիայի բանակաթեմի ղորավար Կոստանդին Կոնտոմիտեսի փեսային (գրա պատճառով էլ նա ստացավ Կոնտոմիտես մականունը), այստեղից էլ ահա [Թեոդորայի քույր Իրենեի] բարեկամական կապը պատրիարք Փոտի հետ, քանզի այդ երկու մագիստրոսները Փոտի մոր եղբորորդիներն էին: Վերոհիշյալ մայրը, երբ իր առաջին ամուսինը մեռավ, այլևս չէր ուզում ապրել նաև երկրորդի մահը, գրա համար մնաց այրի: Նա ապրում էր քրոջ հետ պալատում, կրում կոպիտ ու համեստ հանգերձներ, այն էլ սև գույնի: Նա հյուպարքոսի, քաղաքի պարիսպների պահակապետի⁶⁰, նումերոսների [հետերիայի հետերիարխի] հետ յուրաքանչյուր ամսվա առաջին օրը սխուարիոսներով ոտքով գնում էր խալկի, Պրետորիոնի և Նումերոսների բանտերում արգելափակվածների մատ, մեկ առ մեկ հարցուփորձ անում նրանց բանտարկվելու պատճառների մասին, ումանց գործերն անձամբ ինքն էր կարգավորում, որիչններինը՝ դիմելով քրոջ: Նա բոլոր բանտարկյալներին մեծ-մեծ նվերներ ու նպաստներ էր տալիս: [Թեոդորայի] կանացի գծով ազգականության մասին ահա այսքան:

23. Ինչ վերաբերում է Վարդասին, ապա նա ամբողջությամբ կըլանված էր կայսրության խնամակալի և կառավարչի պարտականություններով: Նրան մյուսներից ավելի էին սիրում, որպես կայսեր ազգականի: Կարծես որպես իր քրոջ դեմ տարած հաղթանակի մրցանակ, նա ստացավ նաև կուրապաղատի պատվաստիճանը և, ինչպես ասվեց,

ազվամաղը դեռ նոր բուսնող Միքայելի հետ ամբողջ զորքով պատերազմի գնաց իսմայելացիների և Ամերի դեմ: Ոտք դնելով Թշնամու տարածքը, նրանք հասնում են ու պաշարում Սամոսատ կոչվող անառիկագույն քաղաքը: Այնտեղ նրանք համոզվեցին, որ արդեն գործ ունեն ոչ թե Թեոդորայի, այլ շատ խորամանկ մարդկանց հետ: Պաշարման երրորդ օրն էր, կիրակի, և պետք է կատարեին սուրբ հաղորդության խորհրդի արարողությունն ու հաղորդվեին, սակայն այդ բանն անում էին՝ առանց ձեռք առնելու նախազգուշական միջոցները, կամ էլ, անփորձ լինելով, բանի տեղ չէին դնում քաղաքում պաշարվածներին: Նրանք ենթադրում էին, որ նրանցից և ոչ ոք չի հանդգնի հոմայեցիների կայսեր վրա ձեռք բարձրացնել: Եվ ահա հաղորդության սուրբ խորհրդի պահին [Թշնամիները] քաղաքի ամեն տեղից ղենքերով դուրս խուժեցին: Չկար մի հոռոմայեցի, որ փախուստի շղիմեր: Ինքը՝ Միքայելը մի կերպ ձի նստեց, նա չփորձեց անգամ ընդդիմակայել և, փախուստի դիմելով, մի կերպ փրկվեց, տեղում թողնելով և՛ վրանները, և՛ սպասարկող անձնակազմը: Պատմում են, թե այնտեղ ի միջի այլոց աչքի ընկավ և նախապես հիշատակված Կարբեսսը, Տեֆրիկի կառուցողը⁶¹, որը կոտորեց ոչ միայն բազում շարքայինների, այլև գերեց մեծամեծ զորավարների՝ Արեսալոմ Յանգոտուբոսին, Սիոն պալատիստին և այլ, շուրջ հարյուր փոխզորավարների ու տուրմարխաների: Հիշյալ զորավարները պատերազմի ավարտից հետո բանտ նետվեցին, նրանց ազգականները որպես փրկագին Կարբեսսին բազում դրամ ուղարկեցին: Երբ դրամը Կարբեսսն իր ձեռքն առավ, առանց քաղվելու հարցրեց Սիոնին՝ ինչպիսի վերաբերմունք ունի նա զեպի սեռական հարցերը, կարողան՞ում է արդյոք: Երբ Սիոնը բացասական պատասխան տվեց, Կարբեսսը նույն հարցով դիմեց Արեսալոմին, որը, համոզվելով նրա վատխարությանն ու ստորությունը, բայց գուցե և իրականում դա այդպես էր, դրական պատասխան տվեց, ասաց, թե կարողանում է: Կարբեսսն ասաց նրան. «Դու փրկագնվում ես և ազատվում կապանքներից», և նրան ազատ արձակեց, իսկ Սիոնին ասաց. «Աստված չի ուզում, որ դու բանտից ազատվես»: Նրա փրկության համար իրեն տրված փրկագինը հանձնելով նրան, բանտ նետեց, որտեղ էլ նա իր հոգին ավանդեց:

24. Պատերազմից անցել էր երկու տարի: Միքայելը, լսելով, որ հոռոմայեցիների վրա են արշավում երեք բյուր հոգի, ցանկացավ իր կրած պարտության բիծը վերացնել և, մինչև շորս բյուր թրակացի և մակեդոնացի⁶² զինվորներ հավաքելով, փութաց [Ամերի] դեմ: Նա

բանակեց Կելարիոն⁶³ կոչվող խոտառատ մի գաշտում, իսկ Ամերը, ռազմավարական խորամանկության դիմելով, շտապեց դեպի Խոնարիոն՝ գլխավոր ճանապարհից հեռու վայրով: Մոտենալով Խոնարիոնին, նա բախվեց Միքայելին ու քաջաբար պատերազմելով ստիպեց նրան փախուստի դիմել: Բայց նա կարող էր փախչել այնքան, ինչքան ձիերն ի վիճակի էին առանց կանգնելու սուրալ: Երբ կեսօր եղավ, և կիզիչ արեգակը կրակ էր թափում, նրանք ստիպվեցին Անգեն կոչվող զժվարամատչելի, քարքարոտ, որից և դժվարանցանելի լեռնային մի վայր բարձրանալ: Ահա կայսրը փախչելով այնտեղ, բանակ դրեց, իսկ նրան կրնկակախ հետևող Ամերը օղակի մեջ առնելով նրան, փորձեց ցանցը պահել: Նա անտարակույս նրան գերի կվերցնեք, եթե կայսերական հզոր տագմաները համառորեն չընդդիմակայեին, և եթե չնպաստեր տեղանքի բարձրադիր ու [Թշնամիների] նկատմամբ գերակշռող դիրքը: Հիշյալ հանգամանքները մի կերպ փրկեցին նրանց: Երբ նրանք այնտեղ մահու կենաց կոխվ էին մղում, Միքայելը Մանուիլից պահանջեց իրենց երկուսի համար փրկարար մի խորհուրդ տալ: Նա խորհուրդ տվեց վրայից հանել այն ամենը, ինչ մատնում էր նրա կայսր լինելը, հազնել հասարակ մարդու զգեստներ և ընտիր ու հզոր զինվորներով ճեղքելով Թշնամու փաղանգների օղակը, շրջապատումից հաջող դուրս գալ: Միքայելի երկրորդ հարցին՝ ինչպես կլինի մնացող գումակում ժառանգների փրկության գործը, Մանուիլը պատասխանեց. «Ո՞վ կայսր, կարևորը թո անվնաս փրկությունն է, նրանց մասին աստված կհոգալ Քանգի կայսեր և ինչ-որ շարքային հոռմայեցու՝ Թշնամու կողմից գերվելը հավասարազոր բաներ չեն»: Կայսրը փոխեց հանգրձնները և ամբողջությամբ Մանուիլին ապավինելով, հետամուտ էր, երբ Մանուիլը ուրիշների հետ կճեղքեր փաղանգը, նրա հետևից դուրս գալ: Սակայն, երբ սարսափելի պահը եկավ, Թշնամիների ռազմաշարքի մոտ եղան, Միքայելը վախից կատարյալ ուժաթափ, նախընտրեց մարտից խուսափել և Մանուիլին չհետևել: Երբ Մանուիլը ճեղքելով փաղանգը փրկվեց և շորս դին նայելով կայսրին շտեսավ և վախենալով, որ նա կարող է վտանգի ենթարկվել, հետ շտապեց: Երբ դարձյալ միմյանց բախվեցին և սարակինոսներին սարսափը համակեց, Ամերը վճռեց հեռանալ՝ աղբյուրներ գտնելու ու պարեն հայթայթելու⁶⁴: Նա հնչեցրեց նահանջի աղղանշանը: Միքայելն ահա առիթից օգտվելով, հանգիստ մի կերպ փրկվեց ու մայրաքաղաք վերադարձավ⁶⁵:

25. Հազիվ երկու տարի էր անցել, և Ամերը քառասուն հազարանոց զորքով դարձյալ արշավեց: Օգտվելով դիմադրողի բացակայու-

թյունից, նա ասպատակ սփռեց ու գերեվարեց Արմենիականների բանակաթեմը և ծովափնյա Ամիսոսը⁶⁶: Պատմում են, որ այն ժամանակ արեց այն, ինչ խելահեղ Քսերքսեսը, հրամայեց մահակներով ծովը հարվածել, որովհետև այն թույլ չէր տալիս իրեն ընդարձակել իր ասպատակությունները՝ և բավարարվել մերձակա տարածքով⁶⁷: Միքայելը դրանից վշտացած ու անհանգստացած, հրամայեց Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար Պետրոնասին, կայսրուհու եղբոր, գլխավորել հոռմայեցիների զորքերը, ամբողջ ուժով շարժվել Ամերի վրա, թույլ չտալ, որ նա շարունակի ամայացնել հոռմայեցիների երկիրը: Այն ժամանակ կայսերական տագմանների և սխուլանների հրամանատարն էր Վարդասի Անտիգոնոս անունով շատ երիտասարդ, մոտ տասնիննամյա որդին: Ինձ⁶⁸ զարմանք է պատճառում, որ [Վարդասը], ինչպես պատմում են, ողջամիտ ու խոհեմ մարդու հավակնություն ունեցող մի մարդ, ծանր ու սարսափելի իրադրության պայմաններում անգամ [սպարապետի] պաշտոնը չէր ուզում ուրիշին զիջած լինել, ցանկանում էր ամեն ինչ ինքը լափել, իր վրա վերցնել: Այսպես թե այնպես, տվյալ զեպրում [սպարապետի] պաշտոնը նա ձևականորեն տվեց եղբոր: Պետրոնասը, ստանալով կայսեր կարգադրությունը՝ զինվել Թշնամու դեմ և սխրանքներ գործել, իրար անցավ: Խորհելով՝ ինչպես անել, որ իրերի ելքը բարեհաջող լինի, նա գնաց Եփեսոսի մոտ գտնվող Սուրբ լեռը [խորհուրդ հարցնելու], հրաժարվելու այդ գործից, կամ էլ ի վերուստ օգնություն աղերսելու: Նրա այնտեղ լինելու ժամանակ լուր տարածվեց, որ ինքնաբերաբար իր մոտ է գալիս բարձրահասակ, մշտապես բոկոտն այն նշանավոր Հովհաննես վանականը, որն իր ժամանակը Լատրոսում⁶⁹ էր անցկացնում: Նա անապատականի կյանք էր վարում և օրում իր խցից դուրս չէր եկել, մի բան, որ մարդկանց զարմանքն էր առաջացնում: Պատրիկը, լսելով այրի մասին, որ ավանակ նստած՝ մոտերքում է գտնվում, գնաց նրա տեսության: Հովհաննեսն առանց տատանվելու՝ ասաց. «Ենթարկվիր կայսերական կարգադրություններին և գնա սարակինոսների դեմ, քանզի աստված քեզ կայահի եթե որևէ այլ շարխափանի փոխարեն բոլորի վահանների վրա նկարված լինի աստծուն սիրելի Հովհաննեսի հստակ [պատկերը]»: Նա ավելացրեց նաև, որ «այստեղ գալու միակ նպատակս հենց այդ էր»: Պետրոնասը նրա աղոթքներով գոտեպնդված, ամբողջ զորքով՝ ժայռերով ու ձորերով բնականորեն ամբացված Պոսոն⁷⁰ կոչվող վայրում հասնում է Ամերին: Պոսոնի մոտ հյուսիսից հարավ Լալակաոն անունով մի գետ է հոսում⁷¹, նրան մոտիկ մարգագետին էլ կա, որ գեղջկական

բարբառով Գյուրին է կոչվում⁷²: Պետրոնասն իմացավ, որ Ամերը այն-տեղ է բանակ դրել և ամեն կերպ ջանաց փակել նրա նահանջի ճանապարհը, նրան փախչելու հնարավորությունից զրկել: Արմենիականների, Բուկեյլարների, Կողոնիայի և Պափլագոնիայի զորավարներին անհապաղ ուղարկեց՝ պատվարելու հյուսիսային կողմը, իսկ հարավայինը՝ Անատոլիկոն, Օպսիկոն և Կապադոկիայի զորավարներին, Սելևկիայի և Խարսիանոնի կելսուրարիների հետ⁷³: Ինքը՝ Պետրոնասը, կայսերական շորս տազմաներով և Թրակիայի ու Մակեդոնիայի զորավարներով (կարգի համաձայն, բուղարների հետ խաղաղություն տիրելու դեպքում, նրանք պարտավոր են արշավանքի դուրս գալ ու մարտնչել Անատոլիկոն բանակաթեմի զորքերի հետ) պատվարեց արևմտյան կողմը, իր հետ ունենալով Թրակեսիոն [բանակաթեմի] զորքերը: Ամերը, համոզվելով, որ հռոմայեցիներն իրեն գազանի նման օղակել, ծուղակն են գցել, անհրաժեշտ գտավ դիմել գուշակության: Նա ռազմագերիներից մեկին կանչեց ու հարցրեց և՛ վայրի անունը, և՛ մարգագետնի, և՛ գետի: Ռազմագերին, [տեղանունները] մի փոքր աղավաղելով, Պոսոնի փոխարեն Պոսոնն ասաց: Գրանից Ամերի համար պարզ դարձավ իր անկման մասին⁷⁴, ապա Լալակոնի փոխարեն՝ գետի անունը Լաոս կակոսինի ձևափոխեց⁷⁵, իսկ Գյուրես կոչվող մարգագետնի անվան համահնչունությունից եզրակացրեց, թե հռոմայեցիների կողմից ամուր շրջափակման մեջ է բնկնելու⁷⁶: Այդուհանդերձ նա ասաց. «Չպետք է երկյուղել, այլ ոտքի կանգնել և վաղվա ճակատամարտի համար արիանալ»: Նա հրամայեց բոլորին զենք կապել, թրերն այնքան փայլեցնել, որ նորի կերպարանք ստանան: Երբ լույսը բացվեց, նա միտք արեց՝ ինչպես հաղթահարի հռոմայեցիներին: Նա նտատակահարմար գտավ հռոմայեցիների օղակը ձեղքել հյուսիսային կողմում, այնտեղից էլք փնտրել, բայց երբ դժվարամատչելի տեղանքը և այնտեղ կանգնած զորավարների տոկոսությունը նրան թույլ չտվեցին այդ բանն անել, ստիպված հարձակվեց հարավային կողմի վրա: Բայց այստեղ էլ հակառակորդների նույնպիսի ռազմաշարքի հանդիպելով, վճռեց, մնացած կողմերը թողած, հարձակվել այն տեղի վրա, որտեղ գիտեր, որ վրան է խփած, և պահպանում է Պետրոնասը: Այդ բանին հրապուրում էր տեղանքը, որը տափարակ էր ու դյուրամատչելի: Ամերն ահա ազմուկ-աղաղակով թշնամիների վրա խուժելով, համոզվեց, որ հռոմայեցիները ոչ միայն տեղի չեն տալիս, այլ նրանք իրենից հողր են, իրեն բնդդիմակայում են արիարար, ուժեղ դիմադրություն ցուցաբերում: Նա մի փոքր շվարեց, բայց սթափվելով, դարձյալ ուժեղ հարձակում գոր-

ծեց՝ իրեն շրջափակումից դուրս բերելու և իջնելու տեղ ապահովելու համար: Բայց հռոմայեցիները կրկին տեղի չտվեցին, ընդհակառակը դիմադրեցին և հետ մղեցին, սեղմելով օղակը ստիպեցին, որ նրանք էլ իրենց շարքերը սեղմեն: Երբ Ամերը տեսավ, որ հյուսիսային և հարավային կողմերը պահողներն ամեն տեղից [իր վրա] են խուժում. փրկության հույսերը կտրած, կարծես կայծակնահար եղած բանակա-նությամբ, առանց մտածելու՝ ուղղվեց սրբի վրա: Ինքը մահացու հարված ստանալով, շարաշար սպանվեց, իսկ իր գինյորներից և ոչ մեկը չփրկվեց: Հռոմայեցիները, լսելով, որ Ամերի որդին ինչ-որ փաղանգով հաջողացրել է փախուստի դիմել, նրան հետապնդում և ոչ շատ հեռու տեղում⁷⁷ հասնում ու նրա զորքի հետ գերում է Խարսիանոնի կելսուրարիը⁷⁸ և բերում հանձնում Պետրոնասին: Պետրոնասն ահա Ամերի դեմ այսպիսի հաղթանակ տանելով⁷⁹, այսուհետև մեծ հարգանք էր տածում վանականի հանդեպ, ակնածում նրան, նոր մարգարե անվանում: Իր հոգուն վերաբերող հարցերը նրա վրա դնելով, Պետրոնասը մուտք է գործում մայրաքաղաք՝ վանականին էլ իր հետ բերելով, կայսեր ու վարդապի առջև մեծապես դրվատելով այդ այրի առաքի-նությունը: Այսուհետև Պետրոնասն անունով դոմեստիկոս չէր, այդ պատիվն այժմ նա ստանում է կայսրից: Ինչ վերաբերում է վանականին, ապա նա ի վերուստ իմանալով իր՝ շուտով առ աստված փոխվելու մասին, այդ բանը հայտնի դարձրեց Պետրոնասին: Վերջինս ողբագին հարցրեց. «Ով իմ սիրելի հովիվ, հեռանալով այստեղից, ո՞ւր, այս աշխարհում ես թողնում ինձ՝ քո գառան: Վախենում եմ դարձյալ սալթաբեմ և վերջս ավելի վատ լինի, քան անցյալս»⁸⁰: Վանականի հարցին՝ «Ուզո՞ւմ ես հետևել ինձ», Պետրոնասը պատասխանեց. «Այո, հայր, մեծ սիրով»: Պետրոնասը տուն վերադառնալով, ինքը ևս հիվանդացավ, որի մասին արքային տեղյակ պահեց: Վերջինս պատասխանեց ու ասաց, թե «քիչ հետ դու ինձ հետ կլինես, ինչպես ուղեցիր»: Մի բանի օր անց վանականը կանչվեց առ աստված, իսկ Պետրոնասն էլ հենց նույն պահին, կարծես աղղանշանով, առոք-փառոք հետևեց նրան: Նրանց՝ այս աշխարհից հեռանալը ժամանակով այնպես զուգագիպեց, որ մեկը մյուսի մահը չիմացավ, թեև գտնվում էին իրարից ոչ շատ հեռու: Ահա, պատմածի համաձայն Պետրոնասն այսպիսի մահվամբ վախճանվեց: Նրանից առաջ ինչ-որ հիվանդությունից հոգին ավանդեց և Մանուիլը⁸¹:

26. Վարդանն աստիճանաբար բարձրանում էր, նա իրար հետևից կայսրից ստանում էր պատվաստիճաններ և, կարծես շփացած երիտա-

«ԺԻՈՓԱՆԵՍԻ ԵԱՐՈՒՆԱԿՈՂ» ԳԻՐԲ ՉՈՐՐՈՐԳ § 27

սարգ ու փառասերի մեկը, փոխում գույնզգույն գողտրիկ հանդերձ-ները: Նա առաջ էր գնում, դեպի կեսարի փառքն ու պատիվը, քանզի Միքայելին պետական գործերն այնքան չէին հուզում, ինչքան թատե-րական ներկայացումներն ու ձիարշավարանները: Եվ, որ ամենավատն է, նա չէր բավարարվում սոսկ հանդիսատեսի դերում հանդես գալով: Դրա վրա այնքան ժամանակ էր ծախսում, այլև ինքն անձամբ, հոռ-մայեցիների կայսրն էր ձիավարում, դառնում բոլորի ծաղր ու ծանակի առարկան, իսկական կրկես: Արդ, Վարդասը քեռորդու խնամակալն էր և ամեն ինչ անում էր այդ ստրկամիտին ուղղելու համար: Բայց ոչնչի չհասնելով, նա առայժմ վարում էր պետական գործերը, ապա մտածում հարմար առիթով թագավորության տիրանալու: Բայց այդ բոլորը նա ծրագրում էր կատարել հետագայում, իսկ այն ժամանակ նա աշխարհիկ գիտություն մասին հոգալով (երկար տարիներ, տիրող-ների տգիտության ու անգրագիտության պատճառով, այն անկում էր ապրում ու չբանալու վրա էր): Մագնավրայում⁸² մաթեմատիկոս-ների դասախոսություններ կազմակերպեց, ձգտելով ու ջանալով այդ գիտությունը վերստին ծաղկեցնել ու զարգացնել: Սակայն այդ, իր գոր-ծերի մեջ լավագույնն ու հռչակավորը ի վիճակի չէր սրբելու իր մեջ առկա ախտերը: Այդ դպրոցում փիլիսոփայության առարկան վարում էր այն մեծ փիլիսոփա Լեոնը⁸³, որ պատրիարք Իաննեսին ազգական էր գալիս, նա նրա հորեղբորորդին էր: Նա Թեսաղոնիկեի եպիսկոպոսն էր, բայց տվյալ պահին՝ կարգալույծ և, զբաղմունք չունենալով, այս դպրոցում պաշտոն ստացավ՝ անգրագիտությունը քշելու, հեռու մղե-լու:

27. Արժե հիշատակել և այն մասին, թե ինչպես այսպիսի այրին ծանոթացավ այն ժամանակվա տիրակալը: Խոսքը Թեոփիլոսի մասին է, Միքայելի հարազատ հոր: [Լեոնը] թեպետև այդքան խորն էր ուսումնասիրել մաթեմատիկա գիտությունը, այնքան հմտացել բոլոր գի-տություններին, այն է փիլիսոփայության և նրա եղբայրներ թվաբա-նության, երկրաչափության և աստղաբաշխության, ապա և բազմա-հոշակ երաժշտության, մեծ ջանասիրությամբ բնածին խելքով ու ան-վերջով կենցաղավարությամբ բոլորից շատ խորացել նրանց մեջ, ան-շուք մի կացարանում էր մնում, որտեղ և ուսուցանում էր իր աշա-կերտներին, նրանց հասու դարձնում ինչ գիտություն, որ ցանկանում էին: Ժամանակի ընթացքում նրա բազում աշակերտներ ուսման մեջ հաջողությունների հասան: Նրա աշակերտներից մի երիտասարդ, որ կատարելապես խորամուխ էր եղել երկրաչափության գիտության և

գարձել մի գորավարի քարտուղար, ցանկանալով առաջ գնալ, սիրով մասնակից դարձավ նրա արշավանքներին: Պատերազմի ժամանակ նու ուղեկցել էր գորավարին և, չգիտեմ ինչպես, հագարացիների ձեռքը գերի ընկել: Լինելով երիտասարդ, նա տրվեց երևելի մի [արաբի] ծառայելու: Այն ժամանակ իմացելացիների ամերմումնին Մամուն ա-նունով մեկն էր⁸⁴, որ հունական գիտություններով էր պարագում, հատ-կապես երկրաչափությամբ: Մի առիթով երիտասարդի տերը խոսք բացեց ամերմումնիի՝ մաթեմատիկայի նկատմամբ ցուցաբերած հո-վանավորության ու հոգատարության մասին և, երբ անցավ երկրաչա-փության, երիտասարդն ասաց, թե ցանկանում է լսել նրան և նրա ուսուցիչներին, քանզի ինքն էլ մի քիչ գիտակ է երկրաչափության ար-վեստին: Երբ ամերմումնին իմացավ ուղեմագերու մասին, մեծ ուրա-խությամբ նրան հրավիրեց և հարցուփորձ արեց՝ հասո՞ւ է արդյոք այդ արվեստին: Երիտասարդը դրական պատասխան տվեց, բայց բարբա-րոսը դեռևս տարակուսելով նրա խոսքերին, ասաց, թե երկնքի տակ իր ուսուցիչներից [լավը] գոյություն չունի: Երիտասարդը ցանկություն հայտնեց ծանոթանալու նրանց, լսել նրանց դասախոսությունները: Նը-բանք իսկույն ներկայացան և սկսեցին ուսուցանել՝ եռանկյունիներ, քառակուսիներ գծելով, ապա ներկայացրին եվկլիդեսի կանոնները: Նը-բանք ինչ որ դասավանդում էին, այդ անում էին խիզախորեն ու գի-տականորեն, ասելով, թե սա այսպես է կոչվում, դա՞ այդպես, բայց ամենևին չէին պատճառարանում, թե ինչո՞ւ է դա այդպես և այդպես կոչվում: Այդ մասին նրանք ոչ մի խելքը զլխին բացատրություն չտվե-ցին, ոչ թե որովհետև լեզվից էին խեղճ, այլ այն պատճառով, որ անուսում էին ու անտեղյակ: Երիտասարդը տեսնելով, թե ինչպես են նրանք փրվել ու ամբարտավանացել [իրենց] գծած սխեմաներով, ա-սաց. «Ո՞վ դուք, յուրաքանչյուր տեսականի և գործնականի հարցում կարևորը պատճառն է և ինչուն, իսկ դուք կանգ եք առնում սոսկ գոյի վրա, համարելով ոչ կարևոր՝ անտեսում եք դրանց պատճառները: Դուք նույն բաներն եք ասում և՛ սովորողին, և՛ հարցի մասին ոչ մի գա-ղափար չունեցող անուսումին»: Նրանք զարմացած խնդրեցին նրան պարզաբանի և ուսուցանի դրանց պատճառները և երբ տեսան, որ նա զբանց պատճառների վերաբերյալ հստակ բացատրություն է տալիս, ասում, թե սա այդպես է կոչվում ու գրվում այս պատճառով, իսկ դա՞ այն, երբ նրանց միտքը լուսավորվեց և ասվածներին հասու եղան, սկսեցին ապշահար հարցնել՝ Բյուզանդիոնում քանի՞ աղափսի գիտնա-կան այր կա: Երբ նա ասաց, թե շատ, իրեն էլ դասեց ոչ թե ուսուցիչ-

ների, այլ աշակերտների թվին, նրանք դարձյալ դիմեցին հարցով, այս անգամ ուսուցչի մասին, կենդանի՞ է նա արդյոք, կա՞: Նա պատասխանեց. «Այո՛, կա», և գրվատեց նրա առաքինությունները, ասելով, թե չբավոր կյանք է վարում, որ շատերն անտեղյակ են իմաստությունամբ փայլատակող այդ մարդու գոյությունը⁸⁵: Մամունն իսկույն նրան այսպիսի բովանդակությամբ նամակ է գրում. «Ինչպես պտղից ենք ծառի մասին գաղափար կազմում, մենք աշակերտից ճանաչեցինք ուսուցչին: Արդ, դու քո գիտելիքներով, մտքի խորաթափանցությունամբ, գոյերի գիտություն անդրան հմուտդ, որ անծանոթ ես մնացել քո համաբաղարացիներին, շեռ ճաշակել քո իմաստության ու գիտելիքների պտուղները, նրանց կողմից ոչ մի պատվի չես արժանացել, մի մերժիր դալ մեզ մոտ և մեզ փոխանցել քո գիտելիքները: Եթե այդ կատարվի, ապա սարակինոսների համայն ժողովուրդը կխոնարհի իր գլուխը քո առջև, դու կարժանանաս հարստության ու նվերների, այնքան շատ, ինչքան ո՞ որ»: Երիտասարդին նա նվերներ տվեց, այդ նամակը նրան ընձեռեց և հրամայեց գտնել ուսուցչին: Նա երիտասարդին խոստացավ պատիվներ, ընծաներ և, եթե ցանկանա տուն վերադառնալ, ապա դրա վերաբերյալ թույլտվություն, միայն թե [ուսուցչին] համոզի թողնել հռոմայեցիների երկիրը: Երիտասարդը ժամանելով մայրաքաղաք, անձամբ ներկայացավ ուսուցչին: Նրա կերպարը իրեն բոցավառեց, շերմությունամբ լցրեց, և նա չկարողացավ իր արցունքները դնպել: Արտասուքները ոչ միայն այտերն էին ողողում, այլև պարանոցն ու կուրծքը: Սկզբում ուսուցիչը քար կտրեց, նա չիմացավ երիտասարդի ով լինելը, տեղի ունեցածի պատճառները, քանզի երիտասարդի դեմքը ժամանակից ու գերության տառապանքներից այլափոխվել էր, նա նման չէր իր իմացածին: Երբ նա աստիճանաբար սկսեց ծանոթացնել իրեն, հայտնեց իր անունն ու ստացած դասերը, ապա սկսեց պատմել գերության մասին, իր փրկության, այստեղ ժամանելու պատճառի մասին և հանձնեց նամակը, ահա այն ժամանակ նրանք սկսեցին միասին ողբալ ու կոծել: Ուսուցիչը սակայն, խորհելով, որ թշնամիներից ստացած նամակը, եթե դա բացահայտվի, կարող է իր գլխին փորձանք բերի, դիմում է լոգոթետին (նա Թեոկոստոսն էր, որ Վարդասի զոհը դարձավ), գերի ընկած իր աշակերտի մասին պատմում ամեն ինչ և հանձնում ամերմումնիի նամակը: Ահա սա է այդ այրի՝ կայսեր ծանոթ ու մտերմիմբ դառնալու պատճառը: Այդ աշակերտն ահա և այդ նամակը Լևոնի՞ մինչ այդ ստվերի մեջ գտնվող իմաստությունը լույս աշխարհ հանեցին, դուրս բերեցին նրան այդ թշնամությունից ու ազ-

քատությունից: Լոգոթետը նամակը ցույց տվեց Թեոփիլոսին, վերջինս հրավիրեց Լևոնին, առատ դրամ տվեց և կարգադրեց պետության հաշվին դասավանդել Քառասուն սրբոց տաճարում: Փոքր անց Մամունը համոզվելով, որ փիլիսոփան մտադիր չէ հայրենիքը օտարության հետ փոխել, գրավոր նրան ներկայացնում է երկրաչափական ու աստղաբաշխական խնդիրներ և մի քանի այլ դժվարահասկանալի հարցեր, խընդրելով ստանալ նրանց լուծումը: Լևոնը հանգամանորեն տվեց յուրաքանչյուրի բացատրությունը, շարադրեց նրանց լուծումը և, ընթերցողի զարմանքն առաջացնելու համար, դրանց վրա ավելացրեց և մի քանի կանխատեսություններ: Ամերմումնին ստանալով դրանք, նրա հանդեպ լցվեց այնքան մեծ սիրով, այնքան հիացավ փիլիսոփայության և մաթեմատիկայի նրա իմացությամբ, որ բարձրագույն աղաղակեց: Որով նա իսկույն այս անգամ ոչ թե նրան, այլ Թեոփիլոսին նամակ գրեց՝ հետևյալ բովանդակությամբ, թե «Ուզում էի անձամբ քո մոտ գալ, բարեկամի և աշակերտի պարտականությունը կատարելու, բայց քանի որ իմ իշխանությունն ի վերուստ է, իսկ ինձ հպատակ ու ենթակա բազում ժողովուրդը թույլ չի տալիս այդ բանն անելու, խնդրում եմ փիլիսոփայության և մյուս գիտությունների մեջ քաջահամբավ քո այդ այրին կարճ ժամանակով իմ մոտ ուղարկես, ջանաս նրան համոզել զասավանդի ինձ իր գիտությունը և մասնակից դարձնի իր գիտելիքներին, քանզի ես դրանց հանդեպ մեծ սեր եմ տածում: Իմ այլալեզու և այլակրոն լինելու հանգամանքը ամենևին չի ազդի նրա՝ ժամանակին վերադառնալու հարցում: Նկատի առնելով հայցողի այդպիսին լինելու հանգամանքը, կարծում եմ, որ խնդրանքս բարեկամ ու պիտանի մարդկանց կողմից դրական կլուծվի: Այդ առթիվ որպես շնորհակալություն քեզ է տրվելու քսան կենտինար [ոսկի], իսկ խաղաղությունն ու հաշտության պայմանագրերը կպահպանվեն հավիտյանս ու մշտապես»: Ահա այդքան էր նա գնահատում Լևոնի՝ նրա մոտ գնալն ու ներկայանալը: Թեոփիլոսը սեփական զարգը՝ գոյի իմացությունը, որի համար բոլորը հիանում են հռոմայեցիների վրա և նրանց նկատմամբ լցվում ակնածանքով, ուրիշին տալը, հեթանոսին ընձեռելը անխոհեմ քայլ համարելով, ընդառաջ չգնաց, Լևոնին վերաբերվեց՝ ավելի մեծ հարգանքով: Նա հրամայեց պատրիարքական աթոռին տիրող Հովհաննեսին, որ նա իմաստությամբ լի այդ մարդուն, որ և իր՝ Հովհաննեսի ազգական էր գալիս, ձեռնադրի Թեսաղոնիկեի սպիսկոպոս: |28| Երբ նա իր ձեռնադրությունից հետո եկավ Թեսաղոնիկե, թեև իր առաքինության համար արժանացավ բոլորի հարգանքին ու պատվին, բայց

նրան առավել ևս մեծարեցին հետևյալ պատճառով: Այն միջոցին, հացահատիկի ծլման ժամանակ, հողը ստերջ էր, անբերրի, և սովամահովյան սպառնալիք ստեղծվեց: Առնժ, տեսնելով դա, գթաց մարդկանց, հորդորեց շրնկծվել, ասաց, որ նրանք աղետի զոհ չեն դառնա, եթե ապավինեն աստծուն և իր օգնության: Նա աստղաբաշխությունից գիտեր, որ որոշակի ժամանակ, առանձին աստղերի ծագման և փուլերի միջոցին, գետնի վրա տեղի է ունենում ջրի ինչ-որ հոսք, երկնային մարմինների փոխադարձ հարմոնիա: Հենց այդ ժամանակ էլ նա սերմերը ցանեց, և գարնան վերջին ու ամռան սկզբին այնպիսի մեծ բերք ստացվեց, որ իրենց բավական էր բազում տարիների համար: Բոլոր դեպքերում այդ հսկայական բերքն աստված պարգևեց, բնագույն գնալով դժվար լինակում գտնվողների աղաչանքներին ու պաղատանքներին և ոչ [Առնի] այդ գործում ցուցաբերած նանիք ջանքերին: Եղածը, բնական է, է՛լ ավելի բորբոքեց թեսաղոնիկեցիների սերն ու գուրգուրանքը այդ մարդու նկատմամբ: [29] Բազում մարդիկ հիանում էին նրա իմաստության վրա, այն բանի, թե ինչպես է նա հասել բոլոր գիտությունների գագաթը: Պատմում են, թե ինքն այդ առնչությամբ իր մտերիմներից մեկին ասել է, թե քերականության ու քերթողության [արվեստը] նա սովորել է, երբ ապրում էր Կոստանդնուպոլսում, իսկ ճարտասանություն, փիլիսոփայություն և թվարանություն՝ երբ բնակվում էր Անդրոս կղզում: Այնտեղ նա հանդիպել էր մի իմաստուն մարդու, որից սովորեց միայն սկզբունքներն ու մի քանի դրույթներ, և քանի որ գիտության ծարավը չէր կարողանում հագեցնել, նա շրջում էր կղզու խորքերը, լինում վանքերում, որոնում ու գտնում էր այնտեղ պահվող գրքերը, որոնք առնելով գնում էր լեռնագագաթները և ավելի խորությամբ ուսումնասիրելով, հասնում գիտության կատարը: Սովորելուց հագեցած, նա վերադառնում է մայրաքաղաք՝ ցանկացողների ուղեղում ցանելու գիտությունների սերմերը: Բայց այդ թուրը անցյալում տեղի ունեցան: Իսկ այժմ, երեք տարի անց (այդֆան ժամանակ էր նա վարել պաշտոնը), կարգալուծ եղած, նա դարձյալ անցավ ուսուցչական աշխատանքի, նա գլխավորեց Մագնավրայի փիլիսոփայության դպրոցը, իսկ նրա աշակերտ Թեոդոտոսը վարում էր երկրաչափության վարժարանը, Թեոդեգիոսը՝ աստղաբաշխության, Կոմիտասը՝ հունարեն լեզվի քերականության: Վարդասը սրանց առատ վարձատրում էր, լինելով ուսումնասեր, հաճախ այցելում ու բարձրացնում սովորողների ոգին, և որոշված ժամանակվա ընթացքում գիտե-

լիքներին նա կարծես թևեր տվեց, թևավորեց, նպաստեց առաջընթացին:

30. Բացի վերոհիշյալից, Վարդասը մշտապես զբաղվում էր և ձիարշավարանի մրցավարությունը⁸⁶, իր համար պատվի հարց էր համարում դրա սիրահարի համբավին արժանանալը: Այդ համբավը լայնորեն կտարածվեր, եթե տեղի ունեցած դեպքերը դրան չխանգարեին: Նա դարձյալ տակնուվրա արեց, իրար խառնեց եկեղեցու գործերը, փոխանակ խաղաղեցնելու այն, պատճառ դարձավ նրանում կագ ու կոիվ, փորձություն ու ավեր տարածվելուն, և, բնական է, ոչ թե բարի անուն վաստակեց, այլ վատ: Արդ, Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական աթոռին ընդամենը շորս տարի նստած Մեթոդիոսի վախճանվելու առթիվ պատրիարքական աթոռին են նստեցնում և տիեզերական [եկեղեցու] սանձերը վստահում ամեն բարեպաշտությամբ ու առաքինությամբ օժտված վանական Իգնատիոսին⁸⁷, Սատյուրոսի վանքի վանահոր, որ Նիկեֆոր կայսեր թոռն էր և Միքայելի որդին: Մի քանի տարի անց Իգնատիոսը, սուրբ կանոնների հիման վրա, Վարդասին արգելեց եկեղեցի մտնել՝ առանց որևէ պատճառի և հիմքի իր սեփական կնոջ վնդեղու և իր հարսի հետ կապվելու համար: Սակայն Վարդասին եկեղեցուց վտարելու մասին Իգնատիոսի սահմանած տույժը Վարդասը շուտ տվեց Իգնատիոսի վրա: Մի կողմ թողած այդ այրին սովով ու ծարավով շարշարելը, նրան գետին տապալելն ու գանակոծ անելը, մարմնական սաստկագույն վնասվածքներ հասցնելը, ևս կանգ կառնեմ միայն մի քանի վրա և ապա կշարունակեմ պատմությունը: [31] Վարդասը Իգնատիոսին արգելարան նետեց, դաժան ու ժանտ արգելարան: Այն Սուրբ Առաքելոց տաճարում էր, բայց ոչ այդ մեծ ու սրբազան տաճարի ներսում, այլ գերեզմանոցում, որ կոչվում է [Սուրբ Առաքելոց] գերեզմանոց⁸⁸: Նրան ահա այնտեղ, Կոպրոնիմոսի ինչ-որ շիրմում արգելափակեցին՝ սառը և ցուրտ, առածի լեզվով ասած՝ սանդաթակից ավելի մերկ վիճակում, իսկ իրենք բարձրից ջանում էին, որ նա հիվանդանացրտից ու սառնամանիքից առաջացող ախտով, այն է՝ թանշով ու ներքին կարևոր օրգանների, անշափ ցրտահարությունից առաջացած փորհարություն, և հասցնեն դառը մահվան: Եվ նա արդարև հոգին կավանդեր իրեն հսկողների դաժանությունից ու բրտությունից (նրանք էին՝ Հովհաննես Գորգոնիտոսը, Նիկողայոս Սկուտելուպոսը և Թեոդորոս Մորոսը), եթե գթացող մեկը (նա Կոստանդին Արմենիակոսն էր)⁸⁹ նրանց բացակայությունը, իր ճաշելու ժամանակ, այդ մարդուն այնտեղից չճաներ և մի քիչ գինի ու հաց շտար, չնչին հոգատարու-

թյամբ մի փոքր շամբեր նրա տառապանքները: Երբ [Վարդասը] գտավ, որ [Իգնատիոսը] բավարար չափով կրել է իր պատիժը, այդ այրին արտոնեց Միտիլենե կղզին: Այն պատճառով, որ եպիսկոպոսներից ոմանք ընդդիմացան, կատարված մեծ անիրավության դեմ բողոքեցին և սպառնացին չճանաչել որևէ ուրիշին [պատրիարք] և հրաժարական տալ, Վարդասը դրանից ծագելիք տակնուվրայությունից վախեցած, վճույց սրանց էլ խաբեությամբ ու խորամանկությամբ հաղթահարել: Նրանցից յուրաքանչյուրին նա առանձին-առանձին և ծածուկ իր մոտ էր հրավիրում և խոստանում տալ ոչ փոքր ու սովորական մի բան, այլ հենց Կոստանդնուպոլսի [պատրիարքական] աթոռը, միայն թե լրեն Իգնատիոսին: Երբ բոլոր փառասիրության առաջ տեղի տվեցին, իսկական ու օրինավոր [պատրիարքի] վերաբերյալ այլևս ոչ ոք չէր հակաձառում, ահա այն ժամանակ ասաց, թե իր խոստացածը կայարն է կատարելու, որ իրենք իրենց պարկեշտ ու համեստ պահեն, երբ [կայսեր] մոտ հրավիրվեն, ամենևին իրենց խոստացվածի մասին չակնարկեն, որպեսզի նա էլ, ասաց, հիացած մնա ձեր առաքինության վրա: Այսպիսով, Վարդասը յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին Միքայելի մոտ հրավիրելով, համոզում էր մեկից չնեովել [պատրիարքի] պատվին արժանանալու: Ահա սրանք միայն ողջույնի արժանանալով և [համեստորեն] հրաժարվելով [առաջարկված պատվից], լռելյայն խաշտառակ եղան. փառասիրությունից մղված նրանք առաքելությունը զոհարեցին, իսկ իրենց փառասիրությունն էլ հագուրդ շատացավ, բանի որ Իգնատիոսին վատաբար ու շարանենգորեն մատնեցին: [32] Երբ նրանք մարդ-արարած լինելով այդպես խաբվեցին, [Վարդասը] Կոստանդնուպոլսի [պատրիարքական] աթոռը տվեց Փոտին, իր իմաստությամբ հայտնի մի աշխարհականի, որ պրոտասեկրետի պատիվն ուներ: Իրենց որոշումը հաստատուն հիմքերի վրա դրած լինելու մտահոգությամբ, նրանք⁹⁰ Հոռմից այլ նպատակով [պատկերամարտների դեմ] առաքված նվիրակներին հետ կանչեցին և Իգնատիոսի դեմ հետագայում տեղի ունենալիք ժողովը նախապատրաստեցին: Նրանք Սուրբ Առաքելոց տաճարում նրան հրապարակայնորեն կարգալույծ հայտարարեցին⁹¹ և, երբ քարոզից նրան հետ կանչեցին, քրտունցքի հարվածով ջարդեցին երեսն ու ատամները, բոլոր հոգևորականների սեր տվեցին այնպես, ինչպես երկրի վրա նմանը չէր եղել: Թաղում գրքեր են պետք գրի առնելու, իսկ համայն ժամանակը չի բավարարի պատմելու համար [Վարդասի] բոլոր հոգևորականների գրելահին բերած փորձանքների մասին, նա ամեն օր բանտ էր նետում ու

աքսոր ուղարկում, դաժան խոշտանգումների ենթարկում՝ ստիպելու համար նրանց համագործակցել Փոտին:

33. Հենց դա էր պատճառը, որ այն ժամանակ, երբ Միքայելը իսմայելացիների դեմ արշավանքի էր գնացել, ռոսները⁹² հարձակվելով, ավերում էին հոռմայեցիների երկիրը (ռոսները սկյութական վայրենի, կոշտ ու կոպիտ ցեղ են): Նրանք [ասպատակում էին] հենց Պոնտոսը, նաև Եվքսինյանը⁹³, կրակ գցեցին ու պաշարեցին անգամ քաղաքը: Սակայն նրանց վրա թափվեց աստծո բարկությունը, և նրանք ատնդարձի ճանապարհը բռնեցին: Աստծո ողորմածությունն էր շարժել եկեղեցու դեկահալ Փոտը⁹⁴: Շատ շանցած մայրաքաղաք ժամանեցին նրանց բանագնացները, պաղատելով իրենց [ժողովրդին] արժանացնել սուրբ մկրտության, ինչ որ եղավ:

34. Ահա մեկ կողմից [երկիրը] սրանք էին տակնուվրա անում, իսկ մյուս կողմից ծով դուրս եկած Կրեաեի նավատորմիցը⁹⁵ շուրջ քսան կումբարիա, չոթը գալեա և մի քանի սատուրա⁹⁶: Այն թայանում ու գերեվարում էր՝ մեկ Կյուկլադյան կղզիները շրջելով, մեկ համայն ծովափը, բնդհուպ մինչև Պրիկոնեսոս: Մնացածը ոչնչացնում, բարուքանդ էին անում անվերջ երկրաշարժերը: Մեր Տիրոջ և Փրկչի Համբարձման տոնին երկրաշարժը գետին տապալեց Հեքսակիոնիոնի հարավային՝ երրորդ մասը, գեղեցիկ տաճարներ, փառավոր տներ, ինչպես և սյուներ՝ քաղաքի Ոսկե դռների մոտ գտնվող Նիկեի արձանով սյունը: Երկրաշարժը սասանեց ու տապալեց և Դևտերոնում⁹⁷, սուրբ Աննայի մոտ ամուր կանգնած սյուները: Լեոն Մաթեմատիկոսը, տեսնելով Դևտերոնի փուլ եկած սյունը, գուշակեց, թե դա բացահայտ, կայսեր անկման մասին է վկայում: Շատ ժամանակ է պետք պատմելու համար նաև Իսավրիայում և յուրաքանչյուր նահանգում [երկրաշարժի հետևանքով] գետերի և աղբյուրների ցամաքելու մասին:

Կայսրը այդ բոլորը բանի տեղ շղկելով, իրեն ամբողջությամբ տվեց ձիարշավական մրցումներին, որոնք տեղի էին ունենում Եվքսի-նոսում կառուցված սուրբ Մամասի տաճարի մոտ գտնվող [ձիարշավարանում]: [35] Մի անգամ, բայց թող նախապես պատմեմ մի միջոցի մասին, ջահի, որով մի ակնթարթում կայսեր տեղեկացնում էր, իրագեկ դարձնում սարակինոսների՝ մեր երկիրն արշավելու մասին: Կիրիկիայի Տարսոն [քաղաքի] մոտ կա Լուլոն⁹⁸ անունով մի ամրություն ու բերդ: Նրա պահպանության համար կոչված [զինվորները] սարակինոսների հարձակումը նկատելուն պես, ջահերի միջոցով այդ մասին իրագեկ են դարձնում Արգեսոս⁹⁹ լեռան պահապաններին, նրանք

իրենց հերթին՝ Իսամոսի, վերջինները՝ էգիլոսի, իսկ սրանք էլ՝ Մամասի լեռան պահապաններին: Հաջորդում էր Կյուրիզոսը¹⁰⁰, ապա Մոկիլոսը¹⁰¹, որտեղից էլ սուրբ Ավքսենտիոսի լեռան¹⁰² պահապանները կարճ ժամանակում տեղյակ էին պահում Փարոսի հեղիակոնում՝ այդ բանի համար նշանակված հսկիչներին: Երբ մի անգամ Միքայելը վկա Մամասի հիշյալ տաճարի մոտ գտնվող [ձիարշավարանում] պետք է ձի նստեր և տվել էր մրցումներն սկսելու ազդանշանը, Փարոսի ջահի սպասարկողները պապիասի միջոցով նրան տեղեկացրին այլազգիների արշավանքի մասին: Կայսրն այն աստիճան սոսկաց ու նարսափեց այն բանի համար, որ հանդիսատեսները նման լուրի առթիվ չեն գատնանելու իր ձիավարությունը, ինչքան մահու և կենաց կռիվ՝ մղող մեկը, և կամ նա, ով ջանում է հեռու մնալ արշավող թշնամիներից: Ահա այդպես էր առանց ամաշելու մասնակցում ներկայացումներին: Եվ որպեսզի ոչ ոք պակաս չմնա իր մրցումներից, հանդիսատեսներին եռանդը այդ ջահերից հաղորդվող դժնդակ լուրերից շատաչի, նա հրամայեց մերձակա ջահերն այլևս չգործեն, [թշնամու արշավանքների մասին] լուրերը խոր լուծյան մատնեն և երկարատև մոռացություն¹⁰³:

36. Որպեսզի ավելի պարզ դառնա այդ մարզու ընկածությունն ու հիմարությունը, պատմեմ մի այլ դեպքի մասին: Նա կանգնած էր կառքի վրա և պետք է կտրեր մեկնագիծը (նա հանդես էր գալիս որպես վենետ, պրասինոս էր լոգոթետ Կոստանդինը, հայրը պատրիկ Թովմայի, որ դրոմոսի լոգոթետ դարձավ, սպիտակ՝ Քիլասը, իսկ ուսսիոս՝ Կրասասը¹⁰⁴: Անգործ չէր մնացել անգամ պրոտասեկրետը¹⁰⁵, ինչպես և դրոմոսի պրոտոնոտարը¹⁰⁶, որոնցից առաջինը հանդես էր գալիս որպես վենետների կոմբինոգրաֆոս¹⁰⁷, իսկ մյուսը՝ պրասինոսների): Ահա սրանք ձիավարի համազգեստները հագած, կանգնած էին կառքի վրա, երբ վրա հասավ բոթն այն մասին, թե Ամբրը ասպատակում ու տակնուվրա է անում Թրակեսիոն բանակաթեմը, որ նա մոտենում է Մալագինային, և սպասվում են աննախադեպ փորձություններ: Այդ լուրից պրոտոնոտարը վատ եղավ, նա վհատված Միքայելին հայտնեց սխուրթի դոմեստիկոսից ստացած զեկուլցի մասին, բերեց և ցույց տվեց նրա նամակը: Իսկ Միքայելը: Նա ասաց. «Ո՞վ դու, ինչպե՞ս ես հանդգնում ինձ համար այնքան կարևոր այս մրցման ժամանակ բան ասել, երբ իմ միակ մտահոգությունը միջին ձախ (կառավարին)¹⁰⁸ ուղուց դուրս հանելն է: Այս ամբողջ մրցման իմաստն էր ի՞նչն է»:

37. Նա ոչ միայն հափշտակված էր, ես՝ կասեի՝ տառապում էր

[ձիարշավների] կրքով, նա ավելի մեծ խայտառակություններ էր թույլ տալիս, շափի գագառումը բացարձակապես կորցնելով, անհարմար արարքներ կատարում, անշափ ոտնահարում իր կայսերական արժանապատվությունը: Նա մի անգամ փողոցում հանդիպելով բաղանիթից վերադարձող, ամանը ձեռքին մի կնոջ, որի որդուն էր որդեգրել, ձիուց ցած թռավ, իրեն ուղեկցող սենատորներին մոտակայքում գտնվող պալատն ուղարկեց, իսկ ինքը, ընկերանալով խայտառակ ու մթին ինչոր մարդուկների, կնոջ հետ գնաց, նրա ձեռքից վերցնելով ամանը և ասելով. «Եկ, մի քաշվիր, ո՞վ կին, ինձ ընդունիր քո տանը, որտեղ կա սև հաց և սպիտակ պանիր»: Ըստ անհրաժեշտ եմ գտնում այստեղ կրկնել նրա օգտագործած բառերը¹⁰⁹: Երբ կինը, այդ արտառոց երեվույթից պապանձված ու ապշած, ո՛չ սեղանին սփոռց գցեց, ո՛չ էլ դրավրա բան դրեց, Միքայելն իսկույն կնոջ ձեռքից վերցնելով բաղանիթից բերած դեռ թաց սավանը, բարակ լաթի տեղ, որով ծածկում են սեղանը, փռեց սեղանին, ապա կնոջից առնելով բանալին, ամեն ինչ գարձավ՝ կայսր, սեղան գցող, խոհարար, մատուցող: Այդ կնոջ աղքատիկ արկղում ինչ որ կար շկար հանելով, նա նրա հետ ճաշեց ու ընթրեց, ասելով, թե նմանվում եմ իմ Քրիստոս-աստծուն¹¹⁰: Այնտեղից նա ոտքով շարժվեց դեպի պալատ, նախկին կայսերին դատապարտելով որպես հիմար, գոռոզ ու փրված, կայսեր, որոնք, եթե ի վիճակի լինեին լսել նրա հիմարությունները, կասեին. «Քեզ պետք էր ոչ թե այդպես ցոփ կշանք վարեիր ու խաղերով տարվեր և մեր գոռոզությունը կշտամբեիր, այլ պատերազմում առաջամարտիկ լինեիր, քշով բավարարվեիր, զինվորներին սիրեր և նրանց հետ ճաշի նստեր և ոչ թե շուկայի փշացած կանանց հետ»: Այդ բոլորը Միքայելին ասելի էին դարձնում, նրա դեմ շարժում աստծո արդար զայրույթը:

38. Բայց որ ամենավատն էր, իր խումբը բաղկացած էր ամեն մի սրիկայության ընդունակ սատյուրոսներից¹¹¹: Ճիշտը կլիներ նրանց համարել Գիոնիսոսի հետևորդներ: Միքայելը սրանց նկատմամբ հարգանք ու պատիվ էր տածում, սրբություններն անգոսնելով, նրանց բահանալական ոսկեթել զգեստներ, եմիփորոններ էր հագցնում և ստիպում խայտառակ ու պղծ ձևով կատարել սուրբ [պատարագը]: Այդ [սրիկաների] գլխավորին, Գրյուլոս կոչվածին, նա պատրիարք էր անվանում, մնացած տասնմեկին՝ նշանավոր ու փառավորյալ աթոռների մետրոպոլիտներ: Ահա Միքայելը նրանց հետ էր հաղորդվում և թագավորելու պահանջ չէր զգում: Որով նրան համարում էին և հորջորջում Կուլոնիայի մետրոպոլիտ: Քանի որ պետք է և՛ երգեին, և՛ [սուրբ]

խորհուրդները կատարելին, երգերը կատարում էին կիթառով, մեկ՝ մեղմ ու լալազին, խորհուրդների նմանողությամբ, մեկ՝ անզուսպ թափով և ուժգին, իրրև թե որպես քահանա քարոզ էին կարգում: Նրանք ոսկե, մարգարիտներով ազուցված սպասների մեջ բացախ և մանանեխ էին լցնում և նրանցով հաղորդություն տալիս ցանկացողներին և այդ ձևով ծաղրուծանակի ենթարկում [հաղորդության սուրբ] խորհուրդը: Այդ Գրչուլոսը հանրային շքերթների ժամանակ ավանակ էր նստում և իրեն ուղեկցող ունենալով նման աղմկարար խումբը, երանության մեջ էր: Մի անգամ, եկեղեցական թափորի ժամանակ նա հանդիպեց հոգևորականների ուղեկցությամբ գնացող երանելի Իգնատիոս պատրիարքին: Գրչուլոսը, տեսնելով նրան, ուրախությամբ գործի լծվեց, սկսեց [կիթառ] նվագել: Բարձրացնելով փիլոնը, իր համախոհներով սկսեց ավելի ուժգին հնչեցնել կիթառները և այդ սրբազան մարդկանց գլխին ամենախալտառակ հայհոյանքները թափեց: |39| Գեռես մոր՝ Թեոդորայի կենդանության, երբ նա, Թեոդորան, պալատում էր մնում, Միքայելը հրավիրեց նրան, որպես երանելի Իգնատիոս ծայտված [Գրչուլոսից] օրհնություն ստանալու: Այդ ամենասուրբ կինը, երբ ակնածանքով ու հարգանքով եկավ դեպի նա, երկրպագեց ու օրհնություն աղերսեց (Գրչուլոսը դյուրությունը թաքցրել էր մորուքը, և Թեոդորան միառժամանակ չճանաչեց նրան), նա իսկույն գարշահոտությամբ լի փուք հանեց ու անվայել խոսքեր ասաց, որի վրա Թեոդորան և բարեպաշտ մարդիկ նրա գլխին անեծքներ թափեցին: Թեոդորան կանխագուշակեց էլ, Միքայելին ասաց, թե նա չի արժանանա աստծո նախախնամության ու հովանավորության:

Բայց ուղիղ ճանապարհից խոտորված և առաքինությունից հրաժարած մարդուն անկարելի է վերադառնալ և ընթանալ երանելի ճանապարհով: Նրանք ոչ միայն փորձանքը հեռու շփանցին, այլ հենց իրենց մոտեցրին, նման [խալտառակությունների] այդ կազմակերպիչներն ու հորինողները: Ամենից առաջ փորձանքն իր գլխին բերեց Վարդասը, ավելի՛ ճիշտ՝ Վարդասից առաջ Թեոկտիստոսը, կանխկիրոսի պաշտոնը վարողը, կամ այն պատճառով, որ նա շանում էր ամբողջությամբ հաճոյանալ [Վարդասին], կամ էլ, որովհետև [երկուսն էլ], լինելով խնամակալներ, շփոթեցին փակել նենգ խորհուրդների ճանապարհը: Գուցե և այն պատճառով, որ նրանցից մեկը շանում էր շարիքի առաջն առնել, իսկ մյուսը, թեև նրան համամիտ չէր, բայց մեքենայություններով ձեացնում էր, թե ուզում է նույնպես կանխած լինել, բայց իրականում ընթացք էր տալիս: Մենք մեր ժամանակներում հան-

դիպել ենք նման մարդկանց: Բոլոր դեպքերում նրանք իրենք իրենց գլխին փորձանքը բերեցին: Թեոկտիստոսը, ինչպես ասվեց, սրախող խող արվեց, բացի այդ, նա ինչ գործ էլ նախաձեռնում էր, հաջողության չէր հասնում: Նա թեպետև բազում անգամներ և բազում բանակների հրամանատար նշանակվեց, բազմաթիվ թշնամիների դեմ արշավեց, ո՛չ ներկայումս, ո՛չ անցյալում և ոչ մի հաղթանակ չտարած, վերադարձավ, հակառակ իր բանակի՝ թշնամու նկատմամբ ունեցած թվական գերակշռության: Նա պարտություն էր կրում, բնաջնջման ենթարկում գորբերը, չգիտեմ պատճառը, կամ որովհետև զուրկ էր խելամտությունից ու ճարտար լեզվից, անփորձ՝ պատերազմներում սրխրանքներ գործելուն, կամ երբևիցե չէր ուսումնասիրել ռազմական գործը, գուցե և ավելի լուրջ, մեզ համար անիմանալի պատճառով, քան են դրանք, որոնք թվարկեցինք: Մի անգամ, երբ արեգակի երկու խավարում տեղի ունեցավ, նրան զորավար նշանակեցին և աբազգների դեմ ուղարկեցին¹¹², սակայն նա շարաշար աստծո պատժին արժանացավ: Նրա զինվորների մի մասը նավաբեկության հանդիպելով խորտակվեց, իսկ մյուսը, թեև ցամաքով գնաց, նրանց դժբախտության հաղորդակից դարձավ: Բանակն ահա այդ ձևով կորստյան մատնվեց: Շատ շանցած նա ավելի հանդուգն կերպով դիմեց պատերազմի, բայց ավելի քան շորս բյուր զինվոր կորցրեց: Այնուհետև, արշավելով Կրետեի արաբների դեմ, ցանկանալով գլուխը պրծացնել, փախուստի դիմեց, իր զինվորներից շատերին լքելով տեղում, և դառն ու դատարկ վերադարձավ: Ահա նրա անցյալի գործունեության մասին: |40| Իսկ այժմ մի քանի պերճախոս նշաններ՝ գիսավոր աստղերի երևալը, երազները, կանխագուշակում էին Վարդասի գլխին գալիք փորձանքների մասին, բայց կատարվելիքը ինքն իրեն չէր լինելու, ոչ էլ անբացատրելի բերմամբ, այլ ինչ-որ նախախնամությամբ նրա, ով չի կամենում մահը մեղավորի, այլ նրա դարձը¹¹³: Երազում նա տեսավ, որ ինքը Միքայելի հետ համաժողովրդական տոնախմբության ժամանակ թափորով գնում է դեպի աստվածային տաճարը, որի անունը Սոփիա է: Երբ հասան և տաճարի մեջտեղում եղան, երևացին հրեշտակի արտաքինով, ինչ-որ երկու՝ սպիտակ զգեստներ հագածներ: Երբ Միքայելն ու Վարդասը ավելի առաջ գնացին, մի բան միայն տեսան՝ գահի վրա բազմած մի ծերունու (նրանք ենթադրեցին, թե նա գերագույն առաքյալ Պետրոսն է), նրա ոտքերի առաջ թավալ եկած Իգնատիոսին, որը պաղատում էր նրան՝ ականատես լինել իրեն շարաշարած մարդկանց պատժի ենթարկվելուն: [Մերունին] կարծես [Իգնատիոսին] կարեկ-

ցելով, ասաց, թե շուտով այդ բանը կտեսնի: Նա պետերից մեկին (Վարդասի աչքին նրանք երկու հոգի երեւցին՝ ոսկեթել հանդերձներ հագած) մի փոքր դաշույն տալով, ասաց. «Գնա՛ տաճարի ձախ կողմը և այս դաշույնով կտոր-կտոր արա աստծո ցասումը գրգռողին»: Նա այդպես բնութագրեց կեսարին, «իսկ մյուսին՝ անառակ որդուն» (նա այդպես անվանեց կայսեր)՝ «տար աչ կողմը և ասա, թե նա արժանանում է նույն դատաստանին»: Երազը գրանով վերջացավ: Բայց դա երազ չէր, այլ իրականություն¹¹⁴: |41| Առայժմ նա Միքայելի հետ համայն գործը նախապատրաստեց ընդդեմ Կրետեի [արաբների] և այդ առթիվ ջահերով գնաց մեր ամենասուրբ տիրուհուն՝ աստվածածնի Հոգեգոյ կոչվող տաճարը՝ հրաժեշտ տալու: Երբ նա մոտեցավ սրբություն սրբոցին, հանկարծ իր ուսերի վրայից քղամիրք սահեց, և նա զգաց, որ նորանոր փորձություններ են սպասվում: Քաղաքից դուրս գալու որոշված ժամանակից մեկ օր առաջ, կամ իր նախածեռնությունը, կամ էլ կատարվելիքից մղված, նա հավաքեց իր ընկերներին և, միասին սեղան նստելուց հետո, հորդորեց նաև, հիշել իր տածած բարեկամությունը և, կարծես մահամերձ լինեք, նրանց լեզատներ¹¹⁵ նվիրեց: Պետք էր սրանց վերջակետ դրվեր: Ահա շարժվելով դեպի Կրետե, նրանք ափ ելան Թրակեսիոն բանակաթեմի Կեպոյ կոչվող վայրը, իսկ ծառաները, նրանցից առաջ տեղ հասնելով, շանսիրությունը ու փութով վրաններն էին խփում: Ահա այստեղ, կամ նախախնամությունը, կամ էլ անգիտությունը, Միքայելի վրանը խփում են դաշտում, տափարակ վայրում, իսկ կեսարի վրանը՝ բլրի վրա, շրջապատի վրա գերիշխող տեղում: Միքայելի մարդիկ այդ բանը երկնքից իջած պարզև, անակնկալ բարեդիպություն համարելով, սկսեցին բացելիքաց ամբաստանել կեսարին, դատապարտել արարքը և [կեսարի] դեմ դավեր նյութել: Բայց նրանց ընկճում էր և ծրագիրը կատարելու գործում իրենց անվճռականությունը լցնում կեսարի գերակշռող ուժը: սխուլերի դոմեստիկոս Անտիգոնոսը, լինելով նրա որդին, կեսարին էր ենթարկվում ու հետևում և ոչ կայսեր, նմանապես և մյուս զորավարները, դրոմոսի լոգոթետը, անունը Սմբատ¹¹⁶, որ լինելով [կեսարի] փեսան՝ նրա դստեր ամուսինը, ստիպված էր անվերապահորեն նրան համախոհ լինել: Սակայն [կեսարի հակառակորդները] այդուհանդերձ կարողացան նրան թաքուն իրենց կողմը քաշել, և աներոջ սպանությունը ավելի շուտ նա գլուխ բերեց: Երբ վճիռը կայացվեց, որոգայթը լարվեց, գործն ի կատար ածողները պատրաստ էին, ազդանշանը տալու նախապատրաստվեց հենց Սմբատը և ոչ այլ ոք: Սմբատը, զորաշարքից

դուրս գալով, սկսեց հրամանատարների զեկուցագրերի ընթերցումը և տվեց ազդանշանը: Դա իր դեմքը խաշակնքելն էր: Սակայն գործը հապաղում էր, մարդիկ անվճռականություն էին հանդես բերում, քանզի կեսարի հետերիան առկա էր, իրենց դեմառդեմ կանգնած: Միքայելը վախենալով, թե կբացահայտվի, և դաշույնի հարվածը ինքը կստանա, վստահելի մեկի միջոցով սրտապնդում, գոտեպնդում էր իր մարդկանց՝ խոստումներով ու պատիվներ ուխտելով: Կեսարը վտանգից զերծ կմնար, կխուսափեր մահից, բանի որ [իր հակառակորդները] վախից ստոնել էին ու վճատվել: Բայց Միքայելը ապոկրիստիստիս¹¹⁷ միջոցով հայտնեց Վասիլին¹¹⁸ (սա պարակիրմոմենոս էր)¹¹⁹ դրություն ծայրաստիճան վտանգավոր լինելու մասին, իր կյանքին սպառնացող վտանգի մասին և նրան դրդեց կեսարի սպանության գործը գլուխ բերել: Վասիլը, դրություն հասու լինելով, կայսեր կյանքին սպառնացող վտանգից սարսափած, համոզում է [դավադիրներին] արիանալ, դիմելով նրանց «ո՛վ քաջեր ու հոգով խիզախներ»: Կոչով, նրանց հանկարծակի թևակորեց և առաջ մղեց դեպի պայքար: Վարդասը, տեսնելով նրանց սրերը մերկացրած, ցնցվեց, իմացավ, որ ուզում են իրեն սպանել: Նա իրեն կայսեր ոտքերին գցեց: Բայց վիճակված չէր մահից խուսափել: Նրան իսկույն քաշում են այնպիսից և սրախողովող անում ինդիկտիոնի տասնչորսերորդ տարվա¹²⁰ տարիլ ամսի քսանմեկին: Ապա, կտրելով նրա սեռական օրգանները, կախում են նիզակի ծայրից՝ ի ցույց բուլոթի և տոնում իրենց հաղթանակը: Դեպքի առթիվ մեծ աղմուկ բարձրացավ, տակնուվրայություններ եղան¹²¹: Տեսնելու էր և Միքայելին, ինչպես նա քիչ էր մնացել զոհ դառնար: Վիզլայի դրոնգարը (նա Կոստանդինն էր)¹²² միջամտելով ցրեց ամբոխը, կեցցե գոչեց ի պատիվ [Միքայելի] և օգտագործեց զինված ուժերը ապստամբների դեմ: Ահա Վարդասն այդ ձևով մահկանացուն կնքեց, իսկ կայսեր՝ Բյուզանդիոն վերադառնալու պատճառով Կրետեի դեմ պատրաստված բանակը ցրվեց:

42. Վարդասը դեպքից երկու-երեք օր առաջ [իր սպանությունը] կանխագուշակող մի այլ նշանի էլ հասու եղավ: Թեոդորան, ի վերուստ կամ որևէ մեկից տեղեկանալով կատարվելիքի մասին, նրան, կարծես հանելուկ լինեք, մի շատ գեղեցիկ, ոսկե կաքավներով զարգարված հանդերձ ուղարկեց, որը սակայն Վարդասի վրա շատ կարճ եկավ: Այն, որ նրա վրա կաքավներ էին գործված և ոչ այլ թռչուններ, ապա և նրա կարճությունը գուշակում էին, որ [Վարդասը] շատ շուտով դավադրության զոհ է դառնալու:

43. Ինչնիցե: Կայսրն ահա վերագործավ, և քանի որ ինքը զավակ չուներ, Վասիլին որդեգրեց և նրան շնորհեց մագիստրոսի պատվաստիճանը: Բայց որովհետև ժամանակը գնում էր, իսկ Միքայելը պետության ղեկը վարելու ընդունակություններ հանդես չէր բերում, հենց ինքը գիտակցում էր իր անկարողությունը, բացի այդ, իր ականջին լուրեր էին հասնում, որ հոսմեական պետությունը իր ապաշնորհ կառավարման պատճառով, սեևատը ապստամբություն ու խռովություն է նախապատրաստում, շատ ցանկալի թագը նա գնում է [Վասիլի] գլխին և հոգեզայտյան օրը՝ ինդիկտինի տասնչորսերորդ տարվա մայիս ամսի քսանվեցին աստժո իմաստության անունը կրող մեծ եկեղեցում¹²³ նրան կայսր է հռչակում ու հայտարարում: Թե ով էր այս Վասիլը, որ տեղից նա եկավ, ինչպես նրա մասին կայսրն իմացավ, կասվի իր՝ Վասիլի պատմության մեջ: Իսկ այժմ, արժանանալով կայսերական փառքին, նա իր ձեռքն առավ թագավորության սանձերը, բայց հեռու մնաց ամեն օր տեղի ունեցող մրցումներից ու ձիարշավներից, ամենապիղծ սուտ պատրիարք Գրյուլոսի խայտառակություններից, որոնց սահայն անտեղի մասնակից էր դառնում Միքայելը: [44] Բոլորն ասում են, թե լավից էլ, վատից էլ հագենալ կա, փորձը դրա ճշմարիտ վկան է: Իսկ այն ժամանակվա տիրակալ Միքայելը, ինչպես պատմում են, ո՛չ ձիարշավներից, ո՛չ հարբեցողությունից և մյուս խայտառակություններից հագենալ չուներ: Վասիլը փորձում էր արգելել, Միքայելին դրանցից հեռու պահել՝ մեկ հորդոր կարգալով, մեկ ասելով, թե նա իր նկատմամբ քաղաքացիների ատելությունն է գրգռում, հոգևորականների նրդովքները, որ բացառված չէ, որ սենատը իր դեմ ապստամբություն բարձրացնի: Վասիլը կարծես նկարիչ լիներ, պատկերում էր նրան [ամեն ինչը], բայց և այնպես ոչնչի չհասավ, [ընդհակառակը] նրա թշնամությունը շահեց: Որդեգիրը ոչ թե բարեկամ, այլ թշնամի ու ատելի համարվեց: Այդ էր պատճառը, որ Միքայելը շատ շանցած մի ուրիշի էլ, որն այն ժամանակ կայսերական գրոմոնի թիավարն էր (նա Վասիլիկինոս էր կոչվում, հյուպարքոսի պաշտոնը երկրորդ անգամ ստացած այն Կապնոգենեսի եղբայրը), մեջտեղ բերելով, հագցրեց ծիրանին, գլխին թագ դրեց, թագավորական կոշիկներ հագցրեց և ձեռքից բռնած՝ բերեց սենատ և սենատորներին ասաց. «Ո՛վ այրեր, ես պետք է հենց սկզբից սրան այս հրաշալի զարդերին արժանացնեի.

նախ իր արտաքինն է կոչում իշխանություն,
 ապա և թագը կարծես գլխի հետ մի մարմին է,
 նրա ամեն ինչը համապատասխանում է այդ պատվին,

և ինչքան ավելի նպատակահարմար է սրան դարձնեմ կայսր, քան թե Վասիլին: Ես զգչում եմ, որ Վասիլին եմ կայսր դարձրել: Սա եղավ նրա տապալման սկիզբը: Այս խոսքերի վրա բոլորն ապշեցին, քար կտրեցին, տեսան, թե ինչպես առասպելական գիգանտների պես ամեն օր թագավորներ են բուսնում: Այսուհետև [Միքայելի] ղեպի Վասիլն ունեցած ատելությունը գնալով խորացավ, այն կրակից էլ ավելի սաստիկ դարձավ, դրա կաշանն ու պատճառը Վասիլի՝ իրենց լպիրշություններին մասնակից չդառնալն էր, նրանց խայտառակություններին չհետևելը: Միքայելը շափը շունեցող հարբեցողությունից այն աստիճան էր հիմարացել, որ հարբածության պահին սարսափելի, ավելի քան սարսափելի հրամաններ էր արձակում: Նա կարգադրում էր մեկի ականջները կտրել, մի ուրիշի՝ քիթը, երրորդի՝ գլուխը: Եթե չլինեին գթացող մարդիկ, որոնք անտեսում էին հրամանները և նրանց ի կատար ածելը հետաձգում, հավատացած լինելով, որ Միքայելը կզղջա, հրամանը շեղյալ կհայտարարի, ինչպես որ իրականում լինում էլ էր, ապա բոլոր նրա մերձավորներն ու հավատարիմ մարդիկ ոչնչանալու էին: Քիչ էր մնացել Վասիլն էլ նրանց հետ ոչնչանար, բազմիցս դառնալով նրա սանձարձակ հարբեցողության խաղալիքը: Վասիլը համբերում էր ու սպասում, ենթադրելով, որ նա խելքի կգա: Բայց դա լինելու բան չէր, քանզի անհնարին է, ինչպես էլ արվի, կառքի՝ հենց սկզբից ծոված անիվին տալ նախնական ուղիղությունը: Այսպիսով, ահա Միքայելը Վասիլի դեմ էլ ավելի մեծ դավեր էր նյութում: Նրա միտքն այն էր, որ որսի ժամանակ իր թիկնապահներից մեկը նիզակը փոխանակ գազանի, Վասիլի վրա արձակի այն: Բայց կարգադրությունն ստացողը որսի ճանապարհին այդ մասին Վասիլին տեղյակ պահեց: Ճիշտ է, հրամանն ստացողը նիզակն արձակեց, բայց վրիպեց, որով մահվան մոտիկ գտնվող Վասիլը փրկվեց մահին կոխած աստժո կողմից¹²⁴: Երբ կատարվածը բոլորին պարզ ու հայտնի դարձավ, սրվեց Միքայելի դեմ ուղղված դաշույնը: Որպեսզի Վասիլն էլ փոքր առաջ սրախողխող արված կեսարի բախտին շարժանանա, իսկ նրանից առաջ՝ Թեոկտիստոսի, կամ սենատորների վճռով, կամ էլ Վասիլի հանդես սիրալիր տրամադրվածների (նրանց ևս մահ էր սպառնում), Միքայելը վեց հազար երեք հարյուր յոթանասուներեք թվին, ինդիկտինի առաջին տարվա¹²⁵ սեպտեմբեր ամսի քսանչորսին, գիշերվա երրորդ ժամին, մեծ վկա Մամասի պալատում կայսերական սենեկապանների կողմից սրի է քաշվում¹²⁶: Նա իր մոր՝ Թեոդորայի հետ թագավորեց տասնչորս տարի,

միահեծան՝ տասնմեկ, իսկ վերջում, Վասիլի հետ՝ մեկ տարի և երեք ամիս:

45. Միքայելի բեմական ու թատերական նախասիրությունների կողքին այդուհանդերձ պետք է հիշել և նրա գովամանքի արժանի գործերը: Դրվատանքի արժանի են աստծո իմաստության հուշակավոր տաճարին նրա նվիրաբերած, ժրջանորեն ու ջերմեռանդությամբ պատրաստված ընծաները: Քանզի հին և սրբազան, երբևիցե տաճարների համար արվեստագործած փասեներից և ոչ մեկը իր մեծությամբ չի կարող համեմատության մեջ դրվել [նրա նվիրածի հետ], եղածների և ոչ մեկի շքեղությունն ու գեղեցկությունը չէր երևում, քանզի ամեն գեղեցիկն ու թանկագինը այդ [փասեի] վրա էր ի մի հավաքվել: Բաժակն էլ այդ փասեին շատ էր հարիր: Պետք է հիշատակել և այդ տաճարի լուսավորության համար պատրաստված ջահը, որ պոլիկանդելոն¹²⁷ են անվանում: Այն ոչնչով չէր զիջում հիշյալներին, նա ևս ամբողջությամբ ոսկուց էր՝ վաթսուն լիտր ծանրությամբ: Սա ևս եղած [ջահերից] շատ էր տարբերվում, և մարդիկ ջահերի մեջ առաջնությունն ու պատիվը սրան են տալիս:

Գ Ի Ր Բ Լ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ

ԵՐԱՆԵԼԻ ՎԱՍԻԼ ԿԱՅՍԵՐ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ², ՈՐ ՆՐԱ ԹՈՌ՝ ԿԱՄԱՎՆ ԱՍՏԾՈ ՀՈՌՄԱՅԵՅԻՆԵՐԻ ԿԱՅՍՐ ԿՈՍՏԱՆԳԻՆԸ ԶԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՄԲ ՔԱՂԵՑ ԶԱՆԱԶԱՆ ՇԱՐԱԳՐԱՆՔՆԵՐԻՑ ԵՎ ՎՍՏԱՆԵՑ ԳՐԶԻՆ

1. Ես մեծ ցանկություն և մղում ունեի պատմության հավերժական և անմահ բերանի օգնությամբ ամենակարևոր դեպքերի փորձն ու իմացությունը հաղորդել, մտադիր էի, ինչ էլ լինի, գրի առնել Հռոմեական կայսրության Բյուզանդիոնի ժամանակաշրջանի կայսրերի, նըրանց ենթակա իշխանավորների, զորավարների և ենթազորավարների՝ յուրաքանչյուրի կատարած ամենակարևոր գործերը: Բայց դա գուրխ բերելու համար երկար ժամանակ, մեծ աշխատանք էր պետք, ապա և բազում գրքերի առկայություն, պետական գործերից որոշ դադար, մի բան, որից մենք զուրկ էինք: Այդ իսկ պատճառով ես ստիպված գտա մի երկրորդ ելք, այն է՝ սկզբից մինչև վերջ շարադրել մեկ կայսեր կյանքն ու ամբողջ գործունեությունը, կայսր, որ կայսերական իշխա-

նությունը՝ անշափ վեհացրեց, որի անունը հոմանիշ է թագավորության³, ով հոռմայեցիների պետության և գործերին անշափ օգտակար եղավ: Ես մտահոգված էի, որպեսզի երկար ժամանակը ապագա սերունդների համար մոռացության չմատնի փարթամացած ծառի⁴ արմատը, ակը, որպեսզի հենց Վասիլի ընտանիքի անդամը⁵ լինի առաքինության տիպարը մատնացույց անողը, արձանը կանգնեցնողը: Վասիլի, որից նրա սերունդները պիտի օրինակ վերցնեն: Եթե աստված մեզ կյանք տա, և մի փոքր շունչ քաշենք հիվանդություններից, եթե դրսից որևէ մեկը չխանգարի, գուցե շարադրենք մինչև մեզ հարատևած նրա տոհմի պատմությունը և ամբողջացնենք այն:

2. Արդ, խնդրո առարկա անձնավորությունը՝ Վասիլ կայսրը, ծագումով Մակեդոնիայից էր⁶, ազգությամբ հայ⁷ Արշակունի⁸: Այն պատճառով, որ վաղեմի Արշակը⁹, որն իշխեց պարթևների վրա, հուշակվեց իր առաքինությամբ և մեծ փառքի հասավ, հետագայում և՛ պարթևների, և՛ հայերի, և՛ մարերի համար օրենք դարձավ, որ իրենց վրա ոչ մի այլ հարստությունից թագավոր չիշխի, այլ միայն Արշակի, միայն նրա սերնդից: Այդպիսով, վերոհիշյալ ժողովուրդների վրա թագավորում էին այդ հարստության շառավիղները: Հայերի արքան երբ վախճանվեց, ապստամբություն բռնկվեց և գահակալական պայքար ծավալվեց: Արտավանն ու Կլեյնեստր¹⁰ ոչ միայն կորցրին իրենց նախնայց իշխանությունը, այլև կյանքից զրկվելու վտանգ կար, դրա համար նրանք փախչելով ապաստան գտան թագավորանիստ Կոստանդնուպոլիս քաղաքում: Այն ժամանակ հոռմայեցիների իշխանությունը գտնվում էր Ջենոնի անբրոջ՝ Լեոն Մեծի¹¹ ձեռքում: Նա ընդունեց այս մարդկանց, իրենց աղնվական ծագման արժանի պատվասիրեց և թագավորանիստ քաղաքում ապրելու տեղն ու անհրաժեշտ ապրուստը ապահովեց: Այն ժամանակ պարսից արքան իմանալով, որ խնդրո առարկա մարդիկ փախել են հայրենիքից և ապաստանել թագավորանիստ քաղաքը և թե կայսրերի կողմից ինչպիսի սիրալիր ընդունելություն են արժանացել, նամակ գրեց նրանց և հետ կանչեց, իբրև թե որպես բարեկամի, խոստանալով վերականգնել նրանց հայրենական գահի վրա, բայց նա մտադիր էր այդ ճանապարհով իրեն ենթարկել [հայոց] ժողովրդին: Երբ նրանք ստացան պարսից արքայի նամակը և մտածմունքի մեջ էին իրենց անելիքի շուրջը, նրանց սպասավորներից մեկը այդ մասին տեղեկացնում է կայսեր և նրան հանձնում նամակը: Երբ պարզ դարձավ, որ պարսից արքայի՝ նրանց հրավիրելու նպատակը առավելապես [հայ] ժողովրդին իրեն ենթարկելն էր, քան նրանց իշխանության վե-

բականգնելը, և դա ո՛չ հրավիրվողներին, ո՛չ էլ հոռմայեցիներին պետության էր ձեռնադրում, նրանք մտածում են այնպես անել, որ պարսիկներին ժրագրերը ի դերև գան: Կայսրը նրանց փախստյան առաջն անելու նպատակով, ավելի ընդարձակ կալվածներ շնորհելու և ավելի ապահով վիճակ ստեղծելու պատրվակով, պատշաճ ձևով Մակեդոնիայի նիկե քաղաքը վերաբնակեցրեց կանանցով ու երեխաներով (կանայք նրանց մոտ էին եկել հետագայում՝ թաքուն): Որոշ ժամանակ անց, երբ սարակինոսներն աստիճանաբար հզորացան, ամերմումնին¹² վաղեմի Արշակունիների շառավիղների հանդեպ նույն քայլին դիմեց և նամակ գրելով նրանց հրավիրեց, իրև թե իրենց նախնայաց իշխանության և գահին տիրանալու համար: Հերակլ կայսրը¹³ այդ բանն իմացավ. նամակը կայսեր էր ընձեռվել: Նա հասկացավ, որ սարակինոսները հրավիրում են նրանց ոչ թե ինչ-որ շնորհ անելու, այլ իրենց՝ խորամանկների սեփական իշխանության ընդարձակման համար (սարակինոսները հուսով էին, որ եթե Արշակի շառավիղներին իրենց ձեռքի տակ ունենան, ապա կարող են [հայ] ժողովրդին հեշտությամբ իրենց կողմը գրավել, որովհետև վերջինս սեր էր տածում դեպի հին Արշակը): Ահա դրա համար կայսրը առավել ապահովության պատրվակով [Արշակի շառավիղներին] իսկույն տեղափոխեց Ֆիլիպպե, որը նույնպես Մակեդոնիայի քաղաքներից մեկն էր: Այնուհետև, ավելի նշանավոր քաղաքում բնակեցնելու և ավելի բարձր դիրքի արժանացնելու բարուրանքով, նրանց տեղափոխեց Ադրիանուպոլիս քաղաքը: Վայրը [հայերին] դուր եկավ, նրանք այնտեղ զգում էին ինչպես հարագատ երկրում և սեփական ժողովրդի մեջ, կարողություն կուտակեցին, անաղարտ ու մաքուր պահելով իրենց ազնվական ծագումն ու ազգային դեմքը:

3. Տարիներ հետո, երբ թագավորում էր Կոստանդինն իր մոր՝ Իրենեի¹⁴ հետ, այն Մալիկտեսը¹⁵, որ նույնպես Արշակի արյունակիցն էր, ինչ-որ դեսպանությամբ կամ գործով գալիս է հուշակավոր Կոստանդնուպոլիս քաղաքը: Նա պատահամբ հանդիպում է իր մի ցեղակցին, որ Լեոն էր կոչվում. նրա արտաքինից և հագուստից կռահեց, որ նա պատահական կամ նվաստ անձնավորություն չէ, այլ ազնվական և հայտնի մարդ: Նա խոսակցության բռնվեց նրա հետ, մտերմացավ և բարեկամացավ, մանավանդ, երբ իմացավ նրա [հայկական] ծագման մասին: Այդ մարդու առաքինությունները գնահատելով, նախընտրեց նրա տանը բնակվել, օտարի հետ, քան թե սեփական տանը: Այա և խնամիացավ նրա հետ, կնություն առնելով նրա դուստրերից մեկին: Ահա այս զույգից ծնվեց հայրը այն անձնավորության, որին է նվիր-

ված սույն պատմությունը: Նա հասակ առավ, ստացավ սքանչելի կրթություն ու դաստիարակություն և աչքի ընկավ իր հույակապ կազմվածքով և ֆիզիկական արտակարգ ուժով: Նա օժտված էր ամեն տեսակ առաքինություններով, և շատերն էին ուզում նրա հետ խնամիանալ: Ադրիանուպոլսում էր ապրում մի ազնվական համեստ կին, որն իր ամուսնու մահից հետո խոհեմությամբ էր տանում այրիությունը (համբավ էր տարածվել, որն ամենևին էլ անհիմն չէր, որ նա Մեծն Կոստանդինից էր սերում)¹⁶: Իր ապրած շրջանակում եղած կանանցից նա ամենից շատ այս կնոջ գնահատեց և ամուսնացավ նրա դստեր հետ, որն ազնիվ էր, գեղեցիկ մարմնով և ամոթխած: Ահա սրանցից առաջացավ թագավորական այս արմատը՝ Վասիլը, որ, ինչպես ասվեց, հոր կողմից սերում էր Արշակից, իսկ մայրը ազգակցական կապ ուներ Մեծն Կոստանդինի հետ¹⁷. Ե՛հ հոր, Ե՛ մոր կողմից նա ստացավ Ալեքսանդրի վեհությունը: Ահա այսպիսի ծնողներից էր սերում Վասիլը¹⁸. Հենց սկզբից էլ նա ուներ իր ապագա փառքի մասին վկայող բազում ապացույցներ. գլխի շուրջը՝ առաջին մազերի բուսնելու ժամանակ՝ կարմիր գիծ էր երևում, իսկ խանձարուրի վրա՝ ծիրանու գույն:

4. Մինչև այդ ժամանակ Արշակի շառավիղների սերունդը պարփակված էր, ինչպես առանձին տոհմ, թեև բնակվելով Ադրիանուպոլսում, հաճախ էր խնամիանում տեղացիների հետ: Երբ բուլղարների իշխան Կրումը¹⁹, դրժելով հոռմայեցիների հետ կնքած հաշտությունը, պաշարեց Ադրիանուպոլիսը և երկար ժամանակ մնալով այնտեղ, վերջը ստիպեց պարենի պակասությունից տանջվող [բնակիչներին] որոշ պայմաններով տալ քաղաքը, նա բոլոր բնակիչներին, այդ քաղաքի եպիսկոպոս Մանուիլի հետ, Բուլղարիա տեղափոխեց²⁰: Բուլղարների երկիր բռնագաղթվեցին նաև Վասիլի ծնողները, դեռ խանձարուրում գտնվող իրենց երեխայի հետ: Այդ հրաշալի եպիսկոպոսը և նրա հետ եղած ժողովուրդն այնտեղ անարատ պահեցին իրենց քրիստոնեական հավատքը և բուլղարներից շատերին Քրիստոսի ճշմարիտ հավատքի կողմը ձգեցին (բուլղարների ժողովուրդը դեռ բարեպաշտություն չէր ընդունել)²¹. Նրանք ամենուրեք սերմանեցին քրիստոնեական վարդապետության սերմերը՝ սկյութներին²² կուպաշտության մոլորությունից հեռացնելով և բերելով դեպի լույսն աստվածաճանաչության: Դա շատ զայրացրեց Կրումի հաջորդ Մուստաֆանին²³, որ Վարդանալով համոզել սրբազնագույն եպիսկոպոս Մանուիլին և շատ այլ մարդկանց, ովքեր աչքի էին ընկել այդ գործում, հրաժարվել Քրիստոսից, անողորմաբար տանջեց և մարտիրոսական մահվան ենթարկեց: Վասիլի բազմաթիվ

աղգականներ արժանացան մարտիրոսի փառքին, այնպես որ Վասիլը անմասն չէ նաև նման փառքից: Բայց աստված այցելեց իր ժողովրդին և հոգաց նրանց [հայրենիք] վերադարձի մասին. (բուլղարների իշխանը ի վիճակի չլինելով երկար ժամանակ դիմադրել հռոմեական ուժերին, նորից ենթարկվելու նշաններ էր ցույց տալիս): Երբ իշխանն իր մոտ հավաքեց հայրենիք վերադարձող քրիստոնյա ժողովրդին, տեսավ մանուկ Վասիլին՝ զեղադեմ և շնորհալի, ժպտադեմ ու թովոան, իր մոտ կանչեց և մի շատ մեծ խնձոր սովեց: Մանուկը, առանց որևէ ար մտադրություն, անվախ հենվեց իշխանի ծնկներին և իր բնական անմիջականությամբ ընդգծեց իր աղնվական ծագումը, այն աստիճան, որ իշխանը զարմացավ, իսկ նրա թիկնապահները ծածուկ կատաղեցին:

5. Կարճ ասած, աստծո գթությունը հայրենիք վերադարձավ գերի բռնված քրիստոնյա ամբողջ ժողովուրդը, այդ թվում նաև Վասիլի ծընողները, իրենց ամենաթանկագին որդու հետ: Վասիլի հետ, դեռ մանկություն օրերին մի հրաշալի բան կատարվեց, որը կանխագուշակություն էր ապագա հաջողությունների: Ես կարծում եմ, որ սխալ կլինի լռությունը անցնել զրա կողքով: Ամառ ժամանակ նրա ծնողները գնացել էին իրենց սեփական դաշտը և ղեկավարում էին հնձվորների աշխատանքը, դրդում նրանց ավելի լավ աշխատել: Օրը կես եղավ, արևն իր կեսօրվա ճառագայթներով արդեն շատ էր այրում, և նրանք հասկերից ինչ-որ վրան հյուսեցին և այնտեղ պառկեցրին երեխային քնելու, որպեսզի կիզիչ արևի ջերմությունն անվնաս անցկացնի: Երբ նրանք հնձվորներով էին զբաղված, մի արծիվ վայր խուժեց, նստեց վրանի վրա և, բացելով իր թևերը, երեխայի վրա սովեր արեց: Այդ բանը տեսնողները աղաղակ բարձրացրին, վախեցան, որ արծիվը կարող է երեխային կործանել: Հոգատար և մանկասեր մայրը աճապարեց դեպի որդին: Նա տեսավ, որ արծիվն իր թևերով սովեր է անում որդուն, տեսավ, որ նա ամենևին չվախեցավ իրենից, այլ ընդհակառակը՝ կարծես ուրախությամբ էր իրեն նայում, բայց այդ պահին ուրիշ բան անել չկարողացավ և արծիվի վրա քար շարժեց: Արծիվը թռավ և հեռացավ: Բայց երբ մայրը վերադարձավ իր ամուսնու և աշխատողների մոտ, արծիվն առաջվա պես եկավ և մանկան վրա սովեր արեց. տեսնողները նորից աղաղակ բարձրացրին, մայրը վազեց որդու մոտ, քար շարժեց, արծիվը հեռացավ, իսկ մայրը դարձյալ վերադարձավ աշխատողների մոտ: Նախախնամությունը, ցանկանալով ցույց տալ, որ դա պատահական դեպք չէ, այլ կատարվում էր աստվածային կան-

խազիտությամբ, նույն բանը երրորդ անգամ կրկնվեց, այն է՝ արծիվը ճախրեց մանկան վրա, տեսնողներն աղաղակեցին, մայրը շտապեց դեպի արծիվը, իսկ արծիվը հազիվ պոկվեց ու հեռացավ: Դա այդպես է. աստված կատարվելիք մեծ իրադարձությունների մասին միշտ դեռ շատ առաջ նշաններ և ապացույցներ է տալիս: Նման դեպքը հետագայում ևս հաճախ էր պատահում նրան, և քնած ժամանակ արծիվը քաղամիցս նրան սովեր էր անում²⁴: Բայց մայրն այն ժամանակ դեպքին ոչ մի նշանակություն չէր տալիս: Նախքան բացահայտվելն Վասիլի առաքինությունները, այդ նշաններին, ինչքան էլ դրանք ուշագրավ լինեին, կարևորություն չէին տալիս, բացատրություն չէին փնտրում, ոչ որի մտքովն անգամ չէր անցնում, որ երբևիցե կարող է համեստ ու հասարակ այդ տանը նման բախտ մուտք գործել: Այն պատճառով, որ այս հարցի շուրջ երկարաբանելը կարող է Վասիլին գովաբանելու ինչ-որ ձև համարվել, որ նրա մասին լավ բան ասելու նյութ չունենալն է մեզ ստիպում ծանրաբեռնել շարադրանքը, ահա նման կարծիք շտեղծվելու համար մի կողմ ենք թողնում այսպիսի պատմությունները, ինչպես և այն ամենը, ինչ վերաբերում է նրա մանկության տարիներին: Այժմ փութանք անցնել առաջ, հրաժարվելով անվերջ գովասանքներից, որոնք համարում ենք ոչ գովելի բան:

6. Մանկան դաստիարակության գործն իր վրա էր վերցրել հայրը, նա էր որդու անելիքի և ասելիքի խորհրդատուն, նա էր նրա ուսուցիչն ու դաստիարակը՝ բոլոր կարևոր ու գովելի արարքների: Վասիլը կենտավորոս Քիրոնի կարիքը չզգաց, ինչպես Աբիլեսը, ոչ էլ օրենսդիրներ կիկուրգոսի և Սոլոնի, նա արտաքին կամ օտար [գիտությունների] ուսման կարիքն էլ չզգաց. նա միմիայն հոր մոտ ստացավ բարձր դաստիարակությունը, սովորեց լինել ակնածող ու բարեպաշտ՝ դեպի աստվածայինը, ամոթխած ու հնազանդ՝ ծնողների հանդեպ, զիջող դեպի տարեցները, բարեմիտ ու անկեղծ՝ դեպի տարեկիցներն ու աղգականները, ենթարկվող՝ իշխանավորներին և ողորմած՝ չբավորների հանդեպ: Նա ամեն ինչում փալեց իր առաքինություններով, դեռ պատանի հասակում աչքի ընկավ իր խոհեմությամբ ու արիությամբ: Նա սիրում էր և անշափ զնահատում չափավորությունը, ամենևին չէր արհամարհում հասարակ մարդկանց: Ահա այդ էր պատճառը, որ նա բոլորի սիրելին էր և ցանկալին:

7. Երբ նա մանկությունից անցնում է պատանեկության հասակին և ձեռնամուխ լինում տղամարդուն վայել գործերի, վախճանվում է նրա հայրը և գնում հանդերձյալ աշխարհը: Տունը լցվեց սուգ ու ողբով, այ-

րիացավ Վասիլի մայրը, որբացավ այդ ամենահոգորը: Մնունդ առան վիշտն ու թախիծը, դրա վրա գումարվեցին նաև ապրուստ հայրաշնչի, տան, մոր և եղբայրների հոգսերը: Նա շնչին էր համարում երկրագործության տված օգուտը, այդ աշխատանքն իսկ անվաղել, ուստի որոշեց գնալ թաղավորանիստ քաղաքը, ցուցաբերել իր անձնական առաքինությունները և այդ ճանապարհով ձեռք բերել և՛ իր, և՛ իր ընտանիքի կարիքները հոգալու միջոցներ, ավելի օգտակար և պիտանի լինել նրանց: Նա գիտեր, որ մարդկանց լավագույն ընդունակությունները ծաղկում են հենց մեծ քաղաքներում, մանավանդ մայրաքաղաքներում, որ մյուսներից մի քիչ ավելի աչքի ընկնող մարդը փայլուն բախտի է արժանանում: Նա գիտեր, որ մարդկանց առաքինությունները նվազ հայտնի, երկրորդական քաղաքներում բխանում են ու խամրում, ինչպես գյուղերում, որ եթե այդ առաքինությունները հանդես բերելու ասպարեզ չլինի, ոչ էլ գնահատող մարդիկ, ապա դրանք խունանում են և թառամում: Այդ պատճառով նա ձեռնտու և օգտակար համարեց գնալ թագավորանիստ քաղաքը: Բայց նրան հետ էր քաշում և ձեռքն ու ոտքը կապում դեպի մայրը տածած սերը, նրա բեռը թեթևացնելու ցանկությունը, մանավանդ որ մայրը հանգիստ ծերություն էր ուզում և պահանջում, որ որդին իր մոտ մնա և ցուցաբերի պետք եղած օժանդակությունն ու հոգատարությունը:

8. Բայց քանի որ պիտի աստժո կամքը կատարվեր, այն, որ Վասիլը աստիճանաբար բարձրանալով հասներ այն տեղը, որն իր համար էր կանխորոշված, երազներն ի վերջո համոզում են մորը լինել զիջող՝ տեղի տալ նրա քաղաք գնալու բուռն ցանկության առաջ: Դեռ ավելին, հենց ինքը՝ մայրը սկսեց խթանել և դրդել որդուն գնալ թագավորանիստ քաղաքը՝ ցույց տալու իր հոգու վեհությունը, իր արտակարգ քաջությունը: Մայրը երազում տեսել էր, որ իրենից ինչ-որ հսկա մի ծառ է բուսել (այնպես, ինչպես Կյուրոսի մայրը երազում տեսել էր իրենից բուսած որթատունկը), մի ծաղկաշատ ու մրգաշատ ծառ՝ իր տան վրա կանգնած: Գետնից բարձրացող նրա հսկայական բունը ոսկուց էր, ճյուղերն ու տերևները նույնպես ոսկե: Նա այդ մասին պատմեց երազներ մեկնող մի մտերիմ մարդու և նրանից պատասխան ստացավ, թե դա նշանակում է, որ իր որդին արժանանալու է փայլուն և մեծ բախտի: Փոքր անց նա երազում տեսնում է մի ծերունու, որի բերանից հուր էր ժայթքում. նա շարունակ ասում էր նրան, թե աստված քո սիրելի որդի Վասիլին տալու է հոռմեական թագավորության գայիստնը, և դու պետք է դրդես նրան գնալ Կոստանդնուպոլիս: Վասիլի

մայրը, այդ ավետիսից ուրախացած ու բերկրացած, երկրպագեց ծերունուն և հարցրեց. «Դու ո՞վ ես, տե՛ր, որ արժանի համարեցիր ինձ երեւալ և բերել նման ավետիսներ»: Նա պատասխանեց. «Սա Եղիա Թեաբացին եմ»²⁵ ու անհետացավ: Նա զարթնեց և այդ բարի երազներից, ավելի ճիշտ, աստվածային հայտնություններից թեկավորված ու կյանք ասացած, հենց ինքը սկսեց դրդել որդուն գնալ թագավորանիստ քաղաքը, որպես մայր նա խորհուրդ տվեց և աղաչեց նրան, որ իր հոգում մշտապես պահի երկյուղն աստժո, իմանա, որ նախախնամության շքը միշտ տեսնում է նրա յուրաքանչյուր արարքն ու մտածմունքը, այդ պատճառով թող նա ոչ մի վատ բան չգործի, այլ իր անձնական առաքինությունները պետք եղած ձևով դրսևորի, ոչ մի դեպքում չնսեմացնի իր նախնիների ազնվազարմությունը:

9. Դուրս գալով Թրակիայի Մակեդոնիայից, նա գնաց դեպի քաղաքների թագուհին, նպատակ ունենալով մտերմանալ ուժեղներից և նրեւելիներից մեկն ու մեկի հետ, մտնել նրա մոտ ծառայության և ազատավորության²⁶: Կտրելով միջանկյալ ճանապարհը և հասնելով թագավորանիստ քաղաքի Ոսկե դռները, օր ցերեկով անցավ նրանցից ներս, մտեցնելով հենց այդ դռների մերձակայքում գտնվող սուրբ վկա Դիոմեդեսի մենաստանին և ճանապարհորդությունից հոգնատանջ, նրա դարձաւ առաջ, պատերի տակ անհող պռակեց՝ հանգստանալու: Գիշերվա առաջին պահին վանահոր²⁷ երազում գալիս է վկա Դիոմեդեսը և հրամայում նրան դուրս գալ դեպի վանքի դարպասը, «Վասիլ» կանչել և նրան, ով պատասխանի իր կոչին, վանք հրավիրել և հյուրընկալել, առավ սնունդ, օթեւան, հագուստ, ամեն մի օժանդակություն և մատուցել իր ծառայությունը, քանզի նրան աստված թագավոր է օժելու և նա է, որ պետք է վերականգնի և փառավորի այդ վանքը: Վանահայրը այդ տեսիլքը համարեց երևակայության արգասիք, մտքի սին ստեղծագործություն և ոչ մի նշանակություն չտվեց: Դարձյալ նիրհելով, երկրորդ անգամ է լսում նույն բանի մասին: Բայց լինելով քնաթաթախ, կիսաքուն վիճակում ոչինչ չարեց: Նա երրորդ անգամ է տեսնում վկային, որն արդեն նրան հրամայում էր ոչ թե առաջվա պես հեզ ու հանդարտ, այլ սաստիկ սպառնալով փորձանքի ենթարկել, եթե շտապ չկատարի ասվածը: Այս անգամ նա հազիվհազ սթափվեց, աչքերից շրջեց մահվան հարևան բունը, գնաց դարպասի մոտ և, վկայի հրամանի համաձայն, «Վասիլ» կանչեց: Նա իսկույն պատասխանեց. «Ահա ես, տեր, ի՞նչ ես հրամայում քո ծառային»: Վանահայրը նրան վանք հրավիրեց: Տեսնելով, որ կեղտոտ է ու փոշոտ, դեմքն արևակեզ, մար-

դասիրաբար անհրաժեշտ հոգատարություն և օգնություն ցուցաբերեց: Այնուհետև խնդրելով Վասիլին ոչ որի շահատենել, իր մեջ պահել գաղտնիքը, նրան հայտնեց վկայի մարգարեությունը և երաշխիք խնդրեց Վասիլից, որ գուշակության իրականացումից հետո նա կհիշի այդ: Վասիլը դա անհնարին բան համարեց ու մերժեց, ընդհակառակը, խնդրեց վանահոր միջնորդությունը որևէ հայտնի մարդու մոտ ծառայության ընդունվելու համար, մի բան, որ վանահայրը սիրով կատարեց: Նա Վասիլին ներկայացրեց Միքայել կայսեր²⁸ և կեսար²⁹ Վարդասի մի ազգականին, որին փաղաքշորեն Թեոփիլիցես³⁰ էին անվանում, մականունը՝ Պեղեռմենոս: Վերջինս այդ վանքի հանդեպ մտերմություն էր ցույց տալիս և հաճախ էր այնտեղ սիրով լինում: Այս Թեոփիլիցեսը ուրախ մարդ էր, մեծահոգի և շատ էր ցանկանում իր ծառայության մեջ ունենալ ազնվական, գեղեցիկ, երիտասարդ, քաջություններ և կորովի մարմնով աչքի ընկնող տղամարդկանց և նրանցով հպարտանալ ու պարծենալ: Նա այդ տղամարդկանց իսկույն հագցնում էր մետաքսե հանդերձաներ և այլ համազգեստներ: Ահա այս մարդկանց թվին դասվեց և երիտասարդ նորակույզիկ Վասիլը: Թեոփիլոսը տեսնելով, որ Վասիլը ֆիզիկական ուժով և մտավոր ընդունակություններով մնացածներին շատ էր գերազանցում, նրան նշանակեց իր պրոտոստրատորը: Սերը նրա նկատմամբ օրեցօր աճում էր. նա հիանում էր նրա անձնական բարեմասնություններով, նրա, ով աչքի էր ընկնում և՛ ֆիզիկական ուժով, և՛ մտավոր ընդունակություններով, իսկ բոլոր հրամանները կատարում էր արագ և անթերի:

10. Վասիլի մայրը անվերջ մտահոգության մեջ էր որդու համար, որովհետև ոչ մի լուր չէր ստանում նրա բարեհաջող տեղավորվելու մասին: Նա հուսաբեկ էր եղել և տրամության մեջ ընկել, երբ դարձյալ երազում տեսնում է բակում նոճու նման մի ծառ՝ ոսկե տերևներով, ոսկե ճյուղերով ու բնով, որի գագաթին նստած էր իր որդի Վասիլը: Նա զարթնեց և հաջորդ օրը երազը պատմեց բարեպաշտ մի կնոջ, որը գիշեր-ցերեկ Աննայի³¹ նման չէր հեռանում աստծո տաճարից և ժամանակն անց էր կացնում աղոթքներով ու պահեցողությամբ: Այդ կինը նրան ասաց՝ ուրախ լինել որդու համար, և մեկնեց երազը, թե այն հաստատ վկայում է, որ քո որդին հոռոմայեցիների կայսր պիտի դառնա: Նախապես իմացածի վրա ահա այս էլ գումարվեց, և մայրն այլևս որդու համար չէր տխրում ու թախծում, այլ հուսադրված կորով ստացավ, թե ավերվեց երկնային օժանդակությունից, դարձյալ երջանիկ զգաց իրեն:

11. Այն ժամանակները Վասիլի տեր Թեոփիլոսին կայսր Միքայելը և կեսար Վարդասը ինչ-որ պետական գործով Պելոպոնես էին ուղարկել: Թեոփիլոսին ուղեկցում էր նաև Վասիլը, որ կատարում էր իրեն հանձնարարված պարտականությունները: Վերոհիշյալ Թեոփիլոսը, հասնելով Աքայայի Պատրա քաղաքը, մտավ նախակոշ Անդրեաս առաքյալի տաճարը՝ աղոթելու, իսկ Վասիլը ծառայության հանգամանքների բերումով չկարողացավ ուղեկցել նրան և ստիպված եղավ ավելի ուշ մենակ գնալ այդ տաճարը՝ հատուցելու դեպի առաքյալը տածած հարգանքը: Այնտեղ սպասավորող մի վանական, որ ժամանակի մեծ մասն անց էր կացնում առաքյալի տաճարում, երբ Թեոփիլոսը ներս մտավ, ոտքի չկանգնեց, որևէ բան չմաղթեց, ոչ էլ որևէ բան ասաց նրան: Նա ամենևին չերկյուղեց նրա հետ եղող թիկնապահներից, անգամ նրա փառահեղ արտաքինից: Բայց հետո, երբ Վասիլը ներս մտավ, նա, ինչպես դա արվում է ինչ-որ շատ երևելի մարդկանց նկատմամբ, ոտքի կանգնեց և նրան ողջունեց սովորաբար կայսրերին ուղղվող ողջունով: Պատահմամբ այնտեղ գտնվող մարդիկ, ակնատես և ականջալուր լինելով դեպքին, այդ մասին հայտնեցին տեղի մեծահարուստ և ազնվական մի կնոջ, որն իր ամուսնու անունով կոչվում էր Դանելիս³²: Կինը փորձով գիտեր, որ վանականը կանխատեսելու շնորհքով է օժտված: Առանց հապաղելու՝ նա իր մոտ հրավիրեց նրան և սկսեց պախարակել. «Ո՛վ հոգևոր հայր, դու ինձ այսքան ժամանակ է գիտես, որ ես այս վայրում և՛ դիրքով, և՛ իշխանությունքով շատերից բարձր եմ, բայց երբ հանդիպում ես ինձ, ո՛չ ոտքի ես կանգնում, ո՛չ էլ ողջունում, նման պատիվ դու չես ցուցաբերել նաև ո՛չ իմ որդուն, ո՛չ էլ թոռան: Արդ, ինչո՞վ բացատրել այն, որ դու կանգնում ես և թագավորավայել պատվում հասարակ ու անհայտ մի օտարականի»: Բարեպաշտ վանականը պատասխանեց և ասաց. «Իմ կարծիքով նա պատահական մեկը չէ, իմ տեսածը Քրիստոսի կողմից օժված հոռոմայեցիների մեծ կայսրն է, դրա համար կանգնեցի և ողջունեցի: Եթե մեկը արժանանում է աստծո պատվին, ապա պարտադիր է, որ նրան պատվեն նաև մարդիկ»: Վասիլի տերը այդ վայրերում որոշ ժամանակ մնալով և, կատարելով իրեն վստահված պետական պարտականությունները, որոշեց վերադառնալ թագավորանիստ քաղաքը: Վասիլը սակայն տկարության պատճառով մնաց տեղում: Նա անհրաժեշտ հոգատարության հանդիպելով՝ առողջացավ և պատրաստվում էր նույնպես վերադառնալ: Բայց վերոհիշյալ կինը՝ Դանելիսը, հրավիրեց նրան և արտակարգ շուքով ընդունեց: Նա շատ խոհեմ ու հեռատես վարվեց, ինչպես այն մարդը, որ

Կատարվեց, վերջացավ, և կեսարը տեսավ, որ կայսեր համակրանքը զեպի Վասիլը օրեցօր աճում է, նախանձից վառվում էր, սարսափում ապագայից⁵⁰, նա հայհոյում էր ու կշտամբում, անվանելով անխելք ու շարամիտ նրանց, ովքեր իրեն խորհուրդ էին տվել և զրդել Դամիանոսի ոտքի տակը փորել, ասելով. «Ես պետք եղածից ավելի հավատք ընծայեցի նրանց և մի աղվես դուրս շարտելով, նրա տեղ մի առյուծ ներս բերեցի, որը մեզ բոլորիս լափելու է ու կուլ տալու»:

17. Միքայել կայսրը իր մորեղբայր կեսար Վարդասի հետ արշավանքի էր դուրս եկել ղեպի Կրետե: Կեսարը սկսել էր ավելի խիստ քաղաքականություն վարել, իրեն վերապահում էր շատ ավելի լայն իրավունքներ և հրամաններ արձակում: Այդ պատճառով կեսարի ղեմ ավելի հաճախ էին բողոքներ հղվում Միքայել կայսեր: Երբ նրանք հասան Կեպոյ վայրը (այն գտնվում է Քրակեսիոն բանակաթեմում, Մեանդրոս գետի ափին), կամ պատահամբ, կամ էլ շտապողականության պատճառով կայսեր վրանը խփվեց տափարակ և ցածրադիր վայրում, իսկ կեսարի վրանը՝ ցից և բարձր տեղում: Նրանք, ովքեր ղեռ վաղուց չէին կարողանում կեսարին հանդուրժել և ատում էին նրան, ուզեցին օգտվել առիթից և բազում մեղադրանքներ բարդեցին նրա վրա, թե նա այն աստիճան է ամբարտավանացել, որ սկսել է բացահայտորեն անարգել ինքնակալին, որ փառասիրությունը նրան հասցրել է այնտեղ, որ, չբավարարվելով մինչ այդ արածով, ջանացել է, որպեսզի ինքնակալի վրանը ցածր և հասարակ երեւա, իսկ սեփականը՝ ամեն տեղից նկատվող և բարձր: Կայսրը հավատաց նրանց խոսքերին և միացավ նրա ղեմ կազմակերպված զավաղրության, համաձայնվեց նրան սպանելու մտքին ու վճռին: Բայց և այնպես նա ի վիճակի չէր բացահայտ նրա ղեմ որևէ բան ասելու կամ արտահայտելու, որովհետև կեսարը փաստորեն իրեն հավասար զիրք էր գրավում, իր շափ իշխանության մասնակից էր, ապա և այն պատճառով, որ բոլորը վախենում էին նրա հետերիայից՝ թիկնապահ զորքից և կաղմակերպությունից. բոլոր իշխանավորներն ու զորավարները նրա կողմնակիցներն էին, նրան էին ենթարկվում, քան կայսեր, քանզի նա ավելի հմուտ էր պետական գործերում և բոլոր հարցերին ճիշտ լուծում էր տալիս, և, որ ամենակարևորն է, կեսարի որդին՝ անթիպատ պատրիկ Անտիգոնոսը այն ժամանակ կայսերական սխուրջի դեմեատիկոսն էր: Հակառակ դրան, կայսրը գտավ այնպիսի մարդկանց, որոնք միացան իր ծրագրին և խոստացան իրականացնել կեսարի սպանությունը: Առավոտյան, բնդունված կարգի համաձայն, կեսարը, թեև վատ նա-

խաղցացումներ ուներ, եկավ կայսեր վրանը, իրենց անելիքի շուրջը խորհրդակցելու: Կայսրը ենթադրելով, որ նրան սպանելու հարմար առիթը ներկայացել է, նշան արեց պատրիկ Սմբատին⁵¹, որն այն ժամանակ զորմոսի լոգոթետն էր (նա կեսարի փեսան էր, ամուսնացել էր նրա դստեր հետ և համամիտ էր կեսարի կյանքի ղեմ ուղղված ծրագրին), որպեսզի նա գնա և ներս բերի նրանց, ովքեր պետք է կեսարին սպանեին: Նա դուրս եկավ, տվեց նախապես որոշված աղդանշանը, այն է՝ ղեմքը խաշակնքեց, բայց սպանությունն ի կատար ածողները վախկոտ գտնվելով երկյուղեցին, այդ սարսափելի ու ահավոր արարքը կատարելու պահին վարանեցին և այդպիսով, ժամանակ վատնվեց: Կայսրն ընկավ անելանելի վիճակի մեջ. արքունիքի ինչ-որ սպասավորի միջոցով նա իմացավ, որ նրանք վախեցել են, վճատվել, որ որոշել են գործը հետաձգել, գործ, որ միայն խիզախ միտքն ու խելքը, քաջությունը կարող է իսկապես իրագործել: Կայսրը իր հավատարիմ մարդկանցից մեկին ուղարկում է պարակիմոնեսոս պատրիկ Վասիլի մոտ և երկյուղով հայտնում նրան, որ եթե անհապաղ չքաջալերես այս ձեռնարկության համար նախատեսված մարդկանց և չզրդես նրանց իսկույն գործի անցնել, ապա հաստատ գիտեմ, որ ես եմ սպանվելու նրա կողմից, բանզի անհնարին բան է, որ նա չիմանա իմ՝ իր ղեմ ծրագրածը և վերջին հաշվով փաստորեն դուք կլինեք ինձ սպանողներն ու խոզխոզողները: Վասիլը, լսելով այդ, անհանգստացավ, որ հանկարծ զծրախտություն կպատահի. նա ավելի համարձակ դարձրեց վախկոտներին, երկյուղեցրին՝ քաջարի և զրդեց ի կատար ածել կայսեր ծրագիրը: Նրանք կարծես մոլեգնած, իսկույն խուժեցին կայսեր վրանը: Կեսարին պարզ դարձավ, և դա իհարկե այդպես է, որ իր մրա են նրանք գալիս և ընկավ կայսեր ոտքերին: Դավադիրները նրան քաշեցին այնտեղից և կայսեր ներկայությամբ սրախողխող արեցին⁵²: Ապրիլ ամսի տասնմեկն էր, ինդիկտիոնի տասնչորսերորդ տարին: Կայսրն իսկույն շեղյալ է հայտարարում արշավանքը և վերադառնում թագավորանիստ քաղաքը:

18. Նախախնամությունը Վասիլին խոհեմորեն առաջ էր մղում ցանկացած ուղղությամբ: Արշավանքից վերադառնալուց անմիջապես հետո կայսրը որդեգրում է նրան (ինքը ոչ մի երեխա չուներ) և արժանացնում մագիստրոսի ամենափառավոր պատվաստիճանին: Լոգոթետ Սմբատը այդ առիթով նախանձից պայթում էր: Զկարողանալով տեսնել օրեցօր բարգավաճող և իր նախանձը զրգռող մարդուն՝ պատճառաբանելով, որ չի կարող այլևս թագավորանիստ քաղաքում ապրել, նա հրաժարվում է իր զբաղեցրած պաշտոնից և խնդրում Հոնիայի, այ-

սինքն՝ Քրակեսիոն բանակաթեմի զորավարությունը: Կայսրը ընդառաջեց խնդրանքին և նրան նշանակեց հիշյալ բանակաթեմի զորավար: Փոքր անց պետական գործերը սկսեցին սպառնազին ալեկոծվել, իշխանությունը ցնցվում էր, փնտրում իրեն կայունացնողին: Կայսրը ամեն ինչի ընդունակ էր, բացի պետական գործերն ինչպես հարկն է տնօրինելուց: Անցյալում նա շատ բանի մասին գաղափար չուներ, իշխանության խնամակալ կեսարը պետք եղածն անում էր, և փաստորեն նրա ձեռքում էին գտնվում պետական գործերը և երկրի կառավարման ամբողջ հոգսը: Այժմ և՛ սենատորները, և՛ պետական գործիչները, գրեթե բոլորը, ովքեր պետական գործերի հետ որևէ առնչություն ունեին, ապա նաև զորքն ու ամբողջ քաղաքային բնակչությունը դժգոհություն էին արտահայտում և բողոքում կայսեր դեմ: Կայսրն իր մտերմագույն մարդկանցից իմացավ այդ մասին և կարծես մի փոքր սթափվեց: Նա համոզվեց ոչ միայն իր՝ դեպի հասարակաց գործերն ունեցած անհոգ ու անգոսնելի վերաբերմունքի, այլև իր անընդունակության մասին: Նա վախեցավ, որ ամբոխը խռովություն և ապստամբություն կբարձրացնի, ուստի որոշեց իշխանության և պետական գործերի աշակից ունենալ և քանի որ մի փոքր առաջ որդեգրել էր Վասիլին, որին համարում էր ոչ միայն քաջ, այլև շատ խոհեմ մարդ և համոզված էր, որ նա կարող է դարձանել երկրի կառավարման գործում իր ունեցած անընդունակությունը, բացի այդ, քանի որ այդ բանին էր մոռում նաև աստվածային նախախնամությունը, նա հաստատում է իր որոշումը՝ Վասիլին կայսր հայտարարելու մասին: Այն պատճառով, որ նման մտադրության իրականացմանը համագործակցում էր աստված, սուրբ Պենտեկոստի օրը, երբ Հոր Մխիթարիչ հոգին նստեց մեր Քրիստոս աստծո աշակերտների վրա, աստվածային իմաստության անունը կրող հռչակավոր տաճարում⁵³ Վասիլի գլխին դրվում է թագավորական թագը՝ ձեռամբ օրվա կայսր Միքայելի, և ընտրությանը ու որոշմամբ Քրիստոսի՝ հավիտենական թագավորի: Մայիս ամսվա քսանվեցն էր, հոռոմայեցիների ինդիկտիոնի տասնչորսերորդ տարին⁵⁴:

19. Մմբատն իր կառավարած բանակաթեմում իմանալով այդ դեպքի մասին, չկարողացավ իրեն կրժոտող նախանձը մարդավայել զսպել և իր նման մի ուրիշ մոլեգինի, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար պատրիկ Պեգանի⁵⁵ հետ վճռում են ապստամբություն բարձրացնել և անմտորեն խռովություն կազմակերպել: Նրանք համոզում են իրենց ենթակա զորքերին, դիմում գործի և որպեսզի ժողովրդական զանգվածներին խաբեն, ցույց տան, որ ապստամբությունն ուղղված

չէ կայսեր դեմ, փառաբանում են Միքայելին, իսկ Վասիլին նախատում և նրա հասցեին բյուր լուտանքներ թափում: Ահա նման հիմարություններով ամբարտավանացած, ամառ ժամանակ նրանք թագավորանիստ քաղաքում ապրող բազմաթիվ դինատներ⁵⁶ ազարակները կրակի են տալիս, գրավում նավահանգիստներում գտնվող բազմաթիվ նավեր, որոնք նավարկում էին դեպի թագավորանիստ քաղաքը և հրկիզում: Բայց երբ վրա հասավ ձմեռը, խռովարարները քիչ-քիչ և գաղտագողի փախուստի դիմեցին ու ցրվեցին: Չարագործության պարագլուխները, տեսնելով այդ բանը, փորձեցին փրկություն գտնել՝ փախուստի դիմելով: Մմբատն ապաստանում է Տափակ Քար⁵⁷ կոչվող ամրոցում, իսկ Պեգանն ամրանում է Կոտիայոնում⁵⁸: Բայց դա չփրկեց նրանց: Կայսեր մարդիկ ձերբակալեցին նրանց և շղթայակապ բերեցին նրա մոտ: Կայսրն այն ժամանակ գտնվում էր սուրբ Մամասի պալատներում: Տեսնելով նրանց, շատ պարսավեց ու պախարակեց նրանց հիմարությունն ու ըմբոստությունը, սաստիկ գանահարության ենթարկեց և զատի տվեց: Մմբատի աչքերը կուրացրին, մեկ ձեռքը կտրեցին ու աքսորեցին, իսկ Պեգանին նույնպես աչքերը խավարեցրին, թրով կտրեցին նաև քիթը և նմանապես քսորեցին⁵⁹: Ազնվազարմ կայսր Վասիլը, երբ իր ձեռքը վերցրեց մենիշխանությունը, սրանց քսորից վերադարձրեց, պատվեց նվերներով, ինչպես նախքան ապստամբություն բարձրացնելը, ոչ մի հիշաշարություն չցուցաբերեց նրանց հանդեպ: Նա հաճախ մինչև անգամ նրանց հետ սեղան էր նստում և մխիթարում, բարերարություններով թեթևացնում անմտությանը իրենց գլխին բերած փորձանքի բեռը:

Բայց այդ տեղի ունեցավ հետագայում: Այն ժամանակ իրակառնացավ երեք հարյուր հիսուն տարի առաջ ամենահեռատես քահանա և վանական, ծագումով նույնպես Արշակունի Իսահակի կանխագուշակումը և մարգարեությունը: Նա տեսիլք էր տեսել և իմացել, որ այդքան ժամանակ անց Արշակի շառավիղներից մեկը պետք է կրի Հռոմեական կայսրության գայիսոնը⁶⁰: Այդ բանը տեղի ունեցավ իշխանավորների, ամբողջ ժողովրդի, զորքի և զորավարների, հոռոմեական տիրապետության բոլոր շրջանների և քաղաքների բնակչության ցանկությամբ: Քանզի բոլորն էին մաղթում, որ իշխանության գլուխ անցնի փոքր-ինչ բախտ ունեցող անձնավորություն, որ տեղյակ լիներ, թե ինչպես մեծահարուստ մարդիկ ճնշում են շքավորներին, անօրեն կերպով կեղերում նրան, գիտենար, որ նրանք քայքայման եզրին են հասել, և թե ինչպես են ցեղակիցները ստրկացվում: Այդպիսին էր վիճա-

Վը Միքայելի թագավորության ժամանակ, և դրա պատճառն այն էր, որ կայսրը առավելապես ուրիշ գործերով էր տարված և ցանկություն չուներ նման բաներով հետաքրքրվելու:

20. Արդ, քանի որ խոսքը դրան հասավ, ապա նպատակահարմար են գտնում մի փոքր ընդհատել Վասիլ կայսեր պատմությունը և սկզբից համառոտակի պատմել Միքայել կայսեր կենցաղավարության մասին, ցույց տալ, թե ինչպիսի հակումներ ուներ նա, ինչի վրա էր վատնում իր ամբողջ ժամանակը, եռանդն ու պետական դրամները, որպեսզի իմանալ ցանկացող ամեն մարդ համոզվի, որ Վասիլի իշխանությունն գլուխ գալը հիրավի ի վերուստ էր (այլ կերպ հնարավոր չէր վիճակը բարելավել), որ ինքը՝ Միքայելն էր պատճառը, որ իրեն՝ Միքայելի դեմ սուր ճոճեն, հենց ինքն էր, որ հզորացրեց իրեն սպանողների աջը և մղեց իրեն սպանելու: Նա անշափ թերացավ իր պարտականությունների մեջ և ծայրաստիճան անօրեն ու խայտառակ կյանք սկսեց վարել: Նա ծաղր ու ծանակի ենթարկեց ու անարգեց անգամ սրբությունները, պետությունը, բնության օրհնքները: Նա իր շուրջ հավաքեց լպիրշ, պիղծ, շարանենդ մարդկանց մի ամբողջ ոճմակ, խայտառակեց թագավորական մեծության վեհ անունը: Թշվառական իրեն տվեց զվարճությունների, հարբեցողության, հակաբնական խառնակությունների, խայտառակ պատմություններ պատմելուն, ապա նաև տարվեց ձիավարությունը: Նման մարդկանց վրա էր նա շարաշար ծախսում պետության դրամները: Եվ որ ամենից ստրասափելին է, նա այսպես և ծաղրածանակի էր ենթարկում մեր հավատքի նշանակները՝ իրեն շրջապատող ծաղրածոներին և խայտառակ մարդկանց մեր բարեպաշտ քահանաների սքեմը հագցնելով: Նա ծաղրի, հեգնանքի և ծիծաղի արծանի համարեց դրանք: Ես մի քանի դեպք կպատմեմ, որպեսզի այդ քշից դուք պարզ պատկերացում ունենաք:

21. Նա կառավար էր ու, կառապանի համազգեստ հագած, նրստում էր ձի լծած կառքի վրա և մրցակիցների հետ մրցում վազբողիներում, մայրաքաղաքում և սյալատում, ապա նաև դրսում՝ Մամաս վկայի վանքի մոտ գտնվող արքայական կացարաններում՝ այդ քանի վրա հսկայական գումարներ վատնելով: Զինվորականները վերածվեցին թատերական գործիչների, և հոռմեական գանձերը փոխանակ գորքերի վրա ծախսվելու, հոսում էին թատերական ներկայացումների վրա և դեպի շաղակրատների հավաքատեղիները: Կայսերական գանձերը շաղկվում էին և առատորեն ծախսվում լպիրշ, անօրեն զինարբուքների

և անառակությունների վրա, և որովհետև այդ մասին բոլորը գիտեն ու տեղյակ են, դրա վրա կանգ չեմ առնում: Ես այժմ կպատմեմ, թե ինչպես նա ծաղրածանակի էր ենթարկում սրբությունները: Իր ընկերներին՝ պիղծ ու լպիրշ իգացողներից մեկին պատրիարք անվանեց, իսկ նման տասնմեկ հոգու մետրոպոլիտ հորջորջեց, ինքն էլ դարձավ տասներկուերորդը: Այդ մասին ես հիմա կասեմ: Նա այդ անիծյալ և ամենապիղծ Գրյուլլոսին պատրիարք կոչեց, քահանայապետական ոսկեզօծ և գերափայլ հանդերձանքը հագցրեց և նրա ուսին գցեց եմփոռոն: Նա, ինչպես ասվեց, ուրիշ տասնմեկ հոգու մետրոպոլիտ կարգեց և իր այդ համախոհներից մի խումբ ստեղծեց, իսկ որպես տասներկուերորդ՝ իրեն Կոլոնիայի արքեպիսկոպոս հորջորջեց: Նա յուրաքանչյուրին տվեց մի-մի կիթա՝ քահանայական հանդերձանքի տակից կրելու համար, և հրամայեց հագուստի տակից նվագել: Այդպիսով, նրանց հետ ծաղր ու պարով իբրև թե սուրբ խորհուրդներն ու պատարագն էր կատարում ու մատուցում պիղծների մեջ ամենապիղծը և ամբարիշտների մեջ ամենամբարիշտը: Երբ իբրև թե խորհրդավոր աղոթքն էր ասվում, պետք է որ կիթառները ավելի մեղմ նվագակցեին, իսկ երբ քահանայի՝ ժողովրդին դիմելու պահն էր գալիս և ժողովրդի՝ նրան պատասխանելու, ապա պետք էր, որ կիթառները բարձր հնչեին, որպեսզի նրանց մեղեդին բոլորը լսեին: Ապա մանանխի և քացախ լրցենելով արծաթե և ոսկե, թանկագին քարերով և մարգարիտներով ազուցված սրբազան անոթների մեջ, անոթներ, որոնք սուրբ արարողությունների ընթացքում արդեն բազմիցս օգտագործվել էին, հաղորդություն էին տալիս իրենց նմաններին՝ ծիծաղով և անամոթ խոսքերով, զզվելի ու գարշելի շարժումներով:

22. Մի անգամ, երբ սրբազնագույն պատրիարք Իգնատիոսը իր եկեղեցական համայն դասով ու խմբով քաղաքում սովորական երգեցողությունը ու կարգ ու կանոնով թափոր կազմած գնում էր դեպի ինչ-որ տաճար, հանդիպում է դիմացից եկող կայսեր ամբարիշտ և պիղծ հրոսակապետ Գրյուլլոսին, որը հոգևորականի զգեստ էր հագել և էջ հեծել՝ իր ամբարշտագույն մետրոպոլիտների, իր ողջ թատերախմբի, սատիրների ոճմակի ու խմբի ուղեկցությամբ, որոնք իրենց արարքները գուսանների պես երգում էին: Երբ մոտեցան Իգնատիոսին, վեր բարձրացրին իրենց փիլոնները, ավելի բարձր հնչեցրին կիթառները և սուրբ երգի եղանակով սկսեցին պոռնկական խոսքեր արտասանել ու երգեր երգել, Պանի ու Սատիրոսի պարեր պարել ու թմբկահարել և, հոգևորականներին ու քահանայապետին, որպես իրենց հա-

Հանազանքների, ծաղրուծանակի ենթարկելով, շարունակեցին իրենց սաղաթիվական խմբապարն ու թափորը: Աստծո քահանայապետը հետաքրքրվեց, թե ուրե՞ր են սրանք, ո՞ւմ դղումամբ և ի՞նչ առիթով էին հավաքվել և իմանալով, շատ խոր հառաչեց, ողբաց նրանց պարագրւխին ու գլխավոր մեղավորին, արտասվալից պաղատեց աստծուն, որ վերջ տա նման ամբարշտության և խայտառակության, տարտարոս ուղարկի ամբարիշտներին, որպեսզի սրբությունները չպղծվեն, խորհուրդները ծաղրուծանակի չենթարկվեն և, շարունակելով շարականը, ճանապարհ ընկավ:

23. Մի ուրիշ անգամ էլ այս անմիտ և խելակորույս կայսրը, իբրև թե երանելի պատրիարք Իգնատիոսին անարգելու, ինչպես և իր մոր՝ ժանակելու մտադրությամբ, այսպիսի մի բան մտահղացավ: Նա պայծառագույն խրիստոսիկլինում կայսերական գահի վրա բազմեց և իրեն շատ մոտիկ, որպես իրական պատրիարքի, նստեցրեց քահանայապետական հանդերձանքը հագած ամենախայտառակ Գրյուլլոսին՝ ցուցաբերելով դեպի նա աստծո քահանայապետին վայել պատիվներ: Ապա գլխաշորով թաքցրեց Գրյուլլոսի գարշելի մորուքը և ներքինի սենեկապաններից մեկի միջոցով հայտնեց իր մոր, թե սրբազնագույն պատրիարք Իգնատիոսը այստեղ է՝ իր մոտ նստած, և եթե ուզում ես արժանանալ նրա աղոթքին, ե՛կ և ինձ հետ միասին ստացիր: Բարեպաշտ և աստվածասեր կինը, որ անշափ սեր և ջերմ հավատք էր տածում դեպի սրբազնագույն Իգնատիոսը, երբ լսեց այդ մասին, շտապեց այնտեղ: Նա ամոթխածությունից չհանդգնեց նրա դեմքին նայել անգամ: Մտորության մասին անտեղյակ, նա ընկավ, ինչպես ինքն էր կարծում, այդ սուրբ քահանայապետի ոտքերը և պաղատեց աղոթել իր հարձակ: Իսկ ամենապիղծը ամբողջ մի փոքր բարձրացավ, մեջքը շուռ տվեց կնոջը և գարշելի նստատեղից էջի գոռոց հանեց, ասելով նրան, թե, տիրուհի, հանկարծ շասես, թե քեզ սրան էլ շարժանացրին: Կայսրը՝ ամենախայտառակը, քահ-քահ արեց, մի կուշտ ծիծաղեց: Նրանք երկուսով շատ հոհոցին, ավելի ճիշտ, խելքները թոցրած, հիմարություններ դուրս տվեցին: Կայսրուհին հասկացավ խաբուսությունն ու նենգությունը, խոր հառաչեց եղածի համար և, բազում անեծք թափելով որդու գլխին, վերջը ասաց նրան. «Ահա, շար որդի, աստված վերջրեց իր ձեռքը քո վրայից և տվեց քեզ անպետք ուղեղ, որպեսզի անվայել գործեր անես»: Այդ ասելուց հետո լաց ու կոծով, մազերը փետելով հեռացավ: Ահա այդ աղնվական կայսեր երեխայությունները. այս-

պիսին էր սրբությունների և սուրբ մարդկանց հանդեպ նրա ունեցած հարգանքն ու ակնածանքը:

24. Ամեն օր ահա նման և ավելի վատ բաների վրա էր նա իր թագավորության ժամանակը վատնում: Վասիլին ընդունելուց և նրան բարձր դիրքի արժանացնելուց հետո էլ նա շարունակում էր նույնն անել: Վասիլն իր տեսածից ու լսածից շատ էր դժգոհում ու տխրում, ուզում էր կյանքին վերջ տալ: Յանկանալով ամեն մի հնարավոր օգնություն ցուցաբերած լինել, հոգ տանելով բաց շթողնել որևէ հնարավորություն, որ կարող էր օգտակար լինել վիճակն ուղղելու, նա փորձեց ուրիշների միջոցով կայսեր հեռու պահել նման բաներից և ճիշտ ուղու վրա բերել, իսկ այնուհետև հանդգնեց նույնիսկ անձնապես, սեփական մղումով խոհեմորեն խրատել կայսեր, որպեսզի հնարավորին չափ հեռու պահեր նրան նման ամբարիշտ արարքներից: Նա հեղ ու խոնարհ ձևով ասաց նրան. «Ո՞վ տեր և կայսր. ես որ արժանացել եմ քո այսքան բարերարություններին, պարգևներին, պարտավոր եմ զգում անհրաժեշտ խորհուրդը տալ, առաջարկել լավագույնը, հիշեցնել օգտակարի և փրկարարի մասին: Ամբողջ քաղաքն ու սենատը ատում են մեզ, իմացիր, ո՞վ տեր, ատում են» (նա իրեն էլ ատելիների թվին էր դասում, թեև նրա հրեշավոր արարքներից և ոչ մեկի հետ առնչություն չուներ): «Աստծո քահանայապետերը անիծել են մեզ» բոլորը մեզ պախարակում են ու պարսավում: Եթե մենք մի պահ կարող ենք մարդկային երկյուղն արհամարհել, բայց աստծո ցասունից չենք կարող շարսափել և շերկյուղել, ե՛կ շփոթանք նրա զայրույթն ու բարկությունը»: Բայց նրա խրատը քար ցանել էր⁶², ծովի հետ խոսել և եթովպացուն սպիտակեցնելու փորձ անել, որովհետև ստորությունը մինչև ուղն ու ծուծն էր ներծծվել: Նա խուլ էր ամեն մի փրկարար խոսքի հանդեպ, փակել էր իր ականջները, ինչպես իժը՝ երգերի հանդեպ: Նա ոչ միայն չիփխվեց, ընդհակառակը, սկսեց ատել Վասիլին, խորշել նրանից և իր նման սրիկա ընկերների հետ նրան զրպարտում էր ու ծաղրում, հասկացնել էր տալիս, որ ինքը սառել է Վասիլից, մի բան, որ նա սկսեց բացահայտ ցույց տալ: Զազրելիներն ու ամբարտավանները, իմանալով իրերի դրության մասին, լարվեցին Վասիլի դեմ, հորինեցին մեղադրանքներ, իրենց թշնամանքը վարպետորեն քողարկելով: Նրա համեստությունը քմաքարոյություն էին անվանում, հաճույքներին մասնակից չլինելը՝ թշնամանք, իսկ իրենց հետ շմեղսագործելը՝ արհամարհանքի հետ կապեցին: «Նա ինչպե՞ս կարող է քեզ տիրել, — ասում էին նրանք կայսեր, — եթե չի ուրախանում քո ուրա-

խուժյամբ, էթե չի ուզում քեզ հաճույք պատճառած լինել: Կայսրը տեղի տվեց նրանց խոսքերի առաջ, հավատաց նրանց ասածին և որոշեց Վասիլին սպանել: Նա այդ բանն իրականացնելու համար առիթ էր որոնում, բայց չէր գտնում: Կայսրն այն աստիճան մոլեղին դարձավ, որ նույնիսկ որոշեց գաղտագողի սպանել նրան և ոճրագործ հրոսակախմբից մի քանիսին, որոնց ամեն ինչ վստահում էր, գրգեց, որ երբ դուրս գան որսի, գազանին նիզակահարելու պատրվակի տակ Վասիլի վրա նետեն նիզակը և սպանեն: Պատմում են, որ մեկը այդպես էլ արեց, նրա վրա շարտեց նիզակը, որը սակայն վրիպեց և կողքից անցնելով խրվեց գետնի մեջ, իսկ նիզակը նետողի ձին, հանկարծակի սանձակոտոր լինելով, սլացավ ու հեծյալին անդունդ գլորեց, որտեղ նա մահացավ⁶³: Պատմում են, որ նա մահամերձ վիճակում, թեև ուշացած, զղջաց իր արածը և ընկերներին պատվիրեց այդ անմեղ մարդու հանդեպ այլևս չհամարձակվեն որևէ ոճիր գործել, թե չէ իրենք էլ կարժանանան իր վախճանին: Նա կանչեց մի բարեպաշտ մարդու և իր՝ մինչ այդ գործած այլ մեղքերի ու անօրինությունների թվում խոստովանեց և այս մեկը:

25. Երբ կայսրը շկարողացավ նրան սպանելու որևէ առիթ կամ պատճառ գտնել, մի ուրիշ նենգ ու անօրեն քայլի դիմեց: Նա որոշեց կայսերակից ունենալ և այդ ոճրագործ հրոսակախմբի անդամներից մեկին՝ Վասիլիկինոսին, մի թշվառական, պիղծ, կուրտ ու ցոփ մարդու, ծագումով նիկոմիդացի, հետագայում երկիցս հյուսիսարևոսի պաշտոնը վարած Կոստանդին Կապնոգենեսի եղբորը, այդ պատվին արժանացրեց: Նա այն ժամանակ ծառայում էր կայսերական տրիերայում որպես թիավար: Միքայելն ահա, այս տխրահուշակ Վասիլիկինոսի գլխին հոյակապ ու նախանձելի թագ դրեց, հագցրեց կայսերական փառավոր ծիրանին, ամբողջությամբ ոսկեթել քղամիզը, կարմիր, թանկագին քարերով ազուցված կոշիկներն ու կայսերական մյուս նշանակները⁶⁴ և ձեռքից բռնած ներկայացրեց սենատին՝ սպասավորելով ներքան, ինչպես հնում ներոնը՝ համբավավոր էրոսին, և բառացի ասաց հետևյալը.

«Տեսե՛ք բոլորդ և հիացե՛ք, մի՞թե արժանի չէ նա կայսր լինելու: Նախ իր արտաքինն է կոչում իշխանություն, ապա և թագը կարծես գլխի հետ մի մարմին է: Նրա ամեն ինչը համապատասխանում է այդ պատվին: Ինչքան ավելի նպատակահարմար է սրան դարձնեմ կայսր, քան թե Վասիլին»⁶⁵:

Պալատականները նման բաների ականատես և ականջալուր լինե-

լով շփոթվեցին, ապշեցին խելակորույս կայսեր անխելություն և հիմարության վրա: Զափ ու սահման չունեցող հարբեցողությունը, անօքեն և զագրելի կենցաղավարությունը խելագար էին դարձրել նրան և շարքից հանել:

26. Նրան բնորոշ էին ոչ միայն հաճույքների սիրահար Գիոնիսոսի⁶⁶ ուրախ, անհոգ, կնատ, անշափ փափկակցաց, խելըը կորցնելու աստիճան հարբեցողությամբ տարվելու հատկությունները, Գիոնիսոսի, որին աշխատում էր նմանվել: Նա միաժամանակ ուներ նաև էրիննիաների և Տիտանների⁶⁷ տրյունուշտ հատկանիշները. շատ հաճախ զվարճալի խնջույքը ողբերգությամբ էր վերջանում: Գիոնուց և ուրախությունից հարբած՝ նա անօրինաբար գլորվում էր ամեն տեսակ ամբարշտությունների մեջ: Երբ նա գիտակցությունը կորցնելու շափ հարբած էր լինում, ցնորվում էր այն աստիճան, որ սկսում էր ոճիրներ գործել, անմեղ մարդկանց գատապարտել հրեշալին պատիժների և մահովան: Նա հրամայում էր սպասավորներին, թե սրան ու նրան ձերբակալեցե՛ք և հանձնեցե՛ք դահձին, մի ուրիշի՝ աչքերը հանեցե՛ք, մի այլի՝ ձեռքերն ու ոտքերը կտրեցե՛ք, այս մեկին գլխատեցե՛ք, մյուսին՝ ողջակեղ արեք: Սպասավորները գիտենալով, որ նա ցնորված վիճակում է վճիռներ արձակում, կալանավորում էին խնդրո առարկա մարդկանց, բայց վճիռն ի կատար չէին ածում: Բայց հաճախ պատահում էր, որ նրանք ձերբակալվածներից որևէ մեկի հանդեպ վատ տրամադրված լինելով, օգտվում էին կայսեր հրամանից և անմեղ մարդուն պատժում: Սպասավորներն այնուհետև գիտակցությունը կորցրած այդ ողորմելի թշվառականին պառկեցնում էին թագավորական մահճին, և նա ստրկի նման հանձնվում էր մահվան հորեանին՝ քնին⁶⁸: Լուսաբացին, երբ արդեն գինա գոլորշիներն ու թանձր խավարը ցրվում էին նրա ուղեղից, նա վե՞ր էր կենում, բայց երեկոյան տեղի ունեցածի մասին ոչինչ չէր հիշում: Նա հաճախ ուզում էր տեսնել նրանց, որոնց իր հարբած ժամանակ մահվան էր դատապարտել: Թիկնապահներից և սպասավորներից իմանալով նրանց հանդեպ իր ընդունած վճոխ մասին, նա զղջում էր և հառաչում: Լինում էին դեպքեր, երբ իր փնտրած մարդիկ գտնվում էին. բայց պատահում էր և այնպես, երբ իր անօրինությունների համար զրոջալն ավելորդ էր, քանի որ դատապարտվածներից ոմանք արդեն մահապատժի էին ենթարկված: Երբ նորից էր երեկոն վրա հասնում, նա մինչև ուշ գիշեր սաստիկ հարբում էր, և կրկնվում էր նույն պատմությունը՝ շարագործություն և զագրագործություն: Արգ, կա՞ արդյոք մեկը, ով անգամ քարե սիրտ ունենա, անզգամ լինի, որ լսելով այս

բոլորի մասին՝ չվրդովվի, նրա մեջ չբորբոքվի անմեղ տեղը զոհվող-
ների վրեժն առնելու զգացումը: Ինձ թվում է, որ աշխարհի ամենահեղ
մարդն անգամ՝ Դավիթը⁶⁹, չէր դիմանա այդ տականքի այս աստիճան
սանձարձակ հարբեցողությանը: Չի կարելի մեծահոգի լինել ապու-
շության և անղգամության հանդեպ:

27. Երբ կուտակված դրամը նման ձևով գրեթե ամբողջությամբ
սպառվեց, անհրաժեշտություն առաջացավ առավել ևս ծանրացնել հար-
կատուների բեռը, բռնագրավել նրանց ունեցվածքը, որպեսզի կայսրը
կառավարների, պոռնիկների և անառակ մարդկանց վրա ծախսելու մի-
ջոցներ ունենա: Իր հոր՝ Քեոփիլոսի թողած և կայսերական գանձա-
րանում պահվող ինը հարյուր յոթանասուն կենտինար⁷⁰ հնչուն ոսկին,
չհաշված արծաթը, ապա և այդ բոլորի վրա իր մոր՝ Քեոգորայի
ավելացրած երեսուն կենտինարը, որով կլորացավ հազար կենտինար
գումարը, իր միահեծան իշխանության ոչ լրիվ տասնչորս տարվա ըն-
թացքում ծախսեց ու շուռլից: Նրա մահից հետո ընդամենը երեք կեն-
տինար⁷¹ միայն գտնվեց: Ի՞նչ ինչպե՞ս չէր ցամաքի այն, եթե անգամ
գետի պես հոսեր, երբ այդպես անամոթաբար և անառակորեն այն ցը-
րիվ էր տրվում: Քիլաս կոչվող կառավարի որդուն, մի անգամ ըն-
դունելով, ամբողջ մի կենտինար նվիրեց: Պատրիկ Լեմերիոսին, որին
տգեղության պատճառով կայսրը խոզ էր անվանում (եթե նկատի առ-
նենք նրա խոզավայել, աղտեղի կենցաղավարությունը, իսկապես որ
արժանի էր նման անվանի), այն բանի համար, որ մի անգամ իր ներ-
կայության մեջ այնպես արտասովոր հայտնվեց և փողոցայինի պես շաղա-
կրատել էր, այն բանի համար, որ շիկնելու հատկությունը բացարձակա-
պես կորցրած, ոչ մի անամոթության առաջ կանգ չառավ և իր դար-
շելի նստատեղից անշափ ուժեղ որոտ բաց թողեց, այնքան ուժեղ և
սաստիկ, որ նույնիսկ հանպրեց վառված ջահը, ահա այդ բոլորի հա-
մար նրան հիստուն լիտր պարզե շնորհեց, կարծես նա հերակլյան ինչ-որ
սխրանք գործած լիներ: Նրա նմաններին էլ նա այդպես շափից դուրս
պարզեներ էր տալիս: Եթե այդպես վարվեր զինվորների, երկրի պաշտ-
պանների, արժանի մարդկանց նկատմամբ, եթե նա այդպիսի պատ-
րաստակամություն ցուցաբերեր իրենց լավ գործերով աչքի ընկած
մարդկանց նկատմամբ, կարելի էր դա մեծահոգության, առատաձեռ-
նության, պատվասիրության արտահայտություն համարել: Բայց երբ
դրամը անմիտ կերպով ցրիվ էր տրվում միմոսներին, կառավարնե-
րին, պարողներին, զազրախոսներին, շողորթներին և ամեն տեսակ
աղտեղության մի մարդկանց, իսկ կարևոր գործերի վրա մեկ օբոլոս⁷²

անգամ չէր ծախսվում, ապա դա ապացույց է շուռլիցի, հիմարու-
թյան և ապուշության: Երբ դրամն սպառվեց, ինչպես ասվեց, ստիպ-
ված սկսեցին տաճարները և բարեգործական հաստատությունները կո-
ղոպտել, նրանց ունեցվածքը հափշտակել: Իրենց հարստությամբ աչ-
քի ընկնող բոլոր մարդիկ սպանվում էին ու կոտորվում: Այդ էր պատ-
ճառը, որ իշխանության գլուխ կանգնած բոլոր մեծամեծները և սենա-
տի խելամիտ գործիչները համաձայնության գալով, կայսերական ննջա-
անելակի պահապան զինվորների օգնությամբ, սուրբ վկա Մամասի
պալատում սպանում են Միքայելին, նրան, ով այն աստիճան հարբած
քուն էր մտել, որ իր սպանվելն անգամ չզգաց: Այնպես, ինչպես մար-
դիկ, խուսափելով վտանգավոր բնությամբ օժտված կարիճների և ի-
ժեքի խայթոցից, սպանում են նրանց, ահա այդպես էլ նրանք շտա-
պեցին սպանել թունալի և ուճրագործ մարդկանց, բանի վերջիններիս
կողմից հարված չեն ստացել և չեն սպանվել, համոզված լինելով, որ
նրանցից վտանգ է սպառնում: Ահա նման վախճան ունեցավ նա, ով և՛
անձնական կյանքում, և՛ պետական գործերում զազրելի և կործանա-
բար կյանք էր վարում, արժանի իր կենցաղավարության⁷³:

28. Կերագույն իշխանությունն իսկույն ստանում է մինչ այդ երկ-
բորդ տեղում գտնվող Վասիլը և պատվական սենատի, ստորագրյալ
տագմաների, ամբողջ բանակի և բաղաբային ամբոխի կողմից միա-
հեծան ինքնակալ հռչակվում⁷⁴, նա, որին նրանք մինչ այդ էլ ցանկա-
նում էին և աստծուց աղերսում իրենց պաղատական աղոթքներով: Նա
հենց որ ստացավ միահեծան իշխանությունը, ապավինեց աստծուն,
պետության սանձերն էլ նրան հանձնեց, բառացիորեն ասելով հետե-
լյալ աղոթքը. «Քրիստո՛ս, թագավո՛ր, ստանալով թագավորությունը
քո կամքով, բեզ նմ հանձնում այն և ինձ»: Ապա անմիջապես կանչեց
ամենաերևելի սենատորներին և աստիճանավորներին, նրանց ներկա-
ցությամբ բացեց կայսերական գանձարանը, որտեղ հսկայական գու-
մարներից ոչինչ չէր մնացել, բացի այն երեք կենտինարից, որոնց
մասին մի փոքր առաջ ասացի: Կայսրը պահանջեց ծախսերի ցուցակը,
որ գտնվում էր մի ձերուսի ներքինու՝ պրոտոսպաթար Վասիլի մոտ,
իմացավ, թե ինչի վրա են ծախսվել դրամները, և այդ հարցը դրեց
եթեևիկների քննարկմանը: Նրանք միահամուռ կերպով պահանջեցին
հետ գանձել և պետական գանձարանը վերադարձնել որոշ մարդկանց
ապօրինի կերպով ստացած գումարները, բայց կայսրը ծախսահեղու-
թյան շղիմեց, հրամայեց, որ յուրաքանչյուրը պետական գանձարանը
վերադարձնի իր ստացած գումարի կեսը: Այդպիսով, նրանք թեև բո-

լորովին արժանի չէին որևէ զիջողության, ստացած պարգևներից ահագին բան այնուամենայնիվ իրենց մնաց. կայսերական գանձարանը մուտք գործեց երեք հարյուր կենտինար, որոնք կայսրը սկսեց տնօրինել և ծախսել հրատապ և անհրաժեշտ միջոցառումների վրա:

29. Այն օրվանից, երբ Վասիլը տիրացավ միահեծան իշխանության, հոռմեական պետության գործերը շրջվեցին դեպի լավը, թագավորանիստ քաղաքը հասան բազմաթիվ հաղթանակների ավետիսներ, ավետիսներ բազում ռազմագերիների փրկության մասին, և դա վկայությունն է այդ բանի աստվածածահա լինելու մասին: Կայսրը թափորով զնաց աստվածային իմաստության մեծ տաճարը⁷⁵, գոհություն հայտնեց ամեն ինչի համար, իսկ վերադարձին հպատակներին առատ դրամ բաժանեց, բայց ոչ պետական գումարներից (այդպիսիք չկային), այլ իր սեփական, որ նախապես ուներ: Նրա կինը՝ կայսրուհի Եվդոկիան, որդիներին՝ Կոստանդինի և Լևոնի հետ նույնպես իր սեփական գումարներից բազում դրամ նվիրեց բոլոր քաղաքացիներին, թեև այն ժամանակ էլ կայսրը, ինչպես ասվեց, դրամի պակասություն էր զգում: Իր իշխանության օրոք աստժո օգնությամբ նա ձեռք բերեց և այլ շատ դրամ, ի ողորմություն չքավորների և արդարություն: Իզիկոնում⁷⁶ էլ ոսկի հայտնաբերվեց, որ գոյացել էր նախկին կայսր Միքայելի՝ արվեստի լավագույն գործերը հալել տալուց, ես նկատի ունեմ ոսկե սոսին, ոսկեծույլ երկու գրիփոնները, կոփած ոսկե երկու առյուծները, ոսկեծույլ օրգանոնը, ապա և սեղանի զանազան ոսկե առարկաները, կայսերական և օգոստոսական զգեստները, մեծամեծ իշխանների հանդերձները, որոնք բոլորը ոսկե թելերով էին գործված: Միքայելը այդ բոլորը հալել էր տվել, ինչպես ասվեց, և մտադիր էր իր զվարճությունների վրա ծախսել: Բայց ավելի շուտ նա մեջտեղից վերացավ, և ոսկին լույս աշխարհ եկավ: Գրանից դրամ հատեցին կայսեր ամեն տեսակի ծախսերը ծածկելու համար: Փող է պետք⁷⁷, ասում է, առանց փողի ոչ մի անհրաժեշտ բան չես կարող անել: Այդ մասին կասեմ հետո:

30. Երբ աստվածային նախախնամությամբ Վասիլը իր ձեռքը վերցրեց իշխանության ղեկը, ինչպես պատմում են, իսկույն ջանաց ցույց տալ, թե արժանի է այդ բարձր պատվին: Նա գիշեր-ցերեկ մի բանի մասին էր մտածում, այն, որպեսզի իր բոլոր հպատակների համար որևէ բարեգործություն անի, որպեսզի պետական գործերը ղգալիորեն, արմատապես բարեփոխվեն: Ամենից առաջ նա անկաշառորեն ընտրեց և ղեկավար պաշտոնների նշանակեց իր նման լավագույն մարդ-

կանց, որոնք, լինելով այդպիսիք, ապա և գիտենալով, որ գտնվում են կայսեր մշտական ուշադրության կենտրոնում, առաջին հերթին մտահոգվեցին սեփական ձեռքերը մաքուր պահել, ամեն տեսակ շարաշահումներից հեռու մնալ, ապա և բոլոր առաքինություններից ավելի արդարությունն ապահովել, ամենուրեք հավասարությունը պաշտպանել, հարուստների կողմից չքավորներին չճնշելն ապահովել, անարդարացի կերպով որևէ մեկին չվնասել, աղքատին ու չքավորին ուժեղից պաշտպանել, մի քիչ շունչ քաշել տալ նրանց ովքեր այնքան փորձանքների էին հանդիպել, որ արդեն հոգեվարքի մեջ էին և մահվան եզրին, նոր ուժ տալ նրանց և աշխատել, որ բոլորը ձեռք բերեն վաղեմի բարեկեցիկ կյանքը: Նրանց՝ հենց սկզբից ձեռնարկած զրական գործունեության (բոլոր ընտրվածները այդպես լավն էին), կայսեր այդ հարցում ցուցաբերած ջանասիրության և աշխրջության պատճառով, ապա և այն պատճառով, որ նրանք աշխատում էին ամեն ինչում միմյանց գերազանցել, ամենուրեք իսկույն իսպառ վերացավ անարդարությունը, տիրեց բացարձակ արդարությունը, և անցյալում Բրիարեոսի⁷⁸ ձեռքերից էլ երկար ձեռքերը, որոնք ձգվում էին ուրիշի ունեցվածքի վրա, թմբեցին ու կարծես կարճացան. աղքատների թուլացած անդամները նոր լիցք ստացան, քանզի յուրաքանչյուրը կարողացավ աներկյուղ մշակել իր հողակտորը, պտուղներ ստանալ իր այգուց, նաև պապենական ձիթենուց, թզենուց, առանց վախենալու, թե որևէ մեկը կարող է սեփականացնել այդ յուրաքանչյուրը հնարավորություն ստացավ իր սեփական, պապենական այդ ծառերի ստվերի տակ հանգստանալ: Բարեպաշտ կայսրը նման վիճակ ստեղծեց իր տիրապետության տակ ապրող հպատակ բոլոր մարդկանց համար, լինեին նրանք գյուղացի, թե քաղաքացի: Եվ եթե որևէ տեղ գտնվում էր դեռ ինչ-որ շարություն ծառ, որ այնքան ամուր էր կանգնած, որ տեղական իշխանություններն ի վիճակի չէին ուղղել կամ արմատախիլ անել, կայսրն անձնապես կամ ուղղում էր այն, կամ որևէ ձևով բուժում: Գերագույն տերը, նպատակ ունենալով ամեն տեղից բնաջնջել անարդարությունը, օրենքներ հրապարակեց ու ամբողջ երկրով մեկ տարածեց և ժամանակի ընթացքում սովորություն դարձած կաշառակերությունն արմատախիլ արեց ու վերացրեց: Երկրից արտաքսված իրավահավասարությունը և արդարությունը վերադարձան և սկսեցին գործել կյանքում ու մարդկանց մեջ:

31. Համոզմունքներով ու սկզբունքներով բարեպաշտ և անկաշառ, ապա և փորձառու դատավորներին, որոնք ստիպված էին իրենց գոյություն միջոցները հայթայթել դասեր տալով, ամենացածր աստիճանից

բարձրացրեց, տվեց ամենամյա ոռճիկ, ուտեստ և նրանց հաստատեց գրեթե ամեն մի փողոցում և յուրաքանչյուր բարեպաշտ հիմնարկութան մեջ: Կայսրը հոգնաշան աշխատանքով և մեծ ծախսերով մաքրեց, վերանորոգեց հոշակավոր և զարմանահրաշ խալկե կոշիկ շենքը, որը երկար ժամանակի բեռից, ապա և իշխողների անտարբերության, գուցե և հրձիգության պատճառով բազում տեղերից փուլ էր եկել և առաստաղը տուժել: Բայն դարձրեց քաղաքացիական դատարան, ավելի հեղինակավոր, քան եղել են Արիոպագոսն ու Հելիեյան⁷⁹: Անարդարության զոհերին նա արդարության պտուղները վայելել տվեց՝ ոչ միայն ընտրելի դատավորներին կյանքի կոշիկով և պաշտոններ տալով, այլև հանապազօրյա ուտեստ մատակարարելով այն խեղճերին, ովքեր ուժեղների բռնությունների հետևանքով ստիպված էին լինում շարունակ մայրաքաղաք գալ: Կայսրը երկյուղելով, որ բողոքարկողներից ոմանք, ուտեստեղենի պակասություն զգալով, կթողնեն-կհեռանան մայրաքաղաքից, նախքան իրենց հարցը դատարանում կլսվեր, բավարար միջոցներ առանձնացրեց՝ կերակրելու համար նրանց այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի կայացել դատավորի որոշումը: Եվ դա դեռ բոլորը չէր: Նա որոշեց մեկընդմիջտ արմատախիլ անել անարդարությունը և անձամբ ձեռնարկեց այդ գործը: Երբ նա արշավանքներից և կամ գնազան երկրներից ժամանող դեսպանությունների հետ զբաղվելուց ազատ ժամանակ էր գտնում, դուրս էր գալիս պալատից և գնում այսպես կոշված Գննիկոնը⁸⁰, որտեղ էին դիմում ամեն տեղից եկած մարդիկ, բողոքելու իրենց պաշտոնը շարաշահող և անարդարություն գործող պետական հարկահավաքների դեմ: Այդ դատարանը նման էր հասարակաց պրիտանեյոնի⁸¹, որտեղ մարդիկ դիմում էին իրենց անձնական գործերով: Կայսրն այստեղ մեծ ջանասիրությամբ ու անշափ հոգատարությամբ քննում էր հարցերը, պաշտպանում անարդարության զոհերին, պաշտոնազրկում անարդարություն գործողներին, և դա արդարացի պատիժ էր, որպեսզի մեկ էլ չհամարձակվեն նման բաներ թույլ տալ: Պատմում են, որ տարիներ անց կայսրը նման գործերով գնացել էր դատարան, ի պաշտպանություն անարդարության զոհերի: Դատարանում չկար և ոչ մի բողոքարկող: Ենթադրելով, որ մարդիկ քաշվում են իր մոտ գալ, թիկնապահներին քաղաքի գնազան կողմերն ուղարկեց հարցնելու՝ կա՞րողոք որևէ բողոք ունեցող մարդ: Նրանք վերադարձան՝ ասելով, որ ոչ մի բողոքող չգտան: Պատմում են, որ ազնիվ կայսրն արտասվեց ուրախությունից և գոհանամ ասաց աստծուն: Տեսնելով, որ նենգ մարդկանց համար, այնուամենայնիվ, անար-

դարութուն գործելու մի դուռ բաց է մնացել, այն, որ հարկերի գանձման ժամանակ, տեղ շահելու պատրվակի տակ, գործածում են հին [հարկա]ցուցակները, որտեղ ամբողջի մասերը և մասնիկները, այն է՝ կեսը, վեցերորդ և տասներկուերորդ մասերը նշված են նիշերով, նա որոշեց անարդարության այդ դուռն էլ փակել և հրամայեց [նոր] հարկացուցակներ կազմել, որտեղ հարկի գումարը գրված լինի պարզ, առեքով, այնքան պարզ, որ գլուղացիների համար էլ ընթեռնելի լինի, ոչ թե նիշերով, այլ լրիվ: Այդ առթիվ նա կարգադրեց, որ [նոր հարկացուցակների] թղթի, գրություն և գրիչների ծախսը իր սեփական միջոցներից տրվի՝ չբավորներին շծանարբեռնելու համար: Հպատակների հանդեպ նրա ունեցած անհուն հոգատարության վկայությունն այն էր, որ նա չէր ուզում, որպեսզի մեկը մյուսին ճնշի: Ահա այսպիսին էր Վասիլը քաղաքական և պետական գործերում:

32. Նա չուզեց անուշադիր լինել նաև աստծո եկեղեցիների հանդեպ (եկեղեցիներն էլ, այնուամենայնիվ, աշխարհիկ նավի մեջ գտնվելով, ինքնակալի տնօրինության տակ են, իսկ վերջինս շատ աստվածասեր էր ու աստվածավախ): Նա տեսավ, որ եկեղեցին էլ ալեկոծության ու շփոթության մեջ է, նա էլ մասնակից էր դարձել նախկին իշխողի ժամանակ տիրող ընդհանուր ապականության, նրա օրինավոր պետը վտարվել էր իր աթոռից և հոտից, նրա փոխարեն ուրիշն էր նշանակվել: Վասիլը այդ հարցում էլ չզլացավ, ողջ երկրի աստծո քահանայապետերի ընդհանուր ժողով գումարեց և հնարավորության սահմաններում դադարեցրեց ալեկոծությունը, օրինականացրեց նախորդ յոթերորդ սուրբ ժողովը⁸², դեռևս իրենց գոյությունը պահպանող պատկերամարտ հերետիկոսներին նզովքի ենթարկեց և կանոնական կերպով եկեղեցուն շնորհեց իսկական փեսային, որդիներին՝ հորը. պատրիարքին նա պաշտոնանկ արեց⁸³ այնքան ժամանակով, քանի նորընտրին տերը չէր կանչել: Ահա այսպես նա բարեհաջող կերպով կարգավորեց եկեղեցու գործերը և իր ջանասիրությամբ ու հոգատարությամբ հնարավոր անդորրը հաստատեց այնտեղ:

33. Քաղաքացիական օրենքներն էլ նա գտավ անորոշությամբ ու խառնաշփոթությամբ լի, լավն ու վատը իրար խառնված, մի տեղ կողք կողքի էին բերված գործող և ուժը կորցրած օրենքները: Ահա այստեղ էլ նա անհրաժեշտ կարգ ու կանոնը հաստատեց, շեղյալ հայտարարեց ուժը կորցրած օրենքները, գործող բազմաթիվ օրենքներ բարեփոխեց և պետք եղած օրենքը գրքում ավելի դյուրին գտնելու

համար, ինչպես սինոպսիսում, առանձին գլուխների բաժանեց և վերացրեց նախկին խառնաշփոթությունը⁸⁴:

34. Բայց լավի կողքին միշտ նախանձն է բուսնում, ինչպես որ քաղցր փայտի մեջ աճում է որդը: Նրկրի բարօրությունը նախանձող շար ոգիները նենգ մարդկանց միջոցով են փորձում խանգարել լավի ընթացքը: Նման մարդիկ, այն է՝ Սմբատն ու Գեորգիոսը⁸⁵, դավադրություն են նյութում կայսեր կյանքի դեմ՝ ստոր և ամբարիշտ մարդկանց խմբով: Բայց քանի որ աստված բացարձակապես շէր ուզում թույլ տալ, ոչ էլ հանդուրժում էր, որ վատությունը, իր կրած պարտությունից դուրս գալու համար, նույնիսկ կարճ ժամանակով փորձ անի մարտնչել և երկրից վերացնել օրինականությունն ու արդարությունը, նենգ ծրագրերը բացահայտվում են դավադիրներից մեկի միջոցով: Նրանք դատի տրվեցին և օրենքով դատապարտվեցին պատժի առավելագույն չափին, այն է՝ լիակատար պաշտոնազրկման, ամբողջ ունեցվածքի բռնագրավման ու մահապատժի: Բայց ազնիվ կայսեր մարդասիրությամբ ստոր դավադրության մասնակիցները դատապարտվեցին միայն կուրացման: Կայսրը նրանց ունեցվածքի մի մասը միայն կրոնագրավեր, եթե համոզված լիներ, որ նման շափազանց մարդասիրական վերաբերմունքը պատճառ չի դառնա ուրիշներին էլ զնալու նրանց ճանապարհով, երբ արդեն նա ստիպված կլիներ դիմելու ավելի ծայրահեղ միջոցների: Դրա համար վերոհիշյալ պատիժը սահմանելով՝ նա դավադիրներին հնարավորություն տվեց զղջալու, իսկ մնացած ստոր մարդկանց՝ խելքի գալու: Անարդարորեն ուրիշի կյանքի դեմ ձեռք բարձրացնել ցանկացողների թափը կտարելու և նրանց բոլոր հույսերն ի դերև հանելու նպատակով Վասիլը կայսեր աստիճանի է բարձրացնում իր ավագագույն որդիներին՝ Կոստանդինին և Լևոնին⁸⁶, որոնք արդեն արքային վայել կրթություն ու դաստիարակություն էին ստանում և աչքի էին ընկնում իշխելու կարողություններով: Դրանով նա կարծես իշխանությունն ամբապնդեց բազում ու ամուր արմատներով, որոնց վրա աճեցրեց թագավորության ազնվազարմ ծառը:

35. Քանի որ շարադրանքս այս ուղղությամբ գնաց, ապա ցանկանում եմ խոսել նրա մյուս երեխաների մասին ևս, պատմել, թե ինչպես նա յուրաքանչյուրի նկատմամբ անհրաժեշտ հոգատարություն ցուցաբերեց: Աստված Վասիլին տվեց ավելի շատ և լավ երեխաներ, բան հնում ունենում էին բարեպաշտ և երանելի մարդիկ: Փոքր անց նա կայսերական թագը կապում է նաև երրորդ որդու՝ Ալեքսանդրի գլխին, իսկ կրտսերագույն որդուն նվիրում աստծուն⁸⁷, ինչպես Աբրա-

համը՝ Իսահակին, հոգևորական դարձնելով և ընծայաբերելով աստծու եկեղեցուն: Դուստրերին, որոնք թվով հավասար էին որդիներին, հրաշակավոր վկա եմվիմիայի սուրբ վանքին է ընծայաբերում, որպես ցանկալի նվեր և ընծա հանձնում աստծուն, զարդարելով անմահ փեսա Քրիստոսի⁸⁸ անարատ և անբիծ կույս հարանացուների սքեմով և հանգերձանքով: Այս բոլորը թեպետև տեղի ունեցան հետագայում, բայց թող այստեղ ասվի դրանց մասին. ինչպես որ նրանք իրենց շորս եղբայրների հետ բնական կապ ունեն, ապա և տվյալ պատմության մեջ թող միասին հանդես գան:

36. Երբ ներքին գործերն արդեն բարեհաջող վիճակում էին, բարեպաշտ և աստվածահաճո ձևով տնօրինված, բոլորի նկատմամբ ունեցած ջերմեռանդ հոգատարությունը նրան դրդեց գնալ արտասահմանյան արշավանքների, որպեսզի իր անձնական ջանքերով, արիությունամբ ու քաջագործությամբ ընդարձակի պետության սահմանները, հեռացնի և վտարի թշնամուն: Ահա այս հարցում էլ նա շղջացավ. նախ և առաջ նոր զորահավաք հայտարարեց, և զինվորների ընտրություն կատարեց, անհրաժեշտ միջոցներ առանձնացնելով՝ հզոր բանակ կազմեց, որովհետև նախկին բանակի կազմը նվազել էր պարզևատրումների, ռոճիկի և թագավորական ուտեստի կրճատման պատճառով: Այնուհետև այդ բանակը նա մարզեց ռազմագիտական ձեռնարկներով, հոգնաշան աշխատանքով պատերազմական գործերում փորձառու դարձրեց, սովորեցրեց լինել ծայրաստիճան կարգապահ և հնազանդ: Եվ ահա այդ զորքով նա արշավեց բարբարոսների դեմ՝ հանուն ցեղակիցների, ազգակիցների և հպատակների: Նա գիտեր, որ առանց սովորելու մարդ չի կարող ամենաբերտ ու կուլիտ արհեստներին անգամ տիրապետել, առանց ուսուցչի նույնիսկ կոշկակար հնարավոր չէ դառնալ, խոսք լինել, իհարկե, չի կարող ավելի կարևոր արհեստներին տիրապետելու մասին: Եթե սոսկ ցանկությամբ, առանց սովորելու և մեծ փորձ ձեռք բերելու հնարավոր լիներ տիրապետել պատերազմական գիտությունն ու արվեստին, ապա պետք է ընդունել, որ անխելք էին և դատարկաբանությամբ զբաղվեցին նրանք, ովքեր մանրամասն ուսումնասիրություններ գրեցին պատերազմական արվեստի մասին. անթիվ անհամար հաղթական դափնիներ նվաճած մեծագույն կայսրերից ու զորավարներից և ոչ մեկը չհամարձակվեց տգետ ու անփորձ զորքով թշնամու վրա հարձակվել: Չսովորողը չի կարող որևէ բան գիտենալ, ոչ էլ անվարժն ու շարժվածք մարտի դուրս գալ: Դրա համար ահա ազնիվ կայսրը զորամասերը նախապես մարզեց և համալրեց, նորա-

կոչիկներին տեղաբաշխեց հին զորքի մեջ և անհրաժեշտ միջոցների հատկացմամբ ու նվիրատուություններով ամրապնդեց նրանց մկանները, հզորացրեց նրանց աջը և նրանցով հարձակվեց թշնամիների վրա և բազում հաջողություններ և բյուր հաղթանակներ ձեռք բերեց: Այժմ ես այդ մասին համառոտակի կպատմեմ:

37. Ահա կարգի բերելով քաղաքի գործերը և ազատվելով այլ հոգսերից, գարնան սկզբին նա զինվեց և զխավորեց բանակը, ցանկանալով, որպես իսկական արքա, հարազատ ժողովրդի համար իրեն վրտանգների ենթարկել. նա կամովին իր վրա վերցրեց տառապանքների ու շարժարանքների բեռը՝ հպատակ ժողովրդի անվտանգության համար: Այն ժամանակները Տեֆրիկեի առաջնորդը, որին Խրիստիսիը էին անվանում, իրեն քաջ ու խոհեմ մարդ համարելով, դաժան փորձությունների էր ենթարկում հոռոմայեցիների երկիրն ու մարդկանց, ամեն օր գերեվարում բազում գյուղացիների և այդ առթիվ անշափ փքվել էր ու գոռողացել: Ահա այդ փքվածն ու ամբարտավանը չհամարձակվեց բացահայտ զիմադրել իր վրա արշավող քաջ զորքին, զիմադրել խիզախ ու խոհեմ կայսեր: Նա նահանջեց, մտադիր լինելով պաշտպանել և ամբացնել իր քաղաքը միայն: Կայսրը ոչ մի խուշրոհոտի չհանդիպելով, ասպատակեց, գրավեց, ավերեց ու հրկիզեց Խրիստիսիը ենթակա բոլոր շրջանները և գյուղաքաղաքները, ձեռք բերեց անհամար ավար ու գերիներ: Նա հարձակվեց հենց Տեֆրիկե քաղաքի վրա, փորձեց նետաձգությամբ ու ոչ երկարատև պաշարմամբ գրավել այն: Բայց ավելի երկարատև պաշարման մտքից նա հրաժարվեց, որովհետև համոզվեց, որ դժվար է քաղաքը գրավել, պարիսպներն ամուր էին, պաշտպանվող բարբարոսներն անթիվ, ապա նաև առատ պարենով ապահովված: Այդ բոլորից բացի իր մեծաքանակ զորքը կարճ ժամանակվա ընթացքում շրջանն ամբողջությամբ ամալացրել էր և ողջ պարենը գրեթե սպառել: Վասիլը ավերակ դարձրեց Տեֆրիկեի շուրջ գտնվող Աբարա, Սպաթե և մի քանի այլ ամրոցներ և, վերցնելով իր ոչ մի կորուստ չկրած ամբողջ զորքն ու ձեռք բերած ավարն ու գերիներին, որոնց մասին խոսք եղավ վերևում, վերադարձավ⁸⁹:

38. Իսմայելացիների Տարանտա⁹⁰ կոչվող մյուս քաղաքը, Տեֆրիկեի մեծ կոտորածը տեսնելով, դեսպաններ ուղարկեց կայսեր մոտ խաղաղություն աղերսելով և առաջարկելով դաշնակցել: Ամենահզոր կայսրը ինչքան որ զիմադրություն ցույց տվողների հանդեպ խիզախություն էր ցուցաբերում, այնքան էլ զիջողականություն՝ ենթարկվողներին: Նա ընդառաջեց դեսպաններին, խաղաղություն խնդրողներին խա-

ղաղություն շնորհեց և նրանց այսուհետև թշնամիներից դաշնակից դարձրեց: Այդ բանից հետո շատերը, այդ թվում և Կուրտիկ անունով մի հայ, որն այն ժամանակ տիրում էր Լոկանային⁹¹ և շարունակ ասպատակություններ էր գործում հոռոմեական երկրի ծայրագույն շրջանները, զիմեց կայսեր, նրան հանձնեց իր քաղաքը, զենքերը և իր ժողովրդին, հպատակվեց ինքնակալին. նա հիացել էր քաջ, միաժամանակ բարի, բայց նույն ժամանակ արդար կայսեր վրա:

39. Քանի զեռ թշնամիներն իրենց ուշադրությունը սեռեռել էին կայսեր վրա, սպասելով տեսնել, թե որ կողմից կհարձակվի նա, որպեսզի այդ, վտանգի ենթարկված կողմը պաշտպանեն, կայսրը Զապետրա կոչվող քաղաքի դեմ ընտիր զինվորների մի խումբ է ուղարկում: Վերջիններս փութանակի անցնելով ճանապարհի նեղանցքներով, հարձակվում են քաղաքի վրա և գրոհով վերցնում այն, շատերին տեղում կոտորում, ձեռք բերում բազում գերիներ և մեծ ավար, ազատում երկար ժամանակ բանտերում արգելափակված մարդկանց: Այնուհետև նրանք հրի են մատնում ճանապարհին ընկած շրջանները, ավերում Սամոսաառ և նույն թափով անցնում Եփրատ գետը. իրենց ոչ ոք չփորձեց զիմադրել, որովհետև կայսրը նրանց պաշարման մեջ էր պահում: Զեռք բերելով բազում գերիներ, նրանք վերադարձան ինքնակալի մոտ, որ զեռ գտնվում էր Զարնուխ գետի⁹² մոտ, այնտեղ, որտեղ Կերամիսիոնն⁹³ է գտնվում: Թվում էր, թե նա ոչ մի բանի անձնապես չէր մասնակցում, բայց ամեն ինչ կատարվում էր նրա գերիմաստուն ղեկավարությամբ:

40. Կայսրն ամբողջ զորքով դուրս է գալիս այնտեղից և շարժվում Մելիտենեի վրա: Ամառ ժամանակ հասնելով Եփրատի ափը, տեսնում է, որ գետը հորդել է ու ծովացել: Նա վախկոտություն, իր զորքի համար անարժան համարեց նստել, սպասել, որ գետը խաղաղվի և որոշեց կամրջել այն, շտապեց այդ գործը գլուխ բերելու անհրաժեշտ պատրաստություն տեսնել: Յանկանալով այդ դժվարին գործում ոգևորել զինվորներին, որպեսզի նրանք դյուրություններ տանեն դժվարությունները, ապա և իրեն կոփելու համար, որպեսզի անակնկալ փորձության հանդիպելու դեպքում շփոթվի և անփորձ չերևա, զինվորների հետ միասին եռանդով գործի լծվեց և իր ուսերի վրա դեպի կամուրջն էր կրում ամենից ծանր բեռները: Այնտեղ կարելի էր տեսնել, թե ինչպես նույն ծանրության բեռը, որ կայսրը իր ուսերի վրա հեշտությամբ էր կրում, երեք զինվոր հազիվ կարողանում էին տանել: Ահա այսպես անցնելով Եփրատը, իսկույն գրավեց Ռապսակիոն կոչվող ամրոցը: Նա հաղաթիբ ու Կոլոնիայի բանակաթեմերի զորքերին հատուկ հրա-

ման տվեց՝ ասպատակել Եփրատ և Արսինոս⁹⁴ գետերի միջև ընկած շրջանները և այդ զորքերի օգնությամբ բազում ավար ու գերիներ ձեռք բերեց, գրավեց Կուրտիկիոսի, Խախոն, Ամեր, Մուրինիքս և Աբդելա⁹⁵ ամրոցները: Ինքն անձամբ Մելիտենեի վրա հարձակվեց, որտեղ բարբարոսների և զինվորների հսկայական բազմություն կար, որոնք բարբառոսական ազաղակներով ու գոչուններով քաղաքի առջև նրան դիմադրություն ցույց տվեցին: Կայսրը հենց այնտեղ ցուցաբերեց իր անձնական առաքինությունները. նրա հմտության ու քաջության վրա շատ հիացան ոչ միայն զինվորները, այլև թշնամիները: Նա խոհեմորեն ու արհուլյանքով թշնամիների դեմ մարտի բռնվեց, ձեռնամարտում աչքի ընկավ իր քաջությամբ ու համարձակությամբ, վտանգավոր պահին հանդես բերեց պաղարյունություն ու անվեհերություն, առաջինն ինքը իր դեմ գտնվողներին փախուստի մատնեց և գլխովին կոտորեց: Իր զինվորները, նույն ձևով յուրաքանչյուրն իր դեմ գտնվողներին կոտորելով, հալածեցին մինչև քաղաքը: Քաղաքի առջև գտնվող դաշտում փովեցին բազում դիակներ, պարիսպների առջևից հոսող առուն կարմիր ներկվեց, շատերը գերի վերցվեցին, ուրիշները վախից անձնատուր եղան, իսկ մնացածներն էլ փակվեցին քաղաքում և ամենևին չէին մտածում դուրս գալ: Այստեղ կայսրը մտածում էր բարաններ, ամեն տեսակի պաշարողական մեքենաներ բերել և պաշարողական գործում քաջություն ու կորով ցուցաբերել, բայց տեսավ, որ քաղաքը ամուր պարիսպներով է շրջափակված, պարիսպների վրա պաշտպանվողների մեծ բազմություն կա և համոզվեց, որ դժվար է գրավել քաղաքը: Բացի այդ, նա դասալիքներից տեղեկացավ, որ քաղաքը ապահովված է նաև առատ պարենով, որ չի վախենում երկարատև պաշարումից, դրա վրա ահա նա շարժվեց այնտեղից ու հարձակվեց մանիքեցիներին⁹⁶ երկրի վրա: Նա կտրատեց այդ երկրի ծառերը, հրկիզեց տները և ամեն ինչ ավերեց, հրի մատնեց և գետինն հավասարեցրեց նրանց Արգաուլ կոչվող ամրոցը, ապա նաև Կուտակիոն, Ստեփանոս և Ռախատ կոչվողները, որից հետո իր զինվորներին առատ պարգևներ տվեց, յուրաքանչյուր աչքի ընկածին պարգևատրեց և մեծ ավարով ու հաղթական դափնիներով թագավորանիստ քաղաքը վերագարձավ: Նա մուտք գործեց Ոսկե դարբասով, ինչպես հնում մեծափառ Հոմերի ինքնակալները հաղթարշավ կազմակերպելիս: Ընդունելով դեմոսի հաղթական կոչերն ու բարեմաղթությունները, անհապաղ, հենց ճանապարհից սա գնաց աստվածային իմաստության մեծ տաճարը՝ աղոթելու և աստծուն գոհություն հայտնելու: Նա այնտեղ հաղթական պսակով պսակ-

վեց ժամանակի պատրիարքի⁹⁷ կողմից, որից հետո գնաց պալատ: 41. Նորից են կլանում նրան պետական հոգսերը՝ տարբեր ժողովուրդների մոտից ժամանած դեսպանությունների ընդունման հարցերը: Մի փոքր վայելելով իր երեխաների և կնոջ մոտ լինելու հաճույքը և շրջելով քաղաքում գտնվող սուրբ տաճարներն ու աղոթելով, նա վերստին է լծվում հանապազօրյա քաղաքական և դատական գործերին՝ ցուցաբերելով իր հպատակների հանդեպ ունեցած խնամքն ու անասման հոգատարությունը: Նա առանց զլանալու ամեն օր գնում էր սուրբ և աստվածային տաճարը և աղերսում տիրոջ՝ Միքայել հրեշտակապետին և Նղիա մարգարեին՝ աստծո միջնորդներ վկայակոչելով, որ չվախձանվի, քանի չի տեսել իր փառքի կործանումը և նրա պիղծ գլխին չի գամել երեք նետ: Ինչ որ կատարվեց հետագայում: Վերոհիշյալ իրիստիքը հաջորդ տարին ներխուժեց հոռոմայեցիների երկիրը և սկսեց ասպատակել այն: Ընդունված կարգի համաձայն կայսրը նրա դեմ է ուղարկում սխուրբի դոմեստիկոսին⁹⁸: Նա իր հետ վերցրեց հոռոմեական ողջ զորքը, բայց որովհետև վախենում էր իրիստիքի հետ քացահայտ ճակատ առ ճակատ մարտի բռնվել, հոռոմեական զորքերով առայժմ հետևում էր նրան որոշ հեռավորության վրա, մասնակի հարձակումներ գործում նրա վրա և հնարավորություն չէր տալիս իրիստիքին աներկյուղ տարածվել երկրով մեկ: Բարբարոսը մեկ գործի էր անցնում, մեկ հանգիստ մնում, բայց վերջը, քանի որ այդ բանին էր ստիպում նաև ժամանակը, որոշեց իր երկիրը վերագտնալ: Մեծ ավարով նա իր երկիրն էր շտապում, երբ սխուրբի դոմեստիկոսը երկու զորավարների կարգադրեց, այն է՝ Խարսիանոնի և Արմենիակների բանակաթեմերի, որ յուրաքանչյուրն իր զորամասով հետևեն և հետապնդեն իրիստիքին մինչև Վաթիռիաքս⁹⁹: Եթե նա այնտեղից հոռոմեական սահմանների վրա զորք նետի, ապա այդ մասին հայտնեն գոմեստիկոսին, իսկ եթե ուղիղ շարժվի և մուտք գործի իր որջը, թողնեն և իսկույն իր մոտ վերադառնան: [42] Բարբարոսական զորքը երկկոյան մոտ հասավ Վաթիռիաքս և ճամբարեց լեռան ստորոտում: Հոռոմայեցի զորավարները դիրքեր գրավեցին այդ վայրի բարձունքներում: Այն ժամանակ, երբ վերջիններս մտածում էին իրենց անելիքի շուրջը, երկու բանակաթեմերի զինվորների, տաքսիարքոսների և լոխագոսների միջև վեճ է ծագում՝ առաջնության շուրջը: Խարսիանոնցիք իրենց էին վերագրում քաջության մենաշնորհը, իսկ Արմենիակները չէին ուզում նրանց զիջել ռազմական արիության առաջնությունը: Վեճը տաքացավ, կրքերը բորբոքվեցին, երբ Արմենիակների զորաբանակի հրամանա-

տարներն ասացին. «Ինչո՞ւ եք իզուր տեղը խոսքերով հերոս դառնում, սնապարծորեն մենք մեզ գովում: Մարդ գործով պիտի ապացուցի իր քաջ լինելը: Թշնամին մոտիկ է և նրա դեմ կովելիս կերևան քաջերը, մարտում հանդես բերած արիությունից կարելի կլինի որոշել լավագույններին»: Ահա զորավարներն այս խոսքերը լսելուց հետո, ապա նաև տեսնելով զորքի քաջ կովելու պատրաստակամությունը, բացի այդ, համոզված լինելով, որ տեղանքն էլ իրենց համար նպաստավոր է (հարթավայրում ճամբարած թշնամու վրա իրենք բարձրից պիտի հարձակվեն), զորքը բաժանում են երկու մասի: Որոշվեց, որ նրա ընտիր մասը՝ շուրջ վեց հարյուր հոգի, զորավարների գլխավորությամբ հարձակվի բարբարոսների զորքի վրա, իսկ հոռմեական զորքի մնացած՝ փոքր մասը բարձունքում մեծաքանակ լինելու պատրանք ստեղծի: Հարմար ժամանակ, ազդանշանը տրվելուց հետո, առաջինները պիտի հարձակվեն թշնամիների վրա, իսկ մնացածները շատ բարձր աղաղակ պիտի բարձրացնեն և հնչեցնեն փողերը. փողերի ձայնին կարձագանքեն լեռները, և աղմուկը շմեցուցիչ կլինի: Ահա այդ վեց հարյուր հոգին հագնում են իրենց զրահները և գիշերով գաղտագողի մտնենում թշնամու ճամբարին: Նախքան այգաբացը, երբ դեռ արևը լրիվ չէր անցել երկրի ստորին կիսագունդը, մեծ աղմուկ բարձրացնելով և բոլորը միասին «խաչը հաղթեց» գոռալով, հարձակվում են թշնամու վրա: Նրանց հետ միասին աղաղակ են բարձրացնում լեռան վրա գտնվող ղողները և բոլոր մնացածները: Բարբարոսները անակնկալից շփոթվեցին, ժամանակ չունեցան մարտաշարք կազմելու, հնարավորություն չունեցան իմանալու իրենց վրա հարձակվող զորքի ճշգրիտ թիվը, ի վիճակի չեղան հանպատրաստից փրկության որևէ այլ ելք գտնելու և փախուստի դիմեցին: Նրանց բոլորի մեջ սարսափ գցողն ու կորստյան առաջնորդողը, հերավի, կայսեր ազոթքներն էին: Հոռմայեցիների մի մասը հարձակման անցավ, մյուսը, որ մարտի չընկվեց, այն է՝ զորավարները, տագմաները և սխուրիի դոմեստիկոսը, կարգադրության համաձայն աղմուկ աղաղակ բարձրացրին, մի բան, որ ավելի մեծ շփոթություն ու սարսափ առաջացրեց թշնամու շարքերում: Վերջինս հալածական եղավ մինչև երեսուն մղոն տարածության վրա, որն ամբողջությամբ ծածկվեց անհամար դիակներով: [43] Պատմում են, որ պարծենկոտ ու գոռոզ իրիսոխիրին, երբ նա իր մի քանի մերձավորների հետ փախուստի էր դիմում, սկսեց հետապնդել Պուլադ¹⁰⁰ ածակա՞նով մի հոռմայեցի: Սա Տեֆրիկեում գերի էր, բայց իր սրամտությամբ ու շնորհքով դրածել էր իրիսոխիրի մտերիմն ու մերձավորը:

Ահա բարբարոսը տեսնելով, թե ինչպիսի եռանդով ու ոգևորությամբ է հալածում իրեն Պուլադը, շուտ եկավ ու ասաց. «Ո՛վ թշվառական Պուլադ, ես քեզ ի՞նչ վատություն եմ արել, որ այսպես մոլեգին հալածում ես ինձ, կամենալով սպանել»: Նա կտրուկ պատասխան տվեց, թե՛ «պատրոն, համոզված եմ, որ աստված կօգնի ինձ այսօր փոխհատույց լինելու քո բարբարությունը, դրա համար եմ քեզ հալածում»: Իրիսոխիրը հուսաբեկ ու սարսափահար սլանում էր առաջ, իսկ Պուլադը համարձակ, երիտասարդական ավյունով և կորովով հալածում էր նրան: Հալածականը հանդիպում է մի խոր փոսի, որի վրայով ձին վախենում էր ցատկել և ծառս եղավ: Երբ իրիսոխիրը մտահոգված էր այդ դժվարությունը հաղթահարելու գործով, Պուլադը նիզակի հարված է հասցնում նրա կողին: Նա ցավից գալարվելով՝ ձիուց ցած գլորվեց: Նրա մերձավորներից Դիակոնիցես¹⁰¹ անունով մեկը, իջնելով իր ձիուց, դիմեց տապալված տիրոջ օգնության. նրա գլուխն իր ծնկներին դնելով, սկսեց ռզբալ պատահարը: Ահա այդ միջոցին Պուլադին միացան և ուրիշները, որոնք իրենց ձիերից իջնելով, մահամերձ, դեռևս հոգեվարքի մեջ գտնվող իրիսոխիրի գլուխը կտրեցին, իսկ Դիակոնիցեսին մնացածների հետ գերիների թվին դասեցին: Ահա այդ պիղծ մարդիկ անակնկալորեն պարտության մատնվեցին, և քրիստոնեությունն հաղթանակեց: Ավետիսների հետ մեկտեղ անհապաղ կայսեր է ուղարկվում իրիսոխիրի գլուխը: Այն ժամանակ կայսրը այսպես կոչված Պետրիոնում¹⁰² էր գտնվում, որտեղ էր և իր դուստրերի վանքը: Երբ իրիսոխիրի գլուխը բերեցին, կայսրը վերհիշեց իր ազոթքները, իր հոգու աչքերը հառեց աստծուն, ով ի կատար է ածում խնդրանքը բոլոր նրանց, ովքեր արտասովալից նրան են դիմում, որից հետո հրամայեց նետ ու աղեղ տան. ձգելով լարը, նա երեք նետ գամեց նրա թշվառական գանգին և հարձակներից ոչ մեկը չվրիպեց: Ամբարիշտի մահը նա արժանի քավությունը համարեց այն բյուրավոր զոհերի համար, որոնց մահվան պատճառ դարձավ նա իր իշխանության բազում տարիների ընթացքում: Աստծո օգնությամբ ահա այսպիսի վախճան ունեցան իրիսոխիրը և Տեֆրիկեի ծաղկած հզորությունը, աստված, որ ընդառաջ գնաց բարեպաշտ կայսր Վասիլի բազում թախանձանքներին:

44. Ամեն տեսակի առաքինություններով օժտված, անբիծ և աստվածահաճո կյանք վարած երանելի պատրիարք Իգնատիոսը, հասնելով խոր ծերության, հեռացավ այս աշխարհի կյանքից դեպի ավելի լավը, բոլորի կողմից երանի ստանալով: Եկեղեցու ղեկավարությունը կայսրը խելամտորեն կրկին Փոտին¹⁰³ հանձնեց, օրինական ու կանոնական

ձևով թագավորանիստ քաղաքի [պատրիարքական] թափուր աթոռին նստեցրեց, Փոտին, որը նախապես ոչ խելամտորեն հակադրվել էր իրեն: Դրանից առաջ էլ Վասիլը սիրալիր վերաբերմունք էր ցույց տալիս նրան. այդ բանի պատճառը Փոտի շատ իմաստուն և առաքինի մարդ լինելն էր, և եթե նրան անցյալում հեռացրել էր աթոռից, դրա պատճառը օրինականության դեմ ամենևին մեղանշած չլինելու ցանկությունն էր. հակառակ դրան, կայսրը ամեն ինչ անում էր Փոտին մխիթարելու համար, իրավունք տվեց բնակվել պալատում և իր որդիների դաստիարակն ու ուսուցիչը դարձրեց: Կայսրը ջանք էր թափում իր կարողությունների սահմաններում ոչ ոքի չնեղացնել, նա բոլորի հանդեպ սիրալիր էր ու բարեհամբույր, և եթե կարելի էր որևէ կերպ մարդուն մխիթարել, ապա նա չէր զլանում այդ բանում:

45. Թեպետև Վասիլն իր հպատակների հանդեպ հոր և խնամակալի նման հոգատար էր, այնուամենայնիվ կային և իրեն ատող, ավելի ճիշտ՝ նախանձող մարդիկ, ովքեր դավեր էին նյութում նրա կյանքի դեմ: Կուրկուաս կոչվածը¹⁰⁴ հարստությունից ու փափկակեցությունից հզփացած, ցանկացավ բռնատիրել և, իր շուրջ հավաքելով համախոհ դավադիրների մի բազմություն, գործի անցնելու համար առիթ էր որոնում: Բայց դավադիրներից մեկը կայսեր հայտնեց նախապատրաստվող մեքենայության մասին, և այդ նենգ մարդիկ դատի տրվեցին: Բայց ազնիվ կայսեր մարդասիրությունը կրկին անգամ մեղմեց օրենքների խստությունը, և մեղմ դատավճիռներ կախացվեցին: Դավադրության պարագույսը կուրացվեց, իսկ մնացածները մարմնական պատիժներ ստացան միայն, մարդասիրորեն խրատվեցին՝ մագերից զրկվեցին¹⁰⁵: Նրանք ավելի շուտ հոր կողմից խրատվեցին, քան թե տիրոջ:

46. Բոլորի հանդեպ ունեցած հոգսը, ինչպես և նորանոր դափնիներ քաղելու ձգտումը կայսեր հանդիստ շէին տալիս: Նա ամենից առաջ մտածեց հոռմեական պետության համար մեծ նշանակություն ունեցող ամենաանառիկ Լուլոն ամրոցի¹⁰⁶ մասին, որը բացարձակապես անուշադրության էր մատնված, զրկված էր անհրաժեշտ միջոցներից, մի բան, որ պատճառ դարձավ, որ նա իր պաշտպաններով հանդերձ ընկնի հագարացիների ձեռքը: Վերջիններս, վայրի անվտանգությունն ապահովելու համար, ամրացրին այն և պաշտպանում էին: Ահա կայսրը, իր խոհեմությամբ ու հոգատարությամբ, առատ միջոցների հատկացմամբ, քաղցր խոսքով ու բռնությամբ վերցրեց այն բարբարոսների ձեռքից և վերստին հոռմեական գերիշխանության ենթարկեց¹⁰⁷: Դրա

վրա Մելուոս ամրոցն¹⁰⁸ էլ կամովին անցավ կայսեր կողմը և ինքնակալին իրեն տեր հռչակեց: Իսկ մանիքեցիների Կատաբատալա¹⁰⁹ կոչվող քաղաքը այդ նույն ժամանակները գրավեց իր զորավարների միջոցով: Բայց նրան ուրիշների ձեռքով նվաճված դափնիները չէին ուրախացնում, ընդհակառակը՝ տխրեցնում էին, որ հաղթանակները ձեռք էին բերվում ոչ իր անձնական ջանքերով և իր սեփական անձը վրտանգների ենթարկելով: Դրա համար նա դարձյալ հարձակվեց Ասորիքի վրա, իր հետ վերցնելով Կոստանդին՝ անդրանիկ որդուն, որպեսզի նա որպես քաջ կորյուն, թշնամու արյան համն առնի, լինի անվախ՝ վտանգների հանդեպ, որպեսզի հենց ինքը՝ Վասիլը, դառնա նրա ռազմագիտության ուսուցիչը: Հասնելով Արգեսոս [Իռան] մոտ գտնվող Կապադոկիայի առաջին քաղաք Կեսարիան, իր զորքից ընտրյալ մարդկանց, ինչպես հարկն է զինելուց հետո, նրանցից մի խումբ առանձնացրեց և ուղարկեց առաջ՝ լրտեսելու և հետախուզելու, որից հետո ինքը՝ գլխավորելով հարվածող ուժը, ամրոցը զորքով շարժվեց՝ դիմադրող թշնամուն հետ մղելու համար: Փուլանակի անցնելով անապատի միջով, գրոհով վերցրին Պսիլոկաստելլոն և Պարամոկաստելլոն, ամրոցները, գերեցին հանդիպած թշնամուն: Ճաղատ կոչվող ամրոցի բնակիչներն իրենց վրա խուժող զորքից սարսափած, կամովին անցան կայսեր կողմը, իսկ Ամբրոնի որդի Ապավղելեն՝ Անազարբայի ամիրան, որը (քանի դեռ կայսրը հեռու էր գտնվում, բարբարոսբար հոխորտում էր) մելիտենացիների զորամասի հետ միասին որոշեց փախուստով փրկվել՝ հեռքը կորցնելու ջանք թափելով: Այս ավերիչ արշավանքի ընթացքում գրավվեցին նաև Կայսոս, այն է՝ Կատասամա [ամրոցը], Ռոբամ, այն է՝ Էնդելիսոն [ամրոցը], ապա նաև Անդալը և այսպես կոչված էրիմոսիկեա [ամրոցները]: Այն ժամանակ էր, որ Տայլիի որդի Սեմասը, որը պաշտպանում էր Տավրոսի լեռնանցքները և, անակնկալ հարձակումներ գործելով, ասպատակում էր հոռմեական պետության սահմանամերձ շրջանները, կայսեր կողմն անցավ:

47. Ոչ ոք թող չզարմանա, ոչ էլ մեզ մեղադրի, որ այս մեծագործությունները սեղմ ու համառոտ ենք շարադրում, կարծես թվարկելով: Պարզապես պատմությունը տալիս ենք տեղի ունեցած դեպքերի արագությամբ, դրա համար էլ ահա այն ընդհանուր գծերով է տրված և թուուցիկ է: Այդ դեպքերը ավելի արագ կատարվեցին, քան մենք այժմ խոսում ենք նրանց մասին: Պատճառը նաև այն է, որ դեպքերից բավական ժամանակ է անցել, և յուրաքանչյուրի մանրամասնությունները, գրի առնված չլինելու պատճառով, անհետացել են հիշողություն-

նից: Մենք չգիտենք և չենք կարող հաղորդել, թե ինչպե՞ս ճակատեցին, ինչպե՞ս հարձակվեցին կամ գրոհեցին, ճակատն ինչպե՞ս լայնացրին կամ նեղացրին, իրադրության հարմար ինչպիսի՞ ուղղմամբ և կան ճանաչողական զիմեցինք: մենք չենք կարող մասնակի կամ նախասիրություն առարկա հարցերի վրա մանրամասն կանգ առնել, մի բան, որից շարագրանքի ծավալն ընդարձակվում է, մենք չուզեցինք ընդգրկել: առանց ստուգելու վերցնել այն, ինչ փաստերի վրա չէր հիմնված, թեև այդ մասին ընդհանրապես շատ է խոսվում, որպեսզի չստեղծվի այն կարծիքը, թե կայսեր վերաբերյալ ներկայացնում ենք ստահող [պատմություն], տեղի չունեցած դեպքերի շարագրանք, նամանավանդ, որ կենդանության ժամանակ նա չէր սիրում իրեն գովաբանող խոսքերին ականջ դնել: Եթե մենք չենք կարող կամ չենք ուզում գրի առնել այն, ինչի մասին բոլորն են վկայում, ապա դրա պատճառը շարագրանքը կասկած հարուցող փաստերով ծանրաբեռնելուց խուսափելն է: Բայց այդ մասին խոսքը կարճենք և վերադառնանք մեր ընդհատած պատմությանը:

48. Կայսրն այնուհետև զորքով անցավ Օնոպոնիկոսն և Սարոս կոչվող գետերը և եկավ Կուկուսոս¹⁰¹, կրակի տվեց այնտեղի մացառուտները, ծառերը կտրատելով՝ դժվարամատչելի վայրերը մատչելի դարձրեց և պարտության մատնեց դարանակալած [թշնամիներին]: Հասնելով Կալլիպոլիս և Պագասիա, շարունակեց իր ճանապարհը դժվարանցանելի վայրերով, որտեղ իջավ ձիուց, հետիոտն անցավ լեռնանցքների միջով, անձնական օրինակով բարձրացրեց իր զինվորների ոգին: Երբ հարձակվեց Գերմանիկայի վրա, հակառակորդները գլխովին նահանջեցին և փակվեցին պարիսպների հետևը: Թշնամիներից ոչ ոք չէր համարձակվում կռվի բռնվել: Դրա վրա կայսրը քաղաքի ամբողջ շրջակայքը հրի մատնեց, պարսպից դուրս գտնվող գեղեցիկ շենքերը հիմնահատակ ավերեց, որից հետո շարժվեց դեպի Ագատա¹¹¹: Քաղաքի պաշտպանները չհամարձակվեցին բաց դաշտում պատերազմել և, պարփակվելով պարիսպների մեջ, որոշեցին դիմադրել: Կայսրը թալանեց ինչ որ քաղաքի պարիսպներից դուրս էր գտնվում, ապա գրոհով վերցրեց մոտակայքում գտնվող Գերոնտ անունը կրող փոքր քաղաքը, իր զինվորներին թուլատրեց թալանել այն, որպեսզի ձեռք բերած ավաքը նրանց համար խթան հանդիսանա դիմանալու դժվարություններին: Այնուհետև իր զինվորներով նա հարձակվեց պարիսպների վրա և գործի դրեց պաշարողական մեքենաները: Նա մեծ հույս ուներ, որ նման մեծ զորքով հնարավոր կլինի գրոհով վերցնել քաղաքը: Բայց տեսնելով,

որ պարիսպների հետևում պատսպարված թշնամիներն իրենց գլխինեկած փորձություններից չեն վհատվում (այն հանգամանքը, որ իրենց, հայրենիքը գրեթե անդունդի ելքին է հասել, նրանց ամենևին չի սարսափեցնում), հարցուփորձ արեց՝ կարելի՞ է արդյոք նրանց մի կերպ համոզել, որ տեղի տան: Տեղացիներից մեկն ասաց նրան, թե մի բարեպաշտ մարդ կամ ի վերուստ, կամ գիտական ինչ-որ եղանակով իմացել է և [քաղաքի բնակիչներին] հայտնել, թե վերուստ կանխորոշված է, որ այս քաղաքը զրավվելու է ոչ թե քո կողմից, որ այժմ պաշարում ես այն, այլ քո ազգականներից մեկի, որի անունը Կոստանդին է. ահա դրա համար է, որ նրանք այդպես չեն վհատվում փորձություններից: Վասիլը մատնացույց արեց որդուն, ասաց, որ Կոստանդին է նրա անունը, որ կանխագուշակումը չի իրականանա, որովհետև հենց հիմա է քաղաքը զրավվելու: Դրա վրա բացատրողը պատասխանեց, թե խոսքը այս Կոստանդինի մասին չէ, սա այն չէ, ով կործանելու է քաղաքը, այլ շատ ժամանակ անց՝ քո ազգականներից մի ուրիշը: Կայսրը կարծես վայրացավ այս խոսքերի վրա, որոշեց գործով ցույց տալ, որ դատարկ խոսք է նրանց ասածը, ավելի եռանդով լծվեց նախապատրաստական աշխատանքներին և ավելի մեծ ջանասիրությամբ ձեռնամուխ եղավ պաշարման գործին: Բայց տեսնելով, որ հակառակ իր գործադրած ջանքերին, գործն առաջ չի գնում, որևէ այլ հույս ներշնչող ելք էլ չէր գտնում, ապա նաև համոզվելով, որ իր բազմաբանակ զորքը ցրտաշունչ վայրերում, բաց երկնքի տակ կարող է ծանր կացության մատնվի, նախընտրելի համարեց իր մարդկանց փրկությունը, քան թշնամիներին պարտության մատնելը, որոշեց, նախքան ձմռան վրա հասնելը, հեռանալ այնտեղից: Այս մասին ահա այսքան: Բայց մենք ապշել ենք այն բանի վրա, որ այսքան ժամանակ անց ականատես եղանք կանխագուշակման իրականացմանը, թե ինչպես կենցաղով ու դավանանքով ամբարիշտ այդ բարբարոսները նախօրոք հավաստի կերպով իմացել էին ճշմարտությունը: Վասիլը չկարողացավ զրավել քաղաքը, բայց այժմ, մեր օրերում Կոստանդին Միրանածինը, ամենաիմաստուն և ևս ողորդիկ և Վասիլի թոռը գլուխ բերեց այդ գործը: Ագատայի բնակչության լիակատար կորստյան հասցնելու սխրագործության առթիվ շատ տեղին են Հոմերոսի խոսքերը. «Ինչքան լավ է, որ իր մահից հետո մարդ որդի է թողնում՝ պատժելու նրանց, ովքեր համարձակվել են ձեռք բարձրացնել պապենական պետության վրա»: Բայց վերադառնանք մեր պատմության և շարունակենք մեր խոսքը:

49. Զորքը ձեռք բերեց հսկայական քանակությամբ գերիներ և

ուղղված վար, բայց կայսրը, նկատի ունենալով երկար ու դժվարին ճանապարհը, հրաման տվեց գերիններից բեռնաթափվել՝ սրախողխող անելով նրանց: Ահա Հագարի հետնորդներին¹¹² սարսափահար անելուց հետո՝ նա վերադարձավ: Ենթադրելով, որ կիրճերից անցնելիս հնարավոր է [թշնամու] որևէ հարձակում (նա գտնում էր, որ վատն է այն զորավարը, որն ասում է, թե «ես այդ չէի սպասում»), կարևոր կեանքը զորամասեր ուղարկեց, որոնք գերի վերցրին նրանցից շատերին, ուժքեր նպատակ ունեին ուրիշներին գերեվարելու: Այդ շրջանների կառավարիչ Աբդելումելը, տեսնելով այդ, կայսեր մոտ դեսպաններ ուղարկեց՝ հաշտություն և խաղաղություն աղերսելով, խոստանալով նրան հանձնել ամրոցներն ու շրջանները և լինել նրա երախտապարտ ծառան: Կայսրն ընդառաջեց նրա խնդրանքին, տվեց ինչ որ հայցում էր, որից հետո նա դարձավ կայսեր կամավոր դաշնակիցն ընդգնմ իր՝ Աբդելումելի ցեղակիցների: Այնտեղից կայսրն անցավ Արգեսոս լեռը և, հասնելով Կեսարիա, ստացավ Կոլոնիայի և Լուլոնի դեմ տարած հաղթանակների ավետիսները: Ավետիսներին հաջորդեցին Տարսոնի ամրոցներից և մանիքեական քաղաքներից ձեռք բերված հաղթանակի իրեղեն ապացույցները՝ հսկայական քանակությամբ ավար և ուղղաձիգներ: Այնտեղ բերվեց նաև բրդերի¹¹³ մի մեծ ամբոխ. կայսրը հրամայեց բրդերին կոտորել, քանզի նրանք գրեթե ոչ մի բանի պիտանի չէին, բացի այդ, զորքը այնքան էր ծանրաբեռնված, որ չէր ուզում ունենալ մի ավելորդ գլխացավանք: Վերադարձին, հասնելով Միդեն, նվերներ բաշխեց իր զինվորներին, յուրաքանչյուրին իր ցուցաբերած սխրանքի համեմատ բարձրացրեց ու պատվասիրեց և ձմեռելու նպատակով ճամփա ելավ: Հասնելով թագավորանիստ քաղաքը, հին սովորության համաձայն պատրիարքից ստացավ հաղթական դափնեպսակը և ժողովրդի կողմից հաղթական կեցցեկները¹¹⁴:

50. Ժամանակի ընթացքում Տեֆրիկեն խամրեց ու ամրոցություններ հանգեց, սակայն սկսեց ծաղկել ու բարգավաճել տարսոնցիների հզորությունը: Հռոմեական պետության ծայրամասերը դարձյալ սկսեցին բռնության ենթարկվել նման մարդկանց կողմից: Այն ժամանակ ծագումով սկյութացի Անդրեսսը¹¹⁵, հակառակ իր փոքրաթիվ զորքին, բազմիցս պարտության մատնեց նրանց, շատերին կոտորեց և գերեվարեց նրանցից, ուժքեր անասնակեր հայթայթելու համար դուրս էին գալիս և մեկուսանում հիմնական զորաբանակից: Եվ այն պատճառով, որ նա ամեն օր քաջության և խոհեմության բազում օրինակներ էր ցույց տալիս, կայսրը նրան շնորհեց պատրիկի պատվաստիճանը և

նշանակեց սխուրի դոմեստիկոս: Դրանից հետո, օժտված լինելով շատ ավելի մեծ իշխանություններ և ուժով, նա հաճախ բացահայտ կովի էր բռնվում մելիտանացիների և տարսոնցիների հետ և հաղթող դուրս գալիս: Տարսոնի ամիրան մի առիթով Անդրեսսին նամակ գրեց, որն առլեցուն էր մեր աստծո՝ Հիսուս Քրիստոսի և նրա ամենասուրբ մոր հասցեին ուղղված լուսանքներով ու հիմարություններով. թե «Տեսնեմ, ինչպե՞ս պիտի օգնի քեզ Մարիամի որդին և նրան բերողը, երբ ես ծանր ուժով քո վրա գամ»: Նա, ստանալով հայհոյական նամակը, արտասովից գրեց այն որդուն գրկած աստվածամոր պատկերի առջև և ասաց. «Տե՛ս, ո՞վ մայր Բանի և աստծո, և դու, որ նախ քան զամենայն հավիտյանս ի հորե և ժամանակ առաջ՝ ի մորե, թե ինչպես ամբարտավանացավ և հայհոյեց քո ընտրյալ ժողովրդին այս բարբարոս և փքջալ նոր Սենեքերիմը¹¹⁶. Նեցուկ կանգնիր և պաշտպանիր քո ծառաներին, թող բոլոր ժողովուրդներն իմանան զորությունը քո թագավորության»: Նա այդպես արտասովից ու սրտաբեկ աղոթելով և նման բռնեղով դիմելով աստծուն, գլխավորեց հռոմեական զորքերը դեպի Տարսոն: Հասնելով Պողոսոս¹¹⁷ կոչվող վայրը, որտեղից հոսում է համանուն գետը, հանդիպում է իրեն դիմադրելու դուրս եկած բարբարոսական զորքին: Ապավինած լինելով աստծուն, այս քաջարին իր ամբողջ զորքով հարձակվեց, նախապես հորդորելով այն և իր խոհեմությունն ու սխրանքն ընդգծող բազում գործեր կատարեց: Իրեն ենթակա փոխզորավարները, տաքսիարքոսները, լոխագոսները և ամբողջ զորքը նույնպիսի քաջություններ մարտնչեցին, բարբարոսների բազմամբոխ [զորքը] փախուստի մատնեցին ու գլխովին ջարդեցին: Ամենից առաջ սպանվեց ամիրան, ինչպես և նրա ընտիր թիկնապահ զինվորները: Վտանգից խուսափել կարողացան և Տարսոնում ապաստան գրտան միայն այն քչերը, որոնք գտնվում էին պատնեշի վրա, կամ էլ բավական հեռու տեղում: Անդրեսսը իր սպանված զինվորներին հանձնեց հողին, իսկ թշնամիների դիակները դիզելով մի տեղ, նրանցից մի մեծ բլուր կազմեց, հաղթական մի կոթող, և բազում ավարով ու գերիներով տուն վերադարձավ: Իր խոհեմությամբ տարած հաղթանակը նա աստծուն վերագրեց: Երկուդելով, որ նորանոր հաղթանակներ ձեռք բերելու ազահությունը, շատերի հետևից ընկնելը կարող է գրգռել նախանձոտ նեմեսիսին¹¹⁸, և ձեռք բերվածն էլ կորստյան կմատնվի (դաշատ հաճախ է պատահում), հրաժարվեց նոր քաջ անելուց: Կատարվածի մասին նա գեկուցեց կայսեր, բայց իր զորակիցների նախանձը հնարավորություն չտվեց նրան ստանալու իր կատարած գործի արժանի

մրցանակը: Նրանք շարունակ լուրեր էին տարածում, մեղադրում Անդրեասին, որ նա իրր դավաճանաբար շուգնալով մարտնչել, շթողեց հոռմայեցիներին գրավել Տարսոնը, և նրանք այդ ուղղությամբ կայսեր մոտ որոշակի կարծիք էին ստեղծում: Նրանք ասում էին, թե «Աստված քաղաքն արդեն մեր ձեռքն էր մատնել, եթե նա շարունակեր հաղթարշավը (ձեռք բերած հաջողություններից զորքը թե էր առել), բայց զորավարի անհոգության պատճառով կորցրինք այն»: Նրանք այնքան շատ էին կրկնում այդ խոսքերը, որ կայսրը հավատաց նրանց (չէ՞ որ հաճույք պատճառող խոսքերը հաճախ խելոք մարդկանց էլ թյուրիմացություն մեջ են գցում): Նա Անդրեասին պաշտոնանկ արեց՝ թշնամիների դեմ տարած հաղթանակը վախճանին չհասցնելու համար, և նրա փոխարեն տաղմաների և ամբողջ զորքի զլխավոր հրամանատար նշանակեց Կեստային, որի մականունն էր Ստիպպիտես¹¹⁹: Սա թեթևամտորեն խոստանում էր Տարսոնը գրավել և բազում այլ սխրանքներ գործել: [51] Վերցնելով հոռմեական բոլոր զորքերը, նա հարձակվեց Տարսոնի վրա և ապացուցեց, որ Անդրեասը ոչ թե դավաճան էր ու վախկոտ, այլ ընդունակ, խելացի ու գերազանց զորավար: Բարբարոսներին համարելով պատրաստի ավար, Կեստան անհրաժեշտ ոչ մի նախապատրաստություն չտեսավ, նախօրոք դիրքեր չգրավեց և ռազմագիտական ոչ մի փորձառու և խոհեմ քայլ չարած, անխոհեմ կերպով, ապա և անմիտ համարձակությամբ եկավ Տարսոնի մոտ՝ խրատովուրդ կոչվող վայրը: Բարբարոսները հետախուզությամբ պարզել էին, որ նա նախագզուշական միջոցներ ձեռք չի առել, ամուր դիրքեր չի գրավել, ճամբարի առաջ ոչ ցանկապատ, ոչ էլ խրամատ է քաշել, որ նա խոհեմ զորավարների նախապատրաստական միջոցառումներից և ոչ մեկին չի դիմել, զրա համար որոշեցին խելի հաղթանակը: Նրանք զիջերով հարձակվեցին անպատրաստ ու անհոգ Կեստայի վրա և, ինչպես հետո պարզվեց, գործի դրին իմաստուն ռազմավարություն՝ իրենց անելանելի և զժվարին զրության մեջ: Նախկին պարտությունից հետո նրանց թիվը շատ էր նվազել. գտնվելով զժվարին վիճակում, նրանք ստիպված էին դիմել խորամանկության: Մեծ թվով ձիեր հավաքելով և նրանց պոչերին շոր մորթիներ կապելով, բազում տեղերից հոռմեական ճամբարի վրա բաց թողեցին: Այնուհետև իրենք էլ տարբեր վայրերից թմբուկ հարելով, սրերը մերկացրած՝ հարձակվեցին հոռմայեցիների ճամբարի վրա: Հոռմայեցի զինվորների մեջ առաջացավ սարսափ ու խուճապ, ձիերն ու զինվորները խառնվեցին իրար. քարբարոսները հաղթեցին և հոռմայեցիներին մեծ ջարդ տվեցին: Վեր-

ջիններից շատերը խառնաշփոթության մեջ, իրար կոխկրտելով ու ոտնատակ տալով, անփառունակ վախճան ունեցան: Իսմայելացիները, այսպիսով, անակնկալ ու անսպասելի հաղթանակ տարան: Նրանք կրտսեցին հոռմեական պետության շերը և թմբկահարությամբ, բարբարոսական գոռում-գոչյունով հաղթական երգեր էին երգում: Նախանձնահա հիմար զորավարի օգնությամբ հաղթեց հոռմայեցիներին, և շարակնոտ Նեմեսիսը հաջողություններ ձեռք բերած հոռմայեցիների դեմ այսպիսի հաղթական կոթող կանգնեցրեց:

Ահա այսպիսին էր իրավիճակն Արևելքում՝ Վասիլի բարեպաշտ թագավորության ժամանակ: [52] Ես այժմ կպատմեմ, թե ինչ կատարվեց Արևմուտքում: Միքայելի թագավորության ժամանակ ամեն ինչի շարքում Արևմուտքի գործերն էլ էին աչքաթող արված: Իտալիան, գրեթե ամբողջությամբ, այն, որ մեր նոր Հռոմին էր ենթակա և Սիկիլիայի մեծ մասը գրավվել էր հարևան կարթագենացիների զորքերից և բարբարոսներին հարկատու էր դարձել: Պանոնիայում¹²⁰, Դալմատիայում, նաև նրանցից այն կողմ ապրող սկյուֆները¹²¹, այն է՝ խորվաթները, սերբերը, զախլումներն ու տերվոնիտները, կանախտները, դիոկլետիաններն ու ռենտանները դուրս էին եկել ի սկզբանե անտի իրենց վրա տարածված հոռմեական գերիշխանությունից և դարձել էին ինքնավար ու ինքնիշխան, կառավարվում էին միայն իրենց սեփական իշխանների կողմից: Շատերը, ցանկանալով առավել ևս տարբերվել [հոռմայեցիներից], սուրբ մկրտությունից հրաժարվեցին, որպեսզի հոռմայեցիների հետ ունեցած բարեկամության և նրանց գերիշխանության մասին վկայող ոչ մի հետք չմնա:

53. Արևմուտքում վիճակն ահա այսպիսին էր. անիշխանություն ու խառնակություն էր տիրում այնտեղ, երբ այդ բոլորի վրա բարդվեցին և Կարթեդոնի հագարացիները: Նրանք Սալդանոսին, Սամբասին և Կալֆուսին, որոնք իրենց ցեղակիցներից համարվում էին ամենից աչքի ընկնող շարագործները և փորձառու պատերազմողներ, իրենց պարագլուխ կարգելով, երեսուներեց ռազմանավից բաղկացած նավատորմիդով արշավեցին Դալմատիայի վրա, գրավեցին զանազան բաղաքներ, այդ թվում Բուտոման, Ռոսան և Ստորին Դեկատորան: Եվ քանի որ դեպքերը ընթանում էին թշնամիների համար բարեհաջող, նրանք հարձակվեցին ամբողջ երկրի մայրաքաղաք Ռաուսիոնի¹²² վրա և երկարատև պաշարման ենթարկեցին: Նրանք հանապատրաստից չկարողացան այն գրավել, որովհետև պաշտպանները մարտնչում էին արիաբար, ինչպես ասում են, մահու և կենաց պայքար էին մղում: Ռաու-

սիրոնում երկարատև պաշարման ենթարկվածները սկսեցին տառապել և ամեն ինչի պակասն զգալ, դրա պատճառով կայսեր մոտ¹²³ դեսպաններ ուղարկեցին, թեև քաջատեղյակ էին, որ ինքնակալը այլ գործերով էր զբաղված: Նրանք խնդրում էին ողորմած լինել, պաշտպան կանգնել, քանի շնն ընկել քրիստոսության ձեռքը: Բայց դեսպանները դեռ ճանապարհին էին, շէին հասել մայրաքաղաք, երբ այդ միջոցին սպանվում է ստոր կայսրը, և բացարձակ իշխանությունը ստանում է բոլորի մասին միշտ հոգացող ու արթուն Վասիլը: Նա, ով անցյալում ևս նման դեպքերի առթիվ շատ էր դժգոհում և ցավ զգում, ուշադիր լսեց դեսպանների զեկուցումը և իր հավատակիցների գլխին եկած փորձանքները իր սեփականը համարելով, զիմեց նախապատրաստական աշխատանքի՝ օգնություն աղերսողներին օգնության հասնելու: Նա հարյուր նավից բաղկացած նավատորմիղ պատրաստեց, անհրաժեշտ բոլոր միջոցները ձեռք առավ, ընտրեց մի շատ խոհեմ ու փորձառու մարդու, պատրիկ Նիկետասին, որին մականվանում էին Օորիֆաս, և ծովակալ նշանակելով, թշնամիների դեմ ուղարկեց որպես շանթ և փոթորիկ: Քաղաքի պաշարմամբ զբաղված Աֆրիկայի սարակիստները, դասալիքների միջոցով իմացել էին, թե ուուսիոնցիք կայսեր մոտ դեսպանություն են ուղարկել, իրենց, սարակիստների դեմ օգնական զորք աղերսելու: Քաղաքի շուտափույթ գրավման մասին հույսեր չունենալով, ապա նաև երկյուղելով կայսրից ակնկալված օգնությունից, նրանք վերացնում են պաշարումը և հեռանում այդ վայրերից: Անցնելով Բոսալիայի այն շրջանից, որ կանգորարդիա է կոչվում, նրանք գրոհով վերցնում են Բարիս¹²⁴ ամրոցը և, այնտեղ վրաններ խփելով, ամեն օր հարձակում էին գործում մերձակա շրջանների վրա, անգամ խիզախում արշավել դեպի ավելի հեռու ընկած շրջանները: Այդ ճանապարհով կամաց-կամաց ամբողջությամբ նվաճեցին կանգորարդիան, ընդհուպ մինչև անցյալում փառավոր Հոռոմ քաղաքը: Ահա այդպիսին էր վիճակը [Արևմուտքում]:

54. Վերոհիշյալ ցեղերը, այն է՝ խորվաթները, սերբերը և մյուսները, տեսնելով հոռոմեական զորքի օգնությամբ Գալմատիայում տեղի ունեցածը, ապա նաև լսելով հոռոմացիների նոր կայսեր ներողամիտ, անշափ արդար ու առաքինի լինելու մասին, նախընտրեցին ենթարկվել կայուն իշխանության, քան թե համառել ունենալ սեփական, բայց խախտ տերություն: Նրանք որոշեցին վերստին անցնել նախկին տիրապետության ներքո, հոռոմեական ժառանգության տակ: Այդ նպատակով ահա նրանք ևս դեսպաններ ուղարկեցին կայսեր մոտ, նրանք, ովքեր

ապտամբել էին, ապա և հավատուրաց դարձել, միանգամայն հրաժարվել սուրբ մկրտությունից, հիշեցին, թե ինչպես իրենք ի սկզբանե անտի հոռոմացիների ծառայության մեջ էին, ինչպես իրենք ժամանակին օլտակար են եղել նրանց և խնդրեցին, որ իրենք ևս անցնեն հոռոմեական պետության մարդասիրական լծի տակ, ենթարկվեն նրա պետին: Կայսրը հաճույքով ընդառաջեց նրանց խելացի խնդրանքին, նա նախապես ևս շատ էր մտահոգված նրանց համար, չէ՞ որ իր պետության ոչ փոքր մասն էր անջատվել և հափշտակվել, ընդունեց նրանց, ինչպես մարդասեր հայրը անխոհեմաբար հեռացած, բայց այնուհետև զղջացած և վերադարձած որդուն: Գեսպաններին նա իսկույն հետ ուղարկեց՝ վասիլիկոսի և հոգևորականների հետ միասին, մտածելով նախ և առաջ կորստից փրկել նրանց հոգիները՝ նախկին հավատքին վերադարձնելով, անգիտությամբ կամ անխոհեմությամբ գործած իրենց մեղքերին քավություն տալ: Այս աստվածահաճո գործը գլուխ բերելուց հետո, երբ բոլորն էլ ընդունեցին սուրբ մկրտությունը և վերջուտին հոռոմեական հպատակներ դարձան, վերոհիշյալ շրջանների վրա ամբողջությամբ տարածվեց կայսեր իշխանությունը. ամենքը ինքնակալի մարդասեր հրամանով իրենց կառավարման համար ցեղակիցներից ղեկավարներ ստացան: Կայսրը նրանց կառավարիչների պաշտոնը փողով չէր տալիս. այդ դեպքում շատ տվողն ու շափից ավելի եռանդ ցուցաբերողը պիտի դառնար հպատակ ժողովրդի կառավարիչ: Նա խոհեմ կերպով կառավարիչ էր նշանակում հենց նրանց առաջադրածներին, այսպես ասած նրանց ձեռնադրածներին, որպես ընտրովի իշխանների, որոնք պարտավոր էին հայրաբար վերաբերվել իրենց հանդեպ: Այս մասին ահա այսքան¹²⁵:

55. Միքայելի ապաշնորհ ու անհոգ թագավորության ժամանակ հոռոմեական տիրապետության սահմաններն անցած բարբարոսները, թեև դիմադրության հանդիպեցին, այդ մասին արդեն ասվել է, բայց այնուամենայնիվ մնացին Իուալիայում և անվերջ ավարտում էին և անողորմաբար թալանի ենթարկում այն: Նրանք գրավեցին մոտ հարյուր հիսուն բերդ, մի մասը մատնությամբ, մյուսը՝ պաշարելով: Կայսրը, լսելով այդ մասին, շատ էր տխրում և անվերջ մտածում մի ելք գտնել, վերջնականապես պարտության մատնելու թշնամուն, գոնե հետ մղելու նրան և հոռոմեական տիրապետության սահմաններից դուրս շարտելու: Նա ուուսիոնցիների և գալմատացիների ամբողջ ժողովրդին որպես օգնություն արդեն ուղարկել էր գինված ուժեր, որոնց գլխավորում էր, ինչպես ասվեց, Նիկետաս Օորիֆասը, բայց վերջինս հա-

մտզվեց, որ իր այդ ուժերը ի վիճակի չեն հաղթահարելու բարբարոսների այդքան բազմությունը, նամանավանդ, որ հաճախ ստիպված էին լինում ճակատամարտ տալ միջերկրյա շրջաններում, ծովափից շատ հեռու, իսկ դա ծովային հետևակի համար վտանգավոր էր և ուժերից վեր: Վասիլը նպատակահարմար շատավ նոր ուժեր ուղարկել չափանշար շաղկապների մեծ ծախսերի հետ կապված լինելու պատճառով, ապա և այն պատճառով, որ այդ [գործը] չափանշարի վայրերի համար էր պետք նա խոհեմություն ունեցավ դեսպանություն ուղարկելու Ֆրանկիայի ռեքս Լուդովիկոսի և Լոուի պապի մոտ¹²⁶ խնդրելով օգնության հասնել տեղի զորքերին և նրանց հետ ճակատ կազմած՝ դուրս գալ Բարիսոն հաստատված հագարացիների դեմ: Նա միաժամանակ հրաման տվեց մի փոքր առաջ հիշատակած սլավոնական երկրներին՝ մասնակցություն ունենալ այդ գործին, Ռուսիոնի բնակիչների և իրենց տեղական նավերի օգնությամբ անցնելով դալմատացիների ծովը: Երբ բոլորը միացան, մի հսկայական բանակ ստեղծվեց. դրան գումարվեց և հոռմեական ծովակալը, մի շատ խոհեմ ու քաջ մարդ, որով Բարիսը շուտով գրավվեց: Բերդը, երկրամասը և գերեզմարված ամբողջ ժողովուրդը դարձյալ անցնում է հոռմեական տիրապետությանը, այնտեղ են վերադառնում շրջանի բնիկները: Ֆրանկիայի ռեքսը Սուլդանոսին և վերջինիս հրամանների տակ գտնվող զորքը գերի է վերցնում և տանում Կապուա. վերջինս, ինչպես և Բենեվենդոսը, դեռ իրեն էին ենթարկվում: Արևմուտքում կայսեր ձեռնարկած առաջին արշավանքն ահա այսպիսի վախճան ունեցավ, և այնտեղից ձեռք բերված ավարով ու փառքով վարդարվեց մայրաքաղաքը:

56. Որովհետև ընդունված է պատմությունը ունկնդիրներին հաճելի դարձնելու նպատակով հաճախ դիմել զեղումներին՝ ճոխացնելու համար շարադրանքը, ապա պատմենք նաև, թե ինչ պատահեց Ֆրանկիայի ռեքսի և Աֆրիկայի ամիրա Սուլդանոսի, ինչպես նաև Կապուայի և Բենեվենդոսի բնակիչների հետ: Սուլդանոսը Կապուայում Ֆրանկիայի ռեքսի ձեռքում մնաց երկու տարի, բայց այդ ընթացքում ոչ ոք երբեվիցե նրա դեմքին ժպիտ չտեսավ: Ռեքսը ոսկի խոստացավ այն մարդուն, ով կկարողանար ստիպել Սուլդանոսին ժպտալ: Մեկը հայտնեց ռեքսին, թե ինքը խոժոռ Սուլդանոսին տեսել է ժպտալիս և իր ասածը վկաներով հաստատեց: Ռեքսը կանչեց Սուլդանոսին և հետաքրքրվեց այդ փոփոխության՝ նրա ժպտադեմ դառնալու պատճառներով: Նա պատասխանեց. «Մի սալլ տեսա, ուշադրություն դարձրեցի նրա անիվների վրա, թե ինչպես նրանց՝ վերևում գտնվող մասն իջնում է ցած,

իսկ ցածինն էլ բարձրանում վեր: Գրա մեջ ես մարդկանց ճակատագրի անորոշություն ու փոփոխականության արտացոլումը տեսա և ժպտաջի, համոզվեցի, որ փոփոխության ենթակա բաներով ենք ոգևորվում. հիշելով իմ վիճակը, ես անհնարին չգտա այն, որ եթե բարձրից գլորվեցի ցած, ապա պետք է, որ ցածից էլ դարձյալ վեր բարձրանամ»¹²⁷: Ռեքսը, լսելով այդ, համոզվեց մարդու ասածի ճշմարտացիության մեջ և այսուհետև նրան ավելի մեծահոգաբար էր վերաբերվում, լինում նրա մոտ: [57] Բայց Սուլդանոսը լինելով նենգ մարդ և պունիկյան¹²⁸ խոբամանկությունների քաջ գիտակ, ուզեց, մեկին մյուսի դեմ լարելով, իր փրկության գործը գլուխ բերել: Կապուա և Բենեվենդոս ամրոցների իշխանները, նրան համարելով կյանքի մեծ փորձ ունեցող, խոհեմ և իմաստուն մարդ, որը երջանկությունից դժբախտության մեջ է գլորվել, հաճախ էին այցելում նրան: Սուլդանոսը ձևացնում էր, որ համակրում է նրանց և ուզում է ռեքսի մի գաղտնիքը հայտնել, բայց վախենում է, որ հանկարծ կմատնեն իրեն և գլխին փորձանք կբերեն: Երբ նրանք երզվեցին, որ այդ մասին ոչինչ չեն ասի, նա հայտնեց, որ ռեքսը որոշել է ձեզ բոլորիդ շղթայակապ իր երկիրը՝ Ֆրանկիա տանել, որովհետև այդ եղանակով միայն կարող է հուսալի կերպով տիրել ձեր քաղաքներին: Նրանք ամենևին էլ հավատ չընծայեցին նրա խոսքերին և ուզում էին ավելի ճշգրիտ բան իմանալ: Այս անգամ Սուլդանոսը դիմում է ռեքսին և նույն ոգով ասում, թե դու հուսալիորեն չես կարող տիրել այս բերդերին, քանի նրանց իշխանները այստեղ են մնում: Եթե ուզում ես հաստատուն տիրել այս [բերդերին], սրանց փութանակի շղթայիք և Ֆրանկիա ուղարկիր: Ռեքսը համոզվեց նրա ասածին և հրամայեց շտապ կարգով ինչ-որ անհետաձգելի գործի համար շղթաներ կոփել: Սուլդանոսն այդ միջոցին դարձյալ հանդիպում է իշխաններին և ասում. «Գուր դեռ շարունակում եք չհավատալ իմ խոսքերին. հետաքրքրվեցեք և իմացեք, թե բոլոր երկաթագործները ռեքսի հրամանով ի՞նչ են պատրաստում: Եթե տեսներ, որ շղթաներ և կապանքներ են կոփում, մի կասկածեք ձեր փրկության համար ասված խոսքերի վրա»: Իշխաններն այդ ընթացքում համոզվեցին, որ բարբարոսի ասածը ճիշտ է և այլևս ոչ մի բանի վրա չկասկածելով, ռեքսից պաշտպանվելու ուղիների մասին էին մտածում: Երբ մի քիչ հետո նա որսի գնաց, հետևից փակեցին դարպասները և այլևս թույլ չտվեցին նրան ներս մտնել: Ռեքսը հանպատրաստից ոչինչ անել ի վիճակի չլինելով, իր երկիրը վերադարձավ: [58] Եվ ահա Սուլդանոսը գալիս է իշխանների մոտ՝ հատուցում խնդրելու իր հայտնած գաղտնիքի համար, այն

է՛ թույլ տրվի իրեն գնալ իր հայրենիքը: Նրան թույլ տվեցին և նա գնաց Կարբեղոն¹²⁹, իր ձեռքը վերցրեց սեփական իշխանությունը: Ապացուցելու համար, որ իսկապես ստոր է, նա արշավում է Կապուաչի և Բենեվենդոսի վրա՝ իր փրկության համար փոխհատույց լինելու նրանց իշխաններին: Վերջիններս օգնության խնդրանքով դիմում են ուրախ, բայց նա հայհույանքներով վռնդում է՝ ասելով, որ շատ ուրախ է իրենց կորստյան առթիվ: Բերդերի իշխանները սուրհանդակ են ուղարկում կայսեր մոտ, որը, լինելով կարեկցող ու մարդասեր, շտապ կարգով սուրհանդակին հետ է ուղարկում հաղորդելու, թե օգնությունն անհասպաղ կհասնի: Բայց լրաբերը, նախքան իրեն ուղարկողներին կայսեր պատասխանը հասցնելը, ընկնում է թշնամիների ձեռքը: Սուղանոսն ասում է նրան. «Եթե դու կատարես իմ ասածը, ոչ միայն կփրկվես, այլև նվերներ կստանաս»: Երբ նա համաձայնվեց հրամանը կատարել, Սուղանոսն ասաց. «Ես ուզում եմ, որ դու գնաս և բերդի [պարիսպների] առաջ կանգնելով, ներսում գտնվողներին ասես, թե ես իմ պարտականությունն արեցի, ինձ տրված հրամանները կատարեցի, բայց կայսրից օգնություն չկա, նա մերժեց ձեր խնդրանքը»: Սուրհանդակը խոստացավ այդպես էլ անել և Սուղանոսի ծառաների ուղեկցությամբ գնաց քաղաքացիներին հայտնելու այդ մասին: Երբ մոտեցավ պարսպին, խնդրեց, որ քաղաքի զինվորները գան լսելու իր ասելիքը. «Թեև մահն աչքիս առաջ է, ասաց, հենց հիմա պիտի սրախողխող արվեմ, բայց չեմ կարող թաքցնել ձշմարտությունը: Միայն խնդրում եմ ձեզ և երդվեցնում, իմ փոխարեն զավակներիս և կնոջս հատուցում տվեք, քանզի ես, ո՛վ իմ տերեր, թեև թշնամիների ձեռքում եմ, բայց կատարել եմ իմ պարտականությունը, հայտնել ձեր խնդրանքը հոռմայեցիների կայսեր. այնտեղից շուտով օգնություն կգա: Արդ, քաջ եղևք, մի վհատվեք, քանզի գալիս է փրկարարը, թեև ոչ իմ»: Սուղանոսի ծառաները լսելով այդ, կատարեցին, որ խաբված են և իսկույն նրան սրախողխող արեցին: Կայսեր ակնկալվող օգնությունից երկյուղած՝ Սուղանոսը վերացրեց պաշարումը և իր երկիրը վերադարձավ: Այսուհետև այդ բերդերի իշխանները հավատարիմ մնացին կայսեր և բերդերը դրին նրա գերիշխանության ներքո:

59. Այն ժամանակները հազարացիների մի նավատորմից ևս հանդես եկավ հոռմեական պետության դեմ: Բայց կայսեր անվերջ աղոթքներով առ աստված, խելացի կարգադրություններով և հմուտ կառավարմամբ հոռմայեցիները հաղթեցին, իսկ հազարացիները խաչատառակ պարտության մատնվեցին: Տարսոնի ամիրան, որին էսման¹³⁰ էին կո-

չում, կոմբարիա կոչվող երեսուն վիթխաղի նավերից բաղկացած նավատորմից կազմելով, հարձակվել էր էվրիպոս¹³¹ ամրոցի վրա: Հելլադայի զորավարը¹³² (նա Օյնիատեսն էր) կայսերական հրամանի համաձայն ամրոցը Հելլադայի զինք կրելու ընդունակ ընակչությունը նախապատրաստեց ամրոցը պաշտպանելու, պարիսպների վրա պատրաստեց պաշտպանական անհրաժեշտ դիրքեր: Ամրոցի պաշտպանները տեսնելով, որ նավերը մոտենում են պարիսպներին, և որ բարբարոսները նետերի տարափ արձակելով փորձում են իրենց՝ ամրոցի պաշտպաններին հետ մղել ու փախուստի մատնել, լցվեցին քաջությամբ ու գորովով և արիաբար դիմադրում էին: Նրանք քարձիգ բաբաններով ու նետածիգ մեքենաներով, ապա և ձեռքերով քարեր էին շարտում և բազմաթիվ բարբարոսներ կոտորեցին: Բացի այդ, օգտվելով նպաստավոր քամուց, նավերից շատերը հեղուկ կրակով¹³³ հրո ճարակ դարձրին: Բարբարոսը անելանելի վիճակում էր և վհատության մեջ. գիտեցալով, որ փողի սիրույն շատերն են իրենց կյանքը կամովին վտանգների ենթարկում, [ճամբարի] ցանկապատի առջև մի մեծ վահան դրեց, լցրեց այն ոսկով ու ասաց. «Սա որպես մրցանակ և պարգև, դրան գումարած նաև հարյուր ընտիր կույսերի, ես տալիս եմ նրան, ով առաջինը կմտնի քաղաք և կապահովի ցեղակիցների հաղթանակը»: Քաղաքի պաշտպանները տեսնելով այդ, հասկացան դրա իմաստը: Ոգևորող խոսքերով միմյանց սրտապնդելով, նրանք ազդանշանով մեկից բացեցին դարպասները և քաջաբար հարձակվեցին բարբարոսների վրա: Մեծ կոտորած տեղի ունեցավ, ամիրան էլ ստացավ մահացու հարված և գետին տապալվեց, իսկ մնացածները դիմեցին փախուստի: Հալածողները հետապնդեցին նրանց մինչև նավերը և ձեռքերն ընկածին կոտորում էին: Բարբարոսների ջարդը կատարյալ էր: Կենդանի մնացածները լցվեցին մի քանի նավերի մեջ ու խաչատառակ կերպով իրենց երկիրը փախան: Ահա բարբարոսական նավատորմիցը գլխովին պարտության մատնվեց և անփառունակ հեռացավ, այն էլ առանց հոռմեական ծովային ուժի միջամտության, այլ կայսեր աղոթքներով միայն ու դիմադրողների քաջության շնորհիվ:

60. Հազիվ էր Տարսոնի վրայից ամպը ցրվել, երբ Կրետեում կըրկին փոթորիկ բարձրացավ: Այդ կղզու ամիրա Սալիդ Ապոքապսը, իր գործակից ոմն Փոտի՝ պատերազմող ու գործունյա մի մարդու հետ քսանյոթ կոմբարիայով, որոնց համապատասխան նաև բազմաթիվ փոքր ծովահենական նավերով և պենտեկոնտորներով, որոնց շատերը կոչում են սեկտուրա և գալեսա, արշավեցին հոռմեական տիրապետու-

թյունների վրա և ամբողջ էզեական ծովը ավարի առան: Նրանք հաճախ հասնում էին նույնիսկ Հելլեսպոնտոսի Պրիկոնեսոսը, շատերին էին գերեվարում ու կոտորում: Կրետացիների այս նավատորմի ղի վրա հարձակվեց վերոհիշյալ պատրիկ Նիկիտասը, նա, ում վիճակվել էր գլխավորել հոռմեական նավատորմի ղը: Մեծ ծովամարտ տալով, նա հեղուկ կրակով մեկից հրդեհեց կրետական քսան նավ, իսկ նրանց մեջ գտնվող բարբարոսները դարձան սրի, հրո և ջրի ճարակ: Զրասույզ շեղած նավերը փախուստով միայն կարողացան իրենց փրկությունն ապահովել:

61. Հակառակ այն բանի, որ կրետացիք ահա նման կորուստներ կրեցին և պարտված վերադարձան, այնուամենայնիվ հանգիստ չմնացին և ծովային գործերին նորից ձեռք մեկնեցին. վերևում հիշատակածս Փոտի ծովակալությանը նրանք սկսեցին փորձություն ենթարկել և թալանել հատկապես մայրաքաղաքից հեռու ընկած շրջանները, այն է՝ Պելոպոնեսը և նրանից ցած գտնվող կղզիները: Լոռմեական տրիբաններով նրանց դեմ է ուղարկվում ականավոր ծովակալ Նիկիտաս Օորիֆասը, որը նպաստավոր քամու օգնությամբ մի քանի օրում հասնում է Պելոպոնես: Խորիսիս գեյլով Կենիսրեն նավահանգստում և իմանալով, որ բարբարոսները սկսել են թալանել Պելոպոնեսի արևմուտյան շրջանները, այն է՝ Մեթոնեն, Պատրան և նրանց սահմանակից Կորենթոսի շրջանները, խոհեմ և իմաստուն քայլի է դիմում. որոշում է Պելոպոնեսը շրջանցել ծովով, շնավարկել Մալեասի [թերակղզով] շկտրել հազար մղոն տարածությունը և շկորցնել թանկագին ժամանակը: Հենց տեղն ու տեղը, փութանակի, ունենալով բազմաթիվ աշխատող ձեռքեր և փորձառություն, նա Կորենթոսի նեղուցի ցամաքի վրայով մյուս կողմը քաշեց նավերը¹³⁴ և անցավ գործի: Հանկարծակի հայտնվելով, նա սարսափահար արեց և շփոթության մեջ գցեց միանգամայն անտեղյակ թշնամուն: Նախորդ ճակատամարտից ստացած վախը դեռ չէր փարատվել, երբ այս անակնկալ հարձակումն էլ վրա հասավ, և [թըշնամին] հնարավորություն չունեցավ դիմադրելու ու կռվի բռնվելու փորձ անգամ անելու: [Նիկիտասը] թշնամու նավերի մի մասը կրակի տվեց, մյուսը ջրասույզ արեց, բարբարոսներից ոմանց խողխողեց, մյուս մասը ծովի հատակն ուղարկեց, նրանց հրամանատարին էլ սպանեց, իսկ մնացածներին ստիպեց ցրիվ գալ կղզու շորս կողմը: Վերջիններիս նա հետագայում որսաց և զանազան պատիժների ենթարկեց, ոմանց մորթազերծ արեց, հատկապես նրանց, ովքեր ուրացել էին Քրիստոսի մկերությունը, ասելով, որ [մկրտությունից] է զրկում նրանց և ոչ թե

նրանց պատկանող որևէ այլ բանից: Իսկ ուրիշներին սարսափելի տանջանքների ենթարկեց՝ ծոծրակից մինչև գարշապարը փոկ քաշելով: Ոմանց գերանի ծայրին կապելով բարձրից գցեց կուպրով լի կաթսաների մեջ, ասելով, որ արժանացնում է նրանց մկրտության՝ տանջալի և մթին: Ահա այսպես խայտառակեց նրանց և իրենց կատարած շարագործություններին վայել պատիժներ տվեց. այսուհետև նրանք սարսափում էին հոռմեական շրջանների վրա արշավանքի դուրս գալուց:

Ահա այս կերպ ցրվեցին հարավային քամիները, և հոռմեական պետության նավը անվտանգ նավարկում էր այնտեղից [62], երբ արևմուտքում դարձյալ սարսափելի փոթորիկ բարձրացավ¹³⁵: Աֆրիկայի մերձումնին, վաթսուն հսկայական նավեր պատրաստելով, հարձակվեց հոռմեական տիրապետության վրա և թալանելով ու գերեվարելով՝ հասավ մինչև Կեֆալոնիա և Զակինթոս կղզիները: Կայսրը, իմանալով այդ մասին, անհապաղ օգնության հասավ. նա ուղարկեց ծովակալին (նա նասարն էր)՝ բազմաթիվ տրիբաններից, դիեքներից և այլ արագընթաց նավերից բաղկացած մեծ նավատորմի ղով: Նասարը կարճ ճանապարհով, նպաստավոր քամու օգնությամբ, շուտով հասավ Մեթոնեն, քայց թշնամիների վրա անմիջապես հարձակվել չկարողացավ: Պատճառը հետևյալն էր. թիավարներից շատերը, վախենալով վտանգից, փոքր խմբերով թաքուն փախուստի դիմեցին: Նրանց դասալքությունը պատճառ դարձավ նավերի ընթացքի դանդաղեցման, որովհետև նավերն արդեն չէին կարող մեծ թափով կտրել ալիքները և հարձակվել հակառակորդների վրա: [Նասարը] գտավ, որ այդպես զինաթափ եղած չի կարելի թշնամու դեմ դուրս գալ և սուրհանդակի միջոցով իրագրության մասին տեղյակ պահեց կայսեր: Վերջինս, առանց հապաղելու, հատուկ մարդկանց ուղարկեց, բոլոր դասալիքներին որսաց և բանտ նետեց: Չնոքերը ցեղակիցների արյամբ ներկելուն դեմ լինելով, քայց կամենալով մնացած թիավարների մեջ սարսափ տարածել, որպեսզի նրանց շար օրինակին չհետևեն և դասալիք կամ անփույթ չլինեն, խոհեմ որոշում է ընդունում. վիզլայի դրունգարին հրաման է տալիս Պրեստորիոնում բանտարկված երեսուն մահապարտ ոճրագործներին¹³⁶ գիշերով դուրս հանել, դեմքերին մուր քսել, մորուքներն ու գլխի մազերը խանձել և անճանաչելի դարձնել: Նրանց խստորեն կարգադրել, որ չհամարձակվեն ձայն, ծպտուն հանել, հրամանը չկատարողին սպառնալով մահապատժով: Ահա սրանց, որպես դասալիք եղած թիավարների պաթալուխների, ձիարշավարանում մտրակահարել, ձեռքերը մօջրին կապած ման ածել քաղաքի հրապարակում: Այնուհետև, ոտքերը կալանդ-

ների մեջ հազցրած, Պելուպոնես ուղարկել, որպեսզի իրենց արժանի պատիժն ստանան հենց այնտեղ, որտեղից փախել են¹³⁷: Այդ գործը դրվեց Պելուպոնեսի զորավար Հովհաննեսի վրա, որի մականունն էր Կրետացի: Սա կայսերական հրամանի համաձայն, Մեթոնեում, ուղարկված կալանավորների թվին համապատասխան, ցցեր տնկեց և նրանց որպես դասալիքների պարագլուխների ցցահան արեց: Հոռմեական նավատորմիղի նավաստիները, ականջալուր և ականատես լինելով կատարվածին, դատապարտեցին նրանց որպես վախկոտների և թշվառականների, իսկ իրենք էլ ձեռք բերեցին դժվարությունները հաղթահարելու կամք, դեն գցեցին թուլամորթությունն ու թափթփվածությունը և խնդրում էին ծովակալին շտապ կարգով իրենց առաջնորդել հակառակորդների դեմ:

63. [Մովակալը] զորքի նվազած մասը համարեց Պելուպոնեսի զինվորներով և մարդախիտներով¹³⁸ և, [Պելուպոնեսի] զորավարին գործակից վերցնելով, հարձակման նախապատրաստություն տեսավ: Սարակիսոսները, որ համոզվել էին հոռմեական նավաստիների երկշոտ լինելու մեջ, իզուր տեղ ժամանակ վատնած չլինելու համար, շատ հանգիստ դուրս էին գալիս իրենց նավերից և թալանում մերձակա շրջաններն ու կղզիները, երբ հանկարծակի և անկատելիորեն նրանց մոտեցավ հոռմեական ծովային հետևակը: Զորավարի ազդանշանով [ծովային հետևակը] գիշերով անակնկալ հարձակում գործեց թշնամիների վրա, որոնք ո՛չ դիմադրելու ժամանակ գտան, ո՛չ էլ կռվի բռնվելու և շարաշար սրակոտոր եղան. նրանց նավերը իրենց զինվորներով և ունեցվածքով հանդերձ հրո ճարակ դարձան: Կրակից զերծ մնացած նավերը նասարք բերեց Մեթոնե և նվիրաբերեց աստծո եկեղեցուն. նա իր զինվորներին թույլ տվեց օգտվել ձեռք բերված ավարից և գերիներից, որից հետո փութանակի կատարվածի մասին տեղեկացրեց կայսեր, հարցրեց՝ այսուհետև ի՞նչ անել, ո՞ւր գնալ: Կայսրը հաջողության համար գովեց նրան և հրամայեց առաջ շարժվել:

64. Տեսնելով, որ զորքը հաջողություններից գոտեպնդվել է, [Նասարն] անցնում է Սիկիլիա և Պանորմոն և ավարառում Կարբեղոնի հագարացիներին հարկատու այնտեղի քաղաքները: Նա գրավում է բազմաթիվ բեռնատար և այլ նավեր, որոնք բեռնված էին հսկայական քանակությամբ ձիթայուղով և արժեքավոր շատ այլ բաներով: Պատմում են, որ այդ ձիթայուղը բերելուց հետո նրա գինն այնքան ընկավ, որ լիտրը վաճառում էին մեկ օբոլոսով: [65] Նույն նավատորմիղը, անցնելով Իտալիայի շրջանները և միանալով կայսեր պրոտավեստիա-

րիոս¹³⁹ Պրոկոպիոսի և թրակացիների ու մակեդոնացիների այն ժամանակվա զորավար Լեոնի, որին Ապոստոլպես էին մականվանում, գլխավորած հոռմեական հետևակին և այրուծիին, հոռմեական պետության համար շատ օգտակար գործեր արեց: Նասարը Ստելե կոչվող կղզում պարտության մատնեց Աֆրիկայից կրկին դուրս եկած [հագարացիները] նավատորմիղը, բարբարոսների ձեռքից ազատագրեց, բացառությամբ մի քանիսի, Կալարբիայում և Լանգրարդիայում հագարացիների ձեռքն անցած գրեթե բոլոր ամրոցները և նրանց վրա հաստատեց հոռմեական իշխանությունը: Մովային ուժերն, այսպիսով, անմասն լինելով նենգության, նախանձին ու մախանքին, կարողացան հսկայական ավար ձեռք բերել, հաղթական [դափնե] պսակներով վերագանալ կայսեր մոտ և ամբողջ պետությունը լցնել բերկրանքով: Նրանք բազմաթիվ առիթներ ընձեռեցին կայսեր, գոհություն ու շնորհակալություն հայտնելու աստծուն:

66. Բայց հետևակն, այնուամենայնիվ, չկարողացավ խուսափել նախանձից, թեև արի ու փառավոր գործեր կատարեց, բայց այս կռվի ժամանակ առաջացած վեճի ու գժտության պատճառով կորցրեց գերագույն հրամանատարին: Լեոնը լարվել էր Պրոկոպիոսի դեմ: Երբ թշնամիների հետ մարտի բռնվեցին, թրակացիներին ու մակեդոնացիներին գլխավորող և աջ թևում մարտնչող Ապոստոլպեսը կարողացավ պարտության մատնել թշնամիներին և նրանց մեծ ջարդ տվեց: Բայց սկլավենների և արևմտյան զորքերի հետ [ձախ] թևում ճակատած Պրոկոպիոսին հակառակորդները դժվարին դրության մեջ գցեցին: Զորակից [Ապոստոլպեսը] դժվարին կացության մեջ գտնվող զորքին օգնության չհասավ, որովհետև գժտված էր Պրոկոպիոսի հետ. վերջինիս գլխավորած թևն, այսպիսով, գլխովին փախուստի մատնվեց, [Պրոկոպիոսն] էլ փախուստի ժամանակ սրախողխող արվեց և իր ձիով հանդերձ գետին տապալվեց: Ըսկատամարտն ահա այսպիսի վախճան ունեցավ: Լեոնը, իր գժտության պատճառով տեղի ունեցած պատահարը սբողելու համար, ցանկացավ մի հերոսություն ևս գործել: Նա իր զորքով և Պրոկոպիոսի՝ փախուստով փրկված զինվորներով հարձակվեց Տարանտա ամրոցի վրա, որ դեռ հագարացիների ձեռքում էր, և գրոհով վերցրեց այն, իսկ տեղում գտնվող բոլոր զինվորներին գերեզմարեց: Նա թուլատրեց զորքին զբաղվել թալանով, կայսեր համար էլ բազում ավար բերեց: Բայց կայսրը ամենևին էլ գոհ չմնաց դրանից, ոչ էլ պարգևատրեց Լեոնին որպես հերոսի: Նա հարցուփորձ անելով իմացավ, որ [զորավարների] միջև ծագած գժտությունն էր պատճա-

որ, որ մարտում ընկավ համադրաբար, դրա համար կեռնին պաշտոնանկ անելով, աքսորեց իր՝ կեռնի զղյակը, որ գտնվում էր Կոտիսյանի մոտ:

67. Բայց դրանից հետո էլ Ապոստոլականի գլխին նման փորձանքներ եկան: Պրոտոստրատոր Վայանոսը և կուրիկուլարիոս Նամարեստոսը՝ [Ապոստոլականի] ամենամերձավոր մարդը, համաձայնության եկան և իրենց տիրոջ դեմ կայսեր ուղղված մի ամբաստանագիր հորինեցին, որտեղ իմիջիաչյուց հայտնվում էր, որ պրոտովեստիարիոս Պրոկոպիոսի մահը ծրագրված էր իրենց տիրոջ կողմից. նրան մեղադրում էին նաև պետական դավաճանության և այլ ծանր ու լուրջ հանցանքների մեջ: Եամարեստոսը վերցրեց ամբաստանագիրը և մտնելով մայրաքաղաք՝ հանձնեց այն կայսեր: Բայց դա չվրիպեց Ապոստոլականի որդիներին՝ Վարդասի¹⁴⁰ և Գալթի ուշադրությունից, որոնք սրախողիսող են անում և սպանում Վայանոսին: Իրենց արարքի համար կայսեր [դատաստանի] երկյուղն զգալով, որոշում են իրենց հոր հետ Ասորիք փախչել: Կայսրն իմացավ այդ մասին և առանց հապաղելու մանգլավիտ Վարցապեղոսին¹⁴¹ ուղարկեց նրանց բռնելու և իր մտքերելու: Նա նրանց հասավ Կապադովկիայում, որտեղից նրանք փութանակի ճամփա էին ընկել դեպի Ասորիք: Երբ Վարցապեղոսը, կայսերական հրամանի համաձայն, փորձեց նրանց ձերբակալել, հանդիպեց համառ դիմադրության: Այս ընդհարման ու բախման ժամանակ Ապոստոլականի երկու որդիները սպանվում են, իսկ ինքը՝ Ապոստոլականը, ձերբակալվում է և շղթայակալ բերվում կայսեր մոտ, որն այն ժամանակ գտնվում էր Հիերիայի պալատում: Կայսեր հրամանով նա հանձնվեց մագիստրոս Մանուիլի դատաստանին: Իր դեմ ներկայացված մեղադրանքների, այդ թվում և թշնամիների մոտ փախչելու փորձ անելու համար¹⁴², նա զրկվեց մեկ աչքից և մեկ ձեռքից, որից հետո իր կյանքի օրերը սպառեց աքսորում՝ Մեսեմբերիայում¹⁴³: Այսպիսի վախճան ունեցավ ահա ընդհանրապես անարգ Ապոստոլականը:

68. Այն միջոցին, երբ կայսրն իր զորավարներով զբաղված էր Արևմուտքով, հարավի արարները շունչ քաշեցին և ենթադրելով, որ հռոմայեցիները անգործության են մատնված, անհոգ ու անփուլթ նրստած են, լցվեցին եռանդով և որոշեցին կրկին ձեռք մեկնել ծովային գործերին: Եգիպտոսի և Ասորիքի ծովափնյա քաղաքներում նավեր շինելով, նրանք վճռեցին արշավել հռոմայեցիների ենթակա ցամաքի ու ծովի վրա: Նրանք գտան, որ նախապես անհրաժեշտ է հետախույզների միջոցով իմանալ, թե ինչ վիճակում են կայսեր զորքերը. հունարեն

իմացող և հույնի զգեստներ հագած մի մարդու ուղարկեցին, որ պետք է ամեն ինչ իմանար և իրենց հայտներ: Մշտաթիուն, հասարակաց հոգսերով ապրող և ամեն ինչ կանխատեսող կայսեր ուշադրությունից չվրիպեցին Ասորիքում կառուցվող նավերը, այդ պատճառով նա իր հերթին ավելի շատ տրիբրներ ու դիեբրներ շինեց և, ծովային ուժերը կենտրոնացնելով մայրաքաղաքում, սպասում էր, թե ինչ ցույց կտա սպագան: Բայց, որպեսզի նավաստիները անգործ մնալով չվարակվեն անհնազանդության ախտով, հրամայեց աշխատել այն ժամանակ պալատի բակում կառուցվող մեր փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի, հրեշտակապետաց և Եղիա Քեսբացու տաճարի շինարարության վրա. [թշնամու] նավատորմիդ՝ Ասորիքի սահմաններից դուրս գալու դեպքում այս [նավաստիները] ևս ուղարկվելու էին նրանց ընդդիմակայելու: Ասորիքից ժամանած լրտեսը, տեսնելով նավերի բաղամթվությունը, ուղարկվելու պատրաստ զորքը, մանրամասն հետախույզելով ու լրտեսելով, վերագարձավ և ղեկուցեց իրեն ուղարկողներին: Վերջիններս ստանալով կայսեր տեսած պատրաստությունների մասին անակնկալ լուրը, վախեցան և որոշեցին հանգիստ մնալ, դադարեցրին նավերով արշավելու նախապատրաստությունները: Բայց և այնպես նավաստիների բաղձությունը մնաց մայրաքաղաքում և զբաղված էր վերոհիշյալ գործով:

69. Կարբեղոնի բարբարոսները, իրենց կրած պարտություններից հետո, երկյուղ զգացին, որ հռոմեական նավատորմիդը կփորձի նաև իրենց [քաղաքի] վրա հարձակվել: Այդ պատճառով իրենք ևս բաղձամթիվ նավեր շինեցին: Բայց երբ գարունն անցավ և տեսան, որ կայսրը զորք չի ուղարկել, ենթադրեցին, որ կայսեր զորքը զբաղված է ուրիշների դեմ մղվող պատերազմներով, և հանդգնեցին Սիկիլիայի վրա արշավել: Գալով [կղզու] մայրաքաղաքը, այն է՝ Սիրակուսա, պաշարեցին այն և սկսեցին թալանել ու ավարի առնել նրա արվարձանները և [քաղաքի] շրջակայքը: Սիկիլիայի զորավարը այդ մասին հայտնեց կայսեր, և Ասորիքի դեմ ուղարկվելու պատրաստված ռազմական ուժը զորավար Ադրիանոսի գլխավորությամբ առաքվեց Սիկիլիա. այդ ժամանակ նա էր ծովային ուժերի հրամանատարը: Նա, թագավորանիստ քաղաքից դուրս գալով, չհանդիպեց նպաստավոր, համընթաց քամու և, մի կերպ հասնելով Պելուպոնես, խարիսխ զցեց Մոնեմվասիայի Հիերաքս նավահանգստում, սպասելով հաջողակ քամու: Եթե անհոգ մարդ չլիներ, եթե նրա երակների մեջ արյունը եռար, նա կնավարկեր նույնիսկ քամուն հակառակ, անհղմություն դեպքում կթիավաբեր և կփութար ծրագրի իրականացմանը: Բայց նշված նավահանգրս-

տում նա անշափ ժամավաճառ եղավ, իսկ հազարացիներն օղակն էլ ավելի սեղմեցին, դիմեցին ամեն մի միջոցի, աճապարեցին իրենց մը-տադրությունն իրականացնելու, քանի պաշարվածներին օգնության չեն հասել: Քաղաքը գրավվեց գրոհով, պաշտպանների մեծ կոտորած տեղի ունեցավ, քաղաքի ամբողջ բնակչությունը գերեզմարվեց, առկա հարստու-թյունը թշնամիների ձեռքը ավար բնկավ, քաղաքը հիմնահատակ կոր-ծանվեց, և նրա սուրբ տաճարները կրակի տրվեցին: Հոշակավոր և գեղեցիկ քաղաքը, որ բավմիցս պարտության էր մատնել իր վրա հար-ձակված անհամար հունական և բարբարոսական զորքերին, ավերակ-ների վերածվեց: [70] Դեպքի մասին Ադրիանոսը տեղեկացավ հետևյալ կերպ. Պելոպոնեսում Մոնեմվասիայից, այսինքն՝ այնտեղից, որտեղ խարիսխ էր գցել հոմեական նավատորմիդը, ոչ հեռու Հելոս անունով մի վայր կա, որն իր անունը ստացել է շուրջը գտնվող խիտ ու ստվար անտառներից: Այնտեղ դիվային ուժ էր թաքնված, և որպեսզի նա իբրև թե անվնաս պահի արածող հոտերը, արժանացել էր տեղի հովիվների լուրջ հոգատարության: Դեկրից մի քանիսը ուրախ խոսակցում էին, և հովիվները լսեցին նրանցից, թե երեկ Սիրակուսան գրավվեց, որ քաղաքն ամբողջությամբ հիմնահատակ կործանվեց և կրակի տրվեց: Հովիվները իրենց լսածը պատմեցին ոմանց և լուրը բերնեբերան հա-սավ Ադրիանոսին: Վերջինս իսկույն իր մոտ կանչեց հովիվներին և մանրամասն հարցուփորձ արեց. հովիվների ասածը և իր լսածը համ-բնկան: Նա ցանկություն հայտնեց ականջալուր լինելու [դեկրի խո-սակցության] և հովիվների հետ գնաց նշված վայրը: Հովիվների մի-ջոցով հարց տվեց դեկրին, թե Սիրակուսան ե՞րբ կգրավվի ու պատաս-խան ստացավ, թե Սիրակուսան արդեն գրավվել է: Նա տխրեց ու նեղ դրություն մեջ ընկավ, բայց իրեն հանգստացրեց այն մտքով, թե չպետք է շար ոգիների ասածներին հավատալ, որովհետև նրանք կան-խագուշակելու կարողություն չունեն: Նա անգիտանում էր, որ դա ոչ թե կանխագուշակություն էր, այլ կատարվածի, եղած-վերջացածի բա-ցահայտումը. դեկրն իրենց արագաշարժությամբ ավելի շուտ են տեղ հասնում, քան այն մարդիկ, ովքեր գալիս են հաղորդելու կատարվածը: Նա դեռ տարակուսանքի մեջ էր, բայց տասը օր անց, կոտորածից փրկվ-ված պելոպոնեսցի մարդայիտներից և տաքսատոսներից ոմանք պատ-մեցին այդ ավերածությունների մասին, որոնց ականատես էին եղել իրենք: Ադրիանոսը նրանցից այդ լուրն ստանալով, նավատորմիդով փութանակի (գնալու ժամանակ հակառակ ուղղությամբ փչող քամին վերադառնալու համար արդեն նպաստավոր էր) հասնում է թագավորա-

նիստ քաղաքը և ապաստան հայցում աստծո իմաստության անունը կրող տաճարում: Բայց սարսափելի փորձանքը կայսեր սրտաբեկ էր արել, նրա զայրույթն ու զգացած ցավը չափ ու սահման չունեին և Ադրիանոսին պատժից չփրկեցին ո՛չ աստծո տաճարը, ո՛չ էլ նրա հա-մար միջնորդող պատրիարքը: Ճիշտ է, վերջինս նրան մահապատժից փրկեց, թեև դրան արժանի էր, բայց նրան չհաջողվեց միանգամայն զերծ պահել այն շահավոր պատժից, որն ուրիշների համար էլ կարող էր դաս լինել: Կայսրը կարող էր իր անձնական հարցերի առթիվ բոր-բոքված զայրույթը շահավորել և սանձել, բայց նա միանգամայն ան-զիջող էր, երբ հարցը վերաբերում էր հասարակաց շահերին:

71. Արևմուտքում ահա դարձյալ հզորացան թշնամիները: Սպաս-վում էր, որ նրանք այս հաջողությունից թևավորված, ավելի առաջ կանցնեն և կծավալեն իրենց արշավանքները: Դրա համար թրակա-ցիներին, մակեդոնացիներին և ընտիր խարսիանոնցիներին ու կապա-դովկացիներին բաղկացած զորքով նրանց դեմ է ուղարկվում Լանգո-բարդիայի զորքերի հրամանատար կապադովկացի Ստեփանոսը, որին Մաքսենտիոս էլ էին անվանում: Նա, հասնելով նշված վայրը, փորձեց գրավել սարակինոսների ձեռքում գտնվող Ամանտիա քաղաքը. լինելով դանդաղաշարժ և անփույթ, բայց ավելի ճիշտ վախկոտ ու փափկա-կյաց, նա այդպիսի զորքով չկարողացավ հաջողության հասնել և այդ պատճառով պաշտոնանկ արվեց: Նրան փոխարինում է Նիկեփորը, Փո-կաս մականվանյալը¹⁴⁴, եռանդուն, արթուն, ֆիզիկական ուժով ու մտա-վոր կարողություններով օժտված մի համեստ մարդ, որն իր հետ վերց-րեց Արևելքի հրամանատարներին ենթարկվող մեծ զորք և այն Դիա-կոնիցեսին¹⁴⁵, որ ժամանակին Տեֆրիկեում Նիսիսիսիին էր ծառայում՝ Մանիի հավատքը զավանդող¹⁴⁶ մի մեծ զորամասով: Նիկեփորը, գլխա-վորելով Ստեփանոսի զորքերը, ցուցաբերեց խոհեմություն, պատերազ-մական արիություն և սխրանք: Նա իսկույն գրավեց Ամանտիա քաղա-քը, դիմադրություն ցուցաբերած թշնամիներին փախուստի մատնեց ու նրանց մեծ ջարդ տվեց, վերստին հոմեական տիրապետության են-թարկեց Տրոպաս կոչվող ամրոցը և սուրբ Սևերինայինը. մարտում և կռիվներում նա հաղթեց հազարացիներին, նրանցից գրաված ավարով լիացրեց իր զորքը: Այդպիսի գործեր նա արեց երանելի կայսր Վասիլի կենդանության օրոք. պակասը նա լրացրեց հետագայում, ամենահեղ և ամենաիմաստուն կայսր Լեոնի, [Վասիլի] որդու ժամանակ: Թեև ժա-մանակագրական տեսակետից այս մարտերը իրար չեն հաջորդել, ինչ-

պես սույն պատմութեան մեջ է ցույց տրված, բայց յուրաքանչյուր դեպքի ճշգրիտ ժամանակը հայտնի չլինելու պատճառով, բոլորը մի տեղում շարադրվեն՝ իրար հետեւից:

Ահա այն, ինչ ես լսեցի անմիջականորեն Վասիլ կայսեր, ինչպես և նրա զորահրամանատարների միջոցով արածի մասին՝ ցամաքում և ծովում, Արևելքում և Արևմուտքում:

72. Անհրաժեշտ է դարձյալ կանգ առնել այն գործերի վրա, որ կայսրն իրագործեց անձնապես, պատմել, թե ինչպես նա մշտապես ապրում էր հասարակաց հոգսերով, միտքն անվերջ զբաղված էր լինում ժողովրդի ցավերով, թե ինչպես նա խոհեմաբար էր տնօրինում գործերը: Նա ուշագիւր ունկնդրում էր պատմական զրույցներ, քաղաքական խրատներ, բարոյախոսական դասեր, եկեղեցու հայրերի հոգեվոր հորդորները և խորհուրդները: Բայց և զբաղվում էր գրական գործունեութեամբ: Նա հետազոտում էր զորավարների, ինքնակայաների կյանքն ու գործունեութիւնը, արարքներն ու պատերազմական սխրանքները, ուշադրութիւն դարձնում նրանց լավագույն ու գովելի կողմերի վրա, ջանալով նմանվել նրանց: Մանրակրկիտ քննութեան ենթարկելով աստվածահաճո, բարեպաշտ կյանք վարած մարդկանց կենսագրութիւնը, նա աշխատում էր զսպել իր հոգու բռնկումները, ցանկանալով ցույց տալ, որ ինքնակալ լինելուց բացի, նախ և առաջ հենց ինքն է, Վասիլը, դրանից նա շատ օգուտ քաղեց: Այդ էր պատճառը, որ նա անշափ մեծ ցանկութիւն ուներ ծանօթութիւն հաստատելու, հարաբերվելու և զրուցելու դեռևս կենդանի մնացած այն երանելի մարդկանց հետ, ովքեր այս [երկրային] կյանքում աննյութական և երկնային կենցաղ էին վարում: Լինելով ծայրաստիճան բարեպաշտ մարդ, նա ոչ թե նրանց էր հրավիրում, այլ, անտեսելով կայսերական մեծութիւնը, ինքն էր նրանց մոտ գնում, արժանանում նրանց մաղթանքներին ու աղոթքներին, ավելի աստվածավախ դառնում և ընթանում աստծո արդար ճանապարհով: Այդ էր պատճառը, որ նրա մոտ միշտ կարելի էր տեսնել առաքինութեանց [քառ]ավետարանը: Մարդիկ հիանում էին նրա քաջութեամբ և ողջամտութեամբ, խոհեմութեամբ և արդարամտութեամբ: Նա մշտապես ձգտում էր դեպի ավելի լավը, և կարծես կյանքը վերադարձել էր վաղմի կարգ ու կանոնին: Նա անվերջ հոգ էր տանում, որ հպատակները լինեն բարեկեցիկ, որպեսզի մեկը մյուսին վնաս չհասցնի: Դեկավար պաշտոններին տիրացած մարդիկ ջանք էին թափում նմանվելու տիրոջ, լինելու բարեպաշտ, ունենալու ակնածանք դեպի քահանաներն ու վանականները, լինելու ողորմած՝ շքավորների հանդեպ, բոլորի հետ վարվելու արդարացի և առանց կողմնապահութեան: Քանզի

հենց կայսեր պատգամն էր և հրամանը, որ հզորը չպետք է ճնշի թուլին, իսկ ստորագրյալը պետք չէ անարգի և բանասարկի վերադրյալին, նրան, ով պետք է եղբոր նման գուրգուրա և սիրի շքավորին, որն իր հերթին պետք է աղոթի վերադրյալի համար, որպես հասարակաց հոր և փրկչի, անկեղծորեն ցանկանա, որ Տերը երջանկութիւն պարգևի: Իր կյանքն ահա նա այսպես էր տնօրինում: Բայց ապովինելով աստծո նախախնամութեանը, նա շատ բան էր սովորում և երազներից: Երբ նա հոգսով տարված մտնում էր իր ննջասենյակը և հասարակաց ինչ-որ հարցով մտազբաղ տանջվում, հաճախ երազում տեսնում էր կատարվելիքը, հուսադրվում էր ու հանգստացնում իր հոգեկան տազնապը: Եվ զարմանալու ոչինչ չկա, որ նախախնամութիւնը խրախուսում էր և ուղղում դեպի բարին, հայտնում ապագան նրանց, ովքեր երկրային իշխանութիւնը ծառայութիւն են համարում, մեզ՝ մահկանացուներին սրբավայել են սպասարկում, բարի օրինակ ցույց տալիս:

73. Քանի որ խոսքն այլ ուղղութեամբ ընթացավ, և հնարավորութիւն չունեցա իր տեղում պատմել, արդ նպատակահարմար գտա ճակատամարտերի և պատերազմական դեպքերի շարադրանքն ավարտելով, կանգ առնել այդ հարցի վրա ևս: Ես նկատի ունեմ այն, թե ինչպես կայսրը շնորհալի փոխհատուց լինել նրանց, ովքեր իրեն աշակցութիւն էին ցույց տվել, երբ դեռ նա շարքային մի անձնավորութիւն էր, ովքեր խնդրել էին հիշել իրենց փայլուն դիրքի հասնելիս: Խոսքը սուրբ Դիոնիզեսի վանքի վանահոր և պելոպոնեսցի կնոջ՝ Դանելիսի մասին¹⁴⁷ է, որոնց Վասիլը փոխհատուց եղավ շատ ավելիով, քան նրանք ակնկալում էին: Նա մեծ վկա Դիոնիզեսի [տաճարը] փառավոր կերպով պայծառացրեց՝ թանկարժեք նվիրատվութիւններով, բազում գրքերի, սպասքների և շքեղ հանդերձների պարգևումով, իսկ վկայի անունը կրող վանքը ունեւոր դարձրեց լայնատարած կալվածքների տված մեծ ու առատ եկամուտներով. ամեն տեսակետից ապահով դարձրեց և այն ոչ մի բանի կարիք չէր զգում այլևս: Վանքի համար նա հոյակապ շենքեր կառուցեց և ամեն ինչով լիացրեց ու հարստացրեց: [74] Հենց որ իշխանութեան տիրացավ, նա հրավիրեց Դանելիսի որդուն և պատվեց պրոտոսպաթարի աստիճանով, շատ սիրալիր վերաբերվեց նրան, չէ՞ որ նա իր հոգևոր եղբայրն էր: Երբ նրա զառամյալ մայրը ցանկութիւն և մեծ փափագ հայտնեց տեսնել կայսեր և պատկառելի հասակում մեծ պատվի արժանանալ (բարեպաշտ վանականը կանխագուշակել էր այդ բանը, և դրա համար նա Վասիլին օգտակար էր եղել և սիրալիր կերպով հյուրընկալել), կայսրը թույլ տվեց և նա առոք-փառք, մեծ շքա-

խմբով ու բազմաթիվ ծառաներով մայրաքաղաք եկավ: Քանի որ նա ի վիճակի չէր ո՛չ կառք նստել, ո՛չ ձի, ապա և լինելով շատ հարուստ ռոմերել էր փափկակեցուցության, պառկեց ղեսպակի վրա և հրամայեց իր ստրուկներին երեք հարյուր¹⁴³ ընտիր, թիկնեղ երիտասարդների, որ տասական հոգի փոխնփոխ կրեն իր ղեսպակը: Այդ կերպ նա կտրեց Պելոպոնեսից մինչև թագավորանիստ քաղաքն ընկած տարածությունը: Կայսրը նրա պատվին Մագնավրայում փառավոր և մեծ ընդունելություն կազմակերպեց, այն կարգով, ինչ հոռեական կայսրերը սովորաբար ընդունում էին օտար պիտուության մեծ և հռչակավոր առաջնորդներին: Նա իր հետ թանկարժեք նվերներ էր բերել, որոնց նմանը օտար թագավորներից գրեթե և ոչ մեկը մինչ այդ չէր բերել հոռեականների կայսեր: Հինգ հարյուր ստրուկ, այդ թվում՝ հարյուր գեղազեմ ներքինիներ: Այդ մեծահարուստ զառամյալ կինը, ըստ երևույթին, գիտեր, որ արքունիքում ավելի շատ ներքինի է լինում, քան ամառ ժամանակ ուխտարների փարախում՝ ճանճեր: Նա նրանց նախօրոք տեղավորեց [արքունիքում] այն նպատակով, որպեսզի, եթե երբևիցե պալատ պա, նրանք որպես իր նախկին ծառաները, սպասարկեն իրեն: Կային և հարյուր կին սկիաստրիա¹⁴⁹, հարյուր սիդոնական¹⁵⁰ երգիչներանգ գործվածքներ, որ շատերն այժմ իրենց անգիտությունից արգելադրելով անունը կոչում են սենդես, հարյուր լինոմալոտարիա¹⁵¹ (վատ չէ նրանց ժողովրդական հորջորջումը տալ), կտավե երկու հարյուր բարակ ամալիա և այլն, որոնք սարդի ոստայնից էլ բարակ էին, և յուրաքանչյուրը կարելի էր տեղավորել եղեգե խողովակի մեջ, սրանք էլ հարյուր հատ, ապա նաև մեծ քանակությամբ արծաթե և ոսկե զանազան սպասներ: |75| Նա ուղարկության արժանացավ, փառավոր հյուրընկալվեց՝ իր պատկառելիության և ազնվական ծագմանը պատշաճող ձևով, արժանացավ կայսերամայր կոչվելու [պատվին], մասնակից դարձավ կայսերական բազում ընդունելությունների և պատիվների, ուրախություն և բերկրանք ըմբռնեց, լիացավ ստացած փոխհատուցմամբ և խոստովանեց, որ դա շատ ավելին էր, քան իր տվածը: Այդ էր պատճառը, որ նա մեծահոգաբար իր նվերների վրա ավելացրեց Պելոպոնեսի ոչ փոքր մասը, որ իր կալվածն էր, և առատաձեռն ձևով այն նվիրեց իր որդուն, այն է՝ կայսեր: Որոշ ժամանակ նա այդ մեծ քաղաքում մնաց՝ վայելելով և ըմբռնելով, և ապա վերադարձավ իր հայրենի երկիրը: Նա կարծես այդ շրջանների տիրուհին էր և այսուհետև տեղում արժանացավ շատ ավելի մեծ պատիվների: Նա վերադարձավ այն ձևով, ինչ ձևով գնաց¹⁵²: |76| Այդ ժամանակներում էր, որ սկրո-

վեց կառուցումը այս հիանալի և գեղատեսիլ տաճարի, որը մենք նոր բազիլիկ եկեղեցի¹⁵³ ենք անվանում և նվիրված է մեր փրկիչ Հիսուս Քրիստոսին, հրեշտակապետ Միքայելին և Եղիա Թեսբացուն: Այդ կինը վերջրեց եկեղեցու հատակի շափերը, գործել տվեց և ուղարկեց հսկայական և զարմանահրաշ դորգեր, որոնք մեղ մտա կոչվում են ապոտեա էվքես¹⁵⁴, որոնցով պետք էր ամբողջ հատակը ծածկվեր, հատակ, որ զանազան թանկագին քարերով էր պատրաստված, խճանկարների ձևով իրար հարմարեցված և կողք կողքի դրված, որոնք դրսևորում էին սիրամարգերի երփներանգությունն ու գեղեցկությունը: Բացի այդ, նա ամեն տարի, քանի կայսրը կենդանի էր, նվերներ էր ուղարկում իր ստացածից ոչ պակաս: Այդ կինը երկար ապրեց, կայսեր մահից հետո էլ: Դեռ կենդանի էր մարգարե վանականը¹⁵⁵, որն ասաց, թե իրեն երկու տարվա կյանք է մնացել, այդ առիթով նա ցանկություն հայտնեց գնալ և տեսնել նաև կայսեր որդուն՝ Լևոնին, որն արդեն ինքնակալական իշխանություն էր ստացել: Եվ ահա նա նույն ձևով ընտիր պատանիների կրած ղեսպակի վրա շատ հանգիստ, առանց որևէ դրժվարության, կտրեց այնքան երկար ճանապարհ, տեսավ ամենամաստուն և հեղ Լևոն կայսեր, նրան էլ նվիրեց հոյակապ ընծաներ, իր կայքի ժառանգորդը նշանակեց (իր՝ Գանելիսի որդի Հովհաննեսն արդեն վախճանված էր) և խնդրեց կայսերական ներկայացուցիչ ուղարկվի՝ իր ունեցվածքն արձանագրելու և ընդունելու համար, որից հետո բռնեց վերադարձի ճանապարհը, ղեպի իրեն սնուցած հայրենի հողը, խնդրելով բարի կայսեր, որ այդ հողին հանձնվի իր հողեղեն մարմինը: Տեղ հասնելով, նա փոքր անց վախճանվեց: |77| Զառամյալ կնոջ ցանկության և կտակի կամակատար նշանակված պրոտոսպաթար Զենոբիոսը տեղ հասնելով, նավպակտոսի բերդը, կնոջ ազգական Գանելից իմացավ նրա մյուս աշխարհ փոխվելու մասին: Նրա թողած կտակի պատճենը ձեռքին՝ նա մտավ Գանելիսի տունը, ամեն ինչ տնօրինեց համաձայն այդ կնոջ ցանկության և թողած կտակի: Նա գտավ հնչուն բազում ոսկի, ինչպես և այլ կարողություն՝ արծաթեղեն, ոսկեղեն, հանդերձներ, սպասներ, ստրուկներ և անասուններ: այդ բոլորը մասնավոր մի մարդու համար անշափ մեծ հարստություն էր, ավելի ճիշտ թագավորական սեփականության քիչ դիջող: Այն պատճառով, որ նրա ստրուկներն անթիվ անհամար էին, կայսերական հրամանի համաձայն նրանց մի մասը՝ երեք հազար մարմին, կանգորարդիայի բանակաթեմն ուղարկվեց, ազատ գաղթականության¹⁵⁶: Մնացած կալվածները, դրամն ու ստրուկները բաժանվեցին՝ համաձայն նրա կտակի. կայսեր, այն է՝

նրա ժառանգին, որպէս սեփական ժառանգութիւն հասաւ ի միջի այլոց ութսուն պրոաստրոն:

Ժամանակագրական տեսակետից այդ բոլորը տեղի ունեցան շատ ավելի առաջ, քան շարադրածս պատմական իրադարձութիւնները, մասամբ էլ բավական ժամանակ անց: Ծիշտ է, տվյալ պատմութեան համար այդ մասին գրելն այնքան էլ հրատապ չէր, բայց ի հարգանս այդ զառամյալ կնոջ, ապա և նրա հարստութիւնը, ազնվազարմութիւնն ու պատկանելիութիւնը ցույց տալու նպատակով, շեղման կարգով թող այստեղ արձանագրված լինի:

78. Քրիստոսասեր կայսր Վասիլը պատերազմական գործողութիւններէ ընդմիջումներով (պատերազմներ, որոնց նա ինչպես ազոնոթետ¹⁵⁷ անհրաժեշտ ընթացքն էր տալիս՝ իր ենթակաների միջոցով), մեծ հոգատարութեամբ առատ միջոցներ էր հատկացնում ու տրամադրում՝ վերականգնելու սուրբ և աստվածային բազմաթիվ տաճարներ, որոնք անցյալում երկրաշարժերի ժամանակ ճեղքեր էին ստացել, ճեղքեր, որոնք սպառնում էին կործանել դրանց, կամ էլ ամբողջութեամբ փլվել էին: Նա ոչ միայն ամրացնում էր [տաճարները], պետք եղած շինարարութեամբ վերականգնում խարխլված մասերը, ոչ միայն կանխում էր փլուզումները, այլև գեղեցկութիւն էր հաղորդում նրանց և նախկին կատարելութիւնը և նորաշինի տեսք: Խոսնք ամեն մեկի մասին առանձին¹⁵⁸:

79. Աստծո մեծ իմաստութեան անունը կրող հռչակավոր և աստվածային տաճարի արևմտյան, մեծ և երկինք խոյացող խորանը մեծ ճեղք էր ստացել, և երկուդ կար, որ շուտով փուլ կգա: Կայսրը փորձառու վարպետների օգնութեամբ ամրացրեց այն ու նորոգեց, ապահով և հուսալի դարձրեց: Նա այդ խորանի վրա աստվածամոր կերպարը նկարեց՝ անսերմ հղութեամբ ծնված որդուն ձեռքերին, իսկ նրանց երկու կողմում՝ զլխավոր առաքյալներ Պետրոսին և Պողոսին: Նա միջոցներ հատկացրեց և ջանասիրորեն վերացրեց տաճարի մնացած խարխուլ մասերը: Նա ոչ միայն վերանորոգեց խարխուլ պատերը, այլև սեփական նվիրատվութիւններով ավելացրեց նրա նվազած եկամուտները. պակասում էր յուղը, և վտանգ կար, որ կհանգչեն սուրբ կանթեղները, դրա առաջն առնելու համար կայսրը նվիրաբերեց Մանտեա կոչվող հսկայական կալվածք և մեկընդմիջտ ապահովեց կանթեղների լույսը: Այս սրբազան տաճարի սպասավորներին նա ապահովեց առատ պարենով՝ նշված կալվածի հարուստ եկամտից, որով նա նրանց սպասավորութիւնը դարձրեց անպակաս ու մշտական:

80. Նա հենապատերով ամրացրեց նաև Սուրբ Առաքելոց վեհաշուք և մեծ տաճարը, որ խարխլվել էր և վաղեմի շքեղութիւնից զրկվել. ճեղքեր ստացած մասերը վերանորոգեց, ժամանակի ընթացքում ձեռք բերած կնճիռները հարթեց և նախկին շուքը տվեց ու նորակերտ դարձրեց: Նա վերաշինեց նաև փուլ եկած, անցյալի շքեղութիւնից զրկված Պեգեի Աստվածամոր սուրբ տաճարը և նախկինից ավելի գեղեցիկ դարձրեց այն: Նա ի հիմանց վերակառուցեց և նախկինից ավելի ամուր դարձրեց նաև Աստվածածնի մի այլ տաճար, Սիգմա կոչվողը, որ ամբողջութեամբ ավերակ էր դարձել: Նա ի հիմանց վերաշինեց Ավրիլիանեում գտնվող Ստեփանոս նախակալի հիմնահատակ կործանված տաճարը: Մկրտչի, այն է՝ Հովհաննես Կարապետի, Ստրովիլեայում և Մակեդոնիենեում գտնվող [երկու] սուրբ վկայարաններից մեկը ի հիմանց վերաշինեց, իսկ մյուսի՝ հիմնական մասը: Բացի այդ, նա հին ավերակներից մաքրեց և նորոգեց Փիլիպպոս առաքյալի և նրանից արևմուտք գտնվող Ղուկաս ավետարանչի սրբարանները: |81| Պատշաճ ուշադրութեան արժանացրեց և ամբողջովին վերանորոգեց Մովսէս մարտիրոսի մեծ վկայարանը, որը բազմաթիվ ճեղքեր էր ստացել. նրա ավագ խորանը հիմնահատակ քանդվել էր, ավերելով և սուրբ սեղանը. նա անհրաժեշտ հոգատարութիւն ցուցաբերեց և կատարելապես ոտքի կանգնեցրեց այն: Նաև նրան կից, արևմտյան կողմում գտնվող Անդրեաս նախակոչ առաքյալի տաճարը, որը ծայրահեղ անուշադրութեան մատնվելով՝ ճեղքեր էր ստացել: Հիմքից վերականգնեց և սուրբ Ռոմանոսի սուրբ տաճարը, որը նույնպես փուլ էր եկել: Դետերոնում գտնվող սուրբ Աննայի և Քրիստոսի վկա Դեմետրիոսի [տաճարները] նորակերտ դարձրեց ու շքեղ: Տեսնելով, որ Ռավդոսի աստվածամոր տաճարին կից գտնվող էմիլիանոս վկայի [տաճարը], շղիմանալով ժամանակի բեռին, ավերակ էր դարձել, նորոգեց՝ երկու կողմից հենապատերով ամրացնելով: |82| Նազարիոս վկայի սուրբ վկայարանը, որ վաղուց կառուցված լինելով ոչ միայն փուլ էր եկել, այլ նրա հետքն անգամ չէր մնացել, վերստին կառուցեց, և այն իր շքեղութեամբ ու գեղեցկութեամբ շատ էր գերազանցում նախկինը: Դոմնիոսի սյունաշարքեր կոչվող վայրում նա վերանորոգեց և վեհաշուք դարձրեց Քրիստոսի՝ մեր աստծո սուրբ Հարութեան տաճարը, ապա և վկա Անաստասիայի գեղեցիկ տաճարը, նրա փայտե ծածկը փոխարինեց քարե ծածկով և հիանալի կերպով պերճազարդեց: Տեսնելով, որ մեծ վկա Պլատոնի տաճարի ծածկը նույնպես վնասվել է, նորը կառուցեց, վկայարանն ամրացրեց անհրաժեշտ հենապատերով: Բարեհաղթ վկաներ Հես-

պերիոսի և Զոսի սուրբ վկայարանին, որը գրեթե հողին էր հավասարվել, նախկին տեսքը տվեց. նորոգեց և Հեպտասկալոնում¹⁵⁹ գտնվող Ակակիրոս վկայի սուրբ տաճարը, որ համարյա թե խարխուլ էր և փրվելու վրա. նա ամեն տեսակի հենապատերով ապահովեց այն, նրա փլուզման առաջն առավ և ոտքի կանգնեցրեց: Պետրիոնում գտնվող Եղիա մարգարեի տաճարը, որը կարծես հողին ավանդելու վրա էր, նա ամրացրեց, շքեղ կառույց դարձրեց, իսկ նրա շրջակայքում գտնվող ճնշող, խղճուկ տները քանդեց և ազատեց տաճարը դրանց հարևանությունից:

83. Բայց ինչու՞ ենք կանգ առնում նրա գործունեության մանրուքների վրա (թեև դրանք մեծագործություններ են) և չենք խոսում նրա մեծ ու զարմանահրաշ գլուխգործոցի մասին, որին նա անձնապես լծվեց և իր ձեռքով կառուցեց արքունիքի բակում¹⁶⁰: Այս մեկը միայն բավարար ապացույց է նրա՝ առ աստված տածած ակնածանքի, նրա մտահղացումների վեհությունն ու զարմանալիության մասին: Կարծես ցանկանալով փոխհատույց լինել իրենց բարեհաճության համար տեր Քրիստոսին, հրեշտակապետ Գաբրիելին և նախանձավոր Եղիա Թեսբացուն, ով իր մորը մարգարեացավ որդու թագավորական [գահին] բարձրանալու մասին, ահա նրանց անվան և հիշատակի հավերժացման, ինչպես և աստվածածնի և առաջին քահանայապետ Նիկողայոսի սուրբ և գեղեցիկ տաճարը կառուցեց¹⁶¹, որի մեջ զուգորդվեցին արվեստն ու պերճանքը, ջերմ հավատքն ու մեծ ակնածանքը. ամեն տեղից գեղեցկագույն իրերը նրա շինարարության վրա օգտագործվեցին, և համոզված եմ, որ այդ մասին լսելը քիչ է, սեփական աչքով պետք է տեսնել: Մարգարիտներով, ոսկով ու արծաթով, երփներանգ մարմարիտներով, խճանկարներով, մետաքսով հարսի նման պճնված տաճարը նա ընծայաբերեց փեսա Քրիստոսին: [84] Տաճարի առաստաղը, որ հինգ կիսագնդերից էր կազմված, պսպղում է ոսկուց, սրբապատկերների գեղեցկությունը կայծկլտում է աստղերի նման: Մածիկ պղնձն է, որ ոսկու տպավորություն է թողնում: Աջ ու ձախ պատերը պերճազարդված են թանկարժեք, գույնզգույն մարմարիտներով, տաճարի ավագ խորանը ոսկով, արծաթով, թանկագին քարերով ու մարգարիտներով է զարդարված ու պաճուճված: Բնմի վանդակապատը, նրա սյունաշարը և վերևում եղածը, որ քիվի տպավորություն է թողնում, ապա նաև ներսի նստարաններն ու նրանց առջևի աստիճանները, բոլորը ոսկեջրած արծաթից են, պատվական քարերով՝ մարգարիտներով ազուցված: Ամբողջ հատակը փառահեղ կերպով ծածկված է մետաքսյա գործ-

վածքներով կամ սիդոնյան գորգերով: Ամեն ինչ պերճազարդվեց ու պաճուճվեց. հատակի մարմարյա տախտակները և դրանք պարփակող խճանկար գոտիները աչքի են ընկնում իրենց երփներանգությամբ և հիանալի ներդաշնակությամբ: Ամեն ինչ պսպղում է արտակարգ գեղեցկությամբ: Կայսրը տաճարին հատկացրեց բազմաթիվ երգասացներ, մեծ եկամուտներ նշանակեց, կարգադրելով սրբարանի հոգևոր հովիվներին ծախսել արդար և առատաձեռն: Նման գործերում ցուցաբերած առատաձեռնությամբ նա գերազանցեց իր բոլոր նախորդներին:

85. Կարճ ասած, ահա ներբուստ այսպիսին է տաճարը, եթե հնարավոր է, իհարկե, մի քանի խոսքով ներկայացնել դիտողներին այսպիսի ապշեցնող գլուխգործոցը: Իսկ ինչպիսի՞ն էր նա դասից: Արևմուտյան կողմում, տաճարի արտաքին գավթում, երկու շատրվան կա, մեկը՝ հարավային կողմում, մյուսը՝ հյուսիսային, արվեստի մեծագործություններ, նյութի փայլ և ճարտարապետի հմտություն: Հարավայինը կառուցված է եգիպտական քարից, որին մենք սովորաբար հռոմեական ենք անվանում: Նրա շուրջը կարելի է տեսնել դրակոններ՝ քանդակագործական գերազանց աշխատանք: Նրա մեջտեղում բարձրանում է կոնաձև, ծակոտկեն, պարուրաձև մի սյուն, որի շուրջը կարծես պար են բռնել սպիտակ, սնամեջ փոքր սյուներ, որոնք ծածկված են պսակով: Այդ սյուների վերևից հորդառատ ջուրը հոսում է ավազանի մեջ: Հյուսիսային կողմում գտնվողը կառուցված է սագարիոս կոչվող քարից, որը ոմանք օստրիտես են անվանում: Նրա հատակի մեջտեղում նույնպես ծակոտկեն, պարուրաձև սյուն է բարձրանում՝ սպիտակ քարից պատրաստված: Ավազանի [սյուների] պսակի շուրջը վարպետը պղնձն աքաղաղներ, նոխազներ և խոյեր սարքեց, որոնց բերանից ինչ-որ խողովակի միջով ջուրը հոսում է ավազանի մեջ: Այնտեղ կարելի է տեսնել նաև դավաթներ, որոնց հատակից այն ժամանակ գինի էր բխում, ի հագեցումն անցորդաց: [86] Սրբարանի դռնից դուրս սկիզբ է առնում երկար, գլանաձև մի սյունաշար, որի առաստաղը զարդարված է մարտիրոսների սխրանքներն ու մաքառումը ներկայացնող պատկերներով, մի բան, որ աչքը է շոյում, հոգիդ աստվակայացնող դռներից դուրս գալով, եթե թեքվես դեպի արևելք, կհանդիպես հյուսիսայինի երկարությամբ և լայնությամբ մի այլ վազքուղի¹⁶², որը նույնպես ձգվում է մինչև թագավորական բակը¹⁶³. այնտեղ սովորաբար կայսրերը և երևելի մարդկանց որդիները, ձիերի վրա նստած,

գնդակ էին խաղում: Երանելի կայսրն անցյալում այդ բակում գտնվող տները դնեց, հիմնահատակ քանդեց, տարածությունը մաքրեց և բակի ծովահայաց կողմում գեղեցիկ տներ կառուցեց, որոնք հատկացրեց վերոհիշյալ տաճարին, որպես գանձարան և շտեմարան: Բակում գտնվող տները (բակ, որն անցյալում կայսրերն օգտագործում էին մարմնամարզական նպատակներով) աստժո տաճարի կառուցման աշխատանքներին խանգարում էին, այդ էր պատճառը, որ ստիպված գնեցին և քանդեցին: Երկու սյունաշարերի միջև, տաճարի արևելյան կողմում գտնվող տարածության վրա, նույնպես նոր Եղեմից արևելք, կայսրը պարտեզ տնկեց՝ բազմատեսակ տունկերով լի և հորդառատ ջրով ապահովված: Մենք նրա դիրքի պատճառով սովորաբար Միջնապարտեզ ենք անվանում այն:

Բայց այդ մասին ասվածը բավական է, թե չէ մեզ անճաշակության մեջ կմեղադրեն: |87| Անցնենք չախուսեր, գեղեցիկի սիրահար ինքնակալի մնացած գործերին: Նա կայսրերից ո՞ր մեկին չգերազանցեց իր մեծածախս ու շքեղ շինարարությամբ, նոր ձևերի օգտագործմամբ, ամեն մի գարմանահարաչ գործում հանդես բերած տաղանդով: Նա գերազանցեց նրանց ու միայն աչք շոյող, գեղեցիկ, մեծածախս տաճարների շինարարությամբ, այլև թագավորական հոյակապ կացարանների, որտեղ զուգորդված էին թանկագինը գեղեցիկի հետ, գեղեցիկի հետ՝ անշափ օգտակարն ու հրաշագեղը: Այն պատճառով, որ ոչ բոլորին է վիճակված ականատես լինելու նման գեղեցկության, իսկ այդ մասին միայն ականատեսը կարող է լիակատար պատկերացում ունենալ, ստիպված եմ գրավոր ներկայացնել, որպեսզի ըստ արժանվուն հիանան նրանց արարչի վրա, և որպեսզի արքունի գանձապետները այդ մասին որոշակի գաղափար ունենան: Պալատի հենց արևելյան կողմում կառուցված է Եղիա Թեաբացու տաճարը, որը ոչ միայն ներսից է շքեղ ու գեղեցիկ, այլև արտաքուստ: Առաստաղը առատ ոսկուց պսպղում էր, այն ամբողջությամբ ծածկված էր խճանկարներով, ժամանակի ընթացքում հորդառատ անձրևներից, ձյունից ու բքից այդ հրաշագեղությունն զգալի չափով տուժել է: Այս տաճարին կից նա կառուցեց բազմաշարչար և ամենահամբերող վկա Կղեմեսին նվիրված աղոթարանը, որտեղ ամփոփեց նրա գանգը և այլ բազում մարտիրոսների սուրբ մասունքները, որոնցից ինքը [կայսրը] և նրանից հետո եկողները ստանում են հոգու ու մարմնի կորուստ: Գրանց կից է գտնվում նրա կառուցած՝ մեր փրկչին և աստծուն նվիրված աղոթատունը, որի շքեղությանն ու հիասթափանշությանը ականատես չեղողները չեն հավա-

տա, որ այնքան շատ արծաթ, ոսկի, թանկագին քարեր ու բազում մարգարիտներ ևն նրա հարդարման վրա ծախսվել: Բովանդակ հատակը զրվագված պինդ արծաթից է պատրաստված՝ էնկավսիտով¹⁶⁴. այստեղ աչքի է զարնում ոսկերիչների վարպետությունը: Աջ և ձախ պատերի վրա նույնպես առատորեն է օգտագործված արծաթը՝ ոսկով ու զանազան թանկագին քարերով և պսպղուն մարգարիտներով պաճուճված: Այս սրբազան տան ավագ խորանը բաժանող վանդակապատը, աստված իմ¹⁶⁵, ինչքան հարստություն էր¹⁶⁶ պարունակում. սյուներն ու նրանց խարխուլները ամբողջությամբ արծաթից են, իսկ նրանց վրայից ձգվող արխտրավը՝ ամբողջությամբ մաքուր ոսկուց, հնդկական ողջ հարստությամբ ողողված: Այստեղ, բազմաթիվ տեղերում Տիրոջ՝ աստված-մարդու կերպարն է դրոշմված խիմեսիսի¹⁶⁷ եղանակով: Ես անկարող եմ պատմելու, թե ավագ խորանում ինչ գեղեցկություն, սուրբ [սպասեղեն], գանձ է պարփակված. եթե նա աղիտուն է, ապա և խոսքի համար էլ արատուն է¹⁶⁸: Շարունակելն անիմաստ է, նախընտրելի է լռել: Ահա սրանք են պալատի այսպես ասած արևելյան գեղեցկությունները, որոնց ծնունդ ավողը երանելի կայսր Վասիլի ջերմ հավատքն էր [առ աստված]:

88. Շինարարություն կատարվեց այլ վայրերում ևս. կառուցվեց սուրբ քարոզիչ Պողոսի սրբազան աղոթարանը, որի արարիչը նույն մարդն է, նրա առատաձեռնությունը: Սրա հատակի վրա ևս արծաթ է օգտագործված, արծաթով են պարփակված հատակի մարմարյա շրջանակները: Իր ճոխությունը և շքեղությունը նա ամենևին չի զիջում մյուս կառույցներին: Ապա և գլխավոր առաքյալ Պետրոսին նվիրված սուրբ տաճարը, որ նա կառուցեց Մարկիանոսի սյունաշարի ծայրում, կարծես ծայրագույն աշտարակ լիներ. նրան միացվեց և հրեշտակապետի աղոթարանը: Հենց նրա վերևում է գտնվում աստվածամոր տաճարը: Նա ինչպիսի՞ գեղեցկություն ու արտակարգ շքեղություն տվեց նրան, և կգտնվի՞ արդյոք մեկը, որ գիտնի [տաճարը], շոյվի նրա աչքը, բերկրանքով ու բավականությամբ շցվի նրա հոգին:

89. Վասիլ կայսեր հենց արքունիքում կառուցած [շենքերը], որոնք պալատների պալատներ¹⁶⁹ էին, անզուգական գործեր, ավելի հմուտ պատմողի, ավելի կատարյալ գրողի կարոտն են զգում: Այս նորաշեն շենքը, որ Կենուրգիոն է կոչվում և ի հիմանց նա կառուցեց, ո՞ր մի գիտողին չի ապշեցնի: Այն իր վրա է կրում շարքի կանգնած տասնվեց սյուն, որոնցից ութը թեառական քարից են պատրաստված՝ կանաչ գույնի, վեցը՝ օնիքս կոչվող քարից, որոնց քանդակագործը

զարգարեց գեղեցիկ բազմաթիւ քանդակներով՝ որթատունկ, զանազան կենդանիների կերպարներ: Մնացած երկու սյուները, թեև նրանք էլ օնիրսից էին պատրաստված, բայց քանդակագործները նրանց այլ ձև տվեցին, առուակոսներով վերացրին մակերեսի հարթությունը. վարպետը ցանկացավ զանազանություն մտցնել, բազմազանության մեջ տեսնելով բարեձևն ու գեղեցիկը: Ենթն ամբողջությամբ, սյուների վերևից սկսած մինչև առաստաղը, և արևելյան կիսագունդը զարգարվեց գեղեցիկ խճանկարներով: Ամենից առաջ պատկերված էր մեծագործության արարիչը, մարտակից զորավարների շրջապատում, որոնք որպես նվերներ բերում են նրան իր գրաված քաղաքների [նկարները]: Դրանից վերև, առաստաղի վրա, պատկերված են կայսեր հերակլյան սխարանները, հպատակների համար կատարած հոգնաջան աշխատանքը, ուղմի դաշտում ցուցաբերած քաջագործությունները և աստծո պարգևած հաղթանակները: Ներքևում, կարծես աստղերից պայծառացած երկնքի տակ, գտնվում է նույն ինքնակալի կողմից վարպետորեն կառուցված գեղեցիկ ու ճոխ, բազմաձևությամբ աչքի ընկնող ննջասենյակը, որն իր հիասքանչությամբ գրեթե անմրցելի է: Հատակի հենց մեջտեղում փայլուն խճաքարերով վարպետորեն պատկերված է մարտական թուշուն սիրամարգը, որն առնված է կարիական լավ հրդեհված քարից պատրաստված շրջանակի մեջ, որտեղից նույն քարից պատրաստված ճառագայթներ ճաճանչվում են զեպի մի այլ, աճելի մեծ շրջանակ: Այս [շրջանակից] դուրս գտնվող [հատակի] քառակուսի տարածությունը ծածկված է թետալական քարով, որ կանաչ գույն ունի, ստեղծելով աւվակի կամ գետի տպավորություն: [Հատակի] շրջանակներում գույնզգույն և նուրբ խճաքարերից շրջա արծիվ է պատկերված, որոնք այնքան բնական են, որ կարծես կենդանի են և ճարելու պատրաստ: Յուրաքանչյուր պատը ծածկված է ապակե բազմերանգ տախտակներով՝ ստեղծելով ծաղիկների տպավորություն: Սրանց վերևում գտնվում է ոսկով պաճուճված ծաղկազարդ [գետի], որը պատերի վրա բաժանող գիծ է քաշում: Սրան հաջորդում է մի այլ շքեղություն՝ ոսկե խճաքարերով պատրաստված մի պատկեր, գահի վրա բազմած մեծագործության արարիչ ինքնակալը և նրա կին Եվդոկիան՝ թագավորական հանդերձներ հագած և թագերը կապած: Նրանց զավակները, կարծես պսպղուն աստղեր, պատկերված են գահիճի շուրջը, նույնպես թագավորական հանդերձներ հագած և թագերով զարդարված: Որդիները պատկերված են աստծո տպավորանները բովանդակող գրքերը ձեռքին, պատվիրաններ, որոնց հիման վրա էին դաստիարակ-

վել. դուստրերը պատկերված են նույնպես աստվածային օրենքները բովանդակող ինչ-որ գրքեր բռնած: Վարպետը հավանաբար ուզում էր ցույց տալ, որ ոչ միայն որդիները, այլև դուստրերը իրազեկ են սուրբ գրոց, որ անմասն չեն աստվածային իմաստություն: Թեպետև նրանց հայրը, կյանքի դժվարին պայմանների բերումով, շկարողացավ ժամանակին պետք եղած կրթությունն ստանալ, բայց և այնպես նա իր երեսաներին մասնակից դարձրեց իմաստության: Նա այդ բանն ուզեց ընդգծել ոչ միայն պատմության բերանով, այլև դիտողներին ցույց տալ նկարված, ոչ սոսկ պատմական երկերում շարադրված: Այս շքեղությունը պատկերված է շրջա պատերի վրա՝ մինչև առաստաղը: Այս ննջասենյակի առաստաղը թաղակապ չէ, այլ հարթ՝ պատերի վրա նստած: Նա պսպղուն է, ամբողջությամբ ոսկով պաճուճված: Մեջտեղում կանաչ ապակուց պատրաստված հաղթական խաչն է պատկերված, որի շուրջը կարելի է տեսնել երկնքի աստղերի պես պսպղացող երանելի կայսեր, նրա բուրբ երեսաներին և կողակցին՝ ձեռքերը զեպի աստված և կենարար խաչի նշանը մեկնած, առանց խոսքի ասելով, թե այս հաղթական նշանով է, որ մեր թագավորության օրերում կատարվեց և իրականացավ ամեն մի բարի և աստվածահաճո գործ: Այնտեղ գրված կա նաև աստծուն ուղղված գոհանամ՝ ծնողների կողմից զավակների համար ասված, ինչպես և զավակների կողմից՝ ծնողների համար: Ծնողների կողմից ասվածը բառացի հետևյալն է. «Գոհանամ զքեզ, աստված, անսահման բարի, թագավոր թագավորաց, որ արժանացրիր մեզ ունենալու քո հրաշալիքների վեհությունը շնորհապարտ զավակներ: Պահպանիր դու նրանց, կամքով քո. թող նրանցից ոչ ոք չընդվի պատվիրաններից քո, որպեսզի այդ բանում էլ շնորհակալ լինենք բարությունը քո»: Իսկ զավակների գոհանամը հետևյալն է. «Գոհանամք զքեզ, Բանն աստուծո, որ դավթական շքավորությունից բարձրացրիր մեր հորը և օծեցիր նրան օծմամբ քո սուրբ հոգու: Պահպանիր նրան ձեռամբ քո և մորը մեր, արժանացնելով նրանց և մեզ քո թագավորությունը երկնային»: Ահա այսքան ննջասենյակի արվեստի հիասքանչ գործերի մասին:

90. Նույն ձեռքի և մտքի գործ է և Մարկիանոսի սյունաշարերում գտնվող վիթխարի տրիկլինը, որ կոչվում է նաև Պենտակուբուկլոն և աչքի է ընկնում իր արտակարգ գեղեցկությամբ ու շքեղությամբ: Նրա մոտ է գտնվում և վերևում հիշատակված օղազնաց Պողոսի շքեղ աղոթարանը, որին միանում է ամենախմաստուն Լեոնի կառուցած Վարվառա վկայի [աղոթարանը]: Ապա նաև թագավորական մյուս կացա-

րանները, որոնք գտնվում են խրիստոսիկլիսից արևելք, մի փոքր բարձրադիր տեղում, Նոր եկեղեցուց արևմուտք և բարձր խոյանալու պատճառով Արծիվ անունն ստացան: Այս բոլորը, ապա և այստեղ գտնվող աստվածածնի գեղեցիկ, անշափ գողտրիկ աղոթարանը նույն կայսեր գործերն են: Շինարարության վրա առատորեն օգտագործված թանկագին նյութերը, ապա և նոր ձևերն ու վեհությունը ընդգծում են այդ այրի մեծահոգությունն ու դեպի գեղեցիկն ունեցած սերը: Կայսրը խորեզմն¹⁷⁰ էր ու արարիչը նաև սրանցից արևմուտք գտնվող բրգաձև բնակարանների, ինչպես և աստծո և Բանի մոր մի այլ աղոթարանի, որոնք իրենց անսովոր և նորաձև կառուցվածքով շատ են գերազանցում այլ շինությունների: Նրանցից ցած, Մոնոթիրոն կոչվող մուտքի մոտ գտնվող Հովհան Աստվածաբանի շատ գողտրիկ աղոթարանը, ինչպես և այնտեղ սկիզբ առնող բարձր, արևոտ, մարմարյա հատակով սյունաշարը, որ ձգվում է մինչև Փարոսը¹⁷¹, նույն կայսրը կառուցեց, ինչպես և նրա արևելյան կողմում գտնվող ամրակուռ շենքերը, որոնցից մեկը գանձատունն է, իսկ մյուսը վեստիարիոնի¹⁷² դեր է խաղում: Նրանք շատ հաջող զուգակցում են գեղեցիկն ապահովի հետ: Հիասրբանչ, լայնատարած ու հոյակապ պալատական բաղանիքի շնորհիվ կառուցողն էլ նա էր, բաղանիքի, որ միաժամանակ և՛ գեղեցիկ գործ էր, և՛ ծառայում էր հաճույքի, մարմնական ապաքինման ու հանգստի: Այն գտնվում է Ֆիալե¹⁷³ կոչվողից վերև, իսկ վերջինս իր անունը պարտական է նախկինում այստեղ կանգնած վենետիկների «կողմի» բարեֆիալեին: Մյուս «կողմի» Ֆիալեն, ես նկատի ունեմ պրասինոսների, գտնվում էր արքունիքի գավթի արևելյան մասում, որը սուրբ տաճարի կառուցման առթիվ քանդվեց, որով վերջ տրվեց և այս վայրում տեղի ունեցող «կողմերի» գործունեության, ինչպես և այստեղ տեղի ունեցող միջոցառումներին:

91. Այս բոլորից բացի, նույն ազնիվ կայսեր գործն են և Մանգանա¹⁷⁴ կոչվող թագավորական տունը, Նոր կոչվող տունը, որոնք նա կառուցեց հետևյալ նպատակով. նա չէր ուզում իր սեփական կարիքների համար, կամ ամեն տարի իր կազմակերպած ընդունելությունների վրա ծախսել պետական գումարները, որոնք գոյանում էին հպատակներից հավաքվող հարկերից: Նա չէր ուզում հրավիրյալներին սեղան տալ, ի հաշիվ ուրիշների թափած քրտինքի, դրա համար մտածեց այդ շենքերը կառուցել, որոնց հատկացրեց երկրագործությունից ստացվող զգալի եկամուտներ, և, այսպիսով, թագավորական խրախճանքը և՛ իր ժամանակ, և՛ իրենից հետո առմիշտ պետք է կայանար առատ և արդար

միջոցների հաշիվին: Նույն կայսրը Պեգե կոչվող վայրում գտնվող կայսերական պանդոկները և կացարանները ձևափոխելու նպատակով ի հիմանց կառուցեց. նրանց կից նա կառուցեց և գեղեցիկ տաճարներ, այդ թվում և սուրբ մարգարե Նղիայի սրբազան տաճարը, նրա հաջորդ և աշակերտ Նղիշնի, մեր առաջին բարեպաշտ կայսր Կոստանդին Մեծի, քառասուներկու նոր վիանների, ապա նաև երկու այլ աղոթատներ, կառուցված հանուն և ի փառս աստվածամոր: Հիերիայի պալատում նա կառուցեց նույն Նղիա մարգարեի սուրբ աղոթարանը, որը գեղեցկությամբ ու ոչնչով չի զիջում մյուսներից և ոչ մեկին:

92. Կայսերական կացարաններից բացի նման ձևափոխություններ և վերափոխություններ կատարվեցին մի հսկայական ջրամբարի վրա, որն անցյալում կառուցել էր քաղաքի հիմնադիր [Կոստանդին] կայսրը, իսկ Հերակլ կայսրը այն հողով էր լցրել ու ցամաքեցրել. նրա տեղում տնկվել էին ծառեր ու տունկեր: Խնդրո առարկա ջրամբարը նման էր կայսերական պալատների ներսում գտնվող ջրամբարին, Մագնավրայի առջևում եղողին, ինչպես և նրան, որ Հուստինիանոսի տրիկլիսի և էկթեսիսի միջև էր: Սրանք էլ [ժամանակին] լի էին ջրով, այնտեղ կայսրերի հաճույքի համար ձկներ էին բազմացվում, ինչպես և ձկնորսությամբ զբաղվելու, բայց [Հերակլ] կայսրը հող լցրեց դրանց մեջ և պարտեզներ տնկեց: Պատճառը Ստեփանոս մաթեմատիկոսն¹⁷⁵ էր, որ կայսեր ծննդյան առթիվ գուշակել էր, թե ջուրն է լինելու նրա մահվան պատճառը¹⁷⁶: Նույն այդ պատճառով պարտեզի վերածվեց և Հիերիայի ջրավազանը: Երանելի կայսր Վասիլը տեսնելով, որ տվյալ վայրն ունի պարտեզներ տնկելու բավարար հողատարածություններ, բայց զգում է խմելու ջրի պակաս, բազում աշխատող ձեռքերի օգնությամբ նախկին [ջրավազանի] մեջ լցված հողը դատարկեց, հող, որի վրա բույսեր էին աճում, և նախկին տեսքը տվեց, պարտեզի տեղ խոշոր և մըշտական ջրամբար ստեղծեց:

Պալատի շրջանում երանելի և բարեպաշտ կայսեր ջանասիրտորեն կատարածի մասին ահա այսքան: [93] Վերջացնելով պալատին նվիրված շարադրանքը, անցնենք թագավորանիստ քաղաքում և նրա շրջակայքում ինքնակալի ձեռնարկած սրբարանների կառուցման և վերակառուցման հարցին: Նա տեսնելով, որ կյանքի հոգսերից տառապող քաղաքային բիրտ ու կոպիտ ամբոխը իր ժամանակը Ծորոս¹⁷⁷ կոչվող հրապարակում է անցկացնում, իսկ մոտակայքում իր հողու ցավերն ապաքինող աղոթարան չկա, այդ հրապարակում ահա կառուցում է աստվածածնի սուրբ և հոյակապ տաճարը, որը մի կողմից պետք է

անձրևոտ եղանակների կամ սառնամանիքների ժամանակ ամբողջի համար ապաստարանի դեր խաղար, իսկ մյուս կողմից՝ հողու փրկության հաճելի նեցուկ և ապավեն: Կայսրը տեսնելով, որ խալկոպրատիայում¹⁷⁸ գտնվող փառավորչալ աստվածածնի մյուս սուրբ տաճարը՝ սրբազնագույն և սուրբ գերեզմանի [տաճարը], շատ է համեստ ու անպաճույճ, երկու կողմից լուսավոր խորաններ կառուցեց, գմբեթը բարձրացրեց, տաճարը լուսավորվեց ճաճանշափայլ լույսով: Հենց նա էր, որ մտածեց Տիրոս կոչվող տեղում գտնվող հրեշտակապետի սուրբ տաճարի մասին, մարդասիրաբար հողաց և օժանդակեց նրա շուրջն ապրող չքավորների մասին: Նա տաճարին փայլ տվեց, այժմյան ճոխությունը, նրա եկամուտներն ավելացրեց, սպասարկող անձնակազմը կարիքից ազատեց, բացի այդ նա առատ ողորմություն տվեց չքավորներին: Պուլքերիանեում գտնվող սուրբ վկա Լավրենտիոսի փուլ եկած հսկայական տաճարը վերականգնեց, շատ շքեղ տեսք տալով նրան: Քաղաքի շրջակայքում նա շուրջ հարյուր եկեղեցի կառուցեց, ապա և աղքատանոցներ, հյուրանոցներ, հիվանդանոցներ, ծերանոցներ և վանքեր, իսկ ավերվածներից շատերը վերանորոգեց:

94. Նա աստվածասիրաբար ու ջերմեռանդությամբ նման մեծագործություններ էր կատարում ոչ միայն քաղաքում: Նույն հոգատարությունը նա ցուցաբերում էր և քաղաքից դուրս: Նա վերականգնեց, հենապատերով ամրացրեց և պայծառացրեց նաև Հեբզոմոնում¹⁷⁹ գտնվող ավետարանիչ առաքյալ Հովհան Աստվածաբանի տաճարը, որ, չդիմանալով երկար ժամանակի բեռին, տուժել էր: Ապա և դրան մոտ գտնվող Կարապետի տաճարը, որ բազում տարիներ առաջ փուլ էր եկել, և տաճարի տեղում ավերակներ էին միայն մնացել: Նա մաքրեց ավերակների աղբն ու հողը և հոգատարությամբ շատ կարճ ժամանակամիջոցում հուշակավոր և մեծ տաճարներին չզիջող [եկեղեցի] կառուցեց: Հոնգրոնում գտնվող գլխավոր առաքյալի տաճարը մտնել հնարավոր չէր, որովհետև փլվելու վախ կար: Կայսրը քանդեց այն և ի հիմանց նորը կառուցեց՝ իր հավերժ և անջնջելի հիշատակի համար: Նա վերականգնեց և նախկինից էլ ավելի ճոխ դարձրեց Կալիստիկոս վկայի փլված, գետնին հավասարված տաճարը, որ Բաթիրոսոս գետի վրա գցված Հուստինիանոսի կամուրջների մոտ էր գտնվում: Ստենոն¹⁸⁰ կոչվող տեղում (ես նկատի ունեմ Նվքսիսյան պարանոցը) նա աստվածահաճությամբ ու աստվածասիրաբար սուրբ Փոկասի սրբազնագույն տաճարը կառուցեց, բարեպաշտ վանականների մի եղբայրություն հաստատեց այնտեղ, աստվածագումար մենաստան և հողիների բուժարան

դարձրեց, իսկ շրջանն էլ շինարարություններով և ագարակներով զարգարեց: Այս բոլորից բացի, նա Սոսթենիոսում վերստին կառուցեց նաև հրեշտակապետ Միքայելի սուրբ տաճարը, որ, ժամանակի բեռին չդիմանալով, խարխուլվել էր, բազմաթիվ ճեղքեր ստացել, արդեն փլվելու վրա էր և շատ անպաճույճ տեսք էր ընդունել: Կայսրը վերականգնեց այն, տվեց նախկին կատարելությունը և ամեն տեսակի շքեղություն: Այսպես հոգատար էր երանելի կայսր Վասիլը սուրբ տաճարների վերականգնման հարցերում, և հենց այստեղ է, որ ամենից առաջ երևան է գալիս մարդու՝ առ աստված տաժած սերր:

95. Գիտենալով, որ աստծուն ամենից ավելի հաճույք է պատճառում հողիների փրկությունը, որ անարգից պատվականը հանողը Քրիստոսի բերան է համարվում¹⁸¹, այդ առաքելական գործում էլ նա չզատեց և շանգոսնեց: Նա ամենից առաջ համոզեց քրիստոնեությունն ընդունել հրեաների անհավատ և քարսիրտ ժողովրդին¹⁸²: Նա հրամայեց, որ իրենց դավանանքի հավատամբով ներկայանան բանավեճի և կամ ցույց տան իրենց դավանանքի ճշմարիտ լինելու մասին զորեղ և անհակաճառելի փաստերը, կամ համաձայնվեն, որ օրենքի և մարգարեների զուլսը Քրիստոսն է, ընդունեն, որ օրենքը նման է ստվերի, որ արեգակնային լույսի փայլատակման հետ ցրվում է, ընդունեն տիրոջ վարդապետությունը և մկրտվեն: Նա խոստացավ քրիստոնեությունն ընդունողներին պաշտոններ շնորհել, վճարած հարկերի բեռից և իրավազուրկ վիճակից ազատել ու լիիրավ դարձնել¹⁸³: Այդ ճանապարհով նա շատերին փրկեց իրենց անզգամությունից և ձգեց դեպի դավանանքը Քրիստոսի, թեպետև նրանցից շատերը, կայսեր վախճանվելուց հետո, շների նման դեպի իրենց փսխածը վերադարձան¹⁸⁴: Բայց եթե նրանք, ավելի ճիշտ նրանցից ոմանք, հնդիկների¹⁸⁵ նման չփոխվեցին, առնուամենայնիվ աստվածասեր կայսրը իր գործի վարձն աստծուց լրիվ պետք է ստանար, հենց իր ջերմեռանդության համար:

96. Նա զբաղվեց նաև բուլղար ժողովրդի հարցով: Այս ժողովուրդը, որ մինչ այդ կարծես բարեպաշտություն էր ընդունել՝ քրիստոնյա դարձել, այդուհանդերձ ճշմարիտ հավատքի մեջ դեռ չէր ամրացել, անկայուն վիճակում էր, դյուրութեամբ երերում էր ու տատանվում, ինչպես տերևները՝ քամուց: Բայց կայսեր անդուլ հորդորներով, [նրանց մեծամեծներին] փառահեղ հյուրընկալություն ցուցաբերելով, ապա նաև պատվասիրությամբ ու առատաձեռն նվիրատվությամբ, համոզեց նրանց արքեպիսկոպոս ընդունել և երկրում եպիսկոպոսությունների խիտ ցանց հաստատել, ապա նաև լեռներից ու քարայրներից կանչված և

կայսեր կողմից այնտեղ ուղարկված բարեպաշտ վանականների օգնությամբ, այդ ժողովուրդը հրաժարվեց իր պապենական սովորություններից և ամբողջությամբ ընկավ Քրիստոսի ուսուցանմանը¹⁸⁶։

97. Ոսկու, արծաթի, մետաքսյա հանդերձների առատ բաշխմամբ նա իրեն ձգեց, մերձեցրեց նաև ռոսների ամենաանհաղթահարելի և ամենաանաստված ժողովրդին, նրա հետ հաշտության պայմանագիր կնքեց, համոզեց փրկչական մկրտությունն ընդունել, ապա և պատրիարք Իգնատիոսի կողմից ձեռնադրված արքեպիսկոպոս։ Երբ վերջինս ժամանեց վերոհիշյալ ժողովրդի երկիրը, սիրով ընդունվեց։ Այդ ցեղի իշխանը հպատակների ժողով հրավիրեց, որը գլխավորեց ինքը, և ծերերը, որոնք բոլորից ավելի նախապաշարված էին դարավոր սովորություններով, քննության առան իրենց և քրիստոնյաների դավանանքի հարցը։ Նրանք ներս հրավիրեցին իրենց մոտ ժամանած քահանայապետին։ Իշխանը նրան հարցուփորձ արեց, թե ի՞նչ է նա քարոզելու իրենց և վարդապետելու։ Նա ներկայացրեց սուրբ ավետարանի սրբազան մատյանը, պատմեց մեր Փրկչի և աստծո մի քանի հրաշքների մասին, ինչպես և Հին կտակարանում տրված աստծո հրաշագործությունների պատմությունը։ Ռոսները կտրականապես ասացին. «Եթե մենք ակնատես չլինենք որևէ նման բանի, ամենից առաջ այն բանի, ինչ դու պատմեցիր հնոց նետված երեք մանուկների մասին¹⁸⁷, ամենևին չենք հավատա քեզ, ոչ էլ կշարունակենք լսել քո ասածները»։ Նա, վստահ լինելով Քրիստոսի խոսքի ճշմարտությանը, թե «գոր ինչ խնդրեցէք յանուն իմ՝ արարից զայն» և «որ հաւատայն յիս, զգործս զոր ես գործեմ, և նա գործեսցէ, և մեծամեծս եւս քան զնոյնս գործեսցէ»¹⁸⁸, ապա և գիտենալով, որ իր արածը հանուն ցուցադրության չէ, այլ հոգիների փրկության, ասաց. «Թեև չի կարելի փորձել տեր աստծուն¹⁸⁹, բայց եթե հոգով կամենում եք գալ առ աստված, պահանջեցեք ինչ որ ուզում եք, և աստված անպայման կկատարի այդ՝ ձեր հավատքի համար, թող թե մենք հասարակ մահկանացուներ ենք և աննշան մարդիկ»։ Նրանք պահանջեցին քրիստոնյաների հավատո մատյանը, այն է՝ աստվածային սուրբ ավետարանը գցվի իրենց վառած կրակի մեջ։ Եթե մեա անվնաս և անկեղ, կընդունեն նրա քարոզած աստծուն։ Այդ ասվելուց հետո քահանան մեկնեց ձեռքերը, աչքերը հռեց առ աստված և ասաց. «Մեկ անգամ ևս փառավորիք քո սուրբ անունը, Հիսուս Քրիստոս, տեր աստված, հաշս համայն այդ ժողովրդի», և սուրբ ավետարանի մատյանը գցվեց վառվող խարույկի մեջ։ Անցան բազում ժամեր, խարույկը հանգցրին և սուրբ մատյանը

գտան անվնաս ու անեղծ, կրակից նա ոչ մի վնաս չէր կրել, չէր ենթարկվել որևէ փոփոխության։ Մատյանի փականի վրա եղած ծոպերն անգամ որևէ վնաս կամ փոփոխություն չէին կրել։ Բարբարոսները, տեսնելով այդ սարսափելի հրաշքը, ապշեցին և առանց վարանման սկսեցին մկրտվել։

98. Երբ խելամիտ Վասիլ կայսեր թագավորության ժամանակ նրան գործեր էին կատարվում, ամեն ինչ բարեհաջող վախճան էր ունենում, ըստ կայսեր ցանկության, նրա կյանքն օրեցօր բարեկեցիկ էր դառնում և քաղաքում ու պալատում ուրախություն էր, երբ գրեթե բոլոր կղզիներում և մայր ցամաքներում խաղաղություն էր տիրում, հանկարծակի արքունիքի վրա խուժեց դժբախտությունների փոթորիկ, ամպրոպ ու մրրիկ։ Պալատում տարածվեց լաց ու կոծ և իլիական միշտ, կատարվեց կսկծալի ողբերգություն։ Կայսեր ամենասիրելի, անդբանիկ սրգին՝ Կոստանդինը, իր ծաղիկ, մատաղ հասակում, երբ եռանդագին սկսել էր մրցել հոր հետ սխրագործությունների մեջ, ծանր հիվանդացավ և մի քանի օր տառապեց ջերմությամբ։ Սաստիկ բարձր ջերմությունը շատ արագ վատնեց նրա կենսական հյութերը, և նա հոգին անասելի դժբախտությունների ժամանակ պարտավոր էր իրեն զսպել։ Կանխելով մահկանացու, Վասիլը գիտեր, որ որդին էլ էր մահկանացու։ Դժբախտության վրա շափից շատ ողբալը նա համարեց ցածր, տղամարդուն անվայել և, թողնելով կանանց, շուտով ուշքի եկավ ու քաջանուն Հորի շնորհակալական խոսքերն ասաց. «Տէր ետ և Տէր առ որպէս Տեառն հաճոյ թուեցաւ՝ նոյնպէս եւ եղև. եղիցի անուն Տեառն օրհնեալ»։ Զարմանալու ի՞նչ կա, ասաց նա, եթե տվողն ետ առաւ. այդպես էր նա որոշել, երբ տվեց։ Նա ավելի մտահոգված էր վախճանվածի մոր և եղբայրներին մխիթարելով։ Ապա դարձյալ լծվեց իր հանապազօրյա գործին՝ որբերին պաշտպան կանգնելուն, այրիներին օգնություն տալուն, զինվորներին ու շքավորներին՝ նպաստ, նեցուկ կանգնելուն անիրավի ժամներին. նա սիրալիր կերպով ու բարյացակամունքով անիրավի ժամներին. նա սիրալիր կերպով ու բարյացակամունքով անիրավի ժամներին. նա սիրալիր կերպով ու բարյացակամունքով անիրավի ժամներին։ Նրա համար ուղեցույց էին օգտակարն ու փրկարարը, այն, ինչ արժանանում է երկնային թագավորության։

99. Իշխանավորներն ու կառավարիչները հաճախ սովորություն ունեն, իրենց հավատարմությունն ընդգծելու մտադրությամբ, ավելացնել հարկերը, ձեռք առնել միջոցներ, որոնք կարող են նպաստել [պետության] եկամուտների ավելացմանը։ Նրանք ենթադրում են, որ այդ

ճանապարհով կարող են ամրապնդել իրենց դիրքը: Մի անգամ գենիկոնի [լուգոթևտի]¹⁹¹ պաշտոնն ունեցողը նույն այդ միտումով ազնիվ կայսեր խորհուրդ տվեց հոռոմեական տիրապետության բոլոր բանակաթեմերը ուղարկել այսպես կոչված էպոպոններին ու էքսիստոններին¹⁹², որպեսզի, ինչպես ասաց, այն ազարակներն ու գյուղերը, որոնք ժամանակի ընթացքում այլևայլ պատճառներով անտերունչ էին դարձել, տան ուրիշներին և այդպիսով կայսերական գանձարանին մեծ եկամուտ բերեն: Կայսրը ձևացրեց, որ համամիտ է նրա խորհրդին և նրան հրամայեց այդ գործը հաջողությամբ իրագործող մարդկանց ընտրել և իրեն ներկայացնել: Պետական գանձապահն իր կարծիքով լավագույններին ընտրեց: Ընտրյալների ցուցակը ներկայացնելով կայսեր, նա կշտամբանքի արժանի համարվեց և խիստ պարսավանքի ենթարկվեց, որ այդ գործի համար նման մարդկանց է առաջադրել: Գանձապահն ասաց, որ պաշտոնյաների մեջ դրանցից լավը չկա: Կայսրը պատասխանեց, թե՛ «ես դեմ եմ այս նախաձեռնության»: Եթե հնարավոր լիներ այդ գործն ինքս անձամբ կկատարեի, բայց քանի որ գտնում եմ, որ դա անվայել է և անիրագործելի¹⁹³, ստիպված իմ հույսերը պետության երկու մագիստրոսների վրա¹⁹⁴ եմ դնում, այդ պարտականության կատարումը վստահում եմ նրանց, որովհետև նրանք և՛ պատկառելի տարիք ունեն, և՛ մեծ փորձ, իրենց վստահված պետական պարտականությունները երկար տարիների պաշտոնավարության ընթացքում կատարել են անթերի, ուղղամիտ և առաքինի կերպով: Արդ, ասաց, դու ինքդ գնա և հայտնիք նրանց այս գործի օգտակարության մասին, հաղորդիր և իմ կարծիքն այդ առթիվ: Եթե նրանք համամիտ լինեն ընթացք տալու դրան, ես կողջունեմ այդ միտքը և կստորագրեմ դրա տակ»: Բայց երբ այդ մասին լսեցին երկու մագիստրոսները, ապշեցին, և, պատճառ բռնելով իրենց ծերությունը, հասարակաց հոգսերով սաստիկ ծանրաբեռնվածությունը, խնդրեցին ազատել իրենց նման ծառայության բեռից: Ուղարկվողը ձեռնունայն վերադարձավ կայսեր մոտ և զեկուցեց մագիստրոսների վճռի մասին: Կայսրը, լսելով այդ, ասաց. «Իմ գնալը իրենց վրա վերցնել այս գործը, իսկ ես էլ չունեմ նախաձեռնությունն իրականացնող ուրիշ վստահելի մարդ, դրա համար ահա որոշել եմ քննության ներկայացված հարցին ընթացք չտալ: Ավելի լավ է, ասաց նա, որ վատ մարդկանցից ումանք ապօրինաբար ինձնից օգուտ քաղեն, քան թե որևէ մեկը վնաս կրի և փորձանքի հանդիպի»: Իր ամբողջ ինքնակալության ժամանակ, ահա, հոռոմեական տիրապետության տակ

գտնվող բոլոր բանակաթեմերի ժողովուրդը, շքավորներին կից գտնվող գյուղերն ու ազարակները, ի վայելումն նրանց, շտեսան ոչ էպոպոնս և ոչ էլ էքսիստոս, մնացին ազատ, և նրանց մասին նախատեսված օրենքը չեղյալ հայտարարվեց: Ահա այսպիսին էր բարի կայսրը՝ բոլոր հպատակների, հատկապես գյուղական բնակչության նկատմամբ ցուցաբերելով հայրական հոգատարություն և խնամք:

100. Բայց նախանձը արքունիքում մի նոր ալեկոծություն ու փոթորիկ բարձրացրեց, շփոթություն և իրարանցում առաջացնելով հենց իրեն՝ բնության դեմ: Կայսեր շատ սիրելի որդի Կոստանդինի մահից դեռ քիչ ժամանակ էր անցել, նրա համար մխիթարություն և հույս էր դարձել երկրորդ որդին՝ Լեոնը: Բայց զեկերի նախանձ ցեղը չհանդուրժեց կայսերական իշխանությունը ժառանգողի անվրդով, խաղաղ, բարեպաշտ և հեզ բնավորությունը, հպատակ ժողովրդի վերաբերյալ նրա թագավորության ժամանակ ակնկալվող բարեկեցությունն ու բարգավաճումը: Ահա դրա համար այդ [ցեղը] գուրս է գալիս նրա դեմ մարտի՝ հետևյալ ձևով. երանելի Վասիլը ուներ Սանդարբենոս անունով մի շատ սիրելի և վստահելի վանական և քահանա համարվող բարեկամ և հմուտ օգնական: Հակառակ, որ կայսրը սիրում էր նրան, բայց մարդկանց մոտ նա բարի համբավ ու վարկ չուներ: Այդ էր պատճառը, որ Լեոնը հաճախ էր ծաղրում նրան, անվանելով խաբեբա ու շառլատան, կայսրին ճիշտ ճամփից խոտորող: Դա այդ խարդախի և նենգի ականջը հասավ: Ձևացնելով, որ նա բարի Լեոնի ընկերն է ու բարեկամը, ասաց նրան, թե «դու արդեն պատանի ես, հորդ սիրելին, ապա ինչու՞ գաղտնի չես կրում թուր կամ դաշույն: Երբ հորդ հետ ձեռքով գուրս ես գալիս ազարակները, դու պետք է օգնես նրան, երբ նրա վրա հարձակվի որևէ զազան, եթե նրա դեմ որևէ դավադրություն նյութվի, դու չպետք է անդեն լինես, այլ պետք է մի բան ունենաս, որով կարողանաս մարտնչել հորդ ոսոխների դեմ»: Լեոնը նենգությունն անտեղյակ, չհասկացավ այդ մարդու խորամանկությունը (ով ընդունակ չէ շարագործության, նա դժվար է կոահում նենգությունը), նա ընդունեց խորհուրդը և համաձայնվեց կոշիկի մեջ դաշույն պահել: Երբ նենգամիտը տեսավ, որ խորհուրդն ի կատար է ածված, տեղեկացնում է կայսեր, թե «որդիդ մտադիր է քեզ սպանել, եթե չես հավատում, ապա երբ մայրաքաղաքից դուրս գաս որսի կամ որևէ այլ նպատակով, հրամայիր նրա ոտքից հանել սանդալները, և եթե դաշույն գտնվի այնտեղ, իմացիր, որ քո սպանության համար է այն նախապատրաստված»: Հայտարարվեց կայսեր որսի դուրս գալու մասին, և նրա հետ

մեկնեցին բոլոր նրանք, ովքեր ընդունված կարգի համաձայն մասնակից են դառնում: Հասնելով մի վայր, կայսրը ձևացնում է, թե դաշույնի կարիք է զգում և փութանակի փնտրում այն: Որդին ներկայացավ և հոր կասկածներին անտեղյակ, առանց որևէ հետին մտքի հանեց և հորը տվեց իր կրած դաշույնը: Հենց որ դա կատարվեց, նրա դեմ հարուցված մեղադրանքն իսկույն ճշմարիտ համարվեց, իսկ Լևոնի շքմեղանքը՝ սին ու կեղծ: Նրանք իսկույն վերադարձան արքունիք: Կայսրը, որդու վրա զայրացած, զրկեց նրան կարմիր կոշիկներից¹⁹⁵ և Մարգարիտես կոչվող կայսերական տներից մեկում արգելափակեց: Ոսոխ և վրիժառու [Սանդաբարենուսը] դրդում էր կայսեր Լևոնի աչքերի լույսը խավարեցնել¹⁹⁶, մի բան, որ արքունի քահանայապետը և սենատից շաղատեց: Երկար ժամանակ անցավ, հայրական զգացմունքները չէին խոսում նրա մեջ, ընդհակառակը, շար ոգիները քարացնում էին դրանք: Սենատի մեծամեծները բազմիցս ցանկացան միջնորդել հոր առջև՝ որդու օգտին, բայց ամեն անգամ ինչ-որ բան խանգարում էր. նրանք իրենց որոշածն իրականացնելու պատեհ առիթ համարեցին հետևյալը. [101] պալատում, կախված վանդակի մեջ կար ուրիշի ասածը կրկնող, շատախոս մի թռչուն, որին թուփակ են անվանում: Ոմանք սովորեցրել էին նրան, գուցե և այլ ճանապարհով նա էր սովորել, և հաճախ կրկնում էր. «Վա՛յ, վա՛յ քեզ, տեր Լևոն»: Մի օր կայսեր մոտ ճաշկերույթ էր, և նրա հետ սեղան էին նստել սենատի առաջին մարդիկ: Երբ թռչունը բազմիցս կրկնեց վերոհիշյալ խոսքը, սեղանակիցները տխրեցին, խղճահարվեցին և դադարեցրին կերուխումը: Կայսրը դիմելով նրանց, հարցրեց՝ ինչո՞ւ են վերջ տվել խնջույթին: Նրանք արտասովաից աչքերով պատասխանեցին. «Ինչպե՞ս շարունակենք, երբ այս անրան թռչունը պախարակում է մեզ՝ բանական և տիրասեր համարվողներին, երբ նա իր տիրոջն է կոչում, իսկ մենք խնջույթներով տարված մոռացել ենք անմեղ տիրոջ: Եթե նա իսկապես մեղավոր է՝ հոր վրա է բարձրացրել իր աջը՝ մենք մեր ձեռքով կսպանենք նրան և կհագենանք նրա արյամբ: Բայց եթե նա անմեղ է, իր դեմ ներկայացված մեղադրանքներն անհիմն, ապա մինչև ե՞րբ բանսարկու լեզուն պիտի նրա դեմ հաղթող լինի»: Այս խոսքերից կայսրը մեղմացավ, հրամայեց նստել և մտածել հարցի շուրջը: Շատ շանցած նրա մեջ խոսեց հայրական զգացմունքը: Նա որդուն բանտից հանեց և իր մոտ հրավիրեց, նրա սգավորի հանդերձները փոխեց, կարգադրեց կտրել արգելափակման ընթացքում աճած մազերը և թագավորական նախկին շուքին ու պատվին արժանացրեց:

102. Շատ շանցած կայսրը հիվանդանում է մահացու ախտով, որն հետևեց թանշին: Վերջինս իր հերթին առաջացել էր որսի ժամանակ, երբ նա ձիուց ցած էր գլորվել: Ահա այս հիվանդությունը կամաց-կամաց սկսեց նրան հալումաշ անել: Նա վախճանվեց¹⁹⁷, նախօրոք պետության գործերը գերազանց կարգավորելով, նշանակելով իր հաջորդին, բոլոր հարցերը խոհեմաբար տնօրինելով: Բարձր ջերմությունն ամբողջությամբ վատնել էր ու քամել նրա կենսական հյուսվածք: Նա իր նախորդի՝ Միքայելի հետ թագավորեց մեկ տարի, տասնինը տարի միահեծան, քաղաքական հարցերում իրեն դրսևորեց գերազանց, ցուցաբերեց ռազմագիտական խոր գիտելիքներ, պետության սահմաններն ընդարձակեց, հպատակների հանդեպ գործադրվող անիրավությունն ու բռնությունը վերացրեց: Եվ միանգամայն պատշաճում են նրան օրինակելի թագավորի մասին Հոմերոսի խոսքերը. «և թագավոր բարի, և հզոր ու քաջ պատերազմող»¹⁹⁸: Բացարձակ իշխանությունն ստանում է նա, ով և՛ բնության օրենքով, և՛ իր առաքինություններով կոչված է հայրենական ժառանգության տիրանալու, կենդանի որդիներից ավագազույնը, ամենաբարի և ամենաիմաստուն Լևոնը, որին ցանկանում էր հպատակ ժողովուրդը և աղոթում դրա համար:

Մենք մեր ուժերի ներածի շափով շարադրեցինք երանելի վասիլ կայսեր բարեպաշտ թագավորության պատմությունը, այն, ինչ դեռ ժամանակը մոռացություն չէր տվել, ապա և նրա իշխանությունն ստանալու նախորդող ժամանակաշրջանի, նրա ողջ կյանքի ճշմարտացի պատմությունը:

Գ Ի Ր Ք Վ Ե Յ Յ Ե Ր Ո Ր Գ

ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԼԵՎՈՆ ԿԱՅՍԵՐ¹

Վասիլի մահից հետո թագավորեց նրա որդի Լեոնը՝ քսանհինգ տարի և յոթ ամիս: Նրա եղբայր Ստեփանոսը, լինելով հոգևորական և սինկելլոս, Փոտ պատրիարքի մոտ էր, նրա կողմից էր առաջ քաշվում ու դաստիարակություն ստանում: Կայսրը հոգևորականներով, կերոններով ու կառքերով ստրատելատ Անդրեասին և այլ սենատորների և քրիստոսուպոլիս ուղարկեց և Միքայելի աճյունը գերեզմանից հանել տալով, նոճու ծառի փայտից պատրաստված դագաղի մեջ, դեսպակի վրա դրած, շուքով, կայսերական պատիվներով, քաղաք բերեցին, օրհնեցողությամբ այն մինչև Սուրբ Առաքելոց [տաճարը] ուղեկցեցին և շիրիմում ամփոփեցին²: Ուղեկցողների մեջ էին նաև նրա եղբայրները:

2. Գրանից հետո կայսրը վերոհիշյալ ստրատելատ Անդրեասին, անցյալում դրոմոսի լոգոթետի պաշտոնը վարած Հովհաննես Հագիոպոլիտեսի, շատ զարգացած մեկի հետ սուրբ Սոփիա ուղարկեց: Նրանք բեմ բարձրանալով, ի լուր ամենքի ընթերցեցին Փոտ պատրիարքի դեմ ուղղված ամբաստանագիրը, և նրան [պատրիարքական] աթոռից ցած առնելով, աքսորեցին Արմոնիանների Բորդոնի³ մականվանյալ վանքը: Կայսրը պատրիարք նշանակեց իր եղբայր Ստեփանոս սինկելլոսին⁴, որին ձեռնադրեց պրոտոթրոնոս⁵ Թեոփանեսը: Ստեփանոսը պատրիարքի պաշտոնում ապրեց վեց տարի և հինգ ամիս և հոգին ավանդելով, թաղվեց Սիկեոն վանքում:

3. Կայսրը Ստիլիանոս Զաուցեսին⁶ շնորհեց մագիստրոսի պատվաստիճանը և նշանակեց դրոմոսի լոգոթետ:

4. Հյուսիսից կոչվող քաղաքը⁷ հանձնվեց հազարացիներին, որոնք նրա ողջ բնակչությունը գերի բռնեցին: Սոֆիեի⁸ մոտ մեծ հրդեհ ծագեց, ի միջի այլոց ճարակ դարձավ նաև սուրբ առաքյալ Թովմայի տաճարը, որը Լեոն կայսրը հոյակապ վերականգնեց:

5. Կայսրը Եվսայիտա մարդ ուղարկեց և Թեոդորոս Սանտաբարենոսին քաղաք բերել տվեց: Միտլերի դոմեստիկոս Անդրեասը և մագիստրոս Ստեփանոսը՝ Կալոմարիայի մականվանյալը, որոնք Սանտա-

բարենոսի կողմից բազմիցս էին վասիլ կայսեր առաջ զրպարտվել, հայտնեցին [Լեոն] կայսեր, թե Փոտոն ու Թեոդորոս Սանտաբարենոսը ցանկացել են կայսր հռչակել Փոտի ազգականներից մեկին: Դրա վրա կայսեր հրամանով երկուսին էլ Պեգեի պալատը բերեցին և նույնի կարգադրությամբ էլ տնային կալանքի ենթարկեցին: Նրանց դեմ ներկայացված մեղադրանքների քննության համար ուղարկվեցին նույն Ստեփանոս մագիստրոսը, Անդրեաս դոմեստիկոսը, պատրիկներ Կրատեբոսն⁹ ու Գումերը¹⁰ և Հովհաննես Հագիոպոլիտեսը: Նրանք Փոտ պատրիարքին բերելով, արդ ու պատվով գահ նստեցրին, իրենք էլ նստեցին և սկսեցին հարցաքննությունը: Անդրեաս դոմեստիկոսը հարցրեց պատրիարքին. «Ո՞վ տեր, ճանաչո՞ւմ ես Թեոդորոս արքային»: Նա պատասխանեց. «Ես Թեոդորոս արքա չեմ ճանաչում»: Անդրեասը հարցրեց. «Արքա Թեոդորոս Սանտաբարենոսին չե՞ս ճանաչում»: Պատրիարքն ասաց. «Ես ճանաչում եմ վանական Թեոդորոսին, Եվսայիտայի արքեպիսկոպոսին»: Երբ Սանտաբարենոսին ներս հրավիրեցին, Անդրեասն ասաց նրան. «Կայսրը քեզ հարց է տալիս՝ ո՞ւր են թագավորությանս դրամներն ու իրերը»: Նա պատասխանեց. «Նրա մոտ, ում տվել էր այդ ժամանակվա կայսրը: Արդ, քանի որ այժմ կայսրը պահանջում է, նա իրավունք ունի հետ վերցնել դրանք»: Անդրեասի հարցին, «ասա, ո՞ւմ էիր ուզում կայսր անել, երբ [Լեոն] կայսեր հոր՝ իր որդուն կուրացնելու խորհուրդ էիր տալիս, քո՞ ազգականին, թե՞ պատրիարքի», նա պատասխանեց. «Ինձ ներկայացված մեղադրանքների էությունն ինձ անծանոթ է»: Ստեփանոս մագիստրոսն ասաց. «Դու չէի՞ր կայսեր խորհուրդ տվողը այդ հարցի շուրջ պատրիարքին հարցաքննության ենթարկելու»: Դրա վրա [Սանտաբարենոսն] իսկույն իրեն պատրիարքի ոտքերին գցեց ու ասաց. «Երդվեցնում եմ քեզ, տե՛ր, հանուն աստծո, ինձ կարգալույծ արա և հետո, երբ այլևս հոգևորական չեմ լինի, թող ինձ պատժեն որպես ոճրագործի: Ես նման բաներ կայսեր չեմ ասել»: Պատրիարքն ասաց. «Տե՛ր Թեոդորոս, երդվում եմ իմ հոգու փրկությանից, դու արքեպիսկոպոս ես և այդպիսին էլ կմնաս»: Անդրեասը այդ խոսքերի վրա զայրացած, ասաց. «Աբբա՛, դու խորհուրդ չտվեցի՞ր կայսեր, որպեսզի նա իմ միջոցով պատրիարքին հարցաքննության ենթարկի»: Սանտաբարենոսը պատասխանեց, թե ոչնչի տեղյակ չէ: Նրանք, վերադառնալով կայսեր մոտ, զեկուցեցին հարցաքննության արդյունքները: Կայսրը պատրիարքի դեմ որևէ ճշմարտանման մեղադրանք ձեռք չբերելու առթիվ սարսափելի զայրացած ու բարկացած, մարդ ուղարկեց ու Սանտաբարենոսին սաստիկ գանա-

հարելով, Աթենք արտոբեց: Այնուհետև նա այնտեղ մարդ ուղարկեց և կուրացնելով նրան Արևելք արտոբեց: Բազում տարիներ անց նա նրան արտոբեց հետ կանչեց, քաղաք մտցրեց, կարգադրելով նոր եկեղեցուց նրան մթերաբաժին տրվի: Սանտաբարենուսը վախճանվեց Կոստանդնի և նրա մոր Զոնի թագավորության ժամանակ:

6. Լևոնի թագավորության օրոք¹¹ Լոնգիրարդիայի դուքսը, որ Ֆրանկիայի ռեքսի փեսան էր եղել, կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց և համայն երկիրն իրեն ենթարկեց: Կայսրը, իմանալով այդ մասին, էգիոնի ապստամբությունը¹² ճնշելու համար արևմտյան բոլոր բանակաթևների զորքերով սեղանապետ Կոստանդնին ուղարկեց: Ճակատամարտում Կոստանդնի զորքերը պարտություն կրեցին և սրի քաշվեցին, հազիվ Կոստանդինը փրկվեց: Այն ժամանակ օրվա վեցերորդ ժամին արեգակի խավարում էլ եղավ¹³, այն աստիճան, որ աստղերն անգամ երևացին, փշեցին սաստիկ քամիներ, կայծակ ու որոտ սուրբ Կոստանդնի հրապարակի աստիճանների վրա յոթ հոգի շանթահար եղան:

7. Հագարացիները պաշարմամբ գրավեցին Սամոսը, ուրիշների թվում գերի վերցրին և նրա զորավար¹⁴ Պասպալասին: Լևոն կայսրը Զաուցեսին շնորհեց վասիլեոպատորի պատվաստիճանը¹⁵, որի հիմնադիրը ինքը Լևոնն էր: Քանզի [Լևոնը] արգեն սիրել էր [Զաուցեսի] գստեր, որի ամուսին Քեոզորոսին, մականունը Գունիացիցեա¹⁶, թունավորել սպանել էին:

8. Ստեփանոս պատրիարքի վախճանվելու առթիվ նրա փոխարեն պատրիարք ձեռնադրվեց Անտոնիոսը, մականունը Կավլեաս¹⁷:

9. Լուր հասավ, որ Բուլղարիայի իշխան Սիմեոնը¹⁸ որոշել է հռոմայեցիների դեմ արշավել, որպես առիթ օգտագործելով հետևյալ հանգամանքը: Վասիլեոպատոր Զաուցեսը ուներ Մուսիկոս անունով ներքինի մի ծառա, որն ընկերացավ հելլադացի¹⁹ շահամու ու դրամապաշտ առևտրականներ Ստավրակիոսի և Կոզմասի հետ: Վերջիններս, ցանկանալով Մուսիկոսի միջնորդությունից օգուտ քաղել, բուլղարների հետ առևտուր անելու վայրը տեղափոխեցին Քեսաղոնիկե²⁰: Այստեղ նրանք առևտրի մեջ խաբում էին բուլղարներին: Երբ բուլղարներն այդ մասին Սիմեոնին հայտնեցին, վերջինս դիմեց Լևոն կայսեր: Լևոնը Զաուցեսի հանդեպ տածած մտերմության առաջ տեղի տալով, ամեն ինչ գրպարտություն էր համարում: Սիմեոնը՝ գազազած, հռոմայեցիների դեմ զենք բարձրացրեց²¹: Կայսրը նրա դեմ ստրատելատ Կրենիտեսին²² ուղարկեց, տալով բազում զորք ու հրամանատարներ: Մակե-

դոնիայում տեղի ունեցած ճակատամարտում հռոմայեցիները պարտվում են, հենց Կրենիտեսը, ինչպես և հայազգի Կուրտիկեսը²³ և շատ ուրիշներ սրախողխող են լինում: Սիմեոնը Լևոն կայսեր հետերիայում ժառանգող խաղարների էլ գերի վերցրեց, որոնց թվերը կտրելով քաղաք ուղարկեց՝ համոթ հռոմայեցիների: Կայսրը, տեսնելով նրանց, լցվեց զայրույթով և Նիկևտասին, մականունը Սկլերոս, թուրքերին²⁴ նվերներ տալու և նրանց Սիմեոնի դեմ պատերազմի հանելու նպատակով, դրամաններով Գանուր գետն ուղարկեց: [Նիկևտասը] հանդիպեց [թուրքերին], համոզեց նրանց Սիմեոնի դեմ զենք բարձրացնել և, նրանցից պատանդներ վերցնելով, կայսեր մոտ վերադարձավ: Կայսրը որոշեց բուլղարների դեմ պատերազմել և՛ ցամաքով, և՛ ծովով: Նա ծովով Եվստաթիոս դրունգարին ուղարկեց, իսկ ցամաքով՝ պատրիկ Նիկեփոր Փոկասին²⁵, որն Անդրեսասի վախճանվելուց հետո սխոլերի դոմեստիկոս էր դարձել: Երբ սրանք հասան Բուլղարիա, կայսրը Սիմեոնի մոտ քվեստոր Կոստանդինակիոսին ուղարկեց, քանզի զեռես հույս ուներ պահպանել խաղաղությունը և ուզում էր [Սիմեոնի] հետ դաշինք կնքել: Սիմեոնը ենթադրելով, որ Կոստանդինակիոսը ինչ-որ նենգ նպատակով է իր մոտ ժամանել, նրան ձեռք պցելով, բանտ նետեց: Երբ Սիմեոնը իր ուշադրությունը Նիկեփորի բանակի վրա էր բեռել, թուրքերը ներխուժեցին Սիմեոնը, լսելով այդ մասին, դարձավ թուրքերի դեմ: Վերջիններս անցնելով [Գանուրը], բուլղարների հետ պատերազմի են բռնվում և զլխովին պարտության մատնում նրանց: Սիմեոնը հազիվ փրկվեց Գրիստրայում²⁶: Թուրքերը կայսեր խնդրեցին, որ նա զնի իրենց ձեռք պցած բուլղար ռազմագերիներին, ինչ որ նա արեց, նրանց գնման համար քաղաքացիներ²⁷ ուղարկելով: Սիմեոնը դրունգար Եվստաթիոսի միջոցով կայսրից խաղաղություն էր աղերսում: Կայսրը դրան ընդառաջ գնաց և այդ գործով Լևոն խիրոսֆակտեսին ուղարկեց, իսկ դոմեստիկոս Նիկեփորը և դրունգար Եվստաթիոսը հրաման ստացան իրենց զորքերով վերադառնալ: Սակայն Սիմեոնը Լևոն խիրոսֆակտեսին ոչ միայն տեսության շարժանացրեց, այլ բանտ նետեց, իսկ արշավելով թուրքերի դեմ, բուլղարներն սրի քաշեց, քանզի նրանք չկարողացան հռոմայեցիներից օգնություն ստանալ: [Սիմեոնը] իր տարած հաղթանակի առթիվ փրված վերադառնալով, Լևոն [խիրոսֆակտեսին] ստաց. «Քանի չեմ ստացել բոլոր բուլղար ռազմագերիներին, խաղաղություն չեմ կնքի»: Կայսրը համաձայնվեց ռազմագերիներին վերադարձնել: Եվ այսպիսով, Լևոն [խիրոսֆակտես-

սի] հետ [Բյուզանդիոն] եկավ բուզար Թեոդորոսը, Սիմեոնի մտերի-
մը, որը և ստացավ նրանց:

10. Այն պատճառով, որ կայսրը շատ էր սիրում դոմեստիկոս նի-
կեփորին, վասիլեոպատոր Զաուցեսը նրա մեջ ապագա տիրակալ էր
տեսնում և դրա համար ուզում էր նրա հետ խնամիրական կապեր հաս-
տատել: [Նիկեփորը] մերժեց դա, որպեսզի Լեոն կայսեր կասկածելու
առիթ չտա: Դրա վրա Զաուցեսը՝ գազազած, նրան զրպարտեց և պաշ-
տոնանկ արեց: Նրա փոխարեն սխուրեթի դոմեստիկոս նշանակվեց մա-
գիստրոս Կատակալոնը²⁸: Նիկեփորը երկար ժամանակ անզբաղ մնա-
լուց հետո դարձյալ զորավար է նշանակվում՝ Թրակեսիոն բանակա-
թեմի: Նա իր ողջ կյանքում պատերազմներում բազմաթիվ ու հոյակապ
սխրանքներ գործեց, հազարացիների և այլ ժողովուրդների դեմ բազում
հաղթանակներ տարավ և պատկառելի հասակում իր մահով վախճան-
վեց, թողնելով որդիներ Վարդասին և Լեոնին: Վարդասը, լինելով Լե-
վոն կայսեր անշափ մտերիմը, սիրված էր և գուրգուրանքի արժանա-
ցած, նա կայսեր համար ծառայություններ էր կատարում: Իսկ կայս-
րը, ինչպես ասվեց, Կատակալոնին դոմեստիկոս նշանակելով Սիմեո-
նի գեմ ուղարկեց, նրա հետ միասին նաև պրոտովեստիարիոս Թեո-
դոսիոս պատրիկին²⁹: Արեւելյան բոլոր բանակաթեմերի և տազմաների
զորքերն անցան [Արևմուտք]։ Բուզարոֆիգոնում³⁰ տեղի ունեցավ ճա-
կատամարտ, որտեղ հռոմայեցիները շարաշար պարտություն կրեցին և
գլխովին ոչնչացան: Զոհվածների մեջ էր և պրոտովեստիարիոս Թեոդո-
սիոսը: Դրա վրա Խերսոնի բնակիչներն էլ իրենց զորավար Սիմեոնին
սպանեցին, Հովնանի որդուն³¹: Հազարացիներն էլ Կորոնը³² գրավեցին՝
Կապադովկիայում:

11. Կայսրը գնաց Դամիանոսի [ազարակները], իր հետ տանելով
Զաուցեսի դուստր Զոեին, ինչպես և հենց Զաուցեսին: Կայսեր կին Թեո-
փանոն³³ այնտեղ ներկա չէր, նա Վլախեոնայի սուրբ գերեզմանն էր
հսկում: Երբ կայսրը վճռեց մնալ Դամիանոսի [պալատում], Զաուցեսի
մարդիկ, այդ թվում և Զաուցեսի որդի Տավցեսը³⁴ և մնացածները
խորհուրդ արեցին գիշերը կայսեր սպանել: Զոեն, որ կայսեր հետ էր
բնած, շշուկ լսելով, լուսամուտից ցած նայեց: Շշուկը դադարեց: Երբ
իր մեջ կասկած չմնաց, որ սոսկալի դավադրություն է նյութված, նա
զարթնեցրեց կայսեր և հայտնեց տեղի ունեցածի մասին: Կայսրն իս-
կույն նավ մտավ, անցավ Պեգե՝ բոլորին, այդ թվում և Զաուցեսին
[Դամիանոսի պալատում] թողնելով: Առավոտ կանուխ պալատ մըտ-
նելով, նա վիզլայի դրոնգար Հովհաննեսին պաշտոնանկ արեց և նրա

փոխարեն հետերիարխ նիկողայոսի որդի Պարդոսին նշանակեց: Նի-
կողայոսը կայսեր մտերիմ ու հավատարիմ մարդ էր, նա միշտ տեղ-
յակ էր պահում նրան Զաուցեսի բոլոր գաղտնիքներն ու նրա վերա-
բերյալ ամեն ինչ: Այսուհետև ահա կայսրը Զաուցեսի սենյակը չէր
մտնում, մինչև որ մագիստրոս Լեոնը՝ մականունը Թեոդոտակիս, նը-
րանց չհաշտեցրեց:

12. Վախճանվեց կայսրուհի Թեոփանոն³⁵, թագավորելով տասներ-
կու տարի: Նա հրաշագործ էլ դարձավ, նախանձի զգացմունքին ան-
մասն: Զոեի բարձրացումը նա հեղորեն տարավ և իր ողջ կյանքն անց-
կացրեց ողորմություն բաժանելով ու աղոթելով:

13. Լեոն կայսրը Զաուցեսի դուստր Զոեին թագադրեց և հետև ա-
մուսնացավ: Պսակի արարողությունը կատարեց պալատի քահանան՝
մականունը Սինապե: Արարողությունը կատարողը, սակայն, կարգա-
լույծ արվեց, իսկ Զոեն էլ մեկ տարի և ութ ամիս թագավորելով, վախ-
ճանվեց: Նրա մարմինն ամփոփելու համար շիրիմ պատրաստեցին, որի
վրա փորագրված էր հետևյալ արձանագրությունը. «Բարելոնի դուստ-
րը բաղմաշարչար»³⁶:

14. Մուսիկոսին և Ստավրակիոսին կայսեր առջև ամբաստանեցին,
թե նրանք վասիլեոպատորին բարեխոսելու համար զորավարներից,
անգամ իշխանավորներից կաշառք են վերցնում: Մի անգամ Ստավ-
րակիոսը զորավարներից մեկի նամակով մտավ վասիլեոպատորի մոտ,
իսկ հելիակոնում կանգնած կայսրը տեսնելով նրան, հետևից ինքն էլ
մտավ և վզից բռնելով դուրս հանեց, իբրև թե զորավարների մասին
հարցուփորձ անելու: Բերելով Մոնոթիրոն³⁷, նա առավ նամակը, նրան
դուրս շարտեց, իսկ ներկաներին կարգադրեց նրան պալատից դուրս
հանն և վանական խուզեն: Մուսիկոսը, լսելով այդ մասին, իրեն
կորցրեց: Կայսրը, մտնելով այնտեղ, որտեղ Մուսիկոսը ներկայացել էր
Զաուցեսին, պարանոցից բարձր տալով՝ դուրս հանեց, կարգադրեց կի-
տոնիտ Խրիստոֆորոսին նրան Ստուդիոսի վանքում վանական խուզի:
Շատ շանցած Զաուցեսը վախճանվեց պալատում³⁸: Նրա մարմինը Բու-
կուլեոնից իջեցնելով, տարան թաղեցին Կավլեասի վանքում:

15. Թագավորության տիրանալու ախորժակներ ունեցող էպիկ-
տես³⁹ Վասիլը բարեկամացավ ծագումով հազարացի Սամոնաս⁴⁰ կու-
րիկուլարիոսի հետ: Նա համարձակորեն վստահեց Սամոնասին, ասն-
ելով նրան, թե «մեր մորտրույր Զոեի մեռնելու պատճառով կայսրը
հաստատ ուրիշ կին է առնելու և մեզ դուրս շարտելու: Արդ, դու ինձ
խոսք տուր, որ գազանիբը կպահես, իսկ ես մեր ողջ անելիքը կվստա-

հեմ քեզ»։ Սամոնասն այդպես էլ արեց, ծանոթացավ նրա ամբողջ մեքենայություններին և գալով կայսեր մոտ, ասաց. «Ուղում եմ, տե՛ր, քեզ առանձին մի բան ասել, որը ինձ, ասողիս, մահ կպատճառի, նմանապես քեզ, եթե այն լուսնի մասնավոր»։ Եվ նա կայսեր հաղորդեց Վասիլի բոլոր խարդավանքները։ Երբ կայսրը նրա հայտնածի ճշմարտացիությանը կասկած հայտնեց և ասաց, թե գուցե այդպես է ասում որեէ մեկի զրգամար, Սամոնասն ասաց. «Եթե դու ուզում ես համոզված լինել, ապա ցանկացածդ մարդկանց իմ սենյակն ուղարկիր, ես նրանց կթաքցնեմ, թող նրանք Վասիլի ու իմ միջև եղած խոսակցությունը գրի առնեն, այն ժամանակ դու այլևս չես կասկածի, որ իմ ասածների մեջ ոչ մի սուտ բան չկա»։ Կայսրն ուղարկում է պրոտովեստիարիոս Խրիստոֆորոսին և կիտոնիտ Կալոկիրիսին։ Նրանք բարձրացան Սամոնասի սենյակը և թաքնվեցին։ Սամոնասը, խարդավանելով Վասիլին և [իր հավատարմության մասին] երզում տալով, համոզեց նրան բացորոշ ասել իր նյութած գավազրության մասին, ինչպես և հիշատակել իր գավակիցների անունները։ Կալոկիրիսն ու Խրիստոֆորոսը, լսելով նրա ասածը, գրի առան, և երբ [Վասիլն ու Սամոնասը] գնացին ճաշելու, նրանք իջնելով, գրվածքը ներկայացրին և ընթերցեցին կայսեր։ Դրա վրա կայսրը կանչելով Վասիլին, 24 հազար միլիարնիսիա՝ տվեց՝ իբրև թե նրա մորաբույր Զոնի կողմից սրպես հոգու փրկություն իրեն կտակ թողնված, և Մակեդոնիա ուղարկեց, իսկ նրան գավակից դարձած վիզլայի դրոնգար Պարդոսին ուղարկեց Ստիպիտոսի մոտ, որպես թե նրան առնի բերի, բայց վերջինս նախօրոք ստացած լինելով կայսեր նամակը, Պարդոսին բանտարկեց։ Իսկ կայսրը հետերիարխ նիկողայոսին էլ քաղաքից դուրս հանեց։ Այնուհետև նա Մակեդոնիայից Վասիլին բերել տվեց, հարցաքննության ենթարկեց, հետո սաստիկ գանահարեց, նրա մազերը խանձեց և քաղաքում ծանակելուց հետո, Աթենք աքսորեց։ Կայսրը բոլոր մագիստրոսներին ու իշխանավորներին հրավիրելով, նրանց ներկայութեամբ ընթերցեց Սամոնասի հաղորդածները։ Նրանք անշափ գրվատեցին [Սամոնասին] իբրև կայսեր կյանքի փրկարարի, և ասացին, թե նա արժանի է մեծագույն պատվի։ Կայսրն անհապաղ նրան արժանացրեց պրոտոսպալարի պատվին և իր մտերիմը դարձրեց։

16. Վախճանվեց պատրիարք Ստեփանոսը, և նրա փոխարեն պատրիարք ձեռնադրվեց Նիկողայոս Միստիկոսը⁴², իմացությունը ու պարկեշտությունը մեծապես օժտված մի մարդ։ Հագարացիները գրավեցին Դեմետրիաս քաղաքը Հելլադա բանակաթեմում։

17. Լեոն կայսրը թագադրում է Աննային, Զաուցեսի դուստր Զոնի դստեր, բանգի Աննան, ավգուտա շինելու պատճառով իրավունք չունեք կարգով սահմանված ընդունելությունները կատարել։ Կայսրը Օպսիկիոն բանակաթեմից գեղարկեմ ու սիրուն մի աղջիկ բերեց, անունը Եվդակիա, որի հետ ամուսնացավ ու թագադրեց։ Նրանից նա արու զավակ ունեցավ, բայց ծննդաբերության ժամանակ և՛ մայրը, և՛ երեխան վախճանվեցին։

18. Կայսրը սուրբ Առաքելոց տաճարի մոտ եկեղեցի կառուցեց, հանուն իր նախորդ կին Քեոփանոյի։ Նա կառուցեց նաև սուրբ Ղազարոսի եկեղեցին՝ Տոպոյ կոչվողը⁴³, այնտեղ նաև ներքինիների վանք։ Հենց այստեղ նա բերեց ու ամփոփեց սուրբ Ղազարոսի և նրա բույր Մագդաղինեի աճյունները։ Երբ զինվորներն զբաղված էին այդ եկեղեցիների կառուցման աշխատանքներով, աֆրիկացիները⁴⁴ գրավեցին Սիկիլիայի Տալրոմենիոնը, և համայնեցիների մեծ կոտորած եղավ։ Հագարացիները գրավեցին նաև Լեմնոսը և բազում ժողովուրդ գերեվարեցին։

19. Մեսոպոնեանոսների որը կայսրը երթ կազմակերպեց և գնաց դեպի սուրբ Մոկիոս։ Երբ մոտեցավ սուրբ դռներին, մեկը բեմից թռչելով, հաստ գավազանով նրա գլխին ուժգին հարվածեց։ Նա իսկույն կապաներ նրան, եթե ինչ-որ նախախնամությամբ գավազանի ծայրը չկայչեր պոլիկանդելոնին, և հարվածի թափը մի փոքր չկտորվեր։ Կայսեր գլխից սկսեց առատ արյուն հոսել, և իշխանները իրար անցած փախուստի գիմեցին։ [Կայսեր] եղբայր Աղեքսանդրը հիվանդություն պատճառաբանելով, երթին չլր մասնակցել, որը և առիթ սվեց դավադրության մեղքը նրան բարդելու։ Կայսեր հարվածողը ձեռքակալվեց և, սարսափելի խոշտանգումների ենթարկվելով, ասաց, թե դավադրության մասնակից ոչ որի չգիտե։ Նրա ձեռքերն ու ոտքերը կտրեցին և ձիարշավարանի սֆենդոնեում նրան կրակը գցեցին⁴⁵։ Այդ օրվանից ահա նման երթին վերջ տրվեց։ Որոշ ժամանակ անց այդ եկեղեցու տնտես ամենաիմաստուն Մարկոս վանականը ավագ շաբաթ օրը կատարեց մեծ Կողմասի տեսրաօգիտը և, կայսեր հետ միասին ճաշելիս, աղերսում էր նրան չվերացնել այդ երթը։ Երբ կայսրը մերժեց, Մարկոսն ասաց. «Ո՛վ կայսր, ո՛չ զայրացիր, ո՛չ էլ բարկացիր, բանգի Դավիթ մարգարեն նախօրոք գրած էր, որ քեզ հետ այդ բանը կատարվելու էր։ Նա կանխասացություն էր արել. «որ ինչ անիրաւեցաւ թշնամին ի սրբութեան ըում։ Պարծեցան ատելիք քո ի մէջ բարեկենդանութեան քո»⁴⁶։ Դու, ո՛վ տեր, դեռ տասը տարի կթագավորես»։ Այդպես էլ ե-

ղավ: Իր վիրավորվելուց տասը տարի անց, նույն օրը, նա հոգին ա-վանդեց:

20. Կայսեր շորրորդ կին Զոնն, թեև կայսեր հետ պալատում էր, բայց թագադրված չէր: Բուլղարների ներխուժումները նեղում էին հոռ-մայեցիներին: Հագարացիները, իմանալով դրանց մասին, պատերազ-մական նավատորմի հանդերձեցին և նրա ծովակալ նշանակեցին ծա-ղումով Ատտալիա քաղաքից Լեոն Տրիպոլսեցուն⁵⁷, քրիստոնյաների հա-վատքը ուրացած մեկին: Տրիպոլիս է կոչվում Փյունիկեի [քաղաքը], որ բաժանվել էր երեք ցեղերի՝ արաղացիների, տյուրոսցիների և սիդո-նացիների գաղթականների միջև: Կայսրը գնացել էր Բուտիոսի էմպո-րիոն⁵⁸՝ իր պրոտովեստիարիոս Խրիստոֆորոսի վանքի նավակատիքն անելու, երբ լուր ստացվեց. թե Տրիպոլսեցին սարակիստների նավա-տորմիղով Կոստանդնուպոլսի վրա է շարժվում: Կայսրը այդ ժամա-նակվա զրուցար նվստաթիոսին նավատորմիղով Տրիպոլսեցու դեմ ուղարկեց. բայց նա չկարողանալով ընդդիմակայել, ձեռնունայն վերա-դարձավ: Տրիպոլսեցին հեղապնդելով նրան, մտավ Աբյուդոս և հասավ մինչև Պարիոս⁵⁹: Երբ այդ բանը կայսեր հայտնեցին, նա ընկավ մեծ մտահոգության ու անել վիճակի մեջ: Ծովային ուժը պրոտոսակրեոտ Հեմերիոսին⁶⁰ տալով, նրան Տրիպոլսեցու դեմ ուղարկեց: Հեմերիոսը, անցնելով Հելլեսպոնտոսի Աբյուդոսը (այստեղ գաղում էին հիմնել մի-լետացիք, իսկ Հելլեսպոնտոս անունը պարտական է Տրիքոսոսի քույր Հնյլեին, որն այնտեղ ծովն ընկավ: Իսկ էգեական ծովն իր անունը պարտական է այժի նման խոչարող ջրերի հոսանքին)⁶¹, խարխսի գցեց Կիբյուրբայի Ատորբելոսում⁶² (Ատորբելոս անունը կապ ունի վայրի գիրքի հետ, իսկ Կիբյուրբա՝ Մարտոսի և Կիդրամոսի եղբայր Կիբյուր-բոսի անվան) և կամպակոսում⁶³ (անունը կապ ունի լույսի փայլա-տակման հետ, որ գիշեր ժամանակ, փոկայեցվոց աղոթքներով քա-ղաքի հիմնադրման ժամանակ բոցկլտաց, և քաղաքի հիմքերը ամուր դրվեցին): Տրիպոլսեցին այնուհետև անցավ Իմբրոս⁶⁴ (այդպես է կոչ-վում Անթոնի որդի Իմբրոսի անունից, որի դավակ Ստափյուլոսը, Դիո-նիսոսի ամենասիրելի թոռն էր), ապա Սամոթրակեի վրայով Թասոս⁶⁵ հասավ: (Հին մարդիկ Թասոսը Ոսկե էին անվանում, իսկ Սամոթրա-կեն նախկինում թերակղզի էր Թրակիայում, որին, գազաններով լի լի-նելու պատճառով, Թերիուսա կին ասում: Դա հավերժահարսների սրբա-զան վայրն էր: Հետագայում ջրի հոսանքը թերակղզին կղզու վերա-ծեց: Նրան տիրեցին սամոսցի գաղթականներ և Սամոթրակե կոչեցին): Տրիպոլսեցին այստեղ հանդիպեց թշնամիներին, բայց մոտենալ ան-

գամ շհամարձակվեց նրանց նավատորմիղին և ինքնարերարար (նրան աստված էր հեռու ըշում) շրջվեց և գալով Թեսաղոնիկե, գրավեց այն, գերի վերցրեց նրա զորավարին՝ մականունը Կացիլակիոս⁶⁶, շատերին կոտորեց, բազում արյունահեղություն կատարեց⁶⁷:

21. Ումն Հոռոֆիլես կուրիկուլարիոս, որ ինչ-որ գործով Սիկիլիա էր ուղարկվել և իր մոտ ուներ հարյուր լիտր ոսկի, ճանապարհին հի-վանդացավ և կանգ առավ Թեսաղոնիկեում՝ լողանք ընդունելու և հան-դրստանալու: Տրիպոլսեցին սրան իր ճանկը գցեց, իմանալով, որ նա ոսկի ունի, բայց այն պատճառով, որ նա պնդում էր, թե ոչինչ չունի, քաղում խոշտանգումների ենթարկելով, սպանեց: [Հոռոֆիլեսը] ոս-կին ճանապարհին էր թողել, և ասեկրեոտ Սիմեոնն այնտեղից անցնե-լիս, վերցրեց այն: Իր այդ արարքի համար [Սիմեոնը] ստացավ պատ-րիկի պատվաստիճանը և պրոտոսակրեոտի պաշտոնը: Երբ Տրիպոլ-սեցին որոշեց կործանել քաղաքը, Սիմեոնը նրան ոսկի առաջարկեց, որպեսզի նա հրաժարվի քաղաքը կործանելու մտքից: Այդպես էլ ե-ղավ, և սարակիստների նավատորմիղը թողեց հեռացավ: Հեմերիոսը, իմանալով այդ բուրի մասին, նետվեց նրանց հետևից: [Սարակիստ-ները] խարխսի գցեցին Կրեոնում և մնացած ավարը բաժանեցին նրա ընակիչներին⁶⁸, որից հետո իրենց հայրենիքը վերադարձան, Հեմերիո-սին ձեռնունայն թողեցին կեմնոսում:

22. Կայսրը Անատոլիկոն բանակաթեմի փոխզորավար էր նշա-նակել Արգիրոսների լավագույն ու անվանի ընտանիքից⁶⁹ սերող, իր ֆիզիկական ուժով, հզորությամբ, խոհեմությամբ, քաջությամբ, լըրջ-մտությամբ, խելամտությամբ ու արդարությամբ օժտված ու հռչակ-ված պատրիկ եվստաթիոսին⁷⁰: Սա Անդրոնիկոս Գուկասի հետ ոչ թե մեկ, այլ բազում անգամներ արշավեց իսմայելացիների դեմ և նրանց պարտության մատնեց: Հագարացիները սարսափում էին եվստաթիոս Արգիրոսից, պատմում են, թե նրա անունն անգամ նրանց մեջ վախ ու սարսուռ էր առաջացնում: Սամոնասը, ձեռնաբերվով, թե ուզում է գը-նալ Դամատրիում գտնվող և Սպիրա կոչվող իր վանքը, իր դրամներով ու ձիերով փախուստի է դիմում և յուրաքանչյուր կայանում⁷¹ պետա-կան ձիերի ջլերը կտրում: Կայսրը նրան հետապնդելու ուղարկեց հե-տերիարխ Վասիլ Կամատերոսին և Գեորգ Կրենիտեսին: Երբ Սամոնասը պիտի Հալիս գետն անցներ, դրունգար Նիկեփոր Կալլոնասը հասավ ու բռնեց նրան: Սամոնասը շատ էր պաղատում Կալլոնասին, խոստանում նրան բազում դրամ տալ, բայց երբ տեսավ, որ անհնար է նրան հա-մողել, ձեռքերեց, թե գնում է Սիրիբայի⁷² խաչին աղոթելու: Վրա հա-

սավ Անդրոնիկոս Գուկասի որդի Կոստանդինը և նրան առնելով վերադարձավ քաղաք: Կայսրը հրամայեց [Սամոնասին] կեսար Վարդասի տանն արգելափակեն, իսկ Կոստանդինին հարցրեց՝ Սամոնասն հիրավի՞ Ասորիք էր ուզում փախչել: Իմանալով, որ իսկապես այդպես էր, նա կարգադրեց Կոստանդինին, երբ սենատորներն իրեն հարց տան, այդ մասին ոչինչ չասի, այլ պարզապես հայտնի, թե նա Սիրիքա աղոթելու էր գնացել: Կայսրն ուզում էր, որ Սամոնասը ներման արժանանա: Կայսրը, գումարելով սենատը, մեջտեղ հրավիրեց Կոստանդինին և հարց տվեց. «Նրդվիր հանուն աստծո և իմ կյանքի և ասա, Սամոնասն իսկապես Ասորի՞ք էր փախչում, թե՞ ոչ»: Կոստանդինը վախեցավ երգումից (նախապես նա խոստացել էր իրականությունը թաքցնել, բայց պայմանով, որ դա կատարի առանց երգվելու, պարզապես հարցին պատասխան տված լինելու համար) և բոլորի առջև խոստովանեց, թե նա Ասորիք էր փախչում: Կայսրը՝ զայրացած, նրան դուրս հանեց, իսկ Սամոնասը շորս ամիս կեսարի տանն արգելափակված մնաց, առանց իրավունք ունենալու հանդիպելու կայսեր, որից հետո արժանացավ նրա տեսակցության:

23. Լևոնը Զոեից, իր շորրորդ կնոջից որդի ունեցավ, Կոստանդինին, որի ծննդյան պահին գիսավոր աստղ հայտնվեց: Նա իր ճառագայթները դեպի արևելք էր գցում և երևաց քառասուն օր ու գիշեր: Նորածինը մկրտվեց Մեծ եկեղեցում, սուրբ աստվածահայտնության տոնին՝ ձեռամբ Նիկողայոս պատրիարքի: Նրան սուրբ ավազանից ընդունեցին [կայսեր] հարազատ եղբայր Աղեքսանդրը, պատրիկ Սամոնասը և բոլոր պաշտոնավոր անձինք: Այն ժամանակ էր, որ Կյուֆից⁶³ վտարվեցին անառակ կանայք, և այն ծիրանոցի վերածվեց: Լևոն կայսրը պսակվեց Զոեի հետ՝ ձեռամբ երեց Թովմայի (դրա համար նա կարգալուծ արվեց), և նրան թագուհի հռչակեց: Այդ պատճառով պատրիարքը թույլ չտվեց կայսեր եկեղեցի մտնել, և նա ստիպված մետատրիոն⁶⁴ էր անցնում աչ կողմից:

24. Սամոնասը այն պատճառով, որ գործակցում էր կայսեր ամեն տեսակի ապօրինի ու վատ գործերին, առաջ քաշվեց և պարակիմոմենոս դարձավ: Նրանք [երկուսով] սկսեցին եկեղեցու դեմ դավեր նյութել: Կայսրը կանչեց Նիկողայոս պատրիարքին (դա փետրվար ամսի մեկին էր), և երկուսով նրան շատ պաղատեցին թույլ տա կայսեր եկեղեցի մտնել, բայց՝ դիմադրության հանդիպելով, ժողովից հետո պատրիարքին մի փոքր նավ նստեցրին և Բուկոլեոնից Հիերիա ավին անցկացրին⁶⁵, որտեղից նա մեծ ղժվարություն (առատ ձյուն էր նստած)

մի կերպ հասավ Գալակրենի [վանքը]: Պատրիարք է ձեռնադրվում սինկեյրոս Եվթիմիոսը⁶⁵, սրբազգեստ, ժուժկալ և աստվածապաշտ մի մարդ, որի մասին պատմում են, թե հայրապետությունը աստվածային հայտնություն ստացավ: Կայսրը մտադիր էր մի վատ օրենք հրապարակել, համաձայն որի տղամարդը իրավունք ունի երրորդ, նույնիսկ շորրորդ անգամ ամուսնանալ: Այդ հարցում նրան աջակցում էին բազմաթիվ ամենաուսյալ մարդիկ:

25. Հուսիս ամսին Լևոն կայսրը Կոստանդին Լիպսի կողմից հրավեր ստացավ զալ սուրբ Առաքելոց [եկեղեցու] մոտ գտնվող իր վանքի նավակատիքն անելու և սեղան նստելու: Բարձրացավ լիպս կոչվող քամին⁶⁶, այն երեք օր սաստիկ փչեց, սասանեց տներ ու եկեղեցիներ, այն աստիճան, որ բոլորը բացօթյա վայրեր փախան, ենթադրելով, որ աշխարհի վերջն է եկել: Բայց աստծո մարդասիրությունը անձրև տեղաց, որը և դադարեցրեց այդ փոթորիկը:

26. Հռոմայեցիների դեմ հազարացիների նավատորմի դուրս եկավ: Կայսրը դրոմոսի լոգոթետ Հեմերիոսին համայն նավատորմի դի ծովակալ նշանակեց: Անդրոնիկոս Գուկասը հրաման ստացավ միանալ Հեմերիոսին և միասին մարտնչել հազարացիների դեմ: Սամոնասը, այն բանի համար, որ Անդրոնիկոսը մատնել էր իր փախուստը, դարձել էր նրա ոխերիմ թշնամին և նրա տակն էր փորում, ոտքերին թակարդ լարում: Նա մեկին թելադրեց Անդրոնիկոսին զաղտնի նամակով հայտնի՝ նավ չնստի, քանզի իբրև թե Հեմերիոսը Սամոնասի հորդորով կայսրից քեզ ձերբակալելու և կուրացնելու կարգադրություն է ստացել: Եվ ահա, երբ հազարացիները վրա հասան, Հեմերիոսը Անդրոնիկոսին բազմիցս կոչ արեց նավ նստի, բայց նա հետ կանգնեց, ընդդիմացավ դրան, որով Հեմերիոսը միայնակ, սուրբ առաքյալ Թովմայի հիշատակի օրը, հազարացիների հետ կովի բռնվեց և մեծ հաղթանակ տարավ: Անդրոնիկոսը, դրան իրազեկ դառնալով, հուսալքված, իր ազգականներով ու ծառաներով⁶⁷ Կարալա կոչվող քաղաքը⁶⁸ գրավեց և ապրստամբություն բարձրացրեց⁶⁹: Սամոնասը, որ վաղուց էր երազում նման առիթ ձեռք գցել, ասաց կայսեր. «Ես քեզ միշտ չէի՞ ասում, տե՛ր, որ Գուկասը ապստամբ ու խռովարար է, թո թագավորության թշնամին»: Կայսրը, առանց հապաղելու, Գրիգորասին ուղարկեց՝ Իվերիացի կոչվածին⁷⁰, որ սխուլերի դոմեստիկոս էր և Անդրոնիկոսի խնամին, նրա [խռովությունը] ճնշելու: Անդրոնիկոսը, իմանալով այդ մասին, ինչպես և Նիկողայոս պատրիարքի եկեղեցուց վտարվելու, տնով տեղով փախավ այն ժամանակ հռոմայեցիների դեմ արշավանքի դուրս եկած

հազարացիների մոտ: Ամերմուսնին նրան փառք ու պատվով ընդունեց: Կայսրը ցավեց Անդրոնիկոսի համար, նա մտադիր էր նրան իր ստորագրութեամբ նամակ ուղարկել և կոչ անել վերադառնալ հոռմայեցիների երկիրը: Ոմանք կայսեր խորհուրդ տվեցին սիրաշահել պրետորիոնում [բանտարկված] սարակինոսներից⁷¹ որևէ մեկին և ստորագիր նամակով Ասորիք ուղարկել: Կայսրը այդպես էլ արեց, կարմիր թանաքով ստորագրեց, խրիստովուով կնքեց և դրեց կարճ, սպիտակ մոմի ֆատիլոնի մեջ: Երբ սարակինոսը պալատից դուրս եկավ, Սամոնասը կանչեց նրան ու ասաց. «Դու տեղյա՞կ ես ունեցածիդ էություն» և ավելացրեց, թե իր ձեռքում եղած մոմը Ասորիքը կկործանի: Նրան դրամ տալով, հորդորեց գրովյունը Ուզերին⁷² հանձնի: Նա գնալով այդպես էլ արեց: Անդրոնիկոսին բռնեցին և իր բոլոր ազգականներով բանտ նետեցին: Անդրոնիկոսը տեղեկանալով, որ կատարվածը Սամոնասի նենգություն արդյունքն է, հարկադրաբար ինքն էլ, իր հետ եղողներն էլ հավատարաց եղան: Ինչ վերաբերում է նրա որդի Կոստանդինին, ապա նա համոզվելով, որ ամենին չեն թուլատրի այնտեղից հեռանալ, [Անդրոնիկոսի] խորհրդով փախչում է Ասորիքից և իր մարդկանց հետ կայսեր մոտ վերադառնում: Կայսրը նրան առատ նվերներ տվեց, և, կանգնելով մեր Տիրոջ, Փրկչի պատկերի արևելյան կողմը, ասաց նրան. «Քեզ թյուրիմացության մեջ չզցի շատերի կողմից երգվող երգը, թե հոռմայեցիների վրա Կոստանդինն է թագավորելու: Երգվում եմ հանուն ամենատես դատաստանի և մեր Տիրոջ պատկերի, որ թեպետև անունդ Կոստանդին է, թագավորությունը քոնը չի լինելու, այն ի վերուստ և ի սկզբանե ընծայված է իմ պաշտելի որդուն, ինչպես այդ մասին ինձ տեղեկացրել են բազմաթիվ սուրբ այրեր: Եթե դու փորձես [որդուս] սպանել, այս դռնից ներս քո մարմնից անջատված գլուխն է մտնելու»: Այդպես էլ եղավ: Երբ նա ապստամբություն բարձրացրեց, արյան ճապաղիքով ու հողով շաղախված նրա գլուխը այդ դռնից ներս մտցվեց:

27. Կայսրը ինչ-որ կասկածի հիման վրա Եվստաթիոսին, մակա-նունը՝ Արգիրոս, վիզլայի դրոնգարի պաշտոնից ազատեց և ուղարկեց Խարսիանոն, իր՝ Եվստաթիոսի տունը⁷³: Ճանապարհին՝ Արայում⁷⁴, նա իր սպասավորներից մեկի կողմից թունավորվեց ու մեռավ: Նրան թաղեցին Սայունինում⁷⁵, Արայի գագաթին: Հետագայում նրա որդիներ Պոթոսն ու Լևոնը, որ մանգրավիտի⁷⁶ պատիվն ունեին, նրա աճյունը տարան թաղեցին սուրբ Եղիսաբեթի, իրենց պապ տուրմարխ Լևոնի կողմից սրբազորված տոհմական վանքում, Խարսիանոն բանակա-

թեմում: Հենց այս [Լևոն տուրմարխն] էր, որ ստացավ Արգիրոս մականունը, կամ իր մարմնի մաքրության ու անարատության⁷⁷, կամ գեղեցիկ ու առնական դեմքի, կամ էլ իր քաջության ու արիության պատճառով: Քանզի Միքայել կայսեր ժամանակ այս այրի նման կովող զինվոր չկար, նա Տեֆրիկի սարակինոսներին⁷⁸ իր ռազմիկներով բազմիցս պարտության մատնեց, կոտորեց ու կորստյան մատնեց: Նրա անունն ու համբավը միայն բավական էին, որ վախ ու սարսափ տարածեին:

28. Թագավորիների փոխանակության համար Տարսուսից եկան այն Արեւբակեսը⁷⁹ և Սամոնասի հայրը: Նրանց ընդունեց կայսրը, այդ առիթով փայլուն հարգարելով Մագնավրայի [պալատը]: Նա ամբողջությամբ զարգարեց և Մեծ եկեղեցին, հազարացիներին ցույց տվեց սրբազան ամբողջ սպասքը, թեև վայել չէր քրիստոնեական կարգուկանոնին՝ այլակրոն ու այլազգի մարդկանց ցուցադրել աստժո պատարագի համար սահմանված սպասքը: Սամոնասի հայրը ցանկություն հայտնեց միանալ որդուն, բայց վերջինս մերժեց, դեռ ավելին, նա հորդորեց նրան տուն վերադառնալ և հավատարիմ մնալ սեփական կրոնին, ասելով. «Եթե կարողացա, անհապաղ ես քո մոտ կվերադառնամ»:

29. Հոգեգալստյան օրը Լեոն կայսրը իր որդի Կոստանդինն⁸⁰ [կայսրը] թագադրեց՝ ձեռամբ Եվթիմիոս պատրիարքի: Իսկ Սամոնասն իր ծառա Կոստանդինն⁸¹, որն անցյալում մագիստրոս և կանիկլիոս Վասիլի մոտ էր ծառայել, տվեց կայսրուհուն՝ նրան սպասավորելու: Լևոնն ու ինքը՝ կայսրուհին, նրան այնքան սիրեցին, որ Սամոնասը նախանձից սկսեց նրան զրպարտել, որ իբր կայսրուհու հետ է հարաբերվում: Կայսրը դա ճշմարիտ համարելով, նրան սուրբ Տարսուսի վանքն ուղարկեց և վանական խուզեց. նա հենց իրեն՝ Սամոնասին կարգադրեց այդ բանն անել: Շատ շանցած [կայսրը] ցանկացավ նրան վերստին իր մոտ բերել և Սամոնասին հրամայեց [Կոստանդինին] Սպիրոն վանքը տեղափոխի: Երբ կայսրը գնաց Դամատրի և ճաշեց Սամոնասի վանքում, այնտեղ Կոստանդինն տեսավ և իսկույն հրամայեց նրան աշխարհականի զգեստներ հագցնել: Ապա նրան տվեցին ճաշի ժամանակ կայսեր գործածած բաժակը: Նա կայսեր հետ պալատ վերադարձավ: Սամոնասը տեսնելով, որ կայսեր սերը դեպի Կոստանդինը գնալով ուժեղանում է, մեծագույն կիտոնիտի և Միքայել Յիրիթոնի հետ, նրա զրագիր Կոստանդին Հոողիոսի ձեռքով կայսեր հասցեին բազում հայհոյանքներով լի մի գրություն են մոզոնում և զցում մետատորիոն: Երբ կայսրը եկավ Մեծ եկեղեցի և եղավ մետատորիոնում, իր աղոթած

տեղում գտավ [այդ գրութունը], որն ընթերցելով շատ տխրեց: Նա ուզում էր իմանալ՝ ո՞վ է այդ բանն անողը: [30] Տեղի ունեցավ լուսնի խավարում: Կայսրը Սիննադոնի մետրոպոլիտ Պանտալեոնին հրավիրեց խավարման հետևանքներն իմանալու: [Պանտալեոնի] կայսեր մոտ գնալու միջոցին Սամոնասը հարց տվեց նրան. «Փորձանքն ո՞ւմ գլխին է պայթելու»: Նա պատասխանեց. «Քու: Բայց եթե կարողացար անցնել հունիսի տասներեքը, դրանից հետո քեզ հետ ոչ մի վատ բան չի կատարվի»: Իսկ կայսեր ասաց, թե լուսնի խավարումը վկայում է, թե փորձանքը [կայսրության] երկրորդ մարգու գլխին է պայթելու: Կայսրը ենթադրեց, թե խոսքը իր եղբայր Աղեքսանդրին է վերաբերում: Իսկ Յիրիթոնը հետագայում մեկուսի խոստովանեց կայսեր, թե գրութունը Սամոնասն էր սարքել: Կայսրը Սամոնասին անմիջապես իր տունը վճնդեց, վանական խուզեց և ուղարկեց Մարտինակիոսի վանքը⁸², իսկ Կոստանդինն նշանակեց պարակիմոմենոս: Նրա համար [կայսրը] նուսինում վանք կառուցեց, ուր Եվթիմիոս պատրիարքի հետ գնաց ու նավակատիքն արեց:

31. Հոկտեմբեր ամսին լոգոթեոտ Հեմերիոսի և հագարացիներ Գամիանոսի⁸³ ու Լեոնի միջև ծովամարտ տեղի ունեցավ, երբ Սամոսում զորավար էր հետագայում թագավորած Ռոմանոսը⁸⁴: Հեմերիոսը պարտվեց և հազիվ փրկվեց, նրա հետ եղած գրեթե բոլորը վտանգվեցին⁸⁵:

32. Լեոնը հիվանդացավ որովայնային խտտով և սարսափելի հյուծվեց, այն աստիճան, որ հազիվ կարողացավ, կայսերական ընդունված կարգի համաձայն, պահոց առթիվ գնալ [Մագնավրա], ուր ասաց. «Գուք տեսնում եք, ինչպես եմ ես հյուծվել, հիվանդությունից տանջված: Ես Քրիստոսի հարությունը ձեզ հետ շեմ լինի»: Մեծ եկեղեցու կերուլարիաներում⁸⁶ հրդեհ բռնկվեց, հրո ճարակ դարձան պատրիարքական սակելլայի գրասենյակն ու փաստաթղթերը: Ինդիկտոնի 15-րդ տարվա մայիս ամսի 11-ին, երեքշաբթի օր վախճանվում է Լեոն կայսրը, թագավորությունը թողնելով իր եղբայր Աղեքսանդրին: Պատմում են, որ երբ Լեոնը տեսավ իր մոտ եկող Աղեքսանդրին, ասաց. «Տասներեք ամիս հետո կգա վատ ժամանակը»: Նա շատ պաղատեց նրան իր որդի Կոստանդինն սատար կանգնի:

ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՂԵՔԱՆՆԵՐԻ՝ ՎԱՍԼԻ ՈՐԿՈՒ

Աղեքսանդրը թագավորեց մեկ տարի և 22 օր, Լեոնի որդի Կոստանդնի հետ: Նա մարդ ուղարկեց և Գալակիոնոն [վանքից] բերել տվեց Նիկողայոսին, նախապես պատրիարքությունից հեռացնելով Եվթիմիոսին և երկրորդ անգամ այդ Նիկողայոսին⁸⁸ պատրիարքական ասթոնի նստեցրեց: Աղեքսանդրը Մագնավրայի [պալատում] ժողով գումարեց, Ագաթոսի [վանքից] Եվթիմիոսին բերել տվեց և Նիկողայոսի հետ ժողովին մասնակցելով, Եվթիմիոսին կարգալույծ արեցին: Կարծես վայրի գազաններ լինեին, նրանք անմիջապես խուժեցին սրբազան այրի վրա և փետեցին նրա արգո մորուքը, վզից բռնած քաշքեցին և անտանելի ալլ պատիժների ենթարկեցին, անվանելով իգամուլ, շնացող, ուրիշի կնոջ հետ հարաբերված: Բայց այդ սուրբ ու արգո այրը ամեն ինչ տարավ հեղ ու հանգիստ: Նրան քսոթրեցին Ագաթոսի [վանքը], ուր և նա վախճանվելով, թաղվեց քաղաքում⁸⁹, իր վանքում: Պատրիարք [Նիկողայոսի] այն կղերականը, որ [Եվթիմիոսի] Մագնավրայում քսոթրի դատապարտվելու առթիվ փետել էր նրա ալեհեր մագնքը, երբ տուն վերադարձավ, հենց այդ նույն պահին այն անտեսանելի պատճառով հրդեհվեց: Բացի այդ, նա իր դստեր գտավ կաթվածահար, ձեռքերն ու լեզուն կապ ընկած, և այդպես անկողնին գամված նա ապրեց մինչև Նիկեփոր Հաղթող⁹⁰ կայսեր ժամանակները, օրվա հացը մուրալով:

2. Աղեքսանդրը, որ անցյալում էլ իր եղբայր Լեոնի կողմից արհամարհված լինելու պատճառով կայսեր վայել ոչինչ չէր անում, փափկակենցաղ էր և իրեն որսորդության տված, սիրում էր խնջույքներն ու լպիրշությունը, միահեծան իշխելով, արի ու երևելի ոչինչ չարեց: Գառնալով մենիշխան, նա քահանա Հովհաննեսին (մականունը՝ Լագանես) ռեքտոր⁹¹ դարձրեց: Նա Աղեքսանդրի մահից հետո դժնդակ կերպով մահկանացուն կնքեց Հերզոմոնում՝ գնդակ խաղալիս: [3] Աղեքսանդրը, բացի այդ, Գաբրիելոպոլոսին և սկլավինիացի⁹² Վասիլիցեսին հսկայական հարստություն տվեց, ողողեց նրանց արքունիքի դրամներով: Պատմում են, որ Աղեքսանդրը բազմիցս ցանկացել է այդ Վասիլիցեսին կայսր հռչակել, իսկ Լեոնի որդի Կոստանդինն՝ ներքին սոցնել: Սակայն այդ ծրագրի իրականացմանը խանգարեցին Լեոնի մտերիմ մարդիկ, որոնք մեկ պատճառաբանում էին, թե Կոստանդինը գեռ փոքր է ներքինացվելու համար, մեկ, թե նա հիվանդ է: Աղեքսանդրի օրոք արևմուտքում գիսավոր աստղ երևաց, նրան քսիֆիաս

բազում ժողովրդով ու ամբոխով եկան ձիարշավարանի դարբասը, Կոստանդին [Դուկասին] կայսր ներբողելով: Բայց այստեղ [Կոստանդինի] ձիապանը ձիարշավարանի դարբասի ներսի կողմում գտնվող մեկի կողմից նիզակի հարված ստանալով, սպանվեց: Երբ Կոստանդին ձիարշավարանի ներսում գտնվողները շքնդունեցին, դեռ ավելին, վաղն-դեցին, նա կարծես այսահար, թագավորությանը տիրանալու փափագից խելակորույս, սխուր ու գլխահակ հեռացավ գնաց փոքր ձիարշավարանը, ձիապանի սպանությունը վատ նշան համարելով: Այնտեղ նա [կայսր] ներբողվելով, եկավ մինչև Խալկե և, այդ Խալկեի Երկաթե դարբասով մուտք գործելով, հասավ մինչև էքսկուբիտոսները: Մագիստրոս Հովհաննես էլազասը, հետերիայի զինվորների և հեծյալների մեջ բնաթուփում կատարելով, զենքով նրանց Դուկասի դեմ ուղարկեց: Նրանք հասան Խալկե և կովի բռնվեցին, որի ժամանակ երկու կողմից էլ շատերն ընկան՝ սրակոտոր լինելով, այն աստիճան, որ տեղը գետի պես հոսող արյամբ լճացավ: Սպանվողների մեջ էին և Գրիգորասը՝ Դուկասի որդին, նրա հորեղբորորդի Միքայելը և հայազգի Կուրտիկը: Կոստանդին Դուկասը իմանալով, որ մեծ բնդհարում է տեղի ունեցել, ձի հեծած՝ ձիարշավարանից դուրս եկավ: Նրա ձին, սակայն, այնտեղ սալահատակված քարե տախտակների վրա սայթաքելով, իր հեծյալին գետին տապալեց: Երբ մի ոմն տեսավ նրան գետին գցված և միայնակ (մնացած բոլորը ցրվել էին), սրով կտրեց նրա գլուխը. այն բերվեց կայսեր, ցույց տրվեց բոլորին, խաբեության ճամփան փակած լինելու համար: Կոստանդին Դուկասի այդ նախաձեռնությունն մասին գոյություն ունի մի այլ վարկած էլ: Մի ոմն Նիկողայոս, որին վստահված էր Խալկիայի¹⁰² պետական հարկերի հավաքումը, եկավ Ասորիք և հավատափոխ եղավ: Հաստատվելով այնտեղ, նա հասու եղավ աստղաբաշխության կամ, ավելի շուտ՝ ինչ-որ աստեղաբանության: Նա սև ներկված կտորի վրա մի բան գրեց և այն լոգոթեոթ թովմային ուղարկեց: Երբ հազարացիների թարգման Մանուիլը կտորը ջրով լվաց, նրա վրա գրվածն երևաց, թե «Մի վախեցեք Դուկասի կարմիր աքաղաղից, քանզի նա ապստամբություն է բարձրացնելու հիմարաբար և իսկույն բնաջնջվելու է»:

4. Այդ դեպքերի նման վախճանից հետո, Կոստանդին Դուկասի աներհայր Գրիգորասը, Լևոնի՝ Խիրոսֆակտես մականվանյալի հետ աստժո սուրբ իմաստության եկեղեցում ապաստանեցին, բայց նրանց այնտեղից բռնությունը դուրս հանելով, Ստուդիոսի վանքում վանական խուզեցին: Կոստանդին էլադիկոսին արջառաջիկերով ձողեցին և քր-

ձեր հագցնելով, ավանակի վրա նստեցրած՝ քաղաքի միջով ծաղրուծանակի ենթարկեցին, ապա Դավմատոսի վանքը տարան և դատապարտեցին արգելափակման, Լևոն Կատակալիտեսին ու Արտրասի որդի Աբեսալումին¹⁰³ կուրացրին ու արքայի ուղարկեցին, իսկ Եվլամպիոսի որդի Կոստանդին և նրա հետ ուրիշների կամպուդեսի որդի հյուպարքոս Փիլոթեոսը¹⁰⁴ ձիարշավարանի սֆենդոնեոս¹⁰⁵ գլխատեց: Շատ որոնեցին նաև ասեկրեոս նիկետասին ու Կոստանդին Լիվոսին, բայց չգտան, քանզի նրանք փախուստի էին դիմել: Ինչ վերաբերում է այն էգիդեսին և նրա հետ եղող բազում քաջարիների, [Փիլոթեոսը] Նրիսուպոլսի Դամալիսից¹⁰⁶ սկսած մինչև Լեկատոս գույզ ցցերի վրա ցցահան արեց: Իշխանության գլուխ գտնվող այդ այսպես կոչված խնամակալները դեռ անգթորեն բազում անմեղ մարդկանց կկոտորեն, եթե դատավորներից ոմանք նրանց անօրեն թափը չկոտրեն, ասելով նրանց, թե կայսրը դեռ երեխա է, դուք ինչպե՞ս եք առանց նրա հրամանի համարձակվում նման բաներ գործել: Դուկասի կնոջ խուզելով, ուղարկեցին Պափլագոնիայում գտնվող իր տունը¹⁰⁷, իսկ նրա որդի Ստեփանոսին ներքինացրին:

5. Օգոստոս ամսին Բուլղարիայի իշխան Սիմեոնը մեծ զորքով արշավանքի դուրս եկավ, մոտեցավ Կոստանդնուպոլսին և Վլախեոնայից մինչև այսպես կոչված Ոսկե դուռը պաշարման մեջ առավ այն: Նա օրորվում էր քաղաքը հեշտությունը գրավելու հույսով: Բայց համոզվելով, որ այն ամուր պարիսպներով է պաշտպանված, ապահովված բազում զինվորներով, քարարձակ և նետարձակ [մեքենաներով], հուսաբեկ վերադարձավ Հեբզոմոն կոչված տեղը, խնդրելով հաշտություն կնքել: Երբ խնամակալները մեծ սիրով ընդունեցին նրա առաջարկը, Սիմեոնը հաշտության շուրջ բանակցություններ վարելու համար իր մագիստրոս Թեոդորոսին ուղարկեց: Նիկողայոս պատրիարքը, Ստեփանոսը և Հովհաննես մագիստրոսը առնելով կայսեր, եկան մինչև Վլախեոնա, ներս առան Սիմեոնի երկու որդիներին և կայսեր հետ պաշտում ճաշեցին: Նիկողայոս պատրիարքը զնաց Սիմեոնի մոտ, որի առջև Սիմեոնը խոնարհեց իր գլուխը: Պատրիարքը աղոթք կարդաց և, ինչպես պատմում են, իր կնգուղը թագի փոխարեն դրեց նրա գլխին¹⁰⁸: Սիմեոնն ու նրա որդիները անթիվ, թանկագին նվերների արժանանալով, վերադարձան իրենց երկիրը, հաշտության շուրջ համաձայնություն չկայացրած:

6. Քանի որ Կոստանդին կայսրը մանուկ լինելով իր մորն էր ուզում (Աղեքսանդր կայսրը նրան պալատից հեռացրել էր), նրան դարձ-

յալ պալատ բերեցին: Տիրանալով թագավորության, նա պալատ է մտցնում Կոստանդին պարակրիմոմենոսին և հարազատ եղբայրներ Կոստանդին և Անաստասիոս Գոնգրիլիոս կոչվածներին: Հովհաննես էլազասի խորհրդով հեռացնում են Աղեքսանդր կայսեր մտերիմներ Հովհաննես ու Քրիստոսը, Գարբիելոպոլոս կոչվածին, Վասիլիցեսին և մյուսներին: Կայսրուհին հետերիարխ է նշանակում Գոմինիկոսին: Երբ էլազաս մագիստրոսը հիվանդացավ, բժիշկների խորհրդով հրաժարվեց պաշտոնից և հեռանալով պալատից, եկավ Վլախեոնա, բայց հիվանդությունը վերջը նրան մահվան հասցրեց: Զոեն Գոմինիկոս հետերիարխի խորհրդով հեռացնում է Նիկողայոս պատրիարքին և նրա մտերիմներին, զայրացած ասելով, թե ինքը կհոգա սեփական եկեղեցու մասին: Շատ շանցած Կոստանդին պարակրիմոմենոսը կայսրուհու առաջ զրպարտում է Գոմինիկոս հետերիարխին այն բանում, թե նա ուզում է թագավորությունը զավթել հօգուտ իր եղբոր: Գոմինիկոսին հետին նպատակներով պատրիկի պատվաստիճանը շնորհեցին, և երբ նա իջավ եկեղեցի՝ սովորության համաձայն օրհնությունն ստանալու, հրամայեցին նրան տանը¹⁰⁹ մնա: Իսկ Զոեն հետերիարխ նշանակեց Հովհաննես Գարբիլասին, ներքինի Գամիանոսին՝ վիզալի դրուագար: Գոմինիկոսը հեռացավ իր տունը, վայրապար վշտացած:

7. Երբ բուզար Սիմեոնը սկսեց Թրակիայում դարձյալ ասպատակ սփռել, և կայսրուհին ու ղեկավար մարդիկ մտածումների մեջ էին՝ ինչպես սանձեն նրա ամբարտաւանությունը, Հովհաննես Բողասը խնդրեց իրեն պատրիկ դարձնեն, դրա դիմաց խոստանալով [Սիմեոնի] դեմ հանել պաժինակներին: Նրա խնդրանքին ընդառաջ գնացին և նա, նվերներ ստանալով, գնաց պաժինակների երկիրը, նրանց հետ դաշինք կնքեց և այնտեղից պատանդներ ստանալով, բերեց քաղաք¹¹⁰: Պաժինակները համաձայնվեցին անցնել [Գանուր գետը] և պատերազմել Սիմեոնի դեմ: Այդ օրերին քաղաք եկավ և իր ֆիզիկական ուժով մեծ անուն հանած Աշոտը, իշխանաց իշխանի որդին: Նրա մասին պատմում են, թե նա երկաթե ձողը երկու ծայրից բռնելով, իր ամեհի ուժով ծռում էր այն և շրջանակաձև դարձնում. երկաթի ամուր բնությունը տեղի էր տալիս նրա ձեռքերի հզորության¹¹¹: Երբ նա [քաղաք] մտավ, նրան մեծ պատվով ընդունեց տիրուհին¹¹² և ապա ճամփու դրեց դեպի նրա երկիրը¹¹³:

8. Ինդիկտիոնի երրորդ տարվա սեպտեմբեր ամսին¹¹⁴ Պագրատուկաս հայը Ազրիանուպոլիսն [ստիպված] հանձնեց Սիմեոնին: Անցյալում այն Օրեստիաս էր կոչվում, Ազամեմոնի որդի Օրեստեսի անունով:

Նա իր հոր շարանենգ սպանության արդար վրեժն առնելու մղումով խոշիտոզեց Կլիտեմնեստրային և էգիսթոսին և այդ առթիվ անշափ մուլեգնած, Հեբրոս, Արզոս և Արտակոս երեք գետերի միախառնման տեղում լողանք ընդունելով, ղերծավ հիվանդությունից: Հենց այս տեղում նա [քաղաք] կառուցեց, որին տվեց իր անունը: Իսկ կեսար Ազրիանոսը գեղեցիկ շինություններով ընդարձակեց և վերանվանեց Ազրիանուպոլիս: Այն գտնվում է Փիլիպպոպոլիս¹¹⁵ տանող ճանապարհի վրա՝ լավ քայլողի համար երեք օրվա ճանապարհ հեռավորության, շրջապատված է Հեմոս լեռով, որի մոտ են երեք գետերը միացնում անձրևներից առաջացած ջրերը: Շատ շանցած Զոեի կողմից բաղում նվերներով այնտեղ ուղարկվեցին կանիկլես Վասիլ պատրիկը և Նիկետաս էլազիկոս պրոտոսպաթարը, և [քաղաքը] հետ վերցրին:

9. Գամիանոս ամիրան պատերազմական նավերով և բազում զինական ուժով եկավ Ստորբելոս¹¹⁶ կղզին: Նա կգրավեր այն, եթե չհիվանդանար ու չվախճանվեր, որով սարակինոսները ձեռնունայն հետ դարձան: Իսկ Հելլագայի և Աթենքի բնակիչները անվերջ հարստահարվելով Իուբի որդի Խասի կողմից¹¹⁷, շարողանալով տանել նրա այլասերվածությունն ու ազահությունը, քարկոծ անելով շարաշար սպանեցին Աթենքի տաճարի¹¹⁸ բեմում:

10. Կայսրուհի Զոեն, տեսնելով Սիմեոնի փրվածությունն ու քրիստոնյաների դեմ գործած ոտնձգությունները, պետական զործիչների հետ որոշում է կայացնում՝ հազարացիների հետ հաշտություն կնքել, ռազմագերիների փոխանակություն կատարել և արևելքի համայն զորքը [արևմուտք] տեղափոխել, Սիմեոնին պարտության մատնելու և ոչընչացնելու: Ռազմագերիների փոխանակություն կատարելու համար Աստրեք ուղարկվեցին պատրիկ Հովհաննես Հոողինոսն ու Միքայել Տոբսարասը: Փոխանակության կատարումից հետո, կարգի համաձայն տազմաների զինվորներին հող բաժանվեց, և նրանք բանակաթեմային զինվորների հետ անցան Թրակիա: Միտլերի դոմեստիկոս էր մագիստրոս Լեոն Փոկասը, որը սակայն ավելի իր քաջություններ էր աչքի բնկնում, քան ղեկավարելու հմտությունը: Պալատի պրոտոսպապաս¹¹⁹ Կոստանդինը, մականունը՝ Կեֆալաս, և Կոստանդին Բալելիասը Թրակիա տարան նվիրական ու կենարար խաշափայտը, բուրբը երկրպագեցին և նրա վրա երգվեցին միմյանց համար իրենց կյանքը զոհաբերեն, որից հետո համայն զորքով արշավեցին բուզարների վրա: Էքսուկրիտոսների տազմայի հրամանատարը Հովհաննես Գրապսոնն էր, իսկ հիկանատների¹²⁰՝ Մարուլիսի որդին: Զորավարի պաշտոնը վարում էին Ռոմանոս Արգի-

քոսը, նրա եղբայր Լևոնը և Վարդաս Փոկասը: Նրանց հետ էին և Մե-
լիասը¹²¹՝ հայերով, բանակաթեմերի մյուս բոլոր զորավարները: Լևոն
դոմեստիկոսի հետ էր նաև պատրիկ Կոստանդին Լիպսը, որը նրա
խորհրդակալն էր՝ բոլոր հարցերի վերաբերյալ: Ինդիկաթոնի 5-րդ տար-
վա օգոստոս ամսի քսանին¹²² Աքելոսս գետի ափին հոռոմայեցիներին և
բուլղարներին միջև տեղի ունեցավ ճակատամարտ¹²³: Բայց աստծո հան-
դես պարծած անքնին ու անզնին մեղքերի համար հոռոմայեցիները գըլ-
խովին պարտություն կրեցին, բոլորը փախուստի դիմեցին: Նրանք սար-
սափելի վայնասուն բարձրացրին՝ մի մասը իրար ոտնատակ անելուց,
մյուսը՝ թշնամիների կողմից կոտորվելուց: Այնքան արյուն հոսեց,
ինչքան երբևիցե: Լևոնը փախուստի դիմելով փրկվեց Մեսեմբրիայում¹²⁴:
Ճակատամարտում մյուսների հետ սրակոտոր եղան Կոստանդին Լիպսը,
Հովհաննես Գրաստոնը և բազում այլ հրամանատարներ: Նավատոր-
միդի զորունգար պատրիկ Ռոմանոսը¹²⁵ ամբողջ տորմիդով Դանուբ
գետն ուղարկվեց՝ Լևոն Փոկասի օգնությամբ, ինչպես և (այդ մասին
ասվեց) Հովհաննես Բոգասը՝ պաժինակներին ոտքի հանելու: Այն ժա-
մանակ, երբ զորունգար Ռոմանոսը հրաման էր ստացել պաժինակներին
նավերով Դանուբ գետով անցկացնել, որպեսզի նրանք սատարեն Լևոն
Փոկասին, պաժինակները տեսան, որ Ռոմանոսն ու Հովհաննեսը կազ
ու կովի են բռնված, իրար դեմ վիճում ու գզվուտում են, հեռացան
իրենց երկիրը: Պատերազմի ավարտին, երբ Ռոմանոսն ու Բոգասը
քաղաք վերադարձան, նրանց մեղադրանք ներկայացվեց: Գրունգար
Ռոմանոսը ամբաստանվեց այն բանում, որ նա իր անփութության, ա-
վելի շուտ՝ վնասարարության պատճառով պաժինակներին շանցկացրեց
[Դանուբ գետով], որ շտապ նահանջելով, անգամ փախստական հոռո-
մայեցիներին նավերի մեջ շառավ: Նրան մեծ վտանգ սպառնաց, քան-
զի կուրացման դատապարտվեց, և վճիռը ի կատար կածվեր, եթե կայս-
րուհու մոտ մեծ ազդեցություն ունեցող պատրիկ Կոստանդին Գոնգրիսը
և Ստեփանոս մագիստրոսը վճիռը չեղյալ չհայտարարեին: Իսկ հաղթա-
նակից ամբարտավանացած բուլղարները արշավեցին մինչև քաղաք, բայց
սխալների դոմեստիկոս Լևոնը, հետերիարխ Հովհաննեսը և Դուկասի որ-
դի Նիկողայոսը բազում զորքով բուլղարների դեմ դուրս եկան՝ Թրա-
կիայի Կատասյուրտաս կոչվող վայրը: Բայց երբ բուլղարները գիշեր
ժամանակ հանկարծակի նրանց վրա խուժեցին, և դոմեստիկոսը դիմեց
փախուստի, Դուկասի որդի Նիկողայոսը և նրա հետ բազմաթիվ ուրիշ-
ներ սրի քաշվեցին:

11. Կոստանդին կայսեր դաստիարակ Թեոդորոսը տեսնելով, որ
Կոստանդին պարակլիմոմենոսը նպատակ ունի թագավորական իշխա-
նությունը կորզել հօգուտ իր փեսա Լևոնի, Կոստանդին կայսեր խոր-
հուրդ տվեց իր հոր ծառա և իր, կայսեր հանդես բարյացակամորեն
տրամադրված Ռոմանոս զորունգարին [արքունիք] ընդունի, որպեսզի
նա իր հետ լինի, իրեն պահպանի, և ինչ հարցում որ պետք լինի, ու-
նենա օգնական ու սատար: Թեև այդ մասին Ռոմանոսին բազմիցս աս-
վեց, նա հրաժարվում էր: Կոստանդին կայսրը իր ձեռքով նամակ զը-
րեց և սեփական ստորագրությամբ հաստատելով, Ռոմանոսին ուղար-
կեց: Վերջինս ստանալով նամակը, խոստացավ պետք եղածին պես
վրա տալ Կոստանդին պարակլիմոմենոսի և նրա ազգականների դեմ:
Երբ դրա մասին լուրերը տարածվելով հասան և պարակլիմոմենոսի
ականջին, վերջինս ստիպեց Ռոմանոսին իրեն հասանելիք հողը ստա-
նա ու նավատորմիդով հեռանա: Ռոմանոսն արդեն նախապատրաստ-
վել էր ծով դուրս գալու և կարգի էր բերում նավերը, երբ Կոստանդին
պարակլիմոմենոսը պալատից գնաց նրան շտապեցնելու ժամ առաջ
ճամփա ընկնի: Ռոմանոսը նրան ծառայաբար դիմավորեց և խոստա-
ցավ հրամանը սիրով կատարել: Երբ [Կոստանդինը] հարցրեց Ռոմա-
նոսին՝ ունի՞ արդյոք կայսերական տրիերան թիավարելու ընդունակ
գեղեցիկ արտաքինով ու լավ թիավարներ, նա իսկույն ձեռքով նշան
արեց նրանց մոտենան: Նրանք պատրաստ էին և զործին տեղյակ: Երբ
Ռոմանոսը բավականին մոտեցավ զորմունին (նա Կոստանդին պարա-
կլիմոմենոսի հետևից էր գալիս), ձեռքերով բռնեց նրան և իր մարդ-
կանց ասաց. «առեք սրան», նրանք իսկույն հափշտակելով մտցրին
Ռոմանոս զորունգարի տրիերան և ուժեղ հսկողության տակ առան: Պա-
րակլիմոմենոսին պաշտպանող շեղավ, ոչ էլ անսոսացող, նրա հետ
բոլոր եղողները փախուստի դիմեցին: Կայսրուհի Զոնն կատարվածին
հասու լինելով, կանչեց Նիկողայոս պատրիարքին ու իր, Զոնի մեծա-
մեծներին, Ռոմանոսի մոտ մարդիկ ուղարկեց, իմանալու եղածի մա-
սին: Երբ նրանք անցան դիմացի ափը, ժողովուրդը նրանց քարկոծե-
լով հալածական արեց: Զոնն առավոտյան դուրս գալով, Բուկոլոնոնի
հելիակոնում հարցուփորձ արեց որդուն և բոլորին՝ ինչպե՞ս տեղի ու-
նեցավ այդ խռովությունը: Կոստանդին կայսեր դաստիարակ Թեոդո-
րոսն ասաց, թե այդ տեղի ունեցավ, որպեսզի Լևոն Փոկասը կորստ-
յան շմատնի հոռոմայեցիներին, իսկ Կոստանդին պարակլիմոմենոսը՝
պալատը: Կայսրը Նիկողայոս պատրիարքին և Ստեփանոս մագիստ-
րոսին պալատ մտցրեց, որպեսզի նրանք իր հետ լինեն, քանզի ուզում

էր իշխանութիւնը մօր ձեռքից խլել: Հաջորդ օրը նա Հովհաննէս Տուբակեանին պալատ ուղարկեց՝ կայսրուհի Զոնին հետացնելու: Զոնն լաց ու կոծով փաթաթվեց որդուն, շարժեց մօր հանգեպ նրա կարեկցանքն ու գուլթը և նրան տանողներին ասաց. «Թողեք, թող մայրս ինձ հետ լինի»: Նրանք իսկույն տեղի տվեցին: Կայսրը և պատրիարքը հրավիրելով Հովհաննէս Գարեգասին, նշանակեցին սխուրբի դոմեստիկոս, քանդի վախենում էին, որ Լեոն Փոկասը կարող է խռովութիւն բարձրացնել: Նա խոստացավ, որ նման բան չի լինի, եթէ իր անբձագ Զուֆինեզերին և նրա որդի Սիմեոնին նշանակի հետերիարխ: [Կայսրից, Նիկողայոս պատրիարքից և Ստեփանոս մագիստրոսից] երզում ստանալով, նա տուն գնաց, բայց հենց տեղն ու տեղը իր ազգականներին հեռացրին պալատից: Երբ վերջիններս Փոկասի մօտ եկան, նա տեսավ նրանց, սարսափեց ու ցնորվեց: Նա իսկույն Ռոմանոսի մօտ գնաց և պատմեց իր գլխին եկածը: Հաշտվելով նրա հետ և երկուստեք երգվելով լինել մի սիրտ ու մի հոգի, դարձավ նրա համախոհն ու համակամը, այն աստիճան, որ նրանք անդամ համաձայնվեցին միմյանց խնամիքանալ, այդ ձևով էլ ավելի սերտ դարձրին սիրո կապը:

12. Մարտ ամսի քսանչորսին Ռոմանոսն իր մտերիմ ու շատ վըստահելի Հովհաննէս երեցին¹²⁶ և Թեոդորոս Մացուկեսին¹²⁷ պալատ ուղարկեց՝ հանգեա գալու իր պաշտպանութեամբ, ասելու, թէ «իմ քայլը խռովութիւն չէր: Կասկածելով, որ Փոկասը հնարավոր է հեղաշրջում կկատարի և երկյուղելով, որ նա կարող է կայսեր վնաս հասցնել, դրա համար է, որ ուզում եմ պալատ բարձրանալ՝ պահպանելու համար կայսեր»: Բայց քանի որ Նիկողայոս պատրիարքը դեմ էր դրան, Ռոմանոսը հիշյալ դաստիարակ Թեոդորոսից ցուցում ստացավ ամբողջ տորմիդով նախել մինչև Բուկուլեոն: Ռոմանոսն իր մարդկանց հետ խորհրդակցելով (լինելիքը լինելու էր), ամենասրբուհի կույս աստվածածնի ավետման օրը¹²⁸ (այն հինգշաբթի էր) զինված, համայն տորմիդով եկավ Բուկուլեոն: Ստեփանոս մագիստրոսն իսկույն հեռացավ պալատից, իսկ Ռոմանոսի խնամի Նիկետաս պատրիկը, բարձրանալով պալատ, Նիկողայոս պատրիարքին այնտեղից զուրս հանեց: Պալատականները, ստանալով Ռոմանոսի երգմնագիրը, նրան ուղարկեցին կենարար ու պատվական խաչը, որին նա երկրպագեց, պալատականներին երզումներով վստահեցրեց և նրանց մի քանի ուրիշներին հետ պալատ բարձրացավ՝ կայսեր երկրպագելու: Նա կայսեր հետ Փարոսի տաճարը մտավ և, փոխադարձաբար հավաստիացումներ տալուց հետո, կայսեր կողմից իսկույն մագիստրոսի պատվաստիճանն ստացավ և նշանակվեց

մեծ հետերիարխ: Փոկասակի Լեոն Փոկասին սրբազան հրամանք է ուղարկվում՝ չփորձի մտածել ապստամբութեան մասին: Լեոն Փոկասին նույն բովանդակութեամբ նամակ գրելու հրաման ստացավ և Կոստանդին պարակիմոնենոսը, որպեսզի նա ոչ մի հակառակ բան չմտածի, այլ լինի Կոստանդին կայսեր հնազանդութեան մեջ: Կայսերական վեստիարիոնի պրիմիկերիոս¹²⁹ Անդրեասը այդ գրութիւնները տարավ Լեոն Փոկասին, որն այն ժամանակ Կապադովկիայում էր գտնվում¹³⁰: Նա վերցրեց և ընթերցելով դրանք, հեռացավ իր տունն ու հանգիստ մնաց:

13. Սուրբ պահոց հինգերորդ շաբաթը, ապրիլ ամսին, Կոստանդին կայսրը ամուսնական նշանի ուխտ է տալիս Ռոմանոսի դուստր Հելենեին, որն աչքի էր ընկնում մարմնի գեղեցկութեամբ և խոհեմութեամբ: Զատիկի երեքշաբթի օրը, որը Գալիլիայի է կոչվում, նա ձեռամբ Նիկողայոս պատրիարքի պսակվում է նրա հետ, իսկ Ռոմանոսին հռչակելով կայսերահայր¹³¹, նրա փոխարեն հետերիարխ է նշանակում Ռոմանոսի որդի Քրիստափորին: Շատ շանցած Լեոն Փոկասը, մի քանի իշխանավորներից և իր տագմաններից խաբվելով, խռովութիւն է բարձրացնում: Նա իր հետ առավ Կոստանդին պարակիմոնենոսին, եղբայրներ Կոստանդին և Անաստասիոս Գոնգիլեսներին, պրոտոսեկրետ Կոստանդին Մալելիասին, բոլորին հիմնավորապես հավաստելով ու վըստահեցնելով, թէ դիմում է այդ քայլին, ի պաշտպանութիւն Կոստանդին կայսեր: Ռոմանոս կայսերահայրը, որպես Կոստանդին կայսեր երեսփոխան, կազմեց ստորագիր խրատով գրութիւններ այդ խռովութիւնը բարուբանդ անելու համար, որոնց համաձայն ովքեր լքելով Փոկասին անցնեն կայսեր կողմը, համարվում են կայսեր պաշտպաններ: Այդ գրութիւնները նա տվեց Աննային, մի անամոթ ու անպատկառ կնոջ, որին նաև Վասիլիկի¹³² կոչեցին, և մի ոմն կղերական Միքայելի և ուղարկեց Փոկասի ձամբարը, որտեղ նրանք դրանք տարածեցին համայն զորքի մեջ: Միքայելին Փոկասը բացահայտեց և անզրթաբար գանահարելով, նրա քիթն ու ականջները կտրեց: Ռոմանոսի կողմից նա հետագայում արժանացավ պետք եղած հատուցման: Նմանապես և նրա հետ ուղարկված կիներ: Առաջինը Փոկասին լքեց ու Ռոմանոսի կողմն անցավ հիկանատների տագմայի հրամանատար Բարիմիքայելի որդի Կոստանդինը, դառնալով այդ խռովութեան տապալման սկիզբը: Նրա հետ Փոկասին լքեցին նաև Բալանտիոսը և Ացմորոս կոչվածը, երկուսն էլ տուրմարխներ: Ինչ վերաբերում է Լեոն Փոկասին, այսպէս նա լավ զինված բազում զինվորներով եկավ Խրիստապոլիս, նրանց դասավորեց քարի հորթից¹³³ մինչև Քաղկեդոն և սարսափով պատեց

քաղաքի բնակիչներին: Ռոմանոսը գրումնով ուղարկում է կանխկլիթոս Սիմեոնին՝ Կոստանդին կայսեր ստորագիր հետևյալ բովանդակության գրությունը: [14] «Ես իմ հպատակներից որպես իշխանությանս ու թագավորությանս ամենաարթուն, ամենախոհեմ ու ամենահավատարիմ ոչ այլ որ չգտա, բան Ռոմանոսին և նրան, աստուց հետո, վստահեցի իմ ապահովությունը: Ես նրան իմ հոր տեղ գրեցի, նրան, ով իմ նկատմամբ ծնողական սեր ու վերաբերմունք ցուցաբերեց: Ես միշտ էլ կասկածում էի Լևոն Փոկասի վրա, որ նա աչք ունի իմ թագավորության վրա, այժմ նա, ձեռք բարձրացնելով իմ իշխանության վրա, գործով ապացուցեց իր դավադիր լինելը: Դրա համար ահա ես շեմ ցանկանում, որ նա այսուհետև լինի դոմեստիկոս: Այս խոսովությունը նա բարձրացրել է ոչ իմ խորհրդով, նա ինքնագույն է անցել հարձակման, ցանկանալով տիրանալ թագավորության: Երբ դա ընթերցվեց զինվորներին, բոլորն սկսեցին լքել Լևոն Փոկասին և անցնել կայսերահայր Ռոմանոսի կողմը: Փոկասն ընկավ անելանելի վիճակի մեջ, եղավ հուսաբեկ, քանզի իր բոլոր ականալածները ի դերև ելան: Նա փախուստի դիմեց դեպի Ատեոս բերդը¹³⁴, բայց նրան ներս չընդունեցին, դրա վրա նա քնաց Գոելոն¹³⁵ կոչվող գյուղը, ուր և ձերբակալվեց: Ռոմանոսն այնտեղ ուղարկեց Հովհաննես Տուրակեսին և իր ազգական Լևոնին՝ նրան քաղաք բերելու: Վերջիններս բռնելով նրան, կուրացրին, թեև այդ մասին ոչ մի կարգադրություն չէին ստացել, այդ բանը ներքանք ինքնագույն կատարեցին, որի համար կայսերահայր Ռոմանոսը դաշրացավ:

15. Օգոստոս ամսին հայտնի դարձավ Կոստանդին Կամեատենոսի¹³⁶, Դավիթ Կամուլիանոսի և Մանգանների կուրատոր¹³⁷ Միքայելի դավադրության մասին: Սրանք կուրացվեցին և, անցկացվելով քաղաքի միջով, աքսոր ուղարկվեցին: Քաղաք բերեցին և սխուրթի դոմեստիկոս Լևոն մագիստրոսին, որին ջորու վրա նստած, անցկացրին հրապարակի միջով:

16. Բացահայտվեց և Չոե կայսրուհու դավադրությունը: Նա փորձել էր Ռոմանոսին զեղել թունավորված ուտելիքներով, որոնք պատրաստել էր հյուպուրգիայի նոտար¹³⁸ Թեոփիտոսը: Չոեին հեռացնում են պալատից և տանում Պետրոն Ի սուր Եվփեմիայի վանքում մայրապետ խուզում: Ախոռապետ Թեոփիլակոսս պատրիկի¹³⁹ կողմից կայսեր դաստիարակ Թեոդորոսը և նրա եղբայր Սիմեոնը հրավեր ստացան ճաշկերույթի մասնակից դառնալ: Երբ նրանք ճաշում էին, բազում զինվորներով ներս մտավ վիզայի դրուսգար Հովհաննեսը, Կուրկուաս կոչ-

վաղը¹⁴⁰, որը ձերբակալելով նրանց աքսորեց Օպսիկիոն, իրենց պրոստատիոնները, որպես թե Ռոմանոսի զեմ դավեր նյութողների:

17. Սեպտեմբեր ամսի քսանչորսին Ռոմանոսը ստանում է կեսարի պատվաստիճանը, իսկ զեկտեմբեր ամսի 17-ին, նախահարց¹⁴¹ կիրակիին, նա ձեռամբ Կոստանդին կայսեր և Նիկողայոս պատրիարքի թագ է կապվում:

ԹԱԿԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ՌՈՄԱՆՈՍԻ

6428 թվականին, ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա հունվար ամսի 6-ին, սուրբ աստվածահայտնության տոնի օրը, Ռոմանոսը թագադրում է իր կնոջ Թեոդորային, իսկ մայիս ամսի 17-ին, սուրբ Պենտեկոստեի օրը, կայսեր ձեռքով¹⁴² իր որդի Խրիստոֆորոսին: Նույն երթի ժամանակ նրանք երկուսը միայն անցան: Ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա հուլիս ամսին, կիրակի օր, Ռոմանոսի կողմից հոգևորականների միջև վերականգնվեց համերաշխությունը: Հաշտվեցին զեոեա Նիկողայոս և Եվթիմիոս պատրիարքների ժամանակներից գժտված բոլոր մետրոպոլիտներն ու կղերականները:

2. Ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա փետրվար ամսի ութին Ռոմանոսը, թագավորության վրա աչք ունենալու մեղադրանքով, Կալոմարիայի որդի Ստեփանոսին վանական խուզելով Անտիգոնոսի կղզին աքսորեց, նրա հետ նաև նրա մտերիմներ Թեոփանես Տիխիտեսին¹⁴³ և Պավղոս Օրֆանոտրոֆոսին¹⁴⁴:

3. Ռոմանոս կայսրը տրիբունալիոնում¹⁴⁵ ընդունելություն կազմակերպեց, որտեղ բոլորը ներկայացան զենքերը կապած: Ադնումիոնից¹⁴⁶ հետո Ռոմանոսն ու Կոստանդինն իսկույն, փութանակի պալատեն վերադառնում, քանզի Արսենիոսի մտերիմ Լևոնը տեղեկացրել էր Արսենիոսի¹⁴⁷ և մանգավիտ Պողոսի դավադրության մասին: Նրանց բրածեծ արեցին և ունեցվածքը բռնագրավելով՝ աքսոր ուղարկեցին: Այն ժամանակ պարադինաստեոնի¹⁴⁸ պաշտոնը վարում էր երեց Հովհաննես ոեքսորը¹⁴⁹, որը Արսենիոսի մտերիմ Լևոնին հերքումաղբիոս¹⁵⁰ դարձրեց՝ կայսեր մտերմացնելով: Ինչ վերաբերում է Լևոն Արգիրոսի որդի Ռոմանոսին, որին հիշել եմ վերևում, Ռոմանոս կայսրը իրեն փեսայացրեց, կնություն տալով իր դուստր Ազաթեին, քանզի Ռոմանոսը թիկնեղ աղամարդ էր, մարմնով ու զեմքով գեղեցիկ, խոհեմ, աչքի էր ընկնում հատկապես իր ողորմածությամբ, առատաձեռնությամբ, բարությունը ու համեստությամբ:

Այն ժամանակները մեջտեղ եկավ Հելլադա [բանակաթեմից] ոմն Հոննտակիոս¹⁵¹, Նիկեոսա պատրիկի ազգականը, անկիրթ ու հայրասպան մի մարդ: Սա հետամուտ էր եղել իր հարազատ հորը սպանել, և հայրը նրանից փախուստի դիմելով, մտավ մի նավ և ծով դուրս գալով, ընկավ Կրետեի սարակինոսների ձեռքը: Հոննտակիոսը առիթից օգտվելով, հոր ողջ ունեցվածքը հափշտակեց և քաղաք գալով, ապաստանեց աստծո մեծ եկեղեցին¹⁵²: Ռոմանոս կայսրը, տեղեկանալով սրա անկարգությունների և հափշտակությունների մասին, որոշեց եկեղեցուց դուրս հանել և պատժել: Նա բուլղարներին հասցեագրված կեղծ նամակներ սարքելով, միտք ուներ նրանց մոտ փախչել, բայց ձեռքաւկալվելով և հարցաքննության ենթարկվելով, գրկվեց ունեցվածքից ու աչքի լույսից:

5. Բուլղարները դարձյալ արշավեցին և հասան մինչև Կատասիրտա¹⁵³: Գոմեստիկոս Ադրալեստոսի մահից հետո սխուլերի դոմեստիկոս նշանակվեց Պոթոս Արգիրոսը, մի գեղեցիկ, անշափ փորձառու մարդ: Սա տագմանների հետ գալով Քերմոպոլիս¹⁵⁴, այնտեղից, բուլղարներին լրատելու հանձնարարությամբ, իր տոպոտերետես¹⁵⁵ Միքայելին, Մորոլեոնի որդուն ուղարկեց, բայց նա անսպասելիորեն ընկավ Քուլգարների լարած թակարորը և թեև նրանցից շատերին խողխողեց, բայց ինքն էլ վիրավորվեց և քաղաք գալով վախճանվեց:

6. Այն ժամանակ հյուպուրգիայի նոտարիոս Թեոկլետոսը տեղեկացրեց Ռոմանոս կայսեր դեմ, իբրև լի Կոստանդին կայսեր օգտին փողերանոցի պետ Անաստասիոս սակելլարիոսի, Թեոդորետոս կիտոնիտի, իդիկոնի կայսերական նոտար Դեմետրիոսի, Նիկողայոս Կուբացեսի և Թեոդոտոս պրոտոկարավոսի¹⁵⁶ կազմակերպած դավադրության մասին: Հարցաքննության ենթարկվելով, նրանք բրածեծ արվեցին և, Մեսե պողոտալով ծանակվելով, աքսոր ուղարկվեցին: Թեոդորետոսին հատուկ գանահարեցին պալատի տրիկոնիտոսում և նրան էլ աքսորեցին: Ինչ վերաբերում է Անաստասիոս սակելլարիոսին, ապա նրան էլ բաժնո վանքում վանական խուզեցին, ուր և նա կնքեց իր մահկանացուն:

7. Ռոմանոսը օգտվելով նման առիթից, Կոստանդին ստորադաս է դարձնում, իջեցնում երկրորդ տեղը, առաջին տեղում դնելով իրեն: Նա, երկյուղելով իր կյանքին սպառնացող ոտնձգություններից (ավաղ մարդկային արարմունքներին), երզմնազանցության մեղք գործեց: Չէ՞ որ նա երգվել էր, որ իր անունը որպես կայսր պիտի հիշվի Կոստանդին անունից հետո:

8. Սիմեոնը դարձյալ է արշավում հոռմայեցիների վրա: Նա Խաֆանի¹⁵⁷, Մենիկոսի¹⁵⁸ և ուրիշների գլխավորությամբ բազմաթիվ բուլղարների է ուղարկում, հրամայելով անհապաղ քաղաքի վրա հարձակվել: Սրանք լեռների միջով եկան մինչև Մանգլաբա¹⁵⁹: Ռոմանոս կայսրը իմանալով նրանց հարձակման մասին և երկյուղելով, որ նրանք հանկարծ կգնան կրակի կտան Պեգեի պալատներն ու Ստենոնը¹⁶⁰, նրանց դեմ է ուղարկում Հովհաննես ռեքտորին, Լեոն և Պոթոս Արգիրոսներին՝ կայսերական, հետերիայի և տագմանների մեծաթիվ զինվորներով: Սրանց հետ էր նավատորմի ղեկավար պատրիկ Ալեքսիոս Մուսելեն¹⁶¹ սեփական զորքով¹⁶²: Պահոց հինգերորդ շարաթն էր¹⁶³: Ահա նրանք զինվորներին դասավորեցին Պեգեի դաշտային ու ցածրագիր վայրերում, իսկ բուլղար զինվորներն երևացին բարձրագիր տեղերից: Անհասկանալի ու սարսափազդու վայնասունով բուլղարները ուժգնապես հարձակվեցին հոռմայեցիների վրա: Հովհաննես ռեքտորն իսկույն փախուստի դիմեց, իսկ նրա փրկության համար մաքառող Պլատիպոդեսի որդի Ֆոտինոսը և շատ ուրիշներ սրի քաշվեցին: Հագիվհազ փրկված ռեքտորը դրոմոն մտավ: Նկավ և փախուստի դիմած զինյալ Ալեքսիոս Մուսելեն դրունգարը, որը սակայն չկարողացավ բարձրասալ դրոմոնի նավասանդուղը և ծովն ընկնելով, իր պրոտոմանդատորի հետ խեղդվեց: Ինչ վերաբերում է Արգիրոսներին՝ Պոթոսին և Լեոն պատրիկին, ապա նրանք փախուստի դիմելով՝ բերգում ապաստանեցին ու փրկվեցին: Նավաստիներն ու բուլղար զինվորները թշնամիներից փախչելով կամ ծովում խեղդվեցին, կամ սրակոտոր եղան, կամ էլ բուլղարների ձեռքը գերի ընկան: Բուլղարներին ահա այլևս ոչինչ չէր խանգարում, և նրանք Պեգեի պալատները կրակի տվեցին, ամբողջ Ստենոնը մոխրի վերածեցին: Սարսափելի բան է, երբ անխոհեմության ու անփորձության հանդեմությունն է դաշնակցում:

9. Ինգիկտիոնի տասներորդ տարվա փետրվար ամսի քսանին վախճանվեց Ռոմանոսի կին Թեոդորան: Նրա մարմինն ամփոփվեց Ռոմանոս կայսեր տանը, որը վերջինիս կողմից վանքի էր վերածվել: Նույն ամսին թագադրվեց Քրիստափոր կայսեր կին Սոֆիան: Հենց այդ ժամանակները քաղաք ժամանեց Իբերացի կուրապաղատը¹⁶⁴: Նա անցավ փառահեղ զարգարված հրապարակի միջով և ընդունվեց մեծ շուքով ու պատվով: Նրան տարան և աստծո սուրբ իմաստության տաճարը՝ ականատես լինելու նրա գեղեցկության ու թանկագին զարդերին: Նախքան նրա տաճար գալը, այն հարգարեցին ոսկեթել ծածկոցներով և ամեն տեսակի զարդերով: Նա ապշեց տաճարի հրաշագեղության, արտակարգ

մեծության, թանկագին զարդերի վրա, ասաց, թե այդ սուրբ տեղը հի-
րավի աստծո բնակության վայր է, որից հետո խսկույն իր երկիրը վե-
րադարձավ:

10. Երբ բուլղարները դարձյալ արշավելով հասան ու կրակի տվե-
ցին սուրբ Թեոդորայի պալատները, Ռոմանոս կայսրը տագմանների
հրամանատարներին ճաշի հրավիրեց: Նրանց հետ էր և Սակտիկես
կոչվածը: Կայսրը հորդորեց նրանց, դրդեց թշնամիների դեմ գուրս
գան ու պաշտպանեն հայրենիքը: Նրանք պատրաստակամությամբ ա-
սացին, թե իրենց կյանքը շին խնայի հանուն նրա թագավորության և
քրիստոնյաների: Հաջորդ օրը հիշյալ Սակտիկեսը զինվելով կայսեր
կողմից, գործով ապացուցեց իր հավատարմությունն ու խիզախությու-
նը: Անցնելով բուլղարների թիկունքը և խոչանալով նրանց ճամբարը,
նա հանդիպածին սրի քաշեց: Բուլղարները տեղեկանալով կատար-
վածի մասին, ճամբար են վերադառնում և բախվելով, Սակտիկեսին
փախուստի են մատնում, քանզի նրա զինվորները փոքրաթիվ էին: Նա
քաջաբար կովեց, շատերին սպանեց, բայց ի վիճակի չլինելով դիմանալ
մեծաթիվ թշնամիներին, քաշեց ձիու սանձը և դիմեց փախուստի: Երբ
նա պետք է մոտիկից հոսող գետն անցներ, նրա ձիու ոտքը խրվում է
գետի տիղմի մեջ, և նա թիկունքին ու ազդրին վերք է ստանում: Իր
զինվորների օգնությամբ ձին մի կերպ տիղմից դուրս քաշվեց, և նա
հասավ Վլախեոնա ու փրկվեց: Նրան պառկեցրին սուրբ սորոսում¹⁶⁵,
բայց վերքը ծանր էր, և նա գիշերը վախճանվեց:

11. Այդ ժամանակները գերապատիվ Պետրոնասը Ռոմանոս կայ-
սեր հրամանով այսպես կոչված Քսերոկերկոսի դառն մոտ գտնվող
սուրբ Մամասի տղամարդկանց վանքից մի փառավոր տապանակ բե-
րեց, ինչպես և երկու այլ, առանց քանդակների տապանակներ, որոնց
մեջ, ինչպես ասում են, ամփոփված էին Մավրիկիոսի¹⁶⁶ և նրա որ-
դինների աճյունները: Դրանք դրվեցին Ռոմանոս կայսեր վանքում, այն
է՝ Մյուրեղեոնում:

12. Ոմն Ադրիանոս խալդ¹⁶⁷ և մեծահարուստ Տաճատ հայր¹⁶⁸, Խալ-
դիայի զորավար Վարդաս Բոյլիասի¹⁶⁹ դրդամբ, գրավելով Բաբերդ¹⁷⁰
կոչվող բերդը, Ռոմանոս կայսեր դեմ խոտովություն ու ապստամբություն
են բարձրացնում: Նրանց ապստամբությունը ճնշում է սխոլերի դո-
մեստիկոս Հովհաննես Կուրկուսը և գլխավորներին ձերբակալելով,
կուրացնում, ունեցվածքը բռնազրավում, իսկ աղքատներին ու աննշան-
ներին անմեղ համարելով, հրամայում գնան, ուր ցանկանան¹⁷¹: Տա-
ճատը փախավ մի ուրիշ շատ ամուր բերդ և անպատիժ մնալու մասին

երաշխիքներ ստանալով, եկավ քաղաք, ուր ստացավ մանգավիտի¹⁷²
պաշտոնը: Նա տնային կալանքի մեջ էր պահվում Մանգանների տանը,
բայց երբ փորձեց փախուստի դիմել, բռնվեց ու կուրացվեց: Վարդաս
Բոյլիասին վանական խուզեցին, կայսրը նրան խնայեց, քանզի իր մտե-
քիմն էր եղել:

13. Երբ Ադրիանուպոլսի զորավարն էր Մորուեոն մականվանյալ
պատրիկը, որին ավելի ճիշտ կլինեք կոչել Թիմուեոն¹⁷³, պատերազ-
մական գործերում շատ կարող ու հմուտ մի մարդ, որ բուլղարների դեմ
քաղում սխրանքներ էր գործել, բուլղար Սիմեոնը համայն զորքով
շրջապատեց հիշյալ քաղաքը և առավ ամուր օղակի մեջ: Քաղաքը բը-
նակիչների պարենն սպառվեց, նրանց սարսափելի սովն էր տանջում
(նրանք ոչ մի տեղից պարեն չէին ստանում), և սննդամթերքի պակա-
սից նեղված, իրենց էլ, զորավարին էլ հանձնեցին բուլղարներին: Սի-
մեոնը զորավարին ձեռք զցելով, նրան ամուր կապանքների մեջ առավ
և բյուր խոշտանգումների ենթարկելով, վերջը ենթարկեց դառը սահ-
վան, իր, Սիմեոնի ամենաանգութ ու ամենազածան հոգուն պատշա-
ճող, իսկ քաղաքում թողնելով բուլղարների կայազորը, ինքը վերադար-
ձավ: Կայազորի զինվորները, սակայն, տեղեկանալով, որ իրենց վրա
են գալիս հռոմայեցիների զորքեր, քաղաքը լքելով, հեռացան, և քա-
ղաքը դարձյալ հռոմայեցիների իշխանության տակ անցավ:

14. Մեծ զորքով ու ռազմանավերով հռոմայեցիների դեմ դուրս
եկավ Լեոն Տրիպոլսեցին¹⁷⁴: Նա հասել էր Լեմնոս կղզին, երբ հան-
կարժակի նրա վրա հարձակվեց նավատորմի զրուսգար Հովհաննես
պատրիկը, մականունը՝ Հոադինոս: Մարտ տեղի ունեցավ, որում աստ-
ծո օգնությամբ հազարացիները պարտվեցին, փախուստի դիմելով հա-
զիվ փրկվեց միայն Տրիպոլսեցին:

15. Ինդիկոտիոնի երկրորդ տարվա¹⁷⁵ սեպտեմբեր ամսին Բուլղա-
րիայի իշխան Սիմեոնը համայն զորքով Կոստանդնուպոլսի վրա է ար-
շավում, Թրակիայում ու Մակեդոնիայում ասպատակ սփռում, ամեն
ինչ կրակի տալիս, քարուքանդ անում, ծառերը կտրատում: Հասնելով
մինչև Վլախեոնա, նա պահանջում է իր մոտ ուղարկվեն նիկողայոս
պատրիարքը և մեծամեծներից ոմանք, որպեսզի խաղաղությամբ շուրջ
բանակցեն: Երբ երկու կողմերն էլ միմյանց պատանդներ տվեցին, նախ
գնաց նիկողայոս պատրիարքը, ապա Միքայել պատրիկը, մականունը՝
Ստիպիոտես, և պարագինաստեոն Հովհաննես միստիկոսը: Հովհաննես
ռեքտորին կայսեր առջև ամբաստանել էին, և նա իրեն հիվանդ ձեռք-
նելով, պալատից դուրս եկավ և Գալակրենոնի մոտ գտնվող իր վան-

քում վանական խուզվեց: Վերոհիշյալները Սիմեոնի հետ խաղաղության շուրջ բանակցություններ էին վարում, երբ Սիմեոնը նրանց հետ ուղարկեց և ցանկացավ տեսնել հենց իրեն, Ռոմանոս կայսեր, քանզի շատերից լսել էր նրա խոհեմություն, քաջության ու ողջամտության մասին: Կայսրը այդ առթիվ շատ ուրախացավ, որովհետև կաթողի տենչում էր խաղաղություն հաստատվի, վերջ գտնեն ամեն օր տեղի ունեցող արյունահեղությունները: Նա մարդիկ ուղարկեց և Կոսմիդիոսի¹⁷⁶ ափին, ծովի վրա, ամրագույն հենակետ պատրաստել տվեց, այն մտքով, որ կայսերական տրիբրան նավարկելով կարողանա այնտեղ խարխսի գցել: Այդ հենակետը ամեն կողմից շրջափակելով, նա հրամայեց իրենց բանակցություններ վարելու տեղի մեջտեղում դառապա շինեն: Բայց Սիմեոնը զորք ուղարկեց և Հուստինիանոս կայսեր կառուցած Պեգեի ամենասուրբ աստվածածնի տաճարը և ողջ շրջակայքը կրակի տվեց, որից պարզվեց, որ նա խաղաղություն չէր ուզում, այլ ցանկանում էր կայսեր խաբել, նրան օրորում էր սին հույսերով: Կայսրը նիկողայոս պատրիարքի հետ զնայց Վլախեոնա, մտավ սուրբ սորոս և ձեռքերը մեկնեց աղոթքի, ապա գետինն ի վայր երկրպագեց, արցունքներով ողորկեց սուրբ հատակը, պաղատելով փառավորյալ ու անբիծ աստվածածնին՝ մեղմի ամբարտավան Սիմեոնի անհաշտ ու անգութ սիրտը, համողի հաշտություն կնքի: Նրանք բացեցին սրբազան արկղը, որտեղ պահվում է սուրբ աստվածածնի եմփոթոնը, կայսրը առավ ու հագավ այն՝ կարծես անխորտակելի զրահ լիներ, իսկ հավատքն էլ դեպի ամենասուրբ աստվածածինը՝ սաղավարտ, ահա նման ապահով զենքերով զինված նա տաճարից դուրս եկավ: Նա, իրեն ուղեկցողներին վահաններով ու զենքերով զինելով, գնաց նշանակված վայրը՝ Սիմեոնի հետ բանակցելու: Այդ բոլորը տեղի ունեցան հինգշաբթի օր, նույնքեր ամսի իննին, օրվա չորրորդ ժամին: Ժամանեց և Սիմեոնը, իր հետ բերելով բազում մասերի բաժանված զինվորներին: Ոսկե վահաններ ու նիզակներ կրողները մի խումբ էին կազմում, արծաթե վահաններ ու նիզակներ ունեցողները՝ մի այլ, վերջապես զանազան գույներով զարդարված զենքեր կրողները, երկաթապատներն՝ առանձին: Նրանք իրենց մեջ առնելով Սիմեոնին, հուճարեն լեզվով նրան վասիլևս¹⁷⁷ էին ներբողում: Բոլոր սենատորները, [բազաթի] պարիսպների վրա կանգնած, դիտում էին կատարվածը: Հիրավի, տեսնելու բան էր կայսեր՝ իսկապես թագավորական ու մեծ հոգին, հիանալու նրա անվահեթուլթյամբ, քաջությամբ: Տեսնելով այդքան թշնամիների վրա տալը, նա չնրկյուղեց, չերերաց, չնահանջեց և կարծես բարեկամների բազմության

մեջ էր գնում, քաջաբար դիմեց առաջ, ոչ ավելի ոչ պակաս հոգին տալու թշնամիներին՝ որպես իր հպատակների փրկագին, քանզի հիշյալ հենակետը առաջինը նա հասավ և նա էր Սիմեոնին ընդունողը: Երբ երկու կողմերն էլ միմյանց պատանդներ տվեցին, և բուլղարները ուշագործ զենեցին հենակետը, որպեսզի հանկարծ որևէ որոգայթ կամ թակարդ լարված չլինի, Սիմեոնն իջավ ձիուց և դիմեց դեպի կայսրը: Ողջագուրվելով նրանք խոսեցին խաղաղության շուրջ: Պատմում են, թե կայսրը Սիմեոնին ասաց. «Լսել եմ բարեպաշտ մարդ ես և ճշմարիտ քրիստոնյա, բայց և տեսնում եմ, որ քո արածն ու ասածը հակասություն մեջ են: Բարեպաշտ մարդը, քրիստոնյան խաղաղության ու սիրո կողմնակից է, քանզի աստված ինքը սեր է և սեր է նշանակում¹⁷⁸: Սպանություններով ու իզուր արյունահեղությամբ ամբարիշտ ու անհավատ մարդիկ են հրճվում: Արդ, եթե դու ճշմարիտ քրիստոնյա ես, ինչպես այդ մասին տեղեկացել ենք, վերջապես դադարեցրու անմեղ մարդկանց կոտորելը, պիղծ արյունահեղությունը, մեզ՝ քրիստոնյաներիս հետ խաղաղություն կնքիր, չէ՞ որ դու էլ ես քրիստոնյա, քրիստոնյա ես կոչվում, մի ցանկար պղծել քրիստոնյա մարդկանց ձեռքերը համահավատ քրիստոնյաների արյամբ: Դու էլ մարդ-արարած ես, հավատում ես մահվան, հարության ի մեռելուց, դատ ու դատաստանի: Այսօր կաս, բայց վաղը հող ես դառնալու: Միայն ջերմեռանդությունը ի վիճակի է հանգցնել մեծամտությունը: Դու գնալով այն աշխարհը, ի՞նչ պատասխան ես տալու աստծուն՝ անմեղ մարդկանց կոտորելուդ համար, ի՞նչ երեսով պիտի նայես սարսափելի, բայց արդար դատավորին: Եթե այդ բոլորը գործում ես՝ դրված քո սիրուց դեպի գանձերը, ես քո ցանկությունը ավելիով կհագեցնեմ, միայն թե վերջ տուր պատերազմին, սիրիր խաղաղությունն ու համերաշխությունը, որպեսզի ինքդ էլ ապրես խաղաղ, արյամբ չշողախված, հանգիստ կյանքով, և քրիստոնյաներն էլ փորձություններից դադար առնեն և վերջ տան քրիստոնյաներին կոտորելը: Քանզի արդար բան չէ, որ նրանք հավատակիցների վրա զենք բարձրացնեն»: Կայսրն այդքանն ասելուց հետո լռեց: Սիմեոնը ամոթահար եղավ կայսեր այդ աստիճան համեստության վրա, նրա նման խոսքերի և համաձայնվեց հաշտություն կնքել: Միմյանց ողջագուրելով, նրանք բաժանվեցին: Կայսրը Սիմեոնին փառավոր նվերներ տվեց¹⁷⁹:

16. Ես այժմ կպատմեմ այն ժամանակ տեղի ունեցած մի զարմանալի դեպքի մասին, որը տարօրինակ կթվա անգամ նման բաների գիտակ մարդկանց: Պատմում են, որ երկու թագավորների բանակցելու

ժամանակ նրանց զխավերևում երկու արծիվներ էին ճախրում, որոնք կառաչելով միախառնվեցին և ապա իսկույն բաժանվեցին միմյանցից: Արծիվներից մեկը թռավ դեպի քաղաք, մյուսը՝ դեպի Թրակիա: Նճան բաների քաջագիտակ մարդիկ դա վատ նշան համարեցին, բացատրեցին, թե երկու թագավորները բաժանվելու են՝ առանց խաղաղության հաստատելու: Միմեոնը գալով իր ճամբարը, սեփական մեծամեծներին հաղորդեց կայսեր լայնախոհության ու համեստության մասին, մեծապես դրվատեց նրա գեղեցիկ արտաքինը, ֆիզիկական ուժն ու քաջությունը:

17. Դեկտեմբեր ամսի 25-ին Ռոմանոսը Մեծ եկեղեցում թագադրեց իր որդիներ Ստեփանոսին և Կոստանդինին, իսկ Նիկողայոս պատրիարքը նրա որդի Թեոփիլակտոսին կղերական խուզեց՝ ձեռնադրեց կրոնասարկավագ և սինկելլոս նշանակեց: Նախապես նա որպես կրոնասարկավագ իրավունք ստացավ մտնել սրբություն սրբոցը:

18. Ապրիլ ամսի 19-ին Ռոմանոսը պարագինաստեոն Հովհաննես միստիկոսին շնորհեց անթիպատ պատրիկի պատվաստիճանը: Դա գրգռուեց ոմանց նախանձը, նրանք սկսեցին ամբաստանել նրան:

19. Ինդիկտիոնի 13-րդ տարվա մայիս ամսի 15-ին Նիկողայոս պատրիարքը վախճանվեց: Նրա Կերկորոզ աթոռակալությունը տևեց տասներեք տարի: Նրա մարմինն ամփոփվեց իր կողմից կառուցված Գալակրենոն վանքում: Օգոստոս ամսին պատրիարք է դառնում Ամասիայի մետրոպոլիտ ներքինի Ստեփանոսը¹⁸⁰: Հոկտեմբեր ամսին պարագինաստեոն¹⁸¹ Հովհաննես միստիկոսը ամբաստանվեց, որ նա լուգոթեա Կողմաս պատրիկի՝ իր աներոջ (վերջինս նրան կնություն էր տվել իր դստեր) խորհրդով թագավորության է ձգտում: Այդ պատճառով Հովհաննեսին հեռացնում են պալատից, բայց թույլատրում գալ և սպասարկել կայսեր, նրա հետ վարել անհրաժեշտ գործերը. Ռոմանոս կայսրը շատ էր սիրում նրան, քանզի Հովհաննեսը բոլոր հարցերում ի վիճակի էր օգտակար լինել իրեն, այդ իսկ պատճառով նա չէր ուզում նրան ամենևին հեռացրած լինել: Երբ ամբաստանողները շտապեցնում էին կայսեր և փաստերով հաստատում իրենց ամբաստանության հիմնավոր լինելը, կայսրը քննության ենթարկեց և գտնելով, որ դրանք համապատասխանում են իրականության, որոշեց նրան ձերբակալել ու հարցաքննել: Բայց Հովհաննեսը կանխավ իմացավ այդ մասին և փախուստի դիմելով, եկավ Մոնոկաստանոն, ուր վանական խուզվեց: Փախավ նաև սեղանապետ Կոստանդին Բոլիասը, Հովհաննեսի մտերիմն ու բարեկամը: Գալով Օլիմպոս¹⁸², նա հազամ վանա-

կանի սքեմը. լինելով միստիկոսի դավակիցը և նրա ամենամեծ գաղտնիքների հաղորդակիցը, նա նս վախի մեջ էր: Ինչ վերաբերում է Կողմաս պատրիկին, ապա նրան կայսրը հորոլուգիոնում բրածեծ անելուց հետո, պաշտոնանկ արեց: Հովհաննես միստիկոսի փոխարեն պարագինաստեոն է նշանակվում Թեոփանես պրոտովեստիարիոսը: Այն ժամանակները Թրակեսիոն բանակաթեմում սարսափելի երկրաշարժ եղավ, գետինը սոսկալի, մեծ ճեղք ստացավ, այն աստիճան, որ բազում գյուղեր ու եկեղեցիներ մարդկանցով հանդերձ կուլ գնացին:

20. Ինդիկտիոնի 15-րդ տարվա մայիս ամսի քսանյոթին Բուլղարիայի իշխան Միմեոնը զորքը շարժեց խրվաթների դեմ և պատերազմելով պարտություն կրեց և իր բոլոր զինվորներին կորցրեց¹⁸³:

21. Աստղագետ Հովհաննեսը, հանդիպելով Ռոմանոս կայսեր, ասաց այսպես. «Տեր, Քսերոլոֆոսի¹⁸⁴ վրայի կամարի՝ դեպի արևմուտք նայող սյունը Միմեոնինն է: Եթե նրա ծայրը ջարդես, Միմեոնը նույն ժամին իսկ կվախճանվի»: Ռոմանոսը մարդիկ ուղարկեց, որոնք գիշերով ջարդեցին սյան ծայրը: Միմեոնը նույն ժամում իսկ Բուլղարիայում վախճանվեց¹⁸⁵: Նա մեռավ սրտի տագնապից՝ կորցնելով գիտակցությունը: Նա իզուր տեղ խախտելով կարգը, իշխան նշանակեց Պետրոսին, իր երկրորդ կնոջից՝ Գեորգ Սուրսուբուլեսի¹⁸⁶ քրոջից ունեցած որդուն: Գեորգ Սուրսուբուլեսին Միմեոնը նշանակեց իր որդիների խնամակալ: Իսկ Միքայելին, իր առաջին կնոջից ունեցած որդուն, վանական խուզեց: Պետրոսի եղբայրներ Հովհաննեսն ու Բենիամինը դեռևս բուլղարական հանդերձներ էին հագնում:

22. Երբ շրջակա ժողովուրդները՝ խրվաթները, թուրքերն¹⁸⁷ ու մնացածները իմացան Միմեոնի մահվան մասին, մտադրեցին բուլղարների դեմ արշավել: Բուլղար ժողովուրդը սարսափելի տառապում էր մորեխի պատճառով առաջացած սաստիկ սովից, նա երկյուղ էր զգում և այլևայլ ժողովուրդների հնարավոր հարձակումից, բայց ամենից շատ՝ հոռոմայեցիների ներխուժումից: Եվ խորհուրդ անելով, բուլղարները արշավում են հոռոմայեցիների վրա և հասնում Մակեդոնիա՝ հոռոմայեցիների մեջ սարսափ տարածելու: Սակայն երբ իմացան, որ Ռոմանոս կայսրը որոշել է իրենց վրա արշավել, Պետրոսն ու Գեորգը¹⁸⁸ խրիստովուլ նամակով ծածուկ [կայսեր մոտ] ուղարկեցին ծագումով արմենիակոս¹⁸⁹ Կալոկիրիս անունով մի վանականի: Խրիստովուլ նամակում ասված էր, թե նրանք կողմնակից են հոռոմայեցիների հետ խաղաղության, որ սիրով կկնքեն այն, դեռ ավելին, եթե հոռոմայեցիները ցանկանան, նաև խնամիական կապեր կհաստատեն¹⁹⁰: Կայսրը

այդ վանականին մեծ ուրախությամբ ընդունեց և անհասպաղ դրոժոնով Մեսեմբրիա ուղարկեց (այն անցյալում Մենեբրիա էր կոչվում՝ թրակացի Մենոսի, քաղաքը բնակեցնողի և թրակացիների ոմանց կողմից Բրիա կոչվող ավանի անունից, իսկ այժմ ավելի բարեհնչյուն ձևով Մեսեմբրիա է կոչվում): Նրանք տեղ հասնելով, անհրաժեշտ բանակցությունները վարեցին և Ստեփանոս բուլղարի հետ ցամաքով ճանապարհ ընկան: Նրանց հետևից հասան և Գեորգ Սուրսուբուլեսը, Կալուտերկան Սիմեոնը, Ուսամպոսը¹⁹¹, Բուլղարիայի առաջնորդ Սիմեոնի աներձագը, ապա և նրա [Սիմեոնի] մտակ ազգական Ստեփանոսը, Մագոտինոսը, Կրանոսը և Մենիկոսը, որոնք եկան Ռոմանոս կայսեր մոտ: Նրանք ականատես լինելով Քրիստափոր կայսեր դուստր Մարիային և շատ հավանելով նրան, Պետրոսին նամակ գրեցին շտապ գալ, նախապես կազմելով խաղաղության պայմանագրի բնագիրը: Պետրոսին դիմավորելու և նրան մինչև քաղաք ուղեկցելու ուղարկվեց Նիկեոսաս մագիստրոսը՝ Ռոմանոս կայսեր խնամին: Երբ բուլղար Պետրոսը ժամանեց, Ռոմանոս կայսրը տրիերայով նավեց Վլախեոնա և իրեն այցելության եկող Պետրոսին հանդիպեց ու ողջագուրվեց: Անհրաժեշտ բանակցություններից հետո ստորագրվում են խաղաղության պայմանագիրն¹⁹² ու ամուսնական փաստաթղթերը: Հռոմայեցիների և բուլղարների հարաբերություններում միջնորդի և մշտական կարգավորողի դերում հանդես էր գալիս Թեոփանես պրոտովեստիարիոսը: [23] Հոկտեմբեր ամսի ութին Ստեփանոս պատրիարքը Թեոփանես պրոտովեստիարիոսի, Քրիստափոր կայսեր դուստր Մարիայի և համայն սենատի հետ գնաց Պեգեի ամենասուրբ աստվածածնի տաճարը: Պատրիարքը կատարեց Պետրոսի և Մարիայի պսակի արարողությունը, նրանց գլխին դրեց հարսանյաց պսակները՝ կնքահայրությամբ Թեոփանես պրոտովեստիարիոսի և Գեորգ Սուրսուբուլեսի: Տրվեց մեծ ու ճոխ սեղան, փառավոր կերպով կատարվեց այն, ինչ ընդունված է հարսանյաց հանգեսներին, որից հետո Թեոփանես պրոտովեստիարիոսը Քրիստափոր կայսեր դուստր Մարիայի հետ եկավ քաղաք: Հարսանյաց երկրորդ օրը Ռոմանոս կայսրը փառավոր ճաշկերույթ տվեց Պեգեի նավամատուցում՝ այն գարդարելով մետաքսե կերպասներով: Այդ նավամատուցում էր խարխիս զցած կայսերական դրոժոնը: Ռոմանոսն այստեղ բուլղար Պետրոսի, իր փեսա Կոստանդին¹⁹³ և որդի Քրիստափորի հետ հանդիպում ունեցավ: Երբ բուլղարները խիտ բողոք ներկայացրին, պահանջեցին, որ նախ Քրիստափորի անունը ներբողվի և ապա Կոստանդինի, Ռոմանոս կայսրը տեղի տվեց նրանց բողոքն և

արվեց այնպես, ինչպես նրանք էին պահանջում: Երբ ամուսնության հետ կապված ամեն ինչ արվեց-վերջացավ, և Մարիան արդեն իր ամուսին Պետրոսի հետ պետք է գեպի Բուլղարիա ճանապարհվեր, Մարիայի ծնողները Թեոփանես պրոտովեստիարիոսի հետ նրան մինչև Հեբրոմոն ուղեկցեցին: Երբ եկավ բաժանվելու պահը, ծնողները փաթաթվեցին իրենց դստեր, բազում արցունքներ թափեցին, ինչպես շատ սիրելի զավակի կորստյան առթիվ: Նրանք համբուրեցին իրենց փեսային և դստեր հանձնելով նրան, վերադարձան պալատ: Մարիան, բուլղարի ձեռքը հանձնվելով, ուղևորվեց դեպի Բուլղարիա: Նա և՛ ուրախ էր, և՛ տխուր, քանզի գրկվել էր շատ սիրելի ծնողներից, և իր ժողովրդին հատուկ սովորություններից, բայց և ուրախ, քանզի թագավորի հետ ամուսնացավ և հռչակվեց բուլղարների տիրուհի: Նա գնաց՝ իր հետ տանելով բյուրազգի հարստություն և անհամար գույք:

24. Այն ժամանակներն էր, որ սխուլերի դոմեստիկոս մագիստրոս Հովհաննես Կուրկուասը, որ Ռոմանոս կայսեր գրեթե գահ բարձրանալու օրից փալլուն կերպով ղեկավարեց հռոմեական բանակը, հանապաղ պարտության մատնեց ասորեստանցիներին¹⁹⁴, գրավեց, նվաճեց նրանց քաղաքները, բերդերը, գյուղերն ու շրջանները, տիրացավ նաև Ասորիքի նշանավոր ու հռչակավոր, շատ անատիկ ու հզոր Մելիտենն կոչվող բերդին¹⁹⁵: Նա այդ բերդի դեմ շատ հմուտ պատերազմ մղեց, ասպատակ սփռեց, ավերեց այն, հրո ձարակ դարձրեց շրջակա գյուղերն ու շրջանները և այդ անպարտելի ու անմարտելի բերդը օղակի մեջ առնելով, նրա դեմ գործի դրեց քաղաքավեր մեքենաներ, պաշարվաներին ղեկավարին ու անելանելի վիճակի մեջ գցեց: Նրանք չգիտեին՝ ինչ անեն, բաղմիցս դոմեստիկոսի մոտ դեսպաններ ուղարկեցին, իրենց անձեռնմխելիության մասին խոստում խնդրեցին: Խոթամիտ ու խոհեմ սխուլերի դոմեստիկոս Հովհաննես Կուրկուասը ընդառաջ գնաց մարդկանց արցունքներին ու գութ շարժող խոսքերին, ճակատագրի փոփոխականությունը աչքի առաջ ունենալով, տեղի տվեց և նրանց անձեռնմխելիության մասին խոսք տվեց, որից հետո Ամերիթոն¹⁹⁶, Մելիտեննի ամիրա Աբուխաֆսը, ապա և Աբուսալաթը¹⁹⁷ մեծատոհմիկ զորավար և Մելիտեննի մեծատուն, Կուրկուասի մոտ եկան: Սխուլերի դոմեստիկոս Հովհաննեսն ընդունեց նրանց և կայսրին ուղարկեց: Նրանք հաշտության պայմանագիր կնքելով, վերադարձան իրենց [բաղաքը] և այսուհետև հռոմայեցիների հետ դաշնակցած, նրանց հետ արշավանքի էին դուրս գալիս իրենց ցեղակից հագարացիների դեմ, գերեզմարված հագարացիներով քաղաք էին գալիս ու հռոմայեցիների հետ մասնակից դառնում հաղթանակների առթիվ կազմա-

կերպովոյ հանգեաներին: Դա արտասովոր, ապշելու բան էր՝ անասոված սարակինոսների դժբախտութեան մի նմուշ: Աբուխաֆսի, այդ խոհեմ ու խորամիտ այրի մահից հետո, Մելիտենեի բնակիչները վերացրին հաշտութիւնը: Սխուրի դոմեստիկոս Հովհաննէս Կուրկուսար բանակաթեմային զորքերով և տազմաներով, ինչպես և Մելիխասը¹⁹⁸ հայերով, դարձալ ևն արշավում նրանց դեմ, հանապազ բազում ասպատակ սրբառում, անվերջ հարձակումներ գործելով գերեզարում ու թալանում նըրանց: Նրանք Մելիտենեի համար այնքան դժվարին կացութիւն ստեղծեցին, որ կարճ ժամանակում գրոհով վերցրին այն և հիմնահատակ կործանեցին, այն էլ ոչ միայն Մելիտենեն, այլև նրան սահմանակից բազմաբեկուն ու առատարեր շատ եկամտաբեր քաղաքներ ու գյուղեր: Կայսրը Մելիտենեն դարձրեց կուրատորիա¹⁹⁹ և ամեն տարի այնտեղից որպէս հարկ գանձում էր բազում հազար ոսկի և արծաթ:

25. Նիկեոս մագիստրոսը՝ Քրիստափոր կայսեր աներհայրը, ամբաստանվեց այն բանի մեջ, որ Քրիստափորին խորհուրդ էր տալիս դեմ գնա հոր և նրան զահրնկեց անի: Այդ պատճառով ահա Նիկեոսին քաղաքից վտարեցին, վանական խուզեցին և արտաքսեցին իր պրոաստիոնը:

26. Ինգիկտիոնի 6-րդ տարվա հուլիս ամսի 15-ին վախճանվում է Ստեփանոս պատրիարքը, ամուսնակալելով երկու տարի և տասնմեկ ամիս: Գեկտեմբեր ամսի տասնչորսին Օպսիկիոնի [վանքերից] մեկի վանական Տրիփոնին, բարեպաշտ ու սրբակյաց մեկին, բերում ձեռնադրում են պատրիարք²⁰⁰ որոշակի ժամկետով, մինչև չափահաս դառնա Ռոմանոսի որդի Թեոփիլակտոսը: Սրան էին նախատեսել Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ձեռնադրել:

27. Նույն ամսի քսանհինգին սաստիկ ձմեռ արեց, այն աստիճան, որ գետինը 120 օր սառցակալեց: Դրանից նախընթացը շունեցող սով եղավ, բազում մարդիկ՝ սովամահ, որ կենդանի մնացածները չէին հասցնում հողին հանձնել մեռածների մարմինները: Ռոմանոս կայսրը այդ անտանելի վիճակին հասու լինելով, իր զբիացող ու ողորմած բնավորութեան վախել հոգացութիւն ցուցաբերեց, նա առատաձեռն նպաստներով ամոքեց սովյալներին: Նա սյունաշարքերը տախտակներով փակեց՝ փոքր լուսամուտներ թողնելով, որպեսզի աղքատները ձյունից ու ցրտից պատսպարվեն: Այն ժամանակ էր, որ նա բոլոր սյունաշարքերում սարքեց այսպես կոչված արկուլաները²⁰¹ և կարգադրեց նրանց մեջ ապրող աղքատներին ամեն ամիս արծաթ դրամ տալ, եկեղեցիներում աղքատներին ամսական տրիմիսիաներ²⁰² ջաթանել, այն-

պես որ արկուլաների աղքատներին տրվող և եկեղեցիներում բաժանվող արծաթ դրամի ընդհանուր գումարը կազմեց տասներկու հազար: Կայսեր՝ աղքատների մասին հոգացող հոգին դրանով չբավարարվեց, նա կարգադրեց, որ ամեն օր իր հետ ճաշի նստեն երեք աղքատ, և նրանց տրվի մեկական դահեկան: Զորեքարթի և ուրբաթ օրերը նրա հետ ճաշի էին նստում երեք աղքատ վանականներ, որոնք ևս ստանում էին սահմանված դահեկանը: Նա անում էր այնպես, ինչպես ընդունված էր անել ճաշի ժամանակ վանքերում, նա իրեն և սեղանակիցներին կրկնակի ճաշ էր մատուցում՝ մարմնին տալիս էր սովորական սնունդ, իսկ հոգին բերկրացնում պատշաճ, հաճելի, մտածված խոսքերով, որոնցով հուզում էր հոգին և հորդառատ արտասուքներ առաջացնում: Բայց ո՞վ կարող է պատմել, թե նա ինչպիսի հավատ էր տածում դպի բոլոր վանականները, հատկապես նրանց, որոնք իրենց սուրբ վարքով ու բարեպաշտութեամբ անուն էին հանել: Չի եղել դեպք, որ նա հանդիպի առաքինի մի վանականի և նրան բազում արցունքներով շխոստովաներ իր արարքները: Լինելով ծայրաստիճան հավատացյալ և արտակարգ ուղղափառ, նա քաղաքի բոլոր եկեղեցիները փառավոր կերպով զարդարեց ու պաճուճեց հոյակապ ծածկոցներով ու ջահերով: Նա տարեկան հոռոգ էր ուղարկում լեռնաբնակ վանականներին՝ Օլիմպոսի, Կոմինայի²⁰³, այսպես կոչված Ոսկե Քարի և Բարաբոսի լեռան, հոգում ու խնամում նրանց, գործով ու մտքով անվանիներին իր մոտ հրավիրում և նրանց մաղթանքներն ու աղոթքները քաղում: Բացի այդ, նա շէր դադարում հանուն աստծո ձգնողներին, անձուկ տնակներում ներանձնացածներին, բոլոր վանքերին իր սահմանած տարեկան հոռոգ հայթայթել: Մենք նրա բազում փառավոր արարքների մի բանիսի մասին միայն պատմեցինք, նրա ողորմածութեան շնչին մասը ցույց տվեցինք:

28. Պետրոս բուլղարի²⁰⁴ դեմ նրա եղբայր Հովհաննէսը, Սիմեոնի այլ մեծամեծների հետ դավադրութիւնն նյութեց: Դավադրութիւնը բացահայտվեց, և Հովհաննէսին բրածեծ անելով՝ բանտ նետեցին, իսկ մյուսները շատ ծանր պատիժներ կրեցին: Պետրոսը այդ բոլորի մասին Ռոմանոս կայսրին տեղյակ պահեց, և վերջինս ռազմագերիների փոխականութեան պատրվակով, բայց իրականում Հովհաննէսին ձերբակալելու և Կոստանդնուպոլսի բերելու համար [Բուլղարիա] ուղարկեց հետագայում ռեքտոր դարձած վանական Հովհաննէսին: Այդպես էլ եղավ: Նա Հովհաննէսի հետ նստեց և Մեսեմբրիայից եկավ քաղաք: Շատ շանցած [բուլղար Հովհաննէսը] հրաժարվելով վանականի

սքեմից, ցանկութիւն հայտնեց ամուսնանալ: Կայսրը նրան տուն և բազում կալվածներ տվեց, ինչպես նաև կնութիւն համար իր [Ռոմանոս կայսեր] հայրենիքից՝ Արմենիականներից²⁰⁵ սերող կին, և Կեսարի տանը փառավոր հարսանիք արեց: Որպես կնքահայր հանդես եկան Քրիստափոր կայսրը և հետագայում ռեքտոր դարձած վանական Հովհաննեսը:

29. Բայց Պետրոսի հարազատ եղբայր Միքայել վանականն էլ ցանկութիւն ունեցավ տիրանալ բուլղարական իշխանութիւն և մի ինչոր բուլղարական բերդում ապստամբութիւն բարձրացրեց: Նրան հարեցին Պետրոսի գերիշխանութիւն դեմ դուրս եկող սկյութները²⁰⁶, [Միքայելի] սպանութիւնից հետո այս [սկյութները] ոտք դրեցին հոռմեական տարածքը և այնպես եղավ, որ նրանք Մակեդոնից Ստրիմոնի վրայով մտան Հելլադա և Նիկոպոլիս և համայն շրջաններն ավաբառեցին: Քաղաքը Նիկոպոլիս է կոչվում, քանզի նա կրում է Հաղթանակի՝ Նիկեի անունը, հաղթանակ, որ Օգոստոս Սեբաստոսը տարավ Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի դեմ և եգիպտացոց պետութիւնը հռոմայեցիներին ենթարկեց:

30. Մարտ ամսի երկրորդ օրը Յուրոսում մի գիսաստղ ընկավ սյունաշարքերում գտնվող մարդկանց վրա և վեց տղամարդ սպանեց: Յորոսի սյունաշարքերում մեծ ու սարսափելի հրդեհ էլ բռնկվեց ամենասուրբ աստվածածնի տաճարի մոտ, հրո ճարակ դարձան Յորոսի մոմավաճառանոցները, մուշտակի արհեստանոցները՝ մինչև Պսիբա:

31. Ինգիլտիոնի շորրորդ տարվա օգոստոս ամսին վախճանվեց Քրիստափոր կայսրը: Հայրը նրան աղիողորմ ողբաց ու կոծեց, ավելի սաստիկ, քան ողբում են հանգուցյալին եգիպտացիք, քանզի ինքը հասակն առել էր, իսկ որդիները դեռ մանկահասակ էին: Քրիստափորի աճյունը ամփոփվեց իր հոր հիշյալ վանքում:

32. Ինգիլտիոնի երրորդ տարվա օգոստոս ամսին, որոշված ժամկետը լրանալու առնչությամբ, Տրիփոն պատրիարքին հեռացրին: Նա գնաց իր վանքը, ուր և մեռավ: Պատրիարքական աթոռը թափուր մրնաց մեկ տարի և 5 ամիս, քանզի Ռոմանոս կայսեր որդի Քեոփիլակտոսը դեռևս չափահաս չէր դարձել: Ինչպես նախապես ասվեց, որոշել էին նրան պատրիարք անեն:

33. Մակեդոնացի Վասիլ անունով մի խաբեբա իրեն հայտարարելով Կոստանդին Դուկաս, իր հետևից շատերին տարավ: Նրան ձերբակալեց էլեֆանտինոս տուրմարիսը՝ Օպսիկիոն [բանակաթեմից]: Վասիլը բերվեց Կոստանդնուպոլիս և էպարքոս Պետրոսի կողմից զրկվեց

մեկ ձեռքից: Հարմար առիթ ձեռք գցելով, նա դարձյալ եկավ Օպսիկիոն և իր կտրված ձեռքի տեղը մի պղնձե ձեռք հարմարեցնելով և մի հրակայական թուր սարքելով, շրջում էր, վերստին մուրեցնելով բազում աղքատների, թե ինքը Կոստանդին Դուկասն է: Նրանց իր հետևից տանելով, նա Ռոմանոսի դեմ հսկայական խռովութիւն բարձրացրեց²⁰⁷: Նա տիրացավ Պլատիա Պետրոս²⁰⁸ կոչվող մի բերդի, այնտեղ կուտակեց ամեն տեսակի պարեն և դուրս գալով ասպատակ էր սփռում և հանդիպածին կողոպտում: Կայսրը նրա դեմ [զորք] ուղարկեց և նըրան, իր կողմնակիցներին էլ բռնելով, բերեց քաղաք: Նրան հարցաքննութիւն, բազում խոշտանգումների ենթարկեցին, որպեսզի նա տա իր հետ խռովութիւնը մասնակից դարձողների անունները: Նա բազում պաշտոնավոր անձանց զրպարտեց, որ իբր իր հետ են եղել: Նրք պարզ դարձավ, որ իր մեղադրանքների մեջ ճշմարտութիւն նշույլ չկա, Ամաստրիանոսի [հրապարակում] նրան ողջակեզ արեցին:

34. Ինգիլտիոնի վեցերորդ տարվա փետրվար ամսի երկուսին պատրիարք է ձեռնադրվում կայսեր հիշյալ որդի Քեոփիլակտոսը²⁰⁹: Նա ամբողջությամբ ժառանգել էր հոր ողջախոհութիւնը, իսկ իր զարգացածութիւնը ավելի առաջ էր գնացել: Նրա աթոռակալութիւնն առթիվ Հռոմից ժամանեցին [պապի] նվիրակները, որոնք նրա ձեռնադրութիւնը հաստատող ժողովական թուղթ բերեցին, և իրենք էլ նրան պատրիարքական աթոռին հաստատեցին:

35. Ռոմանոս կայսեր հիշյալ թոռ Մարիան, Պետրոս Բուլղարի կինը, բազում անգամներ Բուլղարիայից քաղաք եկավ՝ իր հոր և պապին այցելելու: Վերջին անգամ նա իր երեք զավակների հետ եկավ, երբ իր հայր Քրիստափորն արդեն վախճանված էր և պապից բազում զանձեք ստանալով, առք-փառք վերադարձավ:

36. Ռոմանոս կայսրը իր որդի Ստեփանոսի կնութիւն համար բերեց Դաբալասի²¹⁰ դուստր և Կատակիլասի թոռ Աննային: Նա հարսանեկան պսակի հետ արժանացավ և կայսերական պսակին:

37. Ինգիլտիոնի յոթերորդ տարվա ապրիլ ամսին հռոմայեցիները վրա տեղի ունեցավ թուրքերի առաջին արշավանքը²¹¹: Նրանք մինչև քաղաքն ընկած տարածքը ասպատակ սփռեցին, բոլոր թրակացիներին կողոպտեցին: Ռազմագերիների փոխանակութիւն կատարելու ուղարկվեց պրոտովեստիարիոս և պարագինաստեոն Քեոփանես պատրիկը: Նրանց հետ նա փալլուն, խելյացի բանակցութիւններ վարեց և ամեն ինչ իր ուղածի պես լուծեց: Նրանք հիացան ու շատ զրկատեցին նրա խելամտութիւնն ու լրջախոհութիւնը: Այստեղ էր, որ Ռոմանոս կայսրը

ցուցաբերեց իր մեծահոգութիւնն ու մարդասիրութիւնը. ուղղափառներին փրկութեան համար նա դրամ չխնայեց:

38. Ռոմանոս կայսրը Կոստանդնի, իր վերջին որդու կնուխյան համար բերեց Ադրիանոս պատրիկի դստեր, ծագումով Արմենիականերից²¹², անունը՝ Հելենն: Երբ նա փետրվար ամսին վախճանվեց, Ռոմանոսը նրան կրկին ամուսնացրեց, այս անգամ այն Մամասից սերող Թեոփանոյի հետ:

39. Ինդիկտրոնի տասնչորսերորդ տարվա հունիս ամսի տասնմեկին Կոստանդնուպոլսի վրա նավեցին տասը հազար նավերով՝ ծագումով ֆրանկ²¹³ այսպես կոչված դրոմիտես ռոսները²¹⁴: Քաղաքում առկա տրիբրաններով և դրոմոններով նրանց դեմ ուղարկվեց [Թեոփանես] պատրիկը: Նա պատրաստի վիճակում բերեց նավատորմիդը, այն առավել ևս ամրակուռ դարձրեց պահքով ու արտասուքով [առաստված] և ծովամարտում պարտութեան մատնելու պատրաստակամութեամբ գնաց ռոսներին ընդառաջ: Ռոսները հասան Թեոփանեսին, մտտեցան [Եվքսինյան պոնտոսի]²¹⁵ Փարոսին (Փարոս է կոչվում այն շինութիւնը, որի վրա դրված է մի ջահ՝ գիշերը նավորներին ճանապարհ ցույց տալու համար), Թեոփանես պատրիկը նրանց սպասում էր Եվքսինյան պոնտոսի բերանի մոտ (այն Եվքսինյան կոչվեց հետո, սկզբում կոչվում էր Կակոքսինոս²¹⁶, այնտեղի ավազակների՝ հյուրընկալվողների վրա անվերջ հարձակումների պատճառով: Ինչպես պատմում են, նրանց Հերակլեսը ոչնչացրեց, և նավարկողները շունչ քաշելով, նրան Եվքսինոս անվանեցին): Ահա [Թեոփանես պատրիկը] առնակալ կերպով նրանց վրա հարձակվեց Հիբերոնում (Հիբերոն է կոչվում այն պատճառով, որ արգոնավորները նավելիս այնտեղ սրբաբան կառուցեցին): Թեոփանեսն իր դրոմոնով առաջինը հարձակվեց, ցրեց ռոսների նավատորմիդի շարքերը, արհեստական հրով նավերից շատերը կրակի տվեց, մնացածներին էլ վնասներ հասցնելով, ստիպեց փախուստի դիմեն: [Թեոփանեսի դրոմոնին] հետևեցին և մնացած դրոմոններն ու տրիբրանները և հարձակման անցնելով, ռոսներին գլխովին պարտութեան մատնեցին, նրանց բազմաթիվ նավերը մարդկանցով հանդերձ ջրասույզ արեցին, շատերին կոտորեցին, իսկ ավելի շատերին էլ գերի վերցրին: Կենդանի մնացած [ռոսները] նավում են արևելյան կողմը, այսպես կոչված Սգորա²¹⁷: Նույն ժամանակ նրանց ճամփան կտրելու համար ցամաքով, ձիավորներով և ընտիր զինվորներով նախկին զորավար պատրիկ Վարդաս Փոկասն ուղարկվեց: Ռոսները պարեն և պիտանի այլ բան հայթայթելու համար բլու-

թանիայի շրջանները մի բավական մեծ զորամաս ուղարկեցին: Ահա հիշյալ Վարդաս Փոկասը, հանդիպելով այդ զորամասին, նրան մեծ վնասներ պատճառեց, պարտութեան մատնեց ու սրի քաշեց: Այն ժամանակ Արևելքից համայն զորքով իջավ նաև ամենախմաստուն ու խորամիտ Հովհաննես Կուրկուասը՝ սխոլերի դոմեստիկոսը, որ այստեղ ու այնտեղ ցրիվ եկած բազմաթիվ [ռոսների] բռնելով, կոտորեց: Ռոսները Հովհաննես Կուրկուասի հարձակումից սարսափած այլևս չէին համարձակվում ափ դուրս գալ և մնում էին տեղում, իրենց նավերի մոտ, բայց նախքան հոռմեական զորքի իջնելը, նրանք բազում և սոսկալի շարիքներ պատճառեցին, կրակի տվեցին ամբողջ այսպես կոչված Ստենոնը, գերի վերցրածներից ոմանց նրանք խաշում էին, ոմանց՝ գետնին գամում, ուրիշներին էլ թիրախ կանգնեցնելով, նետահար էին անում: Չեռք զցած հոգևորականների ձեռքերը մեջքին կապելուց հետո, նրանց գլխի մեջտեղում երկաթե գամեր էին գամում: Նրանք բազմաթիվ սուրբ տաճարներ կրակի տվեցին: Երբ վրա հասավ ձմեռը, և նրանք պարենի պակաս զգացին, ապա և սարսափ՝ իրենց վրա եկած սխոլերի դոմեստիկոս Կուրկուասի զորքից, ինչպես և հենց նրանից՝ խոհեմ ու խորամիտ Կուրկուասից, ուղղական արվեստի մեջ հմուտ պատրիկ Թեոփանեսին ծովամարտ տալուց, որոշեցին իրենց երկիրը վերադառնալ: Զանալով թաքուն կերպով ճողոպրել [հոռմեական] նավատորմիդից, նրանք ինդիկտրոնի տասնհինգերորդ տարվա սեպտեմբեր ամսին հետ, դեպի Թրակիայի կողմերը նավեցին, բայց նրանց դեմ ելավ հիշյալ Թեոփանես պատրիկը, քանզի չկարողացան աննկատ անցնել այդ մշտարթուն ու քաջ մարդուց: Տեղի է ունենում երկրորդ ծովամարտ, որում հիշյալ այրը բազում նավեր ջրասույզ արեց և ռոսներից շատերին կոտորեց: Նավերով փրկվեցին շատ բշերը և Կյուլեի ափերը դուրս գալով, գիշերը վրա հասնելուն պես, փախան: Փայլուն հաղթանակ տարած Թեոփանես պատրիկը հսկայական վարով վերադարձավ, մեծ պատիվներով ու շուքով ընդունվեց և պարակիմոնեսի պատվին արժանացավ:

40. Այն պատճառով, որ հիշյալ սխոլերի դոմեստիկոս մագիստրոս Հովհաննեսը պատերազմներում մեծապես աչքի ընկավ, բազում ու փառավոր հաղթանակներ տարավ, ընդարձակեց Հոռմեական [կայսրութեան] սահմանները, գրավեց հազարացիների բազում քաղաքներ, և, նկատի առնելով այդ այրի ակնառու առաքինութիւնը, Ռոմանոս կայսրը որոշեց իր թոռ Ռոմանոսի, իր որդի Կոստանդնի որդու համար կնութեան առնի [Կուրկուասի] դստեր: Կուրկուասի դուստրը Եվփրոսի-

նեն էր, իսկ Կոստանդին որդին՝ Ռոմանոսը, որ [հետագայում] ներքինացվեց Կոստանդին Միրանածինի կողմից և արժանացավ պատրիկի պատվաստիճանին և պրեպոզիտոսի [պաշտոնին]: Այդ առթիվ Կուրկուասին մյուս կայսրերը նախանձեցին և [Ռոմանոս կայսրը] Կուրկուասին պաշտոնանկ արեց, թեև նա քսաներկու տարի և յոթ ամիս անընդմեջ դոմեստիկոսի պաշտոնն էր վարել: [41] Բայց արժե խոսել նրա ծագման, կրթության, կենցաղավարության, հոգու մեծության, մարմնի հզորության և գործերի մասին, այն մասին, թե նա մեր ժամանակների ինչպիսի ուղղափառ հավատացյալ մարդ էր: Նա ծագումով Արմենիականներից էր²¹⁸, Դոկիայի²¹⁹ Դարբիզուն վայրից, հայրը հայտնի մարդ էր, մեծահարուստ պալատական, հիկանատների դոմեստիկոս Հովհաննեսի որդին: Պատմում են, որ [Հովհաննես Կուրկուասը] սուրբ գիրքը ուսանել էր իր ազգական, Գանգրայի մետրոպոլիտ Քրիստափորի մոտ: Երգ է դարձել մետրոպոլիտի ասածը, թե «Այս Հովհաննեսը հոռոմայեցիների փրկիչն ու անդորրն ապահովողն է լինելու»: Նա առավ հագարացիների բաղում, մեծաթիվ քաղաքներ, ամրոցներ, շրջաններ ու վայրեր, կրկնապատկեց տարածքը Հռոմեական [կայսրության], որը նախագես միեջևեկ Խարսիանոն բերդը և Հյուսիսիլե²²⁰ և Հալիս գետը գտնվում էր քրիստոսուրացների տիրապետության ներքո: Ռոմանոս կայսեր հավատարիմ ու աշնիվ սխուրի դոմեստիկոս Հովհաննես Կուրկուասը հոռոմայեցիների սահմանները հասցրեց Եփրատ ու Տիգրիս, այդ տարածությունները Ռոմանիային ընծայեց որպես պոռույզ ու նըվեր, կայսրն այդ շրջաններից ժողովուրդ ու զինվորներ ձեռք բերեց, սահմանեց այնտեղ տարեկան բազում հարկեր գանձել: Կուրկուասն այնտեղից բազում ավար, զենք ու հագարացի ռազմագերիներ տարավ: Քանզի նա անձնապես բազում պատերազմների մասնակից դառնալով, քրիստոսուրացների քաղաքներն առավ: Ռ՞՞վ է ի վիճակի սխուրի դոմեստիկոս Հովհաննես Կուրկուասի զրաված ու հարկատու դարձած քաղաքներն հանվանե թվարկել: Նա քսաներկու տարվա ընթացքում հազարից ավելի քաղաք զրավեց և Ռոմանիային հպատակեցրեց: Տեսնելու բան էր մշտարթուն Հովհաննես Կուրկուասին, երբ նա մարտի պատրաստ ռազմաշարքերին զիմում էր հռոմեական կոշերով ու համոզիչ հորդորներով: Նրան կարելի է նմանեցնել Տրայանոսին ու Բելիսարիոսին, անվանել նոր Տրայանոս ու նոր Բելիսարիոս: Եվ եթե մեկը այս այրին նրանց հետ համեմատության մեջ դնի, կտեսնի, որ Կուրկուասի սխրագործությունն ու քաջագործությունները ավելի շատ են: Եթե կան այնպիսիք, որոնք շատ են ցանկանում իմանալ Հովհան-

նես Կուրկուասի քաջագործությունների մասին, ապա այդ մասին կա պրոտոսպաթար և դատավոր Մանուիլի՝ ութ գրքից բաղկացած երկասիրությունը²²¹:

42. Արժե պատմել նաև սխուրի դոմեստիկոս Հովհաննես մագիստրոսի հարազատ եղբոր, Խալդիա [բանակաթեմի] զորավար Թեոփիլոս պատրիկի քաջագործությունների ու սխրանքների մասին: Սա նշանակվելով Խալդիայում մոնոստրատեզոս, իրեն շտվեց, ինչպես շատերը, զեխության, շոսյության ու հեշամոլության, այլ խոնջության ու շարքաշուության. նա ասպատակում էր հագարացիների գյուղերն ու շրջանները, ամենաանառիկ ու ամենահրաշալի Թեոդոսուպոլսի բերդում և նրա շրջակայքում գտնվող բերդերում բնակվող հագարացիներին գերեզմարեց, ստիպեց նրանց Հովհաննես մագիստրոսին հարկատու և հպատակ դառնան²²²: [Թեոփիլոսը] Միջագետք [բանակաթեմում] էլ աչքի ընկավ որպես գերազանց զորավար, նրան համարում էին Հուստինիանոս կայսեր ժամանակ հռչակված մի նոր Սողոմոն զորավար²²³: Սա եկող սերունդների թոռ թողեց՝ Հովհաննեսին, Չմշկիկ մականվանյալին: Թեոփիլոսն իր խոհեմությամբ, քաջությամբ ու անխոնջությամբ արժանացավ պատրիկի պատվաստիճանին և նշանակվեց տարբեր բանակաթեմերի զորավար, իսկ հետագայում, նիկեփոր Հաղթողի՝ Փոկաս մականվանյալի թագավորության ժամանակ, դարձավ մագիստրոս և սխուրի դոմեստիկոս: Բայց սրանց մասին անհրաժեշտ շափով կխոսվի իր տեղում, ինչպես նաև մագիստրոս Հովհաննեսի, Կուրկուաս մականվանյալի որդու, իր արտակարգ քաջությամբ ու արիությանը աչքի ընկած, տարբեր բանակաթեմերի զորավար Ռոմանոս պատրիկի մասին:

43. Ահա երբ սրանք այսպես բարգավաճում էին, զորավիգ կանգնում ու պայքարում հանուն քրիստոնեական հավատքի, Հռոմեական կայսրությանը հպատակ դարձնում քաղաքներ, շրջաններ ու գյուղեր և Ռոմանոս կայսեր հարկատու՝ քրիստոսուրացիներին, հավատացյալների և [Քրիստոսի] ճշմարիտ ծառաների դեմ անվերջ մաքառող Բելիարը²²⁴, չկարողանալով տանել քրիստոնյաներին՝ նրանց հանդեպ տաժող բազում ու անափ երախտագիտությունը, այդ Բելիարի զորմամբ ոմանք Ռոմանոս կայսեր առջև զրպարտեցին դոմեստիկոս Հովհաննես մագիստրոսին, թե իբր նա հոռոմայեցիների թագավորության վրա աչք ունի, այդ առթիվ՝ պատրաստի զորք, որ նա իբր տարբեր վայրերում ու շրջաններում անարդարություններ ու հափշտակություններ է գործել: Ռոմանոսն այդ տեղերը մարդիկ ուղարկեց ու ստուգումներ կատարելով,

ոչինչ չբացահայտեց, որով նրան վերականգնեց իր պաշտոնում: Երբ մյուս [կայսրերը] նախանձից զրոգված նման մեղադրանքներ ներկայացրին, նա պաշտոնանկ արվեց և նրա փոխարեն դոմեստիկոս նշանակվեց Ռոմանոս կայսեր ազգական Պանթերիոսը:

44. Ռոմանոս կայսրը Կոստանդնուպոլսի բոլոր քաղաքացիներին՝ սկսած մեծահարուստներից, վերջացրած աղքատներով ու չքավորներով, բոլոր բացահայտ պարտքերը մարեց. ինչպես ասում են ռոմանք, նա վճարեց տասնինը կենտինար: Այդ առթիվ նա պարտամուրհակները խալկեի ծիրանի Օմֆալիոնում²²⁵ կրակի տվեց: Բոլորը շնորհապարտ ազոթեցին կայսեր համար: Իր թագավորության քսաներկուերորդ տարին նա մարեց քաղաքացիների բոլոր տան վարձերը²²⁶, ամենացածրից մինչև ամենարարձրը: Չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը, գնալով մեծատատասիմ²²⁷, ամեն մի պոռնիկին նվիրում էր երկուական արծաթ դրամ, ճգնավոր վանականներին ու մայրապետներին էլ հող էր տալիս՝ երեքական ոսկեդրամ: Նա բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր կառուցեց, ոսկեթել պատմուճաններ և ափսեներ ու սկիհներ նվիրաբերեց²²⁸: Նա Մավրիանոսի վանքում հյուրանոց շինեց, ախոռներ և շատ գեղեցիկ տներ՝ մահճակալներով, շրջաններից եկողներին, ինչպես և դատական գործ ունեցողների համար: Ի վերա ամենայնի նա կարգադրություն արեց ու հրահանգ տվեց նրանց ձիերի ու մարդկանց կերակրման մասին: Նա նրանց կցեց և տներ, որպեսզի լիովի հողան նրանց կարիքները: Նա նման բան արեց այն նկատառումով, որ շրջաններից դատական գործով քաղաք եկողները իր կողմից սնունդ ստանան և ապրելու տեղով ապահովված լինեն: Նա սահմանեց նաև, որ իր գերեզմանի վրա յուրաքանչյուր օր բաժանվի 3 բլուր հաց, չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերին Պրետորիոնի, խալկեի և նումերաների [բանտերի բանտարկյալներից] յուրաքանչյուրին տրվի տասնհինգական փող²²⁹, իսկ ավագ ուրբաթ օրը բոլոր բանտարկյալներին՝ մեկական դահեկան: Կարգադրեց նաև, որ Օլիմպոսի, Կյումիսյաի, Աթոսի, Բարաբոսի և Լատրոսի բոլոր վանականները ստանան մեկական դահեկան՝ իր սեփական վանքից:

45. Ինդիկտիոնի առաջին տարվա ապրիլ ամսին հսկա բանակով դարձյալ ներխուժեցին թուրքերը²³⁰: Պարակիմոմենոս Թեոփանես պատրիկը գնաց և նրանց հետ հաշտություն կնքեց՝ պատանդ առնելով երևելի մարդկանց, որը և պատճառ դարձավ, որ խաղաղությունը հինգ տարի պահպանվի: Ռոմանոս կայսրը Մակեդոնիայի և Թրակիայի բազում քաղաքներ ի հիմանց վերակառուցեց, մի քանի քաղաքներ էլ վերանորոգեց: Բացի այդ, նա թագավորանիստ քաղաքում նշանավոր պա-

լատներ նորոգեց, ապա և ընդարձակ ու բերքառատ մարգագետիններ գցեց, որոնք հաճույք են պատճառում: Նա իր հոգու փրկության համար ծերանոցներ, հյուրանոցներ և հիվանդանոցներ կառուցեց:

46. Ինդիկտիոնի երկրորդ տարին Ռոմանոս կայսրը Լոնգիբարդիայի զորավար Պասքալիոս պրոտոսպաթարին²³¹ Յրանկիայի ռեթս Լուզոնի²³² մոտ ուղարկեց՝ նրա դստեր կնության խնդրելու իր փեսա Կոստանդինի որդի Ռոմանոսի²³³ համար: Հիշյալ Պասքալիոսը առնելով նրան, բազում գանձերով քաղաք բերեց: Ամուսնության հանդեսը տեղի ունեցավ ինդիկտիոնի երրորդ տարվա սեպտեմբեր ամսին: Նա իր ամուսնու հետ հինգ տարի ապրեց, վախճանվեց իր սկեսրայր Կոստանդինի ինքնակալության²³⁴ օրերին:

47. Դեկտեմբեր ամսին փչեց ուժգին և սաստիկ քամի, ձիարշավարանում փուլ եկան կայսերական գահի դիմաց գտնվող այսպես կոչված դեմոսները, որոնք ջարդեցին և իրենցից ներքև եղող պատվանդաններն ու անդրիները: Մեկ տարի անց, նույն ամսին Ռոմանոս կայսեր որդիները իրենց հոր գահընկեց արեցին:

48. Հոռոմեական զորքը պաշարել էր Եդեսիա քաղաքը²³⁵, որտեղ էր ամփոփված Քրիստոսի արգո վարշամակը: Քաղաքի բնակիչները, գտնվելով անելանելի վիճակում, Ռոմանոս կայսեր մոտ դեսպանություն ուղարկեցին, խնդրեցին վերացնել պաշարումը, խոստանալով դրա դիմաց Քրիստոսի սուրբ վարշամակը տալ: Իրենց նման նվերի համար նրանք պահանջեցին գերի ընկած անվանի մարդկանց, ինչպես և խորհուրդով գրուխյուն, որ հոռոմեական զորքն այսուհետև չի ասպատակի իրենց տարածքը: Ինչ որ տեղի ունեցավ: Սուրբ վարշամակը, այն է՝ դաստառակը, ուղարկվեց, և երբ այն բերողները մոտեցան Կոստանդնուպոլսին, պարակիմոմենոս Թեոփանես պատրիկը Սանգարիոս գետը գնաց դիմավորելու՝ պայծառ ջահալուցությունը, պատշաճ ակնածություններ և հոգևոր երգասացություններ: Օգոստոս ամսի տասնհինգին վարշամակի հետ նա մտավ քաղաք. կայսրը գտնվում էր Վլախեոնայում, որտեղ և երկրպագեց այն: Հաջորդ օրը կայսեր երկու որդիներ՝ Ստեփանոսն ու Կոստանդինը, փեսան՝ Կոստանդինը, Թեոփիլակտոս պատրիարքի հետ գնացին Ոսկե դուռը և պատշաճ ակնածություններ առան ու ոտքով բերեցին մինչև սուրբ Սոփիայի տաճարը: Թափորի առջևից ընթանում էին բոլոր սենատորները, ինչպես և մեծաթիվ ջահակիրներ: Վարշամակը տաճարում երկրպագելուց հետո տարան պալատ²³⁶:

49. Այդ օրերին քաղաք ժամանեց ինչ-որ հայ հրեշ՝ իրար միացած

երկվորյակ եղբայրներ: Նրանց մարմնի բոլոր անդամները կատարյալ էին, բայց պորտից մինչև փորի ցածր մասը՝ իրար կպած, դեմքերը՝ իրար դիմաց²³⁷: Նրանք երկար ժամանակ քաղաքում մնացին, բայց բոլորի կողմից ինչ-որ արտառոց հրեշ համարվելով, որպես շարագուշակ նշան քաղաքից վտարվեցին: Նրանք դարձյալ քաղաք եկան Կոստանդնի ինքնակալության օրերին: Երբ [երկվորյակներից] մեկը վախճանվեց, փորձառու բժիշկներ մեծ վարպետությամբ վիրահատեցին իրենց միացնող մասը, հուսալով, որ մյուսը կապրի²³⁸: Նա երեք օր ապրելուց հետո վախճանվեց:

50. Ինչպես վերևում ասվեց, կայսրը բոլոր վանականների շրջանում անշափ վստահություն էր վայելում, նա արտակարգ հարգանք ու շափից ավելի ակնածանք էր տաժում երևելի վանական Սերգիոսի հանդեպ, որը գերագույն դատավոր Կոզմաս մագիստրոսի եղբայրն էր: [Ռոմանոս կայսրը] վերանորոգեց և Մանուիլի վանքը, նա ի հիմանց կառուցեց սուրբ Պանտելիմոնի եկեղեցին ու վանքը, որի մականունն է Օֆրոսի նավահանգիստ: Նա այնտեղ ութ հարյուր հոգու վանական խուզեց, գրավոր սահմանելով նաև, որ նրանք իրենց սննդի համար թոշակ ստանան: Այդ թոշակը նա տվեց վանական Սերգիոսին՝ իր հոգևոր հոր: Նա բոլոր քրտորականներին ներում շնորհեց և նրանց բազում դրամ տվեց. իր գահընկեց լինելու պահին մի քրտորական անգամ չկար: Այս Սերգիոսը Փոտ պատրիարքի զարմիկն էր, որին Փոտի հետ ունեցած արենակցական կապից ավելի նրա հոգու վեհությունն էր վսեմացնում, քանզի անշափ առաքինի ու գիտուն մարդ էր, այն աստիճան, որ դժվար էր ասել՝ այդ շնորհներին ո՞րն էր նրա մեջ գերադանցում, չէ՞ որ նա երկուսով էլ ծայրահեղ օժտված էր: Ամեն դրականի կողքին նա աչքի էր ընկնում նաև բանավիճելու իր շնորհքով, հմայիչ խառնվածքով, համեստությամբ: Նա մեր օրերի իմաստունների նման մեծամիտ չէր, ոչ էլ գոռոզ ու պարծենկոտ, նրա խոսքը մեղրից քաղցր էր, բարբեր՝ աներեր ու կայուն, տրամադրությունը՝ համեստ: Ռոմանոս կայսրը այս փառաբանված աչքին մշտապես մոտն էր պահում, որպես իր կյանքը տնօրինող շափ ու կշիռ: Նա շատ էր հորդորում կայսեր՝ հոգավ երեխաների մասին, անկիրթ շիղջնել, թե չէ վատ ճանապարհով կրթմանն, իր գլխին կգա Հեղիին պատահածը, Հեղիի, որ պատժվեց իր երեխաների անօրինության պատճառով²³⁹: Բայց իր հետ էլ նույն բանը պատահեց:

51. Երբ Ռոմանոսին որդիները գահընկեց արեցին և Պրոտե կղզին քրտորեցին, նրա դժբախտությունն ամբողջ և վիշտը ցավազրկող սպե-

ղանի դարձյալ այդ Սերգիոսը եղավ: Այն ժամանակ Ռոմանոսի մոտ եղավ և ամենաբարեպաշտ Պուլիևկոսս վանականը, որ հիշյալ Սերգիոսից ոչ պակաս շափով էր նրան մխիթարում: Իր առաքինի վարք ու բարբի համար, Թեոփիլակոսս պատրիարքի մահից հետո, Կոստանդին կայսրը հենց սրան պատրիարք նշանակեց:

52. Ռոմանոս կայսրը, որ արդեն զառամյալ էր և հիվանդությամբ էր տառապում, վեց հազար հիսուններեք թվականին թագավորության հարցերը լուծեց՝ կտակ թողնելով, համաձայն որի առաջին կայսրը Կոստանդին Միրանածինն է, ապա ըստ հերթականության երկրորդ և երրորդ կայսր՝ նրա որդիները, նրանց վերաբերյալ պարզ ու հստակ կարգադրություն անելով, որ եթե առաջին կայսեր հանդեպ այս կամ այն ձևով մեղանշեն, իսկույն հեռացվեն իշխանությունից:

53. Քանի որ աստված ուզում է մարդուն փրկած լինել բազում եղանակներով, թույլ տվեց, որ Ռոմանոս կայսրը անակնկալ փորձանքի հանդիպի, որպեսզի այդ ձևով նա խելքի գա և, գիտակցելով գործած մեղքերը, փրկության արժանանա: Աստված թույլ տվեց, որ Ռոմանոսի որդի Ստեփանոսը իր դեմ ծառանա, ինչպես անցյալում Աբիսողոմը Դավթի՝ հարազատ հոր դեմ²⁴⁰: Ստեփանոսը իր այս քայլի համար խորհրդական ունեցավ նախկին վանական Մարիանոս Արգիրոսին, Վասիլ Պետինոս պրոտոսպարիս և Մանուիլ Կուրտիկին, իրեն զործակցեցին և մյուս կայսրերը, և Ռոմանոսին խայտառակ կերպով պաշտից դուրս հանելով, քրտորեց Պրոտե կղզին ու վանական խուզեց:

ԻՆՔՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԿՈՍՏԱՆԳՆԻ

Այսպիսով, ինքնակալ մնաց Ռոմանոսի փեսա Կոստանդինը՝ ինզիկտինի երրորդ տարվա դեկտեմբեր ամսի քսանին, վեց հազար շորս հարյուր հիսունչորս թվականին: Նա իսկույն Վարդաս Փոկասին մագիստրոսի պատվաստիճանը շնորհեց և այն պատճառով, որ նա բազում տարիներ պատերազմներում սխրանքներ էր գործել, նշանակեց սխոլերի դոմեստիկոս, Կոստանդին Գոնգիլեսին՝ ժովակալ, և համապատասխան ոմանց՝ ստրատիարխներ: Ապա Վասիլին՝ մականունը Պետինոս, շնորհեց պատրիկի պատվաստիճանը և մեծ հետերիարխ նշանակեց, Արգիրոսների ընտանիքից սերող Մարիանոսից հանելով վանականի սքեմը, նրան պատրիկի պատվաստիճանը շնորհեց և նշանակեց ախոռապետ: Նմանապես և Մանուիլին՝ Կուրտիկ մականվանյալին, շնորհեց պատրիկի պատվաստիճանը և նշանակեց վիզլայի դրունգար: Այս երեքը այն պատճառով, որ թագավորության ձգտելով տիրոջ²⁴¹ հանդեպ բռն-

նույն ժամանակներս, մեկ է՝ Քրիստոսի և նրա դեմ անօրեն կերպով ձեռք բարձրացրին, շատ շանցած աստծո արդար դատաստանին արժանացան. բացահայտվեց, որ նրանք բոլորն էլ պետական դավաճանություն են գործել և շարաշար մահով կյանքից զրկվեցին: Բայց նրանց մասին մենք ավելի մանրամասն ու հանգամանորեն կխոսենք գալիք շարադրանքի մեջ:

2. Քառասուն օր անց, հունվար ամսի քսանյոթին, Կոստանդինը կասկածելով կայսր Ստեփանոսի և նրա եղբայր Կոստանդինի վրա, որ նրանք հանկարծ կարող են իր նկատմամբ էլ նույն կերպ վարվել, շատ ճիշտ դատելով, որ եթե նրանք հարազատ հոր շխնայեցին, ապա հնարավոր էր բան է, որ իրեն խնայեն, նրանց հետ սեղան նստեց, և երբ դեռ ճաշը նրանց բերանում էր, Թոռնիկյանները²⁴² կոշվածները, պատրիկ Մարիանոսը և այդ գործի համար նախապատրաստված մարդիկ ձեռքակալում են նրանց և պալատից հեռացնելով մերձակա կղզիները. արգելափակում ու վանական խուզում: [3] Շատ շանցած նրանք թույլտվություն խնդրեցին այցելելու իրենց հարազատ հոր և երբ գալով Պրոտե կղզին՝ ականատես եղան նրան վանականի սքեմը հագած, սաստիկ ցավ ապրեցին: Հայրը տեսնելով նրանց, արտասվեց ու ասաց. «Որդիս ծնայ եւ բարձրացուցի, եւ նորա զիս անարգեցին»²⁴³: Գրանից հետո նրանք արսուրվեցին՝ Ստեփանոսը՝ Պրիկոնեսոս: Այդ կղզին նախապես Նեբրիա էր կոչվում, և Պրիկոնեսոս վերանվանեցին սամոսցի գաղթականները՝ ըստ գուշակի հիշած ջրամանի. երբ սամոսցիք եկան կղզին և ճաշի նստելով շէին կարողանում իմանալ՝ ո՞րտեղից պիտի ջուր ճարեն և այդ առթիվ աստծուն պաղատում էին, մի կին ասաց նրանց. «Եթե ջրաման ունեք, ես ձեզ ջուր կտամ»: Զուրն ստանալով, նրանք հող էլ ուզեցին՝ համաձայն գուշակության: Կինը հող էլ տվեց, և դրա վրա ահա կղզին նրանք Պրոքոս²⁴⁴ կոչեցին և արժաթե դրամների վրա ջրաման դրոշմեցին: Ստեփանոսը Պրիկոնեսոսից տարվեց Հոսոս, Հոսոսից՝ Միտիլենե, իսկ Կոստանդինը՝ Տենեդոս, այնտեղից էլ՝ Սամոթրակե: Հենց այստեղ նա որոշեց խոռովություն բարձրացնել, սպանեց իր հսկողության համար կայսրից նշանակված Նիկետաս պրոտոսպաթարին, բայց ինքն էլ հսկիչների կողմից սրի քաշվեց: Նրա մարմինը քաղաք բերվեց և մեծ պատիվներով հողին հանձնվեց, այնտեղ, որտեղ թաղված էր իր առաջին կինը, անունը՝ Հելենե: Ինչ վերաբերում է Միքայելին, Քրիստոսի որդուն, ապա Կոստանդին Միրանածինը, հանելով նրա կայսերական կոշիկները, նրան դարձրեց կղերական, շնորհեց մագիստրոսի պատվաստիճանը և ռեքտոր

նշանակեց: Ովքեր Ռոմանոս կայսեր գահընկեցության մասնակցել էին, ահա նրանց բոլորի գլխին նման փորձանքներ եկան. Վասիլ մագիստրոսին բերեցին քաղաք և ծանակելով արսուրեցին. արսորում էլ նա տառապանքի ու վախի մեջ սպառեց իր կյանքը: Մարիանոսի գլխին մի կին բարձրից քար նետեց և նրան Հուդայի բաժնին արժանացրեց²⁴⁵: Զորավար Դիոգենեսին Մալիեինոսի երկու հեջուրները²⁴⁶ նիզակահար արեցին ու շարաշար սպանեցին, իսկ Կուրտիկը²⁴⁷ Կրետե նավելիս, դրոմոնիոնի հետ ջրասույզ եղավ: Կլադանին էլ խոռովության մեջ բռնեցին և քիթն ու ականջները կտրեցին: Նմանապես Փիլիպպոսին ու մնացածներին:

4. Ռոմանոս կայսրը երազում երկու սպիտակազգեստ ներքինի է տեսնում, որոնք իր ձեռքերից բռնած, մորից մերկ բերեցին Տրիկլումբալոս: Ցուկանխատերիոնը բոցերի մեջ էր, և հրկիզողները բազում հեջուրներ էին: Ռոմանոսը երազում տեսնում է իր մոտ եկած աստվածածնին, որ խոսում էր ներքինիներին՝ Ռոմանոսի ողորմածության մասին: Աստվածածինը, հագցնելով Ռոմանոսին, մտցրեց Տրոպիկե: Հեջուրների ուղեկցությամբ այնտեղից անցան կապանքների մեջ առնելով, սրակոտոր եղած տեր Կոստանդինը²⁴⁸ և Հերակլիայի մետրոպոլիտ Անաստասիոսը: Հեջուրները նրանց [դահիճներին] հանձնեցին, որոնք և նրանց այդ կրակի մեջ գցեցին: Այն օրը, երբ կայսր Ռոմանոսը տեսավ այդ երազը, հենց այդ օրը երկուսն էլ վախճանվեցին: Ռոմանոս կայսրը դիմեց բոլոր վանքերն ու լավրաները, ինչպես նաև սուրբ քաղաքը և Հոսոս և երեք հարյուր սուրբ վանականներ հրավիրեց: Ավագ հինգշաբթի օրը նա հանեց հագած պատմուճանն ու վանականի զգեստները, բոլորի ներկայության կանգնեց եկեղեցում՝ այն պահին, երբ երեցը պետք է բարձրացներ աստվածային սուրբ հացը, և բոլորի ներկայության դատափետեց թղթի վրա արձանագրած իր գործած բոլոր մեղքերը: Երբ վանականները գոչում էին «տեր ողորմյա»-ն և արցունք էին թափում, Ռոմանոսը չուրաքանչյուրին երկրպագեց ու քավություն աղերսեց, և բոլոր վանականները նրան քավություն տվեցին, և նա հաղորդության արժանացավ: Երբ նրանք սեղանատուն էին բարձրանում, Ռոմանոսը մի տղայի խարազան ու ռեկա²⁴⁹ տվեց, կարգադրեց հարվածել իր ոտքերին, ասելով. «Զար վանական²⁵⁰, սեղանատուն մտիր»: Երբ բոլորը նստեցին, նստեց և կայսրը՝ լալով ու կոծելով: Նա կնքեց այն թուղթը, որտեղ արձանագրված էին իր գործած մեղքերը և ուղարկեց տեղում մնացած վանականներին, այդ թվում և սուրբ Գերմոկայիտեսին²⁵¹: Ռոմանոսը երկու կենտինար [ոսկի] ուղարկեց Օլիմպոսի

վանականներին, որպեսզի նրանք իր հոգու փրկության համար աղոթեն: Դերմոկալիտեսը, ստանալով թուղթն ու դրամը, բոլոր վանականներին կարգադրեց երկու շաբաթ ծոմ պահեն և աղոթեն նրա մեղքերի քավության համար: Մի գիշեր, երբ Դերմոկալիտեսը կանգնած աղոթում էր, լսեց անտեսանելի մեկի ձայնը. «Հաղթեց մարդասիրությունն աստծո»: Երբ այդ ձայնը նա երրորդ անգամ լսեց, առավ թուղթը և բացելով տեսավ, որ այն մաքուր էր, այնտեղ մեկ տառ անգամ չկար գրված: Նա կանչեց բոլոր վանականներին և այն ցույց տվեց, որի առթիվ բոլորն էլ փառավորեցին աստծուն: Բոլոր վանականները մեղքերի քավության մասին փաստաթուղթ կազմեցին և Ռոմանոս կայսեր ուղարկեցին: Այդ փաստաթուղթն էլ իր հետ թաղեցին, երբ նա վախճանվեց:

5. Ռոմանոս կայսեր՝ կղզում գտնված ժամանակ Քեոփիլակոսս պատրիարքը և պարակլիմոմենոս Քեոփանես պատրիկը որոշեցին ներան դարձյալ գահ բարձրացնեն: Իրենց որոշումը նրանք հայտնեցին Ռոմանոսին և, նրա հավանությանը արժանանալով, իրենց ծրագիրն իրականացնելու հարմար առիթ էին սպասում: Բայց նրանց ծրագիրը բացահայտվեց, այդ մասին տեղյակ պահեցին Կոստանդին կայսեր, որը բոլոր մասնակիցներին պատժեց. Քեոփանես պատրիկին աքսորեց, պինկերենս Գեորգ պրոտոսպաթարին և պրիմիկերիոս Թովմային, բրածեծ անելով ու խուզելով, աքսոր ուղարկեց:

6. Ինդիկտիոնի 6-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսին ոմանք միտք արեցին կղզում գտնվող Ստեփանոս կայսեր գահ բարձրացնել և Կոստանդին կայսեր դեմ դավ նյութեցին: Դավադրության մասին Կոստանդին տեղյակ պահեց Միքայել Դիաբոլինոսը²⁵²: Կայսրը դավադիրներին ձերբակալեց, ոմանց քիթն ու ականջները կտրեց, մյուսներին սաստիկ բրածեծ անել տվեց և էջ նստեցնելով ու քաղաքով մեկ ծաղրութանակի ենթարկելով, աքսոր ուղարկեց:

7. Ինդիկտիոնի վեցերորդ տարվա հունիս ամսի²⁵³ տասնհինգին Պրոտե կղզվող կղզում վախճանվեց Ռոմանոս կայսրը: Նրա մարմինը բերեցին և ամփոփեցին իր վանքում:

8. Մոռացա պատմել մի շատ հետաքրքիր գեպոթի մասին: Երբ Կոստանդին Միրանաթինի դրամմբ պալատից հեռացվեցին Ստեփանոս և Կոստանդին կայսրերը, սխուլերի նախկին դոմեստիկոս մագիստրոս Հովհաննես Կուրկուասի, մագիստրոս Ռոմանոս Սարոնիտեսի և ուրիշ, զանազան բնակարաններ կոխեցին²⁵⁴, որը պատճառ դարձավ հափշտակությունների, որով նրանք անանկացան: Կոստանդին կայսրը տեսնելով, թե ինչպես նրանք հանկարծ ու անակնկալ աղքատացան, գթաց

և էպարքոս Քեոփիլոսին²⁵⁵ կարգադրեց հավաքել հափշտակվածը և տերերին վերադարձնել: Քեոփիլոսն իր հերթին նոր կարգադրություն արեց իր պրոտոկանգելլարիոսին և Զոնարաս կոչվածին: Բայց նա, լինելով հմուտ գող և արատավոր մարդ, իր ձեռքն էր գցել նրանց բնակարանները և մեծ ջանքեր թափելով, ամեն ինչ յուրացրեց և իր անհագ ախորժակը հագեցրեց, այնպես որ հազիվ տասներորդ մասը տերերին վերադարձրեց: Ո՛վ է ի վիճակի պատմել այդ խարդախ մարդու անափ ու անսահման նենգության ու վատության մասին: Նա հոռոմայեցիների պետության ախտն ու արատը եղավ: Այդ մարդը ո՞ր մի խայտառակ գործում ամենից ավելի աչքի չընկավ: Նա կարողանում էր բոլորին համոզել, երդումներով հավաստիացնել, թե ասածը ճշմարիտ է և սուտյգ: Տարածված համբավի համաձայն, նա ամեն ինչում հաջողություն էր ունենում, քանզի օգնության էր կոչում դեերին, որով անգամ Կոստանդին կայսրն անձնապես թեև տարբեր եղանակներով ցանկացավ նրան հեռացնել, հաջողություն չունեցավ, ընդհակառակը, նրան բարիք արեց ու նվերներ շնորհեց: Այդ մարդու շողքորթության ու կեղծավորության, անսահման անամոթության, անհավատարմության, նրա արատավոր ու աննկարագրելի ագահության մասին սլելի մանրամասն ու հանգամանորեն կխոսեմ գալիք շարադրանքի մեջ:

9. Երբ Կոստանդինը մնաց ինքնակալ կայսր, նա իր պրոտովեստիարիոս Վասիլին, իրենից առաջ թագավորած Ռոմանոսի՝ հարձից ծնված բնական որդուն²⁵⁶ շնորհեց պատրիկի պատվաստիճանը և նշանակեց պարակլիմոմենոս և սենատի պարագիխաստեոն: Վասիլը խելամիտ ու զարգացած մարդ էր և բոլոր հարցերում կայսեր ծառայում էր լավ և ինչպես պետք էր: Մարդասեր Կոստանդինը որոշեց տարսոնցիներին²⁵⁷ հետ գերիների փոխանակություն կատարել, քրիստոսուրացների ձեռքում գտնվող քրիստոնյա գերիներին փրկել, քանզի նրանք երկար տարիներ տառապում էին կապանքների ու տվալտանքների մեջ: Նա այդ գործի համար վերևում հիշված, անցյալում սխուլերի դոմեստիկոսի պաշտոնը վարած մագիստրոս Հովհաննեսին՝ Կուրկուաս մականվանյալին ուղարկեց, խոհեմ, լրջմիտ, պետական գործերում փորձ ունեցող մեկին, ինչպես և մագիստրոս Կողմասին, իմաստուն ու իրավագետ մեկին, քաղաքային բոլոր դատարանների նախագահին: Գերիների փոխանակությունը նրանք կատարեցին լամոս գետի²⁵⁸ ափին, որի ժամանակ ոչ մի ներհակ կամ նենգ բան տեղի չունեցավ: Այդ գործը գլուխ բերելուց հետո նրանք վերադարձան և Կոստանդին Միրանաթինի կողմից սիրալիր ընդունելության արժանացան:

10. Կայսեր հիշողության մեջ դեռևս թարմ էին այն անարգաբու-
թյուններն ու վնասները, որ Ռոմանոսի թագավորության օրոք կրեցին
թշվառ ու ողորմելի աղքատները զորավարների, պրոտոնոտարների,
զինվորների ու ձիավորների կողմից: Դրա համար նա բարեպաշտ ու
առաքինի մարդիկ ուղարկեց, որպեսզի տարբեր ժամանակներում տա-
ռապյալ աղքատների ուսերին դրված անտեղի հարկերի ծանր բեռը
թեթևացնի: Նա Անատոլիկոն բանակաթեման ուղարկեց մագիստրոս Ռո-
մանոս Սարոնիտեսին, Օպսիկիոն՝ մագիստրոս Ռոմանոս Մուսելին,
Թրակեսիոն՝ պատրիկ Փոտին, Արմենիակների՝ Լևոն Ագելաստոսին²⁵⁹,
և այդպես մնացած բանակաթեմերը: Նրանք կայսեր մղումով աղքատ-
ներին մի փոքր շունչ քաշել տվեցին: Դա աստժո աջակցությամբ կայ-
սեր գործած սխրանքն էր, ձեռք բերած հաջողությունը: Հպատակ ժո-
ղովուրդը այդպես էլ բնորոշեց, ասաց, որ նա ինչպես արծիվ թևար-
կում էր իր [թագավորությունը]: Նա երբևիցե չի զայրացել ո՛չ իշխան-
ների, ո՛չ միջակների և ո՛չ էլ ցածր դասի մարդկանց վրա, հակառակ
որ բացահայտել է նրանց շատերի՝ և՛ հասարակության, և՛ իր հանդեպ
գործած մեծ զանցանքները: Քրիստոսին նմանվելով, նա բարեբարու-
թյուններով ու նվիրատվություններով էր փոխհատուցում, դատաստա-
նը թողնելով արդար դատավորին²⁶⁰: Նա քաղաքի էպարքոս Թեոփիլո-
սին, ուսումնական, քաղաքացիական օրենքների գիտակ մարդուն, շը-
նորհեց պատրիկի պատվաստիճանը և քվեստոր նշանակեց, իսկ նրա
փոխարեն էպարքոս նշանակեց Կոստանդին պրոտոսպաթարին, որն
այն ժամանակ միստիկոս էր և փիլիսոփաների ղեկավար, խոսքով ու
գործով գովելի մի մարդ: Սենատի անդամներից և ոչ մեկը շունչեր նրա
գիտելիքներն ու իմաստությունը: Այս ձևով ահա Կոստանդին կայսրը
էպարքոսությունն ապահովեց օրինավորությամբ և արդարությամբ:

11. Թեոփիլակոս պատրիարքը հիվանդացավ, նա մահամերձ էր,
բայց երբ մի փոքր կազդուրվեց, իրեն այլևս չհանձնեց նվերներով էլ
եպիսկոպոս ձեռնադրելու վատաբարո ախտին, ձիարշավներով ու այլ
հիմարություններով շտարվեց: Դարձյալ հիվանդանալով նա հոգին ա-
վանդեց, պատրիարքական աթոռին նստելով քսանչորս տարի: Նրա փո-
խարեն պատրիարք է ձեռնադրվում իր ճգնավորական կենցաղով հայտ-
նի վանական Պոլիեկտոսը²⁶¹: Նա վանական էր դարձել դեռ մանուկ
հասակում և աչքի ընկել իր բազում առաքինություններով և ուղղա-
փառությամբ: Շատերը նրան համարում էին ու կոչում Նոր Հովհան
Ոսկեբերան, և նա իսկապես այդպիսին էր: Բարեսեր Կոստանդինը

տեսնելով նրան, բերկրում էր և հրճվում, որ իր թագավորության օրե-
րին նման մարդու հանդիպեց:

12. Աստվածասեր և բարեսեր Կոստանդին կայսրը տեսնելով, որ
պրեպոզիտոս Հովսեփ պատրիկը բնավորությամբ նման է իրեն, որ նա
պետության կառավարման հարցերում խորամիտ է ու թուշունից ավելի
փութաշարժ, նրան նշանակում է սակելլարիոս, ապա՝ նավատորմիդի
գրունգար և իր ողջ իշխանությունը նրան վստահում:

13. Յանկանալով գրել Կոստանդին Միրանաթինի բարեսիրության
և բարեգործության մասին, նրա՝ ամեն ինչ ուղղելու և բարելավելու
ձգտման մասին, այն մասին, թե ինչպես նա բարեպաշտությամբ ու
արդարությամբ փրկեց հպատակ ժողովրդին և ի վիճակի չլինելով ըստ-
արժանվույն այդ բոլորը նկարագրել, վախենալով, որ արդեն կանցնեմ-
դրվատանքի, դրա համար նպատակահարմար եմ գտնում լռել: Այդու-
հանդերձ արժե շատից որոշ բան պատմել:

14. Նա ամեն ինչ գտավ խայտառակ, բարձիթողի վիճակում, ա-
ռաքինի [պետական] այրերին՝ արհամարհված ու քամահրված և, լի-
նելով աստվածասեր ու բարեսեր, վախկոտ ու անարի մարդկանց փո-
խարեն առաջ քաշեց համարձակներին ու արիներին և նրանց դնելով
սխուլերի դոմեստիկոս մագիստրոս Վարդաս Փոկասի տրամադրության
տակ, հոռմեական պետության համար հաղթանակներ ձեռք բերել տը-
վեց²⁶²: Մեր երկրում շատ էին գեղեցիկ ու գովեստի արժանի ուսմունք-
ները, արվեստներն ու գիտությունները, բայց դրանք չգիտեմ ինչպես
անուշադրության էին մատնվել ու անտեսվել: Ի՞նչ է մտածում ահա
այդ ամենախմաստասեր միտքը: Քանի որ նա գիտեր, որ գործ-
նականն ու տեսականը մեզ մոտեցնում են աստծուն, և որ գործնա-
կանը վերաբերում է քաղաքական հարցերին, իսկ տեսականը՝ բա-
նական, նա մեկը մյուսին աջակցել է տալիս, նախապատրաստում
գործնականը [դասավանդել] հոնտորական արվեստի միջոցով, իսկ
տեսականը՝ փիլիսոփայությամբ և գոյի բնական իմացությամբ: Նա
գերազանց դասախոսներ ընտրեց: Փիլիսոփայության դպրոցը նա վրս-
տահեց այն ժամանակվա միստիկոս Կոստանդին պրոտոսպաթարին,
հոնտորությունը՝ Նիկիայի մետրոպոլիտ Աղեքսանդրին, երկրաշարժու-
թյունը՝ էպարքոս Թեոփիլոս էրոտիկոսի փեսա պատրիկ Նիկեփորին,
աստղաբաշխությունը՝ ասեկրետ Գրիգորին: Կայսրը մեծ խնամք ու
հոգատարություն էր ցուցաբերում նաև սովորողների նկատմամբ, ամեն
օր նրանց հետ սեղան էր նստում ու միասին ճաշում, դրամ տալիս,
օգտակար զրույցներ ունենում: Եվ շատ շանցած, կայսեր խնամքով ու
խորագիտությամբ նրանք ոտքի կանգնեցրին մեծ գիտություններն ու

արվեստները: Կայսրը նրանց միջից հմուտներին ընտրելով, նշանակեց դատավորներ, գրագիրներ ու մետրոպոլիտներ և հոռմեական պետությունը իմաստութեամբ զարդարեց ու հարստացրեց:

15. Նա վերանորոգեց նաև կայսերական մաշված հանդերձներն ու հինավուրց թագերն ու դիադեմաները, զարդարեց և Բուկուլեոնը՝ տարբեր տեղերից բերած կենդանիների արձաններով, նույն տեղում կառուցեց և ձկնորսարան: Նա հետաքննություն կատարեց նաև քաղաքի և դրսի քանակաթիմերի բանտերում արգելափակված մարդկանց վերաբերյալ, անձամբ այցելեց նրանց, կապանքներից ազատեց, և նրանք իրենց փրկելու ճանապարհները փնտրեցին: Քրիստոսի նման գործել ցանկացող Կոստանդին արքային: Նա բոլոր կայսրերից բարձր գնահատեց առաքինությունը և ուսումը: Նա առաջ քաշեց ու բարձր պաշտոնների նշանակեց բոլոր նրանց, ովքեր ուսյալ էին, օրենքներին գիտակ ու նրանց գործադրելուն ընդունակ: Տեսնելու էր, թե ինչպես էին բոլորի նկատմամբ գործադրվում արդարադատությունն ու օրինապահությունը, քանզի դրանք հաստատուղն ու պաշտպանը ինքը Միրանաժինն էր: Կայսրը օրենք էլ հրապարակեց հետևյալի մասին. տեսնելով, թե ինչպես անհազ մեծատունների ընչաքաղցությունը գլուխն առել զնացել է, և ինչպես նրանք մուտք գործելով նահանգներն ու գյուղական համայնքները՝²⁶³ հարստահարում են տառապյալ ընչաղուրկներին, որ դինատները զանազան մեքենայություններով ու հափշտակություններով ձեռք են բերել պրոաստիոնները²⁶⁴, որոշեց նրանց ձեռքից խլել դրանք: Ինչպե՞ս է վարվում ամեն ինչում իմաստունը: Հրավիրելով իրեն ենթակա սենատր, նա վճիռ է արձակում, համաձայն որի իր թագավորելու օրվանից [նահանգներն ու շրջանները] սողոսկած և շրջաններում հողեր կամ ազարակներ գնած, նվիրաբերած կամ յուրացրած հարուստներին առանց որևէ փոխհատուցման այդ տեղերից քշել: Այդպիսով, նա մի փոքր սանձեց այդ անկուշտների խայտառակությունն ու ընչաքաղցությունը:

16. Բարի ու խաղաղասեր կայսրը չէր հրաժարվում անձամբ դատել դատարան դիմողների վիճելի գործերը, բնությունն ենթարկել նրանց փաստաթղթերն ու տարաձայնությունները, դեռ ավելին, նա դեմ չէր դատավորների հետ միասին դատաստան տեսնելուն: Նա հակահարված էր տալիս իր դատաստանին մասնակցող դատավորների ու փաստաբանների [անհիմն] փաստարկումներին ու կեղծիքներին, նրա խորաթափանց մտքից ոչինչ չէր վրիպում, ո՛չ ճշմարտանման կեղծիքը, ո՛չ գործի էությունը համոզիչ ներկայացնելու արվեստավորությունը,

ո՛չ երկարաշունչ ու մշուշուպատ կազմված խնդրագրերը, որոնք, սրքողված լինելով ճշմարտության վարագույրով, թյուրիմացություն մեջ գցեցին անգամ անշափ բանիմացներին: Ահա այս ձևով նրանցից յուրաքանչյուրը, նախքան դատը տեսնելը, վախից դաստիարակված լինելով, դարձավ անիրավվածի իրավունքի պաշտպանը:

17. Անհրաժեշտ է պատմել նաև արքայի հասարակական հոգսերի, նրա անթիվ բարեփոխությունների և պարապմունքների մասին: Երկրի բոլոր շրջանների ղորավարներից, կայսերական պրոտոնոտարներից, գյուղերի, նահանգների և քաղաքների [ղեկավարներից] եկած գրությունները, ինչպես և օտար պետությունների առաջնորդներին ուղարկվող նամակները ինքն անձամբ էր կարդում և իսկույն կարգադրում նրանց՝ ինչպես վարվին Արևելքից եկողների հետ, ինչպես՝ Արևմուտքից, և այդ բոլորն անում էր թուշունի արագությամբ՝ զնայանություններ ընդունում, առաջնորդներին նամակներ գրում, հապճեպ կատարված փոփոխությունները ուղղում: Կոստանդինը մի ահեղ սենատոր էր, հոգաբարձու, զորավար, զինվոր, ստրատիարխ, հեղեմոն: Ո՞վ է ի վիճակի ասել կամ պատմել նրա բարեմասնությունների մասին:

18. Անհրաժեշտ է պատմել նաև հանրային հիվանդանոցի մասին: Կոստանդին կայսրը տեսնելով, որ այն շատ է փոքր, մեծամեծ շինություններով ընդարձակում է այն, որպեսզի այս կամ այն հիվանդություններով տառապող բոլոր հիվանդները հնարավորություն ունենան այնտեղ հաճախել և իրենց մարմիններին բուժենք բսին: Կայսրը հիվանդների ծախսերն ամբողջությամբ իր վրա էր վերցրել, որով ապագա սերունդներին հավերժ հիշատակ թողեց:

19. Անհրաժեշտ է պատմել նաև ծերանոցի վերածված ախոռի մասին: Ամենահրաշալի Մեծ եկեղեցու հետևի մասում, նրան մոտիկ գտնվում էր Քեոփիլակտոս պատրիարքի մտրուկների ախոռը: Բարի կայսրը տեսնելով դա և գտնելով, որ այդպես ճիշտ չէ, բնակարանի վերածեց՝ ծերանոց դարձրեց, գրավոր կարգադրություն անելով, որ այնտեղ մնացողներին տարեկան ուսեստ ու հանդերձներ տրվեն:

20. Պետք է պատմել նաև տասնինն ակուբիտների [տրիկլինի] ծածկի մասին: Տեսնելով, որ այն հնացել, փլվելու վրա է, իր շուքք կորցրել է, նա այն վերանորոգեց: Ժամանակի ընթացքում նրա ոսկեզօծ առաստաղը սկսել էր ջուր բաց թողնել: Կայսրը փոխեց այն և կատարյալ նոր ու փառավոր դարձրեց: Նա դրան ութանկյուն խոռոչներ հարմարեցրեց, որոնք զարգարեց երդիկներով և գույնզգույն փորագրություններով՝ խաղողի որթ, տերևներ, ծառեր պատկերող: Այդ բո-

լորը նա ոսկեջրեց և այնքան գեղեցիկ դարձրեց, որ դիտողները ապուշ են կտրում:

21. Նա իր որդու՝ Ռոմանոս կայսեր համար պալատներ կառուցեց, ավելի շատ, քան ունեին անցյալի կայսերը, ի հիմանց շենքեր կանգնեցնելով: Իր կառույցներից ոմանց հարուստ արդուզարդը ապշեցնում ու շլացնում է մարդկանց միտքն ու խելքը, ականատեսները հըրաշք են համարում: Իր վաղեմի գեղեցկությունը կորցրած սուրբ Պողոսի Տեառակոնիսը նա վերանորոգեց, նկարեց զանազան պատկերներ, նա այնտեղ զետեղեց ոսկուց պատրաստված բազում ֆիգուրներ ու պատկերներ:

22. Այդ այլը այնպես քաջագիտակ էր նկարչության արվեստին, ինչպես, իմ համոզմամբ, և ոչ ոք իրենից առաջ կամ հետո: Նա բազում նկարիչների խորհուրդներ էր տալիս, հանդես գալիս որպես գերազանց ուսուցիչ, դեռ ավելին, բոլորն իր վրա զարմանում, ապշում էին, որ նա, թեև հատուկ չի սովորել, հասու է: Իսկ ո՞վ կարող է պատմել Միքանածինի՝ վարպետներին տված խորհուրդների մասին: Նա սովորեցնում էր հյուսներին, ճարտարապետներին, ոսկեզօծողներին, արծաթագործներին, երկաթագործներին. արքան ամեն ինչում մեծ հմտություն էր հանդես բերում:

23. Խրիստոսիկլիսի արծաթապատ դռները²⁶⁵ գեղապաշտ Կոստանդինը շինեց, հյուրերի սպասարկման և սեղանատունը գեղազարդող արծաթե սեղանն այդ աշխատասերը սարքեց, պաճուճեց այն բազմազույն փայտով, քարե տախտակներով ու բնական գույներով, սեղան, որ համեղ ճաշերից ավելի հաճույք է պատճառում սեղանակիցներին:

24. Իր ննջասենյակի առջև նա ծիրանի փյուղակե²⁶⁶ կառուցեց՝ չբավազան, մաքուր հղկված, փայլող մարմարե սյուներով շրջապատված: Կեռ ի՞նչ արեց այդ մեծահոգին: Նա հոսող ջրի շիթի վրա արծաթե արծիվ տեղադրեց, որն ուղիղ առաջ շեր նայում, այլ մի կողմ թեքված, գլուխը բարձր լարված վիճակում, կարծես որսի պահին: Նրա ոտքերին օձ էր փաթաթված, որին նա խնդում էր: Նա կայսերական ննջասենյակի նախասրահում մեծ արվեստով գույնզգույն փայտով խճանկար պատկերներ ու ֆիգուրներ կերտեց:

25. Կայսրը նավաշինության հարցերում էլ հմուտ էր, նա ցույց էր տալիս՝ ինչպես շինել պատերազմական նավերը, դրա համար ինչպիսի շինափայտ է անհրաժեշտ, փայտերն ինչպես միացնել, հարմարեցնել իրար, ինչ հարաբերությամբ:

26. Նա մտաբերում եմ նաև Միրանածինի՝ էրիայում²⁶⁷ կառուցած՝

այնպես հոյակապ ու շքեղ պալատի մասին, այն վայրում, որն անցյալում քաղկեդոնացիների գերեզմանատուն էր: Այժմ այն կանգնած է շորս խորանների վրա, որոնց անկյուններում այլ թագավորական կացարաններ կան: Ամառային հովերն ու քամիները դրա շուրջն են փշում և դժվար է ասել, թե այնտեղ հանգստացողը ինչպիսի բերկրանք և ուրախություն է ապրում:

27. Էլ ինչ ասի մարդ մի այլ վայրում թագուհիների համար կատարված շինություն մասին: Նա իր ձևերով նման էր էրիայի [պալատին], բայց իր արտակարգ շքեղությամբ ու փայլով, գետնից բարձրացող բուրմունքով, առավել գեղեցկությամբ նրանից շատ էր տարբերվում ու գերազանցում: Ինչպես նրա մոտակայքում վերջերս ի նորո կառուցված Առաքելոց տաճարը՝ նա այնքան լավն է, որ արժե նրան դիտել, և այնքան գեղեցիկ, որ հիացմունք է պատճառում: Թեև [տաճարն] իր շափերով զիջում է [Առաքելոց] հին [տաճարին], բայց ներքին շքեղությամբ գերազանցում է: Եվ ի՞նչ արեց հավատացյալ կայսրը: Նա Թեոդորոս Բելոնասին, փառավոր ու շքեղ տաճարի կառուցմանն իրեն գործակցելու համար, շնորհեց պատրիկի պատվաստիճանը:

28. Իսկ այն սրբազան սպասքի ու ծածկոցների մասին, որ նա նվիրում էր հասարակաց մեծ ու ամենահրաշալի քավարանին²⁶⁸, մարդ ի՞նչ ասի: Երբ այցելում էր [տաճարը], նա շեր ուզում ասածն դեմ հանդիման գալ դատարկ ձեռքերով, նա մեծ նվիրատվություններ էր անում՝ ոսկյա սպասքներ, մարգարիտներ, թանկարժեք քարեր ու կերպասներ: Այդ բոլորը զարդարում են ու շքեղացնում տաճարի սրբություն սրբոցը և նվիրաբերողի՝ Կոստանդինի անունը կրում:

29. Պետք է պատմել նաև Կիբիրեոտների բանակաթեմի զորավար պատրիկ Վասիլ Հեքսամիլիտոսի պատերազմական արշավանքի մասին: Այս պատրիկ Վասիլը, երբ վարում էր Կիբիրեոտների բանակաթեմի զորավարի պաշտոնը, թեև տարիքով երիտասարդ էր, նա խելքով տարեց էր, իր տարիքի համեմատ շատ էր փորձառու: Տեսնելով, թե ինչ տարեց էր, իր տարիքի համեմատ շատ էր փորձառու: Տեսնելով, թե ինչպես նշանավոր հագարացիներով Տարսոսից դուրս եկած ռազմանալները հռոմեական շրջանների վրա հարձակումներ են գործում, մտադիր լինելով ձեռք գցել դրանք, ինչպես թուլունի բույնը, զորավարը իր նավերը նրանց դեմ դուրս հանեց, թեպետև դրանք թվով քիչ էին, թրշնամու այդքան մեծաթիվ նավերի դեմ պայքարելու ոչ բավարար: Բայց նրա միտքն ու կամքը ավելի հզոր էին, քան թշնամու ռազմանալների բազմությունը, իսկ ողջամիտ խիզախությունը՝ բազում զաշնակիցներից: Նրանք հանդիպում են միմյանց, նավերը բախվում են իրար, և

երկուստեք սկսվում է մարտը: Երկու կողմից էլ նավերի վրա բուռն աղմուկ աղաղակ բարձրացավ, նավերը բախվեցին միմյանց, մինչև այն ժամանակ, երբ զորավար Վասիլն անձամբ քրիստոսուրացյեների մեջ խուժեց: Իսկ երբ այնուհետև քրիստոսուրացյեների վրա շորս կողմից հեղուկ կրակ թափվեց, նրանք իսկույն պարտություն կրեցին, սրի քաշվեցին և գերի ընկան: Նախ և առաջ նրանց հրամանատարները, իշխաններն ու կաիդները²⁶⁹: Սրանց նա քաղաք՝ երջանիկ Կոստանդին կայսեր ուղարկեց և նրանցով ձիարշավարանում հաղթական շքերթ կազմակերպեց:

30. Կոստանդին կայսրը լոնգիբարդների և նեապոլսեցիների դեմ զորքանակ առանձնացրեց, նրա հրամանատար նշանակելով պատրիկ Մարիանոսին: Քանզի Արևմուտքը ապստամբություն էր բարձրացրել և թոթափել հռոմեական լուծը²⁷⁰: Նրանք, ովքեր որպես բնակության վայր Լոնգիբարդիան և Կալաբրիան էին ստացել, իրենց հույսը դնելով այն բանի վրա, որ մայրաքաղաքից շատ են հեռու, անշափ լկտիացել էին: Նրանք շարունակ ապստամբություն էին բարձրացնում և այն աստիճան անհնազանդ դարձան, որ հազարացիներին պախտ²⁷¹ էին տալիս, մերձակա քաղաքների, բերդերի, գյուղերի բնակիչներին սրի քաշում ու կոտորում: Նեապոլսեցիները ևս հրաժարվելով Քրիստոսին ենթարկվել, որոշեցին ստրկի պես վարվել՝ նրանք բացահայտ ապստամբության դիմեցին: Ծիրանածինը, որպեսզի ապստամբություն բարձրացրած բազմությունը առավել ևս չլկտիանա, ասելով, թե հռոմայեցիներին հպատակ ժողովուրդներին է ստրկացրել, Քրակիայի և Մակեդոնիայի [բանակաթեմերի] զորքերով և հեղուկ կրակով հանդերձված ուղղմանավերով սանձում է նրանց հավակնոտությունն ու հիմարությունը: պատրիկ Մարիանոս Արգիրոսը հռոմեական զորքով ցամաքով ու ծովով հարձակվեց նեապոլսի վրա, ցամաքում եղածը ամբողջությամբ հրկիղեց, իսկ ափամերձ շրջաններն էլ ապահով փակեց, որով նեապոլսեցիներին ամեն կողմից օղակեց: Սովից ու գերեվարությունից ձնշվելով ու նեղվելով, նրանք աղաչանք-պաղատանքով դիմեցին Կոստանդին արքային, ուխտելով հպատակվել, ինչպես անցյալում: Նույն բանն արեցին նաև լոնգոբարդներն ու կալաբրիացիները: Դրա համար էլ ահա Սիկիլիայի բարբարոսները²⁷² հաշտության պայմանագիր կնքեցին:

31. Կարելի է զարմանալ նաև աֆրիկացիներին²⁷³ դեմ տեղի ունեցած պատերազմի վրա. շատ շանցած նրանց հետ էլ բախում ու կռիվ ձեղավ, ծովային մարտ: Փչեց մեզ համար նպաստավոր և օգտավետ, իսկ

բարբարոսների համար աննպաստ ու հակառակ սաստիկ քամի, որի պատճառով նրանք պարտություն կրեցին, զենքերով ու նավերով հանգերձ խորտակվեցին: Նրանց ամիրան կայսեր աղերսեց հաշտություն կնքել: Խոստացան կայսեր ծառայել ոչ միայն սրանք: Գալլիայում բնակվող բոլոր բարբարոսները Միրանածին արքային իրենց երախտագիտությունն էին հայտնում, թանկագին նվերներ և պատանդներ ուղարկում կայսեր: Ծիրանածինի բախտը բոլորին հպատակության, ծառայության և լծի ենթարկեց:

32. Եգիպտոսի ամիրան լսելով հռոմայեցիների մեծ հաղթանակի մասին, տեղի ունեցած ծովամարտի և քրիստոսուրացյեների պարտության մասին. իսկույն բարեկամական նամակներով հայտնում է կայսեր իր խաղաղասիրության մասին և զաշնակցություն խոստանում: Իսկ Պարսկաստանի ամիրան, այն պատճառով, որ տարբեր առիթներով պատահեց հռոմեական զորքերին և նրանց հետ բախվելով՝ տարբեր պատերազմներում պարտություն կրեց, հաշտվում է կայսեր հետ և նրա հետ բարեկամության զաշինք կնքում: Կայսրը նրան պատանդներ ուղարկեց, որոնք հասնելով այդ շոր ու ցամաք երկիրը, երկրպագեցին ու համբուրեցին Քովմա առաքյալի շիրիմը²⁷⁴, նրա վրա կայսերական զարդարված ջահեր վառեցին, թանկագին քարերի ու մարգարիտների առևտրով զբաղվեցին: Կայսրը իր այս և մյուս մեծագործություններով մարդկանց դուր եկավ: Նա հավաքում, կուտակում էր զանազան բաներ, որոնք փոխադրում, մարդկանց սիրելի էր դարձնում²⁷⁵:

33. Անհրաժեշտ է պատմել նաև Ներխոտորիկիլիի մասին, որը բազմաբվետ արքան վերածեց ծաղկաշատ ու բուրավետ վարդաստանի: Նա բազմերանգ, շատ նուրբ, զանազան քարե խորանարդիկներով [մոզալիկ ծաղիկներ] սարքեց՝ թարմ ծաղիկների գույներով: Այդ ծաղիկները առնված էին [մոզալիկ] գալարուն հյուսքի մեջ և իրենց համադրությամբ անզուգական պատկեր էին ներկայացնում: Տրիկլիներ նա պսակեց արծաթե գմբեթով, և այդ դիտողներին հսկայական հաճույք է պատճառում:

34. Կայսրը քաղաքացիներին սիրեց, ինչպես հարազատ զավակներին, մի բան էլ ավելի և նրանց մասին շատ էր հոգում: Նա ազնվազարմիկների մեջ ընտրություն էր կատարում, ոմանց պատվում էր պաշտոններով, ուրիշներին՝ փառավոր նվերներով, նրանց մասնակից էր դարձնում իր սեղանին, իր սիրալիբությունը բորբոքում նրանց սերն իր նկատմամբ: Նա բազմաթիվ թիկնապահների, պահապանների և պաշտպանների փոխարեն սրանց էր նախապատվություն տալիս՝ որ-

պէս հավատարիմ ու տիրասեր մարդկանց, որոնք արքայի կյանքը իրենց կյանքից բարձր էին դասում²⁷⁶:

35. Պետք է պատմել նաև Միրանաժինի՝ բրումալիոնի²⁷⁷ առթիվ կազմակերպած ընդունելութեան մասին: Դա մի ավանդույթն էր, որ նշում էին հին կայսրերը, և Միրանաժինն այն կյանքի կոչեց: Այն օրը, երբ իր անվան սկզբնական կապպա տառն է նշվում, և այդ առթիվ մեծ տոնախմբություն է տեղի ունենում, նա այդ տոնին մասնակից է դարձնում մեծաթիվ մարդկանց: Այդ ձոխ, բազմատեսակ ուտելիքներով ճաշկերույթին նա հյուրասիրում էր բոլոր սենատորներին և շատ հաճկատար ծախսերով բազմապատկում տոնի ուրախությունը՝ մետաքսե հանդերձներ նվիրում, բազում անհամար դրամ, ծիրանի շորեր, հընդկական բուրավետ փայտ, բաներ, որոնց մասին մարդիկ ո՛չ լսել են, ո՛չ տեսել:

36. Բոլոր մարդիկ երաժշտությունը համարում են ինչ-որ աստվածային գյուտ, մարդկային բնությունը վեհացնող: Եվ ահա ինչպե՞ս է վարվում բարեպաշտ ու ամենամեծահոգի արքան: Նա հաղորդակից էր գտնում նրան և դրանով անվերջ փառաբանում աստծուն. երաժշտությունը էին պանծանում բերկրալից տոնախմբությունները, շքեղանում վկաների տոները, պայծառանում էր սուրբ հովիվների և վարդապետների հիշատակը: Այլը այնքան էր շնորհալի, որ կազմում էր տաղասացների խմբեր, նրանց գլխավորներ նշանակում, բոլորից առաջ սրանց հետ էր լինում և, ունկնդրելով նրանց երգերը, ուրախանում էր ու բերկրացնում հոգին:

37. Նա սիրեց Ոսկեբերանին, ինչպես իրենից առաջ ապրած հավատացյալներից և ոչ ոք, ամենափառավոր ձևով նշեց նրա հանճարը, դրվատելով նաև նրա խոսքն ու ոճը, ցիկլերի ու սիլլոգիզմների ուղիղությունը²⁷⁸, նա փառավորապես ու հոյակապ ձևով մեծարեց ապաշխարություն քարոզչին:

38. Նա, ինչպես ոչ ոք, կաթոգին սիրեց իր որդի Ռոմանոսին, նախ և առաջ նա հորդորում էր նրան լինել բարեպաշտ առ աստված, աչնուհետև սովորեցնում էր նրան խոսել, վարվել, քայլել, ծիծաղել, հագնել, նստել ու կանգնել այնպես, ինչպես վայել է կայսեր: Դրա համար Միրանաժինը, արժանանալով սուրբ տեսիլքների, կանխասաց նրբան. «եթե այդ բոլորին հետևես, հոռոմայեցիների վրա երկար կթագավորես»:

39. Կոստանդինն իր որդի՝ կայսեր Ռոմանոսին կնություն տվեց գեղամարմին, գեղադեմ, հոգով համեստ, ծագումով ազնվական մի աղջրկա՝ Անաստասիային, Կրատերոսի դստեր: Միրանաժինի կողմից նա

արժանաբար վերանվանվեց Թեոփանո, որպես թե աստծուց հայտնրված²⁷⁹ ու նրանից բնորոշ: Հարսանյաց հանդեսը տեղի ունեցավ Հուստինիանոս Քթատի²⁸⁰ ամենահրաշալի տրիկլինում, և Միրանաժինն ու ավգուստա Հելենեն ուրախություն ու բերկրանք էին ապրում Ռոմանոսին ալդպիսի հին, ազնվական ընտանիքից սերող աղջկա հետ ամուսնացնելու առթիվ:

40. Ավգուստա Հելենեն հիվանդությամբ էր տառապում, բայց բարեսեր արքան ամենևին էլ չպակասեցրեց նրա հանդեպ տածած սերն ու գուրգուրանքը, նա կատարում էր նրա սրտի բոլոր ցանկությունները. ավգուստան արքայից խնդրում էր հին Պետրինում իր՝ Հելենեի կողմից նորերս կառուցված հյուրանոցին և ծերանոցին, որոնք Հելենեի են կոչվում, հատկացնել պրոսատիոններ, խրիսովուլներ և դրամական միջոցներ: Այդ բոլորը Միրանաժինը սիրով կատարեց: Տեսնելու էր, թե ինչպես էր Հելենեն հոգով ու մարմնով բերկրում և ուրախանում այն բանի համար, որ Կոստանդինն անսահման սեր է տածում իր նրկատմամբ, հսկայական հարստություններ է իրեն հատկացնում: Բայց նա ավելի շատ էր ուրախանում՝ տեսնելով իր որդի Ռոմանոսին կայսր, տեսնելով, որ իր և կայսր Կոստանդինի հետ են և իրենց հետ բերկրում են դուստրերը՝ Զոեն, Թեոդորան և Ագաթեն: Քանզի Կոստանդինը ևս հարգում ու սիրում էր դուստրերին, հատկապես Ագաթենին, որովհետև նա անխոնջ խնամում էր կայսեր նրա հիվանդությունների ժամանակ, նրա միջոցով հասու էր լինում գաղտնիքներին ու իշխանավորների գործունեության: Ագաթեն հանդես էր գալիս որպես միջնորդ, նրան այդպիսին էին հանաչում, և նա այդպիսին էր:

41. Այն պատճառով, որ սխոլերի դոմեստիկոս Վարդասը՝ մականունը Փոկաս²⁸¹, տկար էր և տարիքն առած, Միրանաժինը հեռացնում է նրան դոմեստիկոսի պաշտոնից և նրա փոխարեն դոմեստիկոս նշանակում Անատոլիկոն բանտկաթեմի զորավար պատրիկ Նիկեփորին, [Վարդասի] ամենասիրելի որդուն, մի այրի, որ բազում և այլևայլ պատերազմներում հաջողություններ էր ունեցել և աչքի ընկել: Նա դիմում էր զինվորներին ամենաբաղդր խոսքով ու հորդորով առաջնորդում հազարացիների դեմ, այնպես անում, որ բոլոր զինվորներն արիանան, ճամբարեն [Թշնամու երկրում], ինչպես հայրենիքում, առանց թաքնվելու, իրար խառնվելու կամ հետդարձի ճանապարհը բռնելու, ինչպես սովորություն էր նրանց համար: Բոլորն աներեր արշավում էին Թշնամիների վրա՝ վահաններով պատսպարված, նիզակներով մատուցելով և գլխովին ոչնչացնում էին հազարացիներին: Տեսնողները հիա-

նում ու ապշում էին հաղթող նիկեփորի վրա, ով շարդուփշուր էր անում ու հետ շարտում անաստված Համդունի²⁸² ուսզմաշարքերը, զորքերն ու սեպածև դասավորված գնդերը, հիանում քաշահաղթի հաշո-ղությունների վրա, փառավորում դրանք՝ քաղաքների, գյուղերի և շրջանների նրա կրակի տալը, նրանց բնակիչներին գերեվարելն ու հոռ-մայեցիների կայսրության ենթարկելը: Երբ նա [պատերազմից] հա-վատացյալ Կոստանդին մոտ վերադարձավ, արժանացավ նրա գովքին ու պատիվներին, ինչպես հին ժամանակներում՝ հոռմայեցի զորավար-ները:

42. Կոստանդին արքան թույլ չտվեց, որ փուլ գա իր հոր կառույց-ներից և ոչ մեկը, այդ թվում և Մարինեի պալատում իր հոր՝ Լևոնի կողմից կառուցված մեծ ու ընդարձակ բաղանիքը, մեր քաղաքի հրաշ-քը: Անցյալում այն անուշադրության էր մատնվել, անհոգության ու անփութության պատճառով կորցրել իր տեսքն ու գեղեցկությունը: Ծանրից, բացի հիմքերից, բան չէր մնացել: Կոստանդինը, որ հայրա-կան շինությունների վրա արտասանում էր ու բերկրում, ինչպես սեփա-կան, վերանորոգեց այն և ոչ միայն տվեց նախկին գեղեցկությունը, այլ ավելի շքեղ դարձրեց: Նա ամբողջությամբ գեղադարձեց այն և լո-գանք ընդունողներին նախկին հաճույքը պատճառեց: Բաղանիքը ա-ռաջացնում է օտարականների հիացմունքը և տեղաբնիկների զմայ-լանքը:

43. Կոստանդին կայսրը պատրիկ Թեոդորոսին, մականունը՝ Բելո-նաս, կարող ու զարգացած մի մարդու, որ հմուտ ու ներհուն օրենս-գետ էր, նշանակում է էպարքոս և հայր քաղաքի²⁸³: Նա իր պարկեշ-տությունը ու զատապաշտպանությունը դատվող կողմերին անարատ սնունդ էր շնորհում²⁸⁴:

44. Ծիրանածինը պարակիմոնենոս Վասիլ պատրիկին զորքով և մեծ պատրաստությամբ անաստված Համդունի դեմ արշավանքի ուղար-կեց: Վասիլը Ծիրանածինի աստվածաշունչ խորհուրդներով գինված, պալատից և Բյուզանդիոնից դուրս գալով, լինում է քրիստոսուրաց-ների շրջանները և նախ պաշարում է Նփրատ գետի ափին գտնվող և դեռ հնից ասորիների կողմից բնակեցված անառիկ, բազմամարդ և բազմազանձ Սամոսատ քաղաքը: Նա զորքով այդ քաղաքի վրա էր շարժվում և բարբարոսների ամիրայի: Նրանք, իրենց բնածին ամբար-տավանությունը գոռողացած, հոխորտում էին, թե առանց մարտի հաղ-թանակ կտանեն: Սակայն, երբ բարբարոսները բախվեցին հոռմա-կան բանակին, չկարողանալով նրա թափին ընդդիմակայել, դիմեցին

փախուստի. յուրաքանչյուրը շանում էր մի կերպ սեփական անձը փր-կել: Այն ժամանակ հոռմայեցիները դիակապուտ արեցին, կապանք-ների մեջ առան գերվածներին և հսկայական ավար ձեռք բերեցին: Այդ բոլորը ցուցադրվեց հասարակության ձիարշավարանում, հաղթա-կան երթի ժամանակ:

45. Կայսրը պատրիկ Լևոն մագիստրոսին, Վարդաս Փոկասի որ-դուն, մի գերազանց այրի, հագարացիների և ընդհանրապես թշնամի-ների դեմ քաջ պատերազմողի, նրա եղբայր նիկեփորի փոխարեն Ա-նատոլիկոն բանակաթեմի զորավար է նշանակում: Տեսնելու էր, ինչ-պես են երկու հարազատ եղբայրները հանուն քրիստոնյաների մար-տընչում, թշնամիների վրա արշավում և նրանց սրի քաշում, քանզի վերջիններս ի վիճակի չէին նրանց թափին ընդդիմակայել²⁸⁵:

46. Սուրբ Թովմայի տաճարի մոտ շատ մեծ ու սարսափելի հրդեհ բռնկվեց, այնքան սաստիկ, որ Երկաթե դռնից սկիզբ առնող էմբուռը մոխրի վերածվեց: Կայսրն իր արտակարգ բարությունը, այն պատճա-ռով, որ քաղաքացիներին սիրում և նրանց մասին հոգում էր, ինչպես սեփական զավակներին, բոլորին օգնության հասավ՝ հրդեհի զոհ գնա-ցած նրանց բնակարանները վերաշինելու համար: Քաղաքացիները ար-քային ներբողում էին, նրան երախտագիտություն հայտնում, համա-րելով երկրորդ աստված ու բարերար:

47. Թուրքերը²⁸⁶ հոռմայեցիների վրա արշավեցին և ասպատակ սփռելով, սուրբ Զատիկի տոնին հասան մինչև քաղաքը: Նրանք ավարա-ռեցին ամբողջ Թրակիան, ձեռք բերեցին բազմաթիվ գերիներ ու ավար: Կայսրը էքսկուբիտորների ղոմեստիկոս պատրիկ Պոթոս Արգիրոսին նրա տագմալով, ինչպես և Բուկելլարների, Օպսիկիոն և Թրակեսիոն բա-նակաթեմների զորավարներին անհապաղ նրանց դեմ ուղարկեց: Նրանք Ծիրանածինի աստվածընկալ աղոթքներով գիշերով [թշնամիների] վրա խուժելով, նրանց գլխովին սրակոտոր արեցին, պարտության մատ-նեցին, առան նրանց ձեռք բերած ողջ թալանն ու ազատեցին գերիներ-ին: [Վերապրածներն] իրենց կրած սարսափելի պարտությունից ու փախուստից ամոթահար, իրենց երկիրը վերադարձան:

48. Արժե պատմել նաև Կոստանդին Ծիրանածինի՝ այս աշխարհից հեռանալը կանխագուշակող, աստծո ցույց տված սարսափելի նշանի մա-սին: Ասում են, որ արքայի ծննդյան ժամանակ քառասուն օր մի պայծառ գիսավոր աստղ երևաց, որն այս անգամ նրա հիվանդության և մահ-վան առթիվ երկնքում դարձյալ երևաց, բաց այս անգամ թույլ ու ա-ղոտ լույս ուներ: Այն բազում օրեր երևաց և վկայում էր, որ Կոստան-

գին Միրանածինն ստեղծվել էր գերագույն զորությամբ: Այդ հրաշքին ականատես բազում երախտագետ մարդիկ այդ հրաշքի մասին հայտնեցին դրան ականատես շեղողներին, թե Միրանածինի մահվան առթիվ սգում են բնության տարրերն անգամ:

Թեև կայսեր մեծագործություններից շատերը հնարավոր չէ հիշել, բայց և այնպես այս մեկ վերջինն ավելացնելով արդեն ասվածին, ավարտում եմ պատմությունը: [49] Արքան մեծ բաղձանք ու փափագ ուներ գնալ Օլիմպոս լեռը՝ այնտեղի սուրբ հայրերին տեսնելու և վայելելու նրանց թանկագին աղոթքները: Նա ուզում էր նաև, փոխելով իր բնակատեղին և օդը, վերականգնել իր առողջությունը, քանզի նրան կամաց-կամաց հյուծում էր թաքուն մի հիվանդություն, որի համար և բժիշկներին էր դիմում և, առավել ևս, անհրաժեշտություն էր զգում Օլիմպոս գնալ: Այդպիսի փափագ ունենալով, նա իսկույն դրոմոնինոն նստեց և գնաց բյուֆանացիների երկիրը, Պրիեսոս, որին բյուֆանացիների ինչ-որ նախնիների աստվածության անունից տեղացիները վերանվանել են Պրեսեսոս: Այնտեղից նա գնաց հնուց հարուստ և բազմամարդ Նիկիա²⁸⁷ քաղաքը, ապա՝ [Օլիմպոս] լեռան ստորոտում գտնվող, Աթենոգենես վկայի անունը կրող վանքը: Տեղի վանահայրը արքային ցույց տվեց նրա հոր՝ կինարաոխսով²⁸⁸ գրված նամակը: Ասում են, որ բարեպաշտ Լեոն կայսրը գնալով Օլիմպոսի բարձունքները՝ իրեն որդի և գահաժառանգ աղերսելու, եղավ այդտեղ: Վանքի այն ժամանակվա վանահայր Պետրոսը մարգարեացավ նրան, թե նա որդի և իր թագավորության ժառանգ է ունենալու, որն իր կյանքի վերջում պիտի Օլիմպոս այցելի: Միրանածինը հաստատեց գրություն՝ իր հոր՝ Լեոնին պատկանելու հանգամանքը, ասաց, որ վանականի մարգարեությունը ճշմարիտ է: Այդ վանքից կայսրը գնաց Օլիմպոսի ստորոտը, այն Օլիմպոսի, որը հին աղբյուրներում Մյուսիոն է կոչվում, քանզի այնտեղ ժամանակին մյուսացիք էին բնակվում: Կայսրն այնտեղից մի կերպ անցնելով դժվարին, ոլորապտույտ, դարիվեր ու զառիվեր կածաններով, հասավ սուրբ հայրերի խցերը, հանդիպեց ու ողջագուրեց նրանց և, որպես ճանապարհի պաշար, ստանալով հոգեպարար աղոթքները, եկավ Պրուսա: Դա ժամանակին բյուֆանացիների վրա թագավորած և պատերազմներում իր վրա հարձակում գործած թագավորներին հաղթած և այդ դեպքի հիշատակը հավերժացնելու համար կառուցած քաղաք է: Այդ թագավորը, քաղաքից ոչ հեռու տեղում տաք ջրերի գետնից բխելը դիտելիս, ջրասույզ եղավ: Առասպելների համաձայն Հերակլեսը Հյուլում էր թափառում, երբ ուզում էր Հյուլոսի սպա-

նության շապաղիքից այդ ջերմուկներում մաքրվել: [50] Արքան սուրբ հայրերից իմանալով, որ Օլիմպոսի գագաթին քարայրի մեջ ապրում է մի հրաշագործ ծերունի ձգնավոր, փութեռանդ նրա մոտ շտապեց: Ծերունին աստվածուստ հասու լինելով կայսեր՝ իր մոտ ժամանելու մասին, իր խցից դուրս եկավ, ողջունեց ու «օրհնյա»-ն ասաց: Կայսեր հարցին «ո՞վ ես դու, ո՞րտեղից ես գալիս, ինչպե՞ս ես և ո՞ւր ես գընում», նա պատասխանեց. «Իմանալով քո մեծություն՝ դեպի ինձ գալու մասին, քո մոտ եմ գալիս»: Կայսրը հասկացավ, որ աստված է դեպի իրեն ուղարկել, և նրա աղոթքները որպես պաշար առնելով և տեղեկանալով իր վերահաս վախճանի մասին, վերադարձավ սուրբ հայրերի խցերը, նրանց հետ սեղան նստեց, որից հետո շտապեց դեպի ծովափը: Շատերը չգիտեին, որ նա հիվանդ է, սակայն նա ներքուստ, որովայնային հիվանդությունից ու ջերմությունից հյուծվում էր ու հալվում:

51. Ո՞վ մարդկային մահկանացու բնության օրենքներ, ճակատագրի փոփոխականություն, դեպի որպիսի մահերգն եմ ես աճապարում ու շտապում: Այնտեղից դուրս գալով, նա նավ նստեց և ուղիղ նավարկելով, հասավ մայրաքաղաք՝ իրեն համակած հիվանդությունից հալումաշ և տառապյալ: Հիվանդությունը կայսեր ծնկի բերեց, և երբ վերապրելու հույսերը գնալով սպառվեցին, չկար մեկը, որ շողբար ու շիտծեր: Միրանածինին, բարի արքային, քաղցր, հեզ, մատչելի, խաղաղասեր, սիրո հետ առնչություն ունեցող բոլոր ածականներին վայել այրին: Երբ Կոստանդին Միրանածինը համոզվեց, որ վերջին շունչն է փչում, իր որդի Ռոմանոսին ինքնակալ կայսր հռչակեց, պրեսպոզիտոս Հովսեփ պատրիկին կարգադրեց, երզվեցրեց իր փորձառությունը ու հաստատակամությամբ պահպանի նրան: Քանզի նա հենց այդպիսին էր՝ հաստատակամ, ուղղամիտ, հավատացյալ, պետության ղեկավարման գործում արժից ավելի սրբնթաց, անաչառությամբ, բարեպաշտությամբ ու արդարությունով նրա նմանը չկար:

52. Հեկենե ավգուստան, իր զավակները, պարակիմոմենոս Վասիլը պատրիկը և սենեկապանները, տեսնելով արքա Կոստանդինին հոգեվարքի ու օրհասի մեջ, թափվեցին նրա մահճի վրա և սաստիկ լաց ու կոծ բարձրացրին, արտասովալից վայում ու կականում էին այդպիսի վեհապետի կորստյան առթիվ: Բայց չկարողացան նրան օգնել, պարզապես նանիր և ունայն արցունքներով ողողում էին այդ արքայական մարմինը: Եվ ահա, այն ժամանակ, երբ մարդիկ շրջապատել էին նրա մահճիճը և աղիողորմ կոտորում էին իրենց, երբ քաղցր ու հարստու-

թյուն պարզևող կայսրը հասել էր վերջին, երևացին դասերը սուրբ և արդար վանականների, նահատակների և քահանայապետերի, որոնք նրա ամենասուրբ հոգին ավանդեցին հրեշտակների ձեռքը: Նրա մարմինն անհապաղ սրբեցին և նախ դրեցին տասնինն ակուբիտների [տրիկլինում]: Այնտեղ նրա վրա սաղմոս ասելուց հետո, անհապաղ դուրս բերեցին ու խալկեում զետեղեցին: Այնտեղ քահանայապետն ու քահանաները, մագիստրոսներն ու պատրիկները, բոլոր սենատորները նրան վերջին համբույրը տվեցին: Արարողապետը, երբ ծեսի համաձայն գոչեց. «դ՛ուրս ել, թագավ՛որ, կանչում է քեզ թագավորը թագավորողների և տերը տիրողների», ամբոխն սկսեց վայել, կոծել ու ջաչել: Երբ արարողապետն ասածը երրորդեց, իսկույն բարձրացնելով արքայի [գագաղը], համայն սենատի ուղեկցությամբ թագավորական կացարաններից դուրս բերեցին դեպի պողոտան, սուրբ Առաքելոց տաճարը, սգերգերով փառավորելով հանդուցյալին: [53] Անհրաժեշտությու՛ն կա՞ պատմել քաղաքի՞ [թաղման] մասնակցած ժողովրդի ու ամբոխի մասին²⁸⁹: Նրանց մի մասը թաղումը դիտում էր բարձրադիր տեղերից, ուրիշներ՝ մոտիկից, իսկ մյուսները՝ երկնասլաց ու բարձր շենքերի ու տների վրայից, հայացքն ուղղելով դեպի դագաղը: Հասարակաց դժբախտության առթիվ ոմանք թաքուն էին արտասվում, սրբտաբուխ հառաչում ու հեկեկում, ոմանք՝ կոծելուց կոտորվում, իսկ ուրիշներ ընկճված՝ ավելի սաստիկ էին հեծկլտում ու փղձկում: Ոմանք աղբյուրի նման արցունք էին թափում և ողողում հեղեղում ոսկեպատ դագաղը: Հասնելով սուրբ Առաքելոց տաճարը, թափորը թագավորական աճյունով մտավ ներս, իսկ պարակիմոմենոս Վասիլ պատրիկը, ինչպես ընդունված է անել վախճանվածներին, իր ձեռքով պատանեց մարմինը: Գերեզմանը, այն է՝ շիրիմը, կարգի բերվելուց և բացվելուց հետո, Կոստանդին աճյունը ամփոփվեց իր հոր՝ Առն կայսեր հետ: Կապվածությու՛նը և սերը, որ նա տածում էր դեպի հայրը, իր մահից ու թաղումից հետո անգամ ամենասիրեցյալ որդին պահպանեց:

54. Կոստանդին Միրանածին կայսրը բարձրահասակ էր, կաթի պես սպիտակաթույր, գեղաչլա, քաղցրահայաց, արծվաքիթ, ուներ երկար վարդագույն երես, երկար պարանոց, նոճիի պես ուղիղ հասակ, լայն ուսեր, գեղեցիկ վարվելաձև: Նա բոլորի նկատմամբ սիրալիր էր, շատ քաշվող, սիրում էր ուտել ու խմել, քաղցրախոս էր, առատաձեռն ու շատ հոգատար: Նա իր ծննդից մինչև մահ ապրեց հիսունհինգ տարի, երկու ամիս և ...²⁹⁰ օր: Նա վախճանվեց աշխարհի աքարազործության վեց հազար շորս հարյուր վաթսուներեք թվին²⁹¹, ին-

դիկտիոնի երրորդ տարվա նոյեմբեր ամսի տասնհինգին, թողնելով ինքնակալ Ռոմանոսին և Ռոմանոսի մոր՝ Հելենե ավզուստային:

ԹԱԿՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ՌՈՍՄԱՆՈՍ²⁹² ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՄԻՐԱՆԱԾԻՆԻ ՈՐԴՈՒ

Ռոմանոսը իր հոր Կոստանդին Միրանածինի կողմից ինքնակալ թողնվեց աշխարհի արարչագործության վեց հազար շորս հարյուր վաթսուներեք թվականի նոյեմբեր ամսի վեցին, ինդիկտիոնի վեցերորդ տարին²⁹³: իր մայր Հելենեի և կողակից Թեոփանոյի հետ: Ռոմանոսը քրասանմեկ տարեկան էր, իսկ Վասիլ Միրանածինը²⁹⁴ մեկ: Ռոմանոսն իսկույն իր հոր սենեկապաններին ու մտերիմներին պատրիկի և պրոտոսպաթարի պատվաստիճանները շնորհելով, ավելի բարձր պաշտոնների նշանակեց, նվերներով ծայրաստիճան հարստացրեց և կայսերական պալատից հեռացրեց: Նա ընտրություն կատարեց և պարագինաստևոն ու գլխավոր նշանակեց սենատորներ պրեսպոզիտոս և նավատորմի ղրոնգար Հովսեփ պատրիկին, որին շատ շանցած առաջ քաշեց ու նշանակեց պարակիմոմենոս, նրան վստահելով հպատակ ժողովրդի համայն իշխանությունն ու հոգսը: Իսկ Հովհաննես պրոտոսպաթարին, մականունը՝ Նիրինաս, առաջ քաշեց, շնորհեց պատրիկի պատվաստիճանը և նշանակեց մեծ հետերիարխ՝ արքայի անձը կասկածելիներից պահպանելու: Նախկին սակելլարիոս Սիսինիոս պրոտոսպաթարին, զարգացած և հասարակաց գործերում կարող մի մարդու քաղաքի էպարքոս նշանակեց²⁹⁵, իսկ շատ շանցած նրան շնորհելով պատրիկի պատվաստիճանը, նշանակեց գենիկոնի լոգոթետ, քաղաքի էպարքոսի նրա պաշտոնը տալով ստրատիոտիկոնի նախկին [լոգոթետ] Թեոդորոս պատրիկին, մականունը՝ Դափնոպատես²⁹⁶: Այս Սիսինիոսը նահանգային գործերը վարեց օրինապահությամբ ու արդարությամբ և պանծացրեց սրբազան Պրեստրիոնը: Նրա դատաստանին ներկա եղողները ականատես էին լինում, թե ինչպես էր նա դիմադրում, մերժում վերանայել դատական գործերը, ջրի երեսը հանում դատավորներին խարդախությունները: Նա այնպես արեց, որ դատի յուրաքանչյուր մասնակիցը անարդարություն գործածի դատի դատավորը դառնա: Կայսրը էպարքոսին սիմպոնոսներ²⁹⁷ էլ տվեց: Պարակիմոմենոս Հովսեփ պատրիկի և էպարքոս Սիսինիոսի ընտրությամբ ու երաշխավորությամբ սիմպոնոս նշանակվեցին Թեոփիլակտոս ասեկրետր, մականունը՝ Մացիցիկոս²⁹⁸, և սպաթարոկանդիդատ ու դատավոր Հովսեփ, որը Պրեստրիոնի լոգոթետ նշանակվեց: Սրանք էպարքոսի ող-

նավերով եկած սարակինոսները գրավեցին կղզին, որն իրենց տիրապետության ու գերիշխանության տակ պահեցին հարյուր հիսունութ տարի³⁰⁵, մինչև այն օրը, երբ կղզին գրոհով գրավվեց զոմեստիկոս մագիստրոս Նիկեփոր Փոկասի կողմից³⁰⁶: |8| Ռոմանոս կայսրը աստվածային մղումով և պարակիմոմենոս Հովսեփի խորհրդով ու ողջամտությամբ որոշեց երկրի ամեն տեղից նավեր ու ռազմանավեր հավաքել և հեղուկ կրակով, թրակացիներից, մակեդոնացիներից և ալավոններից բաղկացած ընտիր զորքով Կրետե ուղարկել: Սակայն իրեն սպասարկող սենատորները խոչընդոտում էին Կրետե արշավելու գործը: Նրանք հիշեցնում էին արքային՝ ինչպես անցյալում կայսրերի արշավանքները, նորարարությունները, հսկայական ծախսերը ոչ մի արդյունք չտվեցին՝ հատկապես բարեհիշատակ Լևոն կայսեր և Կոստանդին Միրանածինի օրոք, երբ այնքան շատ դրամական միջոցներ կորան, և զինվորներ զոհվեցին³⁰⁷: Նրանք երկյուղում էին [ալեկոծ] ծովի վտանգից, [կրետացիներին] ցեղակից սարակինոսների մեծ զաշնակցությունից, Իսպանիայի և Աֆրիկայի [սարակինոսների] նավատորմից և այն համբավից, որի համաձայն Կրետեն նվաճողը թագավորելու է³⁰⁸, նա տիրելու է հոմեական պետության գալիսոնին: |9| Բայց պարակիմոմենոս Հովսեփը, այն օգտաշատ, ուղիղ ու մշտաբնուն միտքը, խոսք անելով, ասաց. «Մենք բոլորս, տե՛ր, տեղյակ ենք, թե քրիստոսուբացները ինչպիսի փորձանքներ բերեցին մեր՝ հոմայեցիներիս զըլխին: Բայց արդար է հիշել և սրակոտոր եղած մարդկանց, բանարարված կույսերի, ավերված եկեղեցիների մասին, ծովափնյա բանակաթեմերի գերեզմարության մասին, որով պետք է պայքարել հանուն քրիստոնյաների և ցեղակիցների, շերկյուղել ճանապարհի երկարությունից, բաց ծովից, հաղթանակի անորոշությունից, [հաղթողի՝ թագավորելու մասին] անհիմն համբավից: Մեզ առավել ևս անհրաժեշտ է ենթարկվել քո աստվածաբախ վճռին ու հրամանին, քանզի աստված է քեզ դա հուշել. «սիրտ թագաւորի ի ձեռս աստուծոյ»³⁰⁹: Աստծո կողմից կառավարվող քո թագավորությունը պետք է ուղարկի սխուրի զոմեստիկոսին ամենից առաջ այն պատճառով, որ նա շիտակ մարդ է և հավատարիմ ծառայ: |10| Կայսրը լսելով դա, այլևս իր վճռից հետ կանգնել չէր կարող: Նա զինեց զորքը, վճարեց նրա հոգքը, մագիստրոսին էլ դրամ տալով, էպիստատես³¹⁰ Միքայել կիտոնիտի հետ ինդիկտիոնի հինգերորդ տարվա հուլիս ամսին ճամփու դրեց: Նավատորմիղի կազմում կար հեղուկ կրակով զինված երկու հազար նավ, հազար զրոմոն, պարենով ու զենքով բարձրագույն հարյուր յոթ բեռնատար

նավ: Դոմեստիկոս Նիկեփորը մայրաքաղաքից դուրս գալով, հասավ Տյուգելա³¹¹ և ամենից առաջ մտահոգված էր, որպեսզի ամբողջ տորմիղը այնտեղ կենտրոնանա ու խարխիս գցի: Խորամիտը նախ արագընթաց գալեաններ ուղարկեց, հրամայելով հետախուզել և լեզու բռնել³¹²: Նրանք եղան տեղում և լեզուներ բռնելով, մագիստրոսին բերեցին: Նա մանրակրկիտ հարցաքննեց նրանց և իմանալով, որ Կրետեի ամիրան և բերդի մեծամեծները քաղաքից դուրս՝ իրենց արվարձաններում են գտնվում, փութանակի, շտապ տեղ հասավ և խարխիս գցեց: Նավերից դուրս գալով, նա ցցապատանեշ սարքեց, խոր խրամ փորեց և գնաց ասպատակության: Նա բոլորին խորհուրդ էր տալիս միասին լինել, թշնամուն չհետապնդել, քանի չեն իմացել [ամիրայի] ուժը: Շարժվելով բերդի³¹³ վրա, նրանից դուրս գտնվող բոլոր կրետացիների վրա սարսափ տարածեց և ստիպեց բերդում ներփակվեն: Դրանից հետո ահա ամեն օր բազում մարդիկ անցնում էին մագիստրոսի կողմը: Նիկեփորը իմանալով, որ բերդից դուրս մնացածները ապաստանել են կիրճերում, կլեյտոսներում, գետակների ափին, ճահճուտներում ու լեռներում, զորք հանդերձելով, նետաձիգ ձիավորների, ռոսների, Անատոլիկոնի, Թրակիայի և Մակեդոնիայի զինվորների հրամանատարներով, նրանց դեմ ուղարկեց, իսկ ինքը՝ խոհեմ ու քաջարի զոմեստիկոսը, մնաց Սակայի հետևում: Այլի խորագիտության պատճառով բոլորին թվում էր, թե հայրենի երկրում են գտնվում: Զինվորները, հասնելով ու խուժելով [կրետացիների] անասունների, հոտերի և ունեցվածքի թաքստոցները, այնտեղ, որտեղ և իրենք [կրետացիք] բացօթյա ճամբարել էին, ամեն ինչ ավարառելով, հաղթանակով և ուրախությամբ վերադարձան: Այսուհետև հոմայեցիները անվախ ու աներկյուղ ճամբարում էին այն վայրերում, որտեղ կային զուլալ աղբյուրներ, ամեն տեսակի բարիքների առատություն: Յուրաքանչյուրն ուներ իր հյուղակը՝ պաղատու ծառերի մեջ, և բարիքները հոսում էին գետի նման, բոլորն ըմբռնյալում էին ու բերկրում, աղոթում իրենց փայլուն զորավարող մագիստրոսի համար:

11. Կրետեի ամիրան, անունը՝ Կուրուպաս³¹⁴, կատարվածի մասին տեղեկացրեց իր ցեղակիցներին՝ Իսպանիայի և Աֆրիկայի³¹⁵ հագաբացիներին, և նրանցից օգնություն, օժանդակ զորք խնդրեց: Վերջիններս արընթաց գալեաններ ուղարկեցին՝ իմանալու [հոմեացիների] զորավարի, նրա զորքի, վերջինիս դրություն, զորավարի հրամաններին նրա ենթարկվելու մասին: Նրանք փութանակի հասան Կրետե, գիշերով պարանների օգնությամբ մտան բերդը, հանդիպեցին ամիրաս Կուրուպասին և մե-

ծամենծներին, նրանց գտան անելանելի, ընկճված ու հուսահատ վիճակում, նրանք չգիտեին՝ ինչ անեն հոռմեական բանակի և մագիստրոսի դեմ: Իրենց մոտ ժամանածների վզին փաթաթվելով, նրանք ոչինչ չէին կարողանում ասել, սեղմում էին նրանց ձեռքը և աղիոզորմ լաց լինում ու պաղատում, որ ամիրաները դիմեն իրենց օգնության՝ օժանդակ զորք ուղարկեն, որից հետո նրանց փութանակի հետ ուղարկեցին: Նրանք վերադառնալով, յուրաքանչյուրը ներկայացավ ամիրաներին և ղեկուցեց [հոռմայեցիների] հանդերձված և արշավանքի դուրս եկած հսկա նավատորմիդ, տարբեր դաշնակից ժողովուրդներից բազկացած կուռ բանակի, զորավարի ուշիմովյան ու լրջախոհովյան, նրա՝ առ աստված ունեցած հավատքի, արգարություն, նրա՝ ամեն տեսակի կրթերից խորշելու մասին: Նրանք քար կտրեցին և ոչ մի դեպքում չէին ուզում [կրետացիներին] օգնության հասնել, օժանդակ զորք առաքել:

12. Երբ կղզում բանակած զորքի վրա եկավ սաստիկ ձմեռը, անձրևն ու սառնամանիքը, սպառվեց պարենը և ուտելիքը, մաշվեցին ծածկոցները, ու նա մերկ մնաց, զինվորները վհատվեցին և ուզեցին տուն վերադառնալ: Բայց քաջարի և խոհեմ առաջնորդ Նիկեփորը կոչով ու քաղցր խոսքով բուրբին իրենց մտադրությունից հետ կանգնեցրեց: Նա ասաց նրանց. «Ի՛մ եղբայրներ ու մարտընկերներ, մտաբերենք երկուզն առ աստված, մաքառենք վրեժխնդիր լինել աստծո նկատմամբ արված անարգանքի համար, Կրետեում արիաբար պայքարենք ամբարիշտ թըշնամիների դեմ, ապավինենք երկյուղը փարատող հավատքին, մտաբերենք, որ ասորական³¹⁶ կղզում ենք գտնվում: Փախուստն այստեղից կապված է մեծ վտանգների հետ: Եկեք վրեժխնդիր լինենք անպատվված կույսերի համար, մեր սրտերը թող ցավ զգան՝ տեսնելով խեղանդամ եղածներին: Մեր խոնջանքն ու վտանգները, որոնց ենթարկվելու ենք, անվարձ չեն մնա: Աներեր կանգնենք ու տուկանք քրիստոսուրացների դեմ պայքարին, և Քրիստոս աստված մեզ սատար կկանգնի, նա կոչընչացնի մեր թշնամիներին, և Քրիստոսի նկատմամբ ամբարտավանացածների բերդը կզրավվի»: Նա բազում այլ խոսքերով հորդորեց նրանց, իսկ մեկը բուրբի անունից պատասխանեց. «Ո՛վ մագիստրոս, դու բացեցիր մեր սրտերը, քո խոսքերը զորացրին մեզ ու հետ կանգնեցրին մեր մտադրություններից, դու թևավորեցիր մեր հոգին, մենք կենթարկվենք քո կամքին ու հրամաններին և քեզ հետ կգոհվենք»³¹⁷:

13. Ռոմանոսի թագավորության երկրորդ տարվա հոկտեմբեր ամսին քաղաքում ցորենի և գարու պակասություն եղավ: 4 մոդ ցորենը կամ 6 մոդ գարին վաճառվեց մեկ դահեկանով: Տեսնելու էր մշտար-

թուն Հովսեփին, ինչպես էր նա ժողովրդի մասին հոգ տանում: Նա անհապաղ Արևելք և Արևմուտք մարդիկ ուղարկեց, առևտրական նավերով հացահատիկ բերելու, արգելելու հացահատիկի շահագեետներին այն կուտակելու: Քանզի այրը արգարամիտ էր, անաշու ու հավատացյալ: Որով շատ շանցած մեկ դահեկանի դիմաց արգեն տալիս էին յոթ կամ ութ [մոդ]: Այրն ահա այդպիսին էր, գործունյա ու ջերմեռանդ, նրա նմանը ոչ եղել է անցյալում, ոչ էլ կլինի ապագայում:

14. Մարտ ամսին մագիստրոս Վասիլը, մականունը՝ Պետինոս, ամբաստանվեց շարամիտ մարդկանց խորհրդով խոռվություն ծրագրելու մեջ: Կայսրը նրան աքսոր ուղարկեց, որտեղ և նա վախճանվեց: Ինչ վերաբերում է Արևելքի դոմեստիկոս³¹⁸ պատրիկին, նա որպես իր եղբոր երեսփոխան Արևելք ուղարկվեց՝ անաստված Համդունին հնարավորություն շտալու Արևելքն անպաշտպան գտնելու և հոռմեական երկիրն առպատակելու, գերեվարելու և թալանելու: Պատրիկը միացավ Կապադովկիայի զորավար Կոստանդին Մալեյինոս պատրիկին և տագմաների մնացած զորավարներին, արշավանքի դուրս եկած ամբարտավանին հանդիպեց Անդրասոս³¹⁹ կոչվող վայրում և բախվելով նրան, փայլուն հաղթանակ տարավ, ջարդ տվեց ու փախուստի մատնեց³²⁰: Այն ժամանակ տեսնելու էր, թե ինչպես են կապուտում [թշնամիների] դիակները, սրակոտոր անում ամբարտավան հագարացիներին, փախուստի մատնում նրանց և ստրուկների նման գերում: Այլևս նրանց փուլթը չէին ո՛չ ձիերը, ո՛չ դրամները, ո՛չ էլ ցեղակիցները. յուրաքանչյուրն աշխատում էր սեփական անձը փրկել: Այն ժամանակ ամբարտավան ու փքված Համդունն էլ քիչ մնաց գերվեր, նրա ձին, որին նա հեծել էր, կանգնեց ու ծնկի եկավ, բայց նրա ծառա³²¹, հավատուրաց Հովհաննեսը իր ձիու վրայից իջնելով, այն Համդունին տվեց, որով Հովհաննեսը բռնվեց, բայց ամբարտավանը փրկվեց: Պատերազմի ժամանակ ձեռք բերված ամբողջ սվարը, գերված քրիստոսուրացիների հետ միասին [պատրիկը] Բյուզանդիոն բերեց և ցուցադրեց հաղթական երթի ժամանակ:

15. Թուրքերը արշավեցին Թրակիայի վրա: Այն ժամանակ Մակեդոնիայի բանակաթեմում մոնոստրատեգոս և Արևմուտքի կատապան³²² էր պատրիկ Մարիանոս Արգիրոսը, որն ընդդիմակայեց նրանց և պարտության մատնեց, շատերին գերի վերցրեց և [մնացածներին] ստիպեց, խայտառակ եղած, իրենց երկիրը վերադառնան:

16. Ռոմանոս կայսրը իմանալով [Կրետեում գտնվող] բանակի նեղ վիճակի մասին, նրա՝ հանդերձանքի ու պարենի պակաս զգալու

մասին, պարակիմոմենոս Հովսեփի ողջախոհությամբ խսկույն օգնության հասավ: [Ջինվորները] կամաց-կամաց սիրտ առնելով, ավելի քան տասնութ ամիս պաշարման մեջ պահեցին բերդը. կրետացիների պարենն ու միջոցները սպառվեցին և կարիքից ճնշված, ամեն օր մագիստրոսի մոտ դասալիք էին լինում: Այսպիսով, հրամանով ամեն ինչ տնօրինող աստծո, ինդիկտիոնի վեցերորդ տարվա մարտ ամսին սխուրի դոմեստիկոսը, տարբեր փաղանգներ, ծանրազեն զնդեր, զորախմբեր կազմելով, բանակն անհապաղ մարտի նախապատրաստեց: Այդ նախաձեռնելուց հետո նա հրամայեց տագմաների և բանակաթեմային զորքերի հրամանատարներին, հայերին, ռոսներին, սլավոններին ու Թրակիայի զինվորներին գրոհել բերդի վրա: Տեսնելու էր, թե ինչպես էին իրար հրմշտում, բախվում միմյանց, տեսնելու էր քարերի ու նետերի տարափը, բաբանների հարվածները պարսպի և ատամնաշարերի վրա: Ամբարտավաններին երկյուղ, վախ ու սարսափ համակեց: Կարճատև մարտից հետո բերդը գրավվեց: Տեսնելու էր սարակինոսներին, կանանց ու երեխաներին...³²³

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 V դ. սկզբում կուրապաղատների պարտականությունն էր հոգալ կայսերական պալատի նյութական վիճակը: Հետագայում, մինչև X դ., կուրապաղատը դարձավ խոշոր դեմք: Ա. Ինչպես պատրիարք նիկեփորն է գրում, կուրապաղատը կայսրից հետո երկրորդ մարդն էր, հասկանալի է, եթե գոյություն չունեիր կեսարը: Պատվաստիճանի մասին տե՛ս մանրամասն **Guilland, Le Curopalate**, էջ 185—249: Այս հոգվածի մասին տե՛ս Բարբիլյան, Հայագիտական նյութեր, էջ 101—102: Ավելի վաղ շրջանի կուրապաղատների մասին (հայկական աղբյուրների տվյալների լայն օգտագործմամբ) և Փիլյանի վերահիշյալ հոդվածում թույլ տված սխալների ուղղմամբ (տե՛ս Σπράτος, O. «Κουροπαλάτα», σελ. 51—56):

2 Ինչպես տեսնում ենք, վերնագիրը վերաբերում է Թեոփանեսի Շարունակողի առաջին շորս գրքերին և ոչ ամբողջ երկին: Այդ մասին խոսք եղավ սույն գրքի Առաջաբանում: Վերնագրի առնչությամբ նշենք, որ ուսումնասիրողները գրչի չնկատված մյ սխալ են մատնանշում «Թեոփիլոսի որդի Միքայել կուրապաղատ կայսեր» նախադասության մեջ: Հարցն այն է, որ Թեոփիլոսի որդի Միքայել կուրապաղատ Միքայել III-ն է, որի պատմությամբ ավարտվում է Թեոփանեսի Շարունակողի շորսորդ գրքը և սկսվում հինգերորդը, որի հեղինակը Կոստանդին Միրանածինն է: Բայց քանի որ Միքայել III-ը կուրապաղատ չէր, կուրապաղատ էր Միքայել I-ը (տե՛ս էջ 2, նաև՝ Թեոփանես, էջ 205), ապա գտնում են, որ Թեոփանեսի Շարունակողն այստեղ հիշում է ոչ թե Թեոփիլոսի որդի Միքայելին, այլ Միքայել I-ին, որով սկսվում է Թեոփանեսի Շարունակողի ժամանակագրությունը: Տե՛ս **Huxley, «Leontios»**, էջ 136—137: Մեր կարծիքով «կուրապաղատ» բառը գրչի կողմից Պթույլ արված սխալ է և բխում է մի փոքր անց բերված «Թեոփանեսն իր պատմությունը հասցրեց մինչև կուրապաղատ Միքայել կայսեր թագավորությունը» նախադասության աղղեցությունից:

3 Խոսքը Կոստանդին VIII Միրանածին կայսեր մասին է (913—959 թթ.):

4 Բազմակետերի տեղում հունարեն բնագիրը եղծված է:

5 Հեղինակը դիմում է Կոստանդին Միրանածինին:

6 Ակնարկվում է Միքայել III կայսրը: Տե՛ս Գիրք IV, § 37, էջ 119:

7 Թեոփանեսն խոստովանողը: Տե՛ս «Բյուզանդական աղբյուրներ», գիրք Գ:

8 Թեոփանեսն իր ժամանակագրությունն ավարտել է 813 թ. հունիսի 22-ին տեղի ունեցած Վերսինիկիայի ճակատամարտի նկարագրությամբ և դրան անմիջապես հաջորդող դեպքերի շարադրանքով:

9 Առն V Հայկազնը (813—820 թթ.): Բյուզանդական բոլոր աղբյուրները նրան հիշատակում են «Հայկազն» մակղիրով՝ Δέων ὁ Ἁρμένιος: Այդպես է նա հորջորջվում և բյուզանդագիտական բոլոր ուսումնասիրություններում: Բացի Թեոփանեսի Շարունակողից, Գեորգ Վանականը ևս նրա հարեներն է համարում Հայաստանը (էջ. γάρ

տիչ: Ἀρμενίων ὄρηταιο γῆς). Ինչպես և Գեորգ Կեղեկոսի ժամանակագրության զրիչներից մեկը (Cedr., II, p. 75):

10 Թեոփանեսի Շարունակողը չի որոշում ծնողներից ո՞վ էր հայ, մա՞յրը, թե՞ հայրը: Սակայն Լևոն V-ի ժամանակներին վերաբերող մի Անանուն հեղինակի պատմություն հիշում է Լևոնի պատրիկ հոր անունը՝ Վարդ (Վարդապ), հետևաբար նա հոր կողմից էր հայ: Մեզ հետաքրքրող բաժինը նա վերնագրել է «Լևոնի՝ Վարդապ Հայի որդու թագավորության մասին» (Περὶ τῆς βασιλείας Δέοντος υἱοῦ Βάρδα τῶν Ἀρμενίου), (Scriptor incertus, p. 340, տե՛ս նաև նույն տեղում, էջ 336): Ավելորդ չէ այստեղ մեջբերել Սիմեոն Մագիստրոսի՝ Լևոն V-ի մասին գրածը (Sym. Mag., p. 603): Նրա ասելով, Լևոնը «գեր էր, բարեսեռ, ուներ ցցուն մորուք, գանգուր մազեր, աչուծի բամբ ձայն: Նա հանդուգն էր, բայց և վախկոտ»: Նա նրան կոչում է «Քամելեոն», բացատրելով, որ նրան այդպես էին հորոջրում, քանզի նա «կարճահասակ էր»: Բայց վերահիշյալ Անանունը «Քամելեոնի» ճիշտ բացատրությունն է տալիս, որ Լևոնը ստախոս էր, մեկ բարեպաշտ էր ձևանում, մեկ՝ ամբարշտություն հանդես բերում, և որ նրան Քամելեոն է կոչել «մի ոմն սուրբ այր» (Scriptor incertus, p. 341, նմտ. Georg. Mon., p. 770): Հարկավ, կայսեր՝ Քամելեոն կոչվելու պատճառը հիշյալ բառի մեջ Լևոնի անվան առկայությունն էր:

Լևոն Հայկազնը նիկեիոր I-ի դեմ մեղանշած լինելու պատճառով գանձակոճվել, վանական խուզվել ու արքայվել էր: Կայսեր սպանությունից և Միքայել I-ի գահ բարձրանալուց հետո նա հետ կանչվեց և, ստանալով պատրիկի պատվաստիճանը, նշանակվեց Անատոլիոն բանակաթեմի զորավար (Scriptor incertus, p. 336):

11 Թեոփանեսի Շարունակողը (նաև Գենեսիոսը, էջ 28) իր ձեռքի տակ եղած աղբյուրի տվյալների իմաստը չի հասկացել և ծնողաօպան է դարձրել Լևոնի ապագա ծնողներին: Ծիշտ վարկածը հանգիպում է Գեորգ Վանականի ժամանակագրության Շարունակողի մոտ: Հիշելով Լևոն Հայկազնի հոր ասորեստանցի լինելը, որպես այբյուր հիշում է ձեր մարդկանց պատմածը, որի համաձայն Լևոնի հեռավոր նախնիները Ասորեստանի թագավոր Սենեբերիմի որդիներն էին, որոնք սպանելով իրենց հորը, փախան Հայաստան: Որով, ըստ պատմիչի, Լևոն Հայկազնը ուղիղ զծով սերում է Ասորեստանի Սենեբերիմ թագավորի որդիներից մեկից, որը զայով Հայաստան, ամուսնացավ հայուհու հետ (Georg. Mon., p. 769): Մենք, անտարակույս, գործ ունենք Աստվածաշնչի մի զրույցի հետ, որի համաձայն «Աղբամուլիք և Սարասար որդիք նորա (այսինքն՝ Սենեբերիմ թագավորի—Չ. Բ.) հարին զնա սրով, և ինքեանք զբրժան յերկիրն Արարադայ» (Քաղաքորութեանց Գ, ԺԹ): Թեև բյուզանդական աղբյուրները այս զրույցը բերում են Լևոն V-ին անվանաբեկելու համար, ցույց տալու, որ նա ծնողաօպան մարդկանցից էր սերում, այդուհանդերձ զրույցը Լևոն V-ի և նրա շրջապատի տարածածն է: Աստվածաշնչային զրույցը, որ բյուզանդական աղբյուրներում չի բերվում, խոսում է հօգուտ դրա: Ըստ Աստվածաշնչի, Սենեբերիմ թագավորին, որպես կուսպաշտի, սպանեցին՝ իր որդիները, որ սպանությունը տեղի է ունեցել այն պահին, երբ Սենեբերիմը կուրբերին էր երկրպագում: Հետևաբար նրա որդիները Աղբամուլիքն ու Սարասարը դրական կերպարներ են: Նկատենք այստեղ, որ Գենեսիոս պատմիչը Լևոն V-ին վերաբերող զուլգը վերնագրել է Περὶ τοῦ ἐξ Ἀμαλῆζ Δέοντος (Genesii Regum, p. 3, 4)՝ «Լևոն Ամաղեկացու մասին»: Ամբողջ վերագրյալ լույսի տակ պարզ է, որ այստեղ Ամաղեկի մասին խոսք լինել չի կարող, Ամաղեկ են դարձրել Լևոնի թշնամիները, քանզի այդ անձնավորություն-

ը (նրա ժողովուրդը) Աստվածաշնչում բացասական կերպար է, հրեաների թշնամի, որին Մովսես մարգարեն կոտորում է աստծո օգնությամբ. «ևս ասէ Տէր ցՄովսէս ... չնչելով չնչեցից զիշատակ Ամաղեկայ յերկրէ ի ներքոյ երկնից» (Սլք, ԺԷ, 14—15): Մեր համոզմամբ Լևոնի թշնամիները Ամաղեկ—՝ Ἀμαλῆζ են դարձրել նախնական Ἀνερα-բելիչ-ը՝ Աղբամուլիքը, այսինքն Լևոնն իրեն ոչ թե Ամաղեկացի, այլ Աղբամուլիքացի էր համարում՝ Սենեբերիմի բարեպաշտ որդի Աղբամուլիքից սերած: Աղբամուլիքի անուրջությամբ ավելորդ չէ այստեղ հիշել մի փաստ ևս: Թեոփանեսի Շարունակողը Լևոն V-ի ժամանակներում, Միքայել I կայսեր պրոտոստատոր է հիշում ոմն «Ամաղեկացի» հայազգի Մանուիլին: Քանի որ Լևոն V-ի՝ Աղբամուլիքից սերելու մասին վարկածը առկա է, ապա բացառված չէ, որ այս Մանուիլը ևս, որ փաստորեն գործում էր Լևոնի օգտին, լիներ Լևոնի մերձավոր ազգականներից մեկը: Լևոնը կայսր դառնալով, նրան նշանակեց Արմենիակների բանակաթեմի զորավար, շնորհելով նաև պատրիկի պատվաստիճանը (տե՛ս վերը, էջ 10):

Արդ, հայոց պատմության մեջ հայտնի են երկու նախարարական ընտանիքներ, որոնք իրենց ծագումը կապում են Ասորեստանի թագավորին սպանած և շերիկիրն Արարադայ» փախած Աղբամուլիքի և Սարասարի հետ. ընդ որում հայ մատենագրության մեջ Աստվածաշնչի «Արարադայ» երկիրը նույնանում է Հայաստանի հետ: Այդ նույն բանին ենք հանգիպում նաև բյուզանդական աղբյուրներում: Գեորգ Վանականի Շարունակողը գրում է՝ Ἀρχαία—Հայաստան: Այդ նախարարական ընտանիքներն են Արծրունիները և Գնունիները, ինչպես և Սիմ լեոնի՝ Տավրոսի բարձունքների Սանասունքի (Սասունի) տերերը՝ Վերջինիներս Սանասունք անունը բխեցնում էին Սենեբերիմ թագավորի որդի Սարասարի անունից, նրան դարձնելով Սանասար («Սասնա ծոեր», հ. Ա, էջ 8—9): Ասենք այստեղ, որ ավանդությունը հայերիս շատ վաղուց էր հայտնի: Այն հիշատակում է դեռևս Մովսես Խորենացին, որը Վաղարշակ թագավորին համարում է «ի դարմէն Հայկայ և ասորեստանույն Սենեբերիմայ («Պատմութիւն հայոց», Գիրք 2, գլ. 5, էջ 107), իսկ իոսելով Արծրունիների և Գնունիների մասին, գրում է. «են այս երկու տունքս ի զաակէ Սենեբերիմայ» (Գիրք Բ, գլ. Է, էջ 111):

Եզրափակելով ասվածը, վստահ կարող ենք ասել, որ Լևոն V-ը սերում էր Արծրունիներից կամ Գնունիներից, հավանաբար՝ Արծրունիներից, ինչպես ենթադրում է ն. Աղունքը (Sur l'origine, p. 45—46): Նրան Արծրունի է համարում և Կ. Տեր-Սահակյանը, բայց նրա «հիմնավորումը» քննադատության չի դիմանում («Հայ կայսերք», Ա, էջ 327): Այսպիսով, բյուզանդական աղբյուրների տվյալները Լևոն V-ի երկածին, այսինքն՝ ասորեստանցի հոր և հայ մոր զավակ լինելու մասին, ոչ մի հիմք չունեն: Լևոն V-ը զտարյուն հայ էր, նրա «ասորեստանցի» հոր վարկածը ոչ այլ ինչ է, քան Արծրունիների (և Գնունիների) ծագման առասպելի արձագանքը լոկ, որ ինքը՝ Լևոն V-ն էր բյուզանդիայում շրջանառության մեջ դրել:

12 Թեոփանեսի Շարունակողը (և պատկերամարտ թեմի պատկանող գրեթե բոլոր հեղինակները) Լևոնին «զազան» են անվանում, ելնելով Լևոնի ընդզոված պատկերամարտ լինելու հանգամանքից: Բայց նրան «զազան» կոչելու պատճառը Լևոնի անունն էր, որ հունարեն նշանակում է «առյուծ»:

13 Վարդան «Յուրքի» մասին նախապես մանրամասն գրել էր Թեոփանեսը (էջ 191): Այն ժամանակ նա Անատոլիոն բանակաթեմի զորավարն էր: Այժմ դարձել է մոնոստրատեզոս, այսինքն՝ մի քանի բանակաթեմերի զորավար: Ասենք այստեղ, որ «Յուրքը» ամենեին էլ շպիտի նկատել որպես հիշյալ անձնավորության էթնիկական պատկա-

նկույթյան արտահայտություն: նիև նա Վարդան է, ապա հաստատ հայ է: Ասենք, որ Գենեսիոսը Վարդանին հայ է համարում (Genesisii Regum, p. 8): Ուսումնասիրողները ևս, օրինակ Պ. Լրմերը, նրան հայ են համարում (Thomas le Slave, էջ 264, ծանոթ. 29): Վերջերս մի հույն բյուզանդագետ, նկատի ունենալով Քեոփանեսի մի ասույթը, թե «Արևելքի թուրքերին, որոնց խաղաղներ են անվանում» (Քեոփանես, էջ 28), կողմնակից է Վարդանին խաղաղ համարելու (Κεόνταρο-Ιαλοζγ. -Πι έρανατάσσι τού Βαζδάνη, էջ 203: Վարդանի պատմություն մասին՝ նույն տեղում, էջ 203—212): Վարդանի էթնիկական առումով խաչաբերեա բանակի մասին՝ Ahrweiter, I. 'Asie Mineure, էջ 6—7): Ինչ վերաբերում է «թուրք» ցեղանվան, ապա բացատրված չէ, որ մենք գործ ունենք Տուրք (Տորք) անվան սխալ մեկնաբանման հետ: Հայերն էլ էին Տուրքը թուրք դարձնում: Տաթևի 844 թ. մի կալվածադրում հիշվում է «Միհրան՝ թուրքայ որդի», որ ամենայն հավանականությամբ Տուրքի աղավաղումն է: Կալվածագիրը տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 208: Տուրքը (Տորք) թուրք է հասկացել ավելի ուշ քուրդ պատմիչ Շերեֆ էդ փնըր (տե՛ս Бартикян, Заметки, с. 159):

Գեորգ Կեղրենոսի ժամանակագրության մի ձեռագրում Վարդան «թուրք» մասին հանդիպում են հետաքրքիր մանրամասնություններ, որ նա սենատի զխավբերներից էր, ուներ պատրիկի պատվաստիճանը և նաև Արևելքի զորքերի դոմեստիկոսն էր՝ սպարապետը (Gedr., II, էջ 49):

14 Ապոլոն կայսր, Ամորիական հարստության հիմնադիր Միրայել II-ը (820—829 թթ.), Քեոփիլոս կայսեր հայրը:

15 Գազուրոս լինը Բյուրին տեղագրում է Պոնտոսում, Իրիս գետի ափին գտնվող Gaziura քաղաքի մոտ: Հիշյալ քաղաքը գտնվում էր Ամասիայից հարավ-արևելք, Կոստանայից արևմուտք (Bury, The identity, էջ 55):

16 Թովմա Գաղիրացու էթնիկական պատկանելության մասին գիտության մեջ առկա է երկու կարծիք, որ բխում են աղբյուրների տվյալներից: Այսպես, Քեոփանեսի Շարունակողը (տե՛ս վերը, էջ 29) գրում է, թե «նա սերում էր հասարակ ու շքավոր, ի վերա ամենայնի՝ սլավոնածին (Σκλαβονγενών) ծնողներից» (Կեղրենոսը «սլավոնածին» փոխարեն գրում է «բարբարոս», Gedr., II, էջ 74): Նրան «բարբարոս» է կոչում Քեոփանեսի Շարունակողը մի քիչ հետո (էջ 30): Քեոփանեսի Շարունակողը այդ առիթով ավելացնում է, որ սլավոնները «բազմիցս Արևելքում են վերաբնակեցվել»: Միրայել II կայսրը՝ Լուդովիկոս Բարեպաշտին դրած նամակում, Թովմային անվանում է «diabolus discipulus» (սատանայի աշակերտ): Տե՛ս Baronii Annales, էջ 62, apud: Васильев, Византия и арабы, I, с. 24. որ հասկանալի է, մեզ ոչինչ չի ասում: Միմեոն Մագիստրոսը (Sym. Mag., էջ 62) նրան հռոմայեցի (հռոմ, հույն) է համարում, իսկ Լևոն Քերականը գրում է, թե նա ծագում էր հռոմայեցիների երկրից (Leo Gram., էջ 211—212): Ահա վերոհիշյալ «սլավոնածին» հիման վրա ուսումնասիրողների մի մասը, հատկապես սլավոնագետները, Թովմային համարում են սլավոն: Սակայն բացատրված չէ, որ մեր հեղինակը սխալ է մեկնաբանում σκλάβος բառը, որ հունարենում նշանակում է ամենից առաջ «ստրուկ» (լատ. sclavus, հմմտ. ֆրանս. esclave, մանրամասն տե՛ս Kōpstein, Zur Sklaverei, էջ 42—46: նաև Ἄμανος, Σκλάβοι.) որով բացատրված չէ, որ Թովմայի ծնողները ստրուկներ են եղել: Հարցն այն է, որ մի այլ, Քեոփանեսի Շարունակողին ժամանակակից մեծարժեք բյուզանդական աղբյուր, Գենեսիոսի պատմական երկը, Թովմային համարում է հայ՝ «Գազուրո լճի [շրջանից] Թովման ևս հայերից

էր սերում» (Θωμάν τόν από λίμνης Γαζουρού, και αυτόν εἶς Ἀρμενίων τὸ γένος καταγόνα, Genesisii Regum, p. 8): Գրքով «Թովման ևս հայ էր, Գենեսիոսը նկատի ուներ նախապես հիշատակված հայազգի «վարդան թուրքին»: Նույն բանն է ասում և Գեորգ Կեղրենոսի ժամանակագրության գրիչներից մեկը. Θωμάν. έλχοντα μεν τὸ γένος εἶς Ἀρμενίων, τὴν δ' οὐκ αἴτιον έχοντα κατά τὴν λίμνην τοῦ Γαζουρού. (Cedr., II, p. 49):

Հարավսլավացի պատմաբան Մ. Ռայկովիչը աղբյուրների այս հակասական տվյալները ուղում է հաշտեցնել՝ առաջ բաշխելով այն միտքը, թե Գենեսիոսը նկատի ուներ երկու Թովմաների՝ Թովմա Գաղիրացուն (հայազգի) և Թովմա սլավոնին (Рајкович, О пореклу Тома, էջ 35): Թովմայի մասին գոյություն ունի հակառակական գրականություն: Նշում ենք Тома, էջ 35): Թովմայի մասին գոյություն ունի հակառակական գրականություն: Նշում ենք Тома, էջ 35): Թովմայի մասին գոյություն ունի հակառակական գրականություն: Նշում ենք Тома, էջ 35): Թովմայի մասին գոյություն ունի հակառակական գրականություն: Նշում ենք Тома, էջ 35): Թովմայի մասին գոյություն ունի հակառակական գրականություն: Նշում ենք Тома, էջ 35):

17 Ֆիլոմեթիոնը քաղաք էր հին Փոյուգիայում, Եկոնիոնից հյուսիս-արևմուտք: VI դ. հիշատակում է Հիերոկլիսը, որպես Պիսիդիայի 26 քաղաքներից մեկը (Hieroclis Synecdemus, էջ 22): Եպիսկոպոսանիստ քաղաք էր՝ Ամասիայի մետրոպոլիտին ենթակա: Նույնացվում է Թուրքիայի Աք Շեհիր քաղաքի հետ (Ramsey, HGAM, էջ 140):

- 18 Լևոնն ու Միրայելը:
- 19 Թովմա Գաղիրացուն:
- 20 Այդ մասին տե՛ս Քեոփանես, էջ 198—199, 201—202:
- 21 Այսինքն՝ Կոստանդնուպոլսի դեմոսի, մայրաքաղաքի չորս կուսակցությունների:
- 22 Ֆեդերատների կոմսեր Բյուզանդիային դաշնակից զորքի հրամանատարն էր:
- 23 Խոսրը Ջենոն կայսեր (474—491 թթ.) պալատի մասին է: Գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում, բայց ճշգրիտ տեղագրությունը հայտնի չէ (Janin, Const. byz., էջ 136): Գաղիսթեոնը հավանաբար Հուստինիանոս I-ի զորավար Դագիսթայոսի պալատն էր (նույն տեղում, էջ 310—311):

24 Կորտեի կոմսեր (լատ. Cohors, κορορτα), թեև այլ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ κόρτσι բառն է, որ նշանակում է «լրան»: Հետևաբար, վրանապահ, մասնավորապես կայսեր, ապա և զորավարի (տե՛ս Bury, IAS, էջ 43): Բանակաթեմի զորավարին էին ենթարկվում հետևյալ աստիճանները. 1. Տարմարիները, 2. Մեքարիները, 3. կորտեի կոմսեր, 4. Խարտուկար, 5. Գոմեստիկոսը, 6. Բանդոնների զրուգարները, 7. Բանդոնների կոմսերը, 8. Սպաթարների կենտարիստները, 9. Հետերիայի կոմսեր, 10. պրոտոկանգելիարիոսը, 11. Պրոտոմանդատորը: Մովսիս բանակաթեմի զորավարները նաև 12. Պրոտոկարաֆները և 13. Կենտարիստները:

Հստ Կոստանդին Միրանածինի կորտեի կոմսի պարտականությունն էր կայսեր վրանը պատրաստի միճակում ունենալը: Նրանք հետևում էին նաև, որպեսզի պահակատեղիները և զորակայանները կազմ ու պատրաստ լինեն (De Cer. I, էջ 489—490): Կորտեի կոմսները ունենում էին սպաթարի և կանդիդատի աստիճան (Bury, IAS, էջ 43):

25 Գտնվում էր Օպարմատոն բանակաթեմում, որի կենտրոնն էր Նիկոմեդիա քաղաքը: Մալազիան համարվում է առաջին զինվորական կայանը, ընդ որում, եթե կայսրը գնում էր արաբների դեմ արշավանքի, սրույների դոմեստիկոսը (սպարապետը) և Օպարիկոն բանակաթեմի զորավարը պարտավոր էին նրան զիմավորել Մալազիայում (Կասաանդին Միրանձին, էջ 134—135): Բյուզանդական ռազմական ճանապարհը դեպի Արևելք սկսվում էր Մալազիայից և Գորիլեոնի, Պոլիբոսոսի, Ֆիլոմելիոնի, Իկոնիոնի վրայով, Կիլիկյան դոնեթով կամ Տավրոսի լեռնանցքներից մեկով, Կիլիկիա: Մի այլ ճանապարհ՝ Մալազիայի վրայով գնում էր Գորիլեոն, Ամորիոն և Կիլիկիա՝ Կիլիկյան դոնեթով (Ramsey, HGAM, էջ 197—198):

26 Իշխանաց կղզիներից մեկը Պրոպոնտիսում (Մարմարա):

27 Լիկանոնիայի՝ Փոքր Ասիայի միջերկրայինում գտնվող նահանգի բնակիչներ: Լիկանոնիան գտնվում էր Փոյուզիայի, Գալատիայի, Կապադովկիայի, Կիլիկիայի և Պիսիդիայի մեջտեղում: Գլխավոր քաղաքն էր Իկոնիոնը: Կոստանդին Միրանձինի ժամանակ (էջ 164) մտնում էր Անատոլիոն բանակաթեմի կազմի մեջ: Լիկանոնիան այժմ կոչվում է Կարամանիա (նրա մասին՝ Ramsey, HGAM, էջ 330 և հտ.):

28 Մր. Սոփիայի տաճարը:

29 Ավիայիանների ալանը (քաղաքը) սկզբնական շրջանում գտնվում էր Հելենոպոնտում, Թեոփանեսի ժամանակ՝ Արմենիակների բանակաթեմի կազմում (Փեոփանես, էջ 201): Գտնվում էր Ամասիայից Նիկոմեդիա տանող ճանապարհի վրա, Ալիս դեպից արևելք: Սկզբնական շրջանում եպիսկոպոսանիստ էր, մետրոպոլիտոսություն դարձավ 888—939 թթ. միջև Ռամզիլը նույնացնում է ժամանակակից Չորումի հետ (Ramsey, HGAM, էջ 318—325), իսկ Ա. Գրեգուարը՝ Թուրքական Ավրար կամ Ավրար գյուղի, որտեղ գտնվում են բյուզանդական բազմաթիվ ավերակներ (Mango and Ševčenko, Three Inscriptions, էջ 379—380):

30 Նկատի ունի խան Կրումի գլխավորած՝ բուլղարների և բյուզանդացիների միջև 811 թ. հուլիսի 26-ին տեղի ունեցած ճակատամարտը, որի մասին մանրամասն տե՛ս Փեոփանես, էջ 202—203:

31 «Ռանգաբե» անվան նշանակության մասին տե՛ս Grégoire, „Rangabé“, էջ 793 և հտ.:

32 Միքայել կուրապաղատը ամուսնացել էր Նիկեիոր կայսեր դուստր Պրոկոպիայի հետ, երբ Նիկեիորը դեռևս Գենտիկոնի լողթեմ էր:

33 Բնագրում՝ στρατηγός 'Ανατολιζών: Թեոդորոս Ստուդիոսի վարքում՝ στρατηγός τῆς 'Εώρας (Vita Theodori, սյունակ 169), նաև ὁ τῆς 'Ανατολῆς στρατηγός (սյունակ 276): Առոնի մասին մանրամասնություններ կան այդ վարքում (սյունակ 169 և հտ.), հատկապես նրա պատկերամտք քաղաքականության մասին (սյունակ 276 և հտ.):

34 Երեսուն լիտր սոկու չափով (տե՛ս Փեոփանես, էջ 209): Նախկին պայմանագիրը կնքվել էր 716 թ.: Նրա մասին տե՛ս Златарски, История, I, I, с. 177.

35 Փախստականներին վերաբերող այս կետի մասին տե՛ս Փեոփանեսի ժամանակագրության մեջ (էջ 209—210): Տե՛ս նաև Cankova-Petkova, Deux contributions, էջ 39—40:

36 Բյուզանդացիները «սկյութ» են անվանում բազում ժողովուրդների՝ սլավոնների, ռուսների, հաճախ Թուրքերին և այլն: Այստեղ խոսքը վերաբերում է բուլղարներին:

37 Բյուզանդական բանակը բողկացած էր երկու մասից՝ Աίματα-Ներթց և Τάγματα-Ներթց: Առաջինները ներկայացնում էին նահանգների՝ բանակաթեմների զորքերը, իսկ տագուսները այն զորքերն էին, որոնք կենտրոնացած էին մայրաքաղաքում, կամ նրան, ժողով նահանգներում՝ Թրակիայում, Մակեդոնիայում և այլպես կոչված Պերատիկա, շրջանում՝ Բոսպորի ասիական կողմում: Բանակաթեմների զորքերը գլխավորում էին բանակաթեմների զորավարները, իսկ տագուսները՝ դոմեստիկոսները, և ունեին տարբեր կազմակերպություն: Տագուսները հաճախ է հիշատակում Փեոփանեսը, VIII դ. զեպերի առնչությամբ: IX դ. հիշվում են շուրս տագուս, այն է՝ 1. Սխոլարիտներ, 2. էքսկուրիտներ, 3. Արիթմոսներ և 4. Հիկանատոսներ (տե՛ս Bury, IAS, էջ 47—48):

Տագուսների մասին մանրամասն տեղեկություններ են տալիս արաբական աղբյուրները: Կուղաման իր «Քիթաբ ալ Խարաջ» աշխատության մեջ գրում է հետևյալը. «Կոստանդնուպոլիս, արքայանիստ քաղաքի կեցող զորաց թիվը 24.000 կհանվվի, որոնց 16.000-ը ձիավոր և 8000-ը հետևակ են: Զիավորները շուրս զեզի կբաժանվին: Առաջինը 4000 հոգով կկացուցանեն Սկյուարյան դունդը, մեծ Գոմեստիկի հրամանատարության տակ, միևնույն ժամանակ նաև ընդհ. հրամանատար է բովանդակ բանակին և կարգադիր զոքածողովներու: Երկրորդ դունդը նույնպես 4000 հոգով, կկոչվի Տակսիս: Գրունդարի մը հրամանին տակ գտնվող՝ նմանապես 4000-է բաղկացած, երրորդ՝ կկոչվի իսկուրիտք (ἐξουστῶν) գունդը կներկայացնեն անձնապահաց դասը: Զորորդը՝ Սկուտարյանք՝ 4000 հոգով, որոնք թագավորին ճամբորդությանը միշտ կընկերանային: Հետևակազորն երկուրի կբաժնվի, մին կկոչվի՝ Ուպոմատես, մյուսը՝ Նումերա, յուրաքանչյուրը 4000 հոգով» (տե՛ս Փեյլցեր, Սկզբնավորությունը, էջ 50, ժանոթ. 1): Բանակաթեմների զորքերի (թեմատա) և տագուսների մասին հիշատակություն կա Հովհաննես Չմշկիկի՝ Հայոց, Աշոտ Գ Աղբումած թագավորին հղած նամակում՝ «... հեծելազորս առաքեցաք զԹիմացիսն և զՏալխամատացիսն» (Մատթեոս Ոսնայեցի, էջ 25), որոնց մասին տե՛ս Փարիկյան, Մի քանի բյուզանդական տերմինների մասին, էջ 72—77:

38 Առոնի ժամանակաշրջանի Անանուն պատմիչը պարզապես գրում է, թե մարտից խուսափեցին և առաջինը փախուստի դիմեցին Անատոլիոն (այսինքն՝ Առոն Հայկազնի), բանակաթեմի զինվորները (Scriptor incertus, էջ 340): Գենեսիոսը նշում է Թեոփանեսի Շարունակողի երկու վարկածներն էլ (Genesisi Regum, էջ 4):

39 813 թ. հուլիսի 11-ին:

40 Պարթսպների, այսինքն՝ Կոստանդնուպոլսի պարթսպների պահապան զորքերի հրամանատարը կոչվում էր ζούγης τῶν τεταγμένων: Ավելի մանրամասն տե՛ս Չորրորդ դրքի 60-րդ ժանոթագրությունը:

41 Բուլղարիայից վերադառնալիս:

42 Տե՛ս Յովբ, ԻԳ, 10. «քննեաց զիս իբրև զսոկի»:

43 Մանուիլ «Ամուղեկացու» մասին տե՛ս վերը, ժանոթ. 11:

44 Սորատորների զորամասի պարագլուխը, որի սկզբնական պարտականությունն էր օգնել կայսրը ձի նստելու: VI դ. հիշվում է սորատորների հատուկ զորամաս: Հուստինիանոս II-ի ժամանակ հանդիպում է սորատորների դոմեստիկոս Օպսիկիոնի պրոտոսորատորի հետ միասին: 765 թ. հանդիպում է մի «սպաթար և կայսերական պրոտոսորատոր»: Նշենք այստեղ, որ Վասիլ I Մակեդոնացին իր գործունեությունն սկսեց որպես սորատոր, ապա դարձավ պրոտոսորատոր: Պրոտոսորատորը ձի հեծած ուղեկցում էր կայսեր: IX դ. վերջում և X դ. սկզբում պրոտոսորատորը այնքան էլ բարձր աստիճան չէր, բայց հետագայում նրա նշանակությունն ու կշիռը շատ է բարձրանում:

իսկ Պայելոզների ժամանակ դառնում է ամենաբարձր աստիճաններից մեկը (տե՛ս Bury, IAS, էջ 117—118):

45 Միքայել Ասորու ստեղծ ինքը՝ Միքայել կայսր Լևոնի գլխին զրեց թագը (Michel le Syrien, III p. 70):

46 Բարկա (Յիշաշ) նշանակում է «մակույժ»։ Երևի հայհույական է։ Հետոգոսը ցույց է տալիս, որ այդպես են կոչում տարանտինացիք կանացի սեռական օրբանները։

47 Մոդիոլոն (լատ. modiolus), կանացի շքեղ գլխարկ։ Այստեղ հավանաբար՝ թագ։

48 Կոստանդնուպոլիսն ուներ մի բանի դարպասներ։ Ոսկե դարպասները (կամ զրոնները) կայսրերի մուտք գործելու պաշտոնական դռներն էին, երբ նրանք վերադառնում էին պատերազմական արշավանքներից։ Ենթադրում են, որ կառուցվել են 386 և 393 թվականների միջոցին, Քենոզոս Մեծի հաղթանակի առթիվ ընդգծմ Մաքսիմոսի (մանրամասն՝ Janin, Const. byz., էջ 252—256)։ Այս և մյուս դարպասները Կոստանդնուպոլիսի բնակիչները բացեցին կամովին, առանց որևէ դիմադրություն ցուցաբերելու (Scriptor incertus, էջ 340)։ Ոսկե դռան տեղում այժմ գտնվում է Եզի կույնը։

49 Խալկե՝ սկզբնական շրջանում նշանակում էր կայսրական պալատի պղնձե դուռ։ Հետագայում այդպես կոչվեցին այդ դռան ներքինող շինությունները՝ Փրկչի փեղեցիին, սբ. Էպիֆանիոսի վանքը։ Խալկեին այլ բացատրություն է տալիս Գեորգ Անդրեանը (Cedr. I, էջ 647), թե անունը պարտական է պալատի պղնձե ծածկին (Janin, Const. byz. էջ 110—113)։ Այլ ուսումնասիրողներ բացատրում են, թե Խալկեն մարմարե հատակով նախատրա՛հ էր, որ Ավգուստոն հրապարակից տանում էր Մեծ պալատը։ Հրապարակից նա բամանված էր երկաթե մեծ դարպասներով (Labarte, Le Palais, էջ 61; Белзев, Восточная, I, с. 131 и сл.):

50 Ապագա կայսր Միքայել II-ը (820—829 թթ.):

51 Վանական դարձավ՝ Տե՛ս և Միքայել Ասորու մոտ, հտ. III, էջ 71:

52 Պլատե (ավելի ճիշտ՝ Պլատիա՝ Տափակ, տափարակ, թուրքերը կոչում են Յասրաղա)։ Իշխանաց կղզիներից մեկը։ Կոստանդնուպոլսում կար համանուն թաղամաս՝ Ոսկեղջյուրի շրջանում։

53 Հիկանատների զորամասը մինչև IX դ. չի հիշատակվում աղբյուրներում։ Նրանց հրամանատարն ունենում էր սպաթարի աստիճան (տե՛ս Bury, IAS, էջ 63—64):

54 Այսպես կոչված Կոստանդնուպոլիսի թվականի համաձայն 6302 թ. համապատասխանում է մ. թ. 794 թ., որ ակնհայտ սխալ է։

55 (Տասն) հրատարակիչներն առել են անկյունավոր փակագծերի մեջ, ցանկանալով համաձայնեցնել նախորդ՝ 6302 թ. հետ։ Լատիներեն թարգմանության մեջ սխալմամբ թվականները համապատասխանաբար նշված են 6032 և 6037:

56 Եարադրանքից պարզ չէ, Սատիրոսի վանքից, թե՞ Սատիրոսի հեթանոսական տաճարից։

57 Այսինքն՝ չարություն։

58 Ավելի ճիշտ՝ Բուկոլոնոնի նավահանգիստը։ Պրոպոնտիսի ((Մարմարա) արևելյան ամենափոքր նավահանգիստը։ Նույնանում է ժամանակակից Չատալջըկապը նավահանգստի հետ (տե՛ս Janin, Const. byz., էջ 224—225):

59 Քեոզոտոս Կասսիոբոսը սպաթարկանդիգատի աստիճանն ուներ։ Նա պատրիկ Միքայել Մելիսսենոսի որդին էր (Genesisii Regum, էջ 11):

60 Նոր կտակարանում «Պյութոնի ոգի»-ի տակ հասկանում էին Գելիփիի պատգամաբանի ոգին, այսինքն՝ կանխագուշակելու շնորհքը։ Գործք Առաքելոցում (ԺԶ, 16)՝ թարգմանված է «այս (իմա՛ շար ոգի) հարցուկ»։

61 Խոսքը Կոստանդնուպոլիսի ակրոպոլիսի մասին է, բազալի եկրոպական մասի արևելյան ծայրին, որտեղ զեռ անտիկ շրջանում Բյուզանդիոնի բնակիչները կենտրոնացրել էին իրենց աստվածությունների տաճարները։ Քաղաքի երկրորդ շրջանի կենտրոնն էր։ Այսօր նրա տեղում գտնվում է Սերալլը։

62 Խոսքը սբ. Պողոսի տաճարում եղած որբանոցի և նրա վարիչի մասին է (տե՛ս Lemerle, Le Gouvernement des Philosophes*, p. 233):

63 Անանուն պատմիչը ցույց է տալիս, որ Լևոնը թագադրվեց Նիկեոսի պատրիարքի կողմից, ինդիկտոնի 7-րդ տարվա յունիս ամսի 10-ին (Scriptor incertus, էջ 340), նախորդ նրան իր ձեռքով ստորագրված գրություն տալով, թե չի խախտի եկեղեցու ընդունած կանոններն ու կարգը (տե՛ս և Leo Gramm., էջ 207, Sym. Mag., էջ 204, Georg. Mon., էջ 763):

64 Խոսքը Քովմա Գաղիբացու մասին է։

65 Հավանաբար՝ ֆեդերատների կոմես կամ դոմեստիկոս (տե՛ս վերը, ծանոթ. 22):

66 Բնագրում՝ σπαρτιζόν τιμας τῶν Ἀρμενίων։ Ամենայն հավանականությամբ պիտի ուղղել՝ Ἀρμενιαζόν, Արմենիականների բանակաթեմի զորավար։

67 Բնագրում՝ σύντακτος։ Բարդ հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում։ Հայկազյան բազիլիքը բացատրում է «համածինք» համածնողք կամ որդիացեալք ի սուրբ առաջանին, որպէս կնրահայր և սան, ևն» (հ. թ, էջ 714)։ Բառի մասին տե՛ս և Hübschmann, Arm. Gram. էջ 379)։ Ավելի մանրամասն տե՛ս գիրք Գ, ծանոթ. 80:

68 Խան կրումը (803—814 թթ.):

69 Այժմ Նեսերը քաղաքը Բուլղարիայում, Սև ծովի ափին։

70 Պյուրփորոս նշանակում է «Տրակիր»։ Լակեդեմոնացիներն այդպես էին կոչում զորաբանակն ուղեկցող բրմին, որ կրում էր անմար կրակը։ Նա օգտվում էր անձեռնմխելիության իրավունքից։ Այն զոյություն ուներ նաև ասորեստանցիների մոտ, և պյուրփորոսն անգամ շիրկվեց՝ դարձվածքը (օգտագործում է Հեբողոտոսը) նշանակում է, որ բոլորն էլ գլխովին կոտորվեցին, մարդ չիրկվեց։

71 Իվան Գույլը գտնում է, որ Լևոնի կողմից բուլղար երեխաներին քարերին շարտելով սպանելու փաստը որոշակի բովանդակություն չունի, այլ աստվածաշնչային դարձվածք է, վերցված 136-րդ սաղմոսից. «Երանի որ կալա դմանկունս քո և եհար գբարի» (Душчев, Легендата, էջ 118 և հտ.):

72 Թեոփանեսի Եարունակողը Լևոնի՝ բուլղարների խան Կրումի զեմ վարած պատերազմների վերաբերյալ շատ համառոտ է գրում։ Անանուն պատմիչը և Լևոն Քերականը տալիս են շատ հետաքրքիր մանրամասնություններ։ Կրումը Լևոն V-ի գահ բարձրանալուց վեց օր անց, իր եղբորը թողնելով պաշարելու Ազրիանուպոլիս բաղաբը, անձամբ պաշարում է Կոստանդնուպոլիսը։ Լևոնը փորձեց խորամանկության դիմել և ձերբազանել Կրումին, բայց դա իրեն չհաջողվեց։ Դրա վրա բուլղար խանը կրակի տվեց Կոստանդնուպոլիսի պարիսպներից դուրս գտնվող բոլոր շենքերն ու եկեղեցիները, վանքերն ու ապարանքները։ Ապա նա նույն բանն արեց Քրակիայի Աթյուրա, Սիլիվրիա, Հերակլիա, Ռեղեստոս քաղաքներում, զբաղեց Ազրիանուպոլիսը (ըստ Սիմեոն Մագիստրոսի՝ Արկադիուպոլիսը, էջ 616), որի բնակչությունը, հիսուն հազար հոգի, բռնց տարավ Բուլղարիա՝ Դանուբ գետի ձախ ափին (Scriptor incertus, էջ 342—345; նաև՝ Leo

Gramm., էջ 207—208, *Sym. Mag.*, էջ 616—617): Աղբիւրաբանութիւն (Արհադրուպոյսից) գերիններ իրենց հետ տարան բարձրորակ հայկական բրդե գորգեր ու կապերուներ, պղնձա սպանդնե (Ἀρμενιατικά στραγγουλαστούρα και ναχοτάπτα άνωτερα και ἑπιματωμένον πολύν και γαικώματα). Դի բան, որ վկայում է գերվածների հայ լինելու մասին: Հիշյալ դեպքերի մասին համառոտ, բայց ճիշտ, նշում է և Սամվել Անեցիին. «Եկն թշնամին յնսկի գունն՝ և առն բազում բազարք, և գերեցաւ ժայր բաղաբացն մակերոնացոց Անդրիանուպոլսու... Սա (Առն V-ը—Հ. Բ.) շինեաց զԲիւզու և զԱրկաթուպոլսո» (էջ 91): Նույն պատմիչը Առն V-ի մասին տալիս է և մի այլ կարևոր տեղեկութիւն. «Սա զԿամարս կոս» (նույն տեղում: Տե՛ս և Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 143, Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 76):

Տվյալներ կան, որոնց համաձայն Առն V-ը 814-ի վերջին կամ 815 թ., այսինքն Կրումի որդի Օմուրտագի հետ հաշտութիւն պայմանագիր է կնքել, որը որոշում էր Բյուզանդական կայսրութեան և Բուլղարիայի սահմանագիծը Քրակիայում, ինչպես և ռազմագերիների փոխանակութեան հարցը: Бешевлиев, Първобългарски надписи, էջ 121—123: Յանկովա-Պետկովայի կարծիքով հաշտութեան բանակցութիւններն սկսւածն էին 815 թ. վերջին, իսկ պայմանագիրը կնքվեց 816 թ., որի մասին միակ աղբյուրը Գենեսիոսի պատմական երկն է և Բուլղարիայի Սուլեյմանբէյը (այժմ՝ Սելիշտե) վկայում գտնված Օմուրտագի վիճագիր արձանագրութիւնը: Մանրամասն տե՛ս Cankova-Petkova, Deux contributions, էջ 42—45:

73 Ինչպես անունն է վկայում, նա հայազգի էր: Կեդրենոսի մոտ անունը աշափազվելի դարձել է Սաբբատոս (Cedr., II, էջ 54):

74 Հունարեն՝ ταραξίας (տարաքսիաս): Բառախաղ է, նա այդ բառից է բխեցրելով Տարասիոս անունը:

75 Այսինքն՝ ծածկած սյունաշարը: Գոչվում էր նաև Մավրիանոսի երկար սյունաշարը: Նույնացվում է Կոստանդնուպոլսի Ուղոնշարչի հետ (Janin, Const. byz., էջ 93): Տեղին է նշել, որ «Էմբրոնո» բառը հանդիպում է և հայկական միջնադարյան աղբյուրներում «տմբոյն» ձևով. «քահանայ որ որիշ կամի զպատարագն աննէ, մի զատցի ի խաարային ոմբոյնսն, այլ մնացէ ի մեծ եկեղեցին»։ «Ի մի տեղն ուր բաական էր մի կամ երկու եկեղեցի ժողովարան, այժմ տեսանի բազումս և անթիւս ծակոտեայ ոմբոյնս» (տե՛ս Սրբոյն Ներսեսի Լամբրոնացոյ Խորհրդածութիւնը, էջ 227, 524): Բայց Հայկազյան բառարանը բացատրում է. «Կամարակապ սրահակ և խորշ խորանի մթին ի տանարս» (հ. Բ., էջ 515: Տե՛ս և Անադյան, Արմատական բառարան, հ. Գ., էջ 559):

76 Հմմտ. Սամվել Անեցի. «և զպատկերսն ընկէց Առն» (էջ 91): Նաև՝ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 76, Միխայել Ասորի, հ. Գ., էջ 71: Առնի հրովարտակը այդ առթիվ՝ Dölger, Regesten, I, 49, № 394 (apud: Μπόννη, οί άρχισι Κύριλλος και Μεθόδιος, σελ. 272):

77 Պատրիարք Նիկիեցի Ա-ը (806—815 թթ.), նշանավոր ժամանակագիր:

78 Պատրիարք Թեոդոտոս Մելիսենոս Կասսիտերասը, պատրիկ Միքայել Մելիսենոսի որդին, որ Կոստանդին V կայսեր խնամին էր՝ վերջինիս երրորդ կնոջ գծով: Թեոդոտոսը մինչև պատրիարք դառնալը սպաթարկանդիդատ էր: Պատրիարքական աթոռին նստեց 815—821 թթ.: Տե՛ս վերը, ծանոթ. 59: Գեպրի մասին նաև՝ Michel le Syrien, t. III, p. 72:

79 Նիկիական հավատո հանգանակը:

80 Նկատի ունի պատկերամատրուսութիւնը, որ հերձված էր օրակվում:

81 Հոգևոր պետի կողմից եկեղեցու մեջ առաջին թաղադրված կայսրը Փոկասն էր (տե՛ս Փեպլանես, էջ 249, ծանոթ. 317):

82 Թեոփանես Խոստովանողին, հայտնի ժամանակագրին: Նա արտրված էր Սամթրակն կղզին, ուր և վախճանվեց 818 թ.:

83 Գուշակեց, որ նա խոստովանող է լինելու:

84 Նկատի ունի Թեոփանեսի մահը:

85 Կոստանդնուպոլսը, այստեղ՝ Բյուզանդական կայսրութիւնը:

86 Հմմտ. նաև՝ *Genesisii Regum*, p. 17—18:

87 Լափսիակոսը (Լափսիակոս տրիկլիսոս) շքեղ սրահ էր կայսերական պալատի բակի հարավային մասում, կառուցված Հուստինիանոս Բ-ի կողմից, որպես Ոսկե տրիկլիսի նախարար: Ուներ մոտ հարյուր մետր երկարութիւն և ութ մետր լայնութիւն: Նախարարը նաև կայսեր մոտ գեացողների սպասարահ էր, ինչպես և կայսրերի աշխատատեղին: Մանրամասն տե՛ս *Беляев*, Византизм, I, с. 45 и сл.:

88 Նկատի ունի Լյպարբոսին, Կոստանդնուպոլսի բաղաբայտին: Պաշտոնն առաջին անգամ հանդես եկավ IV դ. կեսերին, հատուկ նշանակութիւն ստացավ V դ.: Լյպարբոսը համարվում էր «քաղաքի հայրը», նրան նշանակում էր անձամբ կայսրը, որի բացակայութեանը կարևորագույն հարցերը վճռում էին պրեպոզիտոսը, մագիստրոսը և Լյպարբոսը: Վերջինս կարգավորում էր մայրաքաղաքի անտեսական կյանքը, քննութեան ենթարկում քաղաքի արհեստավորների ու առևտրականների գատական գործերը: Քաղաքի առևտրաարհեստավորական կորպորացիաները Լյպարբոսին էին ենթարկվում: Քաղաքային ինքնավարութեան անկման հետ միասին քաղաքացիական կայսրոսի զերբ: Լյպարբոսի զերբը արքայական արևելքում կատարում էր մուսնիսիքը, որ XI դ. կեսերին հիշատակված է նաև Անիում: Լյպարբոսի մասին տե՛ս «Византийская книга эпарха»՝ *Guiland, L'Éparque*, I, fasc. 1, p. 17—32, fasc. 2, p. 145—179:

89 Բուլղարիայի հետ այս երեսնամյա հաշտութեան պայմանագիրը կնքվեց 814 թ. վերջին, կամ 815 թ.: Բուլղարիայում այն ժամանակ իշխում էր խան Օմուրտագը, որին Թեոփանեսի Շարունակողը հիշում է մի այլ տեղում (գիրք Բ, գլ. 17): Տե՛ս *Дуйчев*, Мирные договора, էջ 64—65: Պայմանագրի տեսքը պահպանվել է Բուլղարիայի Սուլեյմանբէյում հայտնաբերված պրոտորուլարական վիճագիր արձանագրութեան մեջ (նույն տեղում, էջ 65—66): Արձանագրութեան նորագույն հրատարակութիւնը՝ Бешевлиев, Първобългарски надписи, էջ 152 և հտ.: Նրա մասին նաև՝ *Ангелов*, История на Византия, 5, II, էջ 297: *Цанкова-Петкова*, Българо-византийските отношения, էջ 176—177: (Նեղինակը սխալ է հասկացել կրթման արարողութիւնը) 90 Այդ մասին՝ *Златарски*, Клятва, էջ 251 և հտ.: Бешевлиев, Вярата-э 32—33, 49 և հտ.: *Дуйчев*, Славяноболгарские древности и. с. 14:

91 Հմմտ. Մատթեոս, է. 6. «Մի տայք զսրբութիւն շանց, և մի արկանէր դմարգարիտս ձեր առաջի խոզաց, զի մի առ ոսն կոխիցն զնոսա»:

92 Հմմտ. Սիրակ, է. 18. «Ըրէթիսնդրութիւն ամբարշտի՝ հուր և որդն»։ Նաև՝ Մատթեոս, Թ, 45—47. «... անկանել ի գեհնն. ուր որդն նոցա ոչ մեռանի և հուրն ոչ շիջանի»:

93 Թեոփանեսի Շարունակողը հիշում է միայն Հովհաննես Քերականին (տե՛ս հաջորդ ժանտագրութիւնը): Անանուն պատմիչը և այլ հեղինակներ հիշում են մի քանի ուրիշների անունները ևս՝ կողակարների համբարութեան պետ. (Γροβδύταρον, ἑξαρχοῦσιν):

Կոստանդին, բերական Կասիմատասին և մի ծերունի իրավագետի, որն ուսուցչութիւնը էր պարապում և վանք մտնելով վերանվանվեց Անտոնիոս: Հետագայում նա դարձավ Սի-
լեոնի եպիսկոպոս (Scriptor incertus, p. 349—351, Sym. Mag., p. 606):

94 Հովհաննես Քերականը (Ἰωάννης ὁ Γραμματικός) հայազգի էր, Քեոփանեսի
Շարունակողը տալիս է նրա եղբոր անունը՝ Արշավիր (տե՛ս Գիրք Գ, գլ. 8), իսկ Անա-
նուն պատմիչը՝ հոր՝ Բագարան (Παργαρίτος), որի մասնագիտությունը սկիստեսն էր
(Սոֆոկլեսի բուտարանում այդ բարձր մեկնարանվում է՝ մեկի գլխին հովանոց պահող):
Հովհաննեսին նույն ազգրուրի համաձայն կոչում էին նաև Հյուլիաս (բոստ Սիմեոն Մա-
գիստրոսի՝ Հյուլիլիաս, էջ 606), որը, իբր երբայերեն նշանակում է սատանայի գոր-
ծակից և կարապետ (Scriptor incertus, էջ 350: Հմմտ. նաև էջ 359 և Sym. Mag.
էջ 606): Անոն Քերականը նրան շարարանում է, գրելով, որ Հովհաննեսը իբր զբաղվում
էր բախտագուշակությամբ, վճկութիւնը և այլն (Leo Gramm., էջ 208—209): Հով-
հաննեսի կենսագրությունը նույն ոգով են շարագրում Քեոզորոս Ստուդիոսի կենսագիր-
ները (տե՛ս Vita Theodori, col. 172, 277): Հովհաննեսը, հակառակ Քեոփանեսի
Շարունակողի սնդուաններին, զարգացած մարդ էր, Միքայիլ Քլավատը սրան էր վստահել
իր որդու՝ Թեոփիլոսի գաստիարությունը գործը: Անոն V-ը որդեկ էր Հովհաննեսին Կոս-
տանդնուպոլսի պատրիարք դարձնել, բայց պատրիկները դրա դեմ դուրս եկան, պատ-
ճառարանելով, թե Հովհաննեսը դեռ երիտասարդ է և աննշան, որ անհարմար է իրենց՝
տարեց մարդկանց երկրպագել մի երիտասարդի (Scriptor incertus, p. 359): Հով-
հաննեսը պատրիարք դարձավ 833—836 թթ. միջև և աչքի բնկավ որպես պատկերա-
մարտ: Թեոփիլոսի մահից հետո (842 թ.) Քեոզորա կայսրուհու կողմից կարգաւոյց
արվեց: Միքայիլ III-ը նրա աջուրը գերեզմանից հանելով, կրակի տվեց: Նրա մասին
մանրամասն տե՛ս Աղոնց, Հայ գիտական դեմքեր, էջ 512—522: Липшиц, Очерки,
№ 296—301, 'Αναστασιου. «Π. Αποστολεις τῆς τριῆρας. σελ. 50.

95 Հին հունական դիցարանության համաձայն Պրոսպեր ծովային աստվածություն
էր, որդին Պոսիդոնի և Փյունիկեի (բոստ այլ վարկածի՝ Օվկիանոսի և Տեթիսի): Ա-
պագան կանխագուշակելու շնորհիւ ուներ, բայց այդ բանն անելու համար անհրա-
մեշտ էր նրան բնած ժամանակ կապտուել և ստիպել գուշակություն անել:

96 Տե՛ս նալի, և, 19:
97 Անոն Քերականը և Գեորգ վանականը ցույց են տալիս, որ տվյալ պահին Միքա-
յիլը էրկուրիտոսների գնդի հրամանատարն էր (Leo Gramm., էջ 210, Georg Mon.
էջ 778): Սիմեոն Մագիստրոսը նրան անվանում է Անոն Խուսեոս Խոտոսպետ (Ἰουστιανός,
Sym. Mag., էջ 604): Գեոնիոսը ցույց է տալիս, որ Միքայիլը պատրիկի աստվածա-
տիճան ստացավ և նշանակվեց էրկուրիտոսների կոմես՝ Անոնի գահ բարձրանաուող
հետո (Genesii Regum, p. 12):

98 Հետաքրքիր տերմին է օգտագործում հերիմակը՝ ὀπτανοσται (սականջ դնող-
ները):

99 Լատ. a scriptis՝ Կասերական վարչության ծառայող: Վարչությունը կազմ-
ված էր գրասենյակներից, որոնք սկիւրետա էին կոչվում: Հնում կայսերական նոտար
կոչվածները X դ. սկսեցին կոչվել ասկրետես և ենթարկվում էին պրոտոասկրետես-
սին (տե՛ս Bréhier, Les Institutions, էջ 166 և հտ.): Պաշտոնի անվանումը ա-
ղավաղված ձևով հանդիպում է Միխիթար Գոշի Դատաստանագրքում. «եբրորդ՝ ասին՝
կրիտան (կարդա՛ ստիկրիտք), որը են թղթագիրը արբային» (Միխիթար Գոշ, Գիրք
զատաստանի, էջ 139, 603—604):

100 Արշավիրը պատրիկ էր և բվեստոր (Genesii Regum, էջ 21): Նրա մասին
մանրամասն գրում է Քեոփանեսը, էջ 195:

101 Պապիասը ներքինի պաշտոնյա էր բյուզանդական արքունիքում, որի պար-
տականությունն էր հետևել Մեծ պալատի ներքին կարգ ու կանոնին և ապահովությանը,
որի բանալիները նրան էին վստահված: Սա էր առավոտյան բացում և երեկոյան փա-
կում պալատի սրահներն ու գրասենյակները՝ հետերիարխի, պրիմիկլերիոսի և կայսերա-
կան արքունիքի այլ իշխանավորների ուղեկցութիւնը: Նա ներկա էր լինում պաշտո-
նական ընդունելություններին: Պապիաս կար Մեծ պալատում և Մագնավրայի պալա-
տում, բայց Միքայիլ III-ը մի երրորդ պապիաս նշանակեց Գափնեի պալատում
(Georg. Mon., էջ 816): Մագնավրայի և Դափնեի շենքերը անմիջական կապ ունեին
Մեծ պալատի հետ, և նրանց պապիասները անմիջականորեն ենթարկվում էին Մեծ
պալատի պապիոսին: Պապիասը որպես կանոն ունենում էր պրոտոսպախարի աստի-
ճանը (Bury, IAS, էջ 126—128): Անոն Քերականի ասելով հիշյալ պապիասը Միքա-
յիլ կայսեր ազգականն էր (Leo Gram., էջ 210): Նրանց մասին ավելի մանրամասն
տե՛ս Белаяв, Византизм, 1, с. 145—163:

102 Այսինքն՝ սիրիլլային վերաբերող: Հին հունական առասպելաբանության հա-
մաձայն սիրիլլաները Ապոլլոնի ներշնչմամբ գուշակելու հատկություն ձեռք բերող կա-
նայք էին: Գուշություն ունեին սիրիլլական գրքեր, որտեղ շափածո գուշակություններ էին
գրված: Մեզ են հասել 12 գրքից բաղկացած սիրիլլական գուշակություններ, որոնք
վերաբերում են տարրեր ժամանակների և իրենց հիմքում ունեն հեթանոսական, հրեա-
կան, քրիստոնեական հավատալիքներ:

103 Հունարեն Անոն (Ἄνων), ակնարկում է Անոն կայսեր:
104 Այս հերիաթի ավելի ընդարձակ տարրերակը (և բացատրությունը) բերում է
Սիմեոն Մագիստրոսը: Պատկերվածը առյուծ էր (հունարեն՝ լեոն), որի գլխին կար
«ևս», իսկ մարմնի հետևի մասում՝ «ժ» տառը: Առյուծի մեջքին սուր էր խրած սկարի
խմաստի բացատրությունը տվել է ոմն Ստեփանոս Կապետոլիզես, թե կայսեր հետ
գծբախտություն է պատահելու Քրիստոսի ծննդյան (Χριστού γεννη) և Աստվածա-
հայտնության (Φῶτα) տոների միջև բնկած ժամանակահատվածում (Sym. Mag.,
էջ 610—611):

105 Խոսքը Աստվածածնի և Քրիստոսի մասին է:

106 Տե՛ս էջ 15:

107 Կոստանդին Սիրանածինը բացատրում է կանիկլիոս տերմինը. «նա ում վրս-
տահված է կայսերական գրչի հոգսը»: Գլխավոր քարտուղարու Կանիկլիոս բարձր լա-
տիններեն է՝ cancellum, որ նշանակում է հատկապես կայսեր թանաքամանը: Ինչպես
բազում բյուզանդական պաշտոններ (հետերիարխ, դոմեստիկոս և այլն), կանիկլիոսը
ևս միջնազարում հայերի կողմից ընդունված է որպես հատուկ անուն: Ստեփանոս Աստ-
ղիկը գրում է. «եւ ասպ զխաղաղութիւն խօսեցեալ կանիկլին ընդ Գուրգենայ, որպէս
թէ անէն թագաւորին զկամս նորա՝ զոր խնդրիցէ» (Ստեփանոս Աստղիկ, էջ 279):
Քյուրթ-Մացուրիտը անդ է գտել նաև Աստղիկի պատմության ոտաներն թարգմանության
մեջ. „Царь Василии, узнав это. приказал магистру, по имени Кан кл“. Всеоб-
щая история, с. 202, և ուսումնասիրությունները: Մ. Չառյանը («Հայոց պատ-
մութիւն», հ. Բ, էջ 883) այս դեպքերի առթիվ գրում է. «Արձակեաց յայնժամ ի
վերա նորա վասիլ կայսր զկանիկլ զօրավար»: Լըրոյի մոտ այդ հույն զօրավարի

Հանուհը գաղնի է général Cankel (Lebeau, Histoire, t. XIV, p. 185): Միայն ուղղել է Շլյուսերերին:

108 Հոգևորականների:

109 Առն կայսեր սրահոտը արված մարմինը, բրջերի մեջ փաթակված. նախկին տարան թաղեցին Պրոտե կղզում. որտեղ արգելափակեցին և Առնի որդիներին՝ վանական խուզելով (Leo Gramm., էջ 211): Առնի որդիներին անունները տալիս է Միմեն Մագիստրոսը. Սմբատ, Վասիլ, Գրիգոր և Թեոդոս (Sym. Mag., p. 619—620):

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

1 Միբայել II թվատ (820—829 թթ.), Ամորիական կոշվող հարստության հիմնադիրը, որն իշխեց Բյուզանդիայում մինչև Միբայել III-ի մահը (867 թ.): Այդպես էր կոչվում Միբայել II-ի ծննդավայր Ամորիոն քաղաքի անունից (քաղաքի մասին տե՛ս ստորև, ծանոթ. 7): Նշենք այստեղ, որ Միբայել Ասորու համաձայն (Michel le Syrien, t. III, p. 72) Միբայել Ամորիացին ծագումով իբր հրեա էր, բայց պապը բրիտանեություն էր ընդունել: Ուսումնասիրություններից՝ Birsizē, Les sources, էջ 257—271:

2 Սկյուլյան շենք էր Կոստանդնուպոլսում, որի անունն անցավ շուրջն ընկած թագամասին: Ենեք ծառայում էր որպես Հուստինիանոսի տրիկլիտի նախաարտ. որտեղ տեղի էին ունենում պաշտոնական արարողություններ: Այս Սկյուլայի միջոցով տրիկլիտի կապվում էր ձիարշավարանի հետ:

3 Պատիասի մասին տե՛ս Գիրք Ա, ծանոթ. 101:

4 Բնագրում հավանաբար այս բառից հետո կա շեկատված lacuna:

5 Կոստանդնուպոլսի թագամաս: Գտնվում էր Ոսկեղջյուրի շրջանում:

6 Նկատի ունի հաղորդության գրեխն:

7 Ամորիոնը հնում մտնում էր հասմական Ասիա պրովինցիայի կազմի մեջ, այդ՝ Փոլուցիա Մալուտարիս նահանգի: Եպիսկոպոսանիստ քաղաք էր: Այնուհետև մաս կազմեց Գալատիա Մալուտարիսի: Ավելի ուշ շրջանում մտավ Կապադովկիա բանակաթևի կազմը: Առաջին անգամ գրավվեց արաբների կողմից 686 թ. (նրա մասին տե՛ս Թեոփանես, էջ 62): Արաբները կոչում էին Ամմուրիյա: Հիշատակում է և Մովսես Կաղանկատվացին Նմովրիայ ձևով (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 330): Այժմ կոչվում է Ասար կայն:

8 Աթինգանների մասին տե՛ս Թեոփանես, էջ 200, 206—208, 306, ծանոթ. 258:

9 Իր կամակաարների:

10 Տե՛ս Ովսիէ, Ը, 4:

11 Կոստանդնուպոլսի Մեթոդիոս I պատրիարք (843—847 թթ.):

12 «Ազատ» տերմինը, ինչպես երևում է սույն հատվածից, նշանակում է «ճարկերից ազատ»: Այդ բանը հանդիպում է և X դ. բյուզանդական այլ աղբյուրներում եւ: Ա. Կաթանի կարծիքով հարկերից ազատվելը ավելին էր նշանակում, քան սովորական տրեստական առանձնաշնորհում: Գա, իր կարծիքով, նշանակում էր արտակարգ առանձնաշնորհյալ վիճակ, որոշ խմատով պատկանելություն տիրող դասակարգին (Вѣздан, Формирование, էջ 119): Կաթանի ենթադրությանը պիտի վերապահվե՞լանք մտե՛նալ, քանզի մեր դեպքում խոսքը հրեաներին է վերաբերում, որոնք հազիվ թե Բյու-

զանդիայում տիրող դասակարգի մեջ մտնեին:

13 Կոստանդին V կայսր (741—775 թթ.):

14 Մովսես մարգարեն:

15 Այսինքն՝ աշխարհիկ, ոչ բրիտանական ուսում:

16 Փոքր Ասիայում:

17 Խոսքը Թովմա Գալիբացու մասին է: Տե՛ս Գիրք Ա, ծանոթ. 16:

18 Հին հունական դիցաբանության համաձայն, հանդուցյալները Հադես էին գնում՝ անցնելով Սոլուս զեոք, որից հետո մոռանում այս աշխարհի ամեն ինչը:

19 Այդ մասին տե՛ս վերը, Գիրք Ա, ծանոթ. 16: Ավելացնենք այստեղ, որ «սլավոնաժին» բառը օգտագործում է Աննա Կոմենեան XI դ. վերջին գործած բուզանդեր Քորիլի և Գերմանոսի վերաբերյալ (Anne Comnene, Alexiade, t. I, p. 64 նմտ. 2 II, p. 96): Բառի մասին՝ Дуйчев, Образи, с. 749, 751:

20 Արևելքում վերաբնակեցված սլավոնների մասին տե՛ս Липшиц, Очерки, с. 36):

21 Գենեախոս տալիս է այս սենատորի անունը, նա հայտնի Վարդան պատրիկն էր (Genesisii Regum, p. 35 Michel le Syrien, t. III, p. 37):

22 Միբայել Ասորու համաձայն Թովմային արաբների ուղարկեցին ընդդեմ Բյուզանդիայի, տալով նրան և զորք (Michel le Syrien, t. III, p. 37):

23 Այս հարցի վերաբերյալ հետաքրքրություն են ներկայացնում Միբայել II-ի՝ Լուզովիկոս Բարեպաշտին գրած նամակի ավյաները: Համաձայն նրանց, Թովման սիրային կապեր էր հաստատել մի պատրիկի կնոջ հետ, և էրբ դա բացահայտվեց, նա փախավ արաբների մոտ և աշտեղ մնաց մինչև Առն V-ի գահ բարձրանալը: Խալիֆայության մեջ Թովման իբր կրոնափոխ եղավ, ընդունեց մասնեղականություն և արաբներին իրեն ճեղքիցացնում էր որպես Իրեննի որդի Կոստանդին: (Baronii Anna es, t. XIV, p. 2—63. Առի: Васильев, Византия ч араб., I, с. 21—25): Համապատասխան փաստերի ենք հանդիպում Գենեախոսի երկում, որ տալիս է նաև հիշյալ պատրիկի անունը (Վարդան), որի կնոջ հետ հարաբերություններ էր հաստատել Թովման (Genesisii Regum, p. 35. Հարցի մասին տե՛ս և Michel le Syrien, t. III, p. 37):

24 Տե՛ս Թեոփանես, էջ 184:

25 Սամվել Անեցին Թովմա Գալիբացու ապստամբության սկիզբը դնում է Միբայել I-ի թագավորության տարիներին, ավելի որոշակի՝ Պէ (807 թ., սակայն 807 թ. թագավորում էր Նիկեիոս I-ը): Նա գրում է. «եսաշնամահն և սուտ թագաւորն Թովմաս ի Կարնոյ քաղաքն եկն...» (էջ 91): Նա ցույց է տալիս նաև, որ Թովմայի ապստամբությունը տեղեց մինչև Թեոփիլոս կայսեր թագավորության սկիզբը («եկոս ընդ Թովմայի ժողովրդացոյի», նույն տեղում, էջ 91), և այդ դեպքը թվագրում է Պէ (827) թվականով, որով և թվագրում է Թեոփիլոսի թագավորության սկիզբը (Թեոփիլոսը իրականում թագավորեց 829 թ.): Ըստ Միբայել Ասորու Թովման ապստամբեց Հարուն ալ Ռաշիդի թագավորության ժամանակ և շարունակեց այն Մամունի իշխանության օրոք (Michel le Syrien, t. III, p. 37):

26 Նրա Կոստանդին կոչվելուն:

27 Այսինքն՝ օտարազգի:

28 Ե. է. կաշիքը այս «ստորակներ» տակ համաժող է տեսնելու պալլիկյան աղանդավորներին, որոնց շարժման սոցիալական բովանդակությունն այն էր, որ նրանք, որպես կանոն, միշտ հարում էին կառավարության ընդդիմադիր ճամբարին (Липшиц,

Павликианское движение, с. 64): Քնն դա բացառված չէ, պետք է նկատել, որ այստեղ Քեոփանեսի Շարունակողը որոշակի շարժում նկատի չունի, այլ պարզապես նշում է քաղաքացիական պատերազմներին հատուկ իրադարձությունները:

29 Տարեետը (նաև տաքսատիոն, տաքսատոս) տաքսիտի՝ 128 ռազմիկներից բաղկացած զորամասի զինվորն էր: Նրանց հրամանատարը կոչվում էր տաքսիարքոս: Աստիականական պարտականություններ վարող անձնավորություն էր և սովորական զինվորից բարձր էր դասվում: Մեկ անգամ հանդիպում է հայկական ազբյուրներում, «Սասանկեաց կորոյս զտաքսատս զորաց նորա վասն անարգանաց նորա» (տե՛ս Հ. Անայան, Արժատական բառարան, հ. Գ, էջ 391):

30 Լոխագոսը (լատ. curio կամ cent. rio) հարյուր քապետ:

31 Միբայել կայսեր հավատարիմ մնացած զորավարներից Գենեսիոսը, բացի Կատակիլասից, որին նա համարում է Միբայել կայսեր (հորեզորը կամ մորեզորը) որդին, և Օլրիանոսից, հիշատակում է ոմն նրիստոփորոս մագիստրոսի և նրա որդիներին՝ պատրիկներ Վարսակիտոսի և Նասարին: Ո՛չ Վարսակիտոսը, ո՛չ Նասարը հունական առնուններ չեն: Վարսակիտոսը, և՛Ք Արսակիտոս (Արշակ) չէ, ապա կարող է Վասակ իննի, իսկ Նասարը արարական անուն է (Նասր): (Տե՛ս Genesisii Regum, p. 35): Վասա՛; առնունը Կոստանդին Միրանաճիը բերում է Վասակիտոս ձևով (Կաստանդին Միրանաճի, էջ 26):

32 Կապնիկոնը (հունարեն կապնոս բառից, որ ծուխ է նշանակում): Ըստ էության զլխահարկ էր, որ գանձվում էր յուրաքանչյուր ընտանիքից: Բյուզանդական հեղինակներից Քեոփանեսն առաջինն է, որ հիշատակում է այն: Կապնիկոնը հողահարկի հետ կազմում էր պետության հիմնական եկամուտը: Այդ հարկը գոյություն ուներ դեռևս 8-րդ դ.: Կապնիկոնի մասին հիշատակում են Իբն Խաուկալն ու Իբն Խորդադաբնը (տե՛ս **каждан, Деревня и город, с. 145—146; Липшиц, Очерки, с. 127; Yapporoulos, La societè, p. 223—224:**

33 Արժաթ միլիարիսիոնը հավասար էր ոսկեգրամի 1/12 մասին:

34 Հավանարար՝ արարերեն:

35 Տե՛ս վերը, էջ 29:

36 Անտիոքի պատրիարք Հակոբ չի եղել (տե՛ս Grumel, La chronologie, p. 447—449): Գենեսիոսը պատրիարքին Յոր է անվանում (Genesisii Regim, p. 33) նա աթոռակալել է 813/814—844/845 թթ.:

37 Հարկավ, արաբների ճնշմամբ: Սամվել Անեցին նրան կոչում է «սուտ թագաւորն թովմաս» (Սամվել Անեցի, էջ 91):

38 Բնագրում՝ ստորեստանցիներ:

39 Գուցե Κόρυμνος: Տե՛ս Թեոփանես, էջ 304, ծանոթ. 946: Նաև՝ Lemerle, La chronique, էջ 20: Ըստ Մորավիլիի կովկասաբնակ սարիքներն են և նույնացվում են, այլ աղբյուրների կարբներին (կավարների) հետ (Moravcsil, Byzantinoturcica II, p. 144; Bury, A History, p. 19):

40 Տվյալ ժամանակաշրջանում Մանիի գաղափարներին հետևող էին համարվում պալիկիանները (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության Քրեստոմատիա», հ. Ա, էջ 744, Բարրիկյան, Պալիկիան շարժման գաղափարախոսությունը, էջ 96): Մանիքեցիները վաղուց էին վերացել: Թվարկված ժողովուրդների մեջ կան այնպիսիք, որ դժվար է ասել՝ ում նկատի ունի հեղինակը: Խոսքը խալդերի, զեխների և կարբիների մասին է, հին, պատմության ասպարեզից շատ վաղ հետացած ժողովուրդների: Բացառված չէ, որ հին անուն-

ներով հիշվում են տվյալ ժամանակաշրջանում իսկապես գոյություն ունեցած ժողովուրդներ: Ձեխերի տակ, որինակ, ենթադրվում են աղբյուրները (տե՛ս Կաստանդին Միրանաճի, էջ 248, ծանոթ. 17): Կարբիներին հիշում է Հովհաննես Սկիլիցեսը, 1047 թ. դեպքերի անելությունում (Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 154, 158): Ասենը այստեղ, որ Գենեսիոսը առիտ է թովմայի բանակի էթիոպական ավելի խայտարղես պատկերը, որ նրա կաշմում էին՝ հազարացիներ, հնդիկներ, եգիպտացիներ, ստորեստանցիներ, մարեր, արաղներ, զեխեր, իբերներ, կարբիներ, սլավներ, հոներ, վանդալներ, զետեր, մանիքեցիներ, չալեր, այաններ, խալդեր, հայեր և բազում այլ ժողովուրդներ (տե՛ս Genesisii Regum, p. 33): Դեռևս Ա. Կունիկը (Куник, О Запаке, էջ 132—133) փորձել էր որոշել Գենեսիոսի նշած՝ թովմային հարած ժողովուրդների էությունը: Նրա կարծիքով հեղինակը Արարական թերակղզու հյուսիսում գտնվող «Փոքր Հնդկաստանի» ժողովուրդ էն, ստորեստանցիներ՝ նեստորականները կամ քրդերը, արաղները՝ արխաղները, զեխները՝ աղբյուրները կամ չերեքները, իբերները՝ վրացիները, կարբիները՝ հոն սարբիները, հոները՝ Պոնտոսի ափերին ապրող հոների մնացորդները, վանդալները՝ աֆրիկյան վանդալների մնացորդները Փոքր Ասիայում, զետերը՝ փոքրասիական գոթերը, իսկ այանները՝ սեբերը: Թովմայի խայտարղես բանակի մասին գրում է իբր՝ Միբայել II կայսրը, 824 թ. ապրիլի 10-ին Լուդովիկոս Բարեպաշտին գրած նամակում: Նրա տվյալները շատ կարևոր են հայագիտության համար. Mansi XIV, 417—418: apud: Ф. Баршнч. Лос верзѣ, p. 154, ծանոթ. 25:

41 Տե՛ս էջ 30:

42 Երկու շարք թիեր ունեցող նավ:

43 Բյուզանդիայում երկու տեսակի ծովային միավորումներ կային, կանոնավոր նավատորմից, որ աղբյուրներում հիշատակվում է ընդհանուր բանակաթեմային նավատորմի ձևով, որի մեջ էին մտնում բացարձակապես ծովային բանակաթեմերը (Կիբիրբեռտոների՝ Աստալիա կենտրոնով, էգեական ծովի և Սամոսի), և զեկավարվում էին ուղղակի Կոստանդնուպոլսից, և ավելի փոքր միավորումներ՝ նահանգային նավատորմից, որը զեկավարվում էր բանակաթեմի զորավարի կողմից (Ahrweiler, Byzance et la mer, p. 32—33, 108—111):

44 Ա. Վասիլի ենթադրություն՝ Sarkoi (Peristeri), քաղաք Մարմարայի ծովի հյուսիսային ափին, Դարդանեկից ոչ հեռու (Расильев, Византия и арабы I, с. 32, прим. 5):

45 Բնագրում՝ Դեպք ճշտե՛ր որ բնորդի էլ է նշանակում: Եթե Ասեն V-ի մտտիկ ազգական էր, ապա, պարզ է, հայազգի էր:

46 Նույնանուն է Կոստանդինի՝ Կոստանդնուպոլսի Կոսմաս և Դամիանոս վանքի և նույնանուն թաղամասի հետ, Ոսկեղջյուրի հյուսիսարևմտյան ափին:

47 Հունարեն բնագրում հրատարակիչների մեղքով § 14-ր կրկնված է, որով պարբերությունների համարակալման մեջ սխալ է թույլ տրվել:

48 Տե՛ս Կաստանդին Միրանաճի, էջ 282, ծանոթ. 187:

49 Տազմայի մասին տե՛ս Գիրք Ա, ծանոթ. 37:

50 Ստուդիոսի վանքը նվիրված էր Հովհաննես Կարապետին, գտնվում էր Կոստանդնուպոլսի Պասմաթիա (այժմ՝ Սամաթիա) թաղամասում և բյուզանդական ամենանշանավոր սրբատեղիներից էր: Կառուցել էր 463 թ. պատրիկ Ստուդիոսը, Արևելից կոնստուլ: Վանքը մինչև VII դ. այնքան էլ կարևոր դեր չէր խաղում Կոստանդնուպոլսի հոգևոր կյանքում: Նրա վանականները դաժան հայածանրների ենթարկ-

մանված չէ. քայց խոսովօլօնն, զոր յուղարկեցաք, տուր տանել առ զօրավարն մեր» (Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 27): Բնագրում գրիչների մեղքով թույլ է տրված սխալ, և «խոսովօլօնն» բառի առաջին երկու տառերը՝ խո ընդունելով որպես թվական՝ թառասուն հազար, ենթադրվել էր, որ խոսքը բառասուն հազար օվլոսների մասին է: Միայն ուղղեց ն. Ադոնցը, տե՛ս La lettre, p. 145:

73 Անափոռա նշանակում է զնկուցափր: Հայերեն աղբյուրներում հանդիպում է Հովհաննես Չմշկիկ կայսեր՝ հայոց թագավոր Աշոտ Գ-ին գրած նամակի հայերեն թարգմանության մեջ, որն ընդգրկված է Մատթեոս Ուռնայեցու Ժամանակագրության մեջ (էջ 27), բայց աղավաղված ձևով. «Են յանափոռտէն պոտոսպաթրին Գեբընայա: Գյուլորին կարծում էր, որ Գեբընայի պոտոսպաթարի անունը Անափոռտէն է: Սխալ է մեկնաբանել և Անառայանը, այն համարելով բյուզանդական պաշտոնյալի տիտղոս: ն. Ադոնցը սրամտորեն վերականգնել է բնագիրը, միանգամայն ճիշտ առաջարկելով «յանափոռտէն»-ն ուղղել «յանափոռաէն» և դրա տակ տեսնել հունարեն ἀναφορά (զնկուցափր) բառը (տե՛ս La lettre, p. 143): Անափոռա բառը հանդիպում է հայկական աղբյուրներում, դեռևս VII դարում, տե՛ս Արամայան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 398:

74 Այս ամբողջ պարբերության ուսերեն (ոչ այնքան հաշոյ) թարգմանությունը տե՛ս Сборник документов, с. 120—121:

75 Այստեղ ևս հրատարակիչների մեղքով § 20 համարը կրկնված է:

76 Այսինքն՝ Իբերական թերակղզում՝ Բուպանիայի:

77 Թեոփանեսի Շարունակողը նրան ամերմտմնի (խալիֆա) է անվանում, բայց նա զորահրամանատար էր: Իսկական անունն էր Աբու Խաֆս Օմար իբն Շոհայր (Васильев, Византия и арабы, I, с. 44): Այս արաբները 818—819 թթ. գրավել էին Ալեքսանդրիան, բայց ջղվելով այնտեղից հիշրեթի 210 թ. (24 ապրիլ 825 թ.—12 ապրիլ 826 թ.) հարձակվեցին Կրետեի վրա:

78 Կրետեի Խարաթս հրվանդանը, նույնանում է Խանդաքսի հետ, հետագայում՝ Կանդիա, այժմ Կրետեի կենտրոն Հերակլիոն քաղաքը:

79 Այս առասպելանման պատմությանը հանդիպում ենք և արաբական աղբյուրներում: Տե՛ս Васильев, Византия и арабы, I, с. 48, прим. 2:

80 Բնագրում՝ խարաթս:

81 Տե՛ս սույն գրքի 78-րդ ծանոթագրությունը:

82 Նկատի ունի Կոստանդին Միրանաթինի մոր:

83 Դիա անունով կան մի շարք աշխարհագրական վայրեր, բայց այստեղ խոսքը, հավանաբար, Դիա կղզուն է վերաբերում, որ գտնվում է հենց Կրետե կղզու Խանդաքս քաղաքից հյուսիս: Այժմ կոչվում է Ստանդիա:

84 Իժա՝ Խուպանիայի սարակինոսներին:

85 Գորտինե քաղաքը (ավելի ճիշտ՝ Գորտիս կամ Գորտին): Կրետեի հնագույն քաղաք, հիշված դեռևս Հոմերոսից: Կղզու՝ քրիստոնեությունն ընդունած առաջին քաղաքն էր, այնտեղից էր սերում Տիտոս առաքյալը, որ դարձավ Կրետեի առաջին եպիսկոպոսը: Այս քաղաքի եպիսկոպոս Կյուրեղի վարքի հայերեն թարգմանության մեջ՝ «Խորտինոյ եպիսկոպոս» («Մայր ցուցակ ձեռագրաց Կիլիկիո կաթողիկոսության», էջ 30):

86 Արեւն ու Զաքարիան հին կտակարանի անձնավորություններ են: Արեւն սպանվեց իր եղբոր՝ Կայենի կողմից: Վերջինս համարվում է մարդկության մեջ առաջին մար-

դասպանը: Ինչ վերաբերում է Զաքարիային, ապա այդ անունով բազմաթիվ քրիստոնյաներ են հիշվում, որոնք իրենց հավատքի համար նահատակվեցին և մտան ուղղափառ եկեղեցու սրբերի դասը:

87 Կրետեի գրավման մասին տե՛ս Christides, The Conquest: Կղզին արաբների ձեռքում մնաց 138 տարի և ազատագրվեց հայազգի զորավար (հետագայում՝ կայսր) Նիկեիոս Փոկասի կողմից (այդ մասին տե՛ս Հովհաննես Սիլիիցես, էջ 6—7): Արաբական տիրապետության մասին կղզում տե՛ս Δετοράλης, Αἰ ἀραβικαὶ ἐπιδρομαὶ, σελ. 119—129:

88 Այս շրջանում սենատի (սինկղետոսի) դերը ձևական էր. Липниц, Очерки, с. 123:

89 Ա. Կաթանը Թեոփանեսի Շարունակողի այս ավյալներից եղրակացնում է, որ Միրայիլ II-ի ժամանակ է, որ Բյուզանդիայում առաջանում են վասսալական տիպի անձնական կախման տարրեր, երևույթ, որի դեմ հանդես է գալիս պատմիչը: Նա գրում է, որ կայսրն ուզում էր տիրել ոչ միայն ներկայի, այլև ապագայի վրա, այն ժամանակ, երբ ապագան կախված է ոչ թե սենատորներից, այլ աստծուց (Каждан, Крестьянские движения, с. 84):

90 Տե՛ս «Առակք Սողոմոնի», Ը, 15:

91 Խոսքը Կոստանդին VI-ի մասին է, որին կուրացրել էր իր մայր Իրենեն:

92 Բյուզանդական աղբյուրներում այս շրջանում կրետացի ասելով նկատի ունենին Կրետեն նվաճող սարակինոսներին:

93 Կամ Կոս, էգեական ծովի հարավարևելյան կղզիներից մեկը: Հնում կոչվում էր Մերոպիս կամ Մերոպե, Նյունիա, Կարիա: Իր մեծությամբ Դոդեկանեսի կղզիների մեջ Հոողոսից հետո երկրորդն է:

94 Արաբները Կրետեի վրա տիրեցին մինչև 961 թ.: Տե՛ս ծանոթ. 87:

95 Տե՛ս Ahrweiler, Byzance et la mer, p. 102, 112. Յուրաքանչյուր զինվորի ուժեղ կազմում էր թառասուն դահեկան:

96 Այս խոսքերից պարզ է, որ դրանք գրվել են նախքան 961 թ.՝ կղզու ազատարման տարին:

97 Սիկիլիայի մայրաքաղաքը:

98 Նկատի ունի Վասիլ I-ին, Մակեդոնական հարստության հիմնադրին (857—858):

99 Բնագրում՝ աստուծո, բայց Քրիստոսի պատկերները նկատի ունի:

100 Տե՛ս Գիրք Բ, գլ. 8:

101 Ինչպես տեսանք, Թեոփանեսի Շարունակողը մանրամասն խոսում է Կրետեն, ինչպես և Սիկիլիան, Կայարրիան և Լանզոբարդիան նվաճող արաբների դեմ Միրայիլ II-ի մղած պատերազմների մասին: Ասիայում տեղի ունեցած ռազմական ընդհանրամանների մասին այստեղ գրեթե խոսք չկա: Սակայն, ճիշտ է, շատ սուղ, տեղեկություններ ենք հանդիպում Ստեփանոս Ասողիկի երկում. «... պատերազմեալ Միկոթյունների ենք հանդիպում Ստեփանոս Ասողիկի երկում. «... պատերազմեալ Միբայլի ընդ Տաճիկ զօրուն և զբազումս ի նոցանէ սատակեսց ի Կուռն աւանին (այլ ձեռագրերում՝ «ի կուռ նաւին», «ի Կուռնաւին») և յաղթեսց նոցա և (sic!) Անկիւտիան» Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 143—144):

- 1 829 թ.: Քաղաքը կ'է մինչև 842 թ. հունվարը:
- 2 Կոստանդնուպոլսի Մազնավրայի պալատում: Գենեսիոսը տալիս է ժողովի գումարման որոշակի թվականը՝ 6338, ինքիկտրոնի 8-րդ տարին (830 թ.) (Genesii Regum, p. 51):
- 3 Աիշտը՝ էպարքոս: Տե՛ս Գիրք Ա, ծանոթ. 88:
- 4 Հմմտ. Գիրք Բ, գլ. 24:
- 5 Ինչպես գիտենք, եվփրոսինեն միանձնուհի էր:
- 6 Թեոփիլոսի պատկերամատուցությունը (և պատկերամատուցությունն ընդհանրապես) բննադատության առարկա է դարձել դեռևս միջնադարում, այդ թվում և Ալեքսանդրիայի պատրիարք Եվտիմիոսի (923—940 թթ.) կողմից: Տե՛ս Griffith, Eutychtus of Alexandria, p. 154—190. Հայ իրականության մեջ պատկերամատուցության դեմ ուղղված գրվածքների հանդիպում ենք դեռևս VII դ.: Այդ մասին տե՛ս Der Nersessian, Une apologie (տալ հոդվածի հայերեն թարգմանությունը՝ Տեր-Ներսեսյան, VII դարի մի երկ):
- 7 Ոչ թե շարաթ օր, այլ շարաթ (լոթորակ):
- 8 Թարգմանաբար նշանակում է «Միջին» (Մեջուղի): Կոստանդնուպոլսի գլխավոր պողոտան այդպես էր կոչվում, որովհետև ձգվում էր քաղաքի մեջտեղով:
- 9 Կոստանդնուպոլսի թաղամաս Վլախոնայի սր. Աստվածամեծի տաճարը գտնվում էր Ոսկեղջյուրի ափին, քաղաքի հյուսիսային անկյունում: Այստեղ կային բազմաթիվ շինություններ, այդ թվում և կայսերական պալատ (Janin, Const. byz., p. 303—304):
- 10 Հելլիսկոնը շենքի, կամ որևէ այլ կառույցի զլխավորապես արևահայաց կողմում եղած սյունաշարքն է, կամ բացօթյա բակ: Այդպես էր կոչվում նաև շենքի հարթ ծածկը կամ մի տեսակ պատշգամբ (տե՛ս Guiland, Le Sigma, էջ 228, Նաև՝ Беляев, Восточная, 1, с. 35):
- 11 Խոսքը հայազգի կայսրուհի Թեոդորայի մասին է: Թեոփիլոսի և Թեոդորայի ամուսնությանը (830 թ. հունիսի 5) վերաբերող մի հետաքրքիր գրույցի ենթ հանդիպում բյուզանդական աղբյուրներում: Համաձայն դրան, Թեոփիլոսի (խորթ) մայր եվփրոսինեն Թեոփիլոսին հարսնացու ընտրելու համար երկրի ամեն տեղից գեղազեմ աղջիկներ է բերել տալիս, որպեսզի Թեոփիլոսը ընտրություն կատարի: Նա կանգ է առնում դեղեցկուհի Բկասիայի վրա (Կասիա կամ Կասիանի) և սրամտելու նպատակով ասում, թե Եսմեն վատը կնոջից է ծագել՝ նկատի ունենալով Եվասիան պատասխանեց, թե Եսմեն լավն էլ կնոջից է ծագել, նկատի ունենալով աստվածամերին, Թեոփիլոսը, նրա հանդուստիցից ազդված, կնուսյան առավ հայազգի Բեոգորային: Բկասիան մտով վանք և զբաղվեց զրական աշխատանքով, որոնց մեջ կան բազում բանաստեղծություններ՝ հայերի գեմ ուղղված: Ն. Արճուցի կարծիքով Բկասիայի հակահայկական ոգին բացատրվում է Թեոդորայի նկատմամբ նրա ունեցած ատելությունը: Ավանդության մասին տե՛ս Sym. Mag., էջ 624—625, Georg. Mon., էջ 789—790, Leo Gramm., էջ 213, Ուսումնասիրություններից՝ Աղոց, Կասիա միանձնուհին և հայերը, Treadgold, The Bride—Shows; Littlewood, The Symbolism, էջ 47—48, Rochow, Studien: Պահպանվել է Թեոդորայի վարքը: Տե՛ս Vita sanctae Theodora, էջ 1—10, Վարքը՝ Երեք այլ ձեռագրերի հիման վրա վերահրատարակվել է. Μαρκάπουλος, Βίος τῆς Θεοδώρας, էջ 240—285, Վարքի մասին՝ Каждый, Хроника Симеона, էջ 126—127, Թեոդորայի մասին մանրամասն՝ Աղոց, Մամիկոնյան իշխանուհին, էջ 354—451:

- 12 Մի այլ վկայության համաձայն՝ «վաճառական»: Հարցի մասին, հատկապես Կոստանդնուպոլսի՝ այս ժամանակ միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոն լինելու մասին տե՛ս Липшун, Очерки, с. 104:
- 13 Ներսես վայրի տեղադրությունն անհայտ է:
- 14 Հավանաբար վիզլայի գրունդար: Նա Կոստանդնուպոլսում գտնվող շորս գվարդիաններից մեկի՝ Ἀριστοῦ կողմաների հրամանատարն էր: Այս գվարդիայի հիմնական պարտականությունն էր արքունիքի անվտանգության ապահովումը: Վիզլայի գրունդարը զբաղվում էր նաև ոսկեզանգիների հարցով (տե՛ս Bury, IAS, էջ 60—62):
- 15 Բանակաթեմը (զորաբանակի իմաստով) ստորաբաժանվում էր բանդոնների (βάνδον — դրոշ. հայերենում՝ նույնպես դրոշ բառն ունի «գունդ», «վաշտ» նշանակությունը. հմմտ. «Բայց ուր լինէր հանգես, ի նշանատր տեղիս գնդի գնդի, դրոշու դրոշու, վաշտուց վաշտուց...»: Փավստոս, Գ, 7), որոնք իրենց հերթին կազմում էին ποῖρα-ներ և δροσῦρον-ներ, որոնց գլխավորում էին մերարիները կամ գրունդարները: Երեք ποῖρα-ն կազմում էր մեկ տուրմա կամ մերուս, որը գլխավորում էր տուրմարի կամ մերարիսը (Leon VI Tactica, Migne, Patr. gr., t. 107, col. 708), մերուսը կամ տուրման է, որը երեք մասից, այսինքն՝ գրունդոններից է բաղկացած: Մի այլ տեղում կարդում ենք, որ տուրմարիսը նա է, ով իր հրամանի տակ ունի երեք գրունդոն, Կոստանդին Սիրանածինը վկայում է, որ տուրմարիսը իր հրամանի տակ ունի 500 նետածիղ, 300 վահանակիր և 100 նիզակակիր, հետևաբար մի բանակաթեմի զորքը բաղկացած էր շուրջ 2500—3000 մարդուց: Տուրմարիս բանակաթեմի զորավարից հետո ամենաբարձր անձնավորությունն էր նահանգում: Նա ուներ պրոտոսպաթարի աստիճան (տե՛ս Bréhier, Les Institutions, p. 331—362; Ahreweier, Recherches, p. 3):
- 16 Զոստի պատրիկուհի (այսինքն՝ գտնվողված պատրիկուհի) տիտղոսը կրող առաջին կինը Թեոփիլոս կայսեր զբառնչն էր, հայազգի կայսրուհի Թեոդորայի մայրը: Զոստի պատրիկուհին միակ տիկինն էր, որ պատրիկուհի էր իր բոլոր իրավունքներով: Տիտղոսի մասին՝ Guiland, La patricienne à ceinture, էջ 269—275, Տե՛ս նաև Bury, IAS, էջ 33, Oikonomidès, Les lists, էջ 293 և ծանոթ. 33:
- 17 Գտնվում էր Կոստանդնուպոլսի նույնանուն թաղամասում:
- 18 Թեոփանեսի Շարունակողը նշում է տիկնիկին մանուկների տված անունը՝ γούρα, որ կուկու ենթ թարգմանում:
- 19 Հոմերոսի Իլիականի հերոսներից: Նրա տեղադրությունն ու անպարկեշտությունը դարձն են առակ:
- 20 Թեոփանեսի Շարունակողն օդտագործում է ոչ թե լիցիթ, այլ հույների մոտ աված էլ գործածական և ժողովրդական γούρα (մանա) բառը, որի ստուգաբանության շուրջ բազում վեճեր են գնացել: Արտահայտվել է կարծիք, որ փոխառություն է պարսկերենից՝ «մանա»: Տե՛ս Hemmerdinger/Thais, 173 noms, p. 53:
- 21 Խոսքը Օպսիկիոն բանակաթեմի կոմեսի մասին է (Sym. Mag., p. 637; Georg. Mon., p. 803—804):
- 22 Զոնարայի տվյալների համաձայն (Zonaras, Epitome, ed. L. Dindorf, v° IV, 1871, p. 82), որոնք վերաբերում են Նիկեիսի Բ Փոկասի թագավորության ժամանակաշրջանին, պետական հարկերով ծանրաբեռնված բյուզանդական գյուղական բնակչությունը բաղկացած էր նախ և առաջ ստրատիոններից (զինվորներից) և «բազմորեններից»: Ստրատիոնները մանր հողատերեր էին, և նրանց գլխավոր պարտականությունը գինվորական ծառայությունն էր: Նրանց վիճակը բավական ծանր էր, և աղբյուրներում

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԳԻՐՔ Գ

Հաճախ են հանդիպում վիպաբաններ բարձրորդ գիտություններ մասին: Հարցի մասին՝ *Каждан, Крестьянские движения*, с. 77—78;

23 Կարիանոսի թաղամասը գտնվում էր Վլախեոնայի եկեղեցու մոտ: Բացի ապարանքից այստեղ կար սյունաշարք և ծերանոց:

24 Հովհաննես Մինկելտար (*Եսիսկելտա*) բառի մասին տե՛ս Թեոփանես Խոստովանոզ, էջ 215, ծանոթ. 7) հետագայում դարձավ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք: Նախապես Կոստանդնուպոլսի՝ Սերգիոսի և Բարսեբ վանքի վանահայր էր: Նրա մասին տե՛ս Գիրք Ա, ծանոթ. 94:

25 Բնագրում՝ Συρία άρχοντα: Արար խալիֆա Մամունը (813—833 թթ.): Հովհաննես Քերականի այս առաքելության գլխավոր աղբյուրը Քեոփանեսի Շարունակողն է, որի պատմածը Ա. Վասիլևը համարել է պատմական հիմքից զուրկ ժողովրդական ավանդություն: «Առաքելության» մասին հատուկ տե՛ս Bury. The Embassy, էջ 296—299, Васильев, Византия и арабы, I, էջ 94—95, Հավելված, էջ 127—132, աւր և բոլոր աղբյուրների տվյալները *առաքելության մասին*, Ավելի նոր գործերից՝ Impellizzeri, L'umanesimo bizantino, էջ 227, նաև՝ Rosser, John the Grammarian's Embassy, էջ 168—171:

26 Չորս կենտինարը հավասար է 400 լիտր ոսկու՝ 28.800 դահեկանի:

27 Խալիֆան, արաբ. amir ul mu'minina «հավատացյալների իշխան»: Տերմինը հիշատակում է Ղևոնդ պատմիչը՝ «ճախ և առաջին որը և Ամիր-ալ-Մումինի անուանեցան» (Ղևոնդ, էջ 3), Սամվել Անեցիլն՝ «և ի տիրելն աշխարհաց՝ կոչեցան Ամիրլի-մումինիք» (էջ 82): Նրան կրկնում է Կիրակոս Փանծակեցիին (էջ 60), իսկ մի այլ տեղում գրում. «մինչև բարձալ թագաւորութիւն Ամիրմումնեացն» (էջ 83): Տե՛ս և Hübschmann, Armentische Grammatik, S. 262:

28 Բնագրում՝ Χερσιβουζεστα, հին հունարեն χερσιβου -ից, որ ձեռքերի լվացարան է նշանակում: Արարերենում դարձել է nrbib: Տե՛ս Canard, Les relations politiques, էջ 54: Բյուզանդական շրջանում խերսիվուբստոնը նույն ձևով լվացարանն էր, որը սակայն գործածում էին հիմնականում եկեղեցում: Այն պահում էր սարկավազը կամ եկեղեցու սպասավորը, որպեսզի եպիսկոպոսը կամ քահանան լվանա ձեռքերը՝ հոգևոր հանդերձները հագնելուց հետո և նախքան հաղորդություն տալը:

29 Արարագետները կասկածում են, որ այս բանակցությունները տեղի ունեցան Բաղդադ քաղաքում (տե՛ս Васильев, Византия и арабы, I, ч. II, прил. с. 131):

30 Խոսքը Իսմայիլ անունով մարդու մասին չէ, հավաքական հասկացություն է՝ արար նշանակությամբ: Տվյալ դեպքում արար խալիֆան է ենթադրվում:

31 Իմա՝ խալիֆային:

32 Կոստանդնուպոլսի ասիական ափին գտնվող Բրիտս թաղամասը, ժամանակակից Մալթեֆեից արևելք: Այստեղ դեռևս 718 թ. արաբների և բյուզանդացիների միջև նավամարտ տեղի ունեցավ (տե՛ս Թեոփանես, էջ 106): Բաղդադի պալատի օրինակով Քեոփոսի՝ 831 կամ 832 թ. կառուցած ապարանքի մասին տե՛ս Janin, Const. byz., p. 145—146:

33 Սաղմոս ՁԱ (ՉԲ), 6:

34 Բնագրում՝ նուοι καί ωδαί: Հմմտ. Եփես., Ծ, 19: Կողոս., Գ, 16:

35 Աբրահամյանների վանքը նվիրված էր Աստվածածնին: Կայսրերը, հաղթական արշավանքներից վերադառնալիս, այստեղ էին աստժուր գահություն հայտնում: Այստեղ կազմվեց և Վասիլ I-ը Գերմանիկայից և Տեֆրիկեից վերադառնալուց հետո (De Cer., I, p. 499):

36 Նկատի ունի Դիոնիսիոս Արիոպագացուն, Հիերոթեսոս (հայերենում՝ Յեոթէսոս) Աթենացուն և Իրինեսոս (հայերենում՝ Իրանեսոս) Լուզոնացուն: Հնում նրանց զործերը թարգմանվել են հայերեն: Տե՛ս Զարբանալյան, Մատենադարան հայկական թարգմանությանց, էջ 381 և հտ., 419 և հտ.:

37 Ղուկասի՝ Աստվածածնին նկարելու վարկածը առաջին անգամ հրատարակ հանեց Քեոզորոս Անադոնոստեանը: Նա VI դ. առաջին կեսին Կոստանդնուպոլսի սբ. Սոֆիայի զպիրն էր և գրեց 313—527 թթ. ընդգրկող եկեղեցական պատմություն, որից հատվածներ են միայն պահպանվել:

38 Նկատի ունի Եգեսիայի Աբգար թագավորին ուղարկած դաստառակը: Այս ավանդությունը, որ ժամանակի ընթացքում որոշ փոփոխություններ է կրել, առաջին անգամ գրված է եղել ասորերեն: Դրանից հետագայում թարգմանություններ են կատարվել հունարեն, հայերեն և այլ լեզուներով: Հունարեն հնագույն թարգմանությանը մենք հանդիպում ենք Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմություն» մեջ, որտեղ, սակայն պում ենք Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմություն» մեջ, որտեղ, սակայն պում ենք լիա այնտեղ: Ասորերեն խնդրու առարկա աղբյուրը հնում թարգմանվել է նաև հայերեն, խոսք է լինում: Ասորերեն խնդրու առարկա աղբյուրը հնում թարգմանվել է նաև հայերեն, լիա այնտեղ: Ասորերեն խնդրու առարկա աղբյուրը հնում թարգմանվել է նաև հայերեն, որը, սակայն, նրա տվյալներով Աբգար թագավորի սպասավոր Անանի աշխատանքի արգասիքն է: Եվսեբիոս Կեսարացու և Ղարունայի տվյալների հիման վրա այդ մասին մանրամասն շարադրանք է տվել Մովսես Խորենացին: Նա ի միջի այլոց հիշում է և Քրիստոսի պատկերի մասին, որը, սակայն, նա նույնպես անձեռագործ չի համարում: Եվսեբիոսն է, որ իր «Եկեղեցական պատմության» մեջ (Գիրք Գ, գլ. 27), խոսելով պարսից արքա խոսրովի՝ Եգեսիան պաշարելու մասին, հիշում է խնդրու առարկա պատկերը, որը նա արդեն համարում է «աստվածակերտ և անձեռագործ»: Թեև Եվսեբիոսի աղբյուրը Պրոկոպիոս Կեսարացին է, վերջինիս մոտ պատկերի մասին խոսք չկա:

Քրիստոսի անձեռակերտ պատկերի մասին ավանդությունը միշտ հրատարակ էր գալիս, երբ Բյուզանդիայում բորբեքվում էին պատկերամարտական-պատկերապաշտական վեճերը: Պատկերապաշտները դիմում էին այդ ավանդության՝ իրենց դիրքերը պաշտպանելու համար: VIII և IX դարի առաջին կեսում, երբ նման վեճերը դարձյալ սուր բռնույթ ստացան, այդ ավանդությանը դիմեցին Ալեքսանդրիայի պատրիարք Քրիստափորը, Անտիոքի պատրիարք Հորը և Երուսաղեմի պատրիարք Բարսեղը, որոնք մանրամասն շարադրանք ներկայացրին Քեոփոլոս կայսեր: Նրանց զովածը չի պահպանվել: Այն օգտագործել է Կոստանդին Միրանաթինը իր մի երկում (տե՛ս Կոստանդին Միրանաթին, էջ 177—194), որի գրությունը պատճառը քաղաքական բարենպաստ իրադրությունների բերմամբ Բյուզանդիայի՝ դեպի Ասորիք կատարած առաջխաղացումն էր, որի ժամանակ, կայսրության ճնշման տակ, Եգեսիայի ամիրան ստիպված էր կայսրության դիջել Քրիստոսի «անձեռակերտ պատկերը»: Այդ մասին տե՛ս Թեոփանեսի Շարունակողի մոտ, էջ 255:

39 Թուղթ առ Կողոսացիս, Ա, 8:

40 Կալոն Օրոս թարգմանարար նշանակում է «Գեղեցիկ լեռ»: Այդպիսի մի քանիսը կային Կրետեում, Սիրոս կղզում: Այդպես էր կոչվում և Աթոսը՝ «Սուրբ լեռ», Մակեդոնիայի Քալիդիկե թերակղզում:

41 Առն VI (886—912 թթ.) կայսր:

42 Խոսքը նշանավոր Քեոզորոս Ստուդիտսի մասին է: Քեոփանեսի Շարունակողը նրա եղբորն անվանում է Քեոփանես Խոստովանոզ, հավանաբար շփոթելով պատմիչ

Քեոփանեսի հետ: Միմեոն Մագիստրոսը նրան չի կոչում խոստովանող, ցույց տալիս, թե նա եկեղեցական կանոններ և շարականներ է գրել (Sym Mag., p. 64):

43 Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանը բազմաթիվ շնորհից բաղկացած մի համալիր էր: Ի շարք տարրեր շինությունների, այն ուներ և երկու տրիկլին: Թոմասյոսն էր կոչվում հնագույն տրիկլինը, որը կրում էր կառուցողի՝ պատրիարք Թովմայի (I-ի՝ 607—610 կամ II-ի՝ 667—669 թթ.) անունը: Այս տրիկլինում էր գտնվում պատրիարքարանի մատենադարանը (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 174):

44 Հավանարար՝ Երուսաղեմ:

45 Նման երկարաշունչ տեքստ հազիվ թե տեղավորվեր մարդու ճակատին, ինչքան էլ այն լայն լիներ: Միմեոն Մագիստրոսը գրում է, որ բանաստեղծությունը դաջեցին նրանց ճակատին և կրծքին (Sym. Mag., էջ 64): Գենեսիոսը դաջելը «սկյութակած» (գուցե սլավոնական կամ բուլղարական) սովորություն է համարում (Genesisii Regum, p. 74):

46 Երուսաղեմի:

47 Ըստ Ագոնցի՝ Մամիկոնյան բնաձներից (Les Taronites, էջ 225): Հարցի մասին ավելի մանրամասն՝ Каждан, Армяне, էջ 10—11: Նրա և նրա անթիպատ պատրիկի պատվաստիճանի մասին՝ Guiland, Proconsul, էջ 10—11: Այս Ալեքսիոս Մուսելին առաջինն էր IX դ., որի «անթիպատ» տիտղոսը սոսկ պատվաստիճան էր դարձել: Ալեքսիոս Մուսելի և Մարիայի ամուսնությունը մասին (836 թ.) տե՛ս Treagold, The Problem, p. 325—341:

48 Եթե կրիստոս մականունը հունարեն է, ապա պիտի կազ ունենա շքչոյ (կրե-նե) «աղբյուր» բառի հետ (Ակն): Եթե մականվան գրության ձևը կարգանք այնպես, ինչպես տվյալ ժամանակաշրջանում արտասանում էին հույները (և չհետևե՞ր պատկան տառադարձության), ապա կարելի է կարգաւ կրիստոս, որով բացատրված չէ դրա տակ հասկանալ Կարինիտիս (Կարնեցի), այսինքն ենթադրենք, որ Ալեքսիոս Մուսելիի հայրենիքը Քենդոստուպոլիս-Վարին քաղաքն էր: Այդ մտքի ոգտին է վկայում և այն հանգամանքը, որ Քեոփանեսի Շարունակողը մականունը տալուն պես ավելացնում է՝ γέγρας τῆς τῶν Ἀρμενίων, հայերի երկրից: Ն. Ագոնցը կարծում է, որ Կրիստոսները ծագում են Գեգիբում (Չորրորդ Հայք) գտնվող Կոնի վայրից (Adontz, Les Taronites, p. 229):

49 Այսինքն՝ Ալեքսիոսը պիտի հաղթի Քեոփիլոսին: Քեոփանեսի Շարունակողը հայազգի Ալեքսիոս Մուսելիի պատմությունը համառոտել է: Քեոփիլոսը, հավատ ընծայելով դանազան լուրերին, որոնց համաձայն Ալեքսիոսը ուղում է գահին տիրանալ, նշանակելով Միկիլիայի զորավար և դուքս, ուղարկում է հեռավար այդ կղզին: Բայց դրանով էլ չեն վերջանում Ալեքսիոսի տառապանքները: Միկիլիացիներից ոմանք նրան զրպարտում են, թե նա կապեր է հաստատել հազարացիների հետ, որ նա Քեոփիլոսին գահընկեց անելու դավեր է նյութում: Քեոփիլոսը Ալեքսիոսին Միկիլիայից Կոստանդնուպոլիս է բերում, որպես դավադիր բրածն անում, բանտարկում և նրա ողջ ունեցվածքը բռնադրավում: Երբ Քեոփիլոսին այդ առթիվ մեղադրեցին երդմնազանցության մեջ, նա Ալեքսիոսին ազատ արձակեց, վերադարձրեց ունեցվածքը: Ալեքսիոսը դարձավ վանական, կառուցեց Անթեմիոսի վանքը, այնտեղ էլ վախճանվեց ու թաղվեց (Sym. Mag., p. 630—632; Georg. Mon., p. 794—796):

50 Ապագա կայսր Միքայել III-ը (842—867 թթ.):

51 Շատ տարիներ անց գազադի արծաթը հանեց Անն VI կայսրը (տե՛ս Sym. Mag., p. 630; Georg. Mon., p. 794):

52 Խոսքը բյուզանդական խարիստիկոնի (եվրոպական բենեֆիցիումի) մասին է: Սա աշխարհիկ ֆեոդալին հոգևոր հիմնարկություն նվիրաբերելու մասին բյուզանդական պատմողական աղբյուրներում հանդիպող հազվագյուտ հիշատակություններից է (Каждан, Деревня и город, с. 106—107):

53 Վանքը մինչև վերջն էլ բյուզանդական հեղինակների կողմից կոչվեց Մուշեղի վանք (μονή Μωσχαίε): Հատուկ Մուսելիի վանքի և նրա տեղադրության մասին տե՛ս Σταυρίδου—Заφραχά. Ἡ μονή Μωσχαίε, σελ. 65—92:

54 Այս Իբրահիմին Աբրահամ ձեռով հիշում է Մովսես Կազանկատվացին (էջ 330), որին, սակայն, կոչում է «ամիր մուսնի» (խալիֆա): Ըստ հայ պատմիչի նա հայոց 287 թ. (մ. թ. 838) բյուզանդացիներից գրավեց «Նեմոլրիա» քաղաքը, որի տակ ենթադրվում է Ամորիոնը (տե՛ս Սմբատյան, Չեմոլրիա, էջ 85—88), որը, հիշտ է, այդ թվականին գրավեց Մուտասիմ խալիֆան:

55 Սրանց մասին հատուկ տե՛ս Grégoire, Etudes, էջ 520—524: Նույնի՝ Manuel et Théophobe, էջ 183—204: Նաև՝ Каждан, Из истории византийской хронографии X в. 3, էջ 114—115: Rosser, John the Grammarian's Embassy էջ 168—171: Մանուիլը, Վարդան Արևելցու տվյալներով, պատկանում էր Մամիկոնյանների բնաձներից: Պատմելով Անն V Հայկազնի սպանության և Միքայել II-ի թագավորելու մասին, նա գրում է. «Ելանէր ի խնդր մեծ զօրավարին Մանուելի Մամիկոնեանոյ, և նորա աճապարեալ հարիւր և յիսուն արամբք անկանի ի Կամախ, և անտի առ Մամուն իշխանն Իսմայելի...» (Վարդան Արևելցի, էջ 77):

56 Հետագայում (Գիրք Գ, գլ. 1) Քեոփանեսի Շարունակողը ցույց է տալիս, որ Մանուիլը Քենդոսա թագուհու հորեղբայրն էր: Տե՛ս և Charanis, The Armenians, էջ 25 (հայերեն թարգմ., էջ 44): Քեոփանեսի Շարունակողը պարզ ցույց է տալիս նրա հայ լինելը՝ «Ἐ Ἀρμενίων γὰρ τῶν γένεσιν ἦν»:

Հետաքրքիր այս դարձվածքը վկայում է, որ Բյուզանդիայում հայ և քաջ հասկացողությունները հոմանիչ էին: Կեղերնոսի բանաբաղույան մեջ ավելի հստակ է գրված, թե հակառակորդներին հայտնի էր նրա խիզախ լինելը, այսինքն նա անցյալում էլ գործ է ունեցել արաբների հետ, քանզի Անատոլիոն բանակաթեմի զորավարն էր եղել և Միքայել կայսեր առաջին ձիապանը (Cedr., II, p. 120): Քեոփանեսի Շարունակողը (էջ 88) նրան Արմենիականի բանակաթեմի զորավար գիտե, թեև բացառված չէ, որ տարրեր ժամանակներում է նա ղեկավարել այդ բանակաթեմերը: Նա ստացավ մագիստրոսի, իսկ ըստ Գենեսիոսի՝ նաև պրոտոմագիստրոսի տիտղոսը (Genesisii Regum, էջ 77): Միքայել Ասորին նրան պատրիկ է կոչում (Michel la Syrien, t. III, p. 74):

57 Կոստանդնուպոլսի թողամաս (Janin, Const. byz., r. 370—371):

58 Քեոֆորոսի իսկական անունը Նասր էր: Նա այդպես է կոչվում արաբական աղբյուրներում: Նասրին Քեոֆորոսի հետ նույնացրեց Ա. Գրեգուարը: Տե՛ս նրա՝ Manuel et Théophobe, էջ 185—188: Քեոֆորոսը Բյուզանդիա փախած խուռամյանների պառազուխն էր (Laurent, L'Arménie, էջ 67, 252): Նրա ծագմանը վերաբերող երկու վարկածներն էլ Ա. Վասիլը համարում է անհիմն գրույցներ (Васильев, Византия и арабы, I, с. 82, прим. 1): Քեոֆորոսը Բյուզանդիա փախավ 833 թ.՝ Ջիրալում իր և Իսխաբ իրն Իբրահիմ իրն Մուսարի միջև տեղի ունեցած բախումից հետո և Բյուզանդիայում այդ փախստականներից կազմակերպեց հատուկ զորամաս (Laurent, L'Arménie, p. 249):

59 Բաբելի շարժումը բռնկվեց 816 թ. և արաբական խալիֆայությունը ցնցեց մինչև

837 թ.: Գտնում են, որ նրա գաղափարախոսության հիմքում ընկած էր Մազդակյան ուսմունքը: Իրն ալ Ասիրի համաձայն, նրանք հավատում էին փոխակերպման ուսմունքին. թե հոգիները մի կենդանի արարածից անցնում են մի ուրիշի (Իրն ալ Ասիր, էջ 120): Երաժիշտ մասին նաև նույն տեղում, էջ 142 և հտ., 158—159: Michel le Syrien, t. III, p. 90: Գաղափարախոսության մասին՝ Петрушевский, К истории маздакитов:

Բարեկի պատմաբանության մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հայտնում Վարդան Արևելցին. «Ցատուրն յայնոսիկ այր մի յազգէն Պարսից Բար անուն էլեալ ի Բաղտատայ, արկանէր զբազումս ի սուր սուսերի յազգէն Իսմաելի, զբազումս գերելով. և ասէր զինքն անմահ. և ի միում նուազի սատակէր երեսուն հազար ի պատերազմենի իւրում ընդ Իսմայելի: Եւ եկն մինչև զԳեղարքունի, և մաշէր սրով զմեծ և զիորդ...»: Այնուհետև նա պատմում է նրա եղևուկան վախճանի մասին: Տե՛ս Վարդան Արևելցի, էջ 79: Բարեկին (Բարան) «մարդաստղասոզ, աշխարհուեր, արինարբու գազան» է անվանում Մովսես Կաղանկատվացին (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 330), որ «ասերեաց զերկիրն և ի սուր սուսերի էարկ զկանայս և զմանկունս Բաղաց: Եւ անտի ի միս տարին էանց Բարան ի գաւառն Գեղարքունի և էարկ ի սուր զրնակիչն ոգիս իբրև ժն հազարս. և զմեծ մարաբաղարն Մարննացոց այրեաց... և էր թիւն Հայոց ՄշՁ (827 թ.):»: Նույն տեղում, էջ 326—327:

Բարեկի մասին ուսումնասիրություններից տե՛ս **Томара, Бэбек**: Из Тарих-аль Камилъ Ибн ал-Ассира, էջ 37—58: Տեր-Վուռղյան, Ամիրայուլթյունները, էջ 73—75: 77—80, 94: Նույնի՝ Армения, էջ 129—130, 136—138: Մելիք-Բախչյան, Հայաստանը, էջ 344—347:

60 Թվականների ինչ-որ անհամաձայնություն կա: Հայտնի է, որ Բարեկը ապստամբություն բարձրացրեց 316 թ.: Եթե հավատանք Քեոփանեսի Շարունակողին, ապա նա Բյուզանդական կայսրության սահմանները մուտք գործեց ապստամբությունից հինգ տարի անց, հետևաբար շուրջ 321 թ.: Բայց Քեոփիլոսը իշխել սկսեց 829-ից: Մեր պատմիչը արաբ խալիֆային անվանում է Սարակինոս: Եթե 821 թ. նկատի ունի, ապա այն ժամանակ իշխում էր Մամունը (մինչև 833 թ.), եթե 833-ից հետո՝ Մուտամիդը (մինչև 842 թ.), երբ, ի ղեկ, մահացավ և Քեոփիլոսը: Վասիլը սխալ է համարում բյուզանդական պարտությունների տվյալներն այն մասին, որ Բարեկը և նրա զլխավորած պարսիկները բյուզանդացիներին կողմն անցան, բանի որ հայտնի է, որ Բարեկը բռան տարի Պարսկաստանում կռվում էր արաբների դեմ և երկրից դուրս չէր եկել (**Васильев, Византия и арабы**, I, с. 82, прим. 1):

61 Հետաքրքիր մանրամասնություններ է տալիս Գենեսիոսը: Նրա ասելով, պարսիկների առաջնորդ Բարեկը արաբների դեմ ապստամբելու հինգերորդ տարում պարտություն կրելով, յոթ հազար հոգով մտավ Հռոմեական կայսրության (իմա՝ Բյուզանդիայի) սահմանները, եկավ Մինոպ բաղաբը, ուր որոնում էր պարսիկների շրջանում մեծ հարգանք վայելող և բյուզանդական բանակում ծառայող Քեոփորոսի նա: Գենեսիոսի ասելով, Բարեկը գտավ նրան և, կայսեր կողմից երաշխիքներ ստանալով, իր զինվորներին և իրեն ենթարկեց Քեոփիլոս կայսեր (**Genesisii Regum**, էջ 54—55): Տե՛ս և նախորդ ծանոթագրությունը: Խուսամյանների՝ Բյուզանդական կայսրության սահմաններում ապստամբելու մի դեպքի մասին հիշում է Իրն ալ Ասիրը: Նա նշում է նաև, որ նրանք եկել են Ջիրբալից, Համադանից, Սպահանից, Մաբադանից, այսինքն՝ Պարսկաստանի տարածքից (նույն տեղում, էջ 126): Խոսելով Ջապետրայի դեմ Քեոփիլոս կայսեր կատարած արշավանքի մասին, արաբ պատմիչը ցույց է տալիս, որ կայսեր բանակում

կային մուհամմարաներ (էջ 146): Սրանք համարվում են Պարսկաստանից փախած խուսամյանները (**Петрушевский, Ислам в Иране**, էջ 248): Ավելորդ չէ այստեղ նշել, որ Բարեկի այս պարսիկներին նկատի ունի Միքայել Ասորին: «Այս ժամանակները,—գրում է նա,—նկատի ունենալով Քեոփիլոս կայսեր՝ արաբների դեմ կատարած երկրորդ արշավանքի դեպքերը,—Բարեկի համախոհներից շատերը, նասր զորավարի գլխավորությամբ, պարսից պատերազմի ստեղծած օրհասներից ստիպված, զնացին զեպի հոռմայեցիների թագավոր Քեոփիլոսը և ընդունեցին քրիստոնեությունը» (**Michel le Syrien**, t. III, էջ 88): Պատմիչը շարունակելով ցույց է տալիս, որ Քեոփիլոսը նրանց հաստատել էր Մեծ Հայքում և ցանկացել օգտագործել արաբների դեմ մղվող պատերազմում (**Michel le Syrien**, t. III, էջ 88): Հմմտ. և Միխայել Ասորի, 1871, էջ 371. «Եւ յայնժամ երկու զօրազուխքն Տանկաց նասրն և Պապաքն հանաւ ընդ կրօնս քրիստոնէից զոր տեսին ի նուրեացն, բազում զօրօք զնացին առ Քեոփիլոս թագաւորն Յունաց և էղեն քրիստոնէայք»: Նաև՝ Միխայել Ասորի, 1870, էջ 331: Ինչպես տեսնում ենք, Միքայել Ասորու բնագրում Քեոփիլոսին դիմող է համարվում միայն նասրը, իսկ հայերեն թարգմանությունը հիշում է և «Պապաքին»:

62 Այսինքն՝ բյուզանդական վարձկան զորքերի շորս զնդերից (տազմա) մեկը նրանում ծառայողները կռվում էին սխուլարիտս, իսկ նրանց հրամանատարը՝ սխուլարի դոմեստիկոս: X դարից սխուլերի դոմեստիկոս տերմինը նշանակում է սպարապետ, որը բյուզանդական բանակի հրամանատարը: Այդպիսիք էին երկուսը՝ Արևմտաքի սխուլերի դոմեստիկոս և Արևելքի:

63 Պահպանվել են Քեոփորոսի արձևե կնիքները, որոնք կրում են Θεοφορος ἐξουσιαστης Παρσών («Քեոփորոս՝ պարսիկների էքսուսիաստես»): Տե՛ս **Zacos—Veglieri, Byzantine Lead Seals**, 5, Ա, № 2526: Հրատարակիչները Παρσών-ի փոխարեն կարգացել են Χερσώνος: Միայն ուղղել է Վ. Զայաբալը Տե՛ս „Byzantinologica“, t. XXXVI (1975), fasc. 2, p. 212:

64 Քեոփիլոսի այս հաղթական վերադարձը և շքերթը Կոստանդնուպոլսում մանրամասն նկարագրված է Կոստանդին Սիրանածինի «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» գրքում (**De Cerim.**, p. 503—508): Այստեղ նշված են նաև արաբական այն բաղաբները, որոնց դեմ նա հաղթանակ տարավ (**Տարտն, Մոպսուեստիա, Աղանա, Իրինուպոլիս, Անազարբա**):

65 Կնաբարտ է անվանում, քանզի նա ներքինի էր: Քեոփանեսի Շարունակողը դա ցույց է տալիս հաջորդ էջում:

66 նկատի ունի վերահիշյալ Քեոփորոս Կրատերոսին, որ եկեղեցու կողմից հետագայում սրբազործվեց Ամորիոնի 42 նահատակների թվում: Վասիլ I-ը նրանց հիշատակին Պեգե պալատում տաճար կառուցեց: 42 նահատակների վարքը գրել է նրանց ծամանակակից նվորդները (**Acta Sanctorum Martii** 1, 887—893: Ե՛ս նաև **Сказание о 42 Аморийских мучениках**):

67 Մեթոդիոսին անցյալում Անդրոս կղզին էր արտոել Քեոփիլոս կայսեր հայր Միքայել թվաբը (տե՛ս վերը, Գիրք Բ, § 8):

68 Պատմիչն օգտագործում է հազվագեղ հանդիպող σπαταγίτης բառը:

69 Բնագրում՝ βασιλεύς (թագավոր):

70 Հստ Սիմեոն Մազիստրոսի, Մանուիլի փախուստը արաբների մոտ տեղի ունեցավ Քեոփիլոսի թագավորության հինգերորդ տարում (**Sym. Mag.**, էջ 632), այսինքն՝ 833 թ.: Բայց Տարարին ցույց է տալիս, որ Մանուիլը արաբների մոտ էր արդեն հիշրա-

լի 215 Բ. (23 փետրվարի 830 Բ.—17 փետրվարի 831 Բ.): Նույն բանն է ասում և Յակոբին: Այս Բվականն էլ (830) ընդունված է որպես Մանուիլի՝ արաբների կողմն անցնելու տարեթիվը (Васильев, Византия и арабы, I, ч. II, приложение, с. 133—134):

Մանուիլի այս բայի մասին հետաքրքիր մանրամասնություններ է տալիս Առն Բերականը: Նրան կայսեր առաջ ամբաստանողը դրոժոսի լողոթետ ոմն Մուրուս էր, մի փոքր հետո հիշվող Պետրոսնա զորավարի աները: Մանուիլին էր պաշտպանում և ամբաստանությունը զրպարտություն համարում Առն Վրոտովետարիտը: Կոստանդնուպոլսից փախուստի դիմելով, Մանուիլը արաբներին հարտնջեց, թե իրենց կողմը կանցնի, եթե նրանք շտապեն իրեն հավատարաց լինել: Արաբները ոչ միայն նրան այդ մասին երաշխավորություն տվեցին, այլև ընդունեցին որպես բյուզանդական կայսր (Βασιλεα Ρωραιων, Leo Gramm., էջ 218—219): Միջառիկ Ասորին հիշում է Մանուիլի ապրտամբության մասին և ցույց տալիս, որ նա փախավ Մամոն խալիֆայի մոտ (Mi hel le Syrien, t. III, էջ 74): Նա նրան անվանում է նաև էմմանուէլ: Մանուիլի փախուստի մասին արաբների մոտ գրում է և Վարդան Արևելցին. «Ելանէր ի խնդիր մեծ զորավարին Մանուելի Մամիկոնենեոյ. և նորա աճապարեալ հարիւր և յխոն արամբք անկանի ի Կամախ, և անտի առ Մամոնն իշխանն իմայնիլի. և նորա յոյժ պատուեալ զնա, կորնաց ոռնիկս ատուրն հազար երեքհարիւր և վեց կշիւ արծաթոյ, և զայլ որ ըստ որէ պարզես անչափ և անկշիռ» (Վարդան Արևելցի, էջ 77—78): Պատմիչը Մանուիլի փախուստը արաբների մոտ դնում է Միջայել II-ի թագավորության ժամանակ: Վասիլը դա սխալ է համարում (Васильев, Византия и арабы, I, էջ 87, ծանոթ. 2): Բայց Թեոփանեսի Շարունակողը մի փոքր անց բերում է և այնպիսի վարկած, որի համաձայն Մանուիլը արաբների մոտ փախավ Միջայել II-ի որոք (§ 26):

71 Բնագրում՝ Κορμάτοι, Կեղրնոսի բանաբաղոթյան մեջ՝ Κορμάται (Cedr., II, p. 126): Ա. Աղսնցը և Ա. Գրեզուարը նրանց նույնացնում են Καρμάτι (հոգնակի՝ Κατάρματα) VIII դ. կեսերին խալիֆայության մեջ ծագած իսմայիլացիների (ծայրահեղ շիիզմի մի մեծ թևի) հետևորդների հետ: Կարմատներն ընդունում էին, որ իմամները, ինչպես և գլխավոր մարգարեները պիտի լոթը լինեն, որով Մուհամմադ իրն իսմայիլից հետո շնն կարող այլ իմամներ լինել: Պետք է սպասել միայն յոթերորդ մարգարեին՝ Մահդիին, վերջին դատաստանի կարապետին, որը «լիացնելու է երկիրը ճշմարտությամբ, արդարությամբ, բանդի այն այժմ լի է անարդարությամբ ու բռնությամբ»: Կարմատների և ընդհանրապես իսմայիլիտների մասին տե՛ս **Бертельс**, Насир-и Хосров, գլ. Բ—Գ: **Беляев**, Мусульманское сектанство, էջ 47—80, նաև՝ Madelung -ի «Karmani՝ հոդվածը „Encyclopedie de l'Islam“, t. IV, p. 687—692: Վասիլը, սակայն, խոսում է Մանուիլի՝ խուռամյանների դեմ տարած հաղթանակների մասին (Васильев, Византия и арабы, I, ч. II, прил. с. 127), կարծիք, որ բաժանում է Ջ. Ռոսսերը (Rosser, John the Grammarian's Embassy, էջ 170, ծանոթ. 18) և ժամանակին արտահայտել էր **Բրբրին**, Bury, History, p. 253, n. i, p. 257, n. 4:

72 Այսինքն՝ խալիֆայի: Նա Մամոնն էր:
73 Խոսքը Հովհաննես Սինկելլոսի մասին է, որ հետագայում Կոստանդնուպոլսի պատրիարք դարձավ: Նա հայազգի էր, Առն Մաթեմատիոսի ազգականը: Տե՛ս Գիրք Գ, § 26:

74 Այսինքն՝ ոսկե կնիքով հաստատված գրություն: Տե՛ս Գիրք Բ, ծանոթ. 72:

75 Հմմտ. Գիրք Բ, ծանոթ. 29: Վասիլը այս ամենը հեթանոս է համարում, ժողո-

վրդական ավանդություն (Васильев, Византия и арабы, I, ч. II, приложение, с. 132):

76 Առն Բերականի ասելով, Մանուիլին հետ վերադարձնելու համար Արաբիա գնաց Հովհաննես Սինկելլոսը (հետագայում՝ պատրիարք): Հովհաննեսը կայսրից մեծ գումար ստանալով գնաց արաբ խալիֆայի մոտ՝ արգելափակված հոռոմայեցիների ուղմագերիններին այցելելու պատրվակով: Բացի այդ, նա Թեոփիլոսից բազմաթիվ նվերներ տարավ խալիֆային և այդ ժամանակ է, որ նա գաղտնի տեսակցություն ունեցավ Մանուիլի հետ (Leo Gramm., p. 219):

77 Այսինքն՝ իսմայիլացիների (արաբների) առաջնորդը, Մուտասիմ խալիֆան (833—842 թթ.):

78 Առն Բերականը ցույց է տալիս, որ դա կատարվեց, երբ Մանուիլը մոտեցավ Անատոլիկոն բանակաթեմին: Նա Կապադովկիայի զորավարի մասին չգիտե (Leo Gramm., p. 220): Հարցն այն է, որ Կապադովկիան զորավարության (բանակաթեմի) ստատուս ստացավ ազիլի ուշ: Մինչ այդ Կապադովկիան կիսյուրարիտություն էր: Բրբրն Թեոփանեսի Շարունակողի տվյալները անխորհրդ է համարում (Bury, A History, p. 222, n. 5):

79 Վերադարձի մասին գիտն Վարդան Արևելցին. «եւ Մանուել երթայր դարձեալ ի Յոննս» (էջ 79):

80 Ըստ Թեոփանեսի Շարունակողի՝ σύντεχνος Առն Բերականը բացում է փակագծերը՝ Թեոփիլոսը դարձավ Մանուիլի երեխաների կնքահայրը, բառացի՝ մկրտության ավագանից ստացավ նրա երեխաներին (Leo Gramm., p. 220): Հովհաննես պատրիարքն էլ Թեոփիլոս կայսրուհու սինանկիոսն էր (նույն տեղում, էջ 228): Նշենք այստեղ, որ սինանկիոս բառը հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում. «Սինանկիոս (կամ Սքեդեկիոս)․ բառ ին. Σύντεχνος, որպէս Համածինք, համածնողք, կամ որդիացեալք ի տուրք աւազանէն. որպէս կնքահայր և սանս (նԲՂԼ, հ. Բ, էջ 714: նաև՝ Աճառյան, Արմատական բառարան, հ. Գ, էջ 217):

81 Նրա իսկական անունը Հովհաննես էր: Պատկերապաշտների ճամբարին պատկանողները նրան Իաննիս կոչեցին՝ անվանարկելու միտումով (հմմտ. Բ թուղթ առ Տիմոթէոս, Գ, 8. «Այլ որպէս Յանէս եւ Յամբէս հակառակ կացին Մովսիսի, եռնպէս և սոքա հակառակ կան ճշմարտութեանն. մարդք ապականեալք մտօր՝ անպիտան ի հաւատուս: Այլ ոչ երբքք զայցեն յառաջ ի լաւ անդր. բանդի անմտութիւն սոցա յատնի լիցի ամենեցուն...»): Նրան անվանում էին նաև լեկանոմանես (տաշտազուշակ), իբրև թե տաշտակի մեջ դուշակություններ անելով ապագան էր կանխատեսում (հմմտ. և Leo Gramm., p. 221: Տե՛ս և վերը, Գիրք Ա, ծանոթ. 94):

82 Բնագիրն այստեղ եղծված է, բայց հավանաբար մի քանի բառ: Կեղրնոսի բանաբաղոթյունը շունի այդ Պատոնի ասածները (Cedr., t. II, p. 129), թեև և՛ նախորդ, և՛ հաջորդ շարադրանքում բառացի համընկնում է Թեոփանեսի Շարունակողի շարադրանքին:

83 Բնագրում՝ 6 τε γαργάνος Χαζαρίατ και 6 Πέγ: Այս նախադասությունից որոշակի իմաստ չի ստացվում, բայց Կոստանդին Միրանաթինի մոտ նախադասությունը ազիլի հասակ է. «եռաբան այն, որ և խաղարիայի պեխը» (DAI, cap. 42), որով պարզվում է, որ խաղանն ու պեխը նույն անձնավորությունն են: «Պեխ» թուրքերեն բառ է և նշանակում է «քեյ», «քեզ» (տեք): Տե՛ս Sophocles, Greek Lexicon, v. II, p. 888. նաև՝ Moravcsik, Byzantinoturcica, II, S. 250:

84 Սարկելը (խաղաղբեմն իսկապես Սպիտակ տուն է նշանակում) կառուցվել էր IX դ. 30-ական թվականներին և գտնվում էր ժամանակակից Յիմլյանսկոյն ամբարտակի տեղում: Կոստանդին Սիրանածինը Սարկել բերդի մասին հատուկ խոսում է «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 42-րդ գլխում, որտեղ փաստորեն կրկնում է Քեոֆանեսի Ծարունակողի ժամանակագրության մեջ առկա փաստերը: 965 թ. գրավեց ռուս իշխան Սվյատոսլավը: Հետագայում ավերվեց, բայց կյանքը շարունակվեց մինչև XII դ.: 1934—1936 և 1949—1951 թթ. նրա տեղում պեղումներ է կատարել Մ. Բ. Արտամոնովը և հայտնաբերել Սարկելի ավերակները: Տե՛ս Артамонов, История хазар, էջ 297 և հտ. և հտ. Труды Волго-Донской археологической экспедиции, т. 1—3, М., 1958—1963 (Мат. и иссл. по арх. СССР, № 62, 75, 109):

85 ննթաղվում է Դոն գետը:

86 Այսինքն՝ պեղեցիների: Քուրբական ցեղ էր, որոնց մասին տե՛ս Հովհաննես Ալի-լիցես, էջ 299—300, ծանոթ. 188:

87 Տաքեոսների մասին տե՛ս Գիրք Բ, ծանոթ. 29:

88 Այստեղ գրում է πόλις (քաղաք), մի քիչ վերև՝ κάστρον (բերդ):

89 Կոչվում էր նաև πρωτοπολιτης (քաղաքի առաջին մարդը): Խերսոնի քաղաքային իշխանությունների ներկայացուցիչն էր և հիշվում է Խերսոնի զորավարից (բանակաթևի զորավարից) անկախ և նրան զուգահեռաբար: «Պրոտոսեոն»-ի, «պրոտոպոլիտես»-ի և «քաղաքի հայրերի» մասին տե՛ս Dölger, Die Stadt, S. 77—87 (apud: Ahrweiler, Byzance et la mer, p. 72):

90 Բնագրում՝ μετά και τῶν πατέρων τῆς πόλεως (քաղաքի հայրերի հետ): Տե՛ս և նախորդ ծանոթ.:

91 Դեպքը տեղի ունեցավ 834 թ. և վերաբերում է քաղաքի ինքնավարության վերացմանը: Տե՛ս СЮЗЮМОВ, Византийский город, с. 69:

92 Սողոմոնյան (կամ Ջալոմոնյան, արար.՝ Ջիրաթթա): Քաղաք Կիլիկիայում: Մանուս էր Կոմագենեի սահմաններում: Դեպքերի մասին տեղյակ է և Սամվել Անեցին, որ տալիս է բյուզանդական աղբյուրներում բացակայող տեղեկություններ: Նա գրում է. «ՊԻՆ: Նման Քեոֆիլոս յԱսորիս՝ և էսոս զքաղաքն Ջուլաթատ՝ եկն և ի Հայս՝ և էսոս զամուրն զՊաղին և զՄեծկերան՝ և զԱնկղ ի գաւառին Դեղինս (այլ ձեռագրեր տալիս են Դիգիս ընթերցումը, որ ճիշտ է, խոսքը Չորրորդ Հայրի յոթերորդ գավառ Դեղիքի մասին է—Չ. Բ.) և զԽողան» (Սամվել Անեցի, էջ 92): Այսպիսով, հայ պատմիչի տվյալներով պարզվում է, որ Քեոֆիլոսը արշավել է նաև Չորրորդ Հայր: Դեպքերի մասին տե՛ս և Michel le Syrien, t. III, p. 74, որը հիշում է և մի երկրորդ արշավանքի մասին Սողոմոնյանի վրա (նույն տեղում, էջ 89): Քեոֆանեսի Ծարունակողը գրում է երկու քաղաքի մասին, բայց հիշում է միայն Սողոմոնյան: Երկրորդ քաղաքի անունը տալիս են Սիմեոն Մաղիսարոսը և Դեորդ Վանականը՝ Սամոսատ: Հավանաբար այս դեպքերը նկատի ունի Ստեփանոս Ասողիկը. «Եւ ի նոյն ամի եմուս Քեոֆիլոս յԱսորիս և էսոս զքաղաքն Ուրբիլի (sic!) և պատերազմեցաւ ընդ Տաճկաց յԱյմուլատ (հավանաբար՝ յԱշմուլատ—Չ. Բ.) և յաղթեաց» (Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 144: Հմմտ. և Michel le Syrien, t. III, p. 89, որտեղ ցույց է տրված, որ Քեոֆիլոսը շարժվեց Անձիտի վրայով): Տե՛ս և Միխայել Ասորի, 1870, էջ 381, 1871, էջ 371): Իր հաղթանակից հետո Քեոֆիլոսը բազում ավարով վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս, որտեղ և հաղթական շքերթ կազմակերպեց (Sym. Mag., էջ 634, Georg. Mon., էջ 798): Երբեք չի նկարագրությունը տվել է Կոստանդին Սիրանածինը իր «Արարողությունների մասին» գրքում (էջ 503—

503), որտեղ խոսվում է Կիլիկիայի Տարսոն, Մոպսուեստիա, Ադանա, Իրինուպոլիս, Անադարա քաղաքներում՝ արաբների դեմ նրա տարած հաղթանակների մասին:

93 Քեոֆորոսի՝ պարսիկ զորքերի 838 թ. բարձրացրած հակաբյուզանդական ապստամբության մասին հատուկ տե՛ս Rosser, Theophilus' Khurramite Policy, p. 263—271:

94 Քեոֆիլոսի՝ Հայաստանում կատարած գործունեության մասին վկայություններ ունի Ստեփանոս Ասողիկը: Նա միաժամանակ հիշում է մի անընդմեջախնայող զորաբանակի մասին, որ մեր կարծիքով ոչ այլ ինչ է, քան Բաբելի (ավելի շուտ՝ Քեոֆորոսի) խուռամյանները: Նա գրում է. «Ի սորա (Քեոֆիլոս կայսեր—Չ. Բ.) աւուրս եղև գալուստ հառամիլիերոյն (այլ ձեռագրերում՝ հոռոմի դիերոյն) ի գաւառն Բասեան, և զքաղաւմս խողխողեցին սրով՝ ի վերայ յարուցեալ զեղաքաղաքին Գոմաձորոյ: Իսկ Քեոֆիլոս զնաց ի խաղախ և էլ ի ցամաք կամուրջ և գերեաց զքաղաւմս ի Հայոց հանդերձ ընտանեօր իւրեանց...»: Ասողիկը շարունակելով, գրում է. «Եւ ապա եկեալ Հառամիլ աւանցն (անկասկած նույնանում են վերևի «հոռոմի դիերոյն»-ին) ի Վանանդ ի գիւղն Կաճկաքար՝ կոտորեցան ի ձեռն Սահակայ որդոյ Իսմայիլի» (իմա՝ Իսխաք իբն Իսմայիլ: Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 144): Ասողիկից հայտնի է, որ Քեոֆիլոս կայսրը «ի խաղաւն իւրոմ յարեւս և զոյս ի սահմանս Հայոց՝ առնու զՄԻՈՒ բերդն Հայոց, զԱսաղին և զՄեծկերտ և զԱյրբոյ ի գաւառին Գեղամայ, և զԽողան և զՉորրորդ Հայս անապատ առնէ ի մարդոյ և յանասնոյ» (նույն տեղում): Հավանաբար նույն դեպքերը նկատի ունի Սամվել Անեցին: Նա գրում է. «Քեոֆիլոս կայսրն ի Տրապիզոն եմուս: Նոյն սա զպարսիկս կոտորեաց» (Սամվել Անեցի, էջ 92): Այս պարսիկները, ամենայն հավանականությամբ, նույնանում են Ստեփանոս Ասողիկի «հոռոմի դիերոյն»-ի հետ, որոնց տակ ենթադրվում են խուռամյանները: Տե՛ս Բարթիկյան, «Բյուզանդական» խուռամյանները:

95 Հիշյալ դեպքերի մասին ավելի մանրամասն՝ Michel le Syrien, III, p. 94 և հտ.: Ուսումնասիրուեթ յուճններից՝ Васильев, Византия и арабы, I, с. 119—140:

96 Այժմ՝ Էսկի Շեհիր:

97 Հեզեմոն. բառացի նշանակում է առաջնորդ:

98 Բարուցիկոսը հայազգի էր: Տվյալ դեպքում անունը վերածվել է ազգանվան: Ինչպես տեսանք (էջ 80), այս Բարուցիկոսի անունը Քեոֆոս էր, որը, Գենեսիոսի աւսելով, Քեոֆիլոս կայսեր մոտ ազգականն էր (ἄγγιστες) Genesisii Regum, էջ 72): Հավանաբար Քեոֆիլոսի կնոջ՝ Քեոգորայի ազգական էր գալիս, քանզի Քեոգորայի գուստր Սոփիան մի այլ՝ Կոստանդին Բարուցիկոսի կինն էր: Հայոց մեջ հայտնի է Բարոց անունը, որի հզովականն էլ պիտի Բարուցիկ լինի (հունարեն -ոս վերջավորությամբ): Ղազար Փարպեցին հիշատակում է Բարոց Արշակունի անունով մի հայ գործչի, որ վահան Մամիկոնյանի կուսակիցն էր: Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, գլ. 2Ա: Հմմտ. Անատյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, էջ 354: Տե՛ս նաև Աղանց, Մամիկոնյան իշխանուհին, էջ 359:

99 Տե՛ս վերը, Գլուխ Գ, ծանոթ. 66:

100 Խոսքը ամբրա Օմար իբն Աբդալլահ՝ ալ Աբթալի մասին է, որ արջի ընկավ հետագայում, Բյուզանդիայի՝ պալլիկյանների դեմ սկսած ջարդերի ժամանակ: Նրան հանդիպում ենք ոչ միայն արաբական պատմողական երկերում (Васильев, Византия и арабы, I, с. 182 և հտ.), այլև արաբական լզոտում: Մանրամասն տե՛ս Canard, Un personnage: նույնի՝ Les principaux personnages, էջ 169—170: Բյուզանդական

«Գիզնիս Ակրիտաս» էպոսում նա հանդես է գալիս որպես Գիզնիսի հոր պատր և կրում Ամրոն անունը: Դրա մասին տե՛ս նաև Veloudis, Das Armourislied, էջ 313—319: Այս ղեպերի առնչությամբ այլ աղբյուրներ հիշում են մի արար զորահրամանատարի ևս՝ Գունդիի (Սուզայի կամ Սուզեմ): Տե՛ս Sym. Mag., p. 638; Georg. Mon. p. 805; Leo Gramm., p. 224):

101 Այս ղեպերը ավելի հետաքրքիր մանրամասնություններով շարադրված են Գենեսիոսի երկում: Նա խալիֆայի որդու բանակում եղած թուրքերին կոչում է ամենաարևելյան՝ առնական թուրքեր (σὺν τοῖς ἀνατολικωτάτοις τῶν ἀνδρῶν Τούρκων). նրանք բյուզանդական աղբյուրներում բարեկյան թուրք» են կոչվում խաղաղները, այս բանակարևելյան»-ների տակ պիտի որ Միշին Ասիայի թուրքերը ենթադրվեն, որ որպես վարձակներ ծառայում էին խալիֆային: Խոսելով հայերից բազմաթիվ ամրոզ բանակի մասին (μετὰ πάσης τῆς ἐξ Ἀρμενίων στρατιᾶς), իշխանաց իշխանի մասին, Գենեսիոսը նրանց կոչքին հիշատակում է նաև «Վասպուրականցուն» (τοῦ τε Βασιταραζανιτου), որի տակ ենթադրվում է Վասպուրականի իշխան Աշոտ Արժրուհին (Ա. Վասիլը Վասպուրականցի-ն սխալմամբ անուն է համարում: Տե՛ս Васильев, Византия и арабы, I, с. 121, прим. 5, ընդ որում նրան համարում է և Գենեսիոսի հիշատակած «հայկական զորքի» հրամանատար): Ինչ վերաբերում է «Իշխանաց իշխանին», այս նա Տարսնի իշխան Բազարատ Բազրատունին է: «Իշխանաց իշխանի» մասին՝ Genesii Regum, էջ 67: Հմմտ. և Գ. Գրիգորյան, Տարսնի իշխանությունը, էջ 70—71:

102 Դագիմոն: Բամզեյը տեղադրում է Թորատից արևմուտք և նույնացնում Կազ Յվայի հետ (Ramsey, HGAM, էջ 220, 329): Նույն հեղինակը մի այլ տեղում ցույց է տալիս, որ Դագիմոն էր կոչվում նաև Թորատը (նույն տեղում, էջ 326, 329): Հմմտ. Васильев, Византия и арабы, I, 121.

103 Անզեն ('Ανζήν), Թեոփանեսի Շարունակողը կոչում է չափոս-վայր, Գենեսիոսը՝ չափոս-դյուր: Ա. Վասիլը տեղադրում է Թորատից արևմուտք (Васильев, Византия и арабы, I, с. 126):

104 Թուրքերի (հետագայի՝ սելջուկ թուրքերի)՝ հմուտ նետաձիգներ լինելու մասին վկայում է Մատթեոս Ուտայեցիի (Մատթեոս Ուտայեցի, էջ 47—48):

105 Խլիխոկոմոն, Գենեսիոսի երկում՝ Խլիխոկոմոն, որ «հազար զյուր» է նշանակում: Հիշում է դեռևս Ստրաբոնը (ԺԲ, Գ, 39) և տեղադրում Ամասիայի մոտ, Պոնտոսում:

106 Խոսքը Սողոմոնաբայի մասին է:

107 Նկատի ունի պատկերամատուցությունը, որը հովանավորվում և ղիլավորվում էր Թեոփիլոս կայսեր կողմից:

108 Հունարեն այդպիսի անուն գոյություն չունի, թարգմանաբար նշանակում է փոքր եղ, հետևաբար հայկական եզակ կամ եզնիկ (գուցե՝ Յլիկ) անվան հունարենն է: Այլ աղբյուրներ այս եզնիկին համարում են աստեղաբաշխ ևս փլիխոփայի աշակերտը: Նույն աղբյուրները հիշում են մի մատերի անունը ևս՝ Մանիկոփանես (կամ Մանիկոփազոս): Տե՛ս Sym. Mag., p. 638; Georg. Mon., p. 805; Leo Gramm., p. 224):

Այս դավաճանին հիշում են և արաբական աղբյուրները, բայց համարում են բյուզանդացիների ձեռք ընկած մուսուլման ռազմագերի, որ քրիստոնեություն էր ընդունել: Նա արաբներին մատնացույց էր արել բազաբի պարսպների թույլ կողմը՝ փախչելով արաբների մոտ (Васильев, Византия и арабы, I, с. 131): Ավելորդ չէ ասել, որ Տարսնի հիշում է մի բյուզանդացի զորավար՝ Ամորիոն բազաբի պաշտպաններից, անունը

վեներու, որ «արաբերեն նշանակում է ցուլ» (Васильев, նույն տեղում, էջ 135, ծանոթ. 1): Սա հարաբերությունների մեջ էր մտել Ամորիոնը պաշարող Մուսասիմ խալիֆայի հետ: Ավելի մանրամասն՝ նույն տեղում, էջ 150—152:

109 Պահպանվել է այս 42 նահատակների մանրամասն Վարքը, որ հրապարակել են Վ. Վասիլակին և Պ. Նիկիտինը. Сказания о 42 Аморийских мучениках: Նահատակվածներից ոմանց անունները տալիս են Միմեոն Մագիստրոսը և Գեորգ Վանականը-Թեոփիլոս Պարսիկ, զորավարներ Մելիսենոսն ու Աեսիոսը, ներքինի Թեոդորոս Կրատերոս պրոտոսպարաբը, Կալլիստոս տուրմարիսը, Կոստանդին դրունգարը, սուրհանդակ Բեռոսը, տաղմաների հրամանատարներ ((Sym. Mag., p. 639; Georg. Mon., p. 805: Նահատակվածների թվում էր նաև Բարուցիկոսը: Աե լիոսի (Յատիս) մահապատժի մասին խոսում է և Մասուդին (Васильев, Византия и арабы, I, ч. II, с. 69):

110 1.440000 ոսկեդրամ:

111 Ակնարկում է Հովհաննես սինկելլոսի դեպատնեությունը խալիֆայի մոտ: Տե՛ս վերը, էջ 57 և հտ.: Բայց նրա տարածը ընդամենը չորս կենտինար էր:

112 Հավանաբար Աեսիոս պատրիկին նկատի ունի Տե՛ս վերը, էջ 75:

113 Այլ զորահրամանատարների նահատակությունից հետո, խալիֆայի հրամանով ղլխատվեց և մատնիչ Բուլդիցեսը: Խալիֆան այդպես էր կարգադրել, ասելով, որ «եթե նա ճշմարիտ քրիստոնյա լիներ, հավատարաց չէր լինի» (Sym. Mag., p. 639): Այս փաստը վկայում է, որ Բուլդիցեսը և Լևոն Մաթեմատիկոսի աշակերտը չեն կարող նույնանալ, քանզի վերջինս ոչ միայն մահապատժի չենթարկվեց, այլև առաքելությամբ ցնաց Բյուզանդիոն խալիֆայի մոտ բերելու իր ուսուցիչ Լևոն Մաթեմատիկոսին: Բուլդիցեսի զլխատման մասին չգիտե Լևոն Գերականը (Leo Gramm., p. 225).

114 Ֆրանկիայի ուրբան այլ տարիներին Լուդովիկոս Բարեպաշտն էր (814—840 թթ.) և Կարոլոս Մեծի որդին:

115 Բուկոլեոնը Կոստանդնուպոլսի կայսերական պալատական շենքերից մեկն էր: Կար և նույն անունով բանտ և նավահանգիստ:

116 Թեոֆորոս թարգմանաբար նշանակում է «աստվածավախ», «աստծո երկյուղ ունեցող», իսկ Թեոփիլոս՝ «աստվածասեր»: Միմեոն Մագիստրոսի ասելով, Թեոֆորոսի մահապատժի ենթարկվելու պատճառը կայսեր վախն էր, թե իր մահից հետո պարսիկները կարող է Թեոֆորոսին կայսր հռչակեն (Sym. Mag., էջ 646; Georg. Mon., էջ 810): Նրան ղլխատողներն էին Թեոդորա կայսրուհու եղբայր Պետրոնասը և լոգոթետոս (տե՛ս նաև Leo Gramm., էջ 227—228): Միմեոն Մագիստրոսի երկի մի ձևազրկում ասվում է նաև, որ Թեոֆորոսի մարմինը տարան Թաղեցիի Նարսեսի վանքի մոտ, որտեղ որ «այժմ» գտնվում է Թեոֆորիայի վանքը՝ պարսիկ Թեոֆորոսի անունով: Տե՛ս Шестаков, О рукописях Симеона Логофета, с. 20:

117 Կրեոտացիք ասելով պատմիչը նկատի ունի Կրեոտի սարակիստների:

118 Լատրոս (հունո՝ Լատրոս), լեռ Միլետոսի մոտ: Այնքան շատ էին այստեղ վանքերը, որ Կոստանդին Միրանածինի ժամանակ այն կոչվեց «Եփեսոսի մոտի Սուրբ Լեռ»: Լատրոսը հիշում է դեռևս Ստրաբոնը (ԺԲ, I, 8):

119 Առած: Նշանակում է կոտորել, ջարդ տալ:

120 Թեոփիլոսի թագավորության տարիներին ինգլիստոնի միակ 8-րդ տարին ընկնում է 829 թ., այսինքն՝ նրա թագավորության սկզբին (տե՛ս Grumel, La Chronologie, p. 276): Հետևաբար, պատմիչի ասելը «նույն այդ ժամանակները» կարող է շփոթության պատճառ դառնալ, քանզի հիշյալ ղեպերը նա շարադրում է Ամորիոնի

անկումից հետո Ամորիոսը արաբների ձեռքն ընկավ 838 թ.: Քվականի մասին տե՛ս **Васильев**, Византия и арабы, I, с. 775:

121 Թեոփանեսի Շարունակողն արդեն գրել էր Թեոփորոսի մահվան մասին և հանկարծ այտուեղ խոսք է անում նրա Աբազգիա կատարած արշավանքի մասին: Այս և այլ փաստերի հիման վրա Կազդանը եկել է այն եզրակացության, որ Թեոփորոսի մասին Թեոփանեսի Շարունակողի պատմությունը ընդմիջարկություն է, որ պատմիչը իր երկի հիմնական մասի շարադրանքն ավարտելուց հետո օգտվել է Թեոփորոսի մասին մի աղբյուրից (**Каждан**, Из истории византийской хронограф и X в., 3, с. 113):

122 Հայազգի կեսար Վարդապետ Բյուզանդական կայսրության նշանավոր դեմքերից մեկն էր: Նա հարազատ եղբայրն էր կայսրուհի Թեոդորայի: Վարդապետ հայրը կոչվում էր Մարինոս, մայրը՝ Թեոկտիստե (վերանվանյալ Փյոթիսա): Մեզ հայտնի է նաև Վարդապետի եղբոր անունը և մանրամասն գործունեությունը: Նա կոչվում էր Պետրոնաս: Վարդապետի հայկական ծագումն ընդգծում է ոչ միայն նրա անունը (Վարդ), այլև նրա հորեղբոր մասին սկզբնաղբյուրներում առկա տեղեկությունները: Հորեղբայրը կոչվում էր Մանուիլ և նշանավոր զորահրամանատար էր (աղբյուրների համաձայն, այդ թվում և Թեոփանեսի Շարունակողի՝ հայազգի): Վարդապետ հիշատակվում է նաև Կիրիլի և Մեթոդիոսի՝ բրիտանեություն քարոզելու համար Մորավիա գնալու անշուքյամբ (862 թ.): Միրայիլ III կայսրը կազմակերպեց նրանց մորավյան առաքելությունը Վարդապետի հետ (съ Бардою): **St' n' Postal**, La Tradition Cyrillo—Methodienne, p. 157—158:

123 Այս արշավանքը դեպի Աբազգիա (837 թ.) նույնացնում են Թեոփիլոս կայսեր դեպի Նաղտիբ կատարած արշավանքի հետ, որի մասին գրում է Ստեփանոս Ասողիկը (էջ 144): Այն ուղղված էր Քիֆիլիսի ամիրա Իսխաբ իրն Իսմայիլի (Ասողիկի մոտ՝ Սահակ որդի Իսմայիլի) դեմ: Ավելի մանրամասն՝ **Laurent**, L'Arménie, p. 67: Բարբիլյան, «Բյուզանդական» խոսումայանները:

124 Թեոփանեսի Շարունակողն այնուհետև խոսում է Թեոփիլոսի աշխարհիկ և հոգևոր կառույցների մասին: Հիշյալ կայսրը ըստ Գենեսիոսի կատարել է շինարարական և այլ գործեր, բարձրացրել Կոստանդնուպոլսի պարիսպները, որոնք այնուհետև սկսեցին կոչվել Թեոփիլոսի պարիսպներ (**Genesisii Regum**, p. 75):

125 Բնագրում՝ ἀπὸ τοῦ Κυρίου. այսինքն՝ Տիրոջ (Քրիստոսի) եկեղեցու կողմից (**Беляев**, Βοζαντινά, I, с. 93—94: **Guilland**, Le Sigma, p. 227):

126 Կոստանդնուպոլսի Մեծ պալատը (կամ Սրբազան պալատը) իրենից ներկայացնում էր բազմաթիվ շենքերի ու շինությունների մի համալիր, որոնք կառուցվել էին տարբեր ժամանակներում, տարբեր կայսրերի կողմից: Թեոփիլոսը կառուցել էր, ինչպես կտեսնենք, բացի հիշյալ Կարիանոսից, Մուսիկոսը, Մարգարիտոսը, Կամիլասը, Մյուսսերիոնը, Պիթսիոսը և էրոսը, բացի այդ նա իրար էր կապել Նրիստոտրիկինոսը Դափնեի պալատի հետ՝ Սիզմայի և Տրիկոնիսի միջոցով:

127 Կարիանոս քաղաքը, այսինքն՝ Կարիայի, Փոքրասիական թերակղզու հարավարևմտյան ափին ընկած շրջանից բերվող սպիտակ մարմարը:

128 Թարգմանաբար նշանակում է երեք կոնյա (խորան) ունեցող:

129 Հունարեն C տառի ձևով: Այն հիշվում է ղեան Իրենի կայսրուհու (797—802 թթ.) ժամանակներից և հայտնի էր «Կիսակլոր» անվամբ: (Տե՛ս **Беляев**, Βοζαντινά, I, с. 89 и сл.: **Guilland**, Le Sigma, p. 216—247:

130 Դոկիմիտես քարը (մարմարը) անունը պարտական է Փոյուզիայի Դոկիմիա

վայրին, որտեղից բերում էին հիշյալ մարմարը: Հիշում է ղեան Ստրաբոնը (ժԲ, 8, 14):

131 Սյուլուբաքը, ելնելով շարադրանքից, պիտի աստիճան նշանակի, թեև բառաբաններն այդ բառին տալիս են բոլորովին այլ նշանակություն: Այն աստիճան է համարում Գիլլանը (**Guilland**, La Sigma, p. 218: **Беляев**, Βοζαντινά, I, с. 91):

132 Պիպերատոս մարմարը: Բառն աննշույթուն ունի πίπερ (πέπερι) բառին, որ պղպեղ է նշանակում: Սոֆոկլեսը հարցականով թարգմանում է spotted (բծավոր): **Greek Lexicon**, 4. Բ, էջ 891: Ըստ երևույթին մարմարը սև պղպեղի հատիկների նման կետեր ուներ:

133 Մյուստերիոն, այսինքն՝ գաղտնի, ծածուկ:

134 Տեղի՝ Պրոպոնտիսի Պրիկոնեսոս կղզու անունից, որտեղից բերում էին հիշյալ մարմարը: Հայտնի էր վաղուց: Աշխարհի յոթ հրաշալիքներից մեկի՝ Հալիկառնասոսի Մավսուրոսի դամբարանը պրոկոնեսիոս մարմարից էր կառուցված: Մարմարի հանքերը օգտագործվում են մինչև օրս:

135 Կոստանդնուպոլսի քաղաքացիները:

136 Թեոփանեսը նրանց տակ ենթադրում է Բոսպորի ասիական ափին կենտրոնացած զորքերը: Տե՛ս Գլուխ Ա, ծանոթ. 37:

137 Կոստանդնուպոլսի ղեմառ բաժանված էր շորս «մասերի»՝ «կողմերի», որոնք իրենց կրած համազգեստի գույնից կոչվում էին պրասինոս (կանաչ), վենեսոս (կապույտ), սպիտակ և կարմիր. ընդ որում սպիտակները հանդես էին գալիս կապույտների հետ, իսկ կարմիրները՝ կանաչների: Կապույտներն իրենցից ներկայացնում էին բնականության ալելի բարձր, իսկ կանաչները՝ ցածր, գլխավորապես անտրաքսանտափորական խավը: Տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 329—330:

138 «Կողմերի» պարագլուխները: Տե՛ս նախորդ ծանոթ.:

139 Ակնարկում է IX դ. կեսերին ստեղծված «Արարողությունների մասին» գիրքը (Կլետորոզոգրոնը), որի մի կատարյալ օրինակ, 899 թ. պրոտոսպաթար և ատրիկլին Ֆիլոթեոսի կողմից կազմված, պահպանվել է: Նա կազմել է Կոստանդին Միրանածինի «Արարողությունների մասին» աշխատության երկրորդ հատորի 52 և 53 գլուխները: Հարցի մասին՝ **Липшиц**, **Очерки**, էջ 123:

140 Տրիկլին էր կոչվում ճաշասեղանը՝ նրա շուրջ եղած երեք թախտերով (կամ ակուրիտներով), որոնց վրա պահված և ձախ արմունկի վրա հենված էին ճաշում: Հետագայում տրիկլին կոչվեցին և ճաշասրահները, ապա և ամեն մի փառահեղ սրահ, որտեղ գտնվում էին կայսերական գահերը, և տեղի էին ունենում պալատական ընդունելությունները:

141 Այս Իգնատիոսի մասին տե՛ս **Липшиц**, **Очерки**, էջ 302, ծանոթ. 125: **Wolska—Conus**, „De quibusdam Ignatii“, էջ 330—360 (հատկապես էջ 351—357): Վերջինս «տիեզերական վարդապետ» Իգնատիոսին նույնացնում է «Իգնատիոս պատկերամարտի» հետ, որի դեմ գրել է Թեոդորոս Ստուդիտոսը, և որը մինչև վերջերս համարվում էր «տիեզերական վարդապետից» տարբեր անձնավորություն: Նա գործել է լեոն III-ի և նրա որդի Կոստանդին V պատկերամարտ կայսրերի արքունիքում:

142 Էրոս կոչվող շենքի մասին՝ **Guilland**, Le Sigma, p. 222, 226:

143 Բաթյուֆնոս սյուները: Սոֆոկլեսը հարցականով բացատրում է՝ deep purple:

144 Այս շենքի մասին՝ **Guilland**, Le Sigma p. 227—228:

145 Պապիասի մասին տե՛ս վերը, Գիրք Ա, ծանոթ. 101:

146 Հելիակոնի մասին տե՛ս Գիրք Գ, ծանոթ. 10:

147 Յուկանիտերիոն էր կոչվում այն հրապարակը (բակը), որտեղ բյուզանդացի մեծամեծները ձիու վրա նստած գնդակ էին խաղում: Կոչվում էր այդպես, քանզի այդ խաղը պարսկական էր՝ tshu-qan (Janin, Const. byz., p. 119): Խաղը մինչև օրս էլ տարածված է Պարսկաստանում և կոչվում է շոգան: Խաղը հիշում է Մատթեոս Ուտհայցին: «Խաղ գնդին ի մայտանն» ձևով (Մատթեոս Ուտհայցի, էջ 32): Վասիլ 1 կայսրը Յուկանիտերիոնի տեղում կառուցեց իր նշանավոր նոր եկեղեցին և նոր Յուկանիտերիոն կառուցեց մի այլ տեղում:

148 Կուբուկլիոն (լատ.՝ cubiculum) նշանակում է հատկապես կայսեր ննջասենյակը:

149 Հունարենում՝ արիստերիոն: Այստեղ, որպես կանոն, տրվում էր դեմքերը: Ճաշը տրվում էր Հուստինիանոսի տրիկլինում: Այստեղ դեմքերսի սեղան տրվեց նաև ուսու իշխանուհի Օլգային (Белаяв, Византизм, I, с. 28):

150 Հաշվում է վերակից: Առաջին հարկը երրորդն է, երրորդը՝ առաջինը:

151 Պեգանուսոս մարմարն իր անունը պարտական է Իշխանաց կղզիների կազմում գտնվող Պեգանուս կղզուն, որտեղից էին ստանում հիշյալ մարմարը: Կղզին այժմ Բուրբուրը կոչում են Սեդեֆ աղա (սաղափի կղզի):

152 Կեն VI-ը:

153 Կենուրդիոնը 16 սյուներով բազիլիկ սրահ էր, որ Վասիլ I-ը կցեց կայսերական պալատին: Նրա մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Քեոփանեսի Շարունակողի երկի Ե գրքի, § 89-ում:

154 Լավիակոս կոչվող տրիկլինը կառուցել էր Հուստինիանոս II կայսրը, Քեոփիոսն այստեղ երկար վեճ ունեցավ, սրբապատկերների պաշտամունքի շուրջ, Քեոփանեսի և Քեոզորոսի հետ (տե՛ս Գիրք Գ, § 14): Հուստինիանոսի տրիկլինը նույն Հուստինիանոս II-ն էր կառուցել 694 թ.:

155 Բրուսիլոնի տոնակատարության մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս De Cer., էջ 601 և հ.ա.: Կաև Ֆիլոսոֆոսի «Կյուստրոլոգիոնում» (Oikonomides, Les lists, էջ 223—224): Տոնը հեթանոսական ծագում ունի (Κουρολιές, Βίος, հ. Բ, I, էջ 25—29, 36—38) և նշվում էր նոյեմբեր—դեկտեմբեր ամիսներին: Կայսրերը զրա առթիվ փող էին բաժանում: Տոնի մասին՝ Crawford, De Bruma: Ельницкий, Византийский праздник брумалий, с. 340—350: Antonievic, Византийске брумалий, p. 93—129:

Գ Ի Ր Ք Չ Ո Ր Ր Ո Ր Գ

1 Նրա մասին այժմ տե՛ս նաև Jenkins, Portrait of Michael III; Karlin-Hayter, Etudes, էջ 452—496:

2 Միբայել III-ի՝ Քեոփիլոսի կողմից նշանակված եռանդամ խնամակալության մասին՝ Χριστοφιλοπούλου, Η αντίβασιλεία, σελ. 34:

3 Կոստանդին Միբանածինը բացատրում է կանիկլիոս տերմինը. «Նա, ում վրաստանված է կայսերական զրի հոգալը»: Գլխավոր բարտուղար:

4 Լոգոթետները բնիչանուր ամամբ հարկային պաշտոնյաներ էին, որոնց հիմնական պարտականությունն էր հարկերի հավաքումը, տարբեր վարչությունների հաշիվների վերահսկողությունը: Լոգոթետներ կային ոչ միայն նահանգներում, այլև բանակում: Եկեղեցին իր հերթին նույնպես ուներ լոգոթետներ: Նրանց մասին՝ Miller, The Logothete of the Drome, p. 438—470; Guiland, Les Logothètes, p. 5—115:

5 Ուսումնասիրողներից ոմանք գտնում են, որ Մանուիլը չէր կարող 842 թ. հուն-

վարին խնամակալ նշանակվել, քանի որ նա 836 թ. հուլիսի 22-ին ծանր վիրավորվել էր Դադիսոնի ճակատամարտում և մի քանի օր անց վախճանվել (տե՛ս Grégoire, Etudes, էջ 529—524: Նույնի՝ Manuel et Théophobe, էջ 183—204): Սակայն այլ ուսումնասիրողներ կասկածում են Մանուիլի՝ 838 թ. վախճանված լինելուն, որովհետև մի շարք վստահելի աղբյուրներ արդյունահանում են Մանուիլին հիշում են Միբայելի խնամակալների թվում: Քեպեան եկեղեցում են, որ այդ շրջանում կարող էին լինել Մանուիլ անունով երկու տարբեր անձնավորություններ (տե՛ս Χριστοφιλοπούλου, Η αντίβασιλεία, σελ. 37, 39):

6 Այս վիզլայի դրուզար Կոստանդին Գենեսիուրը և Միմեոն Մագիստրոսը հայազգի են անվանում (εξ Ἀρμενίων) և էքսկուրիտոսների զնդի հրամանատար (Genesii Regum, էջ 81: Sym. Mag., էջ 681): Միմեոն Մագիստրոսն ավելացնում է, որ նա հայրն էր Քովմա պատրիկի և վիզլայի դրուզար Գենեսիոսի (նույն տեղում): Նա իր քաշտիցմար, գեղեցիկ արտաքինով աչքի էր ընկել դեռևս Քեոփիլոսի ժամանակ և նշանակվել կայսերական վիզլայի հրամանատար, սուսցել պատրիկի պատվաստիճանը և դրոմոսի լոգոթետի պաշտոնը (նույն տեղում: Վիզլայի դրուզարի մասին տե՛ս Կոստանդին Միբանածին, էջ 262—283, ծանոթ. 192): Նորագույն հետազոտողները գտնում են, որ Կոստանդին հայր պատկանում էր Մանիակեսների ընտանիքին: Տե՛ս Karlin-Hayter, Etudes, էջ 484 և հ.ա.: Նա հենվում է Գեորգ Վանակեսի մի ավլայի վրա, որտեղ վիզլայի դրուզարը կոչված է Մանիակես (Georg. Mon., p. 822):

7 Հանդիպում է նաև հայկական աղբյուրներում պոստա, պոսատին և պոսատնոց ձևերով: Հին հունարենում նշանակել է քաղաքի արվարձան: Միջնադարում դա կալված էր, որտեղ, որպես կանոն, բնակվում էին ոչ թե վերջինիս տերերը, այլ նրանց ենթակա մարդիկ՝ սարուկներ, վարձակալողներ և ուրիշներ: Պրոսաստիոնը հաճախ ունենում էր հսկայական շափեր: Ավելի մանրամասն տե՛ս Острогорский, Византийский податной устан. էջ 121: Հիմա. Կաև՝ Ուգրիկյան, Նվտաթիոս Բոյիայի կապից, էջ 421, ծանոթ. 19: Կաև՝ Каджан. Формирование феодалного поместья, с. 100—101:

8 Գենեսիուրը ցույց է տալիս, որ ըստ պատրիարքի, իրեն բրածեծ անողը էքսկուրիտոսների տազմայի հրամանատար Կոստանդին հայն էր (տե՛ս ծանոթ. 6), որ հետագայում դարձավ կայսերական վիզլայի հրամանատար (Genesii Regum, էջ 81):

9 Մեթոդիոս I (843—847 թթ.):

10 Նկատի ունի Քեոփիլոս կայսեր, Քեոզորա կայսրուհու ամուսնուն:

11 Քեոզորայի պատմածը, հարկավ, հերիաթ է:

12 Քեոփիլոսի՝ հետամհու «եներում» շեորհելու մասին մի պատմվածք է պահպանվել: De Theophili imperatoris absolutiōne, p. 19—39:

13 Սբ. Սոփիայի տաճարը:

14 Սաղմոս ՃԲ, 5. «Ո լնու ի բարութենէ զցանկութիւն քո, նորոգեսցի որպէս արծուոյ մանկութիւն քո»:

15 Ինչպես գիտենք, Հովհաննես պատրիարքը հայազգի էր, նրա ընտանիքի մականունը՝ Մորոխարզամիոս (ըստ Կեղրհեստի բանաբաղություն՝ Մորոխարզանիոս): Բարդբառ է: Առաջինը՝ Մորո կարող է կամ հունարեն բարձր (մորոս՝ հիմար) բառը լինի, կամ ավելի հավանական է՝ բարձր (սե, թուխ, հմմտ. Մավրոկատակալան, ինչպես և Մատթեոս Ուտհայցու հիշատակած Մորալարը (էջ 39, որի անունը ձեռագրերում հանդիպում է նաև Մարոյ Վարդ ձևով): Հետևաբար, պիտի ենթադրել հայերեն «առաջին» բառը զանազան օրհներով (հմմտ. Մավրիկ—Մորիկ): Այսպիսով, մնում է բացատրել անվան բաղադրիչը՝ Խարզամիոս (Խարզանիոս):

16 Գեո ալեյին, նա երիտասարդ հասակում այդ վանքի εικονιστής προβήματος, այսինքն՝ վանքի սրբապատկերների գլխավոր նկարիչն էր եղել (Genesii Regum, էջ 83):

17 Բնագրում՝ εὐριπος: Հռոմի Circus Maximus խաղաղաշտի և հանդիսականների նստարանների միջև փորված էր մի խրամ, որի նպատակն էր ապահովել հանդիսատեսների անվտանգությունը դաշտում գտնվող գազաններից: Այդ խրամը լցված էր ջրով և կոչվում էր Եվրիպոս (տե՛ս Guillaud, L'arène, p. 30—31):

18 Բնագրում՝ Τροφωίου: Գուռեհ՝ Τρόφωνος: Այդ անունով վանք կար Կոստանդնուպոլսում (տեղագրությունն անհայտ), որը կրում էր հիմնադրողի՝ Տրիփոնի անունը: Կառուցված պիտի լինի 518 թ. առաջ (Janin, Const. byz., p. 401):

19 Ըստ Կեդրենուսի բանաբաղույթյան հիշյալ կիսը այս Մետրոփանեսի մայրն էր (Cedr. II, p. 147):

20 «Ուղղափառության տուն» է կոչվում Արևելյան եկեղեցու կողմից կայսրուհի Թեոդորայի՝ 842 թ. սրբապատկերների վերականգնման հիշատակը: Մինչև օրս էլ Արևելյան եկեղեցին տոնում է այն, կոչելով «Ուղղափառության կիրակի» (նշվում է Մեծ պահքի առաջին կիրակին): Թեոդորան դրա համար դասվեց Արևելյան եկեղեցու սրբերի թվում և հիշատակն է նշվում փետրվարի 11-ին:

21 Սբ. Սովիայի տաճարը:

22 Տե՛ս Գիրք Գ, ծանոթ. 45:

23 Տե՛ս Գիրք Գ, § 6:

24 Գեներալսը (Genesii Regum, p. 85) տալիս է պաշտոնի հունարեն անվանումը՝ առաջին նշանակումով, հետևաբար նա ասելիքն էր, այլ պրոտոասիերես: Ասեղեկների մասին տե՛ս Գիրք Ա, ծանոթ. 99:

25 Իմա՝ Բորիս (Միքայել) — 852—889 թթ.:

26 Նկատի ունի Բյուզանդիայի և Բուլղարիայի միջև խան Օմուրտագի ժամանակ կնքված հաշտության պայմանագիրը, որի ժամկետը լրանում էր 845 թ.:

27 Բորիսի քրիստոնեությունը ընդունելը տեղի ունեցավ 866 թ.: Այդ մասին, բացի պատմական աղբյուրներից, վկայում է և հունարեն մի վիճակագրական արձանագրություն (Иванов, Български старини, էջ 12—16): Հարցի մասին ամենահանգամանակից ուսումնասիրությունը՝ Гюзелев, Княз Борис: Նույնի՝ The adoption of Christianity:

28 Եղել են հեղինակներ, որոնք այս նկարիչ Մեթոդիոսին նույնացնում են սլավոնների լուսավորիչ Մեթոդիոսի (Կիրիլլի եղբոր) հետ, բայց այդ կարծիքը ընդունելություն չի գտել: Տե՛ս Извори, т. V, с. 117, прим. 1:

29 Սիդերայի տեղագրությունը վիճելի է: Տե՛ս Цанкова-Петкова, О территории: էջ 135—138: Ենթադրում են, որ նույնանուն է Գեմիթ կապուի հետ, Արևմտյան Ստրանբլայի դաշտավայրում:

30 Արևելյան Թրակիայի հին քաղաք: Հռոմեական շրջանում մտնում էր Հեմիմոնաի նահանգի կազմում: 812 թ. գրավվեց խան Կրումի կողմից: Այժմյան Գեբելտ գյուղի մոտ (Բուրգազի գավառ) գտնվում են հին քաղաքի ավերակները:

31 Թեոփանեսի Շարունակողի տվյալներից կարելի է գալ այն թուր եղբակացության, որ բուլղարները, նախքան այդ շրջաններին տիրելը, քաղաքը կոչում էին Ջագրա, այնինչ Միմեն Մադիսարոսի և Հովհաննես Սկիրլիցեի տվյալներով այդ անունն ստացավ իրենց պետության սահմաններում ընդգրկվելուց հետո: Տե՛ս Цанкова-Петкова, О территории, с. 135:

32 Բուլղարիայի՝ քրիստոնեությունը ընդունելու պատճառների և հետևանքների մա-

սին կա հսկայական գրականություն: Այն իրավամբ համարվում է ոչ պատահական երեվույթ, բխում էր երկրի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և էթնիկական զարգացման պայմաններից՝ IX դարում: Պրորբևմով հանգամանորեն գրադվել են բուլղար պատմաբանները, որոնց գործերից նշում ենք նորագույնները. Гюзелев, Княз Борис: Ангелов, Покръстване, с. 77—100: Его же, Покръстването на българите, с. 3—57:

33 Բնագրում՝ επ'εξουσια: Ե. է. Լիպչիցը, հավանաբար բնագրի լսողներին թարգմանության (ac magistratum) ոչ ճիշտ ընկալման ազդեցության տակ, թարգմանել է՝ «некоторых из магистров» (Сборник документов, с. 123). Թեև բնագրում ոչ մեկի տիտղոսն ու պաշտոնը ճշույց արված չէ: Տվյալ տեղում Լիպչիցը ռուսերեն է թարգմանել Թեոփանեսի Շարունակողի § 16-րդի սկզբից մինչև պավլիկյանների՝ խալիֆայի մոտ գնալու մասին հիշատակությունը:

34 Պատժիչ արշավների այս երեք գլխավորողների լրիվ անունները գտնում ենք Կեդրենուսի բանաբաղույթյան մեջ. Առն Արգիրոս, Անդրոնիկոս Գուկաս և Սուլայիս (Cedr. II, p. 154): Սուլայիսը հիշվում է նաև «Գիգենիս Ակրիտաս» էպոսում: Առն Արգիրոսի մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս Թեոփանեսի Շարունակողի 2 գրքում, § 27:

35 Կարբեսար (հայերեն՝ Կարբիս-Կարպիս, Կարապետ) բյուզանդական էպոսում հիշվում է որպես Կարոն և համարվում է էպոսի գլխավոր հերոսի՝ Գիգենիս Ակրիտասի հոր հորեղբայրը: Նրա մասին մանրամասնությունների ենք հանդիպում ոչ միայն Գեներալսի, այլև Պետրոս Միկիլիացու «Պավլիկյանների պատմության» մեջ (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հ. Ա, էջ 768, 779—780, 782, 786, 788—790, 798, 801): Նա հիշվում է և վարբազրական գրականության մեջ (տե՛ս Сказание о 42 Аморийских мучениках, с. Г 29: Васильев. Византия и арабы, I, с. 183 прим. 1, ч. II, Приложение, с. 55, 56):

36 Առաջին մանդատորը: Բառը լսողներին է և նշանակում է սուրհանդակ: Բուրգարահամանատարները ունենում էին մանդատորներ: Պրոտոմանդատորը համապատասխանում է սխոլերի պրոբսիմոսին (տե՛ս Burg, IAS, p. 45, 47): Պավլիկյան զորահամանատար Կարբեսար պրոտոմանդատորի աստիճան ուներ: Առն Զ-ին վերագրվող «Տակտիկա»-ում ասված է, որ «մանդատոր» են կոչվում հրամանատարների կարգադրությունները շտապ կարգով ղեկավարներին հասցնողները: Տե՛ս Leonis imperatoris Tactica, սյունակ 704: Պաշտոնը ավելի ուշ շրջանում տարածում ուներ և վրաց պետությունում (մանդատոր ռախտցեթի):

37 Ամերի մասին տե՛ս Գիրք Գ, ծանոթ. 100:

38 Հայոց Արզովանը Մալթիայից հյուսիս, Եփրատի աջ ափին:

39 Հայոց Դիլրիկը: Կոստանդին Միքանածինն այն տեղադրում է Կոլոնիա բանակայինում, որն, ըստ իրեն, ծագում է Առաջին Հայր նահանգից (Կոստանդին Միքանածին, էջ 170—171, նաև՝ էջ 273—274, ծանոթ. 104): Իրն ալ Ասիեր քաղաքն անվանում է Կարբեսարի գյուղ (Իրն ալ Ասիեր, էջ 160): Պավլիկյան (և Թեոդրակյան) շարժումների տարածման աշխարհագրության մասին այժմ տե՛ս Huxley, The historical geography, p. 81—95; Darrouzès, Epistoliers, p. 275:

40 Նա Ամբրոն է կոչվում նաև բյուզանդական էպոսում, որտեղ հանդես է գալիս որպես Գիգենիս Ակրիտասի հոր՝ Խրիստիերոսի պապը: Նշենք այստեղ, որ Իրն ալ Ասիեր նրան անվանում է նաև Ամրո (էջ 161), որտեղից էլ ահա բյուզանդացիների Ամբրոնը: Իսկական անունն էր Օմար իրն Արզալլահ ալ Արթա: Նրա մասին տե՛ս Գիրք Գ, ծանոթ. 100:

41 Տարսնի ամիրա Ալին հայազգի Ալի իբն Յահյա ալ Արմնին է: Նրան լավ գիտն ժամանակակից Հովհաննես Գրատիանակերտցին. «Ապա ոստիկան ոմն ի Հայս առաքեալ, որ Ալի արմանի անուանիր՝ ըստ հրամանի ամիրապետին իշխան իշխանացս Հայոց զնա (Սմբատի որդի Աշոտին—Չ. Բ.) կացուցանէր, բազում զգեստիւք և արքունական պատուով ճոխացուցեալ՝ ի նա հաւատալով զսակս Հայոց և դամենայն բեկար արբունիս» (Հովհաննես Գրատիանակերտցի, էջ 133: Տե՛ս նաև Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 110, նաև 136): Նրա մասին տե՛ս Աղոնց, Բագրատունյաց փառքը, էջ 76—77:

42 «Ինչ-որ նահանգը»՝ Հայաստանն ու Ատրպատականն էին, որոնց կառավարիչն նա նշանակվեց 862 թ. նոյեմբերին (Իբն ալ Ասիր, էջ 162):

43 Մատուղի համաձայն, Ալի իբն Յահյան, իմանալով Մելիտենեի ամիրա Օմար իբն Աբդալլահ ալ Աբթալի սպանության մասին, Հայաստանից գնում է դեպի Նիզբրկերտ, բայց նրա մոտակայքում տեղի ունեցած ընդհարման ժամանակ սպանվում՝ 863 թ. սամաղան ամսին (18 հոկտ.—16 նոյեմբեր): Տե՛ս Васильев, Византия и арабы, I, Գ. II, с. 62: Գեղբերի մասին մի փոքր տարբեր (հավանաբար՝ աղավաղված) պատմությունը տե՛ս Իբն ալ Ասիր, էջ 162:

44 Բնագրում՝ συνάρχων: Այս Սկլերոսի մասին տե՛ս Seibt, Die Skleroi, S. 21—23:

45 Ինչպես անցյալում Իրենն կայսրուհին՝ իր որդի Կոստանդին VI-ին:

46 Գենեսիոսը նշում է, որ Թեոփիստոսի անձի դեմ ուղղված դավադրության մեջ խոսնված էին մի քանի փոխզորավարներ և Թեոդորա կայսրուհու ջուր Կալոմարիան (Բարի Մարիա): Նրա դերն այն էր, որ իր տան վերնահարկից պիտի դիտեր, երբ Վարդապետ հարձակվեր Թեոփիստոսի վրա, այդ մասին իսկույն տեղյակ պիտի պահեր Միքայել կայսեր (Genesisii Regum, p. 87):

47 Թեոփիստոսին հենց Սկյուպյուս փորձեց պաշտպանել էքսկուրիտոսների տաղմայի հրամանատար Կոստանդին հայր (սրա մասին տե՛ս Գիրք Դ, ծանոթ. 8), բայց անհաջող (Genesisii Regum, p. 89):

48 Գենեսիոսը ցույց է տալիս տվյալ հետերիցում այս ժամանակ ովքեր էին ծառայում, ովքեր մասնակցեցին Թեոփիստոսի սպանության: Նրանց նա անվանում է Տալրիկի (Ղրիմի) սկյուֆներ (Genesisii Regum, p. 89): Հավանաբար վարձկան խաղարկներ էին:

49 Պետական հեղաշրջումը, որի ժամանակ սպանվեց Թեոփիստոսը, ըստ ոմանց տեղի անեցավ 851 թ. նոյեմբերի 20-ին (տե՛ս Wasilewski, Studia, էջ 378, աստեղծն և Ֆրանսերեն ամփոփումներով): Նրխատֆիլոպուլուս այլ թվական է նշում՝ 855 թ. նոյեմբերի 20 (Χριστοφιλοπούλου, *Η ἀντιζατιλαία, էջ 42): Հարցի մասին ավելի մանրամասն՝ Kailln-Hayter, Etudes, p. 460—474:

50 Նկատի ունի իր որդուն՝ Միքայել կայսրին:

51 1090 կենտինարը հավասար է 7.848.000 ոսկեզարմի, իսկ երեք հազար կենտինար արծաթը՝ 21.600.000 արծաթ դրամի: Ե. Լիպչիցը սխալմամբ գրում է 190 հազար կենտինար ոսկի, իսկ արծաթը՝ 300 լիտր, այսինքն՝ երեք կենտինար: Липшиц, Очерки, 126:

52 Իզիկոնը կայսեր գանձարանն էր, գենիկոնը՝ պետական գանձարանը (տե՛ս Կոստանդին Միքանաձին, էջ 170, ծանոթ. 88, էջ 271, ծանոթ. 94):

53 Միքայել կայսեր կողմից ոսկե այս իրերը հալելու մասին խոսում է և Կոստանդին Միքանաձինը (տե՛ս Գիրք Ե, 29): Ինչ վերաբերում է «սենզատուն» կոչվող

զրամին, ապա բառը հունականացված լատիներեն է՝ sēnzōn, կամ sēnzōs (լատ. sessus), օգտագործված Միրանաձինի «Արարողությունների մասին» գրքում և նշանակում է «կայսերական զահ»: Կարծում են, որ սենզատուն է կոչվել, որովհետև դրամի մեկ երեսին դրոշմված էր կայսերական զահի պատկերը, կամ էլ, որ դրամը հատկու համար օգտագործված է եղել կայսերական զահի ոսկին: Հիշյալ դրամները սենզատուն սկսեցին կոչվել X դ. կեսերին, քանի որ Թեոփանեսի Շարունակողը ցույց է տալիս, որ դրամը այդպես են կոչվում «այժմ»: Հարցի մասին տե՛ս Laurent, Nom de monnaie, p. 193—197:

54 Նկատի ունի Թեոփիլոս կայսեր մայր եվփրոսինին, Միքայել թվատի կնոջ:

55 Թարգմանաբար նշանակում է ժամացույց, հավանաբար արևի ժամացույց էր: Գտնվում էր Թեոդոսիոս կայսեր բաղնիկայի արքիդում և Հուստինոս II կայսեր նվերն էր (Janin, Const. byz., էջ 103, 158—159): Նշե՛ք այստեղ, որ Կոստանդնուպոլսում կային յոթից ոչ պակաս ժամացույցներ: Գլխավորը գտնվում էր սուրբ Մոփիայի տաճարի հարավային կողմում (Նմտ. De Cer., I. p. 63):

56 Տե՛ս ծանոթ. 46:

57 Բարուցիկոսների ընտանիքի մասին տե՛ս Գիրք Դ, ծանոթ. 98:

58 Բյուզանդական բազմադարյան մշակույթի լուսապսակը, բյուզանդական և համաշխարհային մշակույթի ռազմիրան: Նա զոնե մոր կողմից հայազգի էր, Թեոդորա կայսրուհու և կեսոր Վարդապի փնսա Արշավիրի քրոջ՝ Իրեննի որդին: Փոսի մասին հին և նոր գործերից կարևոր են՝ Hergenröther, Photius; Dvornik, The photian schism; Ahrweiler, Sur la carrière de Photius, էջ 348—363 (Արվիլերը Փոսի ծննդյան թիվն է համարում շուրջ 810 թ.: Նրան համաձայն է Լըմերլը. Le merle, Le premier humanisme byzantine, էջ 179—181): Փոսի մասին նաև՝ Τάτιτζ, Φωτίου, σελ. 81—111: Каждан, Социальные и политические взгляды Фотия, с. 91—96; Dvornik, Photius' Career, p. 211—218; Stratoudaki White, Patriarch Photios; Impellizzeri, L'umanesimo bizantino, p. 245—266:

59 Ստեփանոս Մագիստրոսի մասին տե՛ս Guillaud, Les patrices, էջ 308: Նշե՛ք այստեղ, որ Թեոփանեսի Շարունակողը մի այլ տեղում Ստեփանոս մագիստրոսին (հետևաբար և նրա եղբոր Վարդապին) համարում է ոչ թե Իրեննի որդին, այլ Կալոմարիայի (տե՛ս վերև, Գիրք 2, Խաղաղություն Ռոմանոսի, § 2): Նույնն է ասում և Գերոզ Վանականը (Georg. Mon., p. 850):

60 Բնագրում՝ τὸν ταρχιωταγ: Հատուկ պաշտոն էր՝ ἀρχων τοῦ ταρχίου, կամ ἀρχων τῶν ταρχίων, որին վստահված էր Կոստանդնուպոլսի Մեծ պարսպի պաշտպանության պարտականությունը, ավելի որոշակի՝ Կոստանդնուպոլսի պաշտպանությունը: Թեև պաշտոնը կար դեռևս Անաստասիոս կայսեր ժամանակներից, առաջին անգամ հիշատակվում է 718—719 թթ., ևս III Իսալրացու ժամանակ (տե՛ս Թեոփանես Խոսովանոզ, էջ 110): X դ. Կոստանդին Միրանաձինի թյուրանդական արքունիքի արարողությունների մասին գրքում նա կոչվում է նաև «պարսպներ» (կամ՝ պարսպի) «դոմեստիկոս» և «կոմես»: Նրա մասին՝ Guillaud, Le Comte des murs, p. 17—25:

61 Պետրոս Միկիլիացին էլ Կարբիասին համարում է Տեֆրիկի (Դիլրիկի) կառուցողը և նշում պավլիկյանների կողմից կառուցման պատճառները: Ինչպես գիտենք, պավլիկյանները Թեոդորա կայսրուհու հալածանքներից փախուստի դիմելով Մելիտենեի ամիրա Օմար իբն Աբդալլահ ալ Աբթալի (Ամեր կամ Ամբրոն) մոտ, նրանից ստացան Արզաուս (Արզովան) և Ամարա բաղաբ-ամրոցները: Սակայն, երբ այնտեղ ա-

պատան փնտրող ազանդավորների թիվը շատ մեծացավ, Կարբեսուր կառուցեց նաև Տեֆ-րիկեն և այնտեղ տեղափոխվեց, Պետրոս Միկիլիացու ասելով, արարներից հեռու լինելու համար (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. Ա, էջ 768): Ասենք, որ Տեֆրիկեն գոյություն ունեւր Կարբեսուրից շատ առաջ: Տե՛ս Адопц, Армения, с. 81:

62 Այսինքն՝ Թրակիա և Մակեդոնիա բանակաթեմերի զինվորների: Գենեսիոսը այդ քառասուն հազարանոց բանակում հիշում է նաև «այլ բանակաթեմերի զինվորներ» (Genesii Regum, p. 91):

63 Կեյսարիոնն ըստ Գենեսիոսի գտնվում էր Գաղիմոնի մոտ (Genesii Regum, p. 92):

64 Գենեսիոսը տալիս է Ամերի կանգ առած վայրի անունը՝ Գորա (էջ 93): Գորան (Գոնա ձևով), ըստ Պետրոսի քարտեզի, գտնվում էր Կասպաղովկիայում, Կեսարիայի ու Տավրիոսի միջև (Ramsey, HGAM, p. 297, 329):

65 Ինչպես տեսնում ենք, ըստ Թեոփանեսի Շարունակողի, այս ճակատամարտում Միքայելի հետ մասնակցում էր նաև սխուրի զոմեստիկոս Մանուիլը: Երբ կարգում ենք նույն հեղինակի պատմածը Թեոփիլոսի՝ արարների դեմ վարած պատերազմի մասին, տեսնում ենք, որ շատ մանրամասներով այդ պատմությունները նույնական են, և հավանաբար Թեոփիլոսի ժամանակ տեղի ունեցած դեպքերն այստեղ վերագրվում են Միքայել III-ին: Հմտ. Երրորդ գրքի § 31—32: Պատմությունը նույնական է նաև Գենեսիոսի երկում (էջ 92): Գեպքերի մասին մատչելի կերպով գրել է Ադոնցը: Տե՛ս «Վարդ Մամիկոնյան», էջ 322:

66 Ժամանակակից Սամսուն քաղաքը Թուրքիայում, Սև ծովի ափին: 863 թ. տեղի ունեցած այս դեպքերի մասին մանրամասն տե՛ս Васильев, Византия и арабы, I, с. 198—203:

67 Տե՛ս Հեռոզոսոս, Գիրք III, 35:

68 Սա ևս վկայում է, որ Թեոփանեսի Շարունակողի այս Գ Գիրքը մի հոգու հեղինակություն է:

69 Լատրոսի մասին տե՛ս Գիրք Գ, ծանոթ. 118:

70 Գենեսիոսը Պոսոն վայրը տեղադրում է Ամիսոսից 500 մղոն հեռավորության վրա, Պափլագոնիայի և Արմենիականների բանակաթեմերի սահմանադրված (Genesii. Regum, էջ 96): Ռամզեյը վայրը կոչում է և Պորոսոն (HGAM, էջ 249) և Գենեսիոսի նշած տեղադրությունը՝ Ամիսոսից 500 մղոն հեռու՝ անհեթեթություն: Ռամզեյը աղբյուրների բոլոր տվյալները է մի բերելով ցույց է տալիս, որ 1) ճակատամարտը տեղի է ունեցել Արմենիականների և Պափլագոնիայի բանակաթեմերի սահմանադրվածին, 2) Ալիս գետից արևմուտք, 3) Սինոպից հարավ գնացող ճանապարհի վրա, 4) հյուսիսից հարավ հոսող գետի ափին, 5) Ալիս գետի մոտ, բանգի փոքրաթիվ արար փախստականներ, անցնելով Ալիս գետը, մտան Խարսիանոն բանակաթեմը, 6) բարձունքների միջև գտնվող հովտում, որտեղ սարակիստները շրջապատվեցին: Այս հանգամանքները նկատի առնելով, Ռամզեյը գտնում է, որ ճակատամարտի վայրը ընկած էր Սինոպից Անդրապա և Ալիս տանող ճանապարհի վրա (Ramsey, HGAM, էջ 77): Իրն ալ Ասիրը ճակատամարտի վայրը կոչում է Մարջ ալ Ուսկուֆ (Իրն ալ Ասիր, էջ 162):

71 Ուսումնասիրողների շրջանում վեճ կա աշխարհագրական այս կետերի վերաբերյալ: Գտնում են, որ Լալակաոնը ոչ թե գետի անուն է, այլ շրջանի, Պոսոնը կամ Պորոսոնը՝ վայրը, իսկ Գյուրիսը՝ (տե՛ս հաջորդ ծանոթ.) գետ (Ramsey, HGAM, էջ 77):

72 Տե՛ս Նախորդ ծանոթ.: Ըստ Վասիլի նույնանուն է ժամանակակից Գյորումի

հետ: Այն գտնվում է Թոխմա-սու գետի ափին, Մելիտենի գավառում: Նույն հեղինակը գտնում է, որ թեև այս Գյորումի տեղադրությունը չի համընկնում Գենեսիոսի նշածի հետ, հնարավոր է, որ բյուզանդական հեղինակը սխալվել է (Васильев, Византия и арабы, I, с. 202):

73 Բյուզանդական արքունիքում հատուկ կարգ էր մշակված՝ կայսեր՝ արարների դեմ կատարելիք արշավների ժամանակ արևելյան որ բանակաթեմերի զորավարները և կլեյստորարիները պիտի նրան որոշակի կայանում դիմավորեին և, պարզ է, նրա արշավանքին մասնակցեին: Այդ կարգը բովանդակող փաստաթուղթը ներառված է Կոստանդին Միրանաժիի «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» գրքում (De Cer., I, էջ 444—445: Տե՛ս և Կոստանդին Միրանաժի, էջ 134—135: Փաստաթղթի սրբագրված բնագիրը տե՛ս Huxley, A List of ἀπλῆχτα p. 87—93):

74 Պոսոն՝ հունարեն πῖπτο (բնկնել) բառից: Ելնելով այն բանից, որ պավլիկյան Կարբեսուր վախճանվել է 863 թ., Պոսոնի ճակատամարտի տարին, Ա. Վասիլևր կարծում է, որ նա սպանվել է խնդրո առարկա ճակատամարտում: (Васильев, Византия и арабы, I, с. 202): Այդ ենթադրությունը չի հաստատվում, քանի որ ըստ Փոսի նա մեռավ իր մահով՝ հիվանդանալով (տե՛ս Бартия, Источники. с. 92):

75 Հունարենում՝ Δαυδ γαζαται: Թարգմանաբար նշանակում է զորքի կոտորած, զորքի փլացում:

76 Հունարեն γύρος բառից, որ «շրջան» է նշանակում:

77 Ամերի որդին փախավ 100 հոգով: Նրան բռնեց Խարսիանոն բանակաթեմի մերարիս Մախերասը՝ Ալիս գետն անցնելիս, հետևաբար Պոսոնի ճակատամարտը Ալիս գետի շրջանում տեղի ունեցավ:

78 Գենեսիոսն է տալիս նրա տղզանունը՝ Մախերաս (Genesii Regum, p. 97)

79 Գենեսիոսի ասելով, Պետրոսուր այս հաղթանակից հետո արժանացավ մագիստրոսի պատվաստիճանին: Այդ ժամանակները արարների դեմ ունեցած հաջողությունների համար Վարդասը արժանացավ կեսարի պատվաստիճանին: Այդ բոլորը ըստ Գենեսիոսի կատարվեցին ինդիկտիոնի 10-րդ տարում, սբ. Չատկի օրը: Այդ թվականը նույնպես համապատասխանում է 863 թ. ապրիլի 11-ին (Grumel, La Chronologie: էջ 251): Գեպքերի մասին մատչելի ձևով շարադրել է Ադոնցը: Տե՛ս «Վարդ Մամիկոնյան», էջ 322—324: Ճակատամարտի մասին հատուկ՝ Huxley, The Emperor Michael III, p. 443—450:

80 Հմտ. Մատր. ԺԲ, 45. «Եւ լինի յետին մարդոյն այնորիկ շար քան զառաջինն»:

81 Ինչպես մի անգամ առիթ ենք ունեցել ցույց տալու (Գիրք Գ, ծանոթ. 5) Մանուիլի վախճանի մասին տեղեկությունները հակասական են: Ըստ Միմեոն Մագիստրոսի և Գեորգ Վանականի, Մանուիլը Թեոփիլոսի թագավորության 9-րդ տարում վերավերվել է արարների դեմ մղված պատերազմում և փոքր անց վախճանվել: Նրա մարմինը բերվել ու թաղվեց Կոստանդնուպոլսում, Մանուիլի՝ Ասպարի շրամբարի մոտ կառուցած վանքում (Sym. Mag., p. 636: Georg. Mon., p. 803: Տե՛ս և Leo Gramm, p. 222): Մակայն, ինչպես տեսնում ենք, Մանուիլը վախճանվեց իր մահով, 838 թ. շատ անց: Թեոփիլոսի մահից հետո (842 թ.) նա նշանակվել էր մանկահասակ Միքայել III-ի նախակալ:

82 Մագնապոլան (magna aula) Կոստանդնուպոլսի պալատական շենքերից մեկն էր: Ըստ պալատական կառուցել էր Կոստանդին Մեծը: Այնտեղ, արևելյան կողմում

գտնվում էր «Սողոմոնյան» կոչվող կայսերական գահը, այստեղ էին ընդունվում օտարերկրյա դեսպանները և պաշտոնավոր այլ անձինք: Հիշյալ պալատում դեռևս Քենդոս II-ի ժամանակ, 425 թ., բացվել էր համալսարան, որ ժամանակի ընթացքում խամրեց ու փակվեց: Այն վերարացողը աճա շուրջ 855 թ. եղավ կեսար Վարդապետ Համալսարանում մեծ աշխատանք ծավալեցին հայազգի բազմաթիվ գործիչներ: Թեմայի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Աղոնց, Հայ գիտական դեմքեր, էջ 501—537:

‘Αναστασιου. ‘Η κατόστασις τῆς παιδείας, σελ. 72—77; Lemert, Elèves et professeurs; Idem: Le premier humanisme, p. 242; Speck, Die kaiserliche Universität:

83 Լեոն Մաթեմատիկոսը, ազգությամբ հայ: նա Հովհաննես Քերականի եղբորորդին էր (կամ հորեղբորորդին), ծնվել էր շուրջ 800 թ.: Նրա գործունեությունն քննարկում է Քեոփիլոսի, Միքայել III-ի և Վասիլ I-ի իշխանության ժամանակաշրջանում: Հայտնի է և մի գիտնական Լեոն Լա, որ ապրել է Լեոն VI-ի ժամանակ: Նրան ուսումնասիրողները շփոթում են Քեոփիլոսի օրոք գործած Լեոնի հետ: Գր Քոթրը սրան նույնացնում է սր. Նյլթիմիոսի վարքում հիշված Լեոն Երրոսֆակտեսի հետ և Լեոն Մաթեմատիկոսին համարում այլ անձնավորություն: Ասենք այստեղ, որ Լեոն Երրոսֆակտեսը իր ուսուցիչ Լեոն Մաթեմատիկոսի մահվան առթիվ (շուրջ 867 թ.) գրեց հետևյալ էպիգրամը: Իր խոսքերն ուղղելով Լեոնին, նա ասաց.

«Տեսություն բարձունք, գիտության խորություն,
խոսքերի լայնություն, խոհեմություն, պարզություն, խոնջանք,
[մարդիկ] ոչքում են, կոծում, քանզի այլևս
Լեոնին կենդանի չեն տեսնելու: Ինչ փորձանք»:

Տե՛ս Kolia, Léon Chcerosphactès, հավելված № 4: Apud: ‘Αναστασιου, ‘Η κατόστασις τῆς παιδείας, σελ. 67—68: Հայազգի Լեոնի հետ է կապված երկու գյուտ. լուսային նշանավորության համակարգը, որի օգնությամբ բյուզանդական արքունիքում շատ կարճ ժամանակամիջոցում իմանում էին խալիֆայության մեջ տեղի ունեցող դեպքերի մասին, և ջրի օգնությամբ շարժման մեջ դրվող արձանների (մանչացող առյուծների, նրգող թռչունների), որոնք զարգարում էին Մեծ պալատի ընդունարանը: Հսկայական նշանակություն ունեցավ Լեոնի գյուտը՝ այրուքների տառերը որպես թվարանական սիմվոլներ օգտագործելը, որով նա փաստորեն այգերրայի հիմքը դրեց: Տե՛ս История Византии, т. II, с. 86: Լեոն փիլիսոփան շատ սերտ հարաբերությունների մեջ էր կեսար Վարդապետի հետ և շարունակ հուշում էր նրան զգուշանալ Վասիլից (Sym. Mag., p. 676; Georg. Mon., p. 829): Լեոնի մասին տե՛ս Bréhier, La civilisation, էջ 463—466: Աղոնց, Հայ գիտական դեմքեր, էջ 506 և հտ.: Vita Euthymii, SS. 45, 53, 189; Шангин, Византийские политические деятели, с. 228; Krumbacher, Geschichte, S. 622; Bury, A History, cap. XI, §2; Липшиц, Лев Математик, с. 105—149; Ее же, Очерки, с. 338—366; Impellizzeri, L’umanesimo bizantino, p. 236—245:

84 Մամուն խալիֆան (813—833 թթ.):

85 Ըստ մի անստույգ ավանդության Լեոն Մաթեմատիկոսի աշակերտը 838 թ. Ամորիոսը հազարացիներին մատնող Բոլիդիցեսն էր (Sym. Mag., p. 640; Georg. Mon. p. 806) դա անհավանական է, որովհետև Լեոնի աշակերտը հիշվում է Մամուն խալիֆայի ժամանակ, որ մահացավ 833 թ., այսինքն՝ Ամորիոսի դեպքերից հինգ տարի առաջ: Տե՛ս և Գիրք Գ, ծանոթ. 108 և 113:

86 Զիարշավարանի մրցավարների՝ գատավորների մասին տե՛ս Guillaud, Le Grand Palais, p. 51—53:

87 Իգնատիոս պատրիարք Կոստանդնուպոլսի (847—858, 867—877 թթ.): Նիկեոփոր I կայսեր (802—811 թթ.) թոռը և Միքայել I Ռանգաբեի (811—813 թթ.) որդին: Նրա և նրան նշանակող կեսար Վարդապետ և այլ երկուսի փոխհարաբերությունների մասին տե՛ս Dvornik, Patriarch Ignatius, p. 7—22:

88 Բնագրում՝ տֆոս: Հասկանալի է, խոսքը գերեզմանատան շի վերաբերում, այլ տաճարի հերոսնի, որտեղ գտնվում էին կայսրերի գերեզմանները (հմմտ. Genesisii Regum, p. 100):

89 Բնագրում՝ Κωνσταντίνος ὁ Ἀρμενιακός, որը սխալ է, պիտի լինի՝ ὁ Ἀρμένιος, քանզի Գենեսիոսից հայտնի է, որ հիշյալ անձնավորությունը ազգությամբ էր հայ և ոչ թե ծագումով Արմենիականների բանակաթեմից: Գենեսիոսը հենց այդպես էլ գրում է՝ Ἀρμένιος: Այս Կոստանդինը միակ սենատորն էր, որ հրաժարվեց ստորագրել Իգնատիոսի հեռացման և Փոտի նշանակման մասին փաստաթուղթը Genesisii Regum. p. 100—101): Այս Կոստանդինին Գենեսիոսը համարում է կեսար Վարդապետ մտերիմ կամ ազգական (οὐζαίος) Genesisii Regum, p. 101):

90 Նկատի ունի կեսար Վարդապետ, Միքայել III կայսեր և Փոս պատրիարքին:

91 Իգնատիոսի մասին մանրամասն տե՛ս նրա վարքը. Vita Ignanti, col. 88—574: Վերջին գործերից՝ Киздан, Хроника Симеона Логофета: Karlin-Hayter, Etudes, p. 475—484:

92 Ռուսների այս արշավանքը Կոստանդնուպոլսի վրա տեղի ունեցավ 860 թ.: Հարցի մասին՝ Vasiliev, The Russian Attack; Липшиц, О походе Руси: Sorlin, Les Traités de Byzance, p. 313—322; Ahrweiler, Les relations, p. 49 sqq.

93 Այստեղ նկատի ունի Մտենոնը՝ Գարդանելի նեղուցի ավերին գտնվող բնակավայրերը:

94 Պահպանվել են պատրիարք Փոտի՝ ուսուցիչի այս արշավանքին վերաբերող ճառերը. Mango, The Homilies: Φωτίου Ὁμιλία: Фонкич, Ивирский список, с. 154—158:

95 Այսինքն՝ Կրեոտի սարակիսոսների:

96 Կուլբարիա, գալեա, սատուրա (սակտուրա)՝ նավերի տեսակներ են:

97 Կոստանդնուպոլսի թաղամաս, տեղադրությունը վիճելի: Ընթացրվում է, որ գտնվում էր սր. Առաքելոց եկեղեցուց հյուսիս և իր մեջ էր ընդգրկում Կոստանդին և Քենդոփորոսի պարիսպների միջև գտնվող տարածություն մեծ մասը (Janin, Const. byz., p. 314—317):

98 Լույսն բերող գտնվում էր Լեոնային Կիրիկիայում, Տարսոն տանող ճանապարհի վրա: Հայկական աղբյուրներում կոչվում է սրբերդ Լույուայ: Առաջին անգամ հիշվում է 832 թ. դեպքերի առթիվ: Ետ անառիկ բերդ էր: Վարդան պատմիչը (էջ 79: Հմմտ. Ղ. Ալիշան, Միստան, էջ 114), անվանում է Եանհպիլի ամուրն Լույուայ: Տեղադրության մասին տե՛ս նաև Մելիֆ-Քելվեֆել, Լույուայ բերդը, սյունակ 156—162: Ավելորդ չէ նշել այստեղ, որ ըստ Վասիլիի բերդը գտնվում էր Մաբղես Ավրիլիոսի կառուցած Փափստի-նուպոլիս քաղաքի տեղում և իսկական անունն էր Հալալա (Васильев, Византия и арабы, I, с. 97, прим. 4):

99 Արզնես լեռն այժմ կոչվում է Էրջիաս-դաղ, Կեսարիայից փոքր հարավ:

100 Ըստ Ռամզեյի գտնվում էր Բյութանիայում և նույնանում է Կատրելի դաղի հետ (Ramsey, HGAM, p. 187):

101 Ռամզեյի համաձայն նույնանում է Բյութանիայի Սամանիի դաղի հետ (Ramsey, HGAM, p. 187):

102 Նախապես կոչվում էր Օրսիա: Գտնվում է Քաղկեդոնից տասը մղոն հեռավորության վրա: Իր անունը պարտական է Ավքսենտիոս Մելոդոսին, V դ. հայտնի մի վանականի: Լեռն այժմ կոչվում է Կայս դաղ:

103 Այս «հեռագրի» մասին տե՛ս նաև Կոստանդին Միլանաձիև, էջ 138:

104 Վենետ (այսինքն՝ կապուլտ), պրասինոս (կանաչ), սպիտակ, ռուսիոս (կարմիր): Սրանք Կոստանդնուպոլսի դեմոսի՝ քաղաքացիների շորս «կուսակցությունների»՝ «կողմերի» գույներն էին, որոնց անունով էլ կոչվում էին հիշյալ «կուսակցությունները»:

105 Պրոտասեկրետը (պրոտոասեկրետ)՝ առաջին ասեկրետը, այսինքն՝ պրոտոնոտարիոսին: Տե՛ս Լովնանեն Սկիլիցես, էջ 287, ծանոթ. 111: Նրա մասին՝ Bury, IAS, p 97—98:

106 Դրոմոսի առաջին նոտարը (տե՛ս նախորդ ծանոթ.): Նշանակում է դպիր, գրագիր, սղագրող, արձանագրող և այլն: Բառն անցել է և հայոց լեզվին՝ նոտար, որ նշանակում է «նշանագիր, գրիչ, դպիր» (Ն. Բ. Լ., Կ. Բ, էջ 456: Նաև՝ Անաչան, Արմատական բառարան, Կ. Փ, էջ 478: Տե՛ս նաև՝ Bury, IAS, p. 92):

107 Կոմբինոգրաֆոսը՝ կոմբինայի գրողը (լատ.՝ combino, նաև՝ tractoriae): Նրա մասին՝ Sophocles, Greek Lexicon, v. II, p, 677; Guillard, L'Hippodrome, p. 244:

108 Կարը լծված էր շորս ձիերով: Չափից ծայրինը կոչվում էր ձախ (ձի), աջինը՝ աջ (ձի), իսկ մեջտեղի երկու ձիերից ձախինը՝ միջին ձախ, իսկ մեջտեղի աջ ձին՝ միջին աջ: Այդպես էին կոչվում և կառավարները. ձախ, աջ, միջին ձախ, միջին աջ: Տե՛ս Guillard, L'Hippodrome, էջ 241: Իմաստն այն է, որ Միքայել III-ի մտահոգությունը իր մրցակցին, որ վարում էր միջին ձախ կարը, ուղուց դուրս մղելն էր: Նույն տեղում, էջ 241, ծանոթ. 53:

109 «Սև հաց» ու «սպիտակ պանիր» բառերը Միքայելն ասաց ժողովրդական ոճով՝ հացը կոչեց ոչ թե άρτος, ինչպես է գրականում, այլ՝ ֆայլ: (հմմտ. հայ. սոմի), իսկ սպիտակ պանիրն էլ՝ άσπίδατοςον (կրպանիր):

110 Ակնարկում է խորհրդավոր ընթրիքը:

111 Սատյուրոսները հունական առասպելաբանության համաձայն անտառների և լեռների դևեր էին, որոնք սիլենոսների, նյումփաների, բակքոսների և մենասների հետ կապում էին դիմու աստված Գիոնիսոսի խումբը: Սատյուրոս անունը ստացել է նաև անամոթ մարդու նշանակություն:

112 Այս արչավանքը Թեոփանեսի Շարունակողի համաձայն տեղի ունեցավ Միքայել III-ի թագավորության հենց սկզբում՝ 842 թ.: Այն գլխավորում էր, ըստ աղբյուրի, Թեոկտիստոսը: Աբրահամյանը են կարծիքներ, որ 842 թ. արչավանք տեղի չի ունեցել, որ աղբյուրը շփոթում է Վարդանի և Թեոֆորոսի՝ 837 թ. արչավանքի հետ: Տե՛ս Laurent, L' Arménie, p. 67, 252: Բարբիկյան, «Բյուզանդական» խոսումյանները:

113 Հմմտ. Եզեկիել, ԺԸ, 32. «Զի ոչ կամիմ դմահ մեղուցեղուն... այլ զի դարձցի ի ճանապարհաց իւրոց շարաց, և կեցուցէ դանձն իւր. արդ եկալք դարձարուք, և կեցէք»:

114 Օդտագործվում է Հոմերոսի դարձվածքը: Հմմտ. Ողիսական ԺԹ, 547, նաև՝ Ի, 90:

115 «Պրոֆիրոս նոմոս» կոչվող դատատանագրքում կա լեզատ բառի սահմանումը. Դա այն ընծան էր, պարզեք, նվերը, որ հանգուցյալը թողնում էր որևէ մեկին: Լեզատարիոսը՝ լեզատի ապագա տերը, լեզատը կարող էր ստանալ միայն այն շնորհողի մահից հետո՝ երեսուն տարվա ընթացքում (Prochiron auctum tit. XXXV, § 1, 2, 14, 15, 39):

116 Գնեսիոսը Սմբատի փոխարեն գրում է Սարբատիոս: Բյուզանդիայում Սմբատ հայկական անվան նման փոփոխություն մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Գիրք Ա, ծանոթ. 73:

117 Ապոկրիսիարիոս՝ միջնորդ, ներկայացուցիչ, պատգամավոր:

118 Ապագա կայսր Վասիլ I Մակեդոնացին (867—886 թթ.):

119 Պարակիմոմենոս թարգմանաբար նշանակում է «կից քնոդ»: Նա կայսեր սենեկապետն էր: Ըստ Թեոփանես խոստովանողի պարակիմոմենոսները երեք հոգի էին լինում և կոչվում էին նաև կուբիկուլարիոս (լատ. cubiculum բառից, որ նշանակում է ննջասենյակ): Պարակիմոմենոս բառը առաջին անգամ հիշվում է Մավրիկիոս կայսեր ժամանակաշրջանում, 602 թ., և այն ժամանակ պարակիմոմենոսը ենթարկվում էր պրեպոզիտոսին: Որպես կանոն պարակիմոմենոսը ներքինապետ էր և կոչվում էր պրոտենոսիոս: Կոստանդին Միքանաթինն իր «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 50-րդ գլխում նրանց մասին գրում է հետևյալը. «Թեոփիլոս կայսեր ժամանակ պարակիմոմենոսը դարձավ Օստիարիոս Աբուստիկոսը, իսկ Թեոփիլոսի որդի Միքայելի ժամանակ պարակիմոմենոս էր պատրիկ Գամիանոսը, իսկ նրանից հետո, նույն կայսեր ժամանակ պարակիմոմենոս դարձավ (ապագա) քրիստոսսեր կայսր Վասիլը: Քրիստոսսեր Վասիլ կայսեր ամբողջ թագավորության ընթացքում պարակիմոմենոս չեղավ և ոչ ոք»:

Պարակիմոմենոսը հանդիպում է հայկական աղբյուրներում (պառակամենոս, պառակամանոս և այլ ձևերով), որտեղ շատ հաճախ ընդունվում է որպես հատուկ անուն: Տե՛ս Արխատական Լաստիվերտցի, էջ 42: Մատթեոս Ուոնայցի, էջ 2, 96, 233 և այլուր:

120 Ինդիկտիոնի 14-րդ տարին՝ 866 թ.: Գնեսիոսը ղավադիների մեջ հիշատակում է և ոմն խալզ (այսինքն՝ Խաղտիք բանակաթեմից), անունը ծիֆինարիոսն, որի մասին մանրամասն տե՛ս Գիրք Ե, ծանոթ. 52:

121 Թեոփանեսի Շարունակողի շարադրանքն անորոշ է ու մշուշապատ: Գնեսիոսը պարզ ցույց է տալիս, որ կեսարի կողմնակիցները մեծաթիվ էին, նրանք էին, որ կեսարի սպանության առթիվ իրար անցան: Եթե Կոստանդին (հայր) ըմբռնատեր, ապա կեսարի կողմնակիցների և հակառակորդների միջև պատերազմ էր բռնկվելու (Genesii Regum, p. 107):

122 Կոստանդին հայր: Նրա մասին տե՛ս Գիրք Ե, ծանոթ. 38:

123 Սբ. Սոփիա տաճարում:

124 Հոգևոր երգերի բառեր են: Երգվում է Քրիստոսի Հարության տոնին՝ θανάτω θάνατος πατήσας (հմմտ. «Շարական հոգևոր երգոց սուրբ և ուղղափառ եկեղեցույս Հայաստանեայց» ի Կոստանդնուպոլիս, 1853, էջ 324. «որ մահումսն ըզմահ խափանեաց» (էջ 329), «որ մահումսն քո մեհուցեր ըզմահ» (էջ 348), «որ ըզմահ կոխեաց» (էջ 392):

125 867 թ.:

126 Միքայելի՝ Վասիլ կողմից սպանվելու մասին գրում է Ստեփանոս Ասողկը. «...նա դանիսլարար մեռանի ի Վասիլ, զոր ընդ իւր Թագաւորեցուցեալ էր» ((էջ 145):
127 Բառացի՝ բաղմականթեղ:

Գ Ի Ր Ք Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ

1 Քնոփանեսի Շարունակողի հինգերորդ գիրքը՝ Վասիլ I կայսեր կենսագրութունը, ինչպես ասվեց Առաջարանում, գրել է Կոստանդին Միրանաթին կայսրը: Այն առաջին անգամ հայերեն թարգմանությունը լույս է տեսել «Բյուզանդական աղբյուրներին» Երկրորդ գրքում: Այստեղ վերաբարձրվում է այդ թարգմանությունը՝ հիշյալ գրքում լույս տեսած ծանոթագրություններով: Վերջիններս որոշ չափով կրճատված են, ավելացված են մի քանի նոր ծանոթագրություններ, լրացված են արդեն հրատարակվածներին մի քանիսով: Առանձին դեպքերում նշված է նոր գրականություն:

2 Վասիլ I-ի մասին նորագույն ուսումնասիրությունն է՝ Tobias, Basil I (567—886).

3 Բառախաղ Վասիլ անվան (Βασίλειος) և βασιλεία բառի, որ նշանակում է թագավորություն:

4 Փարթևամացած ծառի տակ ենթադրվում է Մակեդոնական հարստությունը, իսկ նրա արմատի տակ՝ Վասիլ I կայսրը, հարստության հիմնադիրը:

5 «Վասիլի ընտանիքի անդամ» կոստանդին Միրանաթինն է, Վասիլ I-ի թոռը և Անոս VI-ի որդին:

6 Միրանաթինը Վասիլի ծննդավայրն է համարում Մակեդոնիան: Մի փոքր հետո (§ 4) որոշակիացնում է, ցույց տալով Ազրիանուպոլիս քաղաքը, որը սակայն Քրակիայում է գտնվում: Մի այլ տեղում (§ 9) Միրանաթինը գրում է «Քրակիայի Մակեդոնիան»: 1011 թվականը կրող հայերեն մի ավետարանի հիշատակարանում ցույց է տրվում, որ Ազրիանուպոլիսը Մակեդոնիայում է գտնվում. «Ի դառախն Մակեդոնիոյ ի քաղաքն ու կողի Անդառապալիս» (տե՛ս Աղոնց, Վասիլ Հայազն, էջ 458): Հայկական ավանդությունը Վասիլի ծննդավայրն է համարում Հայաստանը Այսպես, Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «և յետ նորա (Միրայելի—Հ. Բ.) Վասիլն, զսա ասեն ի Տարսուս, ի զեղջի թյայս» (Սիրակոս Գանձակեցի, էջ 80): Գանձակեցին կրկնում է Ստեփանոս Ասողիկին (էջ 145), որը, հիշելով Վասիլ I-ի որդի Անոս VI-ին, գրում է, թե «նա որդի Հայոց էր» (նույն տեղում, էջ 159): Արաբական աղբյուրները Վասիլին սլավոն են համարում կամ մոր կողմից սլավոն, որ թյուրիմացության արդյունք է: Այդ մասին տե՛ս Бартикан, К разгадке загадки о «славянском» происхождении Василия.

7 Սկզբնաղբյուրների տվյալներով Վասիլի հայկական ծագումն անվիճելի է: Շատ հետաքրքիր է այդ տեսակետից X դարի առաջին կեսում գրված «Եվթիմիոսի վարքը» (կոչվում է նաև «Պատմաթիական ժամանակագրություն»), որը հիմնականում ընդգրկում է Անոս VI-ի պատմությունը: Այնտեղ գրված է հետևյալը. «Վասիլը խնամակալ է թողնում Մալիխանոսին, որին հայերեն Զատուցես էին անվանում, որովհետև նա էլ էր մակեդոնացի և ծագումով հայ, ինչպես և ինքը» (տե՛ս Vita Euthymii, p. 6): Ն. Աղոնցը կանգ է առնում նաև Վասիլի արտաքին նկարագրության վրա, որ տալիս է Միմեոն Մադիսարոսը: Ըստ նրա Վասիլն ուներ իրար միացած հոնքեր, սև աչքեր, թուխ դեմք, որը մի անգամ ևս ապացուցում է, որ մենք ամենին էլ գործ չունենք սլավոնական տիպարի հետ:

3 Վասիլը, հարկավ, ծագումով Արշակունի չէր: Արշակունիների տոհմը վաղուց էր ապագել (Adontz, L'âge, p. 105): Աղբյուրները որպես կանոն ընդգծում են Վասիլի համեստ ծագումը: Ն. Աղոնցը, հակառակ դրան, ենթադրում է, որ Վասիլը Բագրատունի կամ Մամիկոնյան ծագում ուներ (տե՛ս Adontz, L'âge, p. 106):

9 Նկատի ունի Պարթևների Արշակ I արքային, որ 249/248 թթ. մ. թ. ա. հիմնադրեց Պարթևական հարստությունը Պարսկաստանում:

19 Ն. Աղոնցը ենթադրում է, որ այս Արտավանի տակ նկատի է առնված Հուստինիանոսի ժամանակ Պարսկահայաստանից Կոստանդնուպոլիս փոխած և ապաստանած, ապա նշանավոր զորավար դարձած Արտավան Արշակունին, որի մասին մանրամասն խոսում է Պրոկոպիոս Կեսարացին: Միրանաթինը ցույց է տալիս, որ Արտավանն ապրում էր Անոս I կայսեր թագավորության ժամանակ, իսկ Պրոկոպիոսի մոտ պատմական, իրական Արտավանը գործել է Հուստինիանոս I-ի ժամանակ: Աղոնցը ժամանակագրական այս տարբերությունը ընչին է համարում (L'âge, էջ 89): Ինչ վերաբերում է Կլեյնենսին, ապա այդ անունը ևս հունական չէ: Ամմիանոս Մարկիսինոսը IV դ. հիշատակում է երկու հայ մեծամեծների, ովքեր կոչվել են Արտավան և Cylaces (Amm., 29, 12, 30, 1. վերջինս անունը Աղոնցը ուզում է Gylaces): Նրանք ըստ Աղոնցի համապատասխանում են Փափասոսի Մուշեղ Մամիկոնյանին և Գլակ Մարզպետին: Մի դարում, վերոհիշյալ Արտավանի ժամանակ գործում էր մի զորավար Գլակ ևս: Ըստ Աղոնցի՝ այս երկու զույգերը՝ Արտավան և Գլակ, համապատասխանում են Միրանաթինի Արտավանին և Կլեյնենսին, և նրանց նախատիպարներն են (տե՛ս L'âge, էջ 92: Նույնի՝ Վասիլ Հայազն, էջ 487): Պետք է ընդունել, որ Աղոնցի այս նույնացումները բավական համարձակ են:

11 Խոսքը Անոս I կայսեր մասին է (457—474 թթ.):

12 Արաբ խալիֆան:

13 Հերակլ կայսրը (610—641 թթ.):

14 Կոստանդին VI կայսրը (776—797 թթ.) և նրա մայր Իրենեն (780—797 թթ.): Իրենեն միահեծան թագավորեց 797—802 թթ.:

15 Մալիկոս կամ Մալիկոս-Մալալես, ըստ Աղոնցի հայկական Հմայակ անունն է: Անոնց պատմիչը վկայում է, որ 771 թ. ապստամբության հերոս Արտավազը, որ ստիպված անցավ բյուզանդացիների կողմը և դարձավ Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավարը, Հմայակի որդին էր (Անոնց, էջ 19: Հմմտ. Մովսես Կաղանկատվացի, Բ., 46): Ն. Աղոնցը կարծում է, որ Վասիլի ծննդարանության մեջ հենց այս Հմայակի արձագանքներին ենք հանդիպում: Եվ քանի որ Մալիկոս-Հմայակը զնաց Կոստանդնուպոլիս Կոստանդնի և Իրենեի ժամանակ (780—781 թթ.), ապա, ըստ Աղոնցի, Արտավազը ըստ երևույթին ունեցել է որդի, որ կոչվել է պապի անունով՝ Հմայակ (տե՛ս L'âge, էջ 92: Նույնի՝ Վասիլ Հայազն, էջ 488—489): Հմայակ անունը, ինչպես ցույց է տալիս Աղոնցը, Մամիկոնյան ընտանիքին է յուրահատուկ, բայց Վասիլի եղբոր անունը Սմբատ էր, անուն, որ տարածված էր Բագրատունիների մոտ: Աղոնցը այդ հակասության համար էլ էլք է գտնում, ենթադրելով, որ Վասիլի (Մամիկոնյան) ընտանիքը խնամիական կապեր էր հաստատել Բագրատունիների հետ: Ինչ վերաբերում է Անոնին, Մալիկոսի աներոջ, ապա ըստ Աղոնցի նրան կարելի է նույնացնել այն Անոնի հետ, որ հետադառնում դարձավ կայսր՝ Անոս V Հայազն անվամբ (տե՛ս Աղոնց, Վասիլ Հայազն, էջ 589: Նույնի՝ L'âge, էջ 94): Այս բոլորը, հակասակալի է, պարզ ենթադրություններ են, որոնց հավաստությունը և ոչ մի աղբյուրով հնարավոր չէ հաստատել: Այն հան-

Յանցիւր (տե՛ս Cedr., II, էջ 257): Ինչպես տեսնել վերեւում (ժանոթ. 20), և Ազոնցի կարծիքով Յանցիս և Զաուցիս նույն անուններն են: Դա թիշ է հալմանական, և թէ նկատի ունենանք Կեդրեկոսի վերահիշյալ փաստը, երբ Զաուցիս և Յանցիս անունները կողք կողքի են բերված:

27 Միմեոն Մագիստրոսը և Գեորգ Վանականը հիշում են վանհօր անունը՝ ներկա զայն Անդրոսալիտես: Նա հետագայում Վասիլի կողմից նշանակվեց սր. Սոփիայի տաճարի սինկելլոս և էկոնոմ (Sym. Mag., էջ 656, 691: Georg. Mon., էջ 819, 842):

28 Միքայել III (842—867 թթ.): Պատմության մեջ է մտել «Հարբեցող» մականվամբ: Երեք տարեկան էր, երբ վախճանվեց հայրը՝ Քեոփիլոս կայսրը:

29 Կեսարը, որպես կանոն, ընտրվում էր կայսեր կողմից և կայսրության մեջ երկրորդ մարդն էր: Եթե կայսրը վախճանվեր առանց արու զավակի, թագավորությունը ժառանգում էր կեսարը: Կեսարը հասնալ է հիշվում հայկական աղբյուրներում: Արիստակես Լաստիվերոսցին ասում է, որ Միքայել կայսրը «զբնորդին իր կեսար անուանէ, և կեցեալ ի թագաորութեանն ամս եօթն և ամիսս ութ, հրանդացեալ զրուն մահու չքանալ: Իսկ թագուհւոյն զկեսարն յորդեղիրս իր արարեալ, թագաորեցուցանէ ի տեղի ան իւրոյ» (Արիստակես Լաստիվերոսցի, էջ 50): Երան հիշում է և Մաթեոս Ուռհայեցին (էջ 189): Կեսարի մասին տե՛ս Guiland, Le Cesar, p. 25—43.

30 Իսկական անունն էր Քեոփիլոս,—իցես վերջածանցը փառաբանական է և կապված է նրա փառաբանական լինելու հետ: Նա ծագումով հայ էր, որովհետև ինքը՝ Սիրանափին է ցույց տալիս մի թիշ հետո, որ նա կեսար Վարդապետ ազգականն էր:

31 Նոր կտակարանի Անան, Փոնդիլի դուստրը, որ հանապաղ հաճախում էր տաճար: Ութսունչորս տարեկան հասակում տեսավ Քրիստոսին: Առաջ, Բ. 36—38:

32 Գանելիսի մասին հատուկ տե՛ս Runciman, the widow Daniels: Տվյալ ժամանակաշրջանում աշխարհիկ խոշոր հողատիրության մասին սա եզակի հիշատակություն է, որի արտասովորությունն ընդգծում է պատմիչը: Կաթանը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Գանելիսը կիսանկախ կառավարիչ էր (տե՛ս ВАНДАН, Девуля и Гора, էջ 68: Խոշոր հողատիրության մասին ընդհանրապես և հիշյալ Գանելիսի մասին նաև՝ Lods. Quelques reatitques, էջ 3—18: Գանելիսի մասին՝ էջ 10—11): Տե՛ս նաև Գիրք Ե, ծանոթ. 148:

33 «Նորայրացման» մասին՝ Մաշգիլնոս-Նուարոս. Սարի սիջ սուկրոստատ.

34 Սույն Հինգերորդ գրքի § 11-ի և § 73—77-ի՝ Մ. Վ. Աշենկոյի իրականացրած ուսման թարգմանությունը տե՛ս Социни и Оукентон, с. 166—168:

35 Հեստատր: Սգապորժելով միջնադարյան տերմինը, կարելի է թարգմանել սանարապետ կամ հացերեց (հմմտ. Հացունի, Ըաշեր և խնձոր, էջ 186):

36 Գեոթեոն, կայսերական պալատի մատակարար:

37 «Երուզար բարեկամները» որպես կանոն մասնակցում էին կայսերական պաշտոնական ընդունելություններին, գանվելով երկրորդ կարգում՝ «վերնոս»-ում: Տե՛ս Առատանդին Սիրանաձին, էջ 123:

38 Քովմայի հայր պատրիկ Կոստանդինը, ինչպես Սիրանաձինն է ցույց տալիս մի փոքր հետո, հայ էր: Այդ մասին վկայում է Միմեոն Մագիստրոսը: Նա գրում է, որ Միքայել կայսեր կազմակերպած ձմարշավի խաղերին մասնակցել է «Կոստանդին հայր, պատրիկ Քովմայի և վիզյալի գրունգար Գենեսիոսի հայրը»: Այդ հաստատում է և Գենեսիոսը (էջ 101):

39 Պատրիկ Քովմայի որդի Գենեսիոսին Կ.դք Բոորը նույնացնում է բյուզանդական պատմիչ: Գենեսիոսի հետ (De Boor, Zu Genesios, S. 62):

40 Զիու Էակատին և սանեկի վրա եղած զարդերը:

41 Հիշատակվում են Գոշի Դատաստանագրքում. «Վեցերորդ դաս պազատին՝ ստրատորքն, որը զձին թամբեն և հեծուցանեն զարբայն: Եւ զկեստ է նոցա ուսուտ կապայ, և ի ձեռս իրեանց՝ թուր միասայրիք և ասպար փոքր» (Գիրք դատաստանի, էջ 401):

42 Ֆիրուպատին անունով Կոստանդնուպոլսում երկու պալատ կար, մեկը՝ ներքին քաղաքում, մյուսը՝ արտաքին: Առաջինը նույնացվում է Մանգանայի պալատի հետ: Այստեղ խոսքը արտաքին Ֆիրուպատինի մասին է, որտեղ կային և որսավայրեր: Արտաքին Ֆիրուպատինի պալատի ավերակները ուսումնասիրողները տեղադրում են ժամանակակից Քոփուլար գյուղում, կամ Ադրիանուպոլսի դարպասի և Ոսկեղջյուրի միջև և կամ էլ Վլասիստանայի դիմաց Janin, Const. byz., p. 142:

43 Ն. Ազոնցը ենթադրում է, որ իրանական բառ է՝ varz, որ փառաբանական -ուկ վերջածանցով է մուտք գործել Բյուզանդիա՝ vardouk: Իրանական այս բառը հայերենում ավել է գորգ (տե՛ս Adontz, L'Épopée, p. 28, n. 1):

44 Հայազգի Անն փրիստոփոյի մասին տե՛ս Գիրք Գ, ծանոթ. 83:

45 Լատիներեն «armamentum» բառից, որ զինանոց է նշանակում: Արժամենտարիա թարգմանք գտնվում էր Ոսկեղջյուրում: Նույնացվում է ժամանակակից Խասբլոյի հետ (Janin, Const. byz., p. 416):

46 Քեոփիլոս կայսրը (829—842 թթ.):

47 Սամփոսը, Ենակը և ներքուզք Հին կառկարանի անձնավորություններ են, որոնք աչի էին բնկնում իրենց ամենի ուժով: Տե՛ս Գառ. ԺԳ—ԺԶ, Թիմ. ԺԳ, 34, Տես. ԺԱ, 22, ԺԵ, 14, Գառ. Ա, 20, Մենդ. Ժ, 8—10, Ա. Մնաց. Ա, 10:

48 Երբ Վասիլը նշանակվեց պարակիմոմենոս, Վարդան արդեն կեսար էր, իսկ նա կեսար դարձավ 862 թ. ապրիլի 26-ին: Հետեաբար, Վասիլն այդ պաշտոնն ստացավ նշված թվականից հետո:

49 Միմեոն Մագիստրոսը և Գեորգ Վանականը ցույց են տալիս, որ Վասիլը մինչ այդ ամուսնացել էր ուն Մարիայի հետ: Միքայելը բաժանեց Վասիլին նրանից և ամուսնացրեց Ինգերի դստեր, իր սիրուհի Եվդոկիայի հետ: Միքայելը Մարիային դրամ տալով «իր սուներ ուղարկեց, Մակեդոնիա» (Sym. Mag., p. 675: Georg. Mon., p. 828): Նույն աղբյուրների տվյալների համաձայն, Վասիլի ամուսնությունից հետո Վարդապետ և Վասիլի միջև անվստահություն առաջացավ, և յուրաքանչյուրը մտածում էր ինչպես ուղղացնել հակառակորդին:

50 Բյուզանդական այլ աղբյուրներ ցույց են տալիս, որ կեսար Վարդապետ սպանությունը նախորդին նրան էր դիմել Հովհաննես Նեստոկոմիտոսը, որ ուն Պրոկոպիոսի միջոցով հայտնել էր, թե «Վասիլը բո զեմ զավարտություն է նշուծում, որին Վարդապետ պատասխանել է. «զեմ երիտասարդ ես, հիմարություններ ես դուրս տալիս և որոմ սերմանում»: Բայց հակառակ դրան, նա իր մերձավորների հետ խորհրդակցել է իր անկիթի մասին» (Sym. Mag., p. 678—679):

51 Գեորգ Վանականը վկայում է, թե Վասիլը նախապես սարսափելի երդումներով վստահացրել էր Սմբատին, որ կայսր Միքայելը իրը շատ է սիրում նրան՝ Սմբատին, և իր՝ Վասիլի միջնորդությամբ ուզում է նրան կեսար հռչակել, բայց դրան խանգարում է Սմբատի աները՝ կեսար Վարդապետը: Պատմիչը ցույց է տալիս, որ Սմբատը համատեպ Վասիլ խոսքերին և թշնամացավ իր աներու, զնաց կայսեր մոտ և ասաց, թե

կեսորը ուզում է նրան սպանել: Կայսրը հաճատ է ընծայում Մմբատի խոսքերին, մա- նավանդ, որ այդ բանը հաստատում էր և Վասիլը և որոշում է Վարդասին սպանել **Georg. Mon., p. 828—829; Sym. Mag., p. 676**):

52 Վարդասի այս արշավանքը կազմակերպել էր Վասիլը: Պատճառն այն էր, որ Վա- սիլը չէր համարձակվում Վարդասի սպանության գործը իրականացնել Կոստանդնուպոլի- սում: Վարդասը սիրված անձնավորություն էր: Նրա սպանությունից հետո, հեր կայսրը մայրաքաղաք վերադարձավ, մի վանական, բարձրանալով մի բարի վրա, աղաչակեց. «Լավ արշավանքի գնացիր, ո՞վ կայսր, սպանելով քո հարազատին և աղաչականին: Վա՛յ քեզ, որ նման բայլի դիմեցիր» (տե՛ս **Sym. Mag., p. 679; Georg. Mon., p. 831**): Վարդասի բարեկամներից Ատն փրիլոսոփան Վարդասին խորհուրդ չէր տալիս արշավանքի գնալու և զգուշացնում էր Վասիլից: Վարդասի մյուս մերձակիցը, Փոտ պատրիարքը ևս համոզված էր, որ ծրագրված արշավանքը մի ծուղակ էր Վարդասի համար (տե՛ս **Sym. Mag., p. 676—677**): Նույն բանն է ասում և Գենեսիոսը: Նա ցույց է տալիս, որ Վարդասը շատ էր սիրված ժողովրդի կողմից, և նրա սպանության առթիվ բաղաբա- ցիական պատերազմ կսկսվեր, եթե զինվորականությունը Կոստանդին դրոնգարի (ազդու- թյամբ հայ) զինավորությունը անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք չառներ (տե՛ս **Genesisii Regum, p. 107**):

Կեսար Վարդասն սպանվեց 866 թ. ապրիլի 21-ին: Նրա սպանության գործում Վա- սիլին աջակցում էին կեսարի եղբայր Մարիանոսը (կամ Մավրիանոսը), Վարդասի փեսա Մմբատը (Միրանաթինը միայն սրա նաունն է տալիս), Մմբատի ծղրայր Վարդասը՝ Պենտոս Բուլղարը, Ատն Ասորին՝ Պատրոսի հորեղբորորդին, Հովհաննես Խալաբը և Կոս- տանդին Տոքսարասը (**Sym. Mag., p. 678; Georg. Mon., p. 830**): Ն. Աղոնցը գրա- նում է, որ Բուլղար, Ասորի, Խալաբ հորեղբորները որոշել չեն ազդության, այլ փութ անուանելը են, ալլապես գրում է նա, Բուլղարի (Պեսարոս) հորեղբորորդին (Աղոնցը գրում է «ղբորորդին») չէր կարող ասորի լինել (Ատնը—Լ. Բ.): Տե՛ս Աղոնց, Վարդ Մամի- կոնյան, էջ 351: Նույնի՝ Վասիլ Հալապն, էջ 477: Ն. Աղոնցը Հովհաննես Խալաբին նույն- նացնում է Գենեսիոսի մոտ հիշատակված Վարդասին սպանողներից մեկի՝ ոմն նալդի հետ, որի մականունն էր Յիֆինարիտես (-իտես վերջածանցը համապատասխանում է հայերենի -ացին, Յիֆինարիտես նշանակում է Յիֆինարցի): Ն. Աղոնցը գտնում է, որ Յիֆի (հայերեն ցփնի, ցփենի), վրաց. ցիփեխի, ձիփեխի նշանակում է ծառի մի տեսակ: Գրիգոր Գարանազցին հիշում է մի գյուղ Սև Սովի և Ճորոխի միջև, Համշենի մոտ, որ կոչում է Յբնի (զրա բնակիչը կոչվում է ցբնցի): Տե՛ս ժամանակագրություն Գրի- գոր վարդապետի Կամսխենցույ կամ Գարանազցույ, Երուսաղեմ, 1915, էջ 405: Նշված շքը- շանը աշխարհագրական տեսակետից մտնում էր Խաղտիք բանակաթևի մեջ, հետևա- բար Հովհաննես Խալաբը կարող էր այդ Յբնիից լինել (տե՛ս Լ՝ՁԵ, էջ 79: Հմմտ. նույնի՝ Վարդ Մամիկոնյան, էջ 351: Վասիլ Հալապն, էջ 477): Ինչ վերաբերում է Կոստանդին Տոքսարասին, ընդունելի չէ Աղոնցի բացատրությունը, որ իբր դա ծաղրական մականունն է: Բանտարակույս իրանական բառ, զուցև և ծանոթ խաղաղական ծովափում» (էջ 477): Տոքսարաս նունարեն բառ է, ծագում է (տե՛ս) աղեղ բառից և նշանակում է աղեղ- նազործ: Վարդասի սպանության մասին վկայում է նաև Նիկեոսան Պափագոնացին, Իգնատիոս պատրիարքի վարդապետը (**Vita Ignatii col. 536**):

Կոստանդին Միրանաթինը խուսափում է իր պապին՝ Վասիլին ներկայացնել որ- պես Վարդասի անմիջական սպանող և շանում է ցույց տալ, որ նա ոճրի սուկ կազ- մակերպողներից մեկն էր: Բայց այլ աղբյուրներ վկայում են, որ Վասիլ ձեռք բա-

ասցիորեն ներկվել էր Վարդասի արյամբ: Այս թե ինչ է գրում Միմեոն Մագիստրոսը. նրր կեսարին հայտնեցին, որ իր կյանքի գեմ դավադրություն է նյութված, «Վարդասն այդ դիշեր մնաց անբուն և իր մերձավորներին մտքը հրավիրելով, խորհրդակեցեց անե- յիլի շուրջը: Պրոտոպաթար Յիլոթեոսն ասաց. վաղը, ա՛նր, հագիր քո ոսկեզօծ խիտոնը և ներկալացցիր քո թշնամիներին, նրանք քո ներկալությունից կվախենան: Արևածաղին Վարդասը, շեղ հանդերձներ հագած, նստեց ձին և բազմաթիվ մարդկանց ուղեկցությամբ գնաց կայսեր վրանը: Վասիլը եկավ, բռնեց նրա ձեռքից և ներս հրավիրեց, կայսեր մոտ: Վարդասը, հանդիպելով կայսր Միքայելին, ասաց. «Մմբոդը զորքը բռնաբարված է, սեր, հրամայիր շարժվել դեպի Կրետե»: Իսկ Վասիլը, որ նրա հետևում էր կանգնած, իսկույն սրով հարվածեց նրան: Գավաղիբերը հարձակվելով Վարդասի վրա, նրան սրա- կոտող ին անում: Կայսրը լուռ ու մուռը դիտողի դերում էր: Ասավոսով երրորդ ժամն էր» (տե՛ս **Syn. Mag., p. 678—679; Georg. Mon., p. 831**):

53 Այսինքն՝ քր. Սոփիայի տաճարում: Սոփիա հունարեն նշանակում է իմաստու- թյուն:

54 Նույն 866 թ.: Խոսքը Վասիլի՝ Միքայել III-ի կայսերակից դառնալու մա- սին է:

55 Պեգանը ազգանունն է: Նրա անունն էր Գեորգ: Ն. Աղոնցը ենթադրում է, որ ծագումով նա հայ էր: Նրա ազգանունը կապում է պարսկերեն pāigan բառի հետ, որ հետևակ է նշանակում (տե՛ս **Adoniz, L'äge, p. 78**):

56 Հունարենում՝ «դիմատոս» (ուճեղ, չղոր): Այդպես էին կոչվում պետական ավա- գանին և հոգևորականության վերնախավը, այդ թվում՝ մագիստրոսները, պատրիկները, մետրոպոլիտները, եպիսկոպոսները, վանահայրերը և այլն (տե՛ս Թոմասոս I կայսեր՝ 934 թ. նովեմբր. Собраниѣ документов, с 157—158):

57 Բնագրում՝ «Παταία πετρα», որ «Տափակ քար» է նշանակում: Այս ամբողջը, որ գտնվում էր Քրակեսիոն բանակաթևում, կարևոր դեր խաղաց նաև Կոստանդին Գու- կասի, ինչպես և Վարդաս Սիլեբոսի ապստամբությունների ժամանակ: Գեորգ Վանա- կանի տվյալներով Մմբատը ձերբակալվեց Կեյցենեում (Եկեղյաց գավառում), Գեորգ Պեգանի ձերբակալությունից 30 օր անց (**Georg. Mon., p. 834**):

58 Բնագրում՝ Κοτυσιαν, ժամանակակից Քյոթահան:

59 Մմբատի և Գեորգ Պեգանի ձակատագրական վախճանի մասին հետաքրքրական մանրամասնություններ են տալիս Միմեոն Մագիստրոսը և Գեորգ Վանականի շարու- նակողը: Կեսարի փեսա Մմբատը ինքն էր ուզում կեսար դառնալ (Վարդասի փոխարեն), և հավանաբար Վասիլը այդ հանգամանքը խայծ դարձրեց Մմբատին՝ Վարդասի կյանքի դեմ նյութված դավադրության մասնակից դարձնելու համար: Բայց հեր իրերի բերումով կայսերակից դարձավ Վարդասը, Մմբատն իրեն խարված համարելով, դաշնակեցեց ստրա- տելատ Գեորգ Պեգանի հետ և ապստամբություն բարձրացրեց՝ առերես Վասիլի դեմ և իրեն թե ի պաշտպանություն Միքայելի: Նաև ձերբակալվեց Պեգանը, որին կայսեր հրամանով մայրաքաղաքի Լպարբոս Կոստանդին Միարեսը կուրացրեց և նստեցրեց բա- ղաբի հրապարակներից մեկում՝ անջորդներից ուղղություն խնդրելու Երեսուն օր անց ձերբակալվեց Մմբատը Եկեղյաց գավառի մի պանդոկում: Կայսեր հրամանով Մմբատին տարան Պեգանի մոտ: Վերջինիս ավելցին մի խնկաման, որի մեջ ինկի փոխարեն ձծումբ էին դրել, և ստիպեցին նրան խնկարկել Մմբատին: Այդ արարողությունից հետո կուրացնում են Մմբատի մեկ աչքը, կտրում աջ ձեռքը և նրան ևս նստեցնում բաղաբի հրապարակներից մեկում՝ մուրաբու (տե՛ս **Sym. Mag., p. 680—681; Georg. Mon. p. 833—834**):

60 Խոսքը սբ. Սահակի տեսիլքի մասին է, որ հանդիպում է Ղազար Փարպեցու Հայոց պատմության Առաջին գրվադի վերջում (էջ 29—33)։ Գեոևա XII դարում Ներսես Լամբրոնացին կասկածել էր այդ տեսիլքի խնդրության վրա։ Նա գրում է հետևյալը. «Տեսիլն այն ոչ հասարակ առ մեզ զու սրբոյն Սահակայն» (տե՛ս Քուլթ Ներսեսի արքեպիսկոպոսի կիլիկացոց Տարսուսի պատասխանի Յուսկանն արգելական զգնատրի մեծ Անտիոքը, Հրտ. Մ. Մտերյանց, «Ճարագ», 1859, էջ 5—6)։ Բոլոր ուսումնասիրողները միաբերան ընդունում են, որ տեսիլը հետագա շրջանի կեղծիք է և Սահակի հետ ոչ մի առնչություն չունի։ Նրանց միջև վեճը գնում է այդ տեսիլքի հորինման ժամանակի և պայմանների հարցի շուրջը։ Ն. Աղոնցը գտնում է, որ տեսիլը հորինվել է Մոնոզոնի կողմից, որ հայտնի է որպես Հայաստանը արաբական լծից աղտազերելու քարոզիչ (772 թ.)։ Նա այնուհետև ենթադրում է, որ Վասիլ կայսրը շղջապատում, գլխավորապես Փոսի շանքերով փորձել են տեսիլը հարձարեցնել Վասիլ կենսագրության, հիմնավորել նոր կայսր Արշակունի ծագումը։ Ն. Ակինյանը եկել է այն եզրակացության, որ Փոսը ոչ մի առնչություն չունի տեսիլի հետ, որ այն VIII դ. առաջին կեսին հրապարակ եկած մի կեղծիք է, որ մինչև վերջնական կերպարանք ստանալը ունեցել է բազում խրմբագրություններ։ Սահակ Պարթևի տեսիլի մասին տե՛ս նաև՝ Ալ. Հովհաննիսյան, Գրվագներ, հ. Ա, էջ 36—37։

Միքանածինը ցույց է տալիս, որ Սահակի տեսիլը 359 տարվա հնություն ունի, մի բան, որ չի համընկնում Սահակի ապրած ժամանակաշրջանի հետ։ Ն. Աղոնցը այդ հակասությունը լուծում է հետևյալ կերպ. Միքանածինը, ինչպես տեսանք, Վասիլ ծննդաբանության մեջ Արշակունյաց անկումը և Արտավանի ու Կելշենեսի փախուստը կատարված է համարում Լեոն I կայսր (457—474 թթ.) որոշ Կարգանանց պատերազմի կայանավորների դարձր տեղի ունեցավ Պերոզ արքայի 5-րդ տարին՝ 462 թ.։ Հավանական է, որ նոր խրատումների հետևանքով հիշյալ Արշակունի իշխանների փախուստը վերաբերում է 462 թ.։ Արդ, այս թվից հաշվելով 359 տարի, ստացվում է ճիշտ 812 թ., այսինքն՝ Վասիլի ծննդյան ավանդական տարին։

61 Խոսքը Քեղողրա կայսրուհու մասին է, Վարդասի քրոջ։
 62 «Քար ցանել, ծովի հետ խոսել, եթովպացուն սպիտակեցնելու փորձ անել» դարձվածքները առածներ են, որոնց միտքը այլ խոսքով «ձայն բարբառոյ յանսպասի» է։

63 Միքայել III-ի՝ Վասիլի սպանելու ծրագրի մասին վկայում է Սիմեոն Մագիստրոսը։ Երբ նրանք զնացել էին որսի, Վասիլն մտանում է մի վանական և նրան թուղթ է տալիս, որտեղ գրված էր, թե կայսրն ուզում է իրեն սպանել, որ կայսրը հրամայել է մեկին իր նիզակը նետել Վասիլ վրա (Sym. Mag., p. 683)։ Գեորգ Վանականի Շարունակողը գրում է հակառակը, թե վանականը թուղթը տվել է կայսրին, որտեղ գրված էր, թե Վասիլն ուզում է իրեն սպանել (Georg Mor., p. 836)։ Թյուրիմացությունը բացատրվում է հունարեն γαλαξίας (թագավոր) և βασιλευστος լուսի և և անվան նման հնչելուց, և որտեղ որ կարող էր թագավոր գրված լինել, շփոթվեր Վասիլ անվան հետ և ընդհակառակը։

64 Միքայել III-ը Վասիլիկիսոսին էլ հուշակելով կայսերակից, նպատակ ուներ ամբարտնալի իր դիրքը այն խմատով, որ դավադիրները իրենց նպատակին չէին կարող հասնել՝ միայն Միքայելին հրապարակից հանելով։ Բայց Վասիլիկիսոսը այնքան իրզնուկ մի անձնավորություն էր, որ նրա գոյությունը իրագրության մեջ ոչ մի փոփոխություն չէր կարող մտցնել։ Հետագայում Վասիլը ևս, երբ իր դեմ դավադրություն

ներկայացրեց, դիմեց նույն քայլին և իր որդիներին կայսերակից հուշակեց (տե՛ս Քեղոսանեսի Շարունակողի Հինգերորդ գրքի § 34-ը)։

65 Զակերտների մեջ անված խոսքերը բնագրում չափածո են։
 66 Հունական դիցաբանության գինու աստված Գինոսոսի մասին է խոսքը։
 67 Էրինիսները և տիտանները հունական դիցաբանության կերպարներ են։ Առաջինները Հադեսի (անդրշիրիմյան աշխարհի) աստվածություններ էին, Գեայի և Սկոտոսի (հավարի) դուստրերը, որոնց պարտականությունն էր գործված ոճիրների համար վրիժառու լինել, բնության օրենքների պաշտպան կանգնել և աշխարհի ներդաշնակության մասին հոգալ։ Նրանք խոտորեն պատժում էին ամեն մի օրինազանցություն և տեսանելի էին միայն դանցագործին։ Տիտանները համարվում էին Ուրանոսի և Գեայի որդիները։ Տիտաններից Կրոնոսը գահընկեց արեց Ուրանոսին։ Հետագայում Կրոնոսի որդի Զևսը հոր և մյուս տիտանների դեմ պատերազմ սկսեց և հաղթող դուրս եկավ։ Արվեստի մեջ տիտանները պատկերված են մինչև մեջքը մարդկային կերպարանքով, իսկ մեջքից ներքև՝ վիշապի։

68 Հոմերոսի մոտ Մահն ու Քունը երկվորյակ աստվածություններ են։ Սոփոկլեսը Մահն անվանում է Լավերժական բուն և համարում Գեայի և Տարտարոսի որդին։ Արիստոփանեսից սկսած՝ Մահը բնորոշվում է որպես միակ աստվածությունը, որը չի ընդունում նվերներ, զոհաբերություն և այլն։

69 Խոսքը Խորայելի թագավոր Գավթի մասին է։ Սրան է վերագրվում սաղմոսների հեղինակությունը։

70 Մեկ կենտինարը հավասար է 100 լիտր ոսկու, մեկ լիտր ոսկին՝ 72 ոսկեգրամի՝ դահեկանի։ 970 կենտինար ոսկին հավասար էր 6.984.000 ոսկեգրամի։ Կենտինարը հիշում է և Անանիա Երևակացին. «Կենդինարն 100 լիտր է. և անուանեցաւ ըստ հոռվմայեցոց լեղուին. դի կենդու 100 լի. և է կենդինարն 7200 դահեկան»։ Տե՛ս Մանանդյան, Կշիռները և շափերը, էջ 34։

71 Սիմեոն Մագիստրոսի տվյալներով Վասիլը գտավ ոչ թե երեք, այլ տասներեք կենտինար ոսկի (Sym., Mag., p. 659—660)։

72 Օրոլոսը պղնձն էր ամրացնում, դրամական ամենափոքր միավորը։

73 Միքանածինը, ինչպես և Վարդասի դեպքում, աշխատում է հավատացնել, որ Միքայել III-ի սպանության մեջ իր պապը, Վասիլը, մասնակցություն չի ունեցել, որ այդ իրագործեցին «իշխանության գլուխ կանգնած բոլոր մեծամեծները և սենատի խելամիտ գործիչները»։ Իրականությունը, սակայն, այլ է։ Այստեղ նպատակահամարժեք ենք գտնում թագավանարար մեջ բերել Միքայել III-ի սպանության մասին Սիմեոն Մագիստրոսի և Գեորգ Վանականի Շարունակողի հաղորդած անչափ հետաքրքրական տրվյալները։ Վասիլիկիսոսի կայսերակից դառնալուց հետո, Վասիլը որոշեց Միքայելին սպանել։ «Կայսրը ընթրիքի էր նստել և հրավիրել էր դրան մասնակից դառնալու նաև Եվզոկիային և Վասիլին։ Կայսրը շատ խմեց։ Վասիլն ինչ-որ պետքի համար դուրս եկավ։ Նա զնաց կայսր ննջասենյակը, շարժեց դուռն փակակնք (ինքը շատ ուժեղ մարդ էր), որպեսզի այլևս հնարավոր չլինի դուռը կողպել, որից հետո վերադարձավ և շարունակեց կայսր հետ ընթրիք։ Կայսրը դարձյալ խմեց, իր հետ նաև Ինգերի դուստրը (Եվզոկիան), ապա վեր կացավ և Վասիլ օգնությամբ զնաց իր ննջասենյակը։ Վասիլը համարեց կայսրի ձեռքը և դուրս եկավ։ Ննջասենյակում կայսրը պահապան էր մնացել Վասիլիկիսոսը, որը պառկել էր Ռենատակիոսի (կայսր պրոտովեստիարիոսի—Ն. Բ.) մահճակալի վրա։ Իզնատիոս կիտոնիտը, երբ զնաց ննջասենյակի դուռը կրղ-

պելու, և տեսնելով, որ փականքը շարդված է, նստեց իր մահճակալին և սկսեց մազերը փետել: Հարբած կայսրը մեծածի պես քուն էր մտել, երբ Վասիլը հանկարծակի իր հետևորդների հետ ներս մտավ: Իգնատիոսը սարսափած փորձեց Վասիլի ճամփան փակել: Պետրոս Բուլղարը Վասիլի թևի տակից անցավ և մտնեցավ կայսեր մահճակալին, բայց Իգնատիոսը բռնեց նրան: Կայսրը դարթնեց: Հովհաննես Խալիզը, առանց հասպաղելու, սրով հարվածեց և կտրեց կայսեր ձեռքերը, իսկ ապկալտ Հակոբիցն Պարսիկը Վասիլի ինտոսին սրահար արեց և գետին տապալեց: Մարիանոսը, ունկտոր Վասիլի հայր Վարդասը, Վասիլի եղբայր Ամբատը, Վասիլի եղբորորդի Ասիլենը, Կոստանդին Տաքսարանը կանգնել էին դրսում պահակության: Միքայելի մարդկանցից և ոչ որ լիմացավ տեղի ունեցածի մասին: Վասիլի մարդիկ հավաքվեցին և սկսեցին խորհրդակցել: Ասիլենը Վասիլին ասաց. թեև Միքայելի ձեռքերը կտրեցինք, բայց նրան կհնդանի ենք թողնել: Եթե նա ողջ մնա, մենք ի՞նչ հաշիվ պիտի տանք: Եվ ընդառաջելով Վասիլին, նորից հետ գնաց, գտավ մահճակալին փոված ձեռնատ Միքայելին: Նա Վասիլին էր հայհոյում: Ասիլենը պատյանից քաշեց սուրը և այն միթոնց կայսեր սիրտը, ապա թափեց նրա փորոտիքը: Դիմելով Վասիլին՝ նա սկսեց իրեն զովել, որպես թե ինչ-որ մեծ սխրանք էր կատարել: Մովս լալեկոծվում էր: Դավաղիրները բոլորը միասին իշան պերամա, այնտեղից դիմեցին Եվլոգիոս պարսկի տունը և, նրան ևս իրենց հետ վերցնելով, եկան Մարինայի պալատը, որի ցանկապատի մուտքը մի քարն սալով էր փակված: Վասիլը, հենվելով իր մարդկանցից երկուսի վրա, մի աքացի տվեց ու շարդեց քարը, և բոլորը միասին դիմեցին դեպի պալատի դուռը: Եվլոգիոս պարսիկը իր լեզվով ասաց հետծրիարկ Արտավազդին՝ որ Միքայելը սրախողխող է արված, բաց գուրը նոր կայսեր առաջ: Արտավազդը վազեց պապիտի մոտ, նրա ձեռքից բռնի առավ բանալիները և կայսեր առաջ բացեց դուռը: Վասիլը մտավ ներս և վերցրեց պալատի բանալիները... Նա իսկույն մարդ ուղարկեց սուրբ Մամասի պալատը և մեծ շուքով պալատ ընդունեց Ինգերի դուստր Եվլոգիային: ...Այնուհետև նա Պավլոս կիտոնիտին ուղարկեց՝ հողին հանձնելու Միքայելի դին: Նա Միքայելի դիակը գտավ իր ձիու թամբաշորի մեջ փաթաթված, փորոտիքը թափած: Նրա մոտ էին Միքայելի մայրն ու բույրբերը, որոնք ողբում էին նրան և անիծում Վասիլին: Պավլոսը Միքայելի դին մի նավակի մեջ գնելով, տարավ Իրիսուպոլսի վանքը, որտեղ նրան հողին հանձնեցին» (տե՛ս Sym. Mag., p. 684—686: Georg. Mon., p. 836—838):

Ինչպես տեսնում ենք, Միքայելին սպանողները նույն մարդիկ են, ինչ Վարդասին ոչնչացնողները, բոլորն էլ հայ, որոնց, սակայն, տարբեր առիթներով ու պատճառներով Վասիլը հետագայում մեկ-մեկ մաքրագործեց: Վասիլի մահից հետո նրա որդի Անոն VI-ը կարգադրեց, որ Միքայելի աճյունը Իրիսուպոլսից բերեն քաղաք և թաղեն սուրբ Առաքելոց եկեղեցում: Կոստանդին Միրանաթինը, անկասկած, հասկանալի պատճառներով Միքայել III-ի կերպարը աղավաղել է: Բյուզանդագիտության մեջ էլ երկար ժամանակ այդ կայսեր հիշում էին «Հարբեցող» մականորով: Այս դարի 30-ական թվականներից սկսած փորձեր եղան արդարացնելու Միքայելին: Տե՛ս Grégoire, Etudes, p. 515. 534: Vasiliev, The Emperor Michael III:

74 Հայ պատմիչները վկայում են, որ Վասիլը զանազան բյուզանդական կայսր, դիմեց իշխանաց իշխան Աշոտին՝ թագ խնդրելով: Իրեն Արշակունի համարելով, Վասիլն ուզում էր թագն ստանալ թագադրից, որպիսին, հայոց զարավոր ավանդության համաձայն, կարող էին միայն Բագրատունիները լինել: Այդ մասին Վարդան պատմիչը գրում է. «Դարձեալ ի նոյն կայսրէ Վասլէ եկն ներքինի մի նիկիտ կոչեցեալ յե-

րեքհարիւր քսան և հինգ թուին, խնդրել յԱշոտոյ թագ, բերեալ շատ պարգևս. քանզի Վահան ոմն եպիսկոպոս Տարօնոյ ասէր նմա թէ Արշակունի իցէ. զի մայրն հայ էր» և կատարիլ թուէր տեսնանն Սահակայ սրբոյ՝ նստիլ. Թագաւոր Արշակունի. և կամէր պատկիլ ի Բագրատունոյն: Զոր կատարէ Աշոտ, ընդ նմին առաքէ և տասն հազար արծաթ ընծայ նորաշէն եկեղեցոյն» (Վարդան, էջ 85: Հմմտ. Ալիշան, Հայագատում, հ. Բ, էջ 263 և հտ.): Վասիլ կայսեր՝ հայերի հետ հաստատած սերտ հարաբերությունների մասին վկայում է և Հովհաննես Դրասխանակերտցին (տե՛ս Պատմութիւն, էջ 140):

75 Երբ Վասիլը, կայսր դառնալուց հետո, առաջին անգամ գնաց սուրբ Սոփիայի տաճարը, Փոտ պատրիարքը նրան անարժան համարեց սուրբ հաղորդության, ապա ավազակ և մարդասպան անվանեց: Վասիլը բարացած Փոտին հեռացրեց պատրիարքութիւնից, աթոռը տալով Իգնատիոսին (տե՛ս Sym. Mag., p. 688—689): Այս դեպքի մասին Միրանաթինը ոչինչ չի գրում: Նա նշում է միայն, որ Փոտը «հակադրվել էր կայսեր»: Փոտի հեռացումը շատ ավելի լուրջ պատճառներ ուներ, բան արձանագրում են վերահիշյալ աղբյուրները: Փոտը պապականության թշնամին էր, իսկ Վասիլը աշխատում էր հարթել Կոստանդնուպոլսի և Հռոմի սրված փոխհարաբերությունները, որին խանգարում էր Փոտը (տե՛ս Աղանց, Վասիլ Հայազն, էջ 479—480: Vasiliev, Histoire, t. I, p. 437—438): Հակառակ այդ բոլորին, Վասիլը խոր հարգանք էր տածում դեպի Փոտը, և երբ 879 թ. Իգնատիոս պատրիարքը վախճանվեց, Վասիլը պատրիարքական աթոռը դարձյալ Փոտին տվեց: Բացի այդ, Վասիլը իր որդիների դաստիարակության գործը Փոտին էր վստահել:

76 Իդիկոնը կայսեր անձնական զանձարանն էր:
77 «Փող է պետք...» դարձվածը վերցված է Գեմսթենեսի «Առաջին Օլիմպիական» ճառից:

78 Բրիտերոսը հունական դիցաբանության կերպար է, Պոսիդոնի և Գեայի որդին, ծովի ալեկոծության մարմնավորումը:

79 Արիսպագոսը և Հելլենյան հին Աթենքում գործող դատարաններն էին:

80 Գենիկոնը պետական զանձարանն էր, որտեղ կենտրոնացած էին հարկերից կուտակված եկամուտները:

81 Պրիտանեյոնը հին Հունաստանի քաղաքներում պետական մի շենք էր, ժամանակակից տերմինով ասած քաղաքապետարան կամ դիվանատուն, որտեղ հավաքվում էին պրիտանեյոնը (բուլեի նախագահները) և միասին ճաշում:

82 Խոսքը 869 թ. եկեղեցական ժողովի մասին է, որը նվովեց Փոտին:

83 Տե՛ս ծանոթ. 75:

84 Վասիլ I-ի թագավորության, ինչպես և Մակեդոնական հարստության գոյության ամբողջ ընթացքում, բյուզանդական օրենսդրությունը կարգավորելու ուղղությամբ հրակայական աշխատանք տարվեց: Վասիլ I-ը նպատակ դրեց ստեղծել հունա-հռոմեական կամ բյուզանդական իրավունքի մի ընդհանուր օրենսդիրը, որտեղ ժամանակագրական կարգով շարադրված լինեն կայսրերի հրապարակած, օրենսդրական նշանակություն ունեցող բոլոր կարգադրությունները, այլ կերպ ասած, վերանայել Հուստինիանոս I կայսեր օրենսդրական գործը, լրացնել այն և հարմարեցնել ժամանակի ոգուն, օգտագործելով հետագա շրջանում հրապարակված օրենքները: Հուստինիանոսի օրենսդրությունը (բացի նովելյաներից) գրված էր լատիներեն և կայսրության բնակչության համար անմատչելի էր, դրա համար Վասիլ I-ը որոշեց նորը կազմել՝ հունարեն: Վասիլն իր նպատակը շատ պարզ կերպով շարադրել է Պրիսիլոս Նոմոս-ի առաջաբանում, որտեղ ասվում է,

որ նպատակ ունի հին օրինաց մաքրումը: Վասիլը և նրան հաջորդող կայսրերը հրապարակում են օրենսդրական առանձին ժողովածուներ, ինչպես վերևում հիշատակված Պրոխիրոս նոմոսը (867—879 թթ. միջև), որը բովանդակում էր բաղաբացիական և քրեական օրենսդրությունը և այլ «մաքրման» ենթարկված օրենսդրության ներածությունն էր: Պրոխիրոս նոմոսի հեղինակ է համարվում օրենսդատ Սմբատը, որի անունը պարզ վկայում է նրա հայկական ծագման մասին: Պրոխիրոս նոմոսը գործեց մինչև Բյուզանդական կայսրության անկումը:

879—886 թթ. միջև Վասիլը հրապարակեց էպանագոզն կոչված օրենսդրական ժողովածուն, որը պետք է լրացներ, ավելի հստակ դարձներ Պրոխիրոս նոմոսը: Ուսումնասիրողների մի մասն ընդունում է Յախարիե ֆոն Կինգենթալի կարծիքն այն մասին, որ էպանագոզն կիրառություն չգտավ և մնաց որպես օրենսդրական նախագծում: Հակառակ դրան, մի շարք ուսումնասիրողներ դեմ են այդ կարծիքին և գտնում են, որ այն, այնուամենայնիվ, գործածություն ունեցավ: էպանագոզի հեղինակ է համարվում պատրիարք Փոտը (տե՛ս Scharf, *Phocas*, S. 385—400): էպանագոզն մեծ տարածում ունեցավ սլավոնական երկրներում. հին առասկան «Кормчая книга»-ն (X դ.) կրել է էպանագոզի ղգալի ազդեցությունը:

Պատրիարք Փոտն սկսեց, իսկ վերոհիշյալ Սմբատն իր ավարտին հասցրեց Մակեդոնական հարստության օրենսդրության գլուխգործոցը՝ վախճան գրքից բաղկացած դատաստանագիրքը, որը հայտնի է Βασιλικαζ անունով:

Վասիլ I-ի որդի Անտ VI-ին է վերագրվում այսպես կոչված «էպարքոսի գիրքը», որը տարբեր ժամանակներում Կոստանդնուպոլսի բաղաբացիների կողմից հրապարակված օրենսդրական ակտերի մի ժողովածու է, մեծարժեք մի գործ, որ բյուզանդական պետության և արհեստագործական միությունների փոխհարաբերությունները լուսարանող ամենակարևոր աղբյուրն է: «էպարքոսի գրքի» ուսերեսն թարգմանությունը իրականացրել է Սյուլյումովը: Տե՛ս «Византийская книга эпарха»:

85 Միրանածինի մոտ շփոթություն կա: նա մեկ ցույց է տալիս, որ Գեորգ Պեգանի և Սմբատի ապստամբությունը տեղի է ունեցել Միքայել կայսեր օրոք (§ 19), մեկ էլ Վասիլի թագավորության սկզբում, այն տպավորությունն ստեղծելով, որ իբր տեղի է ունեցել երկու ապստամբություն: Միմեռն Մագիստրոսը ցույց է տալիս, որ սեղի է ունեցել մեկ ապստամբություն, Միքայելի և Վասիլի միացյալ թագավորության ժամանակ: Տե՛ս *Каждан*, Из истории византийской хронографии, с. 188:

86 Տե՛ս վերը, ծանոթ. 64:
87 Խոսքը Ստեփանոս պատրիարքի մասին է (886 թ. դեկտեմբերի 18—893 թ. մայիսի 18):

88 Քրիստոսը նոր կտակարանում կոչված է փեսա. «ես Ցիսուս առաքնի զհրեշտակ իմ վկայել զայս ձեզ եկեղեցեացդ. ես արմատ և սեռ ի Դավթայ, ասող պայծառ առաւօտին: Եւ հօգի, և Փեսայն՝ որ զալոցն եմ»: Յալունովիցն Յովհաննու, ԻԲ, 16—17:

89 Այլ աղբյուրների վկայությամբ այս արշավանքի (871 թ.) ժամանակ Վասիլը պարտություն է կրել պավլիկյաններից և բազմաթիվ զինվորներ կորցրել: Քիչ էր մնացել, որ կայսրը գերի ընկնէր աղանդավորների ձեռքը: Նրան փրկողը ապագա կայսր Ռոմանոս Անկապենոսի հայրն էր՝ Քեոփիլակտոս Ավաստակտոսը (տե՛ս *Sym. Mag.*, p. 690: *Georg. Mon.*, p. 841): Վերոհիշյալ § 37-ի, ինչպես և § 41-ի Մ. Վ. Լեչենկոյի իրականացրած ուսուերեն թարգմանությունը տե՛ս *Сборник документов*, с. 141—143:

90 Գտնվում էր Երկրորդ Հայքում: Այժմ կոչվում է Դերենդե: Կեղրենոսի երկում առաջը կոչված է Տավրաս և ցույց է տրված, որ այն դաշնակցել է Տեֆրիկեի հետ (տե՛ս *Cedr II*, p. 207):

91 Գտնվում էր Տիվրիկին մոտիկ: Տե՛ս *Ramsey*, HGAM, p. 3421
92 Արար.՝ ազ-Ջառնուկ, եփրատ գետը թափվող Քոքմասոսի վտակն է:
93 Նույնացվում է ժամանակակից Չիրմիլլիի հետ, Մալաթիային մոտիկ:
94 Արածանի գետը:

95 Կուրտիկիոս, Խախոն, Ամեր, Մուրինիքս և Աբդյալ ամրոցները տեղադրվում են հետևյալ կերպ: Կուրտիկիոս ամրոցը, ինչպես անունն է վկայում, պատկանում էր հայազգի ոմե Կուրտիկի: Այդ վայրի անունն անցել է Մուշից հարավ գտնվող Կուրտիկ-դաշին: Խախոնը համապատասխանում է ժամանակակից Խոխին (Ուշաղը կող), Խարբերդից հարավ: Ամեր անունը վկայում է, որ ինչ-որ ամիրայի պատկանող վայր է: Եփրատի վրա, Մուրագոսի գետաբերանից հարավ գտնվում է Օրտ Եմիրլեք վայրը, որ հնարավոր է նույնացնել Ամեր վայրի հետ: Ինչ վերաբերում է Մուրինիքսին, ապա նա ժամանակակից Մուրինիկն է կամ Մորենիկը, Խարբերդին մոտիկ: Աբդյալն ժամանակակից Աբդուլին կամ Աբգալլին է, Փերիսու գետի գետաբերանում: Տե՛ս *Honigmann*, Die Ostgrenze, S. 59—60:

96 Բյուզանդական աղբյուրներում պավլիկյանները շատ հաճախ հանդես են գալիս մանիքեցիների անվան տակ, և որպես կանոն այդ երկու աղանդները նույնացվում են: Փոտ պատրիարքի՝ պավլիկյաններին նվիրված երկը վերնագրված է «Պատմություն մանիքեցիների վերածման մասին»: Մանիքեցիների երկրի տակ Միրանածինը նկատի ունի Տիվրիկի շուրջ ընկած երկիրը:

97 Պատրիարք Իզնատիոսը, որ իր երկրորդ աթոռակալությունն էր վարում (23 նոյեմբեր 867 թ.—23 հոկտեմբեր 877 թ.): Առաջին աթոռակալությունը տևել է 847 թ. հուլիսի 3-ից մինչև 858 թ. հոկտեմբերի 23-ը:

98 Գլխավոր հրամանատարին, սպարապետին: Միրանածինը նրա անունը չի տալիս, բայց այլ աղբյուրներից գիտենք, որ նա Քրիստափորն էր, Վասիլ I-ի փեսան (տե՛ս *Sym. Mag.*, p. 690):

99 Վաթիոփաքս թարգմանաբար նշանակում է «խոր առու»: Գենեսիոսը ցույց է տալիս, որ այս արշավանքի ժամանակ (872 թ.) նրխոքիրն հասավ մինչև Անկյուրա, որ սխոլիքի դոմեստիկոսը շէր համարձակվում նրա հետ բացելուց կովի բռնվել և հետապնդում էր նրան մեկ մղոն հեռավորության վրա (*Genesisii Regum*, p. 122): Վաթիոփաքսը հավանաբար գտնվում էր Տիվրիկին մոտիկ տեղում: Միրանածինն իր «Արարողությունների մասին» գրքում, որտեղ մեկ առ մեկ կանգ է առնում արշավանքի գնացող կայսեր զինվորական կայանների վրա, ցույց է տալիս, որ երբ կայսրը արշավանքի է դուրս գալիս դեպի Տեֆրիկե, ապա Արմենիականի բանակաթեմի զորքերը «պարտավոր են հավաքվել Վաթիոփաքս վայրում» (տե՛ս Կոստանդին Միրանածին, էջ 135): Ա. Վասիլը Վաթիոփաքսը նույնացնում է ժամանակակից Ենի խան-ի հետ, Սերաստիայից հյուսիս-արևմուտք (տե՛ս *Васильев*, Византия и арабы, II, с. 32: Վաթիոփաքսի տեղադրության մասին տե՛ս նաև՝ Տաշյան, Արևմտյան սահմանը, էջ 459):

100 Թվում է՝ այս անունը հունական չէ, այլ պարսկական *Palād* (պահլ. pōlāpatt. հայերեն պողպատ, պողովատ բառից), որ բավական լայն տարածում ունի (հմտ. *Justi*, *Iranisches Namenbuch*, էջ 255): Հայերի շրջանում այդպիսի անուն՝ Փուլատ

(նաև՝ Փուլատ) հիշատակվում է ավելի ուշ ժամանակի աղբյուրներում (տե՛ս Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հ. Ե, էջ 209—210): Բացառված չէ, որ ավյալ Պուլադեսը ծագումով հայ լինի:

101 Այս Գիակոնիցիցը (անվան վերջածանցը՝ -իցես, փաղաքական մասնիկ է: Տե՛ս ծանոթ. 30): Տվյալ վերջածանցը հանդիպում է մի ուրիշ հայի անվան վերջում՝ Հակոբիցես, տե՛ս վերը, ծանոթ. 73) մտնում է բյուզանդական ծառայության և զլխավորում պավլիկյան ռազմագերիներից բաղկացած մի զորամաս, որ կոչվում էր Իտալիայում: Տե՛ս § 71: Առն VI-ի ժամանակ Գիակոնիցեսն ստացավ մենսուրատորի աստիճան (տե՛ս Genesisii Regum, էջ 125): Գիակոնիցես թարգմանաբար նշանակում է Մարկավագիկ: Հայերի շրջանում կրոնական աստիճանների անձնանուն դառնալը սովորական երևույթ էր: Մենք ունենք Հայրապետ, Տէրտէր, Տիրացու, Քահանայ, Վարդապետ անձնանունները (տե՛ս Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հ. Գ, էջ 462, որտեղ 1129 թ. սկսած հիշված է «Մարկավագ» անձնանունը: Մեր Գիակոնիցեսին կարելի է համարել Մարկավագ անվան առաջին հիշատակությունը հայոց մեջ:

102 Ոսկեղջյուրում գտնվող մի թաղամաս, որտեղ կային պալատ, հասարակաց բաղնիք, բազմաթիվ տաճարներ և վանքեր, այդ թվում և սբ. Նվգիմիայի վանքը, որտեղ միանձնուհի էին դարձել Վասիլի դուստրերը (Հմմտ. Janin, Const. byz., p. 375—376):

103 Փոռի Էրկրորդ աթոռակալությունը (877—886 թթ.):

104 Կուրկուսը (Դուրզեկ) X դ. առաջին կեսին հանդես եկած նշանավոր դոմեստիկոս Հովհաննես Կուրկուսի պատկերը: Կուրկուսի խոտովությունը Սիրանածինը դնում է 877—879 թթ. միջև, այնինչ այլ հեղինակներ, որոնք շատ ավելի մանրամասն են գրում այդ մասին և հիշում Կուրկուսի անունը՝ Հովհաննես, Վասիլի թագավորության 19-րդ տարում, այսինքն՝ 886 թ. (Sym. Mag., p. 699; Georg. Mon., 847): Նրանք հիշում են և Կուրկուսին միացած գործիչների անունները, որոնց թվում և հայազգի Քաբուցիկոսին: Կեղրեսոսի բանաբարության մեջ խոտվարարը կոչված է Ռոմանոս Կուրկուս (Gedr. II, p. 213): Խոտվության մասին հատուկ տե՛ս Եկատրուս. Η συνομωσία τοῦ Κορυθαίου, էջ 53—58, Կուրկուսանների ընտանիքի մասին՝ Charanis, The Armentans, p. 40: Guiland, Les Patrices, p. 301—302: Каждан, Армяне, с. 13—14:

105 Այսինքն՝ վանական են ձեռնադրում:

106 Լուսն ամրոցի մասին տե՛ս վերը, Գիրք Գ, ծանոթ. 98:

107 Այն գտնվում էր սլավոնների ձեռքում, որոնք արաբների մոտ ծառայում էին որպես վարձկաններ: Ըստ Իբն ալ Ասիրի, այն պատճառով, որ նրանց սոճիկը չէին վճարում, նրանք բերդը հանձնեցին բյուզանդացիներին (Իբն ալ Ասիր, էջ 167):

108 Մելուս ամրոցը նույնպես գտնվում է Լեոնային Կիլիկիայում: Ղ. Ալիշանն այն նույնացնում է Մուլես ամրոցի հետ (տե՛ս Ալիշան, Միսուան, էջ 114):

109 Պավլիկյանների Կատաբատալա բաղաբը այլ աղբյուրներից հայտնի չէ: Կեղրեսոսի երկում համապատասխան տեղում գրված է «մանիքեցիների մայրաքաղաք Կամիա», որն ինքը Վասիլը անձամբ գրավեց (տե՛ս Cedr., II, p. 213):

110 Համապատասխանում է Սեյխան գետին՝ Կիլիկիայում (տե՛ս Ալիշան, Միսուան, էջ 11): Օնոպեիկոսն թարգմանաբար նշանակում է «էջ խեղդող»: Անտիոք բաղաբի մոտով հոսող գետակ է, որ հիշատակում է նաև Պրոկոպիոս Կեսարացին: Կուրկուսան այժմ կոչվում է Գյոքսուն, Արաբխոսից հարավ (տե՛ս Երեմյան, Հայաստանը, էջ 59):

111 Արար.՝ ալ Հագատ (տե՛ս Honigmann, Die Ostgrenze, էջ 86): Ցակուտն այն անվանում է Խադաս և տեղագրում Մալաթիայի, Մամոսատի և Մարաշի միջև (տե՛ս Васильев, Византия и арабы, I, с. 79): Քաղաքը հիշվում է և Նիկեիոր Փակասի անվամբ մեղ հասած De veittatione bellica երկում: Նա, հիշելով Ճավրոսի լեռները, ցույց է տալիս, որ նրանց մոտ էին գտնվում Գերմանիկիան (Մարաշը), Ազատան և Կայսունը (Քեսունը): (Տե՛ս p. 250: in Leonis Diaconi):

112 Այսինքն՝ հազարացիներին: Հին կտակարանի համաձայն, արաբները սերում են Արրահամի հարձ լճագարից և վերընիս որդի Իսմայիլից (այստեղից և իսմայելացիներ):

113 Բնագրում՝ Πλείστων ὄχιλον των Κορυθαίων: Նույն բանն է գրված նաև Կեղրեսոսի բանաբարության մեջ (Ceurg., II, p. 216): Մանրամասն տե՛ս Бартиян, Диге-НАСТКА:

114 Գերմանիկիայից և մանիքեական (իժա՝ պավլիկյաններին պատկանող) բաղաբներից «հաղթական» վերադարձի աթիվ Կոստանդնուպոլսում, ի պատիվ Վասիլ կայսեր, կազմակերպվեց փոռավոր շքերթի, որի մանրամասն նկարագրությունը հանդիպում է Կոստանդին Սիրանածինի «Արարողությունների մասին» գրքում (De Cer. I, էջ 498—503). ընդ որում շքերթի հիմնական կազմակերպիչներից էր պատրիկ, պրեպոզիտոս և սակկարիոս Վահանը (էջ 503), որը, ինչպես գրում է Սիրանածինը, կայսեր բացակայությանը նրան էր փոխարինում: Այս Վահանը 869—870 թթ. եկեղեցական ժողովում կայսեր ներկայացուցիչն էր:

115 Այս Անդրեասին, որ քիչ հետո հիշվում է որպես սխուլերի դոմեստիկոս, Քեղրոս Սանաբարենոսը (սրան Սիրանածինը հիշում է Վասիլ կենսագրության § 100-ում) ամբաստանել էր, որ նա կայսեր որդի Լեոնի հետ Վասիլ դեմ դավադրություն է նյութում, որի համար կայսրը նրան պաշտոնակ աքեց և նրա պաշտոնը տվեց Կեսոս Ստիպալիոտեսին: Անդրեասի կյանքի ու գործունեության մասին այժմ տե՛ս Guiland, Les Patrices, էջ 300—301: Ինչպես պիտի տեսնենք ստորև (Առն VI-ին նվիրված 2 գրքում, § 5), նա հետագայում, ըստ Առն Քերականի, ստացել էր նաև սխուլերի դոմեստիկոսի բարձր պաշտոնը, պատրիկի, մազիստոսի պատվաստիճանները, Օպսիկիոն բանակաթեմի հյուպոստրատեգոսի պաշտոնը, ստրատիլատի աստիճան: Նա հավանաբար նույնանում է Միքայել III-ի ժամանակ հիշված հետերիարխ Անդրեասի հետ:

116 Նկատի ունի Ասորեստանի թագավոր Սենեբերիմին, որ Հին կտակարանում ներկայացվում է որպես ամբարտալան:

117 Ժամանակակից Պոզանտըն, Փոքր Կապադովկիա բանակաթեմում: Կարևոր բերդ էր՝ Լուլոնից մի փոքր հարավ-արևելք:

118 Նեմեսիսը հին հունական ղեցաբանության մի կերպար է, վրիժառուության մարմնավորումը:

119 Նրա Ստիպալիոտես մականունը վկայում է, որ նա, հավանաբար, Ստիպալիոն բաղաբից էր, որն այժմ կոչվում է Իստիպ կամ Ստիպլիս:

120 Պանոնիայի մեջ էին մտնում Դանուբից հարավ ընկած ժամանակակից Հունգարիայի և Ավստրիայի շրջանները, ապա և Բուսիլիյի, Խորվաթիայի որոշ մասեր:

121 Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը սկյութներ ընդհանուր անվան տակ հիշում է սերբերին, խորվաթներին և նրանց աղաքակից ժողովուրդներն ու ցեղերին: Նույն բանին ենք հանդիպում Զոնարասի ժամանակագրության մեջ, որ XI դ. սերբ իշխան Ստեփան Վոյսլավիչն սկյութ է կոչում: Սլավոնական ժողովուրդներին (այդ թվում և սլավոններին)

բյուզանդական հեղինակների կողմից «սկյութ» կոչվելու վերաբերյալ տե՛ս Духовес, Славяни-скити, էջ 104 և հ.ա.:

122 ժամանակակից Ռազուզան՝ սլավոնական Գուրբավան, քաղաք Գալմատիայում, Ազրիատիկ ծովի ափին:

123 Այսինքն՝ Միքայել III կայսեր:

124 Այժմ՝ Բարի, Քաղաք Ազրիատիկ ծովի ափին, նեապոլսից 230 կմ հյուսիս-արևելք: Միրանաժինի շարագրության մեջ սխալ կա: Նա ցույց է տալիս, որ արաբները Վասիլի Քազավրուսիան սկզբում պաշարեցին Ռաուսինը, բայց իմանալով բյուզանդական նախատորմի գալուստյան մասին, հեռացան և գրավեցին Բարի քաղաքը: Բայց արևմտյան ժամանակագիրները Բարիի գրավումը թվարկում են ոչ թե 868 թ., ինչպես կարելի է եզրակացնել Վասիլի կենսագրությունից, այլ 841 թ.: Միայն բխում է այն բանից, որ արաբները երկու անգամ հարձակվեցին Ռաուսինի վրա, մեկ անգամ 840 թ., իսկ երկրորդ անգամ՝ 867—868 թթ.: Այդ մասին տե՛ս Васильев, Византия и арабы, I, Прилож., с. 82 и сл., т. II, с. 13:

125 Այս շրջանի բյուզանդա-սերբական հարաբերությունների մասին տե՛ս Дуїев, Une ambassade byzantine. p. 53—60:

126 խոսքը ֆրանսիական թագավոր Լուդովիկոս II-ի (846—879 թթ.) և Հռոմի պապ Ազրիանոս II-ի (867—872 թթ.) մասին է:

127 Առակը լայն տարածում ունի: Հանդիպում է նաև հայերի մոտ: Հովհաննես Երզրնկացու մի քառյակը սկսվում է հետևյալ բառերով. «Աշխարհս ի տղապ նըման որ ի վեր՝ և ի վայր թառալի, վերինն այլ ի վայր դառնայ, և վարինն ի վեր ոլորի»: Տե՛ս Ար. Մրապյան, Հովհաննես Երզնկացի, Երևան, 1958, էջ 157:

128 «Պունիկյան», այսինքն՝ կարթագենյան: Բնագրում Փοινικισμός, բայց Փյունիկի մասին չէ խոսքը:

129 Այսինքն՝ Կարթագեն:

130 Ա. Գրեգորի կենսագրության խոսքը իսլամի խոշորագույն հերոս Յազամանի մասին է և ոչ ինչ-որ Օսման անունով մեկի (տե՛ս Grégoire, La carrière, p. 248):

131 էվբիա կղզու ամրոցը, որ նաւկիս էր կոչվում:

132 Այսինքն՝ Հելլադա բանակաթեմի ղորավարը: Հելլադա բանակաթեմն իր մեջ էր ընդգրկում կարիսայից հարավ ընկած շրջանը՝ Թեսսալիան, Ատտիկան, էվբիան և Կիկլադյան կղզիները:

133 «Հեղուկ կրակի» գյուտարարն է համարվում Կալլիսիկոս անունով մեկը, որ Ասորիքից էր: Այն կոչվում էր նաև «ծովային կրակ», իսկ հետագայում՝ «հեղուկ կրակ», «ամբառական կրակ», նաև «հունական կրակ»: Պատրաստվում էր գյուրավառ նյութերից՝ ծծմբից, կուպրից, նավթից և այլն: Նրա պատրաստումը Բյուզանդիայում պետական գաղտնիք էր: «Հեղուկ կրակի» մասին գաղափար ունի դեռ Պրոկոպիոս Կեսարացին: Նա վկայում է, որ բյուզանդացիները պարսիկների դեմ էին շարտում «կապի ամաններ» լի ծծմբով և կուպրով և մի հեղուկով, որ մարերը կոչում են նավթ, իսկ հույները՝ «Մեդեայի յուղ»: «Հեղուկ կրակի» մասին տե՛ս նաև Zenghelis, Le feu grégeois, Dain, Appellations grecques:

134 Պելոպոնեսը հնում մայր երկրին էր միացած ցամաքի մի նեղ շերտով, որի վրա հատուկ մի ճանապարհ կար, որով քարշ էին տալիս փոքր նավերը, խուսափելու համար ամբողջ Պելոպոնեսի շուրջը նավարկելուց: Այդ բանը կատարվում էր դեռ անտիկ ժամանակներում (տե՛ս Թուկիդիդես, 3, 15): Հնում փորձեր են եղել այդ նեղ շերտի վրա շրանք փորելու, միացնելու համար Կորնթոսի ծոցը Սարոնիկոսի ծոցի հետ, մի բան,

որ իրականացավ միայն 1893 թ.: Այն ունի 6,3 կմ երկարություն և 24,6 մետր լայնություն:

135 Վասիլ I-ի արտաքին գործերի ու քաղաքականության մասին այժմ մանրամասն տե՛ս և Βλασίδου, Ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Βασιλείου: Νουյնի. Ἡ ὅστικὴ πολιτικὴ τοῦ Βασιλείου:

136 Գնեսիոսի մոտ էլ է հանդիպում այս պատմությունը, բայց նա չի ասում, որ խոսքը «մահապարտ ոճրագործների» մասին է, այլ հազարացի (արաբ) ռազմագեորդների (տե՛ս Genesii Regum, p. 118):

137 Էպանագոզե կոչվող դատաստանագրում գրված է, որ նշանավոր ավազակներին պետք է ցցահան անել այն վայրում, որտեղ որ նրանք ոճիրը գործել են, որպեսզի սարսափեցնեն նրանց, ովքեր նման արարքներ են գործում, ինչպես և նրա համար, որպեսզի տուժողները մահապատժին ականատես լինելով, ինչ-որ ձևով բավարարություն ստանան (Epanagoge legis, XL, cap. 19):

138 Մարդայիտները անտիկ շրջանում Հայաստանում հաստատված մարդերի իրանական ցեղի հայացած հետնորդներն էին, որոնք բնակվում էին Հայաստանի Մարդաստան և Մարտադի գավառներում: VII դ. պաշտպանում էին Չորրորդ Հայքի տարածքը արաբների հարձակումներից: IX—X դդ. Բյուզանդիայում նրանց անունը կրող գեղեր կային, որոնցում ծառայողները, սակայն, մարդայիտների ցեղի հետ կապ չունեին: Մանրամասն տե՛ս Бартикян, Разрешение проблемы мардаитов:

139 Պրոտովեստիարիոսը սկզբնական շրջանում գլխավորում էր կայսեր հանդերձանոցը և կոչվում էր comes sacrorum largitionum: IX դ. պրոտովեստիարիոսը գլխավորում էր կայսերական զանձարանը և շունք որևէ անշուքյուն կայսեր հանդերձանոցի հետ: Պրոտովեստիարիոսը գրավում էր երկրորդ տեղը՝ ներքինիների 10 աստիճանից հետո: Պրոտովեստիարիոսը գրավում էր երկրորդ տեղը (տե՛ս Bury, IAS, p. 145: Bréhier, Les Institutions, p. 130—131):

140 Այս Վարդասի (Վարդի) անունը վկայում է Լեոն Ապոստոլյանի հայկական ծագման մասին: Անվան առաջին Ապո-ն, ըստ երևույթին, արաբական Աբու-ն է, հմ.տ. հուն. Ապոկապս (Աբու Խաֆս) և այլն:

141 Բնագրում՝ Βαρταπεδων: Ամենայն հավանականությամբ հայկական անուն է: Հայերի շրջանում տարածված է Վարդապետ անունը (տե՛ս Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հ. Ե, էջ 108): Անհավանական չէ, որ մենք գործ ունենք հայկական Վարձ անվան հետ (հմ.տ. Եղիշե, էջ 193 և Վագր Փարպեցի, էջ 86):

142 Էպանագոզե Գատաստանագրքի համաձայն թվնամու կողմը անցնողներին կարելի էր աներկյուղ սպանել (տե՛ս Epanagoge legum, XL, cap. 3.22):

143 Քաղաք Բուլգարիայում, այժմ կոչվում է Նեսեր:

144 Նշանավոր ղորավար էր: Եթե նկատի ունենանք նրա երկու որդիներից մեկի անունը (Վարդաս—Վարդ), ապա նա ծագումով հայ էր: Վասիլը նրան կալբերիա ուղարկում էր 885 թ.: Նրա մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Guillard, Le domestique, p. 25: Նիկեիոս Փոկասի որդիները ևս (Վարդ և Լեոն) աչքի ընկան որպես քաղաքատնապետներ:

145 Պավլիկյան Գիակոնիցեսի մասին տե՛ս վերը, ծանոթ. 101:

146 Մանին III դարի նշանավոր աղանդապետ էր, մանիքեության հիմնադիրը: Բյուզանդական աղբյուրներում պավլիկյաններին անվանում են նաև մանիքեցիներ: «Մանիի հավատքը պաշտողները» տակ ենթադրվում են պավլիկյանները:

147 Գիտնական վանքի և պելոպոնեսի կնոջ՝ Գանելիսի մասին տե՛ս վերը, § 9, 11:

148 Գանելիսի ստրուկների մասին նաև՝ Ἀγγελοῦ, Δεδοίσι πρὸς Κωνσταντινουπόλιν, էջ 36: Կարծիք է հայտնվել, որ Գանելիսի դեպքը պարզապես Սաբալի թագուհու մասին առասպելի փոխադրությունն է միջին բյուզանդական տեքստում: Տե՛ս Anagnostaki, La géographie, էջ 278—271:

149 Բնագրում՝ Σκιαστρία: Ենթադրում են, որ բառը կապ ունի πλῆ սովոր բառի հետ, և որ սկիաստրիաները մեծ հովհարներ բռնած կանայք էին, որ հով էին անում մեկի, գուցե և կայսրուհու վրա, երբ վերջինս թափորով դուրս էր գալիս (տե՛ս Sophocles, Greek Lax con. II, p. 994): Բյուզանդական աղբյուրներում հանդիպում է և Σκιαστρία (ար. սեռ) բառը արդեն որպես անական Այդպես էր կոչվում հայազգի նշանավոր գիտնական և պատրիարք Հովհաննես Քերականի հայր Բագարատը (Παγκρατίου Σκιαστρί: Sym. Mag. p. 606), որին Թեոփանեսը արական է կեղծ մարգարե և աստղաբաշխ: Կ. Տեր-Սահակյանը Σκιαστρία մականունը հայերեն «զղաստ» բառն է համարում (տե՛ս նրա Հայ կայսրեր Բյուզանդիոնի, հ. թ. Վեներիկ, 1905, էջ 180), առանց որևէ մեկնաբանության: Կ. Արոնցը գտնում է, որ եթե սովյալ բառը հունարեն է, ապա պետք է կապել Ապոլլոնի Σκιαστρία մականորի հետ, որ նշանակում է գուշակ, գուշակության ձեռք ունեցող (տե՛ս Արոնց, Գիտական դեմքեր, էջ 520): Հույն պատմաբան Պապադոպոլոսը սկիաստրիաներին համարում է ձեռագործի, ապա և կոտորեղեն ներկելու մասնագետ կանայք (Παπαδόπουλου, Ιστορία, τόμ. Γ', μέρος Β', σελ. 305):

150 Միդոնական են կոչվել կտավից կամ բամբակից գործված բարակ կտորները, ապա և այդ կտորից կարված հանգրծները:

151 Բնագրում՝ λιννομακρόστρια: Բարդ բառ է, λίνος (կտավ) և μακλή (բարդ) կտորը կտավի և բրդի խառնուրդից գործված կտորի մասին է:

152 Եկատի ունի դեպպար, որով ծառաները Գանելիսին տարան Կոստանդնուպոլիս, իսկ այժմ նրա վրա նա վերադարձավ Պելոպոնես:

153 «Նոր բազիլիկ եկեղեցու» մասին տե՛ս ծանոթ. 161:

154 Ճիշտը՝ ἐπαύλιον (կամ ἀπαύλι): Փոքր գորգ էր, որ փռվում էր աղոթողի ոտքերի տակ, հատկապես ծնրադիր, դրա համար էլ էպիսոպոս եկեղեցական գորգ էր, ապա ստացավ սովորական գորգի իմաստ (տե՛ս Беляев, Византизм, II, с. 253, прим. 1):

155 Այս վանականի մասին տե՛ս վերը, § 11:

156 Այս փաստի հիման վրա ուսումնասիրողներից ոմանք կարծում են, որ IX դ. վերջին Բյուզանդիայում դեռևս ճորտեր չկային: Լևոն VI-ը ջանում էր ավելի լայնորեն իրականացնել servi casati (անային ստրուկների) պրակտիկան, ազատություն տալով Գանելիսի ստրուկներին և նրանց բնակեցնելով մի վայրում, որտեղ այդ պրակտիկան հայտնի էր ճորտերը առաջին անգամ հիշատակվում են Բյուզանդիայում 945 թ. և վերաբերում են Թեսաղոնիկեի շրջանին: Տե՛ս Οικονομάδης, Οι βυζαντινοί δούλοπαροικιοί, σ. 300—301:

157 Ազոնոթես էին կոչվում հին Հունաստանում նրանք, ովքեր իրենց վրա էին վերցնում մարմնամարզական խաղերի կազմակերպման ամբողջ պատասխանատվությունը: Օլիմպիական խաղերի ազոնոթեսները կոչվում էին հելլանոթիկներ: Աթենքում նրանք ընտրովի էին, տասը հոգի, շորս տարի ժամանակով: Միրանածինը հին բառն է

օգտագործում Վասիլի նկատմամբ, կամենալով ընդգծել նրա կազմակերպական ընդունակությունները:

158 Վասիլ I-ի շինարարական գործունեությանն են վերաբերում կայսր կենսագրության § 78—94, որոնք վերջերս թարգմանվել են նաև ռուսերեն՝ համապատասխան արվեստագիտական ուսումնասիրությանը: Տե՛ս Лихачева, Любарский, Памятники искусства, с. 171—183:

159 Կոստանդնուպոլի նավամատուցներից մեկը:

160 Կոստանդին Միրանածինը հաճախ «արբունակ բակ» կամ «արբունական բակեր» ասելով, նկատի ունի Ցուկանիստերիոնը՝ մարզադաշտը, ձիարշավարանը: Տե՛ս Guillaud, Le Grand Palais, p. 61, n. 178:

161 Այս նշանավոր եկեղեցին հայտնի է «Նոր» անվամբ: Նա հիշատակվում է հայկական աղբյուրներում ևս: Իշխանաց իշխան Աղոտը Վասիլ I-ի դեսպան նիգիտի միջոցով Կոստանդնուպոլիս «առաքել և տասն հազար արծաթ ընծայ նորաշին եկեղեցուին» (տե՛ս Վարդան, էջ 85): «Նոր» եկեղեցին կառուցվեց սր. Սոփիայի տաճարից ալիք փոքր հարավ, ժամանակակից Բալլիխան Քաղաքը նավամատուցից հյուսիս: Վասիլ I-ի փոքր հարավ, ժամանակակից առթիվ բաղամթիվ պղնձն արձաններ հայել տվեց, պիլը նոր տաճարի կառուցման առթիվ բաղամթիվ պղնձն արձաններ հայել տվեց, մետաղն օգտագործելու համար: Նոր եկեղեցու շինարարության վրա օգտագործելու համար այլ շենքերից և եկեղեցիներից էլ բաղամթիվ մարմարիոններ ու քանդակներ բերեցին, այդ թվում և մի պղնձն սյուն, որը սենատում էր դրսևում և պատկերում էր բերեցին, այդ թվում և մի պղնձն սյուն, որը սենատում էր դրսևում և պատկերում էր օձը ձեռքին մի եպիսկոպոսի: Վասիլն իբրև թե իր մասը դրել է այդ օձի բերանը, օձը ձեռքին մի եպիսկոպոսի: Վասիլն իբրև թե իր մասը դրել է նրան, և հակադեղերով հազիվ են քայքայ ներսում գտնվող մի իսկական օձ խայթել է նրան, և հակադեղերով հազիվ են փրկել կայսր կյանքը (տե՛ս Sym. Mag. p. 691—692: Georg. Mon., p. 843—844). Փրկել կայսր կյանքը (տե՛ս Sym. Mag. p. 691—692: Georg. Mon., p. 843—844). Բյուզանդական արվեստի մեծ գիտակ Շ. Դիլի բնորոշմամբ, Վասիլ I-ի կառուցած Նոր եկեղեցին բյուզանդական արվեստի զարգացման երկրորդ շրջանում, որ սկսվեց Վասիլ I-ով, ոմնեցավ այն նշանակությունը, ինչ սր. Սոփիան՝ VI դ.: Նոր եկեղեցին նոր էր իր ձևերով, և այն օրինակ հանդիսացավ հետագայում կառուցված բազիլիկայի այլ եկեղեցիների համար (տե՛ս Diehl, L'art chretien, p. 33):

162 Բելլյակի կարծիքով դա պալատական ձիարշավարանն էր (Беляев, Византизм, I, с. 70, прим. 1 Տե՛ս նաև Guillaud, Le Grand Palais, p. 29, 184, n. 1):

163 Տե՛ս ծանոթ. 160:

164 Էնկավիսը նկարչության մեջ օգտագործվող եղանակ էր, որի էությունն այն էր, որ գույները խառնում էին մեղրամոմի մեջ, որից հետո այդ նյութը բռնում էին այն մակերեսի վրա, որի վրա պետք է նկարեին:

165 «Աստված իմ»-ի փոխարեն Միրանածինն օգտագործում է հին հույների «Ո՛վ Հերակլես» բացականչությունը:

166 Միրանածինն իր շարադրանքի մեջ այստեղ օգտագործում է մեկ ներկա ժամանակը, մեկ՝ անցյալ: Աշխատել ենք հարազատ մնալ նրան:

167 Խիմեզիս՝ ձուլածո:

168 Եկեղեցու սուրբ խորանը կոչվում էր նաև ադիտոն, որ թարգմանաբար նշանակում է անմատչելի: Աբատոն նույն իմաստն ունի մոտավորապես, ինչ և ադիտոնը: Միրանածինն ուզում է ասել, թե իրականությունը հնարավոր չէ խոսքերով արտահայտել:

169 Միրանածինն իր այս նախադասության մեջ դիմել է նմանաձայնության՝ ալիտեզացիային. βασιλειων βασιλεια εν αυτοις τοις βασιλαιοις βασιλευς Βασιλειουσ ανωδευματο: Հինգ անգամ տարբեր ձևերով օգտագործել է βασιλευς—թագավոր բառը:

170 Խորեզմի հին Աթենքում գործակալություն էր: Աթենքի ցեղերից յուրաքանչ-յուրն ընտրում էր իր հարուստ քաղաքացիներից մեկին որպես խորեզու, որը հոգում էր Ղանաթենական, Քարզելիական կամ Գիոնիսիա տոների ժամանակ տղամարզկանց և պատանիների պարի ծախսերը:

171 Պրոպոնտիսում (Մարմարա) երկու փարոս կար, մեկը կայսերական պալատի մոտ, մյուսը՝ Բուպորում: Խոսքը առաջին փարոսի մասին է:

172 Այսինքն՝ հանդերձանոց:

173 Ֆիալե նշանակում է շատրվան: Բայց ֆիալե էր կոչվում և բացօթյա բակը, որի կենտրոնում գտնվում էր մի շատրվան՝ իր ավազանով: Guillard, Le Grand Palais, p. 61:

174 Մանգանան հիշվում է և հայկական աղբյուրներում, այնտեղ գտնվող սբ. Գնորդ և կեղեցու առևտրային բազիլիկայի մասին: «այ (իմա՝ սուրբ) նորկի մակկան»: Տե՛ս B. ock, A medieva desc ription, էջ 83: Մանգանան պատրիարք Բզնատիոսի հորինական պալատն էր, որից և այն գնեց Վասիլ I-ը և ստեղծեց Մանգանայի կուրատորիոնը: Մանրամասն տե՛ս Lemerle, Byzance, p. 273—283:

175 Ստեփանոս Մաթեմատիկոսին և նրա նշանավոր հորոսկոպը հիշում է Կոստանդին Միրանաթինը և «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 16-րդ գրքում (DAI, I, p. 80): Հիշյալ հորոսկոպը համարվում է VIII դ. վերջի կեղծիք (տե՛ս Usener, De Stephano Alexandrino: Krumbacher, Ges. d. d. S. 621):

176 Հերակլ կայսրը մեռավ 641 թ., շրգոզությունից:

177 Ֆորոս (լատ. Forum): Խոսքը Կոստանդինի հրապարակի մասին է (Forum Constantini): Կառուցել էր Կոստանդին Մեծ կայսրը: Այն շրջապատված էր կառավարական բազիլիկով շինարարով, տաճարներով և այլն: Հրապարակի շուրջ կային սյունաշարերը, որոնց բազիլիկով սյուները մինչև օրս էլ կանգուն են և թուրքերեն կոչվում են Չեմերբլի-տաշ (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 67—69):

178 Բառացի նշանակում է պղնձագործարաններ: Կոստանդնուպոլսում, ինչպես և Արևելքի քաղաքներում, նույն արհեստով զբաղվող արհեստավորները կենտրոնանում էին մի շրջանում և կամ մի փողոցի վրա: Վերոհիշյալ արհեստանոցները գտնվում էին Ստամբուլի Չեյնեք Սուլթանե մզկիթի շրջանում, սբ. Սոփիայի տաճարի արևմտյան դռան դիմաց: Հենց այնտեղ հնագետները գտել են Խալկոպրատիայի աստվածածնի տաճարի ավերակները: (Տե՛ս Janin, Const. byz., p. 97—98):

179 Հերոդոտոս նշանակում է յոթերորդ (մղոն): Վայրը գտնվում էր Քեդոսի պարսպից դուրս, Պրոպոնտիսի ափից ոչ հեռու: Մանրամասն տե՛ս Janin, Const. byz., p. 408—410: Այդպիսից գեպի Կոստանդնուպոլիս էր ձգվում նշանավոր էգնատիա ճանապարհը, որ Ոսկե դռների միջով ուղղվում էր քաղաք: Բոլոր ռազմական շքերթները սկիզբ էին առնում հենց Հերոդոտոսում: Նրա տեղում այժմ գտնվում է Բարբրոյոյ գյուղը (հնում կոչվում էր Մակրիբոյոյ): Տե՛ս Janin, La topographie, p. 213—214:

180 Ստեֆոս նշանակում է նեղուց: Խոսքը Բոսֆորի մասին է: Կոչվում էր նաև Ռեմա (հոսանք): Այն միացնում է Սև ծովը Մարմարայի հետ: Սուրբ Փոկասի տաճարը գտնվում էր Բոսֆորի ելքողական ափին, ժամանակակից Օրթաբոյոյում:

181 Միրանաթինն օգտագործում է Հին կառավարանի հետևյալ դարձվածքը. «Եթե՛ հանցես զպատականն յանարգե՛, զրերան իմ եղիցես»: Նեմիթ, ԺԵ, 19:

182 Վասիլը հերետիկոսներին և հրեաներին քրիստոնյա դարձնելով, ըստ երևույթին ուզում էր նրանց զինվորագրել և նրանցով համարել իր բանակը: Բյուզանդական

արևելքի համաձայն հրեաները, հեթանոսները և հերետիկոսները, զրկված լինելով բազաքական իրավունքներից, ազատված էին զինծառայությունից: Տե՛ս Epanagoge legum, tit. IX, cap. 13:

183 Բյուզանդական կայսրության մեջ հրեաների իրավազուրկ դրույթի մասին տե՛ս Guillard, La Collation, p. 39—40:

184 Հմմտ. Բ թուղթ Պետրոսի, Բ, 20—22. «Ձի լա է նոցա եթէ բնա իսկ չէր. ժանուցեալ զարդարութեանն ճանապարհ, բան զի ծանեան և յեսս կացին ի սուրբ պատուիրանէն, որ նոցա աւանդեցաւ: Եկեալ ի զկայ նոցա ճշմարիտ առակին զգօնութեան, եթէ շուն դառնայ անզրէն ի փոխած իւր, և խոյ լուացեալ՝ ընդ տիղմ թաւելալ»:

185 Բնագրում՝ եթովպացի, թարգմանեցինը հեղիկ, որովհետև խոսքը սեւամորթի մասին է (արար): Միրանաթինն այստեղ աղղված է Աստվածաշնչից: Հմմտ. Ժանոթ. 62:

186 «Քրիստոսի ուսկան» դարձվածքը վերցված է նոր կտակարանից. «Մինչ դեռ գնայր Յիսուս ընդ երբ ծովուն Գալիլեացոց, ետես երկուս եղբայրս զՄիմովն զկուչեցեալն Պետրոս եւ զԱնդրէաս, եղբայր նորա՝ արկեալ ուսկան ի ծով. բանզի ձրկնորսք էին: Եւ առէ ցնոսաւ: Եկայր զկնի իմ, և արարից զձեզ որսորդս մարդկան» (Մատթէոս, Գ, 18—19):

187 Հմմտ. Գ. Մակարայեցոց, Զ, 5. «Գու՛ և որ յերկրին Բարելացոց երեք մանկուներն ինքնակամ դանձինս ի հուրն մատնեցին՝ զի մի երկիր պաղան սնտոի պաշտամանց, փրկեցեր, զի ի հերոյ վարսից նոցա ոչ մեղանչէր հուրն»:

188 Տե՛ս Յովհ. ԺԳ, 14, 12:

189 Տե՛ս Երկրորդումն օրինաց, Զ, 16:

190 Վասիլի ավագ որդի Կոստանդինը վախճանվեց 879 թ.: Տապանաբարերից մեկի վրա գրված է, որ այնտեղ թաղված է «Վարդը, որդին Վասիլի, Միրանաթինի պապի»: Ինչպես հայտնի է, աղբյուրները հիշատակում են Վասիլ I-ի որդիներին հետևյալ անունները՝ Կոստանդին, Վեսն, Ալեքսանդր, Ստեփանոս: Վարդաս անունը հիշվում է միայն այս տապանաքարի վրա: Ն. Աղոնցը ենթադրում է, որ Վարդը կարող է վերոհիշյալ Կոստանդինի հայկական անունը լինել (տե՛ս Աղոնց, Վասիլ Հայագն, էջ 478): Ըստ Աղոնցի հաշիվների, Կոստանդինը ծնվել է շուրջ 855 թ.: Վասիլը ամուսնացավ Եվզոկիա Բնգերիայի հետ շուրջ 865 թ., հետևաբար Կոստանդինը ծնված պետք է լինի Վասիլ առաջին կնոջից՝ Մարիամից (Աղոնց, նույն տեղում, էջ 498): Քիչ չեն այն աղբյուրները, որոնք ցույց են տալիս, որ Կոստանդինը իրականում Վասիլի որդին չէր, այլ Միբայիլի և ծնվել էր Միբայիլի սիրուհուց՝ Եվզոկիա Բնգերիայից, Վասիլի ապագա կնոջից (տե՛ս Sym. Mag., p. 692: Georg. Mon., p. 844):

191 Խոսքը պետական գանձապահի մասին է: Այս անձնավորության լրիվ տիտղոսն էր՝ «*ὁ λογοθέτης τοῦ γενικοῦ* (վաղ շրջանում կոչվում էր *comes sacrorum largitionum*): Առաջին անգամ հիշատակվում է Հուստինիանոս II-ի թագավորության օրոք: Նրա պարտականությունն էր՝ հսկել և հավաքել կայսրության հարկերը: Նա ուներ իրեն ենթակա ճյուղավորված ապարատ (Bury, IAS, p. 86—90):

192 Բնագրում՝ «*ἐπιπταί* և «*ἐξισταί*: Խոսքը *λογοθέτης τοῦ γενικοῦ* (պետական հարկերը հավաքողի ու տնօրինողի) ենթակայության մեջ գտնվող անձնավորությունների մասին է: Կային քաղաքի էպոպաներ, որոնք շորս հողի էին (տե՛ս Bury, IAS, p. 72), և բանակաթեմերի էպոպաներ՝ նահանգային հարկահավաքները: Բյուզանդական

ինքնադրում է, որ էպոպաների և էքսոտոների միջև կար տարբերություն, թեև նրանց հիմնական պարտականությունը կազմած էր հարկերի հավաքման գործի հետ (տե՛ս Bury, IAS, p. 87): Սրանք ամրացված չէին մի բանակաթեմում և Կոստանդնուպոլսից ուղարկվում էին, որտեղ որ պետք էր: Գնալով բանակաթեմ, նրանք ենթարկվում էին բանակաթեմի զորավարին: Կար և հարկահավաքների մի երրորդ խումբ, որը կոչվում էր *ἄποικηται* (տե՛ս Ahrweiler, Recherches, p. 44):

193 Ուսումնասիրողների կարծիքով խոսքը վերաբերում է այսպես կոչված «ալիքեն-գիոն»-ին՝ համապարտ հարկային պատասխանատվության, երբ պետությունը նպատակ ուներ հարկեր գանձել շմշակվող հողատարածությունների համար, գյուղացիներին թույլատրելով դրանք օգտագործել: Ինչպես երևում է շարադրանքից, այդ պեթրոմը Վասիլ I-ի ժամանակ կյանքի չկոչվեց, այն իրականացավ Ռոմանոս I-ի օրոք: *Кажд.и. Особенности феодалной собственности, с. 63. Его же: Еще раз об аграрных отношениях, с. 108:*

194 Պետության երկու մագիստրոսների մասին տե՛ս Կոստանդին Միրանածինի «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 43-րդ գլխի 26-րդ ծանոթագրությունը:

195 Կարմիր կոշիկները կայսերական հանդերձանքի անհրաժեշտ մասն էին կազմում: Ոչ ոք իրավունք չուներ կարմիր կոշիկ հագնել, բացի կայսրից: Նույն կարգը գործում էր Սասանյան Պարսկաստանում: Պետք է ասել, որ Բյուզանդիայի կազմի մեջ մտնող հարավային Հայաստանի հինգ նախարարությունների սատարակները, այն է՝ Անձիտի, Բալահոլիտի, Հաշտյանքի, Մոփրի և Անգեղտան, մինչև Հուստինիանոս I կայսեր ժամանակը իրավունք ունեին կարմիր կոշիկներ հագնել: Այդ մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս Պրոկոպիոս Կեսարացին (տե՛ս նրա «Կառուցումների մասին» աշխատության 3-րդ գրքի § 1-ը):

196 Այլ աղբյուրներ նշում են, որ Փոտ պատրիարքը և այլ սենատորներ արգելում էին Վասիլին կուրացնել իր որդուն (տե՛ս Sym. Mag., p. 679): Գեորգ Վանականը ավելացնում է նաև հայազգի Ստիլիանոս Զաուցեսին, որն այն ժամանակ «փոքր հետերիարխ» էր: Ստիլիանոս Զաուցեսը Վասիլ որդիների խնամակալն էր, որ կտոն VI-ի թագավորության ժամանակ դարձավ պետության երկրորդ մարզը: Նա իր դուստր Զոեին կնություն տվեց կտոնի և ստացավ վասիլեոպատոն (կայսերաձայր) հորերջումը:

197 Վասիլ մահվան մասին մանրամասնություններ են տալիս այլ աղբյուրներ: Միմեոն Մագիստրոսը ցույց է տալիս, որ Վասիլը գնացել էր որսի, որտեղ մի մեծ եղջերու հարձակվում է ձի հեծած Վասիլի վրա, իր եղջյուրները անցկացնում կայսեր գոտու մեջ և նրան ցած դնում: Կայսեր ուղեկիցներից մեկը մոտենում է, թրով կտրում կայսեր գոտին և ազատում նրան: Վասիլը վերադառնալով պալատ, հրամայում է զլխատել իր ազատարարին, որպես կայսեր դեմ թուրք մերկացնողի: Ենթադրում են, որ մահվան դատապարտվածը պարզապես մի ահաբեկիչ է եղել, որի նպատակը Վասիլին սպանելն էր (տե՛ս Vogt, La jeunesse de Leon VI, p. 427): Ահա այս անկումից հետո ունեցած բարդություններից էլ վախճանվում է Վասիլը (տե՛ս Sym. Mag., p. 699: Georg. Mon., p. 848): Նույն պատմությունն ենք հանդիպում «Պատմաթիական ժամանակագրության» մեջ, որտեղ ավելացված է, որ եղջերուն հարված էր հասցրել Վասիլի փորին, կայսրը ունեցել է արյունահոսություն և ինն օր հետո վախճանվել (տե՛ս «Псамафийская хроника», с. 28):

198 Հովհան, Իլիական, Գ. 179: Հովհանի այս տողերը, որոնք օգտագործել է Փիլոն Երբայեցին իր՝ Մենզոց գրքի համար գրած մեկնություններում, ունեն հին հայերեն թարգմանություն. «Ըստ Բերթոլդին (իմա՝ Հովհանի—Չ. Բ.), երկրունց իրաց

թագաւոր՝ քաշ բարի, և արդնաւոր կոտոր»: Փիլոնի Երբայեցուց Մնացորդք ի Հայս, աշխատասիրութեամբ Մ. Ավգերեանի, Վննտիկ, 1826, էջ 384:

Գ Ի Ր Ք Վ Ե Յ Ե Ր Ո Ր Դ

1 կտոն VI Իմաստասերը (հունարեն՝ Σοφός իմաստուն) (886—912 թթ.): Բաժանված չե՛րմ է գրում նրա մասին Ստեփանոս Ասողիկը: Նա ցույց է տալիս, որ հայոց թագավոր Սմբատ I Բագրատունին թագավորից «կամակցութեամբ կտոն թագաւորի Յունաց» (Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 159): Հայ պատմիչի ասելով, կտոն կայսրը էր «այր-խաղաղարար և բարեխորհ ամենայն երկրի, առառածենն ի տուրս, և ի բաշխելն ոչ որպէս զՀոռոմ սիշտ,—զի չէ սովորութիւն Հոռոմոց առատ լինել, և ոչ յիրեանց լեզուն. սաի առատ,—այլ նա սրգի Հայոյ էր, և առաւել քան զՀայ առատատուր» (նույն տեղում): Այստեղ Ստեփանոս Ասողիկը ընդգծում է Վասիլի հայազգի ծագումը և, բնական է, նրա որդի կտոնի: Ասողիկի ասածը ավելի համառոտ, բայց և նոր փաստերով բերում է Վարդան Արեւելցին: Խոսելով Աշոտի որդի Սմբատ I-ի մասին, նա գրում է, թե նա թագավորից «կամակցութեամբ կտոնի որդու Վասիլ», որ կտոն էր «այր առատ ի տուրս և ոչ նման Հոռոմի, զի նա սրգի Հայի էր և յոյժ սիրէր զՀայս» (Վարդան, էջ 86):

2 Հմմտ. Կոստանդին Միրանածին, էջ 143:

3 Բնագրում՝ ἐν τῇ μονῇ τῶν Ἀρμενιανῶν πῆ ἐπονομαζομένη τοῦ Βόρδονος (ըստ Միմեոն Մագիստրոսի՝ Գորդոնի): Բայց Միմեոն Մագիստրոսը Ἀρμενιανῶν-ի փոխարեն գրում է Ἀρμενιάζων (Արմենիական բանակաթեմի): Տե՛ս Sym. Mag., էջ 700: Գեորգ Վանականը գրում է՝ Ἀρμενιανῶν (Georg. Mon., էջ 849):

4 Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Ստեփանոս I (886—893 թթ.):

5 Պրոտոթրոնոս բառացի նշանակում է նախաթոն: Բառը փոխառված է հայերի կողմից: Ստեփանոս Օրբելյանն, օրինակ, էր պրոտոֆրոնդես (իմա՝ պրոտոթրոնոս), Հայոց Մեծաց» («Ստեփանոս մետրապոլիտ Միւնեաց որ է Պատարաֆրանտէս Հաոց Մեծաց» (Գիվան հայ վիմագրության, հ. Բ, էջ 25: Հմմտ. էջ 37): Այդ բառը հանդիպում է և Տաթևի վանքի մի զանգակի վրա. «Տէր Սո[խ]ի[անոս] մետրապոլիտ Միւնեաց, որ է Պրօտօֆրանտէս ամենայն Հայոց» (տե՛ս Փալանքարայն, Տաթևի վանքի զանգերը, էջ 118): Հայկազյան բառարանի հեղինակները մեկնաբանում են՝ πρωτοφροντιστής «առաջին խոհական խնամակալ, և վարժապետ, վարդապետ, ուսումնասէր, իմաստասէր և ճգնաւոր» (ն. Բ. Հ. Լ., հ. Բ, էջ 661): Հ. Աճառյանը թեև թարգմանում է «նախաթոն պատրիարք», բայց Հայկազյան բառարանի հեղինակների բացատրությունը ճիշտ է համարում (Աճառյան, Արմատական բառարան, հ. Գ, էջ 108): Թեոփանես Խոստովանողը հիշատակում է Անտիոքի պրոտոթրոնոսին, որի տակ ենթադրվում է Անտիոքի դիոցեզի առաջին եպիսկոպոսը, որ գալիս էր Անտիոք քաղաքի եպիսկոպոսից հետո (Sophocles, Greek Lexicon, II, p. 957):

6 Ստիլիանոս Զաուցեսը հայազգի նշանավոր գործիչ էր: «Պատմաթիական ժամանակագրության» մեջ գրված է, որ Ստիլիանոսի հայկական մականունը Զաուցես էր: Այդ աղբյուրի տվյալներով, Ստիլիանոս Զաուցեսը ծագումով Մակեդոնիայից էր, ազգությամբ՝ հայ: Հիշյալ աղբյուրի ուսներին թարգմանության մեջ խնդրո առարկա նախադասությունը ճիշտ չի թարգմանված. «Նա (Զաուցեսը) հայ էր, Մակեդոնիայում ծնված, ինչպես ինքը՝ կայսրը» (Վասիլ I-ը—Չ. Բ.): Տե՛ս «Псамафийская хроника», с. 28, քանզի շեշտը դրվում է Վասիլ և Զաուցեսի ծննդավայրի նույնության վրա, այն-

ինչ հունարեն բնագրում շեշտվում է նրանց էթնիկական (հայկական) նույնությունը: Զատուցար հրապարակ եկավ դեռևս Վասիլ I-ի ժամանակ և վերջինիս վստահելին էր, որովհետև «նա իր (այսինքն՝ Վասիլի) նման հայ էր»: Ն. Աղոնցը, ելնելով անունների նմանությունից, կարծում է, որ Ստիլիանոս Զատուցար սերում էր Մակեդոնիայի գորավար Յանցեսի ընտանիքից (L'âge, էջ 55): Նրա մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Պատմաթիական ժամանակագրության» մեջ, էջ 27 և հտ.: Հատուկ ուսումնասիրություններից՝ Grumel, Le bastileopator Zaoutzes, p. 36—40

7 Գտնվում էր Խարսիանոն բանակաթեմում: Արարենքն այն գրավեցին 887 թ. (Ramsey, HGAM, էջ 249: Հմմտ. և էջ 265):

8 Մովսիսնա թագամաս Կոստանդնուպոլսում:

9 Անունը, հավանաբար, Անն էր: Տե՛ս Guillard, Les Patrices, p. 302—303:

10 Կեդրնոսն (Gedr. II, p. 251) ու Աոն Քերականը (Leo Gramm., p. 264) նրան կոչում են Գուրեր: Նա դրոմոսի լոգոթեոսի պաշտոնում փոխարինեց կեսար Վարդասի փեսա Մմբատին (Միթայել III-ի թագավորության վերջում): Նրա մասին ավելի մանրամասն՝ Guillard, Les Patrices, p. 309:

11 Ըստ Միմեոն Մագիստրոսի՝ Աոնի թագավորության երրորդ տարին (Sym. Mag., էջ 701): Ուսումնասիրողները պատմությունների սկիզբն են համարում 887 թ.: Նրա մասին արևմտյան աղբյուրների տվյալներով տե՛ս Абрамсон, Крестьянство, с. 190:

12 Էգիոնը Լոնգիբարդիայի դուքսի անունն է (Aion), 884—890 թթ.:

13 Արեղակի լքվել խավարում այդ շրջանում եղավ 888 թ. հոկտեմբերի 9-ին (տե՛ս Grumel, La chronologie, p. 464):

14 Այսինքն՝ Սամոս բանակաթեմի դուքսին: Սամոս բանակաթեմի մեջ էին մտնում քաղի Սամոսից նաև կղզու դիմացի Փոքրասիական ափը՝ Եփեսոսը, Մազեեսիան, Տրալիսը, Մյուրիան, Տեսոսը, Կերեզոսը՝ մինչև Ատրամիտիոն: Costantino Porfirogenito De Thematibus, 16-րդ բանակաթեմ:

15 Վասիլեուպատրի (կայսերահոր) պատվաստիճանն ստեղծվեց 899 թ. և սորվեց Ստիլիանոս Զատուցեսին, քանզի նա Աոն կայսեր անունն էր: Հիշյալ պատվաստիճանն ստացավ և Ռոմանոս Լեկապենոսը՝ Կոստանդին Միրանաժինի աները: Պատվաստիճանը գոյատևեց մինչև 1204 թ.: Նրա մասին տե՛ս Leroy—Molinghen—Karjın—Hayter, Bastileopator, p. 278—281:

16 Մեր բնագրում՝ Γουναζιτζις. Գեորգ Վանականի մոտ՝ Γεωργιάτζης (Georg. Mon., էջ 852), Հովհաննես Սկիլիցեսի ժամանակագրության մեջ՝ Γουναζιτζις, Եղիմիոսի վարքում («Պատմաթիական ժամանակագրություն»)՝ Γουζουνατζիς: Ամենայն հավանականությամբ «Գնունեաց»-ի աղավաղումը: Սա միակ ուղղակի փաստն է Գնունիների՝ Բյուզանդիայում ծառայելու մասին: Տե՛ս Բարթիկյան, Եզակի հիշատակություն:

17 Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Անտոնիոս II Կավլեաս (893—901 թթ.):

18 Նկատի ունի Բուլղարիայի ցար Միմեոնին (893—927 թթ.): Նրա մասին հատուկ՝ Sergheraert (Ch. Gerard). Symeon le Grand: БОЖИЛОВ, Цар СИМЕОН: Այս շրջանի բյուզանդա-բուլղարական հարաբերությունների մասին՝ Dujčev, Relations, p. 176—202:

19 Հելլադա բանակաթեմի:

23 893 թ.: Պատճառների մասին՝ Antoniadis—Bibicou, Recherches, էջ 11 և 110: Նաև՝ Bratianu, Le commerce, էջ 30—36: Наследова, Ремесло и торговля Фессалоники:

21 Այդ մասին մանրամասն՝ Цанкова—Петкова, Първата война, с. 167—200:

22 Այս Կրենիտեսի անունը Պրոկոպիոս էր: Նա սպանվեց 889 թ.: Կրենիտես (Կրենիտես) բյուզանդական հայազգի ընտանիքի մասին տե՛ս Գիրբ Գ, ծանոթ. 48:

23 Կուրտկանի հայկական ընտանիքի մասին տե՛ս Каждан, Армяне, с. 14—17: որտեղ հեղինակը հիշում է XI—XII դդ. Բյուզանդիայում գործած այդ ընտանիքի 12 ներկայացուցիչներին:

24 Իմա՝ հունգարացիներին:

25 Նիկեփոր II Փոկաս կայսեր պապն էր: Նրա մասին հատուկ՝ Grégoire. La carrière: Փոկասների ընտանիքի մասին՝ Каждан, Армяне, с. 72—74: Այս Նիկեփոր Փոկասի մասին տե՛ս Քեոփանեսի Շարունակողի V գրքում (§ 71), ինչպես և Հովհաննես Սկիլիցեսի ժամանակագրության մեջ (էջ 14—15):

26 Գրիստար, նաև՝ Դորոստոլոն:

27 Հավանաբար՝ կոստանդնուպոլսեցիներ:

23 Ամենայն հավանականությամբ, պատկանում էր XI դ. անվանի դարձած Կեկավմենոսների հայազգի ընտանիքին, որից մի կատակոլոն Կեկավմենոս դարձավ «Հայաստանի և Իբերիայի» միացյալ բանակաթեմի կառուցող (1046 թ.): Տե՛ս և Каждан, Армяне, с. 31—32: Bartik an, La généalogie:

29 Միմեոն Մագիստրոսը (էջ 702) կոչում է Քեոգորոս: Նրա մասին՝ Guillard Les Patrices, p. 312—313:

30 Արեղարձիկոն թարգմանաբար նշանակում է «բուլղարների փախուստ»: Ենթադրում են, թե այդպես է կոչվել Կոստանդին V-ի կողմից Բուլղարոն ամրոցը 756 թ. հիշյալ կայսեր բուլղարներին հաղթելու և փախուստի պատճառով: Վայրն այժմ կոչվում է «Բարա էսկի»: Տե՛ս Бешевлиев, Трабизански епиграфически паметници, էջ 68, 94: Քեոփանեսի Շարունակողի հիշատակած ճակատամարտը տեղի ունեցավ 897 թ. (գրականության մեջ նշված են նաև 895 և 896 թթ.) ամռանը: Ճակատամարտի մասին՝ Кόλια, Η παρά Βουλγαροφύγων μάχη, σελ. 341—362: Тыпкова—Займова: Военно исторически сборник. 25 (1956), № 3, с. 48 и сл.:

31 Տե՛ս Артамонов, История хазар, с. 354:

32 Կապաղովկիայի Կորոն ամրոցը արարները գրավեցին 892 թ.: Միրանաժինը սեղադրում է Երկրորդ Կապաղովկիայում (Կոստանդին Միրանաժին, էջ 169): Ռոմանոս Վիրան Շեհերի ավերակները համարում է Կորոն ամրոցի մնացորդները: Գրանց գտնվում են Ակ Սերայից հարավ-արևելք, Հասան դաղի մոտ (Ramsey, HGAM, p. 355):

33 Քեոփանոյի «Վարք» պահպանվել է Kurtz, Hl. Theophano:

34 Բնագրում՝ Ταύτζις: Հունական այդպիսի անուն գոյություն չունի: Պետք է նկատել, որ Միմեոն Մագիստրոսը Ταύτζις-ի փոխարեն գրում է Τζάντζις: Իսկ այդպիսի անուն բյուզանդական աղբյուրներում հանդիպում է IX դ. կեսերին, որինակ, Մակեդոնիա բանակաթեմի ղորավարը կոչվում էր Τζάντζις (Georg. Mon., էջ 818—819 Syn. Mag., էջ 655): Ինչ վերաբերում է Քեոփանեսի Շարունակողի Ταύτζις-ին, ապա նրան Գեորգ Վանականը անվանում է Τζαούτζիς (Georg. Mon., էջ 856): Ն. Աղոնցը Մակեդոնիայի ղորավարի Τζάντζիς անունը նույնացնում է Ստիլիանոսի

Ջաուցես մականվան հետ (L'âge, էջ 54): Հովհաննես Սկիլիցեսի ժամանակագրության մէջ Ջաուցեսի որդին կոչված է Լևոն (Ioannes Scylitzes, էջ 178), հավանաբար այստեղ Սկիլիցեսի տվյալները ավելի ճիշտ են: Սկիլիցեսը գրում է, «Երբ կայսրը Ջաուցեսի դուստր Չոնի հետ գնաց այսպես կոչված Գամիանոսի ագարակները և մտադիր էր այնտեղ մնալ, իր դեմ դավադրություն նյութեցին Ջաուցեսի որդի Լևոնը, Քրիստափոր Յանցեսը և մի քանի ուրիշներ»: Քեոփանեսի Շարունակողի մոտ, հավանաբար, Քրիստափորի մականունը՝ Յանցեսը, դառնալով Տավցես, դարձել է Ջաուցեսի որդու անուն: Լրբոն (' Histoire du Bas-Empire, XIII, p. 339) ենթադրում է, որ Յանցեսը «չափուշ» բառն է, որ իբրավայտիբեն մերժվեց Աղոնցի կողմից (L'âge, p. 55, n. 3):

35 896 (կամ 895 թ. նոյեմբերի 10-ին): Հատուկ տե՛ս Karlin-Hayter, La mort de Théophrasté, p. 13—19:

36 Ըմտ. Զարարիա, Բ, 7. «ի Սիրոն դիմեալ ապրեցարուք, բնակիչք դստերն Բարելոնի»:

37 Մոնոթիրոն նշանակում է «միադուս»: Կայսրերի Մեծ պալատում գտնվող կայսերական զանաքանքը կախարհիչի հետ կապող դուռն էր (Janin, Const. byz., p. 171):

38 Սիմեոն Մագիստրոսը ավելի հստակ գրում է, թե Լևոն կայսեր թագավորության 9-րդ տարում կայսեր կյանքի դեմ դավադրություն նյութեցին Ջաուցեսի ազգականները, որոնք բոլորը ձերբակալվեցին և արտոբվեցին: Նրա ասելով Լևոնը ոչնչացրեց Ջաուցեսի ուղջ տունը (Sy v. Mag., n. 703):

39 Էպիփանոս թարգմանաբար նշանակում է վերակացու, տեսուչ: Հայերի շրջանում դարձել է և հատուկ անուն: Նսիխո (և Պեխո) էր կոչվում Անտիոքի հայազգի դուրսը (Մատթեոս Ուռույցի, էջ 157):

40 Սամոնաբ ծագումով Մելիտանեցի էր: Պահպանվել են այս Սամոնասի արձնե կնիքները, որոնցում նա կոչված է պատրիկ, պրոտոսպաթար և պարակլիմոնեսոս: (Նրա մասին մանրամասն՝ Janin, Sa nonas, p. 306—318; Jenkins, The „flight“ of Samonas, p. 217 sqq; Guillaud, Les eunuques, t. 1, p. 181; Idem: Les Patrices, p. 311—312):

41 Մեկ միլիարեսիոնը հավասար էր ոսկեդրամի՝ նոմիզմայի 1/12 մասին: Հետևաբար, 25 հազար միլիարեսիոնը անում է 2.000 ոսկեդրամ:

42 Պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոս (901—907 թթ., 912—925 թթ.): Ակտիվ գործունեություն է ծավալել հայոց հետ: Ունի նամակներ՝ գրված Հովհաննես Գրատիանակերտցուն և Ամբաս Ա թագավորին: Նրա մասին մանրամասն խոսում է հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Գրատիանակերտցին (էջ 265 և հտ.): Նամակահյուսթյան մասին Բարքիկյան, Նիկողայոս Միստիկոսի թղթերը, էջ 251—256: Միստիկոսի նամակների քննական բնագիրը լույս տեսավ վերջերս. Nicolas Mysticus, Lettres: Միստիկոսը բյուզանդական կայսեր հատուկ բարտուղարն էր, հավանաբար կայսերական անձնական գրասենյակի պետը: Տե՛ս Guillaud, Le mystique et ses lettres, p. 279—296:

43 Տուպոյ էր կոչվում այն վայրը, որտեղ կատուցվեց հիշյալ եկեղեցին: Գտնվում էր Մանգանայի պալատից և նույնանուն վանքից մի փոքր ներքև (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 398—399):

44 Հյուսիսային Աֆրիկայի ֆաթեմյանները:

45 Լևոն VI-ի կյանքի դեմ կազմակերպված այս դավադրության մասին մանրամասնություններ տես «Պատմության ժամանակագրության» մեջ (Παραμυτισηναιων χρο-

νικα, c. 51—52): Հարվածողն էր ոմն Ստիլիանոս: Հիշյալ աղբյուրը ցույց է տալիս, որ Ալեքսանդրը ոչ միայն ներկա էր, այլև փորձեց իրեն կատիխումենայից (եկեղեցու բն- մի դիմացի պատին գտնվող պատշգամբից) ցած գցել:

46 Տե՛ս Սաղմոս 24 (27), 3:

47 Լևոն Տրիպոլիցցու մասին տե՛ս ստորև, ժանոթ. 83:

48 Կոստանդնուպոլսի թաղամաս: Էմպորիոնը ծովափնյա առևտրական կենտրոն էր:

49 Պարիոս՝ Հելեսպոնտոսի ափական ափին:

50 Հետագայում (տե՛ս § 26) նշանակվեց ծովակալ և մասնակցեց կրետեի արաբ- ների դեմ 902 թ. տեղի ունեցած պատերազմին (տե՛ս նաև § 31): Մանրամասն տե՛ս Guillaud, Les Patrices, p. 309—310:

51 Հունարեն այժմ կոչվում է αἰξ (սեռականը՝ αἰξος): Ժողովրդական ստուգաբանու- թյուն է: Այստեղ Քեոփանեսի Շարունակողի բոլոր ստուգաբանությունները ժողովրդական են, անհիմն: Գեո հարց էլ է «ստուգաբանական» ընդմիջարկությունները հեղինակի՝ նե- նն, թե՛ հետագա գրիչներին:

52 Ստորիկոսը գտնվում էր Ոսկեղջյուրում, Ֆանար թաղում: Ստորիկոս որպես- գրական նշանակում է «հու»:

53 Լամպակոսը գտնվում էր Աբդոսի և Պարիոսի միջև, նույն Հելեսպոնտոսի ափական ափին: «Լամպիս» որպես գրական նշանակում է «պայլատակում»:

54 Իմբրոս՝ կղզի Քրակիայի դիմաց, Հելեսպոնտոսի մուտքից 15 կմ հյուսիս-ա- րևմուտք:

55 Սամոթրակե, Քասոս՝ կղզիներ էգեական ծովի հյուսիսում:

56 Քեոփանեսի Շարունակողի մոտ՝ Κατακλιμασι: Բայց Գեորգ Վանկանը գրում է Χατκλιμασι (Georg. Mon., p. 863), որտեղ հայերեն «խաշ» բառն ակնբախ է: Նշենք այստեղ, որ Կոստանդին Սիրանածինը հիշում է Լևոն VI կայսեր ժամանակ գոր- ժած պրոտոսպաթար Լևոն Յիկանեսին, որն արևմտյան բանակաթեմերից զինվորազորվել: Հրամարվողներից դրամ էր գանձում: Թ. Ջևկինզը հնարավոր է գտնում նրան նույնացնել Լևոն Կացիլակիոսի հետ (DAI, I, p. 204):

57 Լևոն Տրիպոլիցցու՝ Քեսազոնիկիի դրաման, ասպատակման ու բնակչության գե- րեվարման մասին (904 թ. հուլիսին) մանրամասն երկ է գրել ականատես Հովհաննես- Կամիլիատեսը. Icannis Caminae De expugnatione: նրիք թարգմանվել է ռուսե- լեն. Искани Камениста, Взятие Фессалоники: Նիկողայոս Միստիկոս պատրիարքը՝ կատարված զեպոքին Հոմիլիա և նվիրել. Τετρας. Εἰς τὴν ἀλωαν τῆς Θεσσαλονικίας, 236—246:

58 Կրետե կղզին դեռ 826 թվականից Իսպանիայի արաբների տիրապետության տակ:

էր: Այստեղ նկատի ունի կղզու արաբ բնակչության:

59 Աբգիրոսների ընտանիքի մասին՝ Vannier, Les Argyroi:

60 Եվստաթիոս Աբգիրոսի մասին տե՛ս Guillaud, Les Patrices, p. 304—305: Նա անցյալում գրոնզար Եվստաթիոս անվամբ հիշվում է որպես բուլղարների դեմ մղվող պայքարի մասնակից (տե՛ս վերը, Գիրք VI, § 9), ինչպես և Լևոն Տրիպոլիցցու (նույն տեղում, § 20): Կոստանդին Սիրանածինի տվյալներով (Կոստանդին Սիրանածին, էջ 26) Լևոն VI -ը նրան նշանակեց Խարսիանոս բանակաթեմի գորավար (տե՛ս § 27):

61 Բնագրում՝ ἀλλοτῆ (փոխելու, այսինքն՝ ձիերը փոխելու կայան): Այդ կայանը պետության էր պատկանում, և նրանից օգտվում էին պետական պաշտոնյաները և օտարերկրյա ղեկավարները:

62 Գտնվում էր Պոնտոսում (Konigmann, Die Ostgrenze, S. 49):

63 Կոստանդնուպոլսի Թադամաս Վլախենայից պալատ տանող ճանապարհի վրա էլիք անառականոցը ձերանոցի վերածվեց 905 թ.:

64 Եկեղեցիներում սուրբ բեմից աչ գտնվող մի բանի սենյակներից բաղկացած շենոթյուն էր, որտեղ կայսրը փոխում էր իր հանդերձները, նախաճաշում, ընդունում բարձրաստիճան պաշտոնյաների, հաճախ՝ գիշերում: Ծածարին կից էր, և այնտեղ մուտք էին գործում ոչ եկեղեցու միջով, այլ պալատից սր. Սոփիա տանող ծածկված միջանցքով (տե՛ս Белзев, Византизм I, . 104: т. II, с. 128—129):

65 Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Եվթիմիոս I (907—912 թթ.): Նրա մասին ընդարձակ խոսվում է «Պատմաֆրիական ժամանակագրության» մեջ, դրա պատճառով էլ ընկալի առաջին հրատարակիչ Կ. դե Բոսորը այն վերնագրել է «Եվթիմիոսի վարք»:

66 Հարավային բամին: Բայց Թեոփանեսի Ծարունակողն այստեղ բառախաղ է անում, Կոստանդին կրպի մականունը կապում է այդ բամու՝ լիպս անվան հետ:

67 Գեորգ Վանականի «ազգակիցներից» ու «ծառաներից» հետո հիշում է և Անդրոնիկոսի «մարդկանց» (ἀνδράποδοι) որոնց տակ ուսումնասիրողները տեսնում են բյուզանդական վասալտետի տարրերը (տե՛ս Каждан, Ер стѣжнские дѣянія, էջ 84):

68 Այսօր՝ Կավալա: Քաղաք Իգոնիոնի մոտ:

69 Ապստամբության ճշգրիտ թվականը հայտնի չէ, տարբեր աղբյուրների արժյուններից գալիս են եղբակացության, թե 907 թ. սկզբին Անդրոնիկոս Գուկասը արդեն արարների մոտ էր: Թվականի մասին՝ Canard, Deux episodes: Բացի բյուզանդական աղբյուրներից (այդ մասին տե՛ս նաև «Псамафийская хроника», էջ 52 և հտ.), ապստամբության մասին հիշում է և Տաբարին (Васильев, Византия и арабы, II, էջ 157 և հտ.): Անդրոնիկոս Գուկասը և նրա ապստամբությունը արտացոլվել են բյուզանդական «Քրիզիսիս Ակրիտաս» կոչումով (Mavrogordato, Digenes Akrites, p. XXXVIII և հտ.: Հմմտ., Сыркин Повесть о Дигенисе Акрите, էջ 94—95) Ուսումնասիրություններից տե՛ս Gruneir, La revolte d'Andronic Doux: Jenkins, The „flight“ of Samonas: Каждан, В. Псамафийская хроника, с. 109—112, 115: Karlin—Hjyter, The Revolt of Andronicus Ducas, p. 23—25:

70 Մեր կարծիքով, Իվերիցեայի հայերեն «Իվերիացի»-ի «ուղղումն» է: Հիշյալ Գրիգորասն հավանաբար վրացաղական հայ էր («վրացի», «Իվերիացի», «Իվերիցի»): Հայկական -ացի վերջածանցը «իցի»-ի վերածելով, նոր իմաստ են տվել՝ «փոքրամարմին» իվեր, փոքրամարմին վրացի: Ավելի մանրամասն տե՛ս Бартикян, О Вірѣтѣ і Вірѣтѣ: Մեր կարծիքը հաստատվում է և այն փաստով, որ Գրիգորասն արդեն տոհմանուն է, մի անձնավորություն չի կարող երկու տոհմանուն ունենալ և ոչ մի անուն: Պարզ է, որ տվյալ Իվերիցեայի «վրացի» է նշանակում: Ն. Ազոնցը միանգամայն ճիշտ Գրիգորաս Իվերիցեայի բաղկերցունիկ հայ համարելով, «իցի վերջածանցը համարում է հունարեն փաղաքական և ոչ մի կապ չի տեսնում հայերեն -ացի անանցի հետ: Տե՛ս Adontz, Les Taronites, էջ 219 և ծանոթ. 3: Ազոնցը Գրիգորաս Իվերիցեային նույնացնում է Կոստանդին Միրանաթինի Գրիգորասին, որը պոստսին է ունեցել Եկեղյաց գավառում (Կեկեցենե): Այդ նույնացումը կասկածելի է համարում Ս. Թենտիմենը (DAI, II, p. 164): Իվերիցեա-Իվերիացիների ընտանիքը Բյուզանդիայում հիշվում է և ավելի ուշ ազդյուրներում: 1049 թ. հիշվում է պրոտոսպաթար Հովհաննես Իվերիցեայի՝ պրոտոսպաթար Ստեփանոս Իվերիցեայի թոռը (տե՛ս Guiland, Le Protospathaire, p. 673—674):

71 Կոստանդին Միրանաթինի ասելով, Մուսլիա խալիֆայի թոռ, Կոստանդնուպոլսի վրա արշաված Մասլամայի խնդրանքով կայսերական այս բանտում (Պրետորիոնում) կառուցվեց մզկիթ (DAI, I, p. 92: Հմմտ. Janin, Const. byz., p. 163 sqq.):

72 Հավանաբար՝ Ուլեկի: Գեորգ Վանականը գրում է 'Αζήσ (էջ 868):

73 X դարում ՇՆՆՆ (Մանն) բառը, բացի իր ուղղակի իմաստից, ուներ խոշոր հողատիրոջ կալվածքի նշանակություն և հաճախ որպես դրա հոմանիշ գործածվում է պրոտաստին (հայերեն՝ պոստսին) բառը: Պիրա օրենսդրում, օրինակ (tit. XXIV, 12) գրված է մի կնոջ մասին, թե նա որպես օժիտ ստացավ ՇՆՆՆ. այն է՝ պրոտաստին: «Տունը» նաև ֆեոդալի կալվածքների կենտրոնն էր, որին կից գտնվում էին «տիրույթներ», որոնց տակ ենթադրվում են պրոտաստինները: Ինչ վերաբերում է պրոտաստինին, ապա դա կարող է նշանակել և գյուղի մի մասը, գյուղի սահմաններում գտնվող կալվածք (տե՛ս Каждан, Формирование феодального поместья, с. 99 и сл., 102):

74 Գտնվում էր Հալիս գետից արևմուտք, բյուզանդական ռազմական ճանապարհի վրա (տե՛ս Ramsey, HGAM, p. 218, 249):

75 Սպյունիկը ն. Ազոնցը նույնացնում է Itinerarium Imp. Antonini Augusti-ում նշանակված Eusroena-յի հետ, Մելիտենից Սեբաստիա տանող ճանապարհի վրա (այժմ՝ Գելիկլյու դաշ): Տե՛ս Адонц, Армения, с 81—82:

76 Մանգլավիտի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրանաթին, էջ 239, ծանոթ. 16:

77 «Արգիրոս» հունարեն նշանակում է «արծաթ»:

78 Տեֆրիկեում սարակիստներ շեն եղել, այլ պավլիկյաններ (Հմմտ. Каждан, Девения и ороі, с. 69): Այս տուրմարիս Լեոնի մասին, որ գլխավորեց պավլիկյանների ղեմ պատմիչ արշավախումբը Թեոդորա կայսրուհու ժամանակ, տե՛ս վերը, Գիրք Ք, § 16:

79 Հստ Սիմեոն Մագիստրոսի և Գեորգ Վանականի «Արեկրակես ձերունին»: «Արեկրակես»-ը վերծանվում է՝ Ibn Abd al-Baki: Տե՛ս Canard, Les Relations Politiques, p. 45:

80 Խոսքը Կոստանդին VII Միրանաթինի մասին է: Եվթիմիոս պատրիարքը աթոռակալել է 907 թ. փետրվարից 912 թ. մայիսը: Թագադրության որոշակի թվական է եղում Սիմեոն Մագիստրոսը՝ Լեոն VI-ի թագադրության 25-րդ տարին (Sym. Mag., p. 711—712), այսինքն՝ 910-ի օգոստոսից 911-ի օգոստոսը, հետևաբար 911 թ. հունիսի 9-ին, բանի որ Հոգեգալուստը այդ օրն է ընկնում: Ուսումնասիրողները այլ աղբյուրների հիման վրա ճշտում են Կոստանդին Միրանաթինի թագադրության տարեթիվը՝ 908 թ. մայիսի 15-ը (տե՛ս Grierson-Jenkins, Constantine VII's Coronation, p. 133—138):

81 Նրա մասին՝ Guil'and, Les Patrices, p. 305—307:

82 Տեղագրությունն անհայտ: Բայց գտնվում էր Կոստանդնուպոլսի սահմաններում:

83 Դամիասոսը և Լեոնը (Տրիպոլսեցի) հավատափոխ եղած բյուզանդացիներ էին: Նրանց շատ մոայլ գծերով է ներկայացնում Նիկողայոս Միստիկոս պատրիարքը իր մի բանի նամակներում (տե՛ս Nicolas I Patriarch, Letters, էջ 6—12, 164):

84 Թոմանոս I Լեկապենոսը:

85 Նավատորմի լոգոթեոս պատրիկ Հեմերիոսը պարտվեց Քիոսի մոտ, 912 թ. Կրետե կառարած մի անհաջող արշավանքի ժամանակ: Այդ արշավանքին մասնակցում էին նաև Սեբաստիա բանակաթեմից հազար հայ, Պլատանիոնից՝ 500 հայ զինվորներ (Կոստանդին Միրանաթին, էջ 145): Բացի այդ, հայ զինվորներից հայտնի են

և Հեմերիոսին ենթակա հրամանատարների անուններ, որոնցից մի քանիսը հավանաբար հայեր էին: Հիշվում են Անատոլիոն բանակաթեմի զորքերը զխաղորդ պրոտոպաթար Քեոզորոս Պանկրատիոսը (Բագարատ), պրոտոպաթար Անոն Մոյրատիկը (Կիպրոսի կառավարիչ) և ուրիշներ (տե՛ս Guiland, Le Protospathaire, t. II, p. 103: **Հարցի մասին տե՛ս և Jenkins, The Date of Leo VI's Cretan Expedition:**

86 Մոմ պատրաստելու արհեստանոցներ: Նրանց մասին մանրամասն՝ «Византийская книга эпарха», с. 61—62:

87 Նրա մասին՝ Karlin-Hayter, The Emperor Alexander, p. 585—596;

88 Նիկողայոս Միստիկոսի երկրորդ աթոռակալությունը տե՛սց 912—925 թթ.:

89 Այսինքն՝ Կոստանդնուպոլսում:

90 Նիկեփոս II Փոկասի:

91 Ռեքորդի մասին տե՛ս Կոստանդին Միբանձին, էջ 314: Տարբեր կարծիքներ մասին՝ «Псамафийская уравника», с. 314, прим. 2:

92 Բնագրում՝ από Σχλαβισταν, որ բուլղար մասնագետներն ուղղում են Σχλαβισταν և ենթադրում, որ խոսքը Բալկանյան թերակղզու հարավում գտնվող սլավոնական իշխանություններին է վերաբերում (Извори. IX, с. 125, прим. 2: Վ. Ջլատարսկին (Златарски. История, т. I, ч. 2, с. 358) և Ս. Ռենսիմենը (Runciman, Romanus Lecapenus p. 46) սլավոն են համարում և Գարրիկոպոլսոսին:

93 Անոն հունարեն նշանակում է առյուծ:

94 Բառացի ենթ թարգմանում, բայց Սիմեոնը ըստ էության հարկ էր պահանջում, դրամ: Սիմեոնի հարձակումը Կոստանդնուպոլսի վրա տեղի ունեցավ 913 թ. օգոստոսին, արդեն Ալեքսանդրի մահից հետո (Златарски, Первый поход: Հարցի մասին նաև՝ Каждан, Вторая болгаро-византийская война, с. 23—29 (նա գտնում է, որ պատերազմն սկսվեց 912 թ. վերջին):

95 Այդ խաղը, որպես կանոն, տեղի էր ունենում հատուկ մարզադաշտում, որ Յուկանիստերիոն էր կոչվում, այսինքն՝ ցուկան (պարսկերեն՝ շոգան) խաղալու վայր: Տե՛ս Գիրք Ե, ծանոթ. 160:

96 Հովհաննես Դրասխանակերտցու տվյալներով Ալեքսանդր կայսրը ցանկացել էր օգնության գալ Մոմբաթ թագավորին Ասորպատականի ամիրա Յուսուֆի դեմ, բայց «շփոթ ազմկի զնովա շուրջ պատեալ յապստամբողաց արանց՝ և նա ոչ կարաց ժամանել յօգնականութիւն» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 233):

97 Հովհաննես էլյազա մագիստրոսի մասին տե՛ս Guiland. Les Patrices, p 307:

98 Կոստանդին VII Միրանածին (905—959 թթ.): Թագավորել է 913 թվականից: Նրա մասին այժմ տե՛ս Toynbee. Constantine Porphyrogennitus: Նաև՝ Huxley, Constantine Porphyrogenitus, p. 29—40:

99 Կոստանդին Միրանածինը թագավորել է 913-ից մինչև Ռոմանոս I Լեկապենոսի հեղաշրջումը 920 թ.: Ռոմանոսը զահրկեց արվեց 944 թ., որից հետո Կոստանդին Միրանածինը թագավորեց միահեծան, մինչև մահը՝ 959 թ.:

100 Անտիկ շրջանի մեծագույն հույն նկարիչը: Ապրել է մ. թ. ա. IV դ.: Ծնվել է Փոքր Ասիայի Կոլոֆոն քաղաքում:

101 Կոստանդնուպոլսի ակրոպոլսի, ուր դեռ անտիկ շրջանում գտնվում էին հեթանոսական աստվածների տաճարները: Այժմ նրա տեղում գտնվում են Սերալլի շենքերը:

102 Խաղիա (խաղալիք) բանակաթեմի, որի կենտրոնն էր Տրապիզոն քաղաքը: Կոս-

տանդին Միրանածինի ասելով, նրա մեջ էին մտնում ի միջի այլոց Եկեղյաց գավառը, Սպերը և Վանը (Գերշահը): Տե՛ս Կոստանդին Միրանածին, էջ 170:

103 Արտորատի ազգանունն էր Կրինիտոս: Նա Ռոմանոս Լեկապենոսի ժամանակ Պեղապոնեոսի զորավարն էր: Ինչ վերաբերում է նրա որդի Արեսալոմիին, ապա ն. Ադոնցը ենթադրում է, որ իսկական անունը Մուսելիոմ կամ Մուսելի էր, որ Արեսալոմ ընթերցումը գրիչների սխալ է: Նա իր ենթադրությունը հիմնում է այն փաստի վրա, որ Գիզենիս Ակրիտաս էլյուսի ձեռագրերում Մուսելիոմ անունը առանձին ղեպերում դարձել է Արեսալոմ: Կրինիտոսների ընտանիքը հայկական էր, հետևաբար խնդր առարկա «Արեսալոմը» հայազգի էր: Հարցի մասին՝ Adontz, Les Taronites, p. 226—227:

104 Իմա՝ քաղաքի էլյարքոս, բաղաբազմ, praefectus urbis: Հյուպարքոս Տիլլոթիոսը հայտնի է 889 թ. կազմած իր նշանավոր «Կլետորոլոգիոնով» բյուզանդական ֆանոմալոգով: Այն պահպանվել է հրատարակվել է: Տե՛ս Bury, IAS:

105 Գտնվում էր ձիարշավարանի հարավարևմտյան մասում: Երեսույթ սյունեքից բաղկացած կիսաշրջանակաձև շինություն էր:

106 Տե՛ս Գիրք VI, ծանոթ. 133:

107 «Տան» մասին տե՛ս Գիրք VI, ծանոթ. 73:

108 Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի և բուլղարների ցար Սիմեոնի հանդիպման մասին (913 թ. օգոստոս) կա հատուկ ուսումնասիրություն. Σταν-շինոս—Χαρτασι. Η συνάντηση Συμεών και Νικολάου Μυσταίου: Սիմեոնի «Թագադրման» մասին՝ Ostrogorsky, Die Krönung Symeons, S. 275 sqq: Jenkins, The Peace with Bulgari.: Karlin—Hayter, The Homily on the Peace with Bulgaria:

Բյուզանդական այլ աղբյուրներ ցույց են տալիս, որ Կոստանդնուպոլսի՝ պալատ եկան ոչ միայն Սիմեոնի որդիները, այլև ինքը՝ Սիմեոնը (Cedr, II, 282):

109 «Տան» մասին՝ Գիրք VI, ծանոթ. 73:

110 Դա տեղի ունեցավ 914 թ.: Նիկողայոս Միստիկոս պատրիարքը ցար Սիմեոնին զրաժ նամակներում հիշում է Բոզայի և բյուզանդա-պաթինական դաշինքի մասին՝ բնորոշ Բուլղարիայի (Nicholas I Patriarch, Letters, pp. 58, 60, 62, 158, 160, 514

111 Մոմբաթ Ա Բագրատունու որդի Աշոտ Բ երկաթը: Ն. Ադոնցի հաշիվներով նա Կոստանդնուպոլսի եկավ 914 թ. սեպտեմբեր ամսից առաջ: Հովհաննես Դրասխանակերտցին օգնության համար դիմել էր կայսեր իր՝ Տարոնում եղած ժամանակ: Այդ աթիվ բյուզանդական արքունիքը Տարոն ուղարկեց Քեոզորոս վասիլիկոսին (Քեոզորոս թարգմանին կամ Մանդատորին, տե՛ս Կոստանդին Միրանածին, էջ 5: Հմմտ. Adontz՝ Les Taronites, էջ 221—222), որը կաթողիկոսին Կոստանդնուպոլսի հրավիրեց, ինչպես և «Թագապոլիոն Աշոտոյ արքայորդուն»: Կոստանդնուպոլսի զնց միայն Աշոտը Աշոտին՝ բյուզանդական մայրաքաղաքում ցույց տրված արքայական ընդունելության մասին մանրամասն խոսում է կաթողիկոս պատմիչը: «Չու՛ղ զնայ վազվազակի զհանապարհան եւ քաղաքիս ապա ի հանդիպումն մեծի Կայսերն: Եւ անդ առ ի նմանէն մեծա վայելուչ զահիւ պատիւ առեալ քան զամենայն զահերէցս՝ ընկալեալ զփառաց փարթա մութիւն՝ ոչ իբրև զայլ ոմանս պատուաւորս, այլ իբրև զթագաւորազուն բողոքոչ՝ զրեթէ ընդ իւրով իսկ Կայսր զնա հարթաճարմար ցուցանէր և թագաւորական հրահանգաց հանդիսիւ ձորացուցանէր: Ապա միանգամայն իսկ և ուսար զնա մարտիրոսի և որդի սիրելի Կայսր իւր անուանէր. և զարդարէր զնա ծիրանազգեաց փառօր և երևելի ոսկեհուն հանդերձիւր և ոսկետուն վառիք և կամար ականակապ ընդ մէջ ամբ ոչ

միանգամ կամ երկիցս՝ այլ բազում անգամ նորա գայս արարեալ, և երկվարս սրավարս և ա՛հպարանոցս գեղեցիկ զինուր և զարդիւր առաջի կացուցանէին, և այլ ևս բազում ըմպակս և սպաս և բազում կազմուածս ոսկեղէն և արծաթեղէն նմա պատրաստէին: Այլ և իւրոցն ևս նախարարաց զկնի տարելոցն ոչ սակաւ պատիւ պերճութեան տալին և բազում հոռոս և առատաձեան ոսկիկս նոցա յարգարեալ կազմէին՝ մինչև ի դարձ նորա այսրէնս (Հովնանենս Գրասխանակերտացի, էջ 285—286): Լովհաննես Գրասխանակերտացին վախճանաւով, որ իրեն կմեղարեն քաղկեդոնիկներէ հետ կապ հաստատելու մեջ, հրամարվեց Աշոտի հետ Կոստանդնուպոլիս գնալ: Դեպքի մասին մանրամասն՝ Adontz, AŞot Erkat', p. 266: Աշոտի ֆիզիկական ուժի մասին գրում է Ստեփանոս Տարսնեցի (էջ 169): «Այս Աշոտ, որ ըստ քաջակնեղ արտիքան իւրոյ երկաթ անուանեցաւ բազում զորոս արտիքան ցուցեալ ի Կոստանդնուպոլիս և յաշխարհն Յունաց՝ հրամանաւ Առնի դառնալ յաշխարհս մեր, և գտանէ զժառայս հօր իւրոյ թագաւորեալ, զինքն անուանեցաւ Ծահանշահ, այսինքն թագաւորաց թագաւոր»:

Բյուզանդական Լտիկեաի առնչությամբ հետաքրքիր է Գրասխանակերտացու վերջ բերված փաստը, թե կայսրը Աշոտին «որդի սիրելի» էր կոչում: Այդպես էր կոչում Առն կայսրը և Աշոտի հոր՝ Ամբատ Ա-ին. «թագաւորն Հոռոմոց Առն ոչ ինչ սակաւ նախանման էր զարքայ Ամբատ իրրև զորդի սիրելի» (էջ 199): «Յազագս Ամբատայ Քաղաատունայ և բուրից արեւելայցս զխաւորի, որ հօգեւորագոս անուանիլ ի մէջ (Կոստանդին կայսրից—Ղ. Բ.) որդի մեզ ծառայն մեր» (Հովնանենս Գրասխանակերտացի, էջ 276—277): Ամբատն էլ Առն կայսրի զինում էր որպես «հօր հարազատի» (նույն տեղում, էջ 200): Սրանք սովորական խոսքեր չեն, այլ ունեն որոշակի Նշանակութիւն, ցույց են տալիս սյուզերենի և վասալի փոխհարաբերութիւններ: Բյուզանդական կայսրերի պաշտոնական զրազրության մեջ Հայոց Բագրատունի թագավորներին զինում էին հետևալ կերպ. «...Մե՛ծ Հայքի առաջնորդին և մեր հօգևոր ուղղուն» (Կոստանդին Պիտանաթին, էջ 151):

Վերջում ասենք, որ ըստ Թեոփանեսի Շարունակողի, Աշոտը Կոստանդնուպոլիս գնաց Կոստանդին Սիրանածինի օրոք: Ինչպես տեսնք, նույն բանն է ասում և Գրասխանակերտացին: Վարդան Արեւելցու ասելով Աշոտ երկաթի «անկանի առ Առն կայսրն Յունաց, կոչեցեալն Կոստանդին» (էջ 87): Եփոթումն ակնհայտ է: Առնը երբեք Կոստանդին չի կոչվել: Սխալը նա մի քիչ հետո կրկնում է, տալով մանրամասնութիւններ, որոնք Գրասխանակերտացու երկում բացակայում են: «Եսկ Աշոտ պսակեալ ի Առնէ դառնալ ի Հայս յերեքհարիւր եօթնասուն թուին» (էջ 87): Նրա թագազրութիւնը Կոստանդնուպոլիսում հավանաբար չի համապատասխանում իրականութեան, այլպես այդ մասին ժամանակակից Գրասխանակերտացին կգրեր:

112 Թագուհի Զոնն՝ Կոստանդին Սիրանածինի մայրը:

113 Սամվել Անեցին և այլ հայ պատմիչներ վկայում են Աշոտ Բ-ի՝ բյուզանդական կայսրից թագավոր հաստատվելու մասին. «ԶԻԲ: Թագաւորէ Հայոց Աշոտ՝ որդի Ամբատայ՝ հրամանաւ կայսրն՝ ամս Ը» (Սամվել Անեցի, էջ 99: Հմմտ. Կիւսկուս Գանձակեցի, էջ 84):

114 Ինդիկտինի 3-րդ տարին համապատասխանում է մ. թ. 915 թ.: Ռ. Գիլլանը Վասիլ պարթևի և Նիկեոսա Էլպիդիոսի առաքելութիւնը բուլղարների ցար Միմենի մոտ՝ Ադրիանուպոլիսը հետ անելու համար թվարկում է 914 թ., որ անհավանական է (Guillaud, Le Protospathaire, p. 664): Պանդարտուկաս հային հիշատակում է Կոստանդին Սիրանածինը (էջ 26, 170): Նա հայազգի Մանվելի, Տեղիբի տիրոջ, որդին էր: Նրա մյուս եղբայրները կոչվում էին Յախնուկաս, Մուղաֆար և Հովհաննես:

115 Ֆրիլպուպուսի՝ բյուզանդական շրջանի պատմութեան մասին նորագույն ուսումնասիրութիւնն է. Βλάχος, Ιστορία της Φιλιππουπόλεως:

116 Ստորբիւոք Թեոփանեսի Շարունակողն այստեղ կղզի է համարում: Այդպիսի կղզի (Ստորբիւո կամ Ստորբիւի) կա Քիոսից հյուսիս-արեւելք: Բայց ենթադրում են, որ արարներն այն ժամանակ հարձակվեցին Կուկիայում, Կիբիրիոտների բանակաթեմի ծովափնյա Ստորբիւո քաղաքի վրա: Տե՛ս և Գիրք VI, ծանոթ. 52:

117 Հավանաբար՝ Հասան իբն Ալուր: Հիշատակում է Կոստանդին Սիրանածինը (DAI, I, p. 242), ցույց տալով, որ սարակինոս էր և պատրիկ Գամբանոսի ծառան: Պեներ պրոտոսպաթարի պատմաստիճանը և Ալեքսանդր կայսրն մտերմն էր: Խոսեի նորայր պրոտոսպաթար Նիկեոսոսը Ալեքսանդրի կողմից նշանակվել էր Կիբիրիոտների քանակաթեմի զորավար: Բյուզանդական արքունիքում ծառայող սարակինոսների (աքարների) մասին տե՛ս Canard, Bullet. d'Et. Orient. de Damas, 13 (1949—1951) p. 61:

118 Աթենքի տաճարը Պարթենոնն է, որ միշին դարերում քրիստոնեական տաճարի էր վերածվել:

119 Ավագ քահանա:

120 Էքսուրիտոսների և հիկանատների մասին տե՛ս Գիրք Ա, ծանոթ. 37:

121 Հայկական Մլեհ՝ անվան հունական ձևը Նրա մասին մանրամասն խոսում է Կոստանդին Սիրանածինը (էջ 26—27, 171, 214, 330):

122 917 թ.:

123 Ճակատամարտի մասին մանրամասն՝ Българско военно изкуство, с. 177—183: ենթադրում են, որ խոսքը Քեսախայի Աքբիտոս գետի մասին չէ, այլ այժմյան Չիմովկա գետի, որ հոսում է Անքիալուս (այժմ՝ Պոմորիե) քաղաքի մոտով (նույն տեղում, էջ 180):

124 Այժմ՝ Նեսեր քաղաքը Բուլղարիայում, Սև ծովի ափին:

125 Ապագա կայսր Ռոմանոս I Լեկապենոսը (920—944 թթ.):

126 Այս Լովհաննեսին հիշում է Կոստանդին Սիրանածինը «Կայսրութեան կառավարման մասին» գրքում (DAI, I, p. 254): Նա միաժամանակ նշում է, որ Լովհաննեսը «աստուծո թուլլովությամբ» ուղեւորի բարձր պատվաստիճանն ստացալ: Թեոփանեսի Շարունակողը նրան Լովհաննես երեց է կոչում, հավանաբար տարբերելու համար Լովհաննես միստիկոսից, որը հաջորդեց իրեն որպես պարադիկաստուն (DAI, II, p. 203): Լովհաննես ուղեւորին շարտի շարտի նաև Լովհաննես լազանես ուղեւորի հետ (նույն տեղում):

127 Բնագրում՝ Θεόδωρος τὸν Ματζουάην: Մացուկես հունարեն բառ է, նշանակում է «գորդ, զավագան»: Բայց շատ հետաքրքրական է, որ Գեորգ Վանականի մոտ Թեոդորոսի մականունն է՝ Ματζουάης Georg. Mon., p. 885: Եթե հունարեն վերջավորութիւնը հանենք՝ Ματζουάης, դժվար չէ շտեմնել հայոց «Մաշտոց» անունը: Հարկավ, ճիշդը Գեորգ Վանականն է, Թեոփանեսի Շարունակողը իրեն ոչինչ չառող հայկական անունը իմաստավորել է հունարեն: Ռոմանոս Լեկապենոսը, որ հայազգի էր, հավանաբար իրեն շրջապատել էր ափելի մտաճելի հայազգի գործիչներով: «Թեոդորոս Մաշտոցի» մասին տե՛ս Բարթիկյան, Բյուզանդական «Մաշտոցյան» տոհմի մասին:

128 Մարտի 25-ին:

129 Վեստֆալիոնը հանդերձարանն է: Պրիմիկերիոսը՝ ստորին հոգևորական վերականգնողը (Թեոփանես Խոստովանոզ, էջ 296, ծանոթ. 841):

130 Փոկասները հսկայական կալվածներ ունեին Կապադովկիայում: Վասիլ II կայսեր՝ 990 թվակիր մի հրովարտակի մեկնություններում խոսվում է Արևելքում ներքին անկայանքի խոշոր կալվածների մասին (Jus graeco-romanum t. III, p. 310, n. 24: Հմմտ. Каздан, Деревня и гор. од, с. 70):

131 Տե՛ս Գիրք VI, ծանոթ. 15:

132 Վասիլիկիի փոխարեն Սիմեոն Մաղիտարացի գրում է Βασίλ (Сум. Mag. p. 728):

133 Διότις δαυθλασ: Այդպես էր կոչվում այնպիսի գտնվող հորթի բարակերտ արձակի պատճառով: Գտնվում էր նորիսպոլսում, ժամանակակից Ոսկյուղարից արևմուտք (Janin, Const. byz., p. 451):

134 Cum Ռամզեյի գտնվում էր Փայուզիայում (Ramsey, HGAM, p. 193—194):

135 Ռամզեյը նույնացնում է Լեոնտոս կոմնի (սկևնի (կամ Աշուժի) գյուղի) հետ, Աֆրոն Կարահյուսից հյուսիս-արևմուտք (Ramsey, HGAM, p. 143—144):

136 Հրատարակված բնագրում Կոնստանտնուբլիում է մեծատառով և ընդունված որպես աղբյուր: Կառնուսի դրա տակ սոցիալական տերմին է տեսնում՝ «կալվածների պահ», այլ կերպ ասած՝ կուրատոր: Պաշտոնը, բացի պատմողական աղբյուրներից, վիճարկված է և արձան կերպերով: Տե՛ս Каздан, Деревня и гор. од, с. 132:

137 Գալտոնը սակզմվել էր Վասիլ I-ի կողմից: Նրա կուրատորը աղբյուրներում կոչված է նաև «մեծ կուրատոր»: Կար կայսերական պալատ Մանգանա անունով, որի վերակացուն էր այս կուրատորը (Bury, IAS, p. 101—102): Այդ պալատի անունով Կոստանդնուպոլսում կար և թալամաս «մանդրանա» բառը նշանակում է քարանձառատերակական: Տե՛ս Janin, Const. byz., p. 355—356):

138 Հյուպոդոքիայի կամուրջի սինթակա պաշտոնյա, որն իր հերթին ներկայում էր «... τῆς ἑσπερίας»-ի՝ կայսերական սեղանապետին (Bury, IAS, p. 145—126: DAI, II, p. 162—163):

139 Այս Քեոփիլիտոս պատրիկինն և Ազոնից նույնացնում է Կոստանդին Սիրանածինի (Կոստանդին Սիրանածին, էջ 9) հիշած մագիստրոս Քեոփիլիտոսի հետ, Տարսիս իշխան Քրիզոստի որդի Ռազարասի կնոջ եղբոր (Adontz, Les Taronites, p. 229—230): Եաշիկերույթը տեղի ունեցավ 919 թ.:

140 Հովհաննես Կուրկուտոր, հայազգի նշանավոր զորավար: Ուներ մագիստրոսի պատվաստիկներ, Տե՛ս նաև Կոստանդին Սիրանածին, էջ 15, 17—18: Կուրկուտաների ընտանիքի մասին՝ Каздан Армяне, с. 13 և հտ. էջեր, որ Ազոնցը բյուզանդական էպոսի աղբյուր իտալականից նույնացնում է Հովհաննես Կուրկուտոսի հետ (Adontz, L'Épopée byzantine, p. 26): Ոչնչով չհիմնավորվող ենթադրություն:

141 Ազոնն ու նահապետները:

142 Այսինքն՝ Կոստանդին Սիրանածինի:

143 Տիրիտոսն մականունն չէ, այլ պաշտոն: Նա Կոստանդնուպոլսի պարիսպների պաշտպանության պետն էր: Նրա մասին տե՛ս Գիրք Գ, ծանոթ. 60: Նաև՝ Քեոփանես Խոստովանդ, էջ 276, ծանոթ. 589:

144 Օրֆանոտրոֆոսի պաշտոնի մասին՝ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 338, ծանոթ. 409:

145 Այսինքն՝ ակուրիտաների տրիբունալիցը, 19 ակուրիտաներով (բազմոցներով) Եաշիկո սրահ (Քեոփանես Խոստովանդ, էջ 276, ծանոթ. 590):

146 Ազոնիտն (ad nomen)՝ հռոմայեցիների մոտ անվանակոչ:

147 Այս Արտեմիոսի պաշտոնը մանգալիտ էր, նա որդին էր Յիսելի պրոտոս-

պաթար (ևսն Հայի (DAI, I, p. 248), հետևաբար ինքն էլ էր հայազգի: Արտեմիոսի կրում էր իր պապի, ևսն Հայի անունը: Վերջինս, ըստ Կոստանդին Սիրանածինի, նախատրոֆիլի դրոնցար պատրիկ Նասարի պրոտեկտոսն էր, որ հետագայում Վասիլ I-ի ազդարթների պրոտեկտոր դարձավ, իսկ ևսն VI-ի օրոք, իր արիսթյան և ծովային գործերում, ունեցած հմտության պատճառով դարձավ պրոտոկարալոս (DAI, I, p. 248—250):

148 Պարագիլեստոնոնի մասին տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 357, ծանոթ. 546:

149 Ռեքտորի մասին՝ Կոստանդին Սիրանածին, էջ 314, ծանոթ. 115:

150 Հերոմադարիտոր (Հերոմաս՝ աշաբաթ բառից) իր/ս առ փոխ մեկ շաբաթվա ընթացքում վանքի գործերը վարողն էր: Այդպիսին կար և կայսերական պալատում:

151 Մի Սիսինիոս Ռենտակիտոսի հանդիպում ենք Քեոփանես Խոստովանդի ժամանակագրության մեջ (էջ 110): Հավանաբար Քեոփանեսի Եարունակոզի հիշածն էլ պիտի հայազգի լինի: Հիմնավորումը տե՛ս Քեոփանես Խոստովանդ, էջ 276, ծանոթ. 587:

152 Սուրբ Մովսիսի տաճարը:

153 Կատասիրտալի մասին տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 176:

154 Քերմոպոլիսը հավանաբար նույնանուն է Քերմիցա բերդի հետ, որի մասին տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 85:

155 Տուրոտերեսես բառացի նշանակում է տեղակալ, տեղապահ: Խոսքը սխոլերի դոմեստիկոսի սուպրետենտոսի մասին է:

156 Քեոդոտոսի՝ Ռոմանոս I-ի դեմ կազմակերպած դավադրության մասին (921 թ.) տե՛ս և DAI, I, p. 254: Քեոդոտոսը ձերբակալվել, բրածեծ արվել, աքսորվել, աքսորում էլ վախճանվել:

157 Բնագրում՝ Χαγάνος: Քուրբական ծագմամբ զինվորական աստիճան էր՝ ὀψων, որ χαγάνος ձևով հաճախ է հանդիպում պրոտոբյուզանդական վիճագիր արձանագրություններում (Moravcsik, Byzantinoturcica, II, S. 157):

158 Μοραβίσις: Հին բուլղարական զինվորական աստիճան, հավանաբար՝ հեծելազորի հրամանատար (Moravcsik, Byzantinoturcica, II, S. 189):

159 Μαγγλαβή: Այժմ՝ Գեմիլը քափու (Janin, Const. byz., p. 277):

160 Բոսֆորի նեղուցը նկատի ունի:

161 Մովակալ Ալեքսիոս Մուսելեն, ինչպես մականունն է վկայում (Մուշեղ), հայազգի էր: Նույնանուն մի Ալեքսիոս (հավանաբար՝ Մուսելես), Կոստանդին Սիրանածինի ասելով, Վասիլ I կայսեր կողմից նշանակվել էր կարոս կղզու կառավարիչ (Կոստանդին Սիրանածին, էջ 173): Մի այլ Ալեքսիոս Մուսելես, Կրիսիտոսների ընտանիքից, գործել է Քեոփիլոս կայսեր ժամանակ: Տե՛ս վերը, Գիրք III, § 18: Վերջինս կրկնակի մասին աղբյուրները ուղղակի նշում են նրանց հայազգի լինելը:

162 Հավանաբար՝ հայկական:

163 Այսինքն՝ 921 թ. մարտի 11—18-ը:

164 Քեոփանեսի Եարունակոզը լի նշում այս կուրատորի անունը: Նա հայոց Բագավորներ Սմբատ Բ-ի և նրա որդի Աշոտ Երկաթի ժամանակակից կուրատորատ Մարտիրոսին է, որ այդ պատվաստիճանն ստացավ ևսն VI-ի կողմից: Տե՛ս Կոստանդին Սիրանածին, էջ 14: Գեպեթրին ժամանակակից պատմիչ Հովհաննես Գրասխազին Սիրանածին, էջ 14: Գեպեթրին ժամանակակից վրաց՝ Ասրներսես (էջ 184), նաև ևսն իշխանն վրաց Ասրներսես (էջ 144): Հովհաննես Գրասխանակերտցին գրում է, թե Յուսուֆ սուլթանի խժոժությունների ժամանակ... ևս աստանոր պան-

դրխտարար ըստ հավանաց ժամանակին նստեալ կայի ի մէջ Գուգարաց և Վրաց մերձ առ մեծիմաստն Ատրնեբսե՝ թագաւորն կացելոյ յայնմ նահանգի» (էջ 265): Ատրնեբսեհին թագադրել էր Սմբատ Բագրատունին, 899 թ. (Հովհաննէս Գրատախանկեացի, էջ 184): Նա հավանաբար Կոստանդնուպոլիս եկաւ 922 թ.: (Տե՛ս Adontz, Les Taronites, p. 216):

165 Վլախեանայի տաճարի սուրբ սորոսում, այսինքն՝ այն սենյակում, որտեղ պահւում էին աստվածածնի հանդերձները:

166 Մավրիկիոս (Մորիկ) կայսեր:

167 Հավանաբար՝ Խաղտիք բանակաթեմից:

168 Գեորգ Վանականը նրան սխալմամբ անվանում է ոչ թե Տաճատ, այլ Յանցես T Նանչից): Թեև այդպիսի անուն վկայված կա, բայց անկասկած Քեոփանեսի Շարունակողն ու Սիմեոն Մագիստրոսն են ճիշտ, նրան Տաճատ կոչելով: Տաճատը, Կոստանդին Միրանածինի տվյալներով, Եկեղյաց գավառում (Կիլիկիոս) պոստոն ուներ՝ (Կոստանդին Միրանածին, էջ 7): Նրա մասին տե՛ս Adontz, Les Taronite, 217:

169 Ինչպես անունն է վկայում՝ Վարդաս, նա հայազգի էր (Հմմտ. DAI, II, p. 164): Խաղտիքի Խաղտիքն է: Բոլիւանների ընտանիքի մասին՝ Բարթիկյան, Եվստաթիոս Բոլիւսի կտակը:

170 Քեոփանեսի Շարունակողը և Գեորգ Վանականը գրում են Παίπερτε, Սիմեոն Մագիստրոսը՝ Παίπερ:

171 Հիշյալ ապստամբությունը Ն. Աղոնցը թվագրում է 921 թ. (Les Taronites էջ 218), Ս. Թեմսիմենը՝ 923 թ. (Romanus Lecapenus, էջ 70), Ա. Կաթողոսը՝ 922 թ., և Երևելով Քեոփանեսի Շարունակողի տվյալ փաստից, դալիս է այն եզրակացություն, որ այս ապստամբությունը սովորական խռովություն չէր (Каждан, Крестьянские движения, էջ 89, նույնի՝ Деревня и город, էջ 359):

172 Մանգալիտի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրանածիէ, էջ 239, ծանոթ. 16:

173 Բաւախաղ: «Մորսիոնն» նշանակում է մանկամիտ, հիմար կոն, իսկ «թիմուլեոն»՝ բաշ կոն:

174 Կոն Տրիպոլսեցու, այդ հավատափոխ հուլի մասին տե՛ս վերը, Գիրք VI, § 20:

175 Գրել սխալի պատճառով «տասներկուերորդ» ինդիկտոնը դարձել է «երկրորդ»: Սխալի մասին տե՛ս Adontz, Les Taronites, էջ 217, ծանոթ. 2: 12-րդ ինդիկտոնը համապատասխանում է 924 թ.:

176 Կոստիդոսի էր կոչվում այնտեղ գտնվող սուրբ Անարծաթից՝ Կոսմաս և Գամիանոսի վանքի ու եկեղեցու պատճառով: Թաղը գտնվում էր Կոստանդնուպոլիսի Քեոփանոսի պարիսպներից դուրս, նրանց հյուսիսարևելյան մասում, Ոսկեղջյուրի ափին:

177 Այսինքն՝ «թագավոր»: Ինչպես բազմիցս տեսանք, Քեոփանեսի Շարունակողը Սիմեոնին երբեք «թագավոր» չի անվանում, այլ «πατριάρχ» իշխան:

178 Հմմտ. Ա. Թուրք Յովհաննու, Գ, Տ. «զի Աստուած սէր է»:

179 912—925 թթ. բուլղարա-բյուզանդական փոխհարաբերություններն իրենց արտացոլումն են գտել նաև նիկիացյալ Միստիկոսի նամակներում, որի մասին տե՛ս Каждан, Болгаро-византийские отношения, с. 92—107:

180 Կոստանդնուպոլիսի պատրիարք Ստեփանոս II (925—927 թթ.):

181 Պարադինաստեոն առաջին միևիտար տերմինի և որոշակի այս Հովհաննէս Միստիկոսի մասին տե՛ս Беляев, Буζαντινά, II, σελ. 28: Աղբյուրներում կան հիշատակություններ, որ պարադինաստեոնը առաջին սենատորն է, և կարծիքներ են հայտնվել, որ նա սենատի նախագահն էր: Տե՛ս նույն տեղում: Նաև՝ Beck, Der byzantinische Mini sterpräsident, S. 309—338:

182 Ոչ թե Քեսալիայի, այլ Փոքր Ասիայի Սիմպսոն:

183 Դեպքը, որ տեղի ունեցավ 926 թ., հիշատակում է և Կոստանդին Միրանածինը (DAI, I, p. 158):

184 Քսերոլոֆոս նշանակում է շոր բլուր: Գանվում էր Կոստանդնուպոլիս արևմտյան մասում, այժմյան Ավրեոպոլիսի տեղում (Janin, Const. byz., p. 403):

185 927 թ. մայիսի 27-ին, Լեզնիքի մասին տե՛ս Dujčev, Appunti di storia, p. 129—133:

186 Սուրսուրուլես (Սուրսուլու) պրոտորուլարական ծագմամբ այս անվան մասին տե՛ս Moravcsik, Byzantinoturcica, II, p. 209:

187 Իմա՝ հունգարացիները:

188 Բուլղարների թագավոր Պետրոսի մորեղբայր Գեորգ Սուրսուրուլեսին նկատի ունի:

189 Նշանակում է Արմենիականների բանակաթեմից սերող, բայց այստեղ, ամենայն հավանականությամբ, «հայ» է նշանակում: Այս փաստը շատ կարևոր է: Հայտնի է, որ բուլղարները օգտվում էին հայերի ռազմական ու վարչական ծառայություններից, արհեստներում և առևտրում ունեցած կարողություններից, նրանց ճարտարապետներից (այդ մասին տե՛ս Барткиан, О протоболгарских надписях: Его же, У истоков армяно-болгарского сотрудничества: Его же, Участие армян): Այս փաստը վկայում է, որ բուլղար ղեկավարները օգտվում էին նաև հայոց զինվանագիտական կարողություններից:

190 Խնամիական կազմերի հաստատման թվականն է 927 թ. հոկտեմբերի 8-ը (DAI, II, էջ 68): Դեպքը հիշում է և Կոստանդին Միրանածինը իր «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 13-րդ գրքում (DAI, I, էջ 72):

191 Կալուտերկանոս և Ուսամպոս (կամ Սամպոս) հին բուլղարական տիտղոսների մասին տե՛ս Moravcsik, Byzantinoturcica, II, S. 147, 166, 238:

192 Պայմանագրի վերաբերյալ պահպանվել է մի անանուն ձև, որ հետազոտողների կողմից վերագրվում է Քեոփոսու Դափնոպատեոսին կամ Արեթասին: Այն առաջին անգամ հրատարակեց Ֆ. Ուսպենսկին (Успенский, Церковное дово, էջ 48—123): Դրանից հետո այն մի քանի հրատարակություններ է ունեցել: Վերջին հրատարակությունը բնագրի մանրամասն քննությամբ տե՛ս Σταυριδου-Захариа, Ο 'Ανωτατος Λογος, էջ 343—406: Հետազոտողը մեթոդում է ճառի հեղինակության մասին վերահիշյալ կարծիքները և այն անանուն է համարում: Բայց այդուհանդերձ Ի. Դուլչևը գտնում է, որ հեղինակը Քեոփոսու Դափնոպատեոսն է: Տե՛ս Dujčev, On the Treaty of 927:

193 Կոստանդին Միրանածին կայսեր նկատի ունի:

194 Նկատի ունի արաբներին: Հովհաննէս Կուրկուասի և նրա՝ արաբների դեմ տարած հաղթանակների մասին ամենաշեմ խոսքերով է հիշում Միքայել Ասորին (Michel le Syrien, III, p. 122—123): Նա Կուրկուասին անվանում է Կիրիակոս: Հմմտ. և Միխայել Ասորի, 1871, էջ 378, 1870, էջ 386—387:

195 Մելիտենն գրավվեց 934 թ. Գեպրի մասին գրում է և Ասողիկը. «... յաւուրս Թոմանոսի կայսերն Յունաց և ի ժամանակս Արասայ թագաւորի Հայոց, առաւ Մելիտենի ի Տաճկաց յՅԷԹ թուականին» (Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 179: Կան՝ Վարդան, էջ 85, Michel le Syrien, III, էջ 122—123):

196 Ամերը Յմար իրն Արզալուճ ալ Արթան է, որ 863 թ. սպանվեց բյուզանդացիներին տված ձախտամարտում: Տե՛ս վերը, Գիրք IV, § 25:

197 Ասողիկը հալածարար սրանցից մեկնումսինն նկատի ունի, կրք, գրելով Մելիտեննի՝ Թոմանոսի ժամանակ բյուզանդացիներից գրավվելու մասին, ավելացնում է, «Շան Թոմանոս զԱլախուքէթն, հալածիչ հաւատոյս մերոյ» (Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 179):

198 Նշանավոր հայազգի զորավար Միհր: Տե՛ս Կոստանդին Միրանաձին, էջ 26, 27, 171, 172, 244, 330:

199 Այսինքն՝ կայսերական կրկիր, կայսեր անձնական սեփականություն, res privata, „imperial estates“ (Bury, IAS, էջ 89 և հտ., ծանոթ. 7, Հմժա. Honigmann, Die Ostgrenze, էջ 73. Կան՝ Кашдан, Хроника Симеона Логофета, с. 131 и сл.: Его же: Деревня и город, с. 131. Литаврян, Государственнаа собственность в Византии, с. 63: Ավելի մանրամասն՝ Tinnafeld, Die Stadt Melitene, S 434—436: Գուբատորիայի կառավարչի՝ կուրատորի (curator civilitatis) մասին տե՛ս Ševčenko, Sissinos, „curator“ of Tzouroufon, p. 564—574:

200 Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Տրիփոն (927—931 թթ.):

201 Կառններն argula (բառացի՝ արկղ):

202 Տրիմիրայի մասին տե՛ս Քեոփանես Խուսովանդ, էջ 292, ծանոթ. 786:

203 Κορυνή քաղ Գեորգ Վանականի՝ Κορυνή: Կյումնեա լեռան վանքերի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրանաձին, էջ 239, ծանոթ. 18: Հավանաբար Բյուզանդիայում էր գտնվում:

204 Բուլղարիայի թագավոր Պետրոսը (մինչև քրիստոնյա դառնալը՝ Ռորիս):

205 Սա պարզ վկայում է Թոմանոս Կեկապենոսի ծննդագրայի մասին, որը Քեոփանեսի Եարունակոզը չի բարենկրթ է անվանում: Տե՛ս և սույն Գրքի 212-րդ ծանոթագրությունը:

206 Այսինքն՝ սլավոնները:

207 Վասիլ Պղնձաձեռնյանի ապստամբության մասին (932 թ.) տե՛ս Кашдан, „Великое восстание“, էջ 73—83: Կածդանն այն ընտրագրում է ժողովրդական և հեռանքն է համարում 928 թ. «սեծ սուլի»: Տե՛ս նաև սույնի Крестьянские движения, էջ 89 և հտ.: Սույնի՝ Деревня и город, էջ 360—362: Ըստ Բ. Տ. Գորյանովի (Вестник АН СССР, 1951, № 2, էջ 119) Վասիլ ապստամբությունը պալատական ճեղաչքում առաջացնելու նպատակ ուներ:

208 Քարդամարար նշանակում է Տափակ Փար: Տե՛ս Կոստանդին Միրանաձին, էջ 264, ծանոթ. 62:

209 Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Քեոփիլակոսս (933—956 թթ.):

210 Միմեն Մազիստրոսը գրում է Գամալաս (էջ 745), Գեորգ Վանականը՝ Գարրիկոս (էջ 901): Միշնադարում կարգացվում էր Գավալաս: Գուցն Գավրա՝ս: Նթն նթադրությունը ճիշտ է, ապա դա կլինի Գավրասների հայկական ընտանիքի առաջին ներկայացուցչի հիշատակությունը բյուզանդական ազրյուրներում:

211 Իմա՝ հունգարացիների: Հարձակուճը տեղի ունեցավ 934 թ. Գեպրի մասին՝ Мутафнев, Маджарите:

212 Բնագրում՝ ἐκ γένους τῶν Ἀρμενιῶν: Քեոփանեսի Եարունակոզը, կթն Արմենիակները (այսինքն՝ Արմենիակների բանակաթիվը) համարում է Թոմանոս Կեկապենոսի «հարկները» (παρίς), ապա սվյալ զեպրում Աղրիանոս պատրիկի զստեր առընչությունը գրում է, թե նա «ἐκ γένους Արմենիակներից էր, այսինքն՝ սերում էր Արմենիակներից»: Սա մեղ թույլ է տալիս սվյալ զեպրում Քեոփանեսի Եարունակոզի այս բառերի մեջ էթնիկական պատկանելության հանգամանք տեսնել, պեղել, թե Աղրիանոս պատրիկի զուտոր Հելենեն ծագումով հայազգի էր: Ավելացնենք այստեղ, որ եսլն զարձվածքով («ἐκ γένους τῶν Ἀρμενιῶν») է հիշում Քեոփանեսի Եարունակոզը նաև Հովհաննես Կուրիուսին, որի էթնիկական պատկանելությունը կասկած չի հարուցում (տե՛ս § 40):

213 Ավելի ճիշտ՝ վրանգ, այսինքն՝ վարյագ:

214 Խոսքը Կիևյան Թուրախի իշխան Իգորի առաջին արշավանքին է վերաբերում, որ թվագրվում է 941 թ. Արշավանքի մասին տե՛ս Половой, Епорофъ половецъ Нюрунъ էջ 139: Սույնի՝ О первом походе Игоря, էջ 84—104: Իգորը կրկնորդ անգամ արշավեց 943 թ., որի մասին բյուզանդական ազրյուրներում հիշատակություններ չկան, այլ միայն սուսկան:

«Գրոմիտևոս բարց Միմեն Մազիստրոսը (էջ 707) ժողովրդական ստուգարանությունը բխեցնում է հունարեն «գրոմոս» վաղք բառից, որ իբր նրանք արագավազ էին: Ուսումնասիրողները նեթադրում են, որ «գրոմիտևոս»-ի տակ թարգմանված է անունը Գեկոզ զեոսի, որով սուսկանը, Կոստանդին Միրանաձինի սվյալներով, զայն էին զեոսի Կոստանդնուպոլսի» (ԳԱ, I, cap. 9 & ԳԱ, II, p. 13—61): Տե՛ս նաև՝ Ahrgweller, Les relations, էջ «6. Кунни, О записке готского тонарха, էջ 114—116: Васильевский, Византино-русские исследования, с. ССLXXX—ССLXXXI: Էթնիկապար մասնակաղթությունը մինչև 1031 թ., տե՛ս Vasiliiev, The Second Russian Attack, էջ 161—225, Կան՝ Grégoire, L'Étymologie des Russes Drimites, p. 385—387: Левченко, Русско-византийские договоры, с. 105—126 (= Очерки по истории русско-византийских отношений, Москва, 1956, с. 94—127): Mango, A note on the Ros-Drumital, p. 456—462: Казышниковский, Лекс Диакон, с. 46: Markopoulou, Ros-Drumital, p. 89—99:

215 Այսինքն՝ Ստեռնի, Գարդեննիկ նեղուցի:

216 «Եվգրենոս» նշանակում է «ձյուրցեկալս, «Կակոթորենոս»՝ հակառակը: Ավանդության մասին տե՛ս Irmacher, Die Benennung des Schwarzen Meers, S. 10—11:

217 Ըստ Միմեն Մազիստրոսի՝ Ռոդոս (էջ 747):

218 Բնագրում՝ ἐκ γένους τῶν Ἀρμενιῶν (տե՛ս վերը, ծանոթ. 212): Քանի որ հայտնի է, որ Հովհաննես Կուրիուսոզը (Գուրգեն) ազրյուրյամբ հայ էր, ապա Քեոփանեսի Եարունակոզի այս զարձվածքի տակ նա անպայման էթնիկան նկատի ունի:

219 Նվորկիան, ժամանակակից Քոբալար:

220 Հյուսիսիկ նշանակում է բարձր, հետևաբար՝ «բարձրերը» (թեև հունարենում արարձը իզական սեռի է, իսկ «բարձր»՝ ընդդ): Գտնվում էր Խարսիանոս բանակաթիվում և անվաղվում է ժամանակակից Մուշալն կալիս տեղում (Ramsey, HGAM, p. 265): Ռամզենը կրկն չի նկատել, որ ժամանակակից Մուշալնը կարող է կապ ու

եննալ հայկական Մուշեղ անվան հետ, որ բյուզանդական ազդյուններում հանդիպում է Մուսելե, Մուսելում աներով:

221 Այդ աշխատությունը չի պահպանվել: Հովհաննես Կուրկուասի մասին տե՛ս և Կոստանդին Միրանածին, էջ 15, 17—18: Թեոփանեսի Շարունակողի մոտ բացակայում է Հովհաննես Կուրկուասի արշավանքի նկարագրությունը դեպի Դվին, որ, ըստ Առողիկի, տեղի ունեցավ 922 թ.: Ասողիկի տեղեկություններից պարզվում է նաև, որ բյուզանդական հայազգի զորավարի այս արշավանքի ժամանակ հայոց թագավոր Աշոտ Բ Երկաթը հանդես եկավ բյուզանդացիներին դեմ: Պատմիչը գրում է՝ Ռոմանոս կայսրը իր թագավորության երկրորդ տարում «գումարեաց զօր բազում և դեմնելիկոս (իմա՝ դոմեստիկոս Հովհաննես Կուրկուասին—Հ. Բ.) առաքեաց և Դուին քաղաք, յորում էր Սպիթ ամիրայ, որ զԱշոտն Շահանշահ՝ օգնական իւր արկ ի քաղաքն: Եւ եկեալ զօրն Յունաց՝ պաշարեցին զԴուին և ոչ կարացեալ ստաննել՝ դարձան անդրէն» (էջ 170): Գուցե Կուրկուասի անհաշտությունն էր պատճառը, որ այդ մասին Թեոփանեսի Շարունակողը չուզեց հիշատակել: Արշավանքի մասին գրում է Կոստանդին Միրանածինը (էջ 15, հմմտ. և էջ 232, ծանոթ. 19):

222 Այս դեպքերի մասին մանրամասն տե՛ս Կոստանդին Միրանածինի «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 45-րդ գլուխը (Կոստանդին Միրանածին, էջ 15, 17—18): Թեոփիլոս Կուրկուասը, Միրանածինի ասելով, «վերջբոս» նշանակվեց Թեոփիլոսի զորավար (էջ 17): Թեոփիլոս Կուրկուասի թոռն էր Հովհաննես I Չմշկիկ կայսրը:

223 Սողոմոն զորավարի սիրանքների մասին խոսում է Պրոկոպիոս Կեսարացին իր «Պատերազմների մասին» աշխատության մեջ:

224 Այդպես է կոչվում Սուրբ Գրքում սատանան (տե՛ս Բ. Կորնթ. 2, 15):

225 «Բնագրում» — «Προφωρον, ὑπερβαλον της Σαλαγγης: Խալկե էր կոչվում շորս սյուների վրա կանգնած շորս կամարների վրայի բրնձե սակեպատ տանիքից: Խալկեն հույակապ դարպաս էր դեպի պալատ, որի դուռն էլ էր բրոնզեից: **Беляев**, Византизм, с. 131, прим. I: Ահա այս դարպասի մեջտեղում, հատակին, գտնվում էր կարմիր մարմարից մի սալ, որի վրա էր կանգնած լինում կայսրը պաշտոնական թափոնների ժամանակ, ընդունում ժողովրդի ողբույթներն ու բարեմաղթությունները (նույն տեղում, էջ 132): Այդպիսի կարմիր սալեր (կարմիր օմֆալիոններ) կային խրիստոսիկլիկի կլիբ դուռն մոտ գտնվող բացօթյա բակում (նույն տեղում, էջ 35), ինչպես և Հուստինիանոսի տրիկլիսում (նույն տեղում, էջ 59), սբ. Սոփիայում և այլուր: Տե՛ս և Schreier, Omphalion, S. 401—410:

226 Բնագրում՝ «ἑνοπιαια», որ բառացի «տան վարձ» է նշանակում: Սակայն խոսքը գլխավորապես խանութների (կուլպակների) վարձն էր: Տերմինը հայկական տեսքով հանդիպում է Անիի՝ բյուզանդական տիրապետության շրջանից երկու հայերեն վիմագիր արձանագրություններում: Մեկը Հայաստանի և Իբերիայի կառնիպան Ահարոն Բուղարի՝ Անիի մայր տաճարի պատին, որտեղ հարկը կոչված է «պախտ տանց», այսինքն՝ հարկ տներից, իսկ մյուսը Ահարոնի հաջորդ Բագարատ Վիկացու նույն տաճարի պատին թողած արձանագրությունում, որտեղ արդեն հանդես է գալիս «տանտարութիւն» ձևով: Մանրամասն տե՛ս **Барти кян**, ՅՈՒՅՈՒՅՈՒՅ:

227 Հանդիսավոր շքերթի ընթացքում կանգառի տեղը:

228 Թեոփանեսի Շարունակողը Ռոմանոսի կրոնական քաղաքականության մասին չի գրում: Հարցն այն է, որ նրա օրոք սկսվեցին հայադավանների հալածանքները. «Ռոմա-

նոս, սա հայածեաց գամենայն կրօնաւորս և դրահանայս Հայոց, որք էին յաշխարհն Հռոմոց, զի ոչ հաւանեցան դաւանութեանն Քաղկեդոնի: Եւ եկեալ յաշխարհն Հայոց յաւորս Աբասայ, որդւոյն Սմբատայ, հաստատեցին վանորայս՝ զԿամրջաձոր, և զԿապուտքարն ի զաւարին Աբշարունեաց, և զհռչականունն Հռոմոսին կոչեցեալ վանք, և զԿարէվանք ի Շիրակ զաւարին. շինեցին և եկեղեցի մի յանուն ամենասուրբ Աստուածածնին ի վանքն, որ կոչի Սանահին, ի սահմանս Լոսէ քաղաքին, և զի կոչէին զեքեցունսն Հռոմոց երէց, անուանեցին զմի վանքն, որ ի Շիրակ՝ Հռոմոց վանք, որ ցարդ ևս սաի Հռոմեցի վանք» (Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 84—85):

229 Պղնձե դրամ, ֆոլիս, որից և հայերեն «փոլը» (պարսկ.՝ փուլ):

230 Իմա՝ հունգարացիները:

231 Ազգանունն էր Կրինիտես (Cedr., II, էջ 357—358) և պատկանում էր հայազգի այդ ընտանիքին: Նա Ֆրանկիայի թագավոր Հուգոնի մոտ դեսպանության զնաց 943 թ.: Ավելի ուշ՝ 961 թ. այս Պասքալիոսը միացավ Վասիլ Պետինոսի և Վարդաս Լիպսի զաւարությանը, ընդդեմ Ռոմանոս II կայսեր: Դավադրության բացահայտումից հետո Պասքալիոս Կրինիտեսն արքայվեց, բայց շուտով վերականգնվեց: 963 թ. նա Մաքիանոս Ապամբասի և Նիկողայոս Թոռնիկի հետ պալատում էր Նիկեիոք II Փակասի դեմ: Այդ մասին տե՛ս Adontz, Les Taronites, p. 226—228:

232 Հուգոն (Hugues d'Arles, 926—947 թթ.) սեբը՝ Իտալիայի թագավոր Պասքալիոսի առաքելությունը տեղի ունեցավ 943 թ. վերջին, ամուսնությունը՝ 944 թ. սեպտեմբերին: Ռեքսի դստեր անունն էր Բերթա, ամուսնությունից հետո կոչվեց Եվդոկիա (տե՛ս Guiland, Le Protospathaire, p. 104: Runciman, Romanus Lecapenus p. 196):

233 Ապագա կայսր Ռոմանոս II-ը (959—963 թթ.):

234 944 թ., Ռոմանոս Լեկապենոսի գահընկեց արվելուց հետո, Կոստանդին Միրանածինը միահեծան թագավորեց մինչև իր մահը՝ 959 թ.:

235 Եղեանյացի պատմության մանրամասն ուսումնասիրությունը քաղաքի՝ սելեկյանների կողմից հիմնադրումից մինչև զենդիներից զրավվելը 1146 թ., տե՛ս Segal, Edess

236 Խոսքը վերաբերում է Քրիստոսի՝ Եղեանյացի թագավոր Աբգար V Ուկկամային (4 թ. մ. թ. ա. և 15—50 թթ.) ուղարկած անձնագործ պատկերի մասին ավանդությունը: Թեոփանեսի Շարունակողի հիշած դեպքերի, ինչպես և վարչամակի մասին Կոստանդին Միրանածինը հատուկ երկ է գրել, որի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Կոստանդին Միրանածին, էջ 177—194: Այդ մասին տե՛ս նաև՝ նույն տեղում, էջ LX—LXII: Դեպքի վերաբերյալ գրում է և Սամվել Անեցին. «Ձրաստարական Քրիստոսի տարան յուրհայտ ի Կոստանդնուպոլիս» (էջ 100) Տե՛ս և Michel le Syrien, III, p. 123

237 Գիտություն մեջ այդ հրեշներից ամենից հայտնի են Սիամյան եղբայրները:

238 Այս փաստը ընդգծում է ոչ միայն հույների լայնախոհությունը (Եվրոպայում նրանց խարոյկի վրա կայրեին), այլև հունական բժշկության բարձր մակարդակը:

239 Հմմտ. Ա թագաւորութեանց, Գ, 13. «... խնդրեցից վրէժ ի տանէ նորա (Հեղեայ) մինչև յալտեան վասն անօրէնութեան որդւոյ նորա. զի հայհոյէին զԱստուած որդիք նորա, և նա ոչ խրատէր զնոսա»:

240 Բ թագաւորութեանց, Ժէ—ԺԸ:

241 Այսինքն՝ կայսեր:

242 Բնագրում՝ Τορνιχοι: Ըստ Ադոնցի Տարոնացիների (Տարոնի իշխանու-

թյան) մի հյուղ էին (Adotz, Les Taronites, էջ 251): Հիշյալ Քոստիկյանների անունը տալիս է Գեորգ Կեղրենոսը՝ Նիկողայոս և Աոն (Gedr. II, էջ 224), որոնց Արսնը համարում է Տարոնի իշխան Ապոզանեմի որդի Քոստիկի որդիները, իսկ Քոստիկին՝ Քոստիկյանների բյուզանդական ընտանիքի նախահայրը (նույն տեղում, էջ 252): Ն. Ակին-յանը, ելնելով Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Սասունի տեր Քոստիկին գրած շորս նամակներից, հասցեագրված առն իշխանն Մամիկոնեան, գտնում է, որ Քոստիկյանները սերում էին Մամիկոնյաններից (Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ, Գ, էջ 49), և որ նրանք առաջին անգամ հիշվում են IX դ. կեսերին, հանձին բանտանոթ իշխանի մը, որ սորդի Քոստիկյան կը կոչվին (նույն տեղում, էջ 50): Խոսելով 963 թ. Նիկիֆոր II Փոկասի՝ բանակի կողմից կայսր հռչակվելու մասին, Կոստանդին Միրանաժինը ցույց է տալիս, որ Նիկիֆորի հայրը՝ Վարդապետը, ամբոխի ձեռքից փրկվելու համար ապստամբել էր սր. Սոփրայի տաճարում, և նրան այնտեղից դուրս հանելու փորձ կատարողների մեջ էին պատրիկ Մարիանոս Ապամբարը (ամենայն հավանականությամբ, Փետիանեսի Շարունակողի պատրիկ Մարիանոսը) և Նիկողայոս Քոստիկը (տե՛ս Կոստանդին Միրանաժին, էջ 132), որ վերոհիշյալ Քոստիկյաններից մեկն էր: Տե՛ս նաև **Важдаг, Армян-յе, с. 47: Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ, Գ, Վիեննա, 1938:**

243 Եսայի, Ա, 2:

244 Պրոքոս հունարեն նշանակում է բաժակ, աման: Պրոքոսից իբր առաջացել է Պրիկո(նեսոս)-ը (նաև Պրոկո(նեսոս), սենեսոս նշանակում է կղզի): Ժողովրդական ստուգարանություն է:

245 Անեծք է: Հմմտ. «...և բաժինն ընդ Յուդայի եղիցի և ընդ տիրասպան քահանայիցն» (Կ. Կոստանյանց, Վիճական տարեգիր, էջ 23: Հմմտ. Բաբրիկյան, Եվստափոս Բոյլիպոսի կտակը, էջ 419):

246 Բնագրում՝ **ἀπογραφή**: Սոֆոկլեսի իր բառարանում (Greek Lexicon, 4. I, էջ 272) անորոշ իմաստով բառ է համարում: Կրիարար կարծում է, թե պարսկ. սիպահ-սիպահին է, որ զինվոր է նշանակում, և մեկնարանում է վարձկան զինվոր, թիկնապահ (E. Krair **ἀπογραφή** της μεσαιωνικής Ἑλληνικής ἀπογραφῆς προμματαίας, (1100—1669), τ. Γ', Θεσσαλονίκη, 1973, σελ. 313. Ժիշտ են Հայկազյան բառգրքի հեղինակները, որ արարերեն հափրն են համարում՝ «սենեկապան» (ՆԲՀԼ, հ. Բ, էջ 87): «Բարթիլի ցիոզերայի» հին հայերեն թարգմանություն մեջ՝ հեճուզ. «չոզաւ առ նա Մայուր-մակ՝ հեճուզն վախթանգայ» (տե՛ս Բարթիլի ցիոզերայի կամ Վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը, վրացերեն ընագիրը և հին հայերեն թարգմանությունը ուսումնասիրությունը ու բառգրքով լույս ընծայեց Իլիա Արուշանե, Թբիլիսի, 1953, էջ 173):

247 Մեր բնագրում՝ **Κουρτίχης, Սիմեոն Մագիստրոսի մի ձեռագրում՝ Κουρτίχης (Шестаков, О рукописях Симеона Логопета, էջ 54): Ըստ երևույթին, սա շղի-տի նույնանա անցյալում մահապատժի ենթարկված շահապահի Կուրտիկի» հետ: Տե՛ս վերը, Գիրք VI, § 3:**

248 Ռոմանոս Լեկապենոսի որդուն նկատի ունի:

249 Մտրակի տեսակ:

250 Հունարեն վանականը կոչվում է καλό γρηος, որ թարգմանաբար նշանակում է «բարի ձերուհի»: Այդ բառը դարձնելով καλόγρηος («չար, վատ ձերուհի»), հակառակ իմաստն էին տալիս:

251 Վանականի անունն էր Հովհաննես, որ եկեղեցու կողմից սրբացվեց: Հովհաննես Գերմոկայտեսի և Գերմոկայտես առճմի մասին տե՛ս Nicol. The byzantine Family of Dermolaites, էջ 1—11: Այս բնույթի մի անանուն անչաճ էր զսակ էնության ավից Թուրքիայաների ընտանիքի վաղադույն ներկայացուցիչներից մեկին: Տե՛ս **Kazdan, Deux corrections, էջ 602: Նույնի՝ The byzantine Family of Dermokaites, p. 192:**

252 Հավանաբար՝ Դևոյցի, Դևու (այժմ՝ Յամբու) քաղաքից:

253 Բույր աղբյուրները նշում են հուլիս ամսի 15-ը և Քեոփանեսի Շարունակողի ավյալը համարվում է գրչական սխալ՝ **Тойвее. Constantine Porphyrogenitus p. 607:**

254 Բնագրում՝ **χωνοφάρμακον**: Բառը բառարաններում բացակայում է, հիշված է միայն Սոֆոկլեսի բառգրքում (հ. Բ, էջ 1176), հղում տալով Քեոփանեսի Շարունակողի՝ մեզ գրադեցնող տեղը և հարցականով բացատրելով **hubbub** (վիճուկ, զուռ, գոչում, աղաղակ): Նման բացատրությունը մեր գեպրին ոչ մի կերպ չի հարմարվում: Նախադասության իմաստից ելնելով՝ պետք է նշանակի հարձակում, խռովում:

255 Քեոփիլոս էրոսիկոսին: Հմմտ. § 14, էջ 263:

256 Բնագրում՝ **φουκόν սόν**: Այլպես էին կոչվում արտածուսական երեխաները:

257 Այսինքն՝ Տարսնի արարներ:

258 Համոս գետը հասում է Տարսնի և Կորիկոսի միջև Գերինների փոխանակման ընդունված վայր էր: Իբն ալ Ասիրը հիշում է գերինների փոխանակություն 845/846 թթ. ալ-Կամիս զետի փոխին՝ Տարսնից մեկ օրվա ճանապարհ հեռավորության վրա (Իբն ալ Ասիր, էջ 152):

259 Աոն Ագլյատտոսին (եբր նա գնա պրոտոսպաթար էր և ծառայում էր Պելոպոնեսոսում) հիշում է Կոստանդին Միրանաժինը (էջ 24):

260 Իժա՝ Քրիստոսին:

261 Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Պոլիկոսոս (956—970 թթ.):

262 Զինվորական այս բարենորոգումների մասին տե՛ս Ahrweiler, Un discours, էջ 395, ծանոթ. 9: Հեղինակը հարավոր է համարում, որ խոսքը ոչ թե Վարդապոկոսի մասին է, այլ Նիկիֆոր Փոկասի:

263 Բնագրում՝ **χαρία**: Խոսքը ազատ համայնական գյուղերին է վերաբերում: Տե՛ս Lemerle, The agrarian history, էջ 97: Կոստանդին Միրանաժինի այս օրենքի մասին նույն տեղում, էջ 97 և հտ.:

264 Այսինքն՝ ազատ համայնական գյուղացիության հողային տարածությունները: Հարցի մասին տե՛ս **Осипова, Феодальная собственность на землю, с. 67—68: Βυζαντινά, I, с. 23:**

265 Նրանց մասին տե՛ս **Беляев, Βυζαντινά, I, с. 23:**

266 Բնագրում՝ **περφορέ φυλακή** (բառը հանդիպում է և Փալատոս Բուզանդի երկում. «տայր հրաման՝ երկաթի կապանք մեծապես կապել զսուրը եպիսկոպոսպետն Հայոց զՆերսէս և արկանել ի փիլպակէ» (Փալատոս Բուզանդ, էջ 74, 86): Սակայն բունի որ մի փոքր հետո Քեոփանեսի Շարունակողը ցույց է տալիս, որ զա չբավական էր, այդ պարզ է, որ շփոթված է **φυλακή բառը** փակչ բառի հետ: Տե՛ս **Беляев, Βυζαντινά, I, с. 41, прим. 2:**

267 Ժանեներ նույնացնում է Հիբերիա պալատի հետ, որը սակայն Միրանաժինը ոչ թե կառուցեց, այլ վերականգնեց: Նրա տեղում այժմ Ֆեներբախեն է (Janin. Const byz., p. 147—149):

- 268 Սբ. Սովիայի տաճարը:
- 269 Բնագրում՝ κατώων (հոգն. սեռ.): Արար. այ կայիդ՝ առաջնորդ:
- 270 Հակաբյուզանդական այս ելույթը սկսվեց 946 թ. և տևեց բավական երկար: Այն ճնշվեց 955 թ.: Նրա մասին տե՛ս Абрамсон, Крестьянство, с. 190:
- 271 πικρα. հարկ: Տերմինի մասին տե՛ս Բարթիկյան, Հարկերի մասին:
- 272 Միկիլիայի արարների նկատի ունի:
- 273 Հյուսիսային Աֆրիկայի արարների:
- 274 Թովմաս առաքյալի շիրիմը գտնվում էր Սղեմիա քաղաքում: Այս շրջանի բյուզանդա-արաբական հարաբերությունների, բանազնացությունների և կոնկրետ Քեոփանեսի Շարունակողի մոտ հանդիպող տվյալ փաստի մասին տե՛ս Canard. Les relations, p. 38:
- 275 Այս, ըստ երևույթին, ազավաղված նախադասությունը չի բխում նախորդ շարադրանքից: § 33-ն էլ իր տեղում չէ: Այն պետք է հաշորդեր § 22-ին: Ամենայն հավանականությամբ, Քեոփանեսի Շարունակողի ձևագրի թերթերը այստեղ խառնված են: 276 Հմմտ. Կոստանդին Միրանածինի որդի Ռոմանոսի թագավորության նվիրված բաժնում (§ 2), որտեղ բառացի նույն բանն է ազգում Ռոմանոս II-ի մասին: Հմմտ. Каждан, Деревня и город, с. 408, прим. 145:
- 277 Բրումալիայի մասին տե՛ս Գիրք III, ծանոթ. 155:
- 278 Բնագրում՝ τὰ τῶν κούλων σχοινοτενῆ καὶ ἐνδομημάτων:
- 279 Քեոփանոս հունարեն նշանակում է բաստեռաց հայտնված:
- 280 Հուստինիանոս II կայսեր:
- 281 Չշխոթել 987 թ. ապստամբություն բարձրացրած Վարդաս Փոկասի հետ: Այստեղ խոսքը նիկեիոր II Փոկասի հոր մասին է: Միմեռն Մագիստրոսը աճելացնում է աշտակ, որ Կոստանդին Միրանածինը միաժամանակ Արևմուտքի զորավար նշանակեց Նիկեիոր Փոկասի եղբոր՝ Լևոնին (էջ 753):
- 282 Համզունը (ըստ Միքայել Ասորու՝ հ. Գ, էջ 127՝ Քար Համզան) Հալեպի ամիրան էր: Լևոն Սարկավազի ասելով, նա իմանալով, որ բյուզանդական զորքերը, Նիկեիոր Փոկասի գլխավորությամբ, զբաղված էին Կրետեում, արշավեց Բյուզանդական կայսրության տարածքը: Ռոմանոս II կայսրը նրա դեմ ուղարկեց Նիկեիոր Փոկասի եղբոր, Արևմուտքի գոմեստիկոս Լևոն Փոկասին, որի միջոցով Համզունին շարաշար պարտության մատնեց (Leo Diac., p. 17—24): Համզունի պարտության մասին գրան և Մատթեոս Ուսհայեցին: Հայոց նժ (959) թվականի դեպքերը նկարագրելիս, նա գրում է. «Ցայսմ ամի կոտորեցին զօրք Հայոց զՀամտուն զօրապետն Տանկաց» (էջ 3): Եթե «Հայոց» ընթերցումը ճիշտ է, ապա պիտի ենթադրեն, որ այս պատերազմներում բյուզանդական բանակում ծառայում էին հայերից բաղկացած զնդեր, որոնք և գլխավոր դերն էին խաղում: Հայտնի է, որ այս պատերազմներում գլխավոր դերն էին խաղում հայազգի զորավարները՝ Հովհաննես և Քեոփիլոս Կուրկուասները, Նիկեիոր և Լևոն Փոկասները, Մելիսա-Մլեհը, Հովհաննես Չմշկիկը և շատ ուրիշներ: Այդ մասին շատ լավ գրան Ստեփանոս Ասողիկը. «Այլ յուսուրս Ռոմանոսի Յունաց թագաորի էր մածխտրոս Նիկիփոս և պարտիկ Կիւս Ժան, որք զարհեցուցանելին զամենայն Տանկաստաննայս զօրութեամբ իւրեանց: Եւ ի մեռանել Ռոմանոսին նոքա պաշարեալ էին զԱնաուրայս և զՀալապ, զորս և առին իսկ» (Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 182—183): Հմմտ. Սամվել Անեցի, էջ 100. «ՉՄԷ: զՍամուսաթ առին: ԶԿ. զԱնարզարայ առին և զՀալապ»: Համզունի՝ Բյուզանդական կայսրության տարածքը կատարած Քի ուղղավանքի մասին (հավանաբար

- ալ վերահիշյալի, այլ դրանից շատ առաջ տեղի ունեցածի) վկայում է Ասողիկը. «Եւ յ32Ը թուականին (939) Համտուն ի Կողոնիա եմուտ զօրօք բազմօք և անդէն դարձաւ» (էջ 179):
- 283 Տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 291, ծանոթ. 137: Խոսքը Կոստանդնուպոլիս քաղաքապետի մասին է, որ համարվում էր «քաղաքի հայր»:
- 284 Բնագրում՝ τρωπὴν ἀνύροτον, որ բառացի նշանակում է բանվակ սնունդ: Նախադասության իմաստն, հավանաբար, այն է, որ նա արդար դատ էր տեսնում:
- 285 Քեոփանեսի Շարունակողը ընդհանուր գծերով է նկարագրում Կոստանդին Միրանածինի մենիշխանության ժամանակ բյուզանդական բանակների՝ Ասորիքի արարների դեմ յղած պատերազմները: Սակայն Ասողիկը, ճիշտ է համարոտ, բայց շատ արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս: «Ե սորա վեցերորդ ամին,—գրում է նա՝ նկատի ունենալով Կոստանդին Միրանածինի մենիշխանության 6-րդ տարին,—և յ37Է (948) թուականին էառ զՄարաշ ի Տանկաց: Եւ ապա յերկրորդ ամին (այսինքն՝ հաշորդ տարին—Հ. Բ.), յ37Ը թուականին առաքել կայսրն Կոստանդին զղեմեսիկոսն զՉմշկիկ զօրու ծառայել զզորն Իսմայիլի՝ պատահաց զխանդակ քաղաքին և փլույց զբարձրաբերդ աշտարակս նորա և էառ զքաղաքն: Ուր բազում գործս արութեան ցուցեալ Կիւս-Ժան թոռն Չմշկայ, ի մանկութեան տիտ զոլով յայնժամ» (Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 179): Ասողիկը շարունակելով ցույց է առնում, որ «...զկնի այսարիկ զօրն Յունաց առնու զՍամուսաթ քաղաք ի նժ թուականին» (էջ 179): Հմմտ. նաև՝ Մատթեոս Ուսհայեցի, էջ 2): Պատմիչը նշում է, որ բյուզանդական զորքը գլխավորում էր Պառակամասը (իմա՝ սենեկապետը, պարակլիմոնենսը, որ, հավանաբար, Հովսեփն էր): Գեպքերի մասին գրում է և Կոստանդին Միրանածինը «Կայսրության կառավարման մասին» գրքի 45-րդ գլխում (էջ 13—18):
- 286 Իմա՝ հույնարացիները:
- 287 Օպսիկիոն բանակաթեմի գլխավոր կենտրոնը: Նրա մասին տվյալները սուղ են և լրացվում են արաբական հեղինակների (Իբն Խորդադեբ) վկայություններով (տե՛ս Лихтеняу, Очерки, с. 114):
- 288 Կարմիր թանաքով: Հմմտ. «Մարատանիա ... Լինին սյանս (sic) և ընտիր կինարաուս, այսինքն զեղ կարմիր» (Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 343):
- 289 Քեոփանեսի Շարունակողը (և այլ հեղինակներ) քաղաքային բնակչությունը բաժանում են երկուսի՝ λαός (ժողովուրդ) և ὄχλος (պղծք, աճրդի): Տե՛ս Каждан, Социальный состав, с. 90:
- 290 Բնագրում եղծված է:
- 291 Աշխարհի արարչագործության 6469 թ. սակայն համապատասխանում է 961 թ., որը ինդիկտիստի 4-րդ տարին է:
- 292 Ռոմանոս II (959—963 թթ.):
- 293 Ալդպես՝ բնագրում, Կոմբեֆինս ուղղել է «եբրորդ»:
- 294 Ապագա Վասիլ II Բուղարաստան կայսրը (976—1025 թթ.):
- 295 Այսինքն՝ Կոստանդնուպոլիս քաղաքապետ: Նա մագիստրոսի պատվաստիճանով այդ պաշտոնում էր Նիկեիոր II Փոկասի օրոք և թիշ էր մնացել նավաստիների և հայերի միջև մայրաքաղաքում տեղի ունեցած մի ընդհարման ժամանակ զոհ դնար (Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 25):

296 Նա, ամենայն հավանականությամբ, դիմադրական լոգոսթան էր, կրում էր պատ-
րիկի պատմագրությանը: Քաղաքի էպարքոս՝ քաղաքագետ նշանակվեց 960 թ., Ռոմա-
նոս կայսեր կողմից: Նրա նաժարակարգությունից երևում է, որ նա հաջորդարար ծառայում
էր Ռոմանոս I Լեկապենոսին, Կոստանդին Միրանաժինին և Ռոմանոս II-ին: Նա գրել է
Վիր ժամանակաշրջանի պատմությունը և Քեոփանեսի ժամանակագրության Շարունա-
կողներին է: Նրա մասին տե՛ս Darronzès, Daphnopatès (Theodore), col. 80—81.
Guiffand, E'Éparque de la Ville, p. 154—155: Darronzès-Westerink, Théodore
Daphnopatès:

297 Քրիստոնեական մեջ սիմպոսիոսի էությունը վիճելի է: Ենթադրում են, որ նա քա-
ղաքագետին ենթակա անձնավորություն է, որ վարում էր Կոստանդնուպոլսի համաք-
րությունների գործերը: Մանրամասն տե՛ս Каждан, Деревня и город, с. 327—329:

298 Բնագրում 'Θεοφύλακτος Μαλιζιανός (գուցի՝ Μαλιζιανός — Մալիզոս-իկոս):
Կառլ ունի՝ արվյաթ 920 թ. ղեկավարի անձնությունը հայտնի Քեոզորոս Մացուկիսի (ըստ
Յիմիոսի՝ Մալիզատրոսի՝ Μαλιζιανός, մեր ընթերցմամբ՝ Մալիզոս) ընտանիքի ճեսո:
Μαλιζιανός եթե՛ Մալիզոսն էր, ապա վերջինս աղավաղված ձևն է, սկզբնապես է նշանակի
Մալիզոսի (հունարենում՝ աղ-ի-ի-ը պահպանվել է: Տե՛ս նաև Գիրք VI, ծանոթ. 127):

299 Մեր կողմից՝ պապի Ռոմանոս II-ի հայր Կոստանդինը ամուսնացել էր Ռոմա-
նոս I Լեկապենոսի դստեր հետ, որն համար՝ Լեկապենոսը կայսերահայր էր կոչվում:

300 Հմմտ. Ռոմանոս II-ի արտաբերի այս նկարագրությունը նրա հոր՝ Կոստանդին
Միրանաժինի նկարագրության հետ: (§ 54):

301 Գծվար չէ՝ նկատել, որ այս § 5-ը նախորդ § 4-ից տրամագծորեն հակառակ
գիրքերից է գրված: Եթե նախորդ պարբերություն մեջ՝ Ռոմանոսը ներկայացված է
մասնի գույնը, այստեղ, այստեղ, ընդհակառակը, փոխարանվում է, բայց գուցե և պա-
ռաբանվում է: Հեղինակը գուցե սրամտորեն նրան ծաղրում է:

302 Կրեոսի արարները: Նրանք Իսպանիայից (Անդալուզիայից) էին եկել և կղզուն
տիրացել 823 թ.: Դեպքը հիշում է և Կոստանդին Միրանաժինը (DAI, I, p. 96):

303 Միքայել II (820—829 թթ.):

304 Նկատի ունի Քոնստանտին Գաղիարացու և նրա բարձրացրած պապամարտությունը:
Քոնստանտին անվան առաջ եղած «մորոս» (մորոս) բառը նշանակում է «հիմար, ման-
կամիտ»:

305 Հավանաբար զրչի կամ թվարանական սխալ կա այստեղ: Իրականում արար-
ները կղզին իրենց տիրապետության տակ պահեցին 138 տարի: Դեպքերի մասին տե՛ս
և Հովհաննես Սիլիցես, էջ 6, նաև 278, ծանոթ. 31:

306 Մատթեոս Ռոսայեցին կղզու գրավման պատիվը վերագրում է Ռոմանոս II
կայսեր. սխալ է թուակնությունն աղբյուր Հայոց ի ՆՍ՝ ամին զորածոզով արարնալ
թագաւորն Հռոմոց Ռոմանոս և գայ ի վերայ Տաճկաց. և անցնալ ընդ համառա-
բած ծովն Ուլկիանոս, և նաւով անցանէր ի մեծ կղզին, որ ասի Կրիտ. և սաստիկ
պատերազմաւ առեալ զնա ի զորացն Եգիպտոսի, վասն զի զամենայն կղզիքն և զամե-
նայն ծովեղերեայց շախարհն Արարեկաց ազգն ունէր զամս շորս հարիւր» (Մատթեոս
Ռոսայեցի, էջ 2—3): Երկուսն այն է, որ գրավումը տեղի ունեցավ այդ կայսեր թա-
գավորության օրը:

307 Հմմտ. Կոստանդին Միրանաժին, էջ 145—146: Լեոն VI-ի ժամանակ տեղի
ունեցած արշավանքը գլխավորում էր պատրիկ Հեմերիոսը, որի բանակում կային և
հայեր՝ Սերաստիայից 1000 հոգի, իսկ Պլատանիոնից՝ 500: Կոստանդին Միրանաժինի

և Ռոմանոս II-ի թագավորության ժամանակ (949 թ.) տեղի ունեցած արշավանքի
մասին Կրեոս, տե՛ս Կոստանդին Միրանաժին, էջ 149—150: Այս արշավանքին մաս-
նակցում էր 1000 հայ:

308 Պիտի ենթադրել, որ այս տողերը գրվել են Նիկիեի II Փոկասի դահ՝ բարձ-
րանալուց հետո (963 թ.):

309 Ասակը Սողոմոնի, իԱ, 1:

310 էպիստատես, բառացի՝ վերակացու:

311 Ֆյուգիա: Հիշում է ղեռնա Ստրարոնը (Պիդելա ձևով) և տեղադրում Հոնի-
յում, Եփեսոսի մոտ (Ստրարոն, XIV, 20): Դեպքերի մասին մանրամասն գրում է և
Միքայել Ատտալիատեսը (Mich. Att., p. 223—229):

312 Դարձվածքը հավանաբար տարածված էր Բյուզանդիայում: Այն հանգիստում է
և կեղծվածն էր «Ստրատեղիկոն»-ում: Համապատասխանում է աստերների «δρατὶν εἰς
κῆ»:

313 Խոսքը Կրեոսի գլխավոր բերդաբաղաբի՝ Խանդաբի (Կանդիա, այժմ՝ Հերակ-
լոն) մասին է:

314 Նրա արարական անունն էր Արդ ալ Աղիզ իբն Շուայր: Տե՛ս Milles, Byzan-
tium and the Arabs, p. II, n. 54:

315 Եղբայրների արարներին:

316 Բյուզանդացիները Ասորիք աշխարհում հասկանում էին արարական խալիֆայություն-
ներ, հետևաբար «ասորական» պիտի «արարական» հասկանալ:

317 Բառացի ենթադրանք: Հավանաբար՝ սբեղ համար մեր կյանքը կզոհենք:

318 Նրեի սխալ է: Ինչպես գիտենք, Լեոն Փոկասը Արևմուտքի դոմեստիկոսն էր
(տե՛ս վերը, § 4): Եվ ինչպես կարելի է Արևելքի դոմեստիկոսին Արևելք ուղարկել:

319 Անդրասոսը, ըստ Ռամսեյի, գտնվում էր Կալիկադոնոս գետի ափին, Քեբասայից
հարավ-արևմուտք: Արարական աղբյուրներում կոչվում է Դսու-լ-կալա (Ramsey, HGAM,
p. 354): Այլ կարծիք է հայտնում Հոնիգմանը (Honigmann, Die Ostgrenze, S. 86):

320 Հմմտ. Սամվել Անեցի, էջ 100. «ՋկԱ. Կ. Պոլսի՝ Ռոմանոս՝ ամս Դ: Ռոմանոս
թագաւոր կոտորեաց զՏաճկաստան. զՀամտուն խանգրեցին»: Նույն պատմիչը հիշում է և
Ռոմանոս կայսեր օրոք արարների ձեռքից Տլուքի գրավման մասին. «ՋկԳ. ՋՏլուք
առին՝ և մնաւ Ռոմանոս. սա էառ զՏարոն ի տաճկէն»:

321 Բնագրում՝ ἀνδροπος (բառացի՝ մարդ): Տերմին է, նշանակում է վասալ,
ծառայ:

322 Արևմուտքի բանակաթեմերի, այսինքն՝ Քրակիայի, Մակեդոնիայի, Կեֆալոնիա-
յի, Լոմբարդիայի և այլն: Կատապանի նստավայրն էր Քեսաղոնիկե քաղաքը:

323 Քեոփանեսի Շարունակողի բնագիրն այստեղ ընդհատվում է: Դեպքերի շարու-
նակությունը տե՛ս Հովհաննես Սիլիցես, էջ 6: Նշենք այստեղ, որ Նիկիեի Փոկասի՝ կրե-
նակությունը տե՛ս Հովհաննես Շարունակողի բնագիրն այստեղ ընդհատվում է կղզու
տական արշավանքի մասին շատ մանրամասն գրել է Լեոն Սարկավազը (Leonis Dia-
coni Caldensis Historia, p. 7—16, 24—28): Նա հանդամանորեն խոսում է կղզու
գրավման դրժում հայերի ունեցած մասնակցության մասին ևս (τὸ τῶν Ἀρμενίων
στῆθος էջ 14, 28), ինչպես և Նիկիեի Փոկասի կողմից կղզում հայերի բնակեցման:
Տե՛ս և Հովհաննես Սիլիցես, ծանոթ. 31:

- Աղոնց, Կասիա միանձնուհին—ն. Աղոնց, Կասիա միանձնուհին և հայերը, «Հանդես Ամսօրյա», 1901:
- Աղոնց, Հայ գիտական զեմքեր—ն. Աղոնց, Հայ գիտական զեմքեր Բյուզանդիայում, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948:
- Աղոնց, Մամիկոնյան իշխանուհին—ն. Աղոնց, Մամիկոնյան իշխանուհին բյուզանդական դահլիճի վրա, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948:
- Աղոնց, Վարդ Մամիկոնյան—ն. Աղոնց, Վարդ Մամիկոնյան (856—886), «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948:
- Ալիբյան, Մատենադարանի հետազոտություններ, հ. Գ—Ծ. Ալիբյան, Մատենադարանի հետազոտություններ, հ. Գ, Վիեննա, 1938:
- Անաոյան, Արմատական բառարան—Ն. Անաոյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա—Գ, Երևան, 1971—1979:
- Անաոյան, Անձնանունների բառարան—Ն. Անաոյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա—Ե, Երևան, 1942—1962:
- Բարբիկյան, «Բյուզանդական» խոսումայանները—Ն. Մ. Բարբիկյան, «Բյուզանդական» խոսումայանները և Հայաստանը, «Երբեք հաս. գիտություններ» № 12, 1939:
- Բարբիկյան, Բյուզանդական «Մաշտոցյան» տոհմի մասին—Ն. Մ. Բարբիկյան, Քեոզորտա Մոպսուեստացու Μαστοῦριος -ի և բյուզանդական «Մաշտոցյան» տոհմի մասին, «Երբեք», № 7, 1984:
- Բարբիկյան, Եզակի հիշատակություն—Ն. Մ. Բարբիկյան, Հայկական եպիսոպոսական տոհմական եզակի հիշատակություն բյուզանդական աղբյուրներում, ՊԲՀ, № 4, 1985:
- Բարբիկյան, Եվստաֆիոս Բոյիլասի կտակը—Ն. Մ. Բարբիկյան, Եվստաֆիոս Բոյիլասի կտակը (1059 թ.) որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, 1960:
- Բարբիկյան, Մի քանի բյուզանդական տերմինների մասին—Ն. Մ. Բարբիկյան, Մատենա-Ուսուցիչու ժամանակագրության մեջ հանդիպող մի քանի բյուզանդական տերմինների մասին, «Երբեք հաս. գիտություններ», № 3, 1969:
- Բարբիկյան, Նիկողայոս Միստիկոսի թղթերը—Ն. Մ. Բարբիկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ Ա թագավորին, ՊԲՀ, № 4, 1966:
- Բարբիկյան, Պավլիկյան շարժման գաղափարախոսությունը—Ն. Մ. Բարբիկյան, Պավլիկյան շարժման գաղափարախոսությունը, «Երբեք», № 3, 1979:
- Գրիգորյան, Տարոնի իշխանությունը—Գ. Գրիգորյան, Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX—X դարերում, Երևան, 1983:
- Դիվան հայ վիճագրության, պր. Ա—Դիվան հայ վիճագրության, պրակ 1, Անի քաղաք, Կազմեց Ն. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966:

Չարքնանայան, Մատենադարան հայերեն թարգմանություն—Գ. Չարքնանայան, Մատենադարան հայերեն թարգմանություն նախնայաց (դար Գ—ԺԳ), Վենետիկ, 1889:

Քեոփանես Խոստովանող—Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 13: Բյուզանդական աղբյուրներ գիրք Գ, Քեոփանես Խոստովանող, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1983:

Իրն ալ Ասիւր—Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 11: Արաբական աղբյուրներ գիրք Բ, Իրն ալ Ասիւր, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981:

Կիրակոս Գանձակեցի—Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատություն 4. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:

Կոստանդին Միրանաձին—Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 6: Բյուզանդական աղբյուրներ գիրք Բ, Կոստանդին Միրանաձին, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1970:

Հովհաննես Գրասխանակերտցի—Յովհաննես Կաթողիկոսի Գրասխանակերտցի Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:

Հովհաննես Սկիլիցես—Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 10: Բյուզանդական աղբյուրներ գիրք Գ, Հովհաննես Սկիլիցես, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1979:

Ղևոնդ—Պատմություն Ղևոնդյան Մեծի վարդապետի հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:

Մայր ցուցակ ձեռագրաց Կիլիկիո կաթողիկոսության—Մայր ցուցակ ձեռագրաց Մեծի տան Կիլիկիո կաթողիկոսության, կազմեց Անուրպան վրդ. Դանիելյան, Անթիլիաս—Լիբանան, 1984:

Մատրես Ուռնայեցի—Մատրեսի Ուռնայեցու ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898:

Մելիֆ-Բախյան, Հայաստանը—Ս. Ս. Մելիֆ-Բախյան, Հայաստանը VII—IX դդ., Երևան, 1968:

Մելիֆ-Քենեֆել, Լուրա բերդը—Մելիֆ-Քենեֆել, Ուր կտանվեր Լուրա բերդը, «Հանդես Ամսորյա», 1914, մարտ:

Միխայել Ասուրի, 1870—Տեոփան Միխայելի պատրիարքի ասորաց, ժամանակագրություն, Երուսաղէմ, 1870:

Միխայել Ասուրի, 1871—ժամանակագրություն Ս. Միխայելի Ասուրաց պատրիարքի, Երուսաղէմ, 1871:

Մովսես Կաղանկատվացի—Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի: Քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարդա Առաքելյանի, Երևան, 1983:

Նեոսես Լամբրոնացի, Խորհրդածություն—Սրբոյն Նեոսեսի Լամբրոնացու Տարսուսի և պիսկոպոսի, Խորհրդածությունը ի կարգս եկեղեցու և մեկնություն խորհրդու պատարագին, ի Վենետիկ, 1847:

Ն. Բ. Հ. Լ.—Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. Ա—Բ, ի Վենետիկ, 1836—1837:

Պրոկոպիոս Կեսարացի—Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 5: Բյուզանդական աղբյուրներ գիրք Ա, Պրոկոպիոս Կեսարացի, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967:

Սամվել Անեցի—Սամուելի բաշանայի Անեցու Հաւաքմուտը ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:

«Սասնա ծռեր»—«Սասնա ծռեր», Խմբագրեց ակադեմիկոս Մանուկ Արեղյան, աշխատակցությամբ պրոֆեսոր Կարապետ Մ.—Օհանջանյանի, մասն առաջին, Երևան, 1936: Մմբատյան, Ջեմովրիա—Մ. Վ. Սմբատյան, Ջեմովրիա, Ջենոբիա, թե՛ Եմորիա: «Լրաբեր», 1975, № 7:

Ստեփանոս Ասողիկ—Ստեփանոս Տարօնեցու Ասողիկոս Պատմություն տիեզերական, ՍՊԲ, 1885:

Ստեփանոս Օրբելյան—Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն նահանգին Սխական, Թիֆլիս, 1911:

Վարդան Արևելյի—Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանակ, Վենետիկ, 1862:

Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները—Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:

Տեր-Ներսեսյան, VII դարի մի երկ—Ս. Տեր-Ներսեսյան, VII դարի մի երկ նվիրված պատկերների պաշտպանությանը: «Հայ արվեստը միջնադարում», Երևան, 1975:

Տեր-Սահակյան, Հայ կայսեր—Վ. Տեր-Սահակյան, Հայ կայսերը Բյուզանդիոսի, հ. Ա—Բ, Վենետիկ, 1905:

Քաղերարյան, Տաթևի վանքի զանգերը—Ա. Ա. Քաղերարյան, Տաթևի վանքի զանգերը և նրանց արձանագրությունները, «Հայագիտական հետազոտություններ», պրակ Ա, Երևան, 1974:

Քարթլի ցխովրերա—Քարթլի ցխովրերայի կամ Վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը, վրացերեն բնագիրը ուսումնասիրությամբ ու բառագրով լույս ընծայեց Լիլա Արվանեն, Թիֆլիսի, 1953:

Абрамсон, Крестьянство—М. Л. Абрамсон, Крестьянство в византийских областях Южной Италии (IX—XI вв.), «Византийский временник», т. VII, 1953.

Ангелов, История на Византия—Д. Ангелов, История на Византия, т. I, София, 1965.

Ангелов, Покръстване—Д. Ангелов, Покръстване на българите—причини и последици. Българска Академия на науките. Православие в България, София, 1974.

Ангелов, Покръстването на българите—Д. Ангелов, По някои въпроси около покръстването на българите. «Исторически преглед», XXI, 1965, кн. 6.

Артамонов, История хазар—М. И. Артамонов, История хазар, Ленинград, 1962.

Арутюнова, "Λυθροποι —В. А. Арутюнова, К вопросу об «Λυθροποι» в «Тимпике» Григория Пакурнана, «Византийский временник», т. XXIX, 1968.

Баришич, Две верзије—Ф. Баришич, Две верзије у изворима о устанину Томи. «Зборник Радова Византолошког Института», № 6, Београд, 1960.

Бартикян, Заметки—Р. М. Бартикян, Заметки о византийском эпосе о Дигенесе Акрите, «Византийский временник», т. XXV, 1964.

Бартикян, Источники—Р. М. Бартикян, Источники для изучения истории павликянского движения, Ереван, 1961.

- Бартиян, Мардаиты*—*Р. М. Бартиян*, Разрешение проблемы мардаитов, «Ирррр» № 2, 1983.
- Бартиян, О Варда и Ватац*—*Р. М. Бартиян*, О Варда и Ватац: Жизнь св. Марии Новой и византийских патронимах Иверии и Ватаца, «Ирррр» № 3, 1980.
- Бартиян, О протоболгарских надписях*—*Р. М. Бартиян*, О протоболгарских надписях ханов Крума (803—814) и Омуртага (814—831) и некоторых вопросах организации раннеболгарского государства, «Ирррр» № 4, 1981.
- Бартиян, О «славянском» происхождении Василия*—*Р. М. Бартиян*, К разгадке загадки о «славянском» происхождении основателя Македонской династии Василия I (867—886), «Ирррр» № 7, 1985.
- Бартиян, У истоков*—*Р. М. Бартиян*, У истоков армяно-болгарского сотрудничества (по лапидарным надписям ханов Крума и Омуртага). Сборник в память проф. С. Ваклишова, София, 1984.
- Бартиян, Участие армян*—*Р. М. Бартиян*, Об особенностях участия армян в правлении византийским и болгарским государствами в VIII—XI вв. «Культурное наследие Востока», Сборник статей, посвященный 75-летию академика Б. Б. Пиотровского, Ленинград, 1985.
- Бартиян, «Эникион»*—*Р. М. Бартиян*, «Эникион» в Византии и столице армянских Багратидов Ани в эпоху византийского владычества, (1045—1064 гг.), «Ирррр» № 2, 1968.
- Беляев, Византизм I*—*Д. Ф. Беляев*, Византизм, Очерки, материалы и заметки по византийским древностям, т. I—II («Записки Русского Археологического Общества», V—VI, СПб., 1891—1893, т. III («Записки Классического Отдела Русского Археологического Общества», IV, СПб., 1907.
- Беляев, Мусульманское сектанство*—*Е. А. Беляев*, Мусульманское сектанство, Москва, 1957.
- Бертельс, Насир-и Хосров*—*А. Е. Бертельс*, Насир-и Хосров и исмаилизм, Москва, 1959.
- Бешевлиев, Врата*—*В. Бешевлиев*, Врата на първобългарите. «Годишник на Софийски университет», XXXV, I, 1939.
- Бешевлиев, Първобългарски епиграфически паметници*—*В. Бешевлиев*, Първобългарски епиграфически паметници, София, 1981.
- Бешевлиев, Първобългарски надписи*—*В. Бешевлиев*, Първобългарски надписи. Увод, текст и коментар. «Годишник на Софийски университет», Историко-филологически факултет, XXXI, 1934—1935.
- Бешевлиев, Първобългарски надписи*—*В. Бешевлиев*, Първобългарски надписи, София, 1979.
- Божилков, Цар Симеон*—*И. Божилков*, Цар Симеон Велики (893—927). Златният век на средновековна България, София, 1983.
- Българско военно изкуство*—*Българско военно изкуство през феодализма*, София, 1958.
- Василевский--Никитин*, Сказания—Сказания о 42 Аморийских мучениках и

- церковная служба им. Изд. *В. Василевский и П. Никитин*. «Записки Императорской Академии наук», Серия VIII, т. VII, № 2, СПб., 1905.
- Васильев, Византия и арабы I*—*А. А. Васильев*, Византия и арабы, т. I. Политические отношения Византии и арабов за время Аморийской династии, С.-Петербург, 1900.
- Васильев, Византия и арабы II*—*А. А. Васильев*, Византия и арабы, т. II. Политические отношения Византии и арабов за время Македонской династии, С.-Петербург, 1902.
- «Византийская книга епарха»—«Византийская книга епарха». Вступительная статья, перевод, комментарии *М. Я. Сюзюмова*, Москва, 1962.
- Гюзелев, Княз Борис*—*В. Гюзелев*, Княз Борис. България през втората половина на IX век, София, 1969.
- Дуйчев, Легендата*—*И. Дуйчев*, Легендата за детоубийството у древните славяни. Българско средновековие, София, 1972.
- Дуйчев, Мирные договора*—*И. Дуйчев*, Одна из особенностей ранневизантийских мирных договоров, «Византийский вестник», т. XV, 1959.
- Дуйчев, Образы*—*И. Дуйчев*, Образы на двама българя от XI в. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев по случай 80-годишнината му, София, 1958.
- Дуйчев, Славяни-скити*—*И. Дуйчев*, Славяни-скити. «Българско средновековие», София, 1972.
- Дуйчев, Славяноболгарские древности*—*И. Дуйчев*, Славяноболгарские древности IX века, «Византизм», XI, 1950.
- Ельницкий, Византийский праздник брумалий*—*Л. А. Ельницкий*, Византийский праздник брумалий и римские сатурналии. «Античность и Византия», Москва, 1975.
- Златарски, История*—*В. Златарски*, История на Българската държава през средните векове, т. I, ч. 2, София, 1971; т. II, София, 1934.
- Златарский, Клятва*—*В. Н. Златарский*, Клятва у языческих болгар. Сборник в честь В. И. Ламанского, СПб., 1905.
- Златарский, Первый поход Симеона*—*В. Н. Златарский*, Первый поход болгарского царя Симеона на Константинополь. Сборник статей, посвященный памяти Н. П. Кондакова, Прага, 1926.
- Иванов, Български старини*—*И. Иванов*, Български старини из Македония, София, 1970.
- Извори V*—Извори за българската история IX. Гръцки извори за българската история V, София, 1964.
- Иоанн Камениата*, Взятие Фессалоники—*Иоанн Камениата*, Взятие Фессалоники. Предисловие *Р. А. Наследовой*, перевод *С. В. Поляковской* и *И. В. Феленковской*. В кн.: «Две византийские хроники X в.», Москва, 1959.
- Каждан, Армяне*—*А. П. Каждан*, Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI—XII вв., Ереван, 1975;
- Каждан, Болгаро-византийские отношения*—*А. П. Каждан*, Болгаро-визан-

- тийские отношения в 912—925 гг. по переписке Николая Мистика, «Etudes Balkaniques», № 3, 1976.
- Каждан*, «Великое восстание»—*А. П. Каждан*, «Великое восстание» Василия Медной Руки, «Византийский временник», т. IV, 1951.
- Каждан*, Вторая болгаро-византийская война—*А. П. Каждан*, К вопросу о начале второй болгаро-византийской войны при Симеоне, «Славянский архив», Москва, 1959.
- Каждан*, Деревня и город—*А. П. Каждан*, Деревня и город в Византии в IX—X вв. Очерки по истории византийского феодализма, Москва, 1960.
- Каждан*, Еще раз об аграрных отношениях—*А. П. Каждан*, Еще раз об аграрных отношениях в Византии IV—XI вв. (по поводу работы П. Лемерля), «Византийский временник», т. XVI, 1959.
- Каждан*, Крестьянские движения—*А. П. Каждан*, Крестьянские движения в Византии в X в. и аграрная политика императоров Македонской династии, «Византийский временник», т. V, 1952.
- Каждан*, Из истории византийской хронографии X в. 1—*А. П. Каждан*, Из истории византийской хронографии X в. I. О составе так называемой «Хроники Продолжателя Феофана», «Византийский временник», т. XIX, 1961.
- Каждан*, Из истории византийской хронографии X в. 2.—*А. П. Каждан*, Из истории византийской хронографии X в. 2. —Источники Льва Диакона и Скилицы для истории третьей четверти X столетия, «Византийский временник», т. XX, 1961.
- Каждан*, Из истории византийской хронографии X в. 3—*А. П. Каждан*, Из истории византийской хронографии X в. 3. —«Книга царей» и «Жизнеописание Василия», «Византийский временник», т. XXI, 1962.
- Каждан*, Особенности феодальной собственности—*А. П. Каждан*, К вопросу об особенностях феодальной собственности в Византии VIII—X вв., «Византийский временник», т. X, 1956.
- Каждан*, Социальные и политические взгляды Фотия—*А. П. Каждан*, Социальные и политические взгляды Фотия, В кн.: «Константин-Кирилл Философ», София, 1971.
- Каждан*, Социальный состав—*А. П. Каждан*, Социальный состав населения византийских городов в IX—X вв., «Византийский временник», т. VIII, 1956.
- Каждан*, Формирование феодального поместья—*А. П. Каждан*, Формирование феодального поместья в Византии X в., «Византийский временник», т. XI, 1956.
- Каждан*, Хроника Симеона—*А. П. Каждан*, Хроника Симеона Логофета, «Византийский временник», т. XV, 1959.
- Карышковский*, Лев Диакон—*П. О. Карышковский*, Лев Диакон о Тмутараканской Руси, «Византийский временник», т. XVII, 1960.
- Куник*, О записке—*А. Куник*, О записке готского топарха, «Записки Академии наук», том 24, 1874.

- Латышев*, Две реки—*В. В. Латышев*, Две реки Феодора Дафиопата. «Православный Палестинский Сборник», т. IX, 1910.
- Левченко*, Очерки—*М. В. Левченко*, Очерки по истории русско-византийских отношений, Москва, 1956.
- Левченко*, Русско-византийские договоры—*М. В. Левченко*, Русско-византийские договоры 907 и 911 годов, «Византийский временник», т. V, 1952.
- Липшиц*, Законодательство—*Е. Э. Липшиц*, Законодательство и юриспруденция в Византии в IX—XI вв., Ленинград, 1981.
- Липшиц*, Лев Математик—*Е. Э. Липшиц*, Византийский ученый Лев Математик (Из истории византийской культуры в IX в.), «Византийский временник», т. II (XXVII), 1949.
- Липшиц*, Очерки—*Е. Э. Липшиц*, Очерки истории византийского общества и культуры VIII—первая половина IX в., Москва—Ленинград, 1961.
- Липшиц*, Павликианское движение—*Е. Э. Липшиц*, Павликианское движение в Византии в VIII и первой половине IX в., «Византийский временник», т. V, 1952.
- Литаврин*, Государственная собственность—*Г. Г. Литаврин*, Проблема государственной собственности в Византии X—XI вв., «Византийский временник», т. XXXV, 1973.
- Лихачева-Любарский*, Памятники искусства—*В. Д. Лихачева-Я. Н. Любарский*, Памятники искусства в «Жизнеописании Василия» Константина Багрянородного, «Византийский временник», т. 42, 1981.
- Мутафчиев*, Маджарите—*П. Мутафчиев*, Маджарите и болгаро-византийские отношения през третата четвърт на X в. «Годишник на Софийския университет «Климент Охридски», Историко-филологически факултет, XXX, 8, 1935.
- Наследова*, Ремесло и торговля Фессалоники—*Р. А. Наследова*, Ремесло и торговля Фессалоники конца IX—начала X в. по данным Иоанна Камениаты, «Византийский временник», т. VIII, 1956.
- Осипова*, Феодальная собственность—*К. А. Осипова*, Развитие феодальной собственности на землю и закрепощение крестьянства в Византии X в., «Византийский временник», т. X, 1956.
- Петрушевский*, Ислам в Иране—*И. П. Петрушевский*, Ислам в Иране в VII—XV вв., Ленинград, 1966.
- Петрушевский*, К истории маздакитов—*И. П. Петрушевский*, К истории маздакитов в эпоху господства Ислама, «Народы Азии и Африки», № 5, 1970.
- Половой*, Второй поход Игоря—*Н. Я. Половой*, О дате второго похода Игоря на греков и похода русских на Бердаа, «Византийский временник», т. XIV, 1958.
- «Псамафийская хроника»—«Псамафийская хроника», предисловие, перевод и комментарий *А. П. Каждана*. В кн.: «Две византийские хроники X в.», Москва, 1959.

- Рајковић*, О пореклу Тома—*М. Рајковић*, О пореклу Тома, воче устанка 821—823 г., «Зборник Радова Византолошког Института», кн. 2, Београд, 1953.
- «Сборник документов»—«Сборник документов по социально-экономической истории Византии», Москва, 1951.
- Сказания о 42 Аморийских мучениках—Сказания о 42 Аморийских мучениках и церковная служба им. Изд. В. Васильевский и П. Никитин, «Записки Императорской Академии наук», Серия VIII, том VII, № 2, СПб., 1905.
- Степанос Таронский*—Всеобщая история *Степаноса Таронского*, Асохика по прозванию, писателя XI столетия. Переведена с армянского и объяснена *Н. Эминым*, Москва, 1864.
- Сюзюмов*, Византийский город—*М. Я. Сюзюмов*, Византийский город (середина VII—середина IX в.), «Византийский временник», т. XXVII, 1967.
- Сюзюмов*, Об историческом труде—*М. Я. Сюзюмов*, Об историческом труде Федора Дафиопата. «Византийские очерки», т. 2, 1916.
- Сюзюмов*, Основные направления—*М. Я. Сюзюмов*, Основные направления историографии истории Византии иконоборческого периода, «Византийский временник», т. XXII, 1963.
- Сюзюмов*, Экономика пригородов—*М. Я. Сюзюмов*, Экономика пригородов византийских крупных городов, «Византийский временник», т. XI, 1955.
- Сыркин*, Поэма о Дигенисе Акрите—*А. Я. Сыркин*, Поэма о Дигенисе Акрите, Москва, 1964.
- «Тарих ал-Қамилъ»—*П. К. Жузе*, Материалы по истории Азербайджана из Тарих ал-Қамилъ Ибн ал-Асира, Баку, 1940.
- Тер-Гевондян*, Армения—*А. Н. Тер-Гевондян*, Армения и Арабский халифат, Ереван, 1977.
- Тивчев*, Бунтът на Тома Славянина—*П. Тивчев*, Бунтът на Тома Славянина и намесата на българския хан Омуртаг. «Исторически преглед», XXV, кн. 5, София, 1969.
- Томара*, Бабек—*М. Томара*, Бабек, Москва, 1936.
- Успенский*, Константинопольский собор—*Ф. И. Успенский*, Константинопольский собор 842 года. «Журнал Министерства Народного Просвещения», часть 273, СПб., 1891.
- Успенский*, Охридская рукопись—*Ф. И. Успенский*, Охридская рукопись Иоанна Скилицы куропалата. ИРАИК, т. IV, 1899.
- Успенский*, Церковное слово—*Ф. И. Успенский*, Неизданное церковное слово о болгаровизантийских отношениях в первой половине X века. «Летопись историко-филологического общества при Императорском университете», IV, Византийское отделение II, Одесса, 1894.
- Фонкич*, Ивирский список—*Б. Л. Фонкич*, К вопросу о происхождении Ивирского списка гомилий Фотия о нашествии россов на Константинополь, «Byzantinobalavica», т. XLII, fasc. 2, 1981.
- Цанкова-Петкова*, Българо-византийските отношения—*Г. Цанкова-Петкова*,

- Българо-византийските отношения според мирните договори от края на VII до началото на IX в., «Античная древность и средние века», вып. 10, Свердловск, 1973.
- Цанкова-Петкова*, О территории—*Г. Цанкова-Петкова*, О территории Болгарского государства в VII—IX вв., «Византийский временник», т. XVII, 1960.
- Цанкова-Петкова*, Първата война—*Г. Цанкова-Петкова*, Първата война между България и Византия при цар Симеон и възстановяването на българската търговля с Цариград. «Известия на Института за история», т. 20, София, 1968.
- Чистякова*, Арабский халифат—*Т. А. Чистякова*, Арабский халифат, Москва, 1962.
- Шангин*, Византийские политические деятели—*М. А. Шангин*, Византийские политические деятели первой половины X в., «Византийский сборник», Ленинград, 1945.
- Шестаков*, Об авторе—*С. Шестаков*, К вопросу об авторе Продолжения Феофана. «Deuxième Congrès International des Etudes Byzantines», Beograd, 1929.
- Шестаков*, О рукописях Симеона Логофета—*С. Шестаков*, О рукописях Симеона Логофета, «Византийский временник», т. V, вып. I, 1898.
- Αρχαία, Δοκίμιο στην Κωνσταντινούπολη—Χριστίνα Γ. Αγγελίδη, Δοκίμιο στην Κωνσταντινούπολη των 10-ων αιώνα. «Σύμμικτα Ἐθνικὰ Ἱεράματα Ἑρευνηών», том. 6-ος, 1985.
- Ἄρανος, Σκλάβοι—Κ. Ἄρανος, Σκλάβοι, Σκλαβινοὶ καὶ βαρβάροι.—Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», 7, 1932.
- Ἀναστασίου, Ἡ κατάσταση τῆς παιδείας—Ι. Ε. Ἀναστασίου, Ἡ κατάσταση τῆς παιδείας εἰς τὸ Βυζαντινὸν κατὰ τὴν ἐσχάτην τοῦ 10-αῖου. In «Κορίλλω καὶ Μαθεῖω τόμος ἐορτικὸς ἐπὶ τῇ χιλιεστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι», μέρος Α', Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1966.
- Βλαχουπόλου, Κα(ε)ία—Κασ(ε)ιανή—Φ. Βλαχουπόλου, Βιβλιογραφικὸ δοκίμιο γιὰ τὴν Κα(ε)ία—Κασ(ε)ιανή. Ὁ θρόνος γύρω ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν ποιήτρια καὶ ἱστορικὸν τῆς τοῦ. «Βυζαντινὸς ὄμιλος», т. Α', 1987.
- Βλάχος, Ἱστορία τῆς Φιλιππουπόλεως—Θ. Βλάχος, Ἱστορία τῆς Φιλιππουπόλεως κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίερον, Θεσσαλονίκη, 1972.
- Βλασιῶου, Ἡ δοτικὴ πολιτικὴ τοῦ Βασιλείου Α'—Βασιλικὴ: Βλασιῶου, Ἐπιπέριτοι ἐπὶ τῆς δοτικῆς πολιτικῆς τοῦ Βασιλείου Α', «Σύμμικτα Ἐθνικὰ Ἱεράματα Ἑρευνηών», том. 5-ος, Ἀθῆνα, 1983.
- Βλασιῶου, Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Βασιλείου Α'—Βασιλικὴ: Βλασιῶου, Συμβολὴ ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Βασιλείου Α' ἐπὶ τὴν δεκαετία 867—877, «Σύμμικτα Ἐθνικὰ Ἱεράματα Ἑρευνηών», том. 4-ος, Ἀθῆνα, 1981.
- Βλασιῶου, Ἡ συντροφία τοῦ Κοροδοῦ—Βασιλικὴ: Βλασιῶου, Ἡ συντροφία τοῦ Κοροδοῦ ἐπὶ τὸ «Βίβ Βασιλείου». «Σύμμικτα Ἐθνικὰ Ἱεράματα Ἑρευνηών», том. 6-ος, Ἀθῆνα, 1985.
- Δεσποτῆς, Αἱ ἀραβικὰ ἐπιδρομαὶ—Θ. Δεσποτῆς, Αἱ ἀραβικὰ ἐπιδρομαὶ καὶ ἡ ἐν Κρήτῃ ἀραβικὴ εἰς ἀρχιολογικὰ καὶ βιολογικὰ καίματα. «Κρητικὰ χρονικά», том. 21-ος, 1969.

- Κόλια, Ἡ παρά Βουλγαροφύγον μάχη—Γ. Κόλια, Ἡ παρά Βουλγαροφύγον μάχη καὶ ἡ δῆθεν πολιτορχία τῆς Κωνσταντινουπόλεως (895). „Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Ἐπιμετρίου“, τὸμ. 7-ος, 1940—1941.
- Κουντουρά—Γαλάκη, Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Βαρδάνη—Ἐλεωνόρας Κουντουρά—Γαλάκη, Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Βαρδάνη τοῦ Τούρκου, „Σύμμεικτα Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν“, τὸμ. 5-ος, Ἀθήνα, 1983.
- Μαρκόπουλος, Βίος τῆς Θεοδώρας—Α. Μαρκόπουλος, Βίος τῆς αυτοκράτειρας Θεοδώρας (Β.Η. Γ., 1731), „Σύμμεικτα Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν“, τὸμ. 5-ος, Ἀθήνα, 1983.
- Μαρκόπουλος, Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Νικηφόρου Φωκά—Α. Μαρκόπουλος, Νέα στοιχεία γιὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Νικηφόρου Φωκά στὴν Κρήτη (961), „Βυζαντινά“, τὸμ. 13-ος Θεσσαλονίκη, 1985.
- Μαρκόπουλος, Ἡ Χρονογραφία τοῦ Ψευδοσυμεών—Α. Φ. Μαρκόπουλος, Ἡ Χρονογραφία τοῦ Ψευδοσυμεών καὶ αἱ πηγές τῆς, Ἰωάννινα, 1978.
- Μιχαηλίδου—Νουάρου, Περὶ τῆς ἀδελφοποιίας—Γ. Μιχαηλίδου—Νουάρου, Περὶ τῆς ἀδελφοποιίας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι καὶ ἐν τῷ Βυζαντίῳ, Ἐπιστημονικὴ Ἐπιτροπὴ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τ. 6, 1952.
- Μπόνη, Οἱ ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος—Κ. Μπόνη, Οἱ ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος οἱ τῶν Σλάβων ἀποστολὸι καὶ ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἰν-Κυριλλοῦ καὶ Μεθοδίου τόμος ἑξήκως ἐπὶ τῇ χιλιεστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι, μέρος Α', Θεσσαλονίκη, 1966.
- Οἰκονομιδῆ, Δουλοπάροικοι—Ν. Οἰκονομιδῆ, Οἱ βυζαντινοὶ δουλοπάροικοι, „Σύμμεικτα Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν“, τὸμ. 5-ος, Ἀθήνα, 1983.
- Παναγιωτάκη, Θεοδόσιος ὁ Διάκονος—Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Θεοδόσιος ὁ Διάκονος, καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ „Ἀλωσις τῆς Κρήτης“, Πράξεις, 1960.
- Σταυρίδου—Ζαφρακᾶ, Ἡ μὲν ἡ Μωσῆ—Ἀλεξάνδρης Σταυρίδου—Ζαφρακᾶ, Ἡ μὲν ἡ Μωσῆ καὶ ἡ μὲν τοῦ Ἀνθελμίου, Ἱστορικά καὶ τοπογραφικά, „Βυζαντινά“, τὸμ. 12-ος Θεσσαλονίκη, 1983.
- Σταυρίδου—Ζαφρακᾶ, Ἡ συνάντησις Συμεών καὶ Νικολάου Μουσικοῦ—Ἀλεξάνδρης Σταυρίδου—Ζαφρακᾶ, Ἡ συνάντησις Συμεών καὶ Νικολάου Μουσικοῦ (Ἀύγουστος 913) στὰ πλαίσια τοῦ βυζαντινο-βουλγαρικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, Θεσσαλονίκη, 1972.
- Σταυρίδου—Ζαφρακᾶ, Ὁ Ἀνώνομος Λόγος—Ἀλεξάνδρης Σταυρίδου—Ζαφρακᾶ, Ὁ Ἀνώνομος Λόγος, Ἐπὶ τῇ τῶν Βουλγάρων συμβάσει, „Βυζαντινά“, τὸμ. 8-ος, Θεσσαλονίκη 1975.
- Στράτος, Οἱ „Κουροπαλάται“—Α. Στράτος, Οἱ „Κουροπαλάται“ κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, „Βυζαντινά“, τὸμ. 5-ος, Θεσσαλονίκη, 1973.
- Τατάκη, Φώτιος—Β. Ν. Τατάκη, Φώτιος, Ὁ μεγάλος ἀνθρωπιστής, Ἰν: Κυριλλοῦ καὶ Μεθοδίου τόμος ἑξήκως ἐπὶ τῇ χιλιεστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι, Μέρος Α', Θεσσαλονίκη, 1966.
- Τσάρας, Εἰς τὴν ἀλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης—Γ. Τσάρας, Νικόλαου πατριάρχου Ὁμιλία εἰς τὴν ἀλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης, „Μακεδονικά“, 1940.
- Φωτίου Ὁμιλία—Φώτιος Ὁμιλία, Ἐκδοσις κειμένου, εἰσαγωγή καὶ σχόλια ὑπὸ Β. Λαοῦρά, Θεσσαλονίκη, 1959.
- Χριστοφιλοπούλου, Ἡ Ἀντιβασιλεία—Αἰκατερίνης Χριστοφιλοπούλου, Ἡ ἀντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον, „Σύμμεικτα Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν“, τὸμ. Β', Ἀθήνα, 1970.

- Adontz, Ašot Erkat'—N. Adontz, Ašot Erkat' ou de fer, roi d'Arménie de 913 a 929, „Etudes arméno-byzantines“, Lisbonne, 1965.
- Adontz, L'épopée—N. Adontz, Les fonds historiques de l'épopée byzantine Di-génis Akritas, „Etudes arméno-byzantines“, Lisbonne, 1965.
- Adontz, La portée historique—N. Adontz, La portée historique de l'oraison funèbre de Basile 1er par son fils Léon VI le Sage, „Etudes arméno-byzantines“, Lisbonne, 1965.
- Adontz, Les Tarontites—N. Adontz, Les Tarontites en Arménie et a Byzance, „Etudes arméno-byzantines“, Lisbonne, 1965.
- Adontz, Role of the Armenians—N. Adontz, Role of the Armenians in byzantine science, „The Armentian Review“, 3, No 3, 1950.
- Adontz, Sur l'origine—N. Adontz, Sur l'origine de Léon V, empereur de Byzance, „Etudes arméno-byzantines“, Lisbonne, 1965.
- Ahrweiler, Byzance et la mer—H. Ahrweiler, Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe—XVe siècles, Paris, 1966.
- Ahrweiler, L'Asie Mineure—H. Ahrweiler, L'Asie Mineure et les invasions arabes (VIIe—IXe siècles), „Revue historique“, t. 227, fasc. 461, 1962.
- Ahrweiler, La région de Smyrne—H. Ahrweiler, La région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081—1317), particulièrement au XIIIe siècle, „Travaux et Mémoires“, t. 1, Paris, 1965.
- Ahrweiler, Les relations—H. Ahrweiler, Les relations entre les byzantins et les russes au IXe siècle, Association internationale des études byzantines, Bulletin d'Information et de Coordination, No V, Athènes-Paris, 1971.
- Ahrweiler, Recherches—H. Glykatzi-Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'Empire Byzantin aux IX—XI siècles, Athènes-Paris, 1960.
- Ahrweiler, Sur la carrière de Photios—H. Ahrweiler, Sur la carrière de Photios avant son Patriarcat, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 58, 1965.
- Ahrweiler, Un discours—H. Ahrweiler, Un discours inédit de Constantin VII Porphyrogénète, „Travaux et Mémoires“, t. 2, Paris, 1967.
- Anagnostaki, La géographie des chansons—H. Anagnostaki, La géographie des chansons du cycle akritique et du roman du Digenis Akritas, Paris, 1983.
- Anne Comnène, Alexiade—Anne Comnène, Alexiade (Règne de l'empereur Alexis 1 Comnène, 1081—1118). Texte établi et traduit par B. Leib, t. 1, Paris, 1937.
- Antoniadis-Bibicou, Recherches—Hélène Antoniadis-Bibicou, Recherches sur les douanes a Byzance, Paris, 1963.
- Antontevič, Византијске брумалј и савремене маскиране поворке балканских народа, „Balkanica“, t. X, 1979.
- Barišić, Génésios—F. Barišić, Génésios et le Continuateur de Théophane, „Byzantion“, t. XXVIII, 1958. Mélanges R. Guillard, 1959.
- Barišić, Les sources—F. Barišić, Les sources de Génésios et du Continuateur de Théophane pour l'histoire du règne de Michel II (820—829), „Byzantion“, t. 36, 1961.

- Baronii*, Annales—*Baronii*, Annales Ecclesiastici, t. XIV, 1743.
- Barfikian*, La généalogie—*H. Bartikian*, La généalogie du Magistros Bagarat, Catépan de l'Orient, et des Kékauménos. „Revue des Etudes Arméniennes“, t. 11, 1965.
- Beck*, Der byzantinische „Ministerpräsident“—*H. G. Beck*, Der byzantinische „Ministerpräsident“, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 48, 1955.
- Beševliev*, Nachrichten—*V. Beševliev*, Nachrichten über den Aufstand Thomas des Slawen aus protobulgarischen Inschriften, „Βυζαντινά“ том 8—ос. Θεσσαλονίκη, 1976.
- Bratianu*, Le commerce—*G. Bratianu*, Le commerce bulgare dans l'Empire Byzantin et le monopole de l'empereur Léon VI à Thessalonique. „Известия на Българско историческо дружество“ XVI—XVIII, Сборник в памет на проф. П. Ников, София, 1940.
- Bréhier*, Les institutions—*L. Bréhier*, Les institutions de l'Empire Byzantin, Paris, 1949.
- Brock*, A Medieval description—*S. Brock*, A Medieval armenian pilgrim's description of Constantinople. „Revue des Etudes Arméniennes“, t. IV, 1967.
- Bury*, A History—*J. B. Bury*, A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I, London, 1912.
- Bury*, IAS—*J. B. Bury*, The Imperial Administrative System in the ninth century with a revised text of the Kletorologion of Philotheos, London, 1911.
- Bury*, The Treatise—*J. B. Bury*, The Treatise De administrando imperio, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 15, 1906.
- Bury*, The Embassy—*J. B. Bury*, The Embassy of John the Grammatan, „English Historical Review“, 24, 1909.
- Bury*, The Identity—*J. B. Bury*, The Identity of Thomas the Slavonian, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 1, 1892.
- Canard*, Deux épisodes—*M. Canard*, Deux épisodes des relations diplomatiques arabo-byzantines au Xe siècle. „Bulletin d'Et. Orient.“, 13, Damas, 1949—1951.
- Canard*, Les principaux personnages—*M. Canard*, Les principaux personnages du roman de chevalerie arabe Dāt al-Himma Wa-l-Battal, „Arabica“, t. VIII, fasc. 2, Mai, 1961.
- Canard*, Les relations—*M. Canard*, Les relations politiques et sociales entre Byzance et les arabes. „Dumbarton Oaks Papers“ No 18, 1964.
- Canard*, Un personnage—*M. Canard*, Un personnage de roman arabo-byzantin. Extrait du Deuxième Congrès National des sciences historiques, Alger, 1932.
- Cankova-Petkova*, Deux contributions—*Genoveva Cankova-Petkova*, Deux contributions à l'histoire des rapports bulgare-byzantins au IXe siècle. „Byzantinoslavica“, t. XXXVII, fasc. 1, 1976.
- Cedr. 11.*—*Georgius Cedrenus*—*Ioannis Scylitzae* ope ab Immanuele Bekkero supletus et emendatus, t. alter, Bonnae, 1839.
- Christides*, The Conquest—*V. Christides*, The Conquest of Crete by the Arabs

- (ca. 824). A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam, Athens, 1984.
- Cost. Porf.* De Thematibus—*Costantino Porfirogenito* De Thematibus, Introductione, testo critico, commento a cura di A. Pertusi, Città del Vaticano, 1962.
- Crawford*, De Bruma—*J. R. Crawford*, De Bruma et Brumalia festis, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XXIII, Heft 1—2, 1914.
- DAI 11—Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, vol. 11. Commentary by *F. Dvornik*, *R. J. H. Jenkins*, *B. Lewis*... edited by *R. J. H. Jenkins*, London, 1962.
- Darrouzès*, Epistoliers—*J. Darrouzès*, Epistoliers byzantins du Xe siècle, Paris, 1960.
- Darrouzès-Westerink*, Théodore Daphnopatès—*J. Darrouzès*, *L. G. Westerink*, Théodore Daphnopatès. Correspondence, Paris, 1979.
- Davidson*, The secret weapon—*H. R. Ellis Davidson*, The secret weapon of Byzantium, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 66, Heft 1, 1973.
- De Boor*, Zu Genesios—*C. de Boor*, Zu Genesios, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 10, 1901.
- De Cer. 1—*Constantini Porphyrogeniti* imperatoris, De Ceremoniis aulae byzantinae libri duo graece et latine e recensione *Io. Iac. Reiskii*, v. L. 1, Bonnae, 1829.
- Der Nersessian*, Une apologie—*S. Der Nersessian*, Une apologie des images du septième siècle. „Etudes Byzantines et Arméniennes“, t. 1, Louvain, 1973.
- De Theophili imperatoris absolute—*De Theophili imperatoris absolute*. „Anecdota byzantino-russica“, editio *W. Regél*, Petropoli, 1891.
- De vellitatione bellica—*De vellitatione bellica domiti Nicephori Augusti*. In: *Leonis Diaconi Historiae*. Bonnae, 1828.
- Dédéyan*, Mieh le Grand—*G. Dédéyan*, Mieh le Grand, Stratège de Lykandos, „Revue des Etudes Arméniennes“, t. XV, 1961.
- Dölger*, Die Städt—*F. Dölger*, Die frühbyzantinisch und byzantinische beeinflusste Städt. „Atti del III° Congresso Internazionale di Studi sull'alto medioevo“, Spoleto, 1959.
- Dölger*, Regesten 1—*F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des Östromischen Reiches, I., München-Berlin, 1924.
- Dostál* La tradition Cyrillo-Méthodienne—*A. Dostál*, La tradition Cyrillo-Méthodienne en Moravie. In: „Κυρίλλω και Μεθοδίου τὸς ἐπίτιος, μέρος Α'“ Έν Θεσσαλονίκη, 1966.
- Dujčev*, On the Treaty of 927—*I. Dujčev*, On the Treaty of 927 with the Bulgarians. „Dumbarton Oaks Papers“, No 32, 1978.
- Dujčev*, Relations—*I. Dujčev*, Relations entre les Slaves méridionaux et Byzance aux Xe—XIe siècles. In: „Iv. Dujčev, Medioevo bizantino-slavo 3“, Roma, 1971.
- Dujčev*, Une ambassade byzantine—*I. Dujčev*, Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IXe siècle. „Зборник радова Византолошког института“, кн. 7, Београд, 1961.

Dvornik, Patriarch Ignattius—*F. Dvornik*, Patriarch Ignattius and caesar Bardas, „Byzantinoslavica“ No 1, 1966.

Dvornik, Phottius' career—*F. Dvornik*, Phottius' career in Teaching and Diplomacy, „Byzantinoslavica“, t. XXXIV, fasc. 2, 1973.

Georg. Mon.—*Georgii Monachi* Vitae Imperatorum recentiorum, in: „Theophanes Continuatus...“, ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1838.

Genesi Regum—*Genesii* Regum, ex recognitione Caroli Lachmani, Bonnae, 1834.

Grégoire, Etudes—*H. Grégoire*, Etudes sur le neuvième siècle. I. Un grand homme inconnu: Le magistre et logothète Serge le Nicéiate, „Byzantion“, t. 8, 1933.

Grégoire, La carrière—*H. Grégoire*, La carrière du premier Nicéphore Phocas, „Προσφορά εις Σ. Κυριακίδη“, Θεσσαλονίκη, 1953.

Grégoire, L'étymologie des Russes—*H. Grégoire*, L'étymologie des Russes Dromites, „Nouv. Clio“, 4, 1952.

Grégoire, Manuel et Théophobe—*H. Grégoire*, Manuel et Théophobe ou la concurrence de deux monastères, „Byzantion“, t. IX, 1934.

Grégoire, Michel III—*H. Grégoire*, Michel III et Basile le Macédonien dans les inscriptions d'Ancyre, „Byzantion“, t. V, 1929—1930.

Grégoire, „Rangabé“—*H. Grégoire*, „Rangabé ou Courtemain“, „Byzantion“, t. IX, 1934.

Grierson-Jenkins, Constantine VII's coronation—*Ph. Grierson-R. J. H. Jenkins*, The date of Constantine VII's coronation, „Byzantion“, t. XXXII, 1962.

Griffith, Eutychius of Alexandria—*S. H. Griffith*, Eutychius of Alexandria on the Emperor Theophilus and Iconoclasm in Byzantium: a Tenth Century Moment in Christian Apologetics in Arabic, „Byzantion“, t. LII, 1982.

Grumel, La Chronologie—*V. Grumel*, Traité d'études Byzantines I, La Chronologie, Paris, 1958.

Grumel, Les relations—*V. Grumel*, Les relations politico-religieuses entre Byzance et Rome sous le règne de Léon V l'Arménien, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XVIII, 1960.

Grumel, La révolte d'Andronic Dux—*V. Grumel*, La révolte d'Andronic Dux sous Léon VI, „Echos d'Orient“, vol. XXXVI, 1937.

Grumel, Le Basiléopator Zaoutzès—*V. Grumel*, Le Basiléopator Zaoutzès, „Echos d'Orient“, t. XXXV, 1936.

Guilland, Le César—*R. Guilland*, Le César, „Recherches sur les institutions byzantines“, t. II, Berlin-Amsterdam, 1967.

Guilland, La collation—*R. Guilland*, La collation et la perte ou la decheance des titres nobiliaires à Byzance, „Revue des Etudes Byzantines“, t. IV, 1946.

Guilland, L'arène—*R. Guilland*, Etudes sur l'Hippodrome de Constantinople. L'arène: το πέλμα, „Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft“, VI, 1957.

Guilland, Le Compte des murs—*R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administra-

tive de l'Empire Byzantin, Le Compte des murs, „Byzantion“, t. XXXIV, 1964.

Guilland, Le Curopalate—*R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Curopalate, „Βυζαντινά τόμοι 2-ος. Θεσσαλονίκη, 1970.

Guilland, L'Eparque—*R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. L'Eparque de la ville. Ἡ ἐπαρχία τῆς πόλεως, „Byzantinoslavica“, t. XLI, fasc. 1—2, 1980.

Guilland, Les Eunuques—*R. Guilland*, Les Eunuques dans l'Empire Byzantin, Recherches sur les institutions byzantines, t. I, Berlin-Amsterdam, 1967.

Guilland, L'Hippodrome—*R. Guilland*, Etude sur l'Hippodrome de Byzance II, „Byzantinoslavica“, t. XXV, fasc. 2, 1964.

Guilland, Les Logothètes—*R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Les Logothètes, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XXIX, 1971.

Guilland, Le Mystique—*R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Mystique ὁ μυστικός, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XXVI, 1968.

Guilland, L'ordre des Maîtres—*R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. L'ordre (τάξις) des Maîtres (τῶν μαγιστρῶν), „Ἐπετηρίδα Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν“, τόμοι ΑΘ'—Μ', Ἀθήναι, 1972—73.

Guilland, Les Patrices—*R. Guilland*, Contribution à la prosopographie de l'Empire Byzantin. Les Patrices sous les règnes de Basile Ier (867—886) et de Léon VI (886—912), „Byzantinische Zeitschrift“, I 6 (3, 1950).

Guilland, La Patricienne à ceinture—*R. Guilland*, Contribution à l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. La Patricienne à ceinture ἡ ζωστή πατριζία, „Byzantinoslavica“, t. XXXII, 1971.

Guilland, Proconsul—*R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin, Proconsul—ἀνθύπατος, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XV, 1957.

Guilland, Le Protospathaire—*R. Guilland*, Le Protospathaire, in: „Recherches sur les institutions byzantines“, t. II, Berlin-Amsterdam, 1967.

Guilland, Le Sigma—*R. Guilland*, Etudes sur le Grand Palais de Constantinople, Le Sigma, „Ἐπετηρίδα Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν“, τόμοι ΚΗ', Ἀθήναι, 1958.

Haldon-Byrne, Greek fire—*J. Haldon-M. Byrne*, A possible solution to the problem of Greek fire, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 7, 1977.

Hemmerdinger/Thais, 173 noms—*B. Hemmerdinger/Thais*, 173 noms communs grecs d'origine iranienne, „Byzantinoslavica“, t. XXXII, fasc. 1, 1971.

Hieroctis Synecdemus—*Hieroctis Synecdemus*, rec. Aug. Burckhardt, Lipsiae, 1893.

Hirsch, Byzantinische Studien—*F. Hirsch*, Byzantinische Studien, Leipzig, 1876.

Hohr-Waade, Byzanz und Kalifat—*H. Hohr-W. Waade*, Byzanz und arabisches Kalifat. Darstellung für den Geschichtslehrer, Berlin, 1973.

Honigmann, Die Ostgrenze—*E. Honigmann*, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071, nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, Bruxelles, 1935.

- Hübschmann*, Armenische Grammatik—*H. Hübschmann*, Armenische Grammatik, Hildesheim—New York, 1972.
- Huxley*, Constantine Porphyrogenitus—*G. L. Huxley*, The Scholarship of Constantine Porphyrogenitus. „Proceedings of the Royal Irish Academy“, Section C, vol. 80. C. No 2, Dublin, 1980.
- Huxley*, The Emperor Michael III—*G. L. Huxley*, The Emperor Michael III and the Battle of Bishop's Meadow (a. D. 863). „Greek, Roman and Byzantine Studies“, vol. 16, 1975.
- Huxley*, The Historical Geography—*G. L. Huxley*, The Historical Geography of the Paulician and Tondrakian heresies. In: „T. Samuelian and M. Stone, Medieval Armenian Culture“. University of Pennsylvania Text and Studies 6, 1983.
- Huxley*, „Leontios“—*G. L. Huxley*, „Leontios“, „Philologus“, Zeitschrift für klassische Philologie“, Bd. 120, 1976.
- Huxley*, A List of ἀπληγία—*G. L. Huxley*, A List of ἀπληγία, „Greek, Roman and Byzantine Studies“, vol. 16, No 1, 1975.
- Huxley*, Theoktistos—*G. L. Huxley*, Theoktistos, Abasgia and Two Eclipses, Byzantinoslavica, t. 50. 1989.
- Impellizzeri*, L'umanesimo bizantino—*S. Impellizzeri*, L'umanesimo bizantino del IX secolo e la genesi della „Biblioteca“ di Fozio. „Studi storici in onore di Gabriele Pepe“, Bari, 1969.
- Ioannis Caminatae* De expugnatione—*Ioannis Caminatae* De expugnatione Thessalonicae, ee. G. Böhlig, Corpus Fontium Historiae Byzantinae. ser. Berolinensis 4, 1973.
- Irmischer*, Die Benennung des Schwarzen Meers—*J. Irmischer*, Die Benennung des Schwarzen Meers bei den Byzantinern. „Byzantinoslavica“, t. XXIII fasc. 1, 1962.
- Janin*, Const. byz.—*R. Janin*, Constantinople byzantine, Paris, 1950.
- Jenkins*, The date of Leo VI's Cretan expedition—*R. J. H. Jenkins*, The date of Leo VI's Cretan expedition. „Προσφορά εις Σ. Κυριακίδου“, Θεσσαλονίκη, 1953.
- Jenkins*, The „flight“ of Samonas—*R. J. H. Jenkins*, The „flight“ of Samonas, „Speculum“, 1948.
- Janin*, Le Palais Patriarcal—*R. Janin*, Le Palais Patriarcal de Constantinople byzantin, „Revue des Études Byzantines“, t. XX, 1962.
- Jenkins*, The Peace with Bulgaria—*R. J. H. Jenkins*, The Peace with Bulgaria (927) celebrated by Theodore Daphnopates. In: „Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag“, Heidelberg, 1966.
- Jenkins*, Portrait of Michael III—*R. J. H. Jenkins*, Constantine VII's portrait of Michael III. „Academie Royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques“, 5 Serie, 34. 1948.
- Janin*, Samonas—*R. Janin*, Un arabe ministre a Byzance: Samonas, „Echos d'Orient“, t. 34, 1935.
- Jenkins*, Studies—*R. J. H. Jenkins*, Studies on byzantine history of the 9th and 10th centuries, London, 1970.

- Kazdan*, The byzantine family of Dermokaites—*A. P. Kazdan*, The byzantine family of Dermokaites, „Byzantinoslavica“, . XXXVI, fasc. 2, 1975.
- Kazdan*, Deux corrections—*A. P. Kazdan*, Deux corrections au deux personnages inconnus de l'histoire arméno-byzantine. „Byzantion“, t. 42. 1972.
- Karlin-Hayter*, The emperor Alexander—*Patricia Karlin-Hayter*, The emperor Alexander's bad name, „Speculum“, vol. XLIV, No 4. 1969.
- Karlin-Hayter*, Etudes—*Patricia Karlin-Hayter*, Etudes sur les deux histoires du règne de Michel III, „Byzantion“, t. 41, 1971.
- Karlin-Hayter*, L'Hétériarque—*Patricia Karlin-Hayter*, L'Hétériarque. L'évolution de son rôle du De Ceremoniis au Traité des Offices. „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik“, Bd. 23, Wien, 1974.
- Karlin-Hayter*, The Homily on the Peace with Bulgaria—*Patricia Karlin-Hayter*, The Homily on the Peace with Bulgaria of 927 and the „coronation“ of 913. „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft“, XVII. 1968.
- Karlin-Hayter*, La mort de Theophanó—*Patricia Karlin-Hayter*, La mort de Theophanó (10 II.896 ou 895), „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 62, 1969.
- Karlin-Hayter*, The revolt of Andronicus Ducas—*Patricia Karlin-Hayter*, The revolt of Andronicus Ducas, „Byzantinoslavica“, t. XXVII, fasc. 1, 1966.
- Kollias*, Léon Choerosphactès—*G. Kollias*, Léon Choerosphactès, Athènes. 1939.
- Köpstein*, Thomas—*Helga Köpstein*, Thomas, Rebell und Gegenkaiser in Byzanz. „Deutscher Verlag der Wissenschaften“, Berlin, 1986.
- Köpstein*, Zur Sklaverei—*Helga Köpstein*, Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz, Berlin, 1966.
- Krumbacher*, Geschichte—*K. Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Literature, München, 1897.
- Krumbacher*, Kasia—*K. Krumbacher*, Kasia, „Sitzungsberichte der Bayer. Akademie der Wiss.“, Phil. hist. Kl., Bd. 1, 1897.
- Kurtz*, Hl. Theophano—*Ed Kurtz*, Zwei griechische Texte über die Hl. Theophano, die Geinahe in Kaise's Leo VI, Sankt Peterburg, 1898.
- Labarte*, Le Palais—*J. Labarte*, Le Palais impérial de Constantinople et ses abords: Saint Sophie, le Forum Augustéon, Paris, 1861.
- Laurent*, L'Arménie—*J. Laurent*, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, depuis la conquête arabe jusqu'en 886. Nouvelle édition revue et mise à jour par M. Canard, Lisbonne, 1980.
- Laurent*, Nom de monnaie byzantine au Xe siècle—*V. Laurent*, Nom de monnaie byzantine au Xe siècle, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XII, 1954.
- Lebeau*, Histoire—*Lebeau*, Histoire du Bas-Empire Nouvelle édition... par M. de Saint-Martin, t. XIII, Paris, 1833.
- Lemerle*, The agrarian history—*P. Lemerle*, The agrarian history of Byzantium, from the origins to the twelfth century. The sources and problems. Calway (Ireland), 1979.
- Lemerle*, Byzance—*P. Lemerle*, Byzance au tournant de son destin. In: „Cinq études sur le XIe siècle byzantin“, Paris, 1977.

- Lemerle, La Chronique*—*P. Lemerle, La Chronique improprement dite de Monémvasie: le contexte historique et légendaire. „Revue des Etudes Byzantines“, t. XXII, 1963.*
- Lemerle, Elèves et professeurs*—*P. Lemerle, Elèves et professeurs à Constantinople au Xe siècle, Paris, 1969.*
- Lemerle, L'encyclopédisme à Byzance*—*P. Lemerle, L'encyclopédisme à Byzance à l'apogée de l'Empire et particulièrement sous Constantin VII Porphyrogène. „Cahiers d'histoire mondiale“, IX, 1966.*
- Lemerle, „Le Gouvernement des Philosophes“*—*P. Lemerle, „Le Gouvernement des Philosophes“. L'enseignement, l'école, la culture. In: „Cinq études sur le XIe siècle byzantin“, Paris, 1977.*
- Lemerle, Histoire des Pauliciens*—*P. Lemerle, Histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques. „Travaux et Mémoires“ du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, t. 5, 1973.*
- Lemerle, Le premier humanism*—*P. Lemerle, Le premier humanism byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle, Paris, 1971.*
- Lemerle, Thomas le Slave*—*P. Lemerle, Thomas le Slave. „Travaux et Mémoires“ t. 1, Paris, 1965.*
- Lemerle, Le Typikon*—*P. Lemerle, Le Typikon de Grégoire Pakourianos (Décembre 1083). In: „Cinq Etudes sur le XIe siècle byzantin“, Paris, 1977.*
- Leo Gramm—Leonis Grammatici Chronographia ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1842.*
- Leo Diac.—Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem, e recensione Caroli Benedicti Hasii, Bonnae, 1828.*
- Leroy-Molingen—Karin Hayter, Basileopator—Alice Leroy-Molingen—Patricia Karin-Hayter, Basileopator, „Byzantion“, t. XXXVIII, 1968.*
- Littlewood, The Symbolism*—*A. R. Littlewood, The Symbolism of the Apple in byzantine literature. „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik“, Bd. 23, 1974.*
- Loos, Quelques remarques*—*M. Loos, Quelques remarques sur les communautés rurales et la grande propriété terrienne à Byzance (VIIe—XIe siècles). „Byzantinoslavica“, t. XXXIX, fasc. 1, 1978.*
- Mango, The Homilies*—*C. Mango, The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople. English Translation, Introduction and Commentary, Cambridge Mass., 1948.*
- Mango-Ševčenko, Three Inscriptions*—*C. Mango-I. Ševčenko, Three Inscriptions of the reigns of Anastasius I and Constantine V. „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 65, 1972.*
- Mango, A note on the Ros-Dromitai*—*C. Mango, A note on the Ros-Dromitai, „Προσφορά εις Σ. Κυριακίδη“, „Ελληνικά“ Παράρτημα 4, Θεσσαλονίκη, 1953.*
- Mansi—J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio.*
- Markopoulos, Théodore Daphnopatès*—*A. Markopoulos, Théodore Daphnopatès et la Continuation de Théophane. „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik“, Bd. 35, 1985.*

- Markopoulos, Les Rôs-Dromitai*—*A. Markopoulos, Encore les Rôs-Dromitai et le Pseudo-Syméon. „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik“, Bd. 23, 1974*
- Mavrogordato, Digenes Akrites*—*J. Mavrogordato, Digenes Akrites, Oxford 1956.*
- Mercati et Franci de Cavalieri, Codices*—*J. Mercati et P. Franci de Cavalieri Codices Vaticani graeci, vol. 1, Vatican, 1923.*
- Mich. Attal.—Michaelis Attaliothae Historia, recognovit Immanuel Bekkerus, Bonnae, 1853.*
- Michel le Syrien—Michel le Syrien, Chronique. Editée pour la première fois et traduite en français par J.-B. Chabot, t. III, Paris, 1905.*
- Miles, Byzantium and the Arabs*—*G. C. Miles, Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area, „Dumbarton Oaks Papers“, No 18, 1964.*
- Moravesik, Byzantinoturcica*—*Gy. Moravesik, Byzantinoturcica. Bd. 1. Die byzantinische Quellen der Geschichte der Türkvolker. Bd. II. Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen. Zweite durchgearbeitete Auflage, Berlin, 1958.*
- Moravesik, Sagen*—*G. Moravesik, Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I. „Dumbarton Oaks Papers“, No. 15, 1961.*
- Muralt, Essai—E. de Muralt, Essai de chronographie byzantine pour servir à l'examen des annales du Bas-Empire et particulièrement des chronographes slaves de 395—1057, St. Pétersbourg, 1895.*
- Nicholas I Patriarch, Lettres*—*Nicholas I Patriarch of Constantinople, Lettres. Greek Text and English Translation by R. J. H. Jenkins and L. G. Westerink, Dumbarton Oaks, 1973.*
- Nickles, The Continuatio Theophanis*—*H. G. Nickles, The Continuatio Theophanis. „Transactions and Proceedings of the American Philological Association“, vol. 68, 1937.*
- Nicol, The byzantine family of Dermokaites*—*D. M. Nicol, The byzantine family of Dermokaites, circa 940—1453. „Byzantinoslavica“, t. XXXV, fasc. 1, 1974.*
- Ostrogorsky, Die Krönung Symeons*—*G. Ostrogorsky, Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolaos Mystikos. „Известия на Българския археологически институт“, IX, 1935.*
- Oikonomidès, Les Lists*—*N. Oikonomidès, Les Lists de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris, 1972.*
- Prochiron auctum—Zachariae a Lingenthal, Jus graeco-romanum, pars VI. Prochiron auctum, Lipsiae, 1870.*
- Ramsey, HGAM—W. M. Ramsey, The Historical Geography of Asia Minor. London, 1890.*
- Rekaya, L'alliance de Bâbek avec Théophile*—*M. Rekaya, Mise au point sur Théophobe et l'alliance de Bâbek avec Théophile 833/34—839/40, „Byzantion“, t. XLIV, 1974.*
- Rochow, Studien*—*Ilse Rochow, Studien zu der Person, den Werken und dem Nachleben der Dichterin Kasia, Berlin, 1967.*
- Rosser, John the Grammarian's Embassy*—*J. Rosser, John the Grammarian's*

- Embassy to Bagdad and the Recall of Manuel. "Byzantinoslavica", t. XXXVII, fasc. 2. 1976.
- Rosser, Theophilus' Khurramite Policy—*J. Rosser*, Theophilus' Khurramite Policy and its Finale: The revolt of Theophobus' Persian Troops in 838. "Βυζαντινά" τόμος. 6-ος. Θεσσαλονίκη. 1974.
- Rosser, Theophilus "The Unlucky"—*J. Rosser*, Theophilus "The Unlucky" (829 to 842). A Study of the tragic and brilliant reign Byzantium's last iconoclastic emperor. Doctoral Dissertation, Rutgers University, Michigan, 1977.
- Runciman, Romanus Lecapenus—*S. Runciman*, The Emperor Romanus Lecapenus and his reign, Cambridge, 1963.
- Schreiner, Omphalion—*P. Schreiner*, Omphalion und Rota Porphyretica. Zum Kaiserzeremoniell in Konstantinopel und Rom. In: "Mélanges Ivan Dujčev", Paris, s. a.
- Scriptor Incertus—Scriptor Incertus de Leone Armento, Bonnae, 1832.
- Segal, Edessa—*J. B. Segal*, Edessa, "The Blessed City", Oxford, 1970.
- Seibt, Die Skleroi—*W. Seibt*, Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie, Wien, 1976.
- Sergheraert (Ch. Gerard), Symeon le Grand—*G. Sergheraert* (Ch. Gerard), Symeon le Grand (893—927), Paris, 1960.
- Ševčenko, Poems—*I. Ševčenko*, Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Scylitzes, "Dumbarton Oaks Papers", No 23—24, 1969—1970.
- Ševčenko, Sissinius "curator" of Tzouroulon—*I. Ševčenko*, Inscription commemorating Sissinius, "curator" of Tzouroulon (a. D. 813), "Byzantion" t. XXXV, 1965.
- Sophocles, Greek Lexicon—*E. A. Sophocles*, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B. C. 146 to a. D. 1100). vol. 1—II, New York
- Sorlin, Les Traités de Byzance—*I. Sorlin*, Les Traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle, "Cahiers du monde russe et soviétique", t. II, 1961.
- Speck, Γραξία und 'Αρμενία—*P. Speck*, Γραξία und 'Αρμενία. Das Tätigkeitsfeld eines nicht identifizierten Strategen im frühen 9. Jahrhundert. "Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft", Bd. XVI, 1967.
- Speck, Kaiserliche Universität—*P. Speck*, Die kaiserliche Universität von Konstantinopel, "Byzantinisches Archiv", Heft 14, München, 1974.
- Stratoudaki White, Patriarch Photios—*D. spina Stratoudaki White*, Patriarch Photios of Constantinople: his Life, Scholarly contributions and Correspondence together with a Translation of fifty-two of his Letters. (The Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources 5), Brookline, Mass., 1981.
- Sym. Mag.—*Symeonis Magistri ac Logothetae* Annales, 10: "The ophanes Continuatus", Bonnae, 1838.
- Theodore Daphnopatès, Correspondance—*Theodore Daphnopatès*, Correspondance, Editée et traduite par *J. Darrouzès*—*L. G. Westerink*, Paris, 1978.
- Theodosii Diaconi De Cretae expugnatione—*Theodosii Diaconi De Cretae expugnatione* actioes quinque, Bonnae, 1828.

- Theophanis Chronographia—*Theophanis* Chronographia, recensuit *Carolus de Boor*, vol. 1, Textum graecum continens, Lipsiae, 1883.
- Theophanes Cont.—*Theophanes Continuatus* Chronographia, ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1838.
- Tinnefeld, Die Stadt Melitene—*F. Tinnefeld*, Die Stadt Melitene in ihrer späteren byzantinischen Epoche (934—1101). "Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines", Bucarest, 6—12 Septembre, 1971, II, Bucarest, 1975.
- Tobias, Basil I (867—886)—*N. Tobias*, Basil I (867—886), the Founder of the Macedonian Dynasty. A Study of the political and military history of the Byzantine Empire in the ninth century. Diss. Rutgers University New Brunswick/N. J. Ann Arbor/Mich.: University Microfilms, 1970.
- Toumanoff, Caucasia and Byzantium—*C. Toumanoff*, Caucasia and Byzantium, "Traditio", t. 27, 1971.
- Toynbee, Constantine Porphyrogenitus—*A. Toynbee*, Constantine Porphyrogenitus and his World, "Oxford University Publications", London, 1973.
- Treadgold, The Bride-Shows—*W. T. Treadgold*, The Bride-Shows of the byzantine emperors, "Byzantion", t. 49, 1979.
- Treadgold, The Problem—*W. T. Treadgold*, The Problem of the marriage of the Emperor Theophilus. "Greek, Roman and Byzantine Studies", vol. 16, 1975.
- Usener, De Stephano—*H. Usener*, De Stephano Alexandrino, Bonn, 1879.
- Vannier, Les Argyroi—*J. F. Vannier*, Familles byzantines. Les Argyroi (IXe—XIIe siècles). "Publications de la Sorbonne. Byzantina I", Paris, 1975.
- Vasiliev, The Russian Attack—*A. Vasiliev*, The Russian Attack of Constantinople in 860, Cambridge, Mass., 1946.
- Vasiliev, The Second Russian Attack—*A. Vasiliev*, The Second Russian Attack on Constantinople. "Dumbarton Oaks Papers", No 6, 1951.
- Veloudis, Das Armourislied—*G. Veloudis*, Das Armourislied und "Omar-al Aqta" "Byzantinische Zeitschrift", Bd. 58, 1965.
- Verpeaux, Les oikeioli—*J. Verpeaux*, Les oikeioli, notes d'histoire institutionnelle et sociale "Revue des Etudes Byzantines", t. XXIII, 1965.
- Vita Euthymii—Vita Euthymii. Ein Anekdoten zur Geschichte Leons des Weisen (886—912). Herausg. von *C. de Boor*, Berlin, 1888.
- Vita Theodori—Vita et Conversio sancti patris nostri et confessoris Theodori praepositi Studitarum. Conscripita a *Michaelae Monacho*, Migne. Patrologia graeca, t. 99.
- Wasilewski, Studia—*T. Wasilewski*, Studia nad dziejami panowania cesarza Michala III (842—867). "Przeglad Historyczny", t. LXI, 1970.
- Winkelmann, Ämterstruktur—*F. Winkelmann*, Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert, Berlin, 1985.
- Wolska-Conus, "De quibusdam Ignatiis"—*Wanda Wolska-Conus*, "De quibusdam Ignatiis", "Travaux et Mémoires", t. 4, Paris, 1970.

- Yannopoulos*, La société—*P. A. Yannopoulos*, La société profane dans l'Empire Byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles, Louvain, 1975.
- Zacos-Vegleri*, Byzantine Lead Seals—*G. Zacos, A. Vegleri*, Byzantine Lead Seals, vol. 1, Part 1—3, Basel, 1972.
- Zenghelis*, Le feu grégeois—*C. Zenghelis*, Le feu grégeois et les armes à feu des byzantins, „Byzantion“, t. VII, 1932.
- Zepos*, Jus graecoromanum, t. V—Jus graecoromanum, cura *J. Zepi* et *P. Zepi*, Synopsis Basillicorum. Ex editioe *C. E. Zachariae a Lingenthal*, voi. V, Scientia Aalen, 1962.

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

ԱՆՋՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ, ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ,
ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ, ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ

Ա Ն Ձ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Արդելումել, արար ամիրա 168
 Արել, աստվածաշնչային կայենի եղբայ-
 րը 45
 Արելրակես ամիրա 221
 Արեսալում (Կրինիտես), Արոտրասի որ-
 դին 227
 Արեսալում Յանգոտուրուս զորավար 105
 Արիսոզոմ, աստվածաշնչային պերսոնաժ
 257
 Արրահամ մարգարե 157
 Արուխագար, արար զորավար 67
 Արուխաֆս, Մելիտենեի ամիրա 245, 246
 Արուսայաթ, Մելիտենեի ձեծատուն 245
 Ազաթարբուս նկարիչ 225
 Ազաթե, Կոստանդին Միրանաժինի դուստ-
 րը 271, 278
 Ազաթե, Ռոմանոս Լեկապենոսի դուստ-
 րը, Ռոմանոս Արզիրոսի կինը 235
 Ազամեմնոն 228
 Ազելաստոս: Տե՛ս Լևոն Ազելաստոս
 Ազրալեստոս սխուրիի զոմեստիկոս 236
 Ազրիանոս զորավար 183—185
 Ազրիանոս «խալզ» 238
 Ազրիանոս կայսր 229
 Ազրիանոս պատրիկ 250
 Աետիոս պատրիկ, Անատոլիկոն բանա-
 կաթեմի զորավար 75
 Աթանասիա, Վարդան «թուրքի» կինը 5
 Աթանասիոս, Միքայել Ա կայսեր վանա-
 կան տնունը 10
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի 129
 Ալեքսիոս Մուսելես Կրենիտես, անթիպատ
 պատրիկ, մազիստրոս, կեսար, Քեոփի-
 լոս կայսեր փեսան 64
 Ալեքսիոս Մուսելես, պատրիկ, նավա-
 տորմիզի զրունգար 237

Ալի (Ալի իբն Յահյա ալ Արմեի), Տար-
 սոնի ամիրա 99
 Աղեքսանդր կայսր (912—913 թթ.), Վա-
 սիլ Ա-ի որդին, Լևոն Զ կայսեր նզ-
 րայրը 156, 215, 218, 222—225, 227,
 228
 Աղեքսանդր, Նիկիայի մետրոպոլիտ, հոե-
 տոբ 263
 Ամբրոն, Մելիտենեի ամիրա 165: Տե՛ս և
 Ամեր
 Ամեր, նաև Ամբրոն (Օմար իբն Արդալ-
 լահ ալ Աբթա) Մելիտենեի ամիրա
 75, 98, 99, 105—109, 118, 245
 Անաստասիա (Նույն ինքը Քեոփանոս),
 Կոստանդին Միրանաժինի որդի Ռոմա-
 նոսի կինը 270
 Անաստասիա, Քեոփիլոս կայսեր և Քեո-
 զորա կայսրուհու դուստրը 53
 Անաստասիոս Գոնգիլիոս 228, 233
 Անաստասիոս, Քովմա Գաղիբացու որ-
 դեզիրը 34, 40, 41
 Անաստասիոս, Հերակլիայի մետրոպոլիտ
 259
 Անաստասիոս սակելյարիոս, փողերանոցի
 պետ 236
 Անդրեաս առաքյալ 11, 135
 Անդրեաս, կայսերական վեստիարիոնի
 պրիմիկերիոս 233
 Անդրեաս նկարիչ, Արտավազդ պատարա-
 գիչի որդին 225
 Անդրեաս «սկյութացի» սխուրիի զոմես-
 տիկոս 168—170
 Անդրեաս ստրատելատ, սխուրիի զոմես-
 տիկոս 208, 209, 211
 Անդրոնիկոս Գուկաս 217—220
 Անդրոնիկոս Գուկաս: Տե՛ս Գուկասի որդի
 Անթոս 216

Աննա, Թեոփիլոս կայսեր և Թեոդորա կայսրուհու զուտորը 53
 Աննա, Ստիլիանոս Զատուցեանի զուտոր Զոեի զուտորը 215
 Աննա, Ստեփանոս Լեկապենոսի կինը 249
 Աննա սուրբ 134
 Աննա (Նաև Վասիլիկի) 233
 Աննա, Կոստանդին Միքանաթինի զուտորը 278
 Անտիգոնոս, անթիպատ պատրիկ, սխոլիքի զոմեստիկոս, կեսար Վարդապի որդին 107, 122, 136, 140
 Անտոնիոս Կավլեան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (893—901 թթ.) 210
 Անտոնիոս (Մարկոս Անտոնիոս) հոռնական զորավար 248
 Աշոտ (Երկաթ) 228
 Ապավրիե, Ամբրոնի որդին, Անազարբայի, Մելիտենեի ամիրան 165
 Ապելլաոս նկարիչ 225
 Ապոստոլոս, Իսպանիայի արար զորավար 43, 45
 Ապոստոլուպե: Տե՛ս Ան Ապոստոլուպե Ապոստոլոս Տե՛ս Սալիդ Ապոստոլոս Արգիրոս: Տե՛ս նվաստաթիոս Արգիրոս, Լեվոն Արգիրոս, Մարիանոս Արգիրոս, Պոթոս Արգիրոս, Ռոմանոս Արգիրոս Արգիրոսի որդի (Անոն Արգիրոս) զորավար 98
 Արմենիակոս: Տե՛ս Կոստանդին Արմենիակոս
 Արշակ, պարթևների արքա 127—129
 Արշակունիներ 127, 128, 143
 Արշավիր, Անոն Ե կայսեր կին Թեոդոսիայի հայրը 20
 Արշավիր պատրիկ, մագիստրոս, Թեոդորա կայսրուհու քույր Կալոմարիայի ամուսինը 104
 Արշավիր պատրիկ, Հովհաննես Քերականի հղբայրը 93
 Արտորոս (Կրենիտես), Արեսալոմի հայրը 227
 Արսենիոս, մանգլավիտ, Ֆիլիպի պրոտոսպաթար Անոն Հայի որդին 235
 Արտավազդ պատարագիչ 225

Արտավան 127
 Ացմորոս տուրմարի 233
 Աքիլևս 131
 Բաբել (Խուսափան) պարսիկ 66
 Բաբուցիկոս պատրիկ 75: Տե՛ս և Թեոդոսիոս Բաբուցիկոս, Կոստանդին Բաբուցիկոս
 Բալանտիոս տուրմարի 233
 Բալելիաս: Տե՛ս Կոստանդին Բալելիաս
 Բակոս վկա 92
 Բարիմիքայել, հիկանատների տազմալի հրամանատար 233
 Բարկա, Անոն Ե կայսեր կնոջ ածականը 10
 Բելիար (սատանա) 253
 Բելիտարիոս զորավար 252
 Բելիտարիոս Նոր (Հովհաննես Կուրկուսար) 252
 Բելոնաս: Տե՛ս Թեոդորոս Բելոնաս
 Բենիամին, Բուլղարիայի իշխան Պետրոսի հղբայրը 243
 Բոգաս: Տե՛ս Հովհաննես Բոգաս
 Բոգորիս (Բորիս) Բուլղարիայի իշխան (852—889 թթ.) 96, 97: Տե՛ս և Միքայել (Բոգորիս)
 Բոյիդիցես ռամիկ 78, 79
 Բոյիլաս: Տե՛ս Կոստանդին Բոյիլաս, Վարդաս Բոյիլաս
 Բրիարեոս, Պոսիդոնի որդին 153
 Բուլղար (Բուլղարիայի Օմուրտազ իսանը) 38
 Գարալաս, Ռոմանոս Ա Լեկապենոսի որդի Ստեփանոսի աներհայրը 249
 Գաբրիել հրեշտակապետ 192
 Գաբրիելուպոլոս 223, 224, 228
 Գազարենոս Կողոնիացի, Քովմա Գաղիւրացու զինակիցը 42, 43
 Գարիգաս: Տե՛ս Հովհաննես Գարիգաս
 Գեորգ Կրենիտես 217
 Գեորգ (Պեգան) պատրիկ, Օսպիկիոն բանակաթեմի զորավար 156: Տե՛ս և Պեգան
 Գեորգ պրոտոսպաթար, պինկերեն 260
 Գեորգ Սուրբուրուլես 243, 244

Գոնգիլիոս: Տե՛ս Անաստասիոս Գոնգիլիոս, Կոստանդին Գոնգիլիոս
 Գորգոնիստես: Տե՛ս Հովհաննես Գորգոնիստես
 Գրապոս: Տե՛ս Հովհաննես Գրապոս
 Գրիգոր ասեկերես, աստղաբաշխ 263
 Գրիգոր Աստվածարան 27
 Գրիգոր, Անոն Ե կայսեր որդին 23
 Գրիգոր Պետրոսոս զորավար, Անոն Ե կայսեր հղբորդին (քեռորդին) 33, 36, 37
 Գրիգորոս Իվերիացի 219
 Գրիգորոս, Կոստանդին Գուկասի աներհայրը 226
 Գրիգորոս, Կոստանդին Գուկասի որդին 226
 Գրյուլլոս 119, 120, 124, 145, 146
 Գումեր պատրիկ, զրոմոսի լոգոթեոս 209
 Գունիացիցես: Տե՛ս Թեոդորոս Գունիացիցես
 Գուրգեն: Տե՛ս Կուրկուս, Հովհաննես Կուրկուս
 Գամիանոս պրոտոսպաթար, ախոռապետ 45
 Գամիանոս ամիրա 222, 229
 Գամիանոս սլավոն, պատրիկ, պարակիմոմենոս 139, 140
 Գամիանոս, վիզլայի զրունգար 228
 Դանելիս, պելուպոնեսցի մեծատուն 135, 136, 187, 189
 Դավիթ, Իսրայելի թագավոր 150, 215, 257
 Դավիթ Կամուլիանոս, զավաղիք 234
 Դավիթ, Անոն Ապոստոլուպեսի որդին 182
 Դավիտպատես: Տե՛ս Թեոդորոս Դավիտպատես
 Դանետրիոս, կայսերական նոտար 236
 Դենդերիս կուրտ 54, 55
 Դերմոլայիտես (Հովհաննես Դերմոլայիտես սուրբ) վանական 259, 260
 Դիարոլինոս: Տե՛ս Միքայել Դիարոլինոս
 Դիակոնիցես, Խրիստոփորի մերձավոր 163, 185
 Դիոգենես զորավար 259

Դիոմեդես վկա 133, 187
 Դիոնիսիոս (Արեոպագացի) 60
 Դիոնիսոս, հունական աստվածաթիւոն 119, 149
 Դիոնիսոս 216
 Դոմինիկոս հետերիարխ 228
 Դուկաս: Տե՛ս Անդրոնիկոս Դուկաս
 Դուկասի որդի (Անդրոնիկոս Դուկաս), զորավար 98
 Եղիա Թեսարացի մարգարե 133, 161, 183, 189, 192
 Ենակ 139
 Եսայի մարգարե 62
 Եվդոկիա կայսրուհի, Անոն Զ կայսեր կինը 215
 Եվդոկիա, Վասիլ Ա կայսեր երկրորդ կինը 152, 196: Տե՛ս և Ինգերի զուտոր
 Եվթիմիոս սինկլլոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (907—912 թթ.) 219, 221—223, 235
 Եվթիմիոս, Կոստանդին Միքանաթինի խընամակալը 224
 Եվթիմիոս, Սարգիսի եպիսկոպոս 28, 49
 Եվամպիոս, Կոստանդին հայրը 227
 Եվամպիոս երկրաշափ 111
 Եվաստիոս Արգիրոս պատրիկ, վիզլայի զրունգար, Անաստիկոն բանակաթեմի փոխզորավար 217, 220
 Եվաստիոս զրունգար 211, 216
 Եվաստիոս Միքայել Ա կայսեր որդին 10, 11
 Եվփեմիոս տուրմարի 48, 49
 Եվփրոսինես, Հովհաննես Կուրկուսի զուտորը, Ռոմանոս Ա Լեկապենոսի թոռ Ռոմանոսի կինը 251
 Եվփրոսինես, Միքայել Բ կայսեր երկրորդ կինը, Թեոփիլոս կայսեր խորթ մայրը 46, 51
 Զարբիա մարգարե 45
 Զելի աղանդապետ 96
 Զենոն կայսր (474—475, 476—491 թթ.) 127
 Զինորիոս պրոտոսպաթար 189
 Զոե կայսրուհի, Անոն Զ-ի չորրորդ կինը,

Կոստանդին Միրանաժինի մայրը 45, 210, 216, 218, 228, 229, 231, 232, 234
 Չոն, Կոստանդին Միրանաժինի դուստրը 271, 278
 Չոն, Ստիլիանոս Զատուցեի դուստրը, Լեվոն Զ կայսեր կինը 212—215
 Չոնարաս 261
 Չուֆինեզեր, Հովհաննես Գարիգոսի աներձագը 232
 էգիզեա 227
 էգիսթոս 229
 էլադիկոս վանական 225
 էլեֆանտինոս տուրմարի 248
 էսման, Տարսուսի ամիրան 176
 էրինիաներ, Հունական աստվածություններ 149
 էրոս 148
 էրոտիկոս: Տե՛ս Թեոփիլոս էրոտիկոս
 Թեկլա նախավկա 88
 Թեկլա, Թեոփիլոս կայսեր և Թեոդորա կայսրուհու դուստրը 53, 88
 Թեոգնոստոս զորդ 49
 Թեոդեզիոս, Մագնավրայի համալսարանի աստղաբաշխության ուսուցիչը 114
 Թեոդոսիա, Լեոն Ե կայսեր կինը 20
 Թեոդոսիոս Բարուցիկոս պատրիկ 80: Տե՛ս և Բարուցիկոս
 Թեոդոսիոս պատրիկ 212
 Թեոդոսիոս պատրիկ, Ալեքսիոս Մուսելիի եղբայրը 65
 Թեոդոսիոս, Լեոն Ե կայսեր որդին 23
 Թեոդոտոս, Մագնավրայի համալսարանի երկրաչափության ուսուցիչը 114
 Թեոդոտոս Մելիսսենոս, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար 98
 Թեոդոտոս պրոտոկարավոս զավազիր 236
 Թեոդորա կայսրուհի, Թեոփիլոս կայսեր կինը 53, 54, 56, 65, 82, 88—91, 95, 96, 98, 101—105, 120, 123, 125, 138, 150
 Թեոդորա, Կոստանդին Միրանաժինի դուստրը՝ 271, 278

Թեոդորա, Ռոմանոս Ա Լեկապենոսի կինը 235, 237
 Թեոդորակիս: Տե՛ս Լեոն Թեոդորակիս
 Թեոդորեսոս կիտոնիտ 236
 Թեոդորոս Կասսիտերաս Մելիսսենոս 12, 13, 15, 16
 Թեոդորոս Բելոնաս պատրիկ, Կոստանդնուպոլսի էպարքոս 267, 272
 Թեոդորոս րուզյար, Սիմեոն իշխանի մրտերիմը 212
 Թեոդորոս Գունիացիցես (Գունի), Ստիլիանոս Զատուցեի փեսան 210
 Թեոդորոս Դափնուպատես պատրիկ, ստրատոտիկոնի լոգոթետ, Կոստանդնուպոլսի էպարքոս 277
 Թեոդորոս, Ջմյուռնիայի եպիսկոպոս Թեոփանեսի եղբայրը 95
 Թեոդորոս, Կոստանդին Միրանաժինի դաստիարակը 231, 232, 234
 Թեոդորոս Կուֆարաս վանական 96, 97
 Թեոդորոս Կրատերոս զորավար 68, 69, 75, 79, 80
 Թեոդորոս մագիստրոս 227
 Թեոդորոս Մացուկես 232
 Թեոդորոս Մորոս 115
 Թեոդորոս Սանտաբարենոս, Եվխայիտենցի վանական 205, 206, 208—210
 Թեոդորոս (Ստուդիտես), Թեոփանես հոստովանողի եղբայրը 61
 Թեոկիտոս, Հյուպոբոսիայի նոտար 234, 236
 Թեոկտիստե (նաև Յուրինա), Թեոդորա կայսրուհու մայրը 53
 Թեոկտիստոս լոգոթետ 72
 Թեոկտիստոս կանիկլիոս 21, 22
 Թեոկտիստոս կանիկլիոս, զրոմոսի լոգոթետ 88, 100, 101, 112, 120, 121, 125
 Թեոկտիստոս մագիստրոս 7
 Թեոփանես, Ջմյուռնիայի եպիսկոպոս 95
 Թեոփանես հոստովանող, Ագրոսի վանքի վանահայր, ժամանակագիր 1, 2, 16, 61, 62
 Թեոփանես պատրիկ, պարակիմոնեսոս 251, 254, 255, 260

Թեոփանես պատրիկ, պրոտոպետարիոս, պարադինաստոն 243—245, 249, 250
 Թեոփանես պրոտոթրոնոս 208
 Թեոփանես Տիխիտես 235
 Թեոփանոս կայսրուհի, Լեոն Զ կայսեր կինը 212, 213, 215
 Թեոփանոս, Կոստանդին Լեկապենոսի երկրորդ կինը 250
 Թեոփանոս, Կոստանդին Միրանաժինի դուստրը 278
 Թեոփանո (նույն ինքը Անաստասիա), Կոստանդին Միրանաժինի որդի Ռոմանոսի կինը 270, 277
 Թեոփիլակոս Մացիցիկոս ասեկրետ, սիմպոնոս 277
 Թեոփիլակոս պատրիկ, ախոռագետ 234
 Թեոփիլակոս սինկելլոս, Ռոմանոս Ա Լեկապենոսի որդին, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (933—956 թթ.) 242, 246, 248, 249, 255, 257, 260, 262, 265
 Թեոփիլիցես Պեղեոմենոս, կեսար Վարդասի ազգականը 134, 137: Տե՛ս և Թեոփիլոս (Պեղեոմենոս)
 Թեոփիլոս կայսր (829—842 թթ.) 1, 11, 28, 34, 37, 50—53, 55—65, 67—78, 80—83, 85—88, 91, 92, 95, 104, 110, 113, 150, 279
 Թեոփիլոս զորավար 75
 Թեոփիլոս էրոտիկոս, Կոստանդնուպոլսի էպարքոս 263
 Թեոփիլոս Կուրկուաս պատրիկ, սխոլերի դոմեստիկոս, հալդիայի, Միջագետքի բանակաթեմերի զորավար, Հովհաննես Կուրկուասի եղբայրը 253
 Թեոփիլոս պատրիկ, բվեստոր, Կոստանդնուպոլսի էպարքոս 261, 262
 Թեոփիլոս (Պեղեոմենոս) 134—136: Տե՛ս և Թեոփիլիցես Պեղեոմենոս
 Թեոֆորոս (Նասր) պարսիկ (խուամյան) 65—68, 74—77, 80—82
 Թերսիտես 54
 Թիմոլեոն: Տե՛ս Մորուլեոն
 Թոնիկյաններ 258
 Թովմա առաքյալ 219, 269
 Թովմա Գաղիբացի, Ֆեդերատների տուր-

մարի, Ֆեդերատների կոմես 3—5, 13, 29—34, 36—44, 49: Տե՛ս և Մորոթովմա
 Թովմա երեց 218
 Թովմա լոգոթետ 226
 Թովմա պատրիկ, զրոմոսի լոգոթետ 118
 Թովմա պատրիկ, փիլիսոփա, զրոմոսի լոգոթետ պատրիկ Կոստանդին որդին 136
 Թովմա պրիմիկերիոս 260
 Իանես վանական 71, 72, 91, 110: Տե՛ս և Հովհաննես Քերական, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք
 Իբրահիմ, արաբ զորավար 65, 67
 Իգնատիոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (847—858, 867—877 թթ.) 115, 116, 120, 121, 145, 146, 163, 202
 Իգնատիոս, Միքայել Ա կայսեր որդի Նիկետասի վանական անունը՝ 11
 Իգնատիոս վանական 61
 Իգնատիոս Ետիեզերական վարդապետ 85
 Իմրոս 216
 Ինգեր, Վասիլ Ա-ի երկրորդ կին Եվդոկիայի հայրը 139
 Իուբ, Խասիի հայրը 229
 Իսահակ Արշակունի (հայոց Սահակ Պարթև կաթողիկոսը) 143
 Իսահակ մարգարե 157
 Իսմայիլ (արաբ խալիֆա Մուտամիմը) 57, 71, 72
 Իրենե կայսրուհի (797—802 թթ.) 15, 30, 128
 Իրենե, Թեոդորա կայսրուհու քույրը 104
 Իրենեսոս (Լուզոունացի) 60
 Լազանես: Տե՛ս Հովհաննես Լազանես
 Լամպուզես, Հյուպարքոս Փիլոթեսի հայրը 227
 Լեոն Ա Մեծ կայսր (457—474 թթ.) 127
 Լեոն Գ Իսավրացի կայսր (717—741 թթ.) 15
 Լեոն Ե Հայկազն կայսր (813—820 թթ.)

1—14, 16—24, 26, 27, 30, 33, 38, 40, 59, 65
 Լեոն Զ Իմաստասեր կայսր (886—912 թթ.) 1, 61, 87, 152, 156, 167, 185, 189, 197, 205—208, 210—213, 215, 218, 219, 221—225, 272, 276, 280
 Լեոն Ազնվաստուս պրոտոսպաֆար 262
 Լեոն Ապոստոլուպես, Բրակացիների և մակեդոնացիների զորավար 181, 182,
 Լեոն Արզիրոս: Տե՛ս Արզիրոսի որդի
 Լեոն Արսենիոս մանզլավիտի մտերիմը 235
 Լեոն Արզիրոս տուրմարխ, Եվստաֆիոս Արզիրոսի հայրը, մանզլավիտներ Լեոն և Պոթոս Արզիրոսների պապը, «Արզիրոս» մականվան առաջին կրողը 220, 221
 Լեոն Արզիրոս զորավար, Ռոմանոս Արզիրոսի եղբայրը 230
 Լեոն Արզիրոս մանզլավիտ, Եվստաֆիոս Արզիրոսի որդին 220
 Լեոն Արզիրոս պատրիկ, Ռոմանոս Արզիրոսի հայրը 235, 237
 Լեոն Քեոզորակիս մագիստրոս 213
 Լեոն Խիրոսֆակտես 211, 226
 Լեոն Կատակալիտես 227
 Լեոն Հայ 128
 Լեոն (Մաթեմատիկոս) փիլիսոփա, Քեսաղունիկեի եպիսկոպոս, Մազնավրայի համալսարանի ուսուցիչ 110, 112—114, 117, 138
 Լեոն, Ռոմանոս Ա Լեկապենոսի ազգականը 234
 Լեոն Տրիպոլսեցի հավատորաց, արարների ծովակալ 216, 222, 239
 Լեոն Փոկաս պատրիկ, մագիստրոս, սխուլերի դոմեստիկոս 212, 229—234, 273, 278
 Լիկուրցոս օրենսդիր 131
 Լիպս: Տե՛ս Կոստանդին Լիպս
 Լուդովիկոս, Ֆրանկիայի ռեքս (846—879 թթ.) 174
 Խազան, բուլղար զինվորական 237
 Խամարետոս կուբիկուլարիոս 182

Խասե, Իուրի որդին 229
 Խիրոսֆակտես: Տե՛ս Լեոն Խիրոսֆակտես
 Խրիստոֆոր, պավլիկյանների սպարապետ 158, 161—163, 185
 Խրիստոֆորոս, Լեոն Զ-ի պրոտովեստիարիոս, կիտոնիտ 213, 214, 216
 Խրիստոֆորոս (Քրիստափոր), Ռոմանոս Ա Լեկապենոսի որդին 235, 237
 Կալլոնաս: Տե՛ս Նիկեիոր Կալլոնաս
 Կալոկիրիոս «արմենիական» վանական 243
 Կալոկիրիոս կիտոնիտ 214
 Կալոմարիա, Քեոզորա կայսրուհու բուլղար 104
 Կալոմարիա, Ստեփանոսի մայրը 235
 Կալուտերկան: Տե՛ս Սիմեոն Կալուտերկան
 Կալֆոս, Կարբեզոնի արար հրամանատար 171
 Կամատերոս: Տե՛ս Վասիլ Կամատերոս, Պեարոնաս Կամատերոս
 Կամուլիանոս: Տե՛ս Դավիթ Կամուլիանոս
 Կապիտոլիտես: Տե՛ս Ստեփանոս Կապիտոլիտես
 Կապնոզենես հյուպարքոս 124: Տե՛ս և Կոստանդին Կապնոզենես
 Կավլեսոս: Տե՛ս Անտոնիոս Կավլեսոս
 Կատակալիտես: Տե՛ս Լեոն Կատակալիտես
 Կատակալոն մագիստրոս, սխուլերի դոմեստիկոս 212
 Կատակիրաս, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար 31, 33, 37, 39
 Կատակիրաս, Գարալասի դուստր Աննայի պապը 249
 Կարապետ Մկրտիչ 61
 Կարբեսս պրոտոմանզատոր, պավլիկյանների զորահրամանատար 98, 99, 105
 Կացիլակիոս, Քեսաղունիկեի զորավար 217
 Կեստաս Ստրպալիտոս սպարապետ 170, 214
 Կեֆալաս: Տե՛ս Կոստանդին Կեֆալաս

Կիբլուրքոս, Մարսոսի և Կիզրամոսի եղբայրը 216
 Կիզրամոս, Մարսոսի և Կիբլուրքոսի եղբայրը 216
 Կլադան խոովարար 259
 Կլեյլենես 127
 Կլեոպատրա 248
 Կլիտեմնեստրա 229
 Կոզմաս առևտրական 210
 Կոզմաս մագիստրոս, բաղարային զատարանների նախագահ 261
 Կոզմաս պատրիկ, լոգոթետ, Հովհաննես միստիկոսի աներհայրը 242, 243
 Կոզմաս սուրբ 215
 Կոմիտաս, Մազնավրայի համալսարանի բերականության ուսուցիչը 114
 Կոնտոմիտես: Տե՛ս Կոստանդին Կոնտոմիտես
 Կոպրոնիմոս (Կոստանդին Ե կայսր—741—775 թթ.) 28, 115
 Կոստանդին Մեծ կայսր (324—337 թթ.) 129, 199
 Կոստանդին Զ կայսր (780—797 թթ.) 30, 46, 128
 Կոստանդին Է Միրանաձին կայսր (913—959 թթ.) 1, 86, 126, 167, 210, 218, 220—225, 227, 231, 233—236, 244, 252, 255—258, 260—277, 280
 Կոստանդին, Անդրոնիկոս Դուկասի որդին 220
 Կոստանդին Արմենիակոս 115
 Կոստանդին Բարուցիկոս, Քեոզորա կայսրուհու բուլղար Սոփիայի ամուսինը 104
 Կոստանդին Բալելիաս 229
 Կոստանդին, Բարիմիքայելի որդին 233
 Կոստանդին Բոլիլաս սեղանապետ 242
 Կոստանդին Գոնգրիես պատրիկ, ծովակալ 228, 230, 233, 257
 Կոստանդին Դուկաս, սխուլերի դոմեստիկոս, Անդրոնիկոս Դուկասի որդին 218, 225—227
 Կոստանդին Դուկաս 248, 249
 Կոստանդին, Եվյամպիոսի որդին 227
 Կոստանդին Էլադիկոս 226
 Կոստանդին, Լեոն Ե կայսեր որդին 23,

27: Տե՛ս և Սմբատ
 Կոստանդին Լիպս պատրիկ 219, 227, 230
 Կոստանդին լոգոթետ, դրոմոսի լոգոթետ պատրիկ Թովմայի հայրը 118
 Կոստանդին Կապնոզենես հյուպարքոս 140: Տե՛ս և Կապնոզենես
 Կոստանդին Կեֆալաս պրոտոսպապաս 229
 Կոստանդին Կոնտոմիտես, Քրակեսիոն, ապա Սիկիլիայի բանակաթեմի զորավար 81, 104
 Կոստանդին Կոնմատենոս զավագիր 234
 Կոստանդին Հոռոգիոս զրազիր, պարակրիմոնեսոս 221, 222
 Կոստանդին Մալելիաս պրոտոսանկրետ 233
 Կոստանդին Մալելիոս պատրիկ, Կապադովկիա բանակաթեմի զորավար 283
 Կոստանդին միստիկոս, պրոտոսպաֆար, Կոստանդնուպոլիս էպարքոս, փիլիսոփաների ղեկավար 262, 263
 Կոստանդին պատրիկ 225
 Կոստանդին պատրիկ 79, 80
 Կոստանդին պատրիկ, վիզլայի դրոնզար: Դրոմոսի լոգոթետ պատրիկ Թովմայի հայրը 89, 123, 136, 137
 Կոստանդին պարակրիմոնեսոս 228, 231, 233
 Կոստանդին, Ռոմանոս Ա Լեկապենոսի որդին 242, 250—252, 255, 258—260
 Կոստանդին, Ռոմանոս Բ կայսեր որդին 279
 Կոստանդին, Սամոնասի ծառան 221
 Կոստանդին սեղանապետ 210
 Կոստանդին, Վասիլ Ա կայսեր անդրանիկ որդին 152, 156, 165, 167, 203, 205
 Կոստանդին, վիզլայի դրոնզար 123
 Կոստանդին Տրիֆիլիոս 73
 Կոստանդինակիոս բվեստոր 211
 Կոստանդիոս, Թովմա Գազիրացու որդեգիրը 30
 Կուբացես: Տե՛ս Նիկողայոս Կուբացես
 Կուրկուաս (Գուրգեն), Հովհաննես Կուրկուասի պապը 164

Կուրկուսա: Տե՛ս Հովհաննես Կուրկուսա, Թեոփիլոս Կուրկուսա, Ռոմանոս Կուրկուսա
 Կուրուպա, Կրեոնի ամիրան 281
 Կուրտիկ: Տե՛ս Մանուիլ Կուրտիկ
 Կուրտիկ հայ, զորավար 211, 226
 Կուրտիկ հայ, Լոկանայի տեր 159
 Կուֆարաս 97: Տե՛ս և Թեոդորոս Կուֆարաս
 Կտնմատենոս: Տե՛ս Կոստանդին Կտնմատենոս
 Կրամրոնիտների ընտանիք 22
 Կրասաս կառավար 118
 Կրատերոս: Տե՛ս Թեոդորոս Կրատերոս
 Կրատերոս պատրիկ 209
 Կրատերոս, Կիրյուրեոտների բանակաթեմի զորավար 47
 Կրատերոս 270
 Կրենիտես: Տե՛ս Գեորգ Կրենիտես
 Կրենիտես (Պրոկոպիոս) զորավար 210, 211
 Կրեստացի: Տե՛ս Հովհաննես Կրեստացի
 Կրոնոս 244
 Կրում, բուլղարների խան (803—814 թթ.) 6, 7, 129
 Հագարացի (արար խալիֆա Մուտասիմը) 78
 Հագիրուպիտես: Տե՛ս Հովհաննես Հագիրուպիտես
 Հակոբ, Անտիոքի «պատրիարք» 32
 Համզուն, Հալեպի ամիրա 272, 283
 Հելենն ավգուստա, Կոստանդին Միրանածինի կինը 233, 271, 277—279
 Հելենն, Կոստանդին Լեկապենոսի առաջին կինը 258
 Հելենն, Կոստանդին՝ Ռոմանոս Լեկապենոսի որդու կինը 250
 Հելլեն, Ֆրիքսոսի բուլլը 216
 Հեղի (աստվածաշնչային պերսոնաժ) 256
 Հեմերիոս պրոտոասանկրես, զրոմոսի լուգոթեա 216, 219, 222, 224
 Հերակլ կայսր (610—641 թթ.) 128, 199
 Հերակլես 250
 Հերակլիդես նկարիչ 225

Հեքսարուլիոս: Տե՛ս Հովհաննես Հեքսարուլիոս
 Հեքսամիլիտես: Տե՛ս Վասիլ Հեքսամիլիտես
 Հիերոթեոս (Աթենացի) 60
 Հիմերիոս «Խոզ» պատրիկ 102, 150
 Հոբ 9, 203
 Հոմերոս 167, 207
 Հովհան Ոսկերեբան 270
 Հովհան Ոսկերեբան նոր (Պոլիեկտոս պատրիարքը) 262
 Հովհաննես աստղագետ 243
 Հովհաննես Բոզաս 228, 230
 Հովհաննես, Բուլղարիայի իշխան Պետրոսի եղբայրը 243, 247
 Հովհաննես Գարիզաս հետերիարխ, սխոլերի ղոմեստիկոս 228, 232
 Հովհաննես Գորգոնիտես 115
 Հովհաննես Գրասպոն, էքսկուրիտոսների հրամանատար 229, 230
 Հովհաննես, Գանելիս մեծատան որդին 136, 189
 Հովհաննես Էրեց 232
 Հովհաննես էլլադաս մագիստրոս, Կոստանդին Միրանածինի խնամակալը 224—228
 Հովհաննես Լազանես ռեքտոր, Կոստանդին Միրանածինի խնամակալը 223, 224
 Հովհաննես, Լատրոսի վանական 107
 Հովհաննես Խիրինաս պրոտոսպար 277
 Հովհաննես Կուրկուսա մագիստրոս, սխոլերի ղոմեստիկոս 234, 238, 245, 246, 251—253, 260, 261
 Հովհաննես Կրեստացի, Պելոպոնեսի զորավար 180
 Հովհաննես Հագիրուպիտես, զրոմոսի լուգոթեա 208, 209
 Հովհաննես հավատուրաց, Համզունի ծանոս 283
 Հովհաննես հետերիարխ 230
 Հովհաննես Հեքսարուլիոս 9, 19, 41
 Հովհաննես, հիկանատների ղոմեստիկոս, Հովհաննես Կուրկուսաի պապը 252
 Հովհաննես Հաղինոս, նավատորմիղի

ղրոնզար 239
 Հովհաննես Հոդինոս պատրիկ 229
 Հովհաննես միստիկոս, պարադինաստեն, անթիպատ պատրիկ 239, 242, 243
 Հովհաննես Չմշկիկ, Թեոփիլոս Կուրկուսաի թոռը, ապագա Հովհաննես Ա կայսրը (969—976 թթ.) 253
 Հովհաննես ռեքտոր 228, 237, 247, 248
 Հովհաննես վիզլայի զրոնզար 212
 Հովհաննես Տուրակես 232, 234
 Հովհաննես Քերական, սինկելոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (836—843 թթ.) 18, 57, 58, 60, 91—93, 113: Տե՛ս և Իաննես
 Հովնան, Խերսոնի զորավար Սիմեոնի հայրը 212
 Հովսեփ պատրիկ, պրեպոզիտոս, սակելլարիոս, պարակլիմոնենոս, նավատորմիղի զրոնզար 263, 277, 280, 283, 284
 Հովսեփ սպաթարոկանդիդատ, դատավոր, Պրեստրիոնի լոգոթեա 277
 Հուգոն, Ֆրանկիայի ռեք (926—947 թթ.) 255
 Հուզա 28, 259
 Հուստինիանոս (Ա) կայսր (527—565 թթ.) 253
 Հուստինիանոս Բ Քթատ կայսր (685—695, 705—711 թթ.) 271
 Հոպինոս: Տե՛ս Հովհաննես Հոպինոս
 Հոնետակիոս, Նիկեոսա պատրիկի աղգականը 236
 Հոդրոս: Տե՛ս Կոստանդին Հոդրոս
 Հոդրոֆիլես կուրիկուլարիոս 217
 Ղազարոս վանական, նկարիչ 61
 Ղազարոս սուրբ 215
 Մազդազինե, սուրբ Ղազարոսի բուլլը 215
 Մագոսինոս 244
 Մալելինոս 259
 Մալելիաս: Տե՛ս Կոստանդին Մալելիաս
 Մալելինոս: Տե՛ս Կոստանդին Մալելինոս
 Մամաս, Կոստանդին Լեկապենոսի կին

Թեոփանոյի հայրը 250
 Մամոն խալիֆա (813—833 թթ.) 111—113
 Մայրկտես Աբշակունի 128
 Մանի աղանդապետ 32, 185
 Մանուիլ, Աղրիանուպոլսի եպիսկոպոս 129
 Մանուիլ Ամաղեկացի պրոտոսպարատոր 10
 Մանուիլ Կուրտիկ պատրիկ, վիզլայի զրոնզար 257, 259
 Մանուիլ, հագարացիների թարգման 226
 Մանուիլ հայ, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար, պրոտոսպարատոր, սպարապետ, մագիստրոս, սխոլերի ղոմեստիկոս 65, 67, 69—71, 76, 77, 88, 94, 100, 101, 106, 109, 182
 Մանուիլ պատրիկ, պրոտոսպարատոր, Արմենիականների բանակաթեմի զորավար 13
 Մանուիլ պրոտոսպար, դատավոր, Հովհաննես Կուրկուսաի կենսագիրը 253
 Մավրիկիոս կայսր (582—602 թթ.) 238
 Մարիա, Թեոփիլոս կայսեր և Թեոդորա կայսրուհու դուստրը 53, 64
 Մարիա, Քրիստափոր Լեկապենոսի դուստրը, Բուլղարիայի իշխան Պետրոսի կինը 244, 245, 249
 Մարիամ Աստվածածին 169, 191
 Մարիանոս Արգիրոս պատրիկ, ախոռապետ, Մակեդոնիա բանակաթեմի մոնաստրատեզոս, Արևմուտքի կատապան 257—259, 268, 283
 Մարինոս զրոնզար, տուրմարխ, Թեոդորա կայսրուհու հայրը 53
 Մարկոս վանական, սբ. Մոկիոս վանքի տնտեսը 215
 Մարուլիս 229
 Մարտոս, Կիրամոսի և Կիրյուրոսի եղբայրը 216
 Մարտինական, Թեոփիլոս կայսեր աղգականը 72
 Մարտինակիոսներ, աղնվականական ընտանիք 72

Մացիցիկոս: Տե՛ս Թեոփիլակոսոս Մացիցիկոս
 Մացուկես: Տե՛ս Թեոդորոս Մացուկես
 Մաքսենտիոս (Նահ Ստեփանոս) կապադովկացի, կանգորարդիայի զորքերի հրամանատար 185
 Մեթոդիոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (343—347 թթ.) 28, 49, 69, 90, 91, 94, 115
 Մեթոդիոս Նկարիչ 97
 Մելիտա (Մլիհ) հայ 230, 246
 Մելիտանոս: Տե՛ս Թեոդորոս Կասսիաներա Մելիտանոս
 Մենիկոս 244
 Մենիկոս, բուլղար զինվորական 237
 Մենոս թրակացի, Մենեմբրիա քաղաքի առապելական ընկեցնողը 244
 Մետրոփանես, Զմյուռնիայի եպիսկոպոս 94
 Միքայել Ա Ռանգարե կայսր (811—813 թթ.) 2, 6—13, 115
 Միքայել Բ Թլվատ կայսր (820—829 թթ.) 3, 4, 10, 13, 19—28, 30, 31, 33, 34, 36—43, 45, 46, 48—50, 59, 65, 72, 92, 279
 Միքայել Գ կայսր (842—867 թթ.) 1, 64, 86, 88, 99—103, 105—107, 110, 117—126, 134, 135, 137, 140, 142—144, 148, 151, 152, 171, 173, 207, 208, 221, 248
 Միքայել (Բողոքիս) Բուլղարիայի իշխան (852—889 թթ.) 97: Տե՛ս և Բողոքիս
 Միքայել, Գրիգորոս Գուկասի հորեղբոր որդին 226
 Միքայել Դիաբոլիոս 260
 Միքայել, Երուսաղեմի պատրիարքարանի սինկլլոս 63
 Միքայել կղերական 233
 Միքայել կիտոնիտ, էպիստատես 280
 Միքայել հրեշտակապետ 11, 58, 86, 161, 189
 Միքայել մագիստրոս, ռեքտոր, Քրիստափոր Լեկապենոսի որդին 258
 Միքայել, Մանգանների կուրատոր 234
 Միքայել պրոտովեստիարիոս 225

Միքայել Ստրպիոսես պատրիկ 239
 Միքայել վանական, Բուլղարիայի իշխան Սիմեոնի որդին առաջին կնոջից 243, 248
 Միքայել տոպոտերետես, Մորունեի որդին 236
 Միքայել Տոքսարա 229
 Միքայել Յիրիթոն 221, 222
 Մլիհ: Տե՛ս Մելիտա
 Մովսես մարգարե 28
 Մորոս: Տե՛ս Թեոդորոս Մորոս
 Մորոթովմա 279: Տե՛ս և Թովմա Գազիբացի
 Մորունե պատրիկ, Ազրիանուպոլսի զորավար, Միքայել տոպոտերետեսի հայրը 236, 239
 Մորոխարզամիոս, ազնվական ընտանիք 92
 Մուշեղ: Տ՛ս Մուսելիս
 Մուսելիս (Մուշեղ): Տե՛ս Ռոմանոս Մուսելիս, Ալեքսիոս Մուսելիս
 Մուսիկոս Ներքինի, վասիլեոպատոր Զուպեսի ծառան 210, 213
 Մուտրագոն (Օմուրտագ) Բուլղարիայի խան (814—831 թթ.), Կրում խանի որդին 38, 129: Տե՛ս և «Բուլղար»
 Նասար, բյուզանդական ծովակալ 179—181
 Նեբրովոլ 139
 Նեմեսիս, հին հույների վրիժառույթյան աստվածուհին 169, 171
 Ներոն 148
 Նիկե, հաղթանակի աստվածուհյունք 117, 248
 Նիկետոս ասեկրետ, պրոտոնոտար 225, 227
 Նիկետոս էլազիկոս պրոտոսպաթար 229
 Նիկետոս, հիկանատների կոմես, Միքայել Ա կայսեր որդին, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (766—780 թթ.) 11
 Նիկետոս մագիստրոս, Քրիստափոր Լեկապենոսի աներհայրը 244, 246
 Նիկետոս պատրիկ 53

Նիկետոս պատրիկ, Հոնետակիոսի ազգականը 236
 Նիկետոս պատրիկ, Ռոմանոս Լեկապենոսի ինամին 232
 Նիկետոս պրոտոսպաթար 258
 Նիկետոս Սկլերոս 211
 Նիկետոս Օորիֆաս պատրիկ, ծովակալ 172, 173, 178: Տե՛ս և Օորիֆաս
 Նիկեփոր Ա կայսր (802—811 թթ.) 3—6, 11, 115
 Նիկեփոր Փոկաս պատրիկ, Անատոլիոն բանակաթեմի զորավար, ապագա Նիկեփոր Բ Փոկաս հայսրը (963—969 թթ.) 223, 253, 271—273, 278—282
 Նիկեփոր Փոկաս պատրիկ, սխուբրի զոմեստիկոս, Նիկեփոր Բ Փոկասի պապը 185, 211, 212
 Նիկեփոր Կալլոնաս դրոնգար 217
 Նիկեփոր, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (806—815 թթ.) 16, 17, 27
 Նիկեփոր պատրիկ, երկրաշափ, Թեոփիլոս էրոտիկոսի փեսան 263
 Նիկողայոս Միստիկոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (901—907, 912—925 թթ.) 214, 218, 219, 223—225, 227, 228, 231—233, 235, 239, 240, 242
 Նիկողայոս, Գուկասի որդին 230
 Նիկողայոս Կուրացես դավադիր 236
 Նիկողայոս հարկահան 226
 Նիկողայոս հետերիարխ 212, 214
 Նիկողայոս Սկուտելուպտես 115
 Ուզեր 220
 Ուսամպոս 244
 Պագրատուկաս հայ, զորավար 228
 Պան, հունական աստվածուհյուն 145
 Պանթերիոս, Ռոմանոս Լեկապենոսի ազգականը 254
 Պանտալեոն, Սիննադոնի մետրոպոլիտ 222
 Պասպալաս, Սամոս բանակաթեմի զորավար 210
 Պասքալիոս պրոտոսպաթար, Լոնգիբարդիա բանակաթեմի զորավար 255
 Պավղոս Օրֆանոտրոֆոս 235

Պատրիկես Զարտարապետ 58
 Պարզոս, վիզլայի դրոնգար, հետերիարխ Նիկողայոսի որդին 213, 214
 Պեզան պատրիկ, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար 142, 143: Տե՛ս և Գեորգ Պեզան
 Պեղեոմենոս: Տե՛ս Թեոփիլիցես Պեղեոմենոս
 Պետրոս: Տե՛ս Վասիլ Պետրոս
 Պետրոս առաքյալ 94, 121, 190
 Պետրոս, Բուլղարիայի իշխան (927—969 թթ.), Սիմեոն իշխանի որդին երկրորդ կնոջից 243—245, 247—249
 Պետրոս, Կոստանդնուպոլսի էպարքոս 248
 Պետրոնաս զերապատիվ 238
 Պետրոնաս Կամատերոս սպաթարոկանդիգատ, պրոտոսպաթար, զորավար 73, 74
 Պետրոնաս պատրիկ, սխուբրի զոմեստիկոս, Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար, Թեոդորա կայսրուհու և կեսար Վարդափ եղբայրը 99, 103, 104, 107—109
 Պետրոս էպարքոս 248
 Պլատիպոդես, Փոտինոսի հայրը 237
 Պլատոն 73
 Պոթոս Արզիրոս պատրիկ, մանգալիտ, Էքսուրիտոսների զոմեստիկոս, Եվստասիոս Արզիրոսի որդին 220, 236, 237, 273
 Պոլիեկտոս վանական, ապա՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (956—970 թթ.) 257, 262, 279
 Պոլոս առաքյալ 60, 190
 Պոլոս մանգալիտ դավադիր 235
 Պուլադ 162, 163
 Պուլքերիա, Թեոփիլոս կայսեր և Թեոդորա կայսրուհու դուստրը 53, 54
 Պրոկոպիա, Միքայել Ա կայսեր կինը 10, 13
 Պրոկոպիոս զորավար: Տե՛ս Կրեսիտես զորավար
 Պրոկոպիոս պրոտովեստիարիոս 181, 182
 Պրոտես, ծովային աստվածուհյուն 18

Թանգարե, Միքայել Ա կայսեր տոհմա-
նունք 6
Ռոմանոս Ա Լեկապենոս, Սամոսի զո-
րավար, նազառորմիդի դրունգար, ա-
պա՝ Ռոմանոս Ա Լեկապենոս կայսր
(920—944 թթ.) 222, 225, 230—238,
240, 242—251, 253, 255—257, 259,
260, 262, 266
Ռոմանոս Բ կայսր (959—963 թթ.) 255,
270, 271, 277—280, 282, 283
Ռոմանոս Արզիրոս, Լեոն Արզիրոսի որ-
դին 229, 235
Ռոմանոս, Կոստանդին Լեկապենոսի որ-
դին, Ռոմանոս Ա Լեկապենոսի թոռը
251, 252
Ռոմանոս Կուրկուս պատրիկ, Հովհան-
նես Կուրկուսի որդին 253
Ռոմանոս Մուսելես մագիստրոս 262
Ռոմանոս Սարոնիտես մագիստրոս 260,
262
Սարբա, Վարդան «թուրքի» վանական
անունը 5
Սակտիկես 238
Սահակ Պարթև, հայոց կաթողիկոս: Տե՛ս
Իսահակ Արշակունի
Սամբաս, Կարբեղոնի արար հրամանա-
տար 171
Սամոնոս պատրիկ, կուրիկուպրիոս 213,
214, 217—222
Սամոն 139
Սայիդ Ապուրայ, Կրետեի ամիրա 177
Սանտարարենոս: Տե՛ս Թեոդորոս Սան-
տարարենոս
Սատիրոս 11, 145
Սարակինոս (արար խալիֆա Մուտասի-
մը) 58, 67
Սարոնիտես: Տե՛ս Ռոմանոս Սարոնիտես
Սեմաս, Տայիլի որդին 165
Սենեքերիմ, Ասորեստանի թագավոր 169
Սերգիոս վանական, Փոտ պատրիարքի
զարմիկը 256, 257
Սերգիոս վկա 92
Սիմեոն, Բուլղարիայի իշխան (—ցար,
893—927 թթ.) 210—212, 224, 227—
229, 237, 239—243, 247

Սիմեոն, Զուֆինեղբերի որդին 232
Սիսեոն, ներսունի զորավար 212
Սիմեոն Կալուտերկան 244
Սիմեոն կանյիկլիոս 234
Սիմեոն, Կոստանդին Միրանածինի զա-
տրարակ Թեոդորոսի եղբայրը 234
Սինապես, պալատի քահանա 213
Սիոն պալատինոս զորավար 105
Սիսինիոս պատրիկ, պրոտոսպաթար, սա-
կելլարիոս, զենիկոնի լոգոթետ, քաղա-
չի Լպարբոս 277
Սկլերոս: Տե՛ս Նիկետաս Սկլերոս
Սկլերոս, Ամերի կառավարչակից 99
Սկուտելլուպետես: Տե՛ս Նիկողայոս Սկուտե-
լուպետես
Սմբատ, Լեոն և կայսեր որդին 23: Տե՛ս
և Կոստանդին
Սմբատ (կախարդ) 14
Սմբատ պատրիկ, դրոմոսի լոգոթետ, Թը-
րակեպոնի բանակաթեմի զորավար, կե-
սար Վարդասի փեսան 122, 141—143,
156
Սուլոն օրենսդիր 131
Սուլդանոս, Աֆրիկայի ամիրա 171, 174—
176
Սուղոմոն զորավար 253
Սուփիա, Բրիտանիոս Լեկապենոսի կինը
237, 278
Սուփիա, Թեոդորա կայսրուհու քույրը 104
Ստավրակիոս, Նիկեիոս Ա կայսեր որդին
6
Ստավրակիոս առևտրական 210, 213
Ստափյուլոս, Իմբրոսի որդին 216
Ստեփանոս տինկելլոս, ապա՝ Կոստանդ-
նուպոլսի պատրիարք (886—893 թթ.),
Վասիլ Ա կայսեր որդին 208, 210, 214
Ստեփանոս, Ամասիայի մետրոպոլիտ,
ապա Կոստանդնուպոլսի Ստեփանոս Բ
առարիարք (925—927 թթ.) 242, 244,
246
Ստեփանոս, Բուլղարիայի Սիմեոն իշխա-
նի տոգանանը 244

Ստեփանոս Կալոմարիայի, մագիստրոս
208, 209, 235
Ստեփանոս Կապետոլիտես ասեկրես 85
Ստեփանոս, Կոստանդին Դուկասի որդին
227
Ստեփանոս մագիստրոս, Թեոդորա կայս-
րուհու քույր Իրենեի որդին 104
Ստեփանոս մագիստրոս, Կոստանդին Մի-
րանածինի խնամակալը 224, 225, 227,
230—232
Ստեփանոս Մաթեմատիկոս 199
Ստեփանոս (նաև Մարսենտիոս) կապա-
ղովկացի, Լանզոբարդիայի զորքերի
հրամանատար 185
Ստեփանոս, Ռոմանոս Ա Լեկապենոսի
որդին 242, 249, 255, 257, 258, 260
Ստիլիանոս Զաուցես մագիստրոս, վա-
սիլեոպատոր (կայսերահայր), Լեոն Զ
կայսեր աներհայրը 208, 210, 212,
213, 215
Ստիպպիտես: Տե՛ս Կեստաս Ստիպպիտ-
ես, Միքայել Ստիպպիտես
Ստուդիոս 10
Սուդալիս զորավար 98
Սուրսուբուլես: Տե՛ս Գեորգ Սուրսուբու-
լես
Վալանոս պրոտոսպաթար 182
Վասիլ Ա Մակեդոնացի կայսր (867—
886 թթ.) 49, 73, 86, 87, 103, 123—
127, 129—144, 147, 148, 151, 152,
155, 156, 158, 163—165, 167, 171,
172, 174, 185, 187, 190, 195, 199,
201, 203, 206—209, 224
Վասիլ Միրանածին, Ռոմանոս Բ-ի որ-
դին, ապագա Վասիլ Բ Բուլղարասպան
կայսրը (976—1025 թթ.) 277
Վասիլ Էպիկտես, Ստիլիանոս Զաուցեսի
ղուստը Զոնի բեռորդին 213, 214
Վասիլ, Լեոն Ե կայսեր որդին 23
Վասիլ Կամատերոս հետերիարխ 217
Վասիլ Հեքսամիլիտես պատրիկ, Կիրի-
րետաների բանակաթեմի զորավար 267,
268

Վասիլ մագիստրոս 259
Վասիլ մակեդոնացի խաբրես 248
Վասիլ պատրիկ, կանիկլես 221, 229
Վասիլ պատրիկ, սենատի պարադիսաս-
տևոն, պրոտովեստիարիոս, պարակլիմո-
մենոս, Ռոմանոս Ա Լեկապենոսի ապո-
րինածին որդին 261, 272, 276
Վասիլ Պետրինոս պատրիկ, պրոտոսպա-
թար, մագիստրոս, մեծ հետերիարխ
257, 283
Վասիլ պրոտոսպաթար 151
Վասիլիկի (նաև՝ Անես) 233
Վասիլիկինոս Նիկոմեդացի հյուպարբոս,
Կոստանդին Կալեոզենեսի եղբայրը
124, 148
Վասիլիսկոս բռնակալ 87
Վասիլիցես սկլավիկացի 223, 224, 228
Վարդան «թուրք» (Սարբա) 3, 4, 6, 27,
30
Վարդաս Բոլիաս, Խալդիա բանակաթեմի
զորավար 238, 239
Վարդաս, Լեոն Ապոստոլուպետի որդին 182
Վարդաս մագիստրոս, Թեոդորա կայս-
րուհու քույր Իրենեի որդին, Սիկիլիա
բանակաթեմի զորավար Կոստանդին
Կոնստանտինի փեսան 104
Վարդաս պատրիկ, կեսար, Թեոդորա կայս-
րուհու եղբայրը 82, 88, 90, 101—104,
109, 110, 112, 114—116, 120—123,
134—137, 139, 140, 218
Վարդաս Փոկաս մագիստրոս, սխոլերի
դոմեստիկոս, Նիկեիոս Բ Փոկասի
հայրը 212, 230, 250, 251, 257, 263,
271
Վարցապեղոն մանգլավիտ 182
Տանատ հայ 238
Տայիլ, Սեմասի հայրը 165
Տավցես, Ստիլիանոս Զաուցեսի որդին
212
Տարասիոս, Կոստանդնուպոլսի պատրի-
արք (784—806 թթ.) 15, 21
Տիխոնոս: Տե՛ս Թեոփանես Տիխոնոս

Տիտաններ 149
 Տուրակես: Տե՛ս Հովհաննես Տուրակես
 Տրալանոս կայսր Հոռմի 252
 Տրալանոս նոր (Հովհաննես Կուրկուս) 252
 Տրիթոն, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (927—931 թթ.) 246, 248
 Տրիֆրիտոս: Տե՛ս Կոստանդին Տրիֆրիտոս

Յիրբթոն: Տե՛ս Միքայել Յիրբթոն

Փիլինոս նկարիչ 225
 Փիլիպպոս խոտվարար 259
 Փիլոթեոս հյուպարքոս, կամպուզեսի որդին 227
 Փոկաս: Տե՛ս Լեոն Փոկաս, նիկեոսի Փոկաս, Վարդաս Փոկաս
 Փոտ, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (858—867, 877—886 թթ.) 104, 116, 117, 163, 164, 208, 209, 256, 262
 Փոտ ծովակալ, Կրեաի ամիրա Սալիդ Ապոբապի գործակիցը 177, 178

Քիլաս կառավար 102, 118, 150
 Քիրեա, Փովմա Գաղիբաջուս զինակիցը 42
 Քիրոն կենտավրոս 131
 Քսերքեսես, պարսից արքա 107

Քրիստափոր, Ռոմանոս Ա Լեկապենոսի որդին 233, 244, 248, 249, 255, 278
 Քրիստափոր, Գանգրալի մետրոպոլիտ, Հովհաննես Կուրկուսի ազգական 252
 Քրիստոս 1, 19, 20, 27—29, 34, 45, 46, 49, 51, 60—62, 80, 94, 97, 119, 129, 135, 142, 151, 157, 169, 178, 183, 189, 192, 201, 202, 220, 222, 253, 255, 258, 264, 268, 282

Օզոսոս Սեբաստոս 248
 Օլբիանոս, Արմենիակների բանակաթեմի զորավար 31, 33, 37, 39
 Օյնիատես, Հելլադա բանակաթեմի զորավար 177
 Օորթֆաս զորավար, վիզալի դրոնգար 48, 81
 Օորթֆաս: Տե՛ս նիկեաս Օորթֆաս
 Օրեստես 228
 Օրֆանոտրոֆոս: Տե՛ս Պավղոս Օրֆանոտրոֆոս

Ֆլորինա, Թեոդորա կայսրուհու մայրը 53: Տե՛ս և Թեոկոստես
 Ֆոտինոս, Պլատիպոզեսի որդին 237
 Ֆոտինոս պրոտոսպաթար 44, 45
 Ֆրիքսոս, Հելլեի եղբայրը 216

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Աբաղզիա 82
 Աբարա, պավլիկյանների ամբոց 158
 Աբդելա ամբոց 160
 Աբդոս բաղաբ 32, 216
 Աբրաամիտների վանք 60
 Ագաթոսի վանք 223
 Ազրոսի վանք 16
 Ադանա բաղաբ 166, 167
 Ադրիանուպոլիս (հնում՝ Օրեստիաս) 40, 128, 129, 228, 229, 239
 Աթենք 210, 214, 229
 Աթոս 254
 Ալեքսանդրիա 10

Ակրիտաս 28
 Ամանտիա բաղաբ 185
 Ամատիա բաղաբ 242
 Ամաստրիանոսի հրապարակ 249
 Ամաստրիա բաղաբ 74, 81
 Ամարա, պավլիկյանների բաղաբ 59
 Ամեր ամբոց 160
 Ամիսոս 107
 Ամորթոն բաղաբ 24, 75, 77—79
 Անադարբա բաղաբ 165
 Անատոլիկոն բանակաթեմ 3, 6, 7, 30, 45, 65, 75, 98, 108, 217, 262, 271, 281

Անդալ ամբոց 165
 Անդրասոս 283
 Անդրեաս առաքյալի կղզի 28
 Անդրոս կղզի 114
 Անդեն 76, 106
 Անթեմիոսի թաղ 65
 Անորատաս 279
 Անտիգոնոսի կղզի 235
 Անտիոք բաղաբ 32
 Անտիոքոսի վանք 278
 Ասիա 31, 33, 41, 43
 Ասորիք 42, 57, 58, 74, 75, 165, 182, 183, 218, 220, 226, 229, 245
 Ասպարի ջրամբար Կոստանդնուպոլսում 100
 Ավրիլիանոս 191
 Ատևոս բերդ 234
 Ատտալիա բաղաբ 216
 Արա 220
 Արգաութ ամբոց 160: նաև՝ Արգաուս
 Արգաուս, պավլիկյանների բաղաբ 99: նաև՝ Արգաութ
 Արգեսոս լիւ 117, 165, 168
 Արեւելք 3, 28, 29, 31, 32, 76, 171, 185, 186, 210, 212, 251, 265, 278, 283
 Արեւմտք 76, 98, 171, 172, 174, 182, 185, 186, 212, 265, 268, 278, 283
 Արզոս գետ 229
 Արիոպագոս 154
 Արմամենտարիա, թագ Կոստանդնուպոլսում 138
 Արմենիակների բանակաթեմ 4, 31, 88, 108, 161, 248, 252, 262
 Արմոնիաններ 208
 Արսինոս գետ 160
 Արտակես գետ 229
 Արայա 135
 Արելոսոս գետ 230
 Աֆրիկա 48, 172, 174, 179, 181, 280, 281
 Բաբելոն 49, 79, 213
 Բաբերդ 238
 Բաթիբոսոս գետ 200
 Բաղդադ 57, 71, 78

Բարաբեոսի լիւ 247, 254
 Բարիս ամբոց 172
 Բենեդկենդոս 174—176
 Բյուզանդիոն 65, 111, 123, 212, 272, 283: Տե՛ս և Կոստանդնուպոլիս, Հոռմ նոր
 Բյուզեք բաղաբ 40, 41
 Բյութանիա 251
 Բյուրդեների նավահանգիստ 37
 Բյուրսեոսի վանք 64
 Բոսպոր 52
 Բորզոնի վանք Արմոնիաններում 208
 Բուլգարոֆիգոն 212
 Բուլղարիա 3, 6, 96, 98, 126, 129, 137, 210, 211, 227, 239, 247—245, 247, 249, 278
 Բուկկլարների բանակաթեմ 108, 273
 Բուկոլոն 12, 81, 213, 218, 231, 232, 264
 Բուտիոսի էմպորիոն 216
 Բուտոմա 171
 Բրիտանի պալատ 11, 58
 Գազարոս լիճ 2
 Գալարենոն 219, 223, 239, 242
 Գանգրա 252
 Գաստրիա վանք 53, 103
 Գեորմանիկիա 166
 Գերոնտ բաղաբ 166
 Գլուրիս մարգագետին 108
 Գոհլեոն գյուղ 234
 Դորտինեք բաղաբ 45
 Դրիգորասի տուն 225
 Դագրիսթեոն 4
 Դագրիմոն 76
 Դալմատիա 49, 171, 172
 Դալմատոսի վանք 227
 Դամատրի 217, 221
 Դամիանոսի ազարակներ 212
 Դամիանոսի պալատ 212
 Դանուր գետ 210, 228, 230
 Դարբիդոն 252
 Դերկոտոս (Ջագորա) 98
 Դեկատորա Ստորին 171

Դեմետրիաս բաղաբ 214
 Դեատրոն, թաղ Կոստանդնուպոլսում 117, 191
 Դիա կղզի 45
 Դիարբասիս գաշա 39
 Դոկիա 252
 Դոմինիոսի սյունաշարերը Կոստանդնուպոլսում 191
 Դորիլեոն 75, 77
 Դրիստրա բաղաբ 210

Եբրաա վայր 53
 Եգիպտոս 182, 269
 Եզեմ նոր 194
 Եղեսիա բաղաբ 255
 Եվթալիտա 5, 208, 209
 Եվրոպա 41, 43
 Եմբրինյան Պոնտոս 34, 60, 93, 117, 250
 Երկաթե Դոներ 273
 Երուսաղեմ 71
 Ֆիկեսոս բաղաբ 107
 Ենթրատ գետ 79, 159, 160, 252, 272

Ջագրա (Գերելտոս) 98
 Ջակինթոս կղզի 179
 Ջապետրա բաղաբ 159
 Ջարնոսի գետ 159
 Ջենոնի թագավորական տուն 4
 Ջմյունիա բաղաբ 94, 95

Հգետական ծով 178, 216
 Հդիոն 210
 Հկթեսիա 199
 Հլեա 64
 Հլիգմոն վանք 236
 Հլեֆանտինե դարպաս 22
 Հնգեոս լեռ 118
 Հնդեխիսոն (Ռորամ) ամրոց 165
 Հնդրիպոս 177
 Հրիա 266, 267
 Հրիմոսիկեա ամրոց 165
 Հրոս, տրիկլին Կոստանդնուպոլսում 85

Քասոս կղզի 82, 216
 Քեոզոսուպոլիս 253

Քեսադոնիկե բաղաբ 110, 113, 210, 217
 Քերիուսա 216
 Քերմոսպոլիս 236
 Քրակեսիոն բանակաթեմ 8, 99, 104, 107, 108, 118, 122, 140, 142, 212, 242, 262, 273
 Քրակիա 17, 33, 36, 37, 41, 133, 216, 228—230, 239, 242, 251, 254, 268, 273, 279, 281, 283, 284

Իբերիա (Իսպանիա) 43
 Իդիլեոն, կայսերական զանձատուն Կոստանդնուպոլսում 152
 Իմբրոս 216
 Իշխանաց կղզի 46
 Իսամոս լեռ 118
 Իսավրիա 117
 Իսպանիա 279—281
 Իտալիա 171—173, 180

Լալկաոն գետ 108
 Լամոս գետ 261
 Լամպսակոս 216
 Լանգորարդիա 49, 64, 172, 181, 185, 189, 210, 253, 268
 Լավրակոսի տրիկլին 17, 61, 62, 87, 88, 101
 Լատրոս լեռ 81, 107, 254
 Լեմնոս կղզի 215, 217, 239
 Լեսբոս կղզի 32
 Լեկատոս 227
 Լեոնի լեռ 14
 Լիբիա Ստորին 75
 Լոկանա 159
 Լույոն ամրոց 17, 164, 168

Նազարիա 73
 Նալկե 10, 61, 154, 226, 254, 276
 Նալկեի բանա 104, 254
 Նալկուպրատիա 200
 Նալսոն ամրոց 160
 Նազդիք բանակաթեմ 159, 226, 238, 253
 Նանդաքս 44, 45
 Նարաքս Հրվանդան 44

Նարոխանոն բերդ 252
 Նարսիանոն կլեյտոր, բանակաթեմ 68, 108, 109, 161, 220
 Ներսոն 73, 74, 212
 Նիլիոսիկոմոն 77
 Նոնարիոն վայր 106
 Նորասան 70
 Նորնավուլոն վայր 170
 Նորնոտրիկլին Կոստանդնուպոլսում 86, 146, 269
 Նորնուպոլիս 64, 208, 227, 233

Սիրանի պալատ 87

Վարալա բաղաբ 42, 219
 Վալարբիա 49, 181, 268
 Վալլիպոլիս 166
 Վալոն Օրոս 61
 Վալդրսիլեոս (Իմա՝ Եվրսիլեոս) Պոնտոս 250
 Վամիլիա կուրուկլին Կոստանդնուպոլսում 86, 87
 Վամոյա վանք 224
 Վալսոս (Վատասամա) ամրոց 165
 Վանիկլիոսի վանք 278
 Վապադովիա բանակաթեմ 71, 108, 165, 182, 212, 233, 283
 Վասոլա 174—176
 Վավլեսի վանք 213
 Վատարատալա բաղաբ 165
 Վատասամա (Վալսոս) ամրոց 165
 Վատասիրտա 230, 236
 Վարիանոս տրիկլին Կոստանդնուպոլսում 4, 56, 83, 85, 93, 103
 Վարբեզոն 171, 176, 180, 183
 Վեդուկտոս 38
 Վելարիոն գաշա 106
 Վենյարեոն Նավահանդիստ 178
 Վենուրգիոն, շենք Կոստանդնուպոլսում 87, 195
 Վեպոլ վայր 122, 140
 Վեսարի տուն 248
 Վեսարիա Վապադովիայի 165, 168
 Վերամիսիոն 159
 Վեֆալունիա կղզի 179

Կիրյուբբա 216
 Կիրյուբբեոսների բանակաթեմ 47, 267
 Կիրիկիա 117
 Կիլիկյան կղզիներ 33, 34, 82, 117
 Կյուլե 251
 Կյուրիզոսի լեռ 118
 Կյուրիոս, շենք Կոստանդնուպոլսում 83
 Կյուֆի 218
 Կո կղզի 47
 Կոլոնիա բանակաթեմ 108, 119, 145, 159, 168
 Կոմիա 247, 254
 Կոսմիդիոս 240
 Կոստանդնուպոլիս 11, 36, 44, 58, 65, 66, 72, 92, 114, 115, 127, 128, 132, 216, 227, 239, 246—248, 250, 254, 255: Տե՛ս և Բյուզանդիոն, Հոմ նոր
 Կոսիայոն 143, 182
 Կորոն 212
 Կուկուսոս 166
 Կուտակիոն ամրոց 160
 Կուրտիկիոսի ամրոց 160
 Կրենիտիսսայի կացարաններ 64
 Կրեսե կղզի 44—46, 121—123, 140, 177, 217, 236, 259, 279—283

Հալիս գետ 217, 252
 Հալաստան 3
 Հեբրոմոն, թաղ Կոստանդնուպոլսում 200, 223, 227, 245
 Հերբոս գետ 229
 Հելենեի ձերանոց Կոստանդնուպոլսում 271
 Հելենեի հյուրանոց Կոստանդնուպոլսում 271
 Հելիեա 154
 Հելլադա բանակաթեմ 39, 177, 214, 229, 236, 248
 Հելլեսպոնտոս 178, 216
 Հելոս վայր 184
 Հեմոս լեռ 229
 Հեպտասկարոն 192
 Հերակիա բաղաբ 41, 42
 Հերակիոսի վանք 5
 Հերասկիոնիոն 117

Հիերարքս նազահանգիստ 183
 Հիերիայի պալատ Կոստանդնուպոլսում
 182, 199, 218
 Հիերոն 34, 250
 Հյուլե 274
 Հյուպոլիւ բաղաբ 208, 252
 Հոդեզոյ Աստվածածնի տաճար Կոստան-
 դնուպոլսում 122
 Հոնիա 141
 Հորդոսիոն 33
 Հորդոզիոն Կոստանդնուպոլսում 104
 Հուստինիանոսի կամուրջներ 200
 Հուստինիանոսի հերոն 50
 Հուստինիանոսի տրիկլին 87, 199
 Հոնգիոն 200
 Հոդոս կղզի 258
 Հոս Ազգ 94, 116, 160, 172, 174, 249,
 259
 Հոս նոր 171: Տե՛ս և Բյուզանդիոն, Կոս-
 տանդնուպոլիս
 Հոսթիական կայսրութիւն 99, 126, 143,
 252, 253
 ձազատ (Ֆայակրոն) ամրոց 165
 Մազնավրա 50, 82, 110, 114, 188, 199,
 221—223
 Մայազինա 5, 118
 Մայեսաի թերակղզի 178
 Մակեդոնիա 17, 127, 128, 133, 136, 191,
 210, 214, 239, 243, 254, 268, 279,
 281, 283
 Մակեդոն 248
 Մամասի լեռ 118
 Մանգանա 6, 198, 234
 Մանգարա 237
 Մանուիի վանք 256
 Մանտեա կալված 190
 Մավրիանոսի կմրոլոն 15
 Մավրիանոսի վանք 254
 Մարգարիտա տրիկլին Կոստանդնուպոլ-
 սում 85, 206
 Մարինեի պալատ 272
 Մարկիանոսի սյունաշար Կոստանդնուպոլ-
 սում 195, 197

Մարտինակիոսի վանք 222
 Մեանդրոս գետ 140
 Մեթոն 178—180
 Մելիտենե 75, 98, 159, 160, 245, 246
 Մելուս ամրոց 165
 Մեծ եկեղեցի (սբ. Սոփիա) 242, 265
 Մեծ պալատ 22
 Մեներբիա: Տե՛ս Մեսեմբրիա
 Մեսե պրոսոս Կոստանդնուպոլսում 51,
 236
 Մեսեմբրիա (նաև՝ Մեներբիա) բաղաբ
 13, 182, 230, 244, 247
 Միջագետք բանակաթեմ 253
 Միտիլենե կղզի 116, 258: Տե՛ս և Լեո-
 բոս
 Մյուսիոն: Տե՛ս Օլիմպոս լեռ (Փոքր Ա-
 սիայի)
 Մյուստերիոն, շենք Կոստանդնուպոլսում
 84
 Մյուրելեոն 238, 279
 Մոկիոս լեռ 118
 Մոնեմվասիա 183, 184
 Մոնոթիրոն 213
 Մոնոկաստանոն 242
 Մուսիկոս շենք Կոստանդնուպոլսում 87
 Մուրիներս ամրոց 160
 նազպակոս բերդ 189
 նեպոլիս 268
 ներքիա 258: Տե՛ս և Պրիկոնեսոս
 նեդոս գետ 31
 նեոկեսարիա 42
 նիկե բաղաբ 128
 նիկիա բաղաբ 263
 նիկոպոլիս 248
 նոր (բաղիլիկ) եկեղեցի Կոստանդնու-
 պոլսում 86, 189, 198, 210
 նոսիե 222
 նոսիերոսների բանա Կոստանդնուպոլսում
 104, 254
 Ոսկե դռներ Կոստանդնուպոլսում 10, 117,
 133, 160, 227, 255
 Ոսկե քար 247

Պադասիա 166
 Պաղեստին 75
 Պանիոն բաղաբ 41, 42
 Պանոնիա 171
 Պանորմոն 180
 Պավլինոսի վանք 34
 Պատրա բաղաբ 135, 178
 Պարամոկաստեղլոն ամրոց 165
 Պարիոս 216
 Պարսկաստան 65, 66, 269
 Պափլագոնիա 53, 73, 108, 227
 Պեգե 191, 199, 212
 Պեգեի պալատներ 209, 237
 Պեգեի նավամատուլց 244
 Պելոպոնես 135, 178, 180, 183, 184, 188
 Պենտակուրուլիոն տրիկլին 297
 Պետրիոն 163, 192, 234, 271
 Պիդրա գլուղ 3
 Պիթաիտես տրիկլին Կոստանդնուպոլսում
 85
 Պլատե կղզի 10
 Պլատիա 24
 Պլատիա Պետրա (Տափակ քար) 249
 Պոզանդոս վայր 169
 Պոնտոս 117
 Պոսոն վայր 107
 Պուլքերիանե, թաղ Կոստանդնուպոլսում
 200
 Պսիդիաստեղլոն ամրոց 165
 Պսիքա պրոսոսիոն 90, 248
 Պրետորիոն, բանա Կոստանդնուպոլսում
 104, 179, 254
 Պրետորիոն, դատարան Կոստանդնուպոլ-
 սում 277
 Պրիկոնեսոս 117, 178, 258
 Պրոկոպիայի վանք 11
 Պրոտե կղզի 5, 23, 27, 256—258, 260
 Պրոսա բաղաբ 274
 Պրոքոս կղզի 258
 Թախատ ամրոց 160
 Թաուսիոն բաղաբ 171
 Թապակիոն ամրոց 159
 Թալդոս 191
 Թերամ (Էնդեկեսոն) ամրոց 165

Թումանիա (Հոսթիական կայսրութիւն) 6,
 30, 252
 Թումանոս Ա-ի վանք 278
 Թոսա 171
 Սամաոս բաղաբ 79
 Սամոթրակե 216, 258
 Սամոս կղզի 210, 222
 Սամոսատ բաղաբ 105, 159, 272
 Սանգարիոս գետ 255
 Սանիանա 42
 Սատիրոսի վանք Կոստանդնուպոլսում
 11, 115
 Սատիրոսի տաճար 11
 Սարդիս բաղաբ 28
 Սարկիլ բերդ 73, 74
 Սարոս գետ 166
 Սգորա 250
 Սիլիկիայի կլեյսուր 108
 Սիգմա, շենք Կոստանդնուպոլսում 83—
 85
 Սիդերա 98
 Սիկեոն վանք 208
 Սիկիլիա 45, 48, 49, 104, 171, 180, 183,
 215, 217, 268
 Սիենազոն 222
 Սինոպ 67, 74
 Սիրակուսա բաղաբ 49, 183, 184
 Սկյութիա 40
 Սկյուլա 10, 23, 101
 Սկյուրոս կղզի 33
 Սոդոպետրա 74
 Սոսթենիոն, թաղ Կոստանդնուպոլսում 201
 Սոֆիե 208
 Սպաթե, պավլիկյանների ամրոց 158
 Սպյունիոն 220
 Ստելե կղզի 181
 Ստենոն 200, 237, 251
 Սանիանոս ամրոց 160
 Ստուպիոսի վանք 37, 88, 213, 226
 Ստրիմոն 248
 Ստրոբելոս 216, 229
 Ստրոբիլեա 191
 սր. Աթենոզեսոսի վանք 274

աբ. Ահալկուսի տաճար Կոստանդնուպոլսում 192
 աբ. Անաստասիայի տաճար Կոստանդնուպոլսում 191
 աբ. Անարծաթից տաճար Կոստանդնուպոլսում 34
 աբ. Անդրեաս Նախավկայի տաճար Կոստանդնուպոլսում 191
 աբ. Անդրեաս Նախավկայի տաճար Պատրարյում 135
 աբ. Աննայի տաճար Կոստանդնուպոլսում 87, 117, 191
 աբ. Առաքելոց տաճար Կոստանդնուպոլսում 50, 115, 116, 191, 208, 215, 267, 276
 աբ. Աստվածածնի (Պեղեկի) տաճար Կոստանդնուպոլսում 240, 244
 աբ. Ավքանտոսի լեռ 118
 աբ. Գեմեստրիոսի տաճար Կոստանդնուպոլսում 191
 աբ. Դիոմեդեսի մենաստան Կոստանդնուպոլսում 133, 187
 աբ. Եղիայի աղոթարան Հիերիայի պալատում 199
 աբ. Եղիայի տաճար Կոստանդնուպոլսում 192, 194, 199
 աբ. Եղիշեի տաճար Կոստանդնուպոլսում 199
 աբ. Եղիսարեթի վանք Խարսիանոն բանակաթևում 220
 աբ. Եմվեմիայի վանք Կոստանդնուպոլսում 157, 234
 աբ. Էմիրխանսի տաճար Կոստանդնուպոլսում 191
 աբ. Թեոդորայի պալատներ 238
 աբ. Թովմայի տաճար Կոստանդնուպոլսում 208, 273
 աբ. Լավրենտիոս տաճար Կոստանդնուպոլսում 200
 աբ. Կարապետի տաճար 10
 աբ. Կարապետի (Ֆորբրոս) աղոթարան 60, 61
 աբ. Կալիստիկոսի տաճար Կոստանդնուպոլսում 200

աբ. Կղեմեսի աղոթարան Կոստանդնուպոլսում 194
 աբ. Կոստանդին Մեծի տաճար Կոստանդնուպոլսում 199
 աբ. Կոստանդին Նրապարակ Կոստանդնուպոլսում 210
 աբ. Հարոթյան տաճար Կոստանդնուպոլսում 191
 աբ. սբ. Հեսպերիոսի և Զոնի վկայարան Կոստանդնուպոլսում 191, 192
 աբ. Հովհան Աստվածաբանի տաճար Հերզոնոնում 198, 200
 աբ. Հովհաննես Մկրտչի վկայարան Կոստանդնուպոլսում 191
 աբ. Վաղարսի եկեղեցի 215
 աբ. Ղուկաս Ավետարանիչի սրբարան Կոստանդնուպոլսում 191
 աբ. Մամասի պալատ Կոստանդնուպոլսում 117, 118, 123, 143, 144, 151, 238
 Միքայել Հրեշտակապետի տաճար Կոստանդնուպոլսում 201
 աբ. Մոկիոսի վկայարան Կոստանդնուպոլսում 191, 215
 աբ. Նաղարիոսի վկայարան Կոստանդնուպոլսում 191
 աբ. Նիկողայոսի տաճար Կոստանդնուպոլսում 192
 աբ. Պանտելիմոնի եկեղեցի և վանք 256
 աբ. Պետրոսի տաճար Կոստանդնուպոլսում 195
 աբ. Պլատոնի տաճար Կոստանդնուպոլսում 191
 աբ. Պողոսի աղոթարան Կոստանդնուպոլսում 12, 87, 195, 197
 աբ. Ռոմանոսի տաճար Կոստանդնուպոլսում 191
 աբ. սբ. Սերգիոսի և Բակրոսի վանք Կոստանդնուպոլսում 92
 աբ. Սեբրինայի ամրոց 185
 աբ. Սոփիայի տաճար Կոստանդնուպոլսում 121, 208, 225, 255, 279: Տե՛ս և Մեծ եկեղեցի
 աբ. Ստեփանոսի տաճար Կոստանդնուպոլսում 191

աբ. Վարվառայի աղոթարան Կոստանդնուպոլսում 197
 աբ. Տարասիոսի վանք 221
 աբ. Տրոփոնիոսի վանք Կոստանդնուպոլսում 93
 աբ. Փիլիպպոս առաքյալի սրբարան Կոստանդնուպոլսում 191
 աբ. Փոկասի տաճար Կոստանդնուպոլսում 93, 200
 աբ. սբ. 42 վկաների տաճար Կոստանդնուպոլսում 199
 Վաթիոնիարս 161
 Վլասիեռնա, թաղ Կոստանդնուպոլսում 20, 34—37, 52, 72, 88, 91, 95, 103, 212, 227, 228, 238—240, 244, 255
 Տանայիս գետ 73
 Տավրոմենիոն 215
 Տավրոս լեռ 165
 Տարանտա ամրոց 181, 158
 Տարսոն բաղաբ 75, 99, 117, 168—170, 176, 177, 221, 267
 Տափակ Քար ամրոց 143
 Տենեդոս կղզի 258
 Տերանց վանք 27
 Տեֆրիկե, պալլիկյանների կենտրոն 99, 105, 158, 162, 163, 168, 185, 221
 Տիգրիս գետ 252
 Տրիկյուսթալոս 259
 Տրիկոնիս, շենք Կոստանդնուպոլսում 83—85
 Տրիպոլիս 216
 Տրոպաս ամրոց 185
 Տրոպիկե 259

Յ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ե Ր

Աբազգներ 121
 Աթիլգաններ 24—26
 Ասորեստանցիներ 3
 Ասորեստանցիներ (արարներ) 245
 Ասորիներ 32, 272

Յիրոս վայր Կոստանդնուպոլսում 200
 Յուկանիստերիոն 259
 Փարոս 198, 250
 Փարոսի Նեխակոս 118
 Փարոսի տաճար 10, 18, 232
 Փիլիպպոլոս 229
 Փյունիկե 75, 216
 Փոյուպիա Վերին 24
 Քաղկեդոն 233
 Քառասուն սրբոց տաճար Կոստանդնուպոլսում 113
 Քսերոլոֆոս 243
 Քսերոկերկոս 258
 Օլիմպոս լեռ (Փոքր Ասիայի) 242, 247, 254, 259, 274, 275
 Օմֆալիոն 254
 Օնոպեիկեսոս գետ 166
 Օպսիկիոն բանակաթև 31, 108, 142, 215, 235, 246, 248, 249, 273
 Օրեստիաս (Աղբիանուպոլիս) 228
 Օրմիզդասի պալատ Կոստանդնուպոլսում 92
 Օրսիա 65
 Օֆրոսի նավահանգիստ 256
 Յիլիպոլե բաղաբ 128
 Յիլոմելիոնի վանք 3, 5, 12, 14, 19, 21, 26, 30
 Յիլոպատիոն վայր Կոստանդնուպոլսում 138
 Յորոս Նրապարակ Կոստանդնուպոլսում 199, 248
 Յրանկիա 80, 174, 175, 210, 255

Բուլղարներ 2, 6—8, 13, 14, 17, 18, 37, 38, 98, 108, 129, 130, 136, 137, 201, 210—212, 216, 224, 228, 230, 236—239, 241, 243, 244, 247—249: Տե՛ս և սկյութներ, հոներ

Դիոկլետիաններ 171
Դրոմիտես ոսոներ 250

Եգիպտացիներ 32, 248
Եթովպացիներ 147

Ջալլումներ 171
Ջելիկներ 96
Ջերեր 32

Քուրքեր 3, 75, 76
Քուրքեր (հունգարացիներ) 211, 243, 249, 254, 273, 283

Իրերներ 32, 71, 237
Իսմայելացիներ 5, 68, 69, 76, 82, 105, 111, 117, 158, 171, 217: Տե՛ս և արարներ, աֆրիկացիներ, իսպանացիներ, կրետացիներ, սարակիստներ, կարթագենացիներ, հազարացիներ
Իսպանացիներ (իմա՛ հազարացիներ) 43, 45: Տե՛ս և արարներ, աֆրիկացիներ, իսմայելացիներ, կարթագենացիներ, հազարացիներ, սարակիստներ, կրետացիներ

Լիկանոնացիներ 5

Խաղարներ 73, 211
Խալդեր 32, 228
Խրվաթներ 171, 172

Կարիրներ 32
Կանալիտներ 171
Կարթագենացիներ (արարներ) 171
Կորմատներ 70
Կրետացիներ (Կրետի արարներ) 47, 49, 81, 178, 279—282, 284
Հազարացիներ 4, 6, 29, 31, 32, 43, 45,

47—49, 65—68, 70, 72—74, 77, 80, 171, 174, 176, 180, 181, 184, 185, 208, 210, 212—217, 219—221, 224, 226, 229, 245, 251—253, 267, 268, 271, 273, 281, 283: Տե՛ս և արարներ, աֆրիկացիներ, իսմայելացիներ, իսպանացիներ, կարթագենացիներ, կրետացիներ, սարակիստներ
Հայեր 3, 13, 32, 64, 65, 75, 88, 99, 127, 137, 159, 211, 226, 228, 230, 238, 243, 246, 255, 284
Հնդիկներ 32, 201
Հոներ (բուլղարներ) 17
Հույներ 182
Հոսմայելացիներ passim
Հրեաներ 24, 28, 201

Մանիքեցիներ (իմա՛ պավլիկյաններ) 32, 160, 168: Տե՛ս և պավլիկյաններ
Մարգալիտներ 180, 184
Մարեր 127

Պածիսակներ 73, 228, 230
Պավլիկյաններ 98: Տե՛ս և մանիքեցիներ
Պարթևներ 127
Պարսիկներ 32, 65—67, 74, 76, 77, 81, 127, 128

Ռենտաններ 171
Ռոսներ 117, 202, 250, 251, 281, 284

Սարակիստներ 32, 58, 67, 69—71, 75—78, 106, 107, 112, 117, 128, 172, 180, 185, 216, 217, 220, 221, 229, 236, 246, 280, 284: Տե՛ս և արարներ, աֆրիկացիներ, իսմայելացիներ, իսպանացիներ, կարթագենացիներ, կրետացիներ, հազարացիներ
Սերբեր 171, 172
Սլավոններ 29, 139, 174, 223, 280, 284: Տե՛ս և Սկյութներ
Սկյութներ (բուլղարներ) 6, 7, 129
Սկյութներ (ոսոներ) 117
Սկյութներ (սլավոններ) 171, 248

Վարյացիներ: Տե՛ս ֆրանկներ
Տերվախոտներ 171

Քրդեր 168
Ֆրանկներ (իմա՛ վարյացիներ) 250

Ր Յ Ո Ւ Զ Ա Ն Վ Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ր Մ Ի Ն Ն Ե Ր

արատոն—άρατον 195
արբա—άρβας 109
պոնոթիա—πυνοθέτης 190
պիտոն—πυτον 195
պիտոմիոն—πυτομίον 235
պիրրիոնների արիկիս—πυρριανος ακουριτων 265
ամալիա—άμυλια 188
անափորա—αναφορα 42
անթիպատ պատրիկ—ανθιπατος πατρικις 64, 140, 242
պոլիթիսարիս—πολυθηταριος 123
պար տե՛ս էվրես—παρ της ευρης 189
ասկերես—ασκηρητης 85, 96, 101, 217, 225, 227, 263, 277
ասկերեսահաներ—ασκηρηται 19, 101
ավդուստա—αυδουστα 215, 271, 275, 278, 279
արկուլա—αρκουλα 246, 247

բաթլուինոս—βαθυινος 85, 87
բրումալիա—βρομαλια 87, 270
գալես—γαλια 117, 177, 281
գենիկոն—Γενικόν 154
դեմարրոս—δημαρχος 84
դեմոս—δημος 4, 24, 84, 160, 255
դեաիմոն—δειμων 136
դիադեմ—διαδημα 264
դիերա—διηρης 32, 37, 47, 179, 183
դինաստներ—δυνατοι 143, 264
դիսիմիա—δυσιμιτης 83, 86
դոմեսարիկոս (էրաուրիտոսների)—δομιστακος των εραουριτων 273
դոմեսարիկոս (հիկանասների)—δομιστακος των ικανατων 252
դոմեսարիկոս (սիտիերի)—δομιστακος των σιτων 67, 68, 72, 76, 84, 99, 109,

118, 122, 136, 140, 161, 162, 169, 208, 209, 211, 212, 219, 225, 229, 232, 234, 236, 238, 245, 246, 251—254, 257, 260, 261, 263, 271, 278—280, 283, 284
դրոնոն—δραμων 124, 211, 231, 234, 237, 244, 250, 259, 274, 280
դրոնգար—δρουγγαριος 53, 90, 211, 216, 217
դրոնգար (նավատորմի)—δρουγγαριος των πλωτων 230, 231, 234, 237, 239, 263, 277
դրոնգար (վիզյալի)—δρουγγαριος της βιγλης 81, 89, 123, 179, 212, 214, 220, 228, 237
դոստի պատրիկոսի—δουστη πατρικια 53
էմբոլոն—εμβολον 15, 273
էմպորիոն—εμποριον 216
էնկալեսիս—εγκαλαις 195
էպարրոս—επαργος 248, 262, 263, 272, 277
էպիկոնս—επικτης 213
էպիստատես—επιστατης 280
էպոպա—εποπτης 204, 205
էրսիստոս—ερισωτης 204, 205
էրաուրիտոս—εραουριτος 84, 226, 229, 273
թետալաիկան—θηταλικός 85, 86, 195
իդիկոն—Ειδικόν 103, 152
ինդիկոնս—ινδικτων 4, 6, 13, 50, 82, 123—125, 141, 142, 222, 224, 228, 230, 235, 237, 239, 242, 243, 246, 248—251, 254, 255, 257, 260, 280, 284

լալիքա— կարճ 259
 Լեգատ— Լեգատոս 122
 Լինովալուսարիա— Լուովալուսարիա 188
 Լիտրա— Լիտրա 102, 103, 126, 150, 217
 Լոգոթետա— Լոգոթետա: 72, 112, 118, 141, 222, 224, 226, 230, 242
 Լոգոթետա (գեներալներ)— Լոգոթետա թո՛ւ Դանուբ 204, 277
 Լոգոթետա (ղրոմոսի)— Լոգոթետա թո՛ւ Թրոմուս 88, 89, 118, 132, 141, 208, 219
 Լոգոթետա (Պրեստրիներ)— Լոգոթետա թո՛ւ Պրեստրիս 277
 Լոգոթետա (սարաթինոսներ)— Լոգոթետա թո՛ւ ստրատիպոս 277
 Լոխազոս— Լոխազոս 31, 161

 Խելանդներ— Խելանդներ 73
 Խերնիփուրսուսա— Խերնիփուրսուսա 37
 Խիմանիս— Խիմանիս 195
 Խորեզոս— Խորեզոս 198
 Խրիստոբրիլիներ— Խրիստոբրիլներ 198, 266
 Խրիստոփոս— Խրիստոփոս 42, 71, 220, 233, 243, 255, 271

 Կանիկլիոս— Կանիկլիոս 21, 101, 120, 221, 229, 234
 Կապիկլոս— Կապիկլոս 317
 Կասապան— Կասապան 283
 Կարիանոս— Կարիանոս 86, 87, 196
 Կենտրոնար— Կենտրոնար 57, 78, 102, 103, 113, 150—152, 254, 259
 Կեսար— Կեսար 64, 123, 125, 134—141, 218, 235
 Կերուլարիա— Կերուլարիա 222
 Կիտանիս— Կիտանիս 213, 214, 221, 236, 280
 Կլեյսուրարիս— Կլեյսուրարիս 108, 109
 Կոմիտարքան— Կոմիտարքան 118
 Կոմիտա (Կրոնիս)— Կոմիտա թո՛ւ Կորնիս 4, 6
 Կոմիտա (Հիլանասներ)— Կոմիտա թո՛ւ Իլանասներ 11
 Կոմիտա (Ֆիլիպսներ)— Կոմիտա թո՛ւ Ֆիլիպսներ 4, 5, 19, 30

Կուրիկուլարիոս— Կուրիկուլարիոս 182, 213, 217
 Կուրուկլոս— Կուրուկլոս 86—88
 Կուրուլարիա— Կուրուլարիա 117, 177
 Կուրուլարիոս— Կուրուլարիոս 1, 2, 6, 104
 Կուրատոր— Կուրատոր 234
 Կուրատորիա— Կուրատորիա 246

 Հերոսիմարիոս— Էփեսոս 235
 Հեմոն— Կիլիկիոս 75, 265
 Հելիոս— Կիլիկիոս 52, 85, 86, 118, 213, 231
 Հեստիանոս— Էստիանոս 136
 Հեստերիա— Էստերիա 101, 104, 123, 140, 226, 237
 Հեստերիարիս— Էստերիարիս 104, 213, 214, 217, 228, 230, 232, 233
 Հեստերիարիս (մեծ)— Էստերիարիս մեծ 257, 277
 Հիլանասներ— Կոմիտա 229, 233
 Հյուսիսարքոս— Կարքոս 17, 104, 124, 148, 227
 Հյուսիսարքոս— Կարքոս 243

 Ժազարիոս— Ժազարիոս 7, 42, 64, 72, 88, 94, 95, 104, 124, 141, 182, 204, 208, 209, 212—214, 221, 224—232, 234, 244—246, 251, 252, 256—263, 273, 276, 278—284
 Ժանգալիս— Ժանգալիս 137, 182, 220, 235, 239
 Ժեստաստիմիա— Ժեստաստիմիա 254
 Ժեստաստրիոս— Ժեստաստրիոս 218, 221
 Ժիլարիանոս— Ժիլարիանոս 31, 103, 214, 262, 263
 Ժոզ— Ժոզ 282, 283
 Ժոզիանոս— Ժոզիանոս 10
 Ժոզիանոսիարքոս— Ժոզիանոսիարքոս 3, 253, 283

 Կոստան (Կրիստոս)— Կոստան թո՛ւ Կրիստոս 236

Կոստան (Հյուսիսարքոս)— Կոստան թո՛ւ Կարքոս 234, 236
 Կոստանոս— Կոստանոս 104

 Կալապոս— Կալապոս 105
 Կալոս— Կալոս 268
 Կալոսիոս— Կալոսիոս 20, 21, 23, 55, 118
 Կալոսիոսի— Կալոսիոսի 6, 13, 58, 65, 67, 75, 79, 80, 88, 90, 93, 102, 104, 107, 118, 136, 137, 139, 141, 142, 150, 178, 209, 211, 212, 217, 218, 228—230, 232, 234, 237, 239, 242, 243, 249—255, 257, 258, 260—263, 267, 268, 271—273, 275—277, 283
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 235, 239, 242, 243, 249, 261, 277
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 93, 123, 139, 141, 218, 222, 228, 233, 251, 254, 255, 260, 261, 272, 275, 277, 280, 284
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 86
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 177
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 84
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 83
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 14
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 126, 215
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 84, 118, 198
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 232, 243, 275, 277
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 220
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 84—88
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 233, 260
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 154
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 89, 90, 93, 190, 235, 246, 264, 271
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 73, 74
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 116, 118, 216, 233
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 261
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 236
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 98, 237
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 225, 262, 265

Կարապետոսներ (Կարապետոսներ)— Կարապետոսներ թո՛ւ Կարապետոսներ 118
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 229
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 44, 45, 74, 151, 187, 189, 214, 229, 253, 255, 257, 258, 260, 262, 277
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 10, 13, 65, 134, 138, 182
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 180, 182, 212, 214, 216, 225, 243—245, 249, 261

 Կեղև— Կեղև 259
 Կեղև— Կեղև 80, 174—176, 210, 225
 Կեղևներ— Կեղևներ 223, 224, 228, 235, 239, 247, 248, 258
 Կոնստանտինոս— Կոնստանտինոս 229, 231, 247, 254
 Կոստանոս— Կոստանոս 118
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 193
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 222
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 236, 263, 277
 Կարապետոսներ (Կարապետոսներ)— Կարապետոսներ 117, 177
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 7, 10, 46, 82, 124, 147, 148, 151, 206, 218, 244, 261, 262, 276, 277, 279
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 6, 29, 46, 52, 89, 103, 119, 124, 125, 136, 138, 142, 151, 208, 218, 240, 255, 265, 279
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 188
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 277
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 57, 63, 92, 208, 219, 242
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 67, 107
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 104
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 188
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 238, 240
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 73, 277
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 83
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 208, 210
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 257, 265
 Կարապետոսներ— Կարապետոսներ 137

սֆինգոսն— σφινδόνη 73, 215, 227
վասիլիկոպատր— βασιλειοπάτωρ 210, 212, 213
վասիլիկոս— βασιλικός 173
վասիլևս— βασιλεύς 240
վարդուկիոն— βαρδουκιον 138
վենեսոս— βένετος 84, 118, 198
վեստիարիոն— βεστιάριον 198, 233

տապմա— τάγμα 8, 36, 39, 76, 84, 106—108, 151, 162, 170, 212, 229, 233, 236—238, 246, 273
տաքսատոս— ταξάτωρ 184
տաքսիտ— ταξιώτης 31, 73
տաքսիարքոս— ταξιαρχός 161
տեարադիոն— τετραώδιον 213
տոպոտեբեաես— τοποτυχητής 236
տուրմա— τούρμα 74
տուրմարխ— τουρμαρχός 48, 53, 74, 105, 220, 221, 223, 248
տուրմարխ (Ֆեդիքատների)— τουρμαρχός των φεδερատων 13

տրիբունալիոն— τριβουνάλιον 235
տրիերա— τριήρης 36, 148, 178, 179, 183, 231, 244, 250
տրիկլին— τρικλιονος 85, 87, 89, 197, 269, 271
տրիկոնիսոս— τρικωνίχος 236
տրիմիսիա— τριμίσια 246

ցուկանիստերիոն— Τζουκανιστήριον 85

փյուղակի— φυλάκι 266

քսիֆիա— ξίφις 223
քվեստոր— κωιστάτωρ 20, 211, 262

որոյոս— ὄροισ 150, 180
օնիրոս— ὄνοξ 195, 196
օստրիտես— ὀστρίτης 193

ֆայար— φαλαγγίτες 137
ֆատիոն— φατίον 226
ֆիալե— φιάλη 198

Ք Ո Վ Ա Ն Դ Յ Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Բեոփանեսի Շարունակողին ժամանակագրությունը և ժամանակը VI—XLV
ժամանակագրությունը շարահարյուլ քրիստոսաներ և Միրանածին Կոստանդին կայսեր՝
ամենախմայտուն և ինքնակալ լեոն կայսեր որդու, սկսյալ այնտեղից, որտեղ ալարտի է
Թեոփանեսը, այն է՝ լեոն Հայկազնի թագավորությունից մինչև Թեոփիլոսի որդի Միքայիլ
կուրապաղատ կայսեր 1

Գիրք առաջին, լեոն Հայկազնի թագավորության մասին 1
Գիրք երկրորդ, Միքայիլ Ամուլացու թագավորության մասին 23
Գիրք երրորդ, Թեոփիլոսի՝ Միքայիլի որդու թագավորության մասին 50
Գիրք չորրորդ, Միքայիլի՝ Թեոփիլոսի որդու թագավորության մասին 88
Գիրք հինգերորդ, Երանելի Վասիլ կայսեր կյանքի և գործունեության պատ-
մությունը, որ նրա թոռ՝ կամավն աստծու հոռմայեցիների կայսր Կոստան-
դինը շանսիրությունը բաղեց զանազան շարադրանքներից և վստահեց գրչին 126
Գիրք վեցերորդ, Թագավորություն լեոն կայսեր 208
Թագավորություն Աղեքսանդրի, Վասիլի որդու 223
Թագավորություն Կոստանդինի, լեոնի որդու 225
Թագավորություն Ռոմանոսի 235
Ինքնակալություն Կոստանդինի 257
Թագավորություն Ռոմանոսի՝ Կոստանդինի
Պիրանածինի որդու 277

Պանոթագրություններ 285
Գիրք առաջին 287
Գիրք երկրորդ 300
Գիրք երրորդ 308
Գիրք չորրորդ 324
Գիրք հինգերորդ 336
Գիրք վեցերորդ 359
Հաղավթումների բանալի 385
Ցանկեր 409
Անձնանունների 411
Տեղանունների 424
Ցեղանունների 431
Բյուզանդական տերմինների 433

1. Քուրբական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Քարգմանություն թուրքերեն բնագրերից, ներածությունով, ծանոթագրություններով, տերմինաբանական բառարանով և հավելվածով, հատոր Ա, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1961:
2. Քուրբական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Քարգմանություն թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով ծանոթագրություններով և հավելվածով, հատոր Բ, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1964:
3. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Ք. Նալբանդյան, Երևան, 1965:
4. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 4: Քուրբական աղբյուրներ, գիրք Գ, էվիլյա Չելբերի: Քարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Երևան, 1967:
5. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 5: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Ա, Պրոկոպիոս Կեսարացի: Քարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բաբրիկյանի, Երևան, 1967:
6. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 6: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Բ, Կոստանդին Միրանաժին: Քարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բաբրիկյանի, Երևան, 1970:
7. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 7: Քուրբական աղբյուրներ, գիրք Դ: Քարգմանություն բնագրից Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Գ. Հ. Սանրուշյանի, Երևան, 1972:
8. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 8: Ասորական աղբյուրներ, գիրք Ա: Քարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Գ. Մելնոյանի, Երևան, 1976:
9. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 9: Հին հունական աղբյուրներ, գիրք Ա, Հովսեպոս Փլավիոս, Դիոն Կասոխոս: Քարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ: Ս. Մ. Կելյաշարյանի, Երևան, 1976:
10. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 10: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Գ, Հովհաննես Ակիլիցես: Քարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բաբրիկյանի, Երևան, 1979:
11. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 11: Արաբական աղբյուրներ, գիրք Բ, Իբն ալ-Ասիր: Քարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Աբամ Տեր-Առնոյանի, Երևան, 1981:
12. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 12: Ասորական աղբյուրներ, գիրք Բ, Անանուն Եղեսացի: Քարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյանի, Երևան, 1982:
13. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 13: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Գ, Քեոփանես Խոստովանոզ: Քարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բաբրիկյանի, Երևան, 1983:
14. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 14: Հին հունական աղբյուրներ, գիրք Բ, Դիոդորոս Սիկիլիացի: Քարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Մ. Կելյաշարյանի, Երևան, 1985:

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Ե

ԹԵՈՓԱՆԵՍԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՂ

Հրատ. խմբագիր Ա. Լ. Սահակյան
 Նկարչական ձևավորումը Հ. Ն. Գործակալյանի
 Տեխ. խմբագիր Զ. Հ. Սարգսյան
 Սրբագրիչ Ռ. Ա. Մուրադյան, Գ. Ա. Կիրակոսյան

ԻԵ №

Հանձնված է շարվածքի 27.07.1990 թ.: Ստորագրված է տպագրության 1.09.1990 թ.:
 Չափեր 60×90^{1/16}: Թուղթ № 1: Տառատեսակը «Գրքի սովորական» բարձր տպագրություն: Տպագր. 30,5 մամուլ: Ներկ. մամուլ Հրատ., հաշվարկ. 30,75 մամուլ, Տպաբանակ 2650: Հրատ. № 7611: Պատվեր № 1069: Գինը 5 ս. 30 կ.:

ՀեՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:

Издательство АН АрмССР. 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀեՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք. Էյմիածին:

Типография Издательства АН АрмССР, 378310. г. Эчмиадзин.